

CSALÁDOK A KITELEPÍTÉSEK ÁRNYÉKÁBAN

TANULMÁNYKÖTET

Családok a kitelepítések árnyékában

Szerkesztette
Bali János – Deáky Zita – Vámos Gabriella

Budapest 2022

Készült:

A kiadvány az ELTE BTK „Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció” című
Tématerületi Kiválósági Pályázatának támogatásával jelent meg

Szerzők:

Ament-Kovács Bence, Bank Barbara, Benkő Levente, Helena Beránková, Bereczky Ildikó, Bimba Brigitta, Bognár Zalán, Marta Botiková, Fata Márta, Gajdos-Frank Katalin, Gatti Beáta, Göncz László, Horváth Sándor, Lábadi Károly, Marosi István, Mohay Tamás, Molnár D. Erzsébet, Murádin János Kristóf, Muskovics Andrea Anna, Nagy István, Nagy Pál, Nagy Péter, Marianna Oravcová, Papp Annamária, Papp Árpád, Petro Krisztina, Popély Árpád, Székely András Bertalan, Tóth Ágnes, Vasvári Zoltán, Zalatnay István

Szerkesztők:

© Bali János
© Deáky Zita
© Vámos Gabriella

Angol fordítás: Bodzásné Csényi-Nagy Krisztina

Szlovák fordítás: Czáborszky Szabolcs

A szlovák fordítást ellenőrizte: Marosz Diána

Szakmai lektor: A.Gergely András

A szöveget gondozta: Vámos Gabriella

Kiadja az ELTE BTK

Felelős kiadó: Bartus Dávid dékán

ISBN 978-963-489-492-6

Borítóterv: Nadas Zsófia

Tipográfia, tördelés:

Király Zoltán

Nyomdai munkálatok:

CC Printing Kft.

Felelős vezető Könczey Áron

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
Bognár Zalán „ <i>Csaknem minden családból távol van még valaki.</i> ” Magyar családok a Gupvi és a Gulág árnyékában	11
Molnár D. Erzsébet Kárpátaljai családok a „málenkij robot” árnyékában	45
Marosi István „... sokat »családizunk« és felelevenítjük a régieket.” A görögkatolikus papok és családjaik üldöztetése Kárpátalján a kommunizmus évtizedeiben (1944–1989)	57
Göncz László „ <i>Magyar voltál, azért...</i> ” (Márai Sándor) A muravidéki magyarok meghurcolása 1945-ben	68
Lábadi Károly Drávaszögi családok a délszláv háborúban.	84
Papp Árpád Az 1941-es deportálás és betelepítés trauma-sztereotípiái	90
Gatti Beáta „ <i>Aki rokon, azzal már mindjárt máshogy kapcsolódsz...</i> ” A családi kapcsolatok szerepe, dinamikája a bukovinai székelyek körében	108
Nagy István A te házad, az én házam. Német–magyar együttélés 1945–47-ben Tolna megyében ..	120
Bimba Brigitta A maradék némettség kollektív eltávolítása Kárpátaljáról – kényszerkitelepítés Szibériába	136
Murádin János Kristóf „ <i>Meghalni könnyebb, mint elválni.</i> ” Az 1944-ben szovjet fogságba hurcolt erdélyi magyar civilek otthonmaradt családjainak helyzete	151
Benkő Levente „Ötnapi munka”. Az 1944. őszi tömeges elhurcolások a székelyföldi volt internáltak és hadifoglyok emlékezetében.	166

Papp Annamária	
<i>„Minden vonathoz kiszaladtunk, és vártuk a hazatérőket”</i>	
Kolozsvári civilek emlékei a szovjet elhurcolásról	182
Bank Barbara	
Internálótábor és kényszerlakhely után – mi történt a családokkal, családtagokkal a	
„szabadulást” követően?	197
Horváth Sándor	
<i>„...csupasz szalma lett a fekhelyünk”</i> A magyar-osztrák határ mentéről az Alföldre	
kitelepített családok életútjáról	216
Gajdos-Frank Katalin	
Magyarországi német asszonysorsok 1944 után	230
Fata Márta	
Jövőről, otthonról, szerelemről.	
Két sváb fiatal levélváltása 1948 elején (Forrásközlés)	247
Popély Árpád	
A magyarság helyzete Csehszlovákiában a második világháború után (1945–1948)	262
Nagy Péter	
Elhurcolás, kitelepítések, szökések. Az abafalvi családok viszontagságos élete	
az 1940-es évek második felében.	276
Mohay Tamás	
Felvidéki telepések Baranyában. Vázlat a beilleszkedésről.	289
Petro Krisztina	
Megpróbáltatás és öröm a lakosságcsere során kitelepített	
nagymegyeriek emlékezetében	306
Tóth Ágnes	
<i>„...és a saját családtagjainkról is le kell mondanunk”</i>	
A háború és a kollektív büntetés hatása a német nemzetiségű családokra	321
Muskovics Andrea Anna	
<i>„Málenkij robot”</i> Személyes sorsok, utóhatások és emlékezet Tárnokon.	336
Ament-Kovács Bence	
<i>„mert parasztgazdaságot, vagy más vagyont nem adhattunk nekik”</i>	
Római katolikus német családok életstratégiái a II. világháború utáni évtizedekben	
a Hegyhát és a Völgység határán	352
Marianna Oravcová	
B Akció. Családok az autenticitás-nélküliség és a társadalmi kirekesztés mezsgyéjén	367

Beránková, Helena – Botiková, Marta	
Hamuvá porlott élet	
Életsorsok a 20. század derekán. Karol Jaroň – csehszlovák könyvkiadó, tipográfus, bibliofil és kulturális szervező	384
Nagy Pál	
Telepek és telepfelszámolási törekvések az 1960-as években	393
Székely András Bertalan	
Egy kimagasló erdélyi társadalomtudós szenvedéstörténete	
Újabb adalékok Venczel József viszontagságos életéről és meghurcolásáról	407
Bereczky Ildikó	
A harkányi református parókia a délszláv háború kezdetén	423
Zalatnay István	
Erdélyi menekültek az 1980-as évek után	439
Vasvári Zoltán	
20. századi asszonyors egy emlékkönyv tükrében.	444
Hivatkozott irodalom	451
Szerzőink	467

ELŐSZÓ

A 20. század közepén, a második világháború pusztításai és veszteségei után, a békeszerződések mellett, egész Európában a megtorlások, büntetések időszaka jött el. A szovjet érdekszférába került közép-kelet-európai országokban emberek, embercsoportok számára a kollektív bűnösség elve alapján és indokával újabb tragikus hónapok, évek következtek, amelyeket bár már békeidőben, de a háborús győztes-vesztes alku, valamint az új politikai rendszer megfélemlítési technikájának alkalmazásával éltek át. Régi-új fogalmak váltak valósággá, így – távoli kényszermunka, munkatáborok, lágerek, kitelepítések, elűzetések, kényszerlakhelyre költöztetések, rang- és jogfosztások, név- és rangvesztések, pót- és előzetes büntetések, jóvátételekbe öltöztetett prioritás-gyakorlatok stb. – mindez egyének, családok, felekezeti, etnikai és lokális közösségek mindennapi tapasztalatává vált. Egyéni és csoportos tragédiák, pusztulás, testi-lelki megnyomorodás, generációkat meghatározó traumák és élethelyzetek jellemezték a szocialista hatalom megerősödését mindegyik szocialista országban, tanulságosan majdnem egyformán. Mindez több százezer embert érintett közvetlenül, közvetve több milliót, illetve mondhatjuk, hogy a megfélemlítési technika többé-kevésbé sikerrel járt mindenütt. Alig van olyan család Közép-Kelet-Európában, amelyet valamilyen mértékben ne határozott volna meg ez események egyike, vagy akár több változata is.

A szocialista országok az elhallgattatással, s párhuzamosan a titokká tétellel, az elhallgatással próbálták ezeket a tragédiákkal, szenvedésekkel, traumákkal és több évszázados struktúrákat szétverő intézkedéseikkel diktatórikus hatalmukat legitimálni. Ennek része volt, hogy minden szocialista országban a fennálló hatalom ideológiai alapon tabusította a témát. Ezért nem volt mód és lehetőség évtizedekig a tárgyyszerű ki- és megbeszélésre, a szembenézésre, a számvetésre és a traumafeldolgozásra. Csak a rendszer gyengülésével (majd a váltással) lehetett elkezdni a tudományos kutatást, adatgyűjtést, feldolgozást, addig ezekről szó sem lehetett – s ha volt is, csak intim nyilvánosságban, szintúgy titkolt baráti-közösségi miliókben.

Mára a történet- és társadalomtudomány számára intézmények, szakemberek biztosítják a téma kutatását, az elemzési és megértési eredmények felmutatását. Ugyanakkor épp a „múlt” közelsége, a tudatosan átpolitizált múltértelmezés, a hiányos vagy sokszor szelektált források, adatok, valamint a közvetlen tapasztalatokkal rendelkezők halála, esetenként már az emlékek töredékes volta is évekre szólóan munkát ad a történészeknek, a társadalomismeret kutatóinak a korszak objektív feltárására, sőt nemegyszer a megnevezések elfogadására is.

Számos konferencia, tanulmánykötet, forráskiadás, adatbázis áll már rendelkezésre, mégis épp ezek segítségével, vagy újabb források bevonásával lehetőség van többfajta szemléletre, új kérdések felvetésére is, amelyek még közelebb visznek e történeti események feltárásához, a valóságosabb kép felvázolásához – ha még nem is a teljes feldolgozáshoz.

Az ELTE BTK Néprajzi Intézete ezúttal egy másik perspektívából kívánt ránézni az államszocialista rendszer diktatórikus döntéseire és azok következményeire. A mikroközösségek, a családok oldaláról közelített a mára kurrens történeti témához, azaz a szocialista közép-kelet-európai kitelepítésekhez, etnikai, társadalmi csoportok kollektív büntetéséhez, politikai üldözéséhez, kényszerű lakóhelyelhagyásra vagy megkülönböztetésre és mindenkor a hátrányos kezelésre is érvényes állami presszióra. A 2021. június 9-11. között „Család és kitelepítés a II. világháború utáni Közép-Kelet-Európában” című konferenciánkon a hazai történéseken túl előadóink elsősorban a szomszédos országok, Szlovákia, Románia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország és Szlovénia hasonló vagy azonos történeti eseményeit feldolgozó résztémákat, párhuzamos és analógiás eseteket, mintázatokot mutatták be. Tanulmánykötetünkben jórészt az itt elhangzott előadások jelennek meg, néhány hasonló tematikájú dolgozattal együtt.

A második világháború után is, a szocialista rendszerek kombattáns ideológiai reprezentációjának hatására válság- sőt vész helyzetbe került családok, családtagok – anyák, férfiak, nagyszülők, gyermekek, rokonok, helyi és állampolgári közösségek, vallási vagy származási csoportok – állnak a tanulmányok középpontjában. Ami korábban a biztonságot és gyökereket jelentett, az etnikai, felekezeti, státuszbeli és lokális meghatározottság, származási közösség és élményközösség, az hetek-hónapok alatt immár veszélyt hozott, üldözésre, megtorlásra való indokot adott a mindenkori hatalom részéről, a háborúban vesztes csoportok és származási közösségek helyzetétől a státuszkülönbségekig, a gazdasági élethelyzettől a nemzeti vagy vallási, világnézeti másságig, a jóvátételi kényszerektől a népcsoport-cseréig, egészen a délvidéki háborúig bezáróan. A kötet tehát a történeti időben a háborús évek megtorlásaitól a kilencvenes évekig hozza esetpéldáit arra, ami a ki- és áttelepítések, a bűnbakkeresések, a megtorlások vagy a világnézeti másságok nemzeti és nagyregionális változataiból röviden földélezhető volt és maradt is.

A tanulmányok mindegyikében megjelenik a kiszolgáltatott helyzetbe került család és az, hogyan hatott sorsára, szervezetére, az egész társadalmi intézményre a kollektív büntetés, a malenkij robot, az üldöztetés, a kitelepítés, összességében a megtorlás és az alárendelés mint a megfélemlítés különböző fajtáinak uralmi gyakorlata. Ott vannak a családközösségek színterében és miliójében a sorskérdések is: mit vittek tovább, mit örökítettek utódaikra a meghurcoltak, s hogyan lehetett ennek kibeszélhetetlenségével megküzdniük a múlt időben? Miként hatott a történelem „sodrása” ott, ahol az elszenvedés kényszere kívülről jött csapásként, kivédhetetlen véletlenként vagy sorsszerű történésként jelentkezett? Hogyan volt lehetséges mindezek feldolgozása, értelmezése, vagyis a kiszolgáltatottság mindenkori ellenoldalanak, az élet folytatásának esélye, szomorúsága vagy túlélő maradandósága, örökített kényszere és új interpretációinak változatossága?

Társadalomtörténeti, társadalomnéprajzi forrásokkal, módszerekkel és szemlélettel a családok és tagjaik fókuszán, emlékanyagán, tapasztalatán, élményvilágán keresztül közelítik meg ez átdolgozott előadások, tanulmányok a konferencia tematikáján belül vállalt tárgyköröket, egyénileg ábrázolják a történeti eseményeket, loká-

lisan teszik hitelessé forrásaikkal is a mondanivalók (sokszor drámai, de mindenkor szociálisan is érzékeny) verzióit. Az is világossá válik ezek olvastán, hogy az egyéntől független üldöztetések, sodródások szempontjából majdnem lényegtelen, milyen (elnevezésű) a rendszer, ha az diktatórikus, ha az bármilyen formában és eszközökkel visszaél hatalmával. E téren az emlékezet elrendező vagy fölháborító öröksége „magánéleti” drámák részévé vált, többnyire megmaradt családi-közösségi tragédiának. Mindez alapjaiban látszólag politikatörténeti ismeretanyag, egyúttal viszont a kultúratudomány, a „népélet”, a társadalmi csoportörökségek része is, ekként pedig föltárt, megnevezett, szilárd tudással és korántsem „értékmentesen” leírható forrásanyag.

A kötet szerkezete egy időbeli és tematikus logikai sorrendet követ. Nem alakítottunk ki elválasztott és önálló fejezeteket, hiszen nehezen lehetett volna mereven elkülöníteni azokat az elemző áttekintéseket, melyek végső soron mégiscsak közös témákat vagy belátható kölcsönhatásokat és történéseket dolgoznak fel, sőt sorsközösségbe illesztenek egymást sem ismerő életutakat, sorsfordulókat, szenvedéseket és túlélési stratégiákat.

A konferencia, így a tanulmánykötet célja is, hogy ráirányítsa egy szélesebb kör, az utókor, a fiatalabb nemzedékek, akár a diákok figyelmét arra, hogy a Kárpát-medence népei – etnikumtól, felekezettől, státusztól vagy kulturális örökségektől függetlenül – a trianoni szétszakítottság vagy a háborús veszteségek azonosságai ellenére továbbra is osztoztak az államhatárokon átívelő közös, többnyire tragikus sorsban, a válaszkényszerekben, a családi közegbe is főhatósági parancsokkal vagy emberi hitványságokkal beletaposó hatalmi döntések elviselésében. Mindezek az összegzések vagy esettanulmányokkal kiegészített történetek arra is figyelmeztetnek, hogy szinte rendszerfüggetlen emberi és uralkodási akarnokság jellemzi mindezt (és mindenkor). Ezek olyan kíméletlenséggel és könyörtelen álságossággal végrehajtott parancsuralmi állapotok voltak, melyek között szétszakított családok, „kis munkára” elhurcolt emberek, külső és belső légerekbe kényszerítettek, lakóhelyükről elüldözöttek éltek át vagy túl sok évnyi szenvedést, szenvedtek el egészségi, morális és emberi károsodást, s tartósították önkéntelenül is a hatalmi önkény terjeszkedését.

Úgy gondoljuk, hogy a háborús időszakok emléke, az emberi veszteségek mindenkor feltárása mellett is egyre nagyobb teret kell kapnia e mérlegkészítésben a családnak, mint értelmezési univerzumnak, mert minden áldozat egy/több család tagja volt, minden túlélő családtagjaiért küzdött, azok életét akarta megmenteni vagy jobbitani, sőt minden családi válság és trauma meghatározta a következő nemzedékek életét, lehetőségeit, gondolkodását és döntéseit. Ebben az értelemben a kutatók döntéseit is, akik kimódoltan és elszántan foglalkoznak e generációk élményközösségi örökségével, társadalmi és önképével, a kibeszélhetetlenségek megfogalmazásának feladattudatával.

Az összegzésekkel, áttekintésekkel, egyedi vagy csoportos sorshelyzetek megidézésével sem mondható ki, hogy érdemi teljességgel szólhattunk a tárgykör aktuálisan ismert összes forrásairól, adatbázisairól és elemzési módszertanáról – de ezt (vagy ezekből sokat) a Szerzők részint fel is mutatták, részint írásaikkal remélhetőleg fenntarthatják a méltó érdeklődést a társadalmi szenvedéstörténetek jelentésterében.

A konferencia az ELTE BTK Néprajzi Intézete és a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért (KINCS) szakmai együttműködésével valósult meg, a tanulmánykötet pedig az ELTE BTK „család és kultúra” címen futó Tématerületi Kiválósági Pályázata támogatta.

Deáky Zita – A.Gergely András

Bognár Zalán

„Csaknem minden családból távol van még valaki.” Magyar családok a Gupvi és a Gulág árnyékában

„Csaknem minden családból távol van még valaki. Legtöbb helyen egy év óta hír sincs a fiúról vagy az apáról, esetleg a felnőtt lányról. [...] Meg se határozható azoknak a száma, akik kelet vagy észak felé tűntek el. Ezeket, mint katonákat vagy hadi foglyokat [sic!] hurcolták el. Több olyan van köztük, akiket az utcán kaptak el. Egy-egy ledobott levél (a vonatról) volt utánuk az utolsó jel. [...] ... akik közt papok, tanítók is voltak, de akikről csak suttogva beszéltek. Minden héten temetik azokat, akik a keleti fogságból hazatérnek, és a családok, a gyülekezet könyörgései istentiszteletről-istentiszteletre mutatják, hogy mennyi távollévőért fájnak még a szívek. [...] A szívből fakadó közimákon kívül egyéb jelek is mutatják, hogy a gyülekezet »a foglyokkal együtt szenved«, együttérez.” – olvasható a sok lelkeszi jelentés közül az egyikben.¹

Bár ez a jelentés a Tiszántúlon, pontosabban Debrecenben keletkezett, de keletkezhetett volna az ország bármely részében, hiszen a második világháborús Magyarország egész területéről hurcolták el tömegesen a civil lakosságot, de különösen Kárpátaljáról, Kolozsvár térségéből, a trianoni Magyarország északkeleti részéből, Budapest környékéről vagy Délkelet-Dunántúlról, és akkor még nem beszéltünk a katonaként szovjet fogságba esettekről.

S hogy mennyire az egész magyar társadalmat és nemcsak néhány százezer családot érintő kérdés volt a Szövetséges Hatalmak, különösen a szovjetek fogságába kerültek helyzete, hazahozatala, azt kiválóan kifejezi gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszternek – Teleki Pál fiának – 1945 nyarán dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz írt egyik levele, amely a következő mondatokkal kezdődik: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.”² Hiszen a második világháború alatti, 172 ezer km²-es és 14,7 millió fős Magyarországról³ – tehát nem a mai Magyarország területéről – több mint 1,3 millió magyar állampolgár került a Szövetséges Hatalmak fogságába. Közülük több mint 300 ezernek a nyugati, míg mintegy 1 milliónak a szovjet (hadi)fogság⁴ sanyarú sorsa jutott osztályrészül.⁵

¹ Szabadi I. 2016b. 255.

² MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK 21. doboz, IV-438/9, 145.420/7–1945.

³ Magyarország lakosságának a száma 1941-ben – négy évvel a háború befejezése előtt – 14 679 573 fő volt. Glatz F. é. n. 583.

⁴ A (hadi)fogság szó ilyen módon való írása azt jelzi, hogy a katonákon kívül, joggatlanul, „malenkij robot” vagy igazoltatás ürügyén polgári lakosokat is tömegesen vetettek hadifogságba, s hurcoltak szovjetunióbeli kényszermunkára.

⁵ Bognár Z. 2017a. 45–70.

Ez a hatalmas létszám több mint másfélszerese volt az első világháborúban a történelmi Magyarország területéről hadifogságba esettek számának.⁶ Ezek a Szövetséges Hatalmak fogságába került emberek (katonák és civilek, férfiak és nők) az ország aktív korú férfi lakosságának 1/3-át tették ki.

A mintegy 1 millió szovjet fogságot megjáró magyar állampolgár kétharmada katonaként, míg egyharmada ítélet nélkül elhurcolt civilként került fogságba. Utóbbiak az úgynevezett málenkij robotosok. A szovjet fogságba kerültek 96–98%-a a Gupvi légereibe került ítélet nélkül, hadifogoly vagy internált státuszban, míg a maradék 2–4% többnyire koholt vádakon alapuló ítéletek alapján került a Gulág légereibe, börtöneibe vagy rabtelepeire. Az országban szinte nem volt olyan család, amelyet ne érintette volna közvetlenül vagy közvetve a (hadifogoly)kérdés.

Az úgynevezett (hadifogoly)közt több mint 300 ezer civilként elhurcolt is volt, közülük 200–230 ezer főt a trianoni Magyarországról, míg mintegy 80–100 ezer főt a visszacsatolt területek polgári lakosságából hurcoltak el.⁷ Maga Teleki Géza sem hadifogoly-ügyről, hanem fogoly-ügyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem magyar civilek is tömegesen. E civilek túlnyomó többsége hadifogoly, míg kisebb része internált fogoly státuszban németként került fogságba. Utóbbiak között nők és leányok is voltak szép számmal. Mégis a korabeli, a Vörös Hadsereg által megszállt, a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság által „felügyelt”, tulajdonképpen irányított Magyarországon róluk is csak „hadifogolyként” lehetett beszélni.

Itt álljunk meg egy kicsit, hogy tisztázzuk a „málenkij robot” kifejezést, valamint azt, hogy az úgynevezett málenkij robotosok, vagyis az ítélet nélkül, civilként a Gupvi-lágerekbe elhurcoltaknak milyen csoportjai voltak. Ugyanis a családok szempontjából nemcsak abból adódóan voltak különbségek, hogy valaki a Gulág vagy a Gupvi légereibe került, de az sem volt mindegy, hogy a Gupvira hurcoltak melyik csoportjába is tartozik.

A „málenkij robot” kifejezés eredete az orosz *málenkaja rabota* (маленькая работа), ami „kis munkát” jelent. A második világháború során Magyarország területére érkező szovjet fegyveres szervek – a Vörös Hadsereg és a Belügyi Népbizottság (NKVD) emberei többnyire ennek a kifejezésnek a sűrű használatával vagy csak néhány perces igazoltatás ígéretével, hazugságával hurcolták el a polgári lakosság tömegeit 13 évestől⁸ a 76 évesig⁹ több éves kényszermunkára. Így csapták be az ártatlan civilek százazreit, hogy az esetleges tiltakozásoknak, ellenszegüléseknek, valamint a szökési kísérleteknek elejét vegyék. Ezért vált a kifejezés a civil lakosság ítélet nélküli, tömeges elhurcolásának és több éves szovjetunióbeli kényszermunkájának a kifejezésévé, függetlenül attól, hogy hadifogolyként vagy internáltként hurcolták el őket.

A „málenkij robotosokat” nem a Gulag, hanem a Gupvi, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság légereibe vitték tekintet nélkül személyükre. Így az útköz-

⁶ Ravasz I. 2005. 170.

⁷ Bognár Z. 2018. 735–744.

⁸ Bognár Z. 2004. 104.

⁹ Molnár D. E. 2015. 97.

ben megszököttek vagy meghaltak miatti létszámbiányt az őrpáncsnokok bármelyik arra járó emberrel pótolhatták, és meg is tették.

Ezzel szemben a gulágra, vagyis a Gulag ([Javító-munka] Táborok Főparancsnokságának) börtöneibe, lágereibe, rabtelepeire személyenként, többnyire koholt, politikai vádakra alapozott bírói ítéletek alapján hurcolták el az embereket. A politikai rabokon kívül köztörvényes elítéltek is kerültek a gulágra. A Gulag és a Gupvi lágerrendszer is az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság alá tartozott.

A tömeges elhurcolásoknak két alapvető indoka volt, a (rabszolga)munkaerő beszerzés és a megtorlás. A Szovjetunió ugyanis óriási munkaerőhiánnyal küszködött. A foglyok pedig tömeges és ingyenes munkaerőt jelentettek. E munkaerő immár külföldről történő beszerzéséhez, valamint az ellenséggel szembeni tömeges megtorlásokhoz, az elhurcolásokhoz szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az 1943. március 23-i Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni.”

Mindezeken túl a korabeli Magyarországról történő elhurcolásoknál három jól elkülöníthető, de esetenként keveredő ok, illetve indok érhető tetten. Ezek alapján a tömegesen elhurcolt polgári személyek, vagyis a „málenkij robotosok” alapvetően három csoportba sorolhatók: 1.) hadifogolylétszám-kiegészítés, 2.) etnikai tisztogatás, 3.) német internáltként való deportálás.

1.) Hadifogolylétszám-kiegészítésként az egész ország területéről vitték el a férfiakat, a fiúkat a Székelyföldről Vas vármegyéig, Kárpátaljától a Délvidékig 1944 szeptemberétől 1945. május végéig. A hadifogolylétszám-kiegészítéseknek kétféle indítéka volt: az egyik, egy legfelsőbb szintű, központi utasítás, amelyben elrendelték, hogy minden férfit össze kell szedni és hadifogságba kell vinni, aki 1941-től bármennyi időre katoná volt, függetlenül attól, hogy a Vörös Hadsereg odaérkezése előtt akár több évvel is leszerelték. Azonban a parancsot az ahhoz kapcsolt létszámtervek, kvóták teljesítése miatt sokszor a 14–65 éves férfiakra, fiúkra vonatkoztatva alkalmazták. Még 1945. május 30-án, három héttel az európai harcok befejeződését követően is hurcoltak el tömegesen férfiakat.¹⁰

A másik, helyi szintű, szubjektív döntés volt, amikor egyes szovjet hadseregek, frontok parancsnokai a feletteseik által kitűzött hadműveleti célok elérésének a sikertelenségét, illetve késését az ellenséges erőknek a vártnál magasabb létszámával magyarázták, s mivel ez nem volt igaz, a hiányzó hadifoglyokat civilekkel pótolták. Ilyen történet például a tordai csata, a tiszántúli páncélos csata és a 108 napig elhúzódó Budapest hadművelet következtében. Utóbbira vonatkozóan Budapest első szovjet városparancsnoka, Csernyisov tábornok nem köntörfalozott, hanem Hátszeghi Ottó ezredesnek, a budapesti összekötőtisztnek nyíltan kijelentette, hogy azok, „akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek jelentkezésre lesznek felszólítva, s azután fogolytáborba kerülnek.”¹¹ A trianoni Magyarország területéről hadifogolyként 150–170 ezer civil embert hurcoltak el.

¹⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.102/pol. – 1945.

¹¹ HLI HM 1274/ált. – 1945.

Baranyavármegye és Pécs város főispánjától.

373/főisp.v.m.1945.szám.

Külgügyminiszter Urnak,

Budapest.

Baranyavármegye nyugati részében a szigetvári orosz biztonsági szervek rendelkezése alapján megkezdték a 14-50 év közötti katonaviselt és levente kiképzést nyert férfilakosság összegyűjtését.

Az esetet a Szövetséges Ellenőrző Hatalmak pécsi kiküldöttjének, Csekány ezredes urnak már jelentettem, aki intervencióját kilátásba helyezte.

Kérem Külgügyminiszter Urat, hogy ezenfelül is méltóztassák a Szövetséges Ellenőrző Hatalmak magyarországi vezető megbízottjánál, Vorosilov marsallnál eljárni, hogy a mondott intézkedések azonnal hatálytalanítottassanak, a az összegyűjtött személyeket haladéktalanul bocsássák szabadon.

Pécs, 1945. május 9.

N. Orbán
főispán.

Baranya vármegye főispánjának kérelme a külgügyminiszterhez, a megyéjében összeszedett, 14-50 éves katonaviselt és levente kiképzésben részesült fiúk és férfiak hadifogságból való kiszabadítása érdekében.

2.) A második csoportot az etnikai tisztogatásként elhurcoltak alkotják. Ugyanis a trianoni határon kívüli, az 1938-1941-ben visszacsatolt területeken történt elhurcolásoknál egyértelműen kimutatható, hogy a Magyarországgal szomszédos országok politikai, katonai vezetői a háborús helyzetet, a szovjetek általi tömeges elhurcolásokat igyekeztek a magyar lakosság eltávolítására, megfélemlítésére is felhasználni. Ez legjobban tetten érhető Vasza Csubrilovicsnak, a Jugoszláv Kommunista Párt fő ideológusának *A kisebbségi kérdés megoldása az új Jugoszláviában* című írásában ekképpen:

„Ha sikerülne a Bácskából, Bánátból és Szerémségből öt-hatszázezer németet és magyart eltávolítani, s a helyükre a mi népünket betelepíteni, Vajdaság egyszer s mindenkorra a miénk lenne. [...] A katonaság részéről történő tisztogatáson kívül más eszközökkel is rá kell kényszeríteni a nemzeti kisebbségeket az elköltözésre. [...] Számukra gyűjtőtáborokat kell létesíteni, vagyonukat elkobozni, családjukat szintén táborokba küldeni, s az első adandó alkalommal átküldeni őket nemzeti államukba. A magyarok és a németek vonatkozásában ehhez nagy segítséget nyújthat a testvéri szovjet katonaság. A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre. [...] ...először is hangsúlyozom, hogy az ilyen háborúk a legalkalmasabbak az ilyen problémák megoldására [...] Amihez békeidőben évtizedek vagy századok kellenének, háború idején pár hónap, vagy év elegendő.”

Így, az etnikai tisztogatás céljával az 1938–1941-ben visszacsatolt területekről összesen 80–90 ezer magyar embert hurcoltak el a szovjetek.¹²

3.) A „robotosok” harmadik csoportját német származás miatt vagy annak indokával deportálták, szovjet terminológia szerint internálták a Szovjetunióba. Köztük már nők és leányok is tömegesen voltak. Az erre vonatkozó központi utasítást, a szovjet Államvédelmi Bizottság (ÁVB) 7161. számú határozatát maga Sztálin írta alá 1944. december 16-án az ÁVB elnökeként. A határozat szerint szovjetunióbeli munkavégzésre kellett internálni Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által megszállt területéről „valamennyi munkaképes német – 17 és 45 év közötti férfit és 18 és 30 év közötti nőt.” E határozat végrehajtására adta ki Magyarországon a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. december 22-én a hírhedt 0060-as szigorúan titkos végrehajtási parancsát.

A parancs végrehajtói nem törődtek a korhatárokkal sem, 16–65 éves korig vitték a lányokat, fiúkat, nőket és férfiakat. A német származásúak elhurcolása az addig megszállt országrészen történt 1944. december 22-étől 1945. február 2-ig. A trianoni Magyarországról a szűk másfél hónap alatt 50–60 ezer főt, míg az ország második világháborús területéről 80–100 ezer főt hurcoltak el e parancs alapján szovjetunióbeli kényszermunkára. A parancs végrehajtásának módjáról kiváló leírást ad Révai József, a Kommunista Párt egyik fő ideológusa levelében, amelyet az akkor még Moszkvában lévő Rákosinak írt:

„A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. [...] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ülteek, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is. Szóval, kissé sok volt az ilyen akcióknál természetesen elkerülhetetlen helyi túlkapas. Azonkívül mindenki sérelmezi, vagy kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták.”¹³

A (hadi)fogolykérdés jelentősége jól tükröződik Tildy Zoltánnak az 1945. november 30-án a parlamentben miniszterelnökként elmondott kormányprogramjában, amelyben kiemelte, hogy: „A hadifoglyok és deportáltak hazahozatala az egyik legfájóbb magyar kérdés, s a kormány egyik legfontosabb feladata.”¹⁴ S ekkor a deportáltak kifejezés alatt már alapvetően nem a náci koncentrációs táborokba deportált és a borzalmakat túlélte zsidó származású honfitársainkra gondolt, hiszen ők – amennyiben akartak – 1945. november végére már lényegében hazatértek Magyarországra. A korszakban a deportált kifejezésnek a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolt civilekre való alkalmazása általános és termé-

¹² Bognár Z. 2018. 77–90.

¹³ Izsák L. – Kun M. 1994. 35. A német internáltaként elhurcolt magyar állampolgárokra vonatkozóan bővebben lásd: Bognár Z. 2018. 90–163.

¹⁴ G. Vass I. 2005. 24.

szetes volt, hiszen ez fejezte ki leginkább a velük történeteket. Jól mutatja ezt az is, hogy a Minisztertanács 1945. március 19-i ülésén Gábor József kommunista párti közlekedés- és kereskedelemügyi miniszter is deportáltaknak nevezte a szovjetek által elhurcolt, s egyelőre még a magyarországi hadifogolytáborokban lévő civileket.¹⁵

A (hadi)fogoly-ügy társadalmi súlya miatt tehát érthető, hogy a (hadi)fogoly-kérdéssel hivatalból foglalkozó kormányzati szervek és a Vöröskereszt mellett – amely külön hetilapot indított Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Tudósító címen – sorra alakultak a különböző társadalmi szervezetek – mint például Nemzeti Segély, Siess Adj Segíts, Hadifoglyok és Hozzá tartozók Országos Szövetsége, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége –, hogy segítsenek a (hadi)foglyok helyzetén. A pártok is egymás után alakították ki hadifogoly irodáikat, de nem pusztán emberbaráti és hazafiúi érületektől vezérelve, hanem politikai tökétt is igyekeztek kovácsolni ebből a kiemelkedő jelentőségű társadalmi ügyből. Köztük is élen járt a kommunista párt, s az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatásával már 1945 őszén országos hetilapot indított *Magyar Hadifogoly Híradó* névvel, amelyet később *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradónak* neveztek át. Ez is kiválóan szemlélteti, hogy a (hadi)fogolykérdés a korabeli Magyarország egyik legfontosabb társadalmi problémája volt, hiszen Magyarország történetében vajon volt-e még ilyen fontos, a lakosság mintegy felét közvetlenül és még mintegy negyedét-harmadát közvetve érintő kérdés, hogy két hetilapot is ennek a társadalmi témának szenteltek volna?

A kérdés kiemelkedő társadalmi fontossága és kényes volta miatt is a Magyar Kommunista Párt itt is egyeduralomra tört, s ezért a szovjetekkel, pontosabban a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottsággal 1946 elején megszüntette a Magyar Vöröskereszt konkurens hadifogoly-hetilapját, s ezzel párhuzamosan miniszteriális szinten is hamarosan monopolizálta a hadifogoly-ügyet.

Az egyházi vezetők is szót emeltek a Szövetséges Hatalmak fogságába került hadifoglyok és a Szovjetunióba deportált civilek érdekében. A református és az evangélikus egyház vezetősége 1945. május 27-én közös memorandumban fordult az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz, melyben – többek között – felléptek a polgári „hadifoglyok” érdekében.

Még 1947-ben is a szovjet fogságból hazavárt 450–500 ezer magyar emberért, családtagért való aggodás, illetve a hazahozataluk volt az ország egyik legégetőbb kérdése. Ez kiválóan tükröződik Rákosi Mátyásnak 1947 áprilisában Moszkvában a szovjet külügyminiszterrel, Vjacseszlav Molotovval folytatott tárgyalásaiból is, amelyen hangsúlyosan kifejtette a szovjet külügyminiszternek, hogy az MKP népszerűségének a növelésében, illetve a szavazók megnyerésében a hadifogoly-kérdésnek óriási propagandajelentősége van. Molotovnak arra a kérdésére, hogy: „Mely kérdéseket tartanak tehát a legfontosabbaknak? Rákosi a következőket felelte: „A csehszlovákokkal való viszony rendezését és a hadifoglyok kérdését.”¹⁶

Tehát gróf Teleki Gézától Tildy Zoltán miniszterelnökön át a kommunista pártvezérig, Rákosi Mátyásig, a teljes magyar politikai vezető réteg igen jól érzékelt, hogy a második világháború utáni Magyarországon a társadalom egyik legégetőbb, legfontosabb megoldandó kérdése a (hadi)foglykérdés, a (hadi)foglyok sorsa és hazahozatala.

¹⁵ Szücs L. 1997. 290.

¹⁶ Izsák L. – Kun M. 1994. 205.

Sőt az 1956-os forradalom és szabadságharc gyutacsát adó, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ) 16 pontos követelésébe is belekerült a Szovjetunióba hurcolt (hadi)foglyok, illetve elítéltek szabadon bocsátására vonatkozó követelés is: „Követeljük a Szovjetunióba kihurcolt hadifoglyok és polgári személyek azonnali hazaszállítását, beleértve a határon kívül elítélt foglyokat is.”¹⁷

Családok szétszakítása – családok időleges vagy végleges csonkulása

A mintegy 1 millió, szovjet fogságba került magyar állampolgár körülbelül 700–800 ezer családot, vagyis több mint 3 millió embert érintett közvetlenül, vagyis gyermekekre, szülőkre, testvérekre szűkítve a család keretét, nem számítva bele a tágabb családi keretet, a nagyszülői-unokai kört, mivel egy családból sokszor többen is szovjet fogságba kerültek. Egyes települések a munkaképes polgári lakosság elhurcolása következtében a teljes ellehetetlenülés sorsára jutottak, mint például Szendehely, ahonnan 1945. január 5-én és 6-án 120 polgári személyt vittek el. A község elöljáróságának a külügyminiszterhez írott kérvényében a következők olvashatók: „Községünk 1113 főnyi lakossága már az orosz megszállásig 616-ra csökkent. Ezekből is elvitték a munkaképes férfiakat és nőket, (a férfiakat 45, a nőket 35 éves korig). Most 496-an vagyunk, szinte kizárólag öregek és gyermekek. Öregek, akik az elhurcoltakban támaszokat, gyermekek, akik szüleiket siratják.”¹⁸

A következőkben – a szűk keretekre való tekintettel – többnyire a civil elhurcoltakra és családtagjaikra térek ki, közülük is leginkább azokra, akiknél legalább két családtagot hurcoltak el, ugyanis, ha valaki katona lett, akkor magának a katonának, de a családjának is számolnia kellett a hadifogság lehetőségével. Velük ellentétben a civilként elhurcoltak és családjuk sem gondolták, hogy őket fogságba, több éves kényszermunkára hurcolják el.

Családtagok, családrészek elhurcolása, szovjet fogsága

A szovjet fogság által érintett családok túlnyomó többsége „csak” egy fő által volt érintve. Ahogy már utaltam rá, a szűk keretek miatt velük most külön nem foglalkozom, annál is inkább, mert ami ezekkel a családokkal és családtagjaikkal megtörtént, ugyanaz történt meg csak éppen hatványozottan azokkal a családokkal is, amelyeknek több tagja került szovjet fogságba. Több tíz-, esetleg néhány százezerre tehető azon családoknak a száma, amelyekből nem egy, hanem kettő, három vagy több családtag, esetenként 5 vagy még többen kerültek a Gulág vagy a Gupvi lágereibe. Néhány példa ezekből:

¹⁷ Izsák L. – Szabó J. – Szabó R. 1991. 16.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.911/pol. – 1945.

Elter Dezső, 13 éves fiút 1945. január 7-én Budapestről a Standard Villamossági Rt. óvóhelyéről hurcolták el édesapjával együtt. A fiú hamar, már a szegedi fogolytáborban nagyon rossz állapotba került, ezért őt a szabadkai hadifogolykórházba szállították, majd onnan 1945 őszén szabadon bocsátották. Édesapját továbbvitték, de két hónappal később belehalt az embertelen körülményekbe.¹⁹

Szintén Budapestről, immár a lakásukból vittek el két családtagot, a vészkorszakot túlélő zsidó származású apát és fiát 1945. január 5-én. Ráadásul mindketten kívül estek a katonaköteles korhatáron, míg a fiú 15 éves, az édesapja 56 éves volt. Az édesanya, a feleség kétségbeesett levélben kérte ártatlanul elhurcolt családtagjainak a szabadon bocsátását.²⁰

A Sashalomról német származás indokával elhurcoltak listájában feltűnő, hogy az elhurcoltak között nagyon nagy számban vannak 2–3 és 4 fős családrészek, amelyekben a legtöbbször az édesapának német-, míg az édesanyának magyar hangzású neve van. Így például a Liedl testvéreknek Baracska, a Véber testvérpárnak Molnár, a Schaff fiú testvérpárnak Katona, míg a Niemerfol családból elhurcolt négy lánynak Veszely volt az édesanyjuk vezetékeve.²¹

A Balmazújvárosból, Bácsalmásról és még számos településről német származás indokával deportáltak – szovjet terminológiával internáltak – között sok esetben fordult elő, hogy az egyik szülőt, többnyire az apát két-három gyermekével együtt hurcolták el.²²

Bácsalmásról a Kéhl család 5 gyermeke került szovjet fogságba, két fiúk katonaként hadifogságba, míg három lányukat néhány napos munka hazugságával internáltként hurcolták el a Donyec-medence szénbányáiba több évi kényszermunkára.²³

A német internáltként elhurcoltak között sok állapotos nő volt. Közülük a legtöbben nem akartak „kis munkára” menni, mégis elvitték őket, azért, hogy a parancsokban előírt tervszámokat teljesítsék, illetve az Isten- és embertelen kommunista elvek miatt. Ugyanakkor voltak olyan állapotos nők, akik inkább a férjükkel akartak tartani a „két heti munkára”, mintsem, hogy kitegyék magukat a szovjet katonák erőszakoskodásainak.

Az otthonmaradt csonka-családok, férj, édesapa, szülők nélkül félárván, árván

Az édesapák fogságba vitele több százezer édesanyát hozott rendkívül nehéz helyzetbe, hiszen egyedül maradtak nemcsak a gyermeknevelés, de a családfenntartás nehéz feladatában is. Sokan közülük nem egy-két, hanem 6–7–8 gyermekkel maradtak egyedül, családfenntartó nélkül. Így például Hamvas Endre Szeged-Csanádi püspök sógornője is hat

¹⁹ Bognár Z. 2012. 69.

²⁰ Bognár Z. 2012. 66–67.

²¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.787/pol. – 1945. A levelet, valamint a lista egy részét közli: Bognár Z. 2018. 666–667.

²² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 144.461/6 – 1945.

²³ A szerző interjúja Kéhl Teréz németként internálttal. Kormos V. é. n. 109–122.

gyermekkel, a hetedikkel állapotosan maradt egyedül. Férjét, Hamvas Dezső 46 éves, a dorogi bányánál gépmesterként dolgozó édesapát „közmunka” ürügyével több dorogi társával együtt elhurcolták.²⁴ Az ország minden területéről, így Csonka-Bereg megyéből elhurcoltak között is nagyon sok 6–7–8 gyermekes családapa volt, és sajnos az innen elhurcoltak gyermekek többségének ezek után már félárván kellett felnőniük, édesapa nélkül.²⁵

Nem volt ritka, hogy a szülőket német származás indokával elhurcolták, és a gyermekük vagy gyermekeik árván maradtak otthon. Ez történt például a 6 és 4 éves Schultz lányokkal, akiknek édesapja katonaként került hadifogságba, míg a gyermekeket nevelő édesanyát 1944. december végén, a kollektív bűnösség hazug elve alapján, mint németet több éves kényszermunkára vitték a Szovjetunióba. A szülők egymásról és gyermekeikről hazatérésükig semmit sem tudtak. Végül az édesanya 1948 júliusában, míg a férje októberben testileg-lelkileg megtörve hazaérkezett.²⁶

Mindszenty József, Magyarország utolsó hercegprímása a november 28-i, a SZEB-nek címezett levelében, amelyben a Magyarországról németként elhurcolt nők és férfiak szabaddon bocsátását kéri árván maradt gyermekeik érdekében, többek között a következőket írta:

„A hadműveletek rég elmúltak. Másrészt, bizonyos tévedéssel kerültek általában ebbe a sorba és sorsba. Az orosz katonák német nevű állampolgárokat kerestek és ilyennek minősítették azokat, akiknek a vezetékneve (családneve) r-rel végződött. A tévedés ott van, hogy Magyarországon sok embernek német neve van és mégsem német, hanem a legjobb magyar, még csak nem is beszél németül. A névvégződés egyenes tévedésbe vihet, mert r betűvel a legjobb magyar nevek (Kádár, Szeder stb.) is végződhetnek. Az elvitt férj vagy feleség mellé önként fogoly lett a feleség vagy férj is. Gyerekeik gondozatlanul maradtak.”²⁷

Sok helyen maradtak árván gyermekek, és sok esetben több testvér is. Így például Rátkán az elhurcolt szülők után több esetben 3, sőt egy-két helyen 5 árva gyermek maradt.²⁸ Hasonló tragédia történt a három, 14, 12 és 9 éves nagykállói Seres fivérekkel, akiknek a szüleit, valamint a 17 éves nővérüket elhurcolták, így árván maradtak.²⁹ Az egyik elhurcolt így emlékszik a gyermeküktől elszakított, bevagonírozásra váró asszonyokra, családrészekre:

„Baján az állomáson borzasztó tömeg volt. Szegény sváb asszonyok a bő ruháikban, a hidegben ott ültek a kis batyuikon, és rettenetes zokogással voltak. Volt köztük olyan, aki három gyereket hagyott a szomszédban. A férje katona volt, azt se tudta, él-e, hal-e, őt meg elhurcolták. Hát azok ott őrjöngtek... Volt ott férj-feleség is, meg testvérek.

²⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28.004/pol. – 1945.

²⁵ Sára S. 1989a

²⁶ Walterné Müller J. 2009. 29–30.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK 22. doboz, 146.767/7.–1945.

²⁸ Endrész Gy. 2005. 12–14.

²⁹ Bognár Z. 2018. 684.

*Ezeket elkülönítették egymástól, s megmondták, hogy ha az egyik megszökök, akkor a másikat lelövik.*³⁰

Még ezeknél is drámaibb, tragikusabb, ami a Kiskunfélegyházaához tartozó tanyavilágban élő Koncz családdal történt. A tragikus események azzal kezdődtek, hogy részeg szovjet katonák betértek a Koncz-tanyára és pisztolyukkal hadonászva nőket követeltek. Jelen volt a család öt leánya, a 21 éves, már férjezett Mária, a 19 éves Julianna, a 16 éves Anna, a 15 éves Rozália és a 8 éves Erzsébet. Az egyik katona a család szeme láttára megerőszkolta Juliannát, erre annak fivére lelőtte a katonát a félretett fegyverével, mire a másik két katona elmenekült. Julianna bátyját halálra kínozták, az apát és a feleségét – mint „a terrorista bünszövetkezet” vezetőit halálra, míg a család többi 12 év feletti tagját – Mária férjével együtt, aki szintén jelen volt az eseményeknél – 15–25 évi kényszermunkára ítélték. A 8 éves Erzsébet árván nőtt fel, és csak 11 év múlva, 1956-ban találkozhatott a három életben maradt nővérével. A szovjet „néphatalom” letéteményesei ugyanis olyannyira félték a néptől, hogy – még 1935-ben – olyan törvényt hoztak, amely szerint: „A tizenkettedik életévüket betöltött kiskorúak... az összes büntető rendszabályok alkalmazásával elítélhetők.”³¹

Külügyminiszter úr!

A - Szomszédok 1945. máj. 16-ai sz. ában megjelent cikk: "Magyar Hírlapok sorozatából kiadványokból kiderült, hogy a Külügyminiszter úrnál először a szovjetek által elküldött..."

Az apát a szovjet katonák 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött... 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött... 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött...

Mi kisebb gyermekek: Mária József 14 éves, Anna 13 éves, Julianna 12 éves, Rozália 11 éves, Erzsébet 8 éves. A szovjet katonák által elküldött... 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött...

Az apát a szovjet katonák 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött... 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött...

Az apát a szovjet katonák 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött... 1945. máj. 16-án a szovjet katonák által elküldött...

Legtöbbesből szólóan:
Szeres József,
Erzsébet Erzsébet,
Szeres Béla

Három árván maradt – 14, 12 és 9 éves – gyermek kérelme, akinek szüleit és nővérüket német származásuk miatt, illetve édesanyjukat, mint családtagot szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolták. Időközben nővérüket tüdőbetegsége miatt elengedték és tüdőszanatóriumba került, de így sem maradt senki, aki gondoskodna róluk.

³⁰ Tatár R. 2008. 15–16.

³¹ Dupka Gy. 1993. 8.

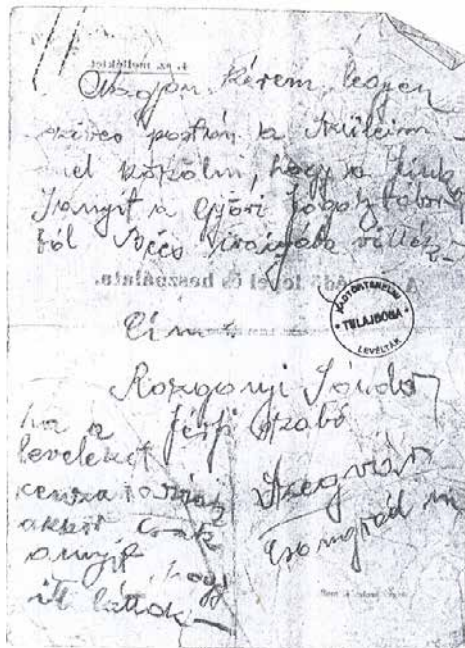
Kapcsolat a Gupvi foglyok és családjuk között

1. A fogságba vetést követően még a Kárpát-medencében

Az otthonmaradt családtagok sokszor semmit, vagy alig tudnak valamit fogságba vetett szeretteikről, akiket „malenkij robot” vagy igazoltatás címén vittek el, vagy egyszerűen az óvóhelyről, a gyárból, az utcáról, s a család hiába várta haza a vizért, kenyérért vagy egyébért elment családtagját. Zsindely Ferenc, a Kállay-kormány egykori minisztere naplójában így írta le ezt:

„A hadifogolykérdést az oroszok éppen olyan értelmetlenül és érthetetlenül kezelik, mint a többit. Sőt, még felháborítóbban. Nem tudni, kit fognak meg, és miért? Mert nemcsak katonákat, hanem civileket is, akik sohasem szolgáltak. Összevissza cipelik őket az országban. Persze az orosz rend mellett mindig megszövik közülük egy csomó: ezek helyett, mikor észreveszik, fognak helyükbe másokat. Akárkit. Járókelőt, vasúti munkást. Akárkit. A vonaton egymás mellett ülő házaspárból a férjet. De az állomásfőnököt is elviszik, mint legutóbb Tárnokon.”³²

A fogságba vetettek a gyalogmenetek alkalmával „szélpostával” értesítették hozzátartozóikat elhurcolásuk útvonaláról. Azaz a foglyok kis papírfecnikre ráírták szerettük, vagyis a címzett nevét és címét, valamint azt, hogy merre viszik őket, illetve, hogy milyen településeken mikor mentek keresztül. Ezeket forgalmasabb helyeken, vasút- vagy útkereszteződéseken, vagy, ahol több helybéli látta, elejtették. Majd a foglyocsoport elvonulása után e kis papírfecniket, „leveleket” a helybeliek – többnyire gyerekek és asszonyok – összeszedték, és viszonzást nem várva, el is juttatták a megadott címekre, ami szép példája a magyar emberek együttérző segítségnyújtásának. Ennek volt köszönhető, hogy a hadifogoly-gyűj-

Útközben eldobott „szélposta” a következő szöveggel: „Nagyon kérem, legyen szíves postán a Szüleimmel közölni, hogy a fiukat, Sanyit a győri foglyótáborból Bécs irányába vitték.”

³² Székér N. 2021. 754.

tótáborok közelében több száz, illetve több ezer hozzátartozó – leginkább nők, de idős férfiak és serdülő fiúk is – vert táborot, hogy szerettével találkozhasson, és neki valamiféle ételmelet vagy ruházatot bejuttasson.

„A községeken áthaladva név és lakcímmel írott papírdarabkákat (szélpostákat) hagyunk lábaink nyomában, ezzel jelezve, hogy merre hurcolnak bennünket. Majd Gödöllőről Cegléd felé hurcolásunk közben is alkalmaztuk a szélpostát. Később mindkét gyűjtőtáborban kaptunk jelzéseket arról, hogy az út közben elszórt szélpostáink közül, hála a jó embereknek, a címzetekhez több is eljutott! Az én drága feleségem is ily módon a ceglédi táborig lopakodott utánam” – emlékszik az egyik elhurcolt.³³

Feleségek, édesanyák, testvérek, lányok életmentő élelemdadása a gyalogmenetek alatt

Amíg az út tartott, a foglyok ételmezése egyáltalán nem volt megoldott. Teljesen az őket kísérő őrszemélyzet jószándékától függött. A legtöbb esetben napokig nem gondoskodtak az ellátásukról. A foglyok ételmezésének az elhanyagolása részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben kényelemből, valamint a szökésektől való félelemből fakadt. Utóbbi magyarázatául: ha az útba eső települések polgárai segíthettek az ételmezésben a helybelieknek a fogolycsoportokkal való személyes érintkezések alkalmával, nem egyszer fordult elő szökés. Ezen túlmenően a kiéhezett, legyengült fogoly sikeres szökésének esélyei sokkal kisebbek. Ételhez ezért útközben a legtöbbször csak úgy jutottak, hogy az érintett települések lakói kerítései mögül dobálták a menetelő foglyok közé a becsomagolt ételmelet, mivel tilos volt őket megközelíteni. Akik mégis megtették, azokat riasztó lövésekkel, vagy puskatussal bírták távozásra. Így emlékeznek ezekre a túlélők:

„A főúton hajtottak tovább minket, ahol sok ottani lakos, nők, asszonyok próbálták megközelíteni a csoportunkat, és próbáltak kenyeret bedobni, mivel látták, hogy milyen siralmas állapotban vagyunk. De sajnos meghiúsult jószándékú kísérletük, mert a minket kísérő szovjet fegyveres örök riasztó lövésekkel elzavarták őket.”³⁴

„Így haladtunk étlen-szomjan Cegléd irányába falvakon keresztül és a faluk lakossága úgy próbált rajtunk segíteni, hogy kenyérszeleteket, szalonnadarabokat dobált a sorban lassan haladó hadifoglyoknak. Ezt az oroszok nem akadályozták meg, bár később, Ceglédhez közel már agyonlövésrel fenyegették meg azokat a falusi embereket, akik ily módon próbáltak segíteni az elhurcolt emberek százainak.”³⁵

³³ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 1.

³⁴ VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicska István vie. 1.

³⁵ VHBSZ 193. – 1992. Dr. Tóth Sándor vie. 1.

„A falu szélén meggyűlt velünk az öröknek a baja, mert az asszonyok a faluból élelmet hoztak nekünk, s ezt át akarták adni. Az örök nem engedték, pedig reggeli nem volt! Volt, aki meleg ételt hozott, de nem volt edényünk. Így csak vágyakoztunk a meleg étel után, és a kegyetlen örök unszolására megindult a menet a »végzet« felé.”³⁶

Jobban jártak azok, akiket többnapig közmunka indokával vittek el, és vetettek hadifogságba, mert ők vihetek magukkal élelmet, de ez sem volt sokszor elegendő, mert több napig tartott a gyűjtőtáborig az út, mint a beígért 3 napi munka.

Egyes hadifogolycsoportok őrei – főként az idősebb örökre volt jellemzőbb – megengedték egy-egy település asszonyainak, hogy meleg ételt adhassanak a foglyoknak, amelyekből természetesen először maguk az örök részesültek. Így történt ez például Tápiószelén, a jászberényi fogolytáborból a ceglédibe kísért foglyok esetében is, akik közül többen ekkor jutottak „háromhavi raboskodás után végre emberi ételhez.”³⁷ Több egykori hadifogoly őszinte hálával emlékezik az albertirsai – akkori nevén Alberti – asszonyokra. Ezekből hadd idézzek kettőt:

„Virradatkor a sorakozó és létszámenőrzés után közölték velünk, hogy Albertirsai népe élelemgyűjtést szervezett a hómezőn éjszakázó foglyok részére. Az őrség parancsnoka engedélyezi annak szétosztását. Így minden fogoly hozzájutott néhány falat élelmet jelentő élelemhez. Ennek immár 47. esztendeje, de a mai napon is hálásan gondolok Albertirsai jólelkű népére!”³⁸

Egy másik túlélőben az élelmezés mellett egy másik, szomorú kép is megmaradt:

„Albertirsán az ott lévő lakosság nagy kondérokban gulyást főzött a vonuló foglyoknak, háromnapos éhezés után itt kaptunk először meleg ételt. Az egyik fogoly magyar katonának az ételt osztó asszonyok között volt a felesége, amikor az meglátta a férjét, nyakába borult. Az öröm csak néhány másodpercig tartott, mert amikor az orosz őrség észrevette, a férfit puskatussal fejbe verte, aki azonnal elájult, a feleségét pedig durván ellökte.”³⁹

Baján 1944. december 8-ától működött egy szociális konyha, amelyben a társadalom minden rétegét képviselő asszonyok és lányok elkészítették és a hadifoglyoknak elvitték a sokszor életet mentő finom meleg ételt. Az ételek elkészítéséhez szükséges élelmiszereket a város és a környék lakosságának adományaiból gyűjtötték össze, mint ahogy ez sok más helyen is megfigyelhető volt. A konyha 1944. december 8. és 1945. május 1. között 137 209 adag meleg

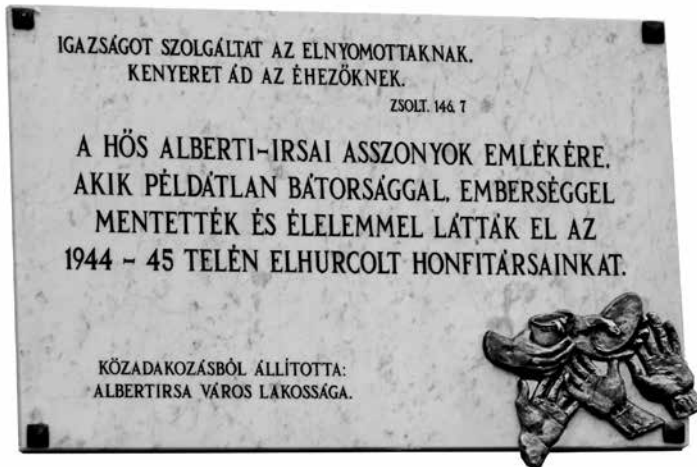
³⁶ VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor vie. 3.

³⁷ VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor vie. 4.

³⁸ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 2.

³⁹ VHBSZ 193. – 1992. Dr. Tóth Sándor vie. 1–2.

ételt – ebédet vagy vacsorát – osztott ki. Vagyis naponta átlagban közel ezer főnek adtak meleg ételt.⁴⁰

Az albertirsai Márai Sándor Könyvtár falán 2015. február 27-én elhelyezett emléktábla, amely Magyarországon elsőként emlékezik meg azokról az asszonyokról, lányokról, akik bátor, áldozatvállaló munkával meleg ételt adtak az arra hajtott katona és civil (hadifoglyoknak, ezáltal sokuk életét mentve meg.

A foglyok a gyalogmenetek alatt vízhez sokszor csak az útmenti pocsolyákból, a keréknyomokban vagy a lovak patáinak a nyomában összegyűlt vízből jutottak. „Ivóvizünk gyorsan elfogyott. Az útmenti árokban levő vizet ittuk...” – írja Rácz Lajos.⁴¹ Az útba eső településeken a helyi lakosság megszánva a hadifoglyokat igyekezett vizet adni nekik, de e szándékok sokszor csak szándék maradt az örök kegyetlensége miatt. Erről tanúskodik Morcsek Jenő vallomása is: „Egy öregasszony, ha vizesvederrel jött ki, felrúgták vizesvederrel együtt. Étlen-szomjan mentünk. Egy kis darab kenyeret sikerült szereznem, de vizet semmit, de volt hó víz helyett.”⁴²

Családtagok, mint túsok

A szovjetek gyakran használták a családtagokat túszként. Így például akkor, amikor német származás indokával gyűjtötték össze a munkaképes korú lakosságot, több esetben a család-

⁴⁰ MNL BKML XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945. május 12.

⁴¹ Blazovich L. 1990. 142.

⁴² Interjú Morcsek Jenő egykori fogollyal. A hangfelvétel a szerző birtokában.

tagok túszul ejtésével, vagy ezzel a fenyegetéssel érték el, hogy az elhurcolandók megjelenjenek a gyűjtőhelyeken.⁴³

A szökések meggátolására, illetve szökések esetén zsarolási alapként, illetve túszként használták a foglyok családtagjait, ahogy ez a magyar hadifogoly munkaszolgálatos (műszaki) alakulatok esetében is történt.⁴⁴

Ugyanígy nemcsak a szökést megkísérlő foglyokat fenyegették meg agyonlövésssel, hanem a családjukat is, derül ki Kalmár Imre visszaemlékezéséből.⁴⁵ S hogy nemcsak üres fenyegetés volt ez, jól bizonyítja Baja szovjet városparancsnokának és a város polgármesterének a *Hirdetménye*. Történt ugyanis, hogy Ficzer Albert bajai lakos 1944 októberében – miközben hadifogoly sorstársaival együtt szovjet örök kísérték Bácsbokod felé – lefegyverezte az őrséget, s az elvett fegyverrel megsebesítve egyik őrzőjét, elmenekült. Az eset kapcsán a szovjet szervek óriási hajszát indítottak a szökevény kézre kerítésére. Odáig ment a szovjet városparancsnokság, hogy Baja városában kifüggesztett hirdetményeken, fenyegetéssel és 25 000 pengős vérdíj kitűzésével próbálták kézre keríteni a szökevényt. A hirdetményben felhívják a város lakosságát, hogy a katonai parancsnokság rendelkezése értelmében Ficzer Albertet november 4-ig szolgáltassák ki, vagy ő maga jelentkezzen önként, „ellenkező esetben két lányát és a város polgárságából 50 túszt kivégeznek”. Azonban, ha Ficzer Albert önként jelentkezik, akkor „sem őt, sem lányait nem fogják kivégezni és ezáltal 50 ártatlan polgár is megszabadul a biztos haláltól.” Ezek után Ficzer Albert önként jelentkezett, mégis kivégezték.⁴⁶

Baja város polgármesterétől.

Hirdetmény.

A szovjet katonai parancsnokság közlése szerint FICZERE ALBERT Szorenlei-utcai lakos, miközben szovjet katonai kísérettel Bácsbokod felé haladt, a helység előtt 4 km-el lefegyverezte az őrséget és az elvett fegyverrel kísértőjét megsebesítve elmenekült.

A katonai parancsnokság rendelkezése értelmében FICZERE ALBERTET november 4-ig ki kell szolgáltatni, ellenkező esetben két lányát és a város polgárságából 50 túszt kivégeznek.

Nyomatékosan felhívom a város közönségét, hogy polgártársai és saját élete megmentése érdekében mindent kövessen el, hogy fentnevezett Ficzer Albertet megtalálhassuk. A nyomravezetőnek 25.000 pengő jutalmat tűzök ki. Aki Ficzer Albert tartózkodási helyét vagy erre vezető bármiféle nyomot tud, jól felfogott érdekében azonnal jelentse a polgárőrség parancsnokának.

Ha Ficzer Albert önként jelentkezik, a szovjet katonai parancsnokság közlése szerint sem őt, sem lányait nem fogják kivégezni és ezáltal 50 ártatlan polgár is megszabadul a biztos haláltól.

Baja, 1944. október hó 29-én.

Láttam:

Terescsenko s. k.

városparancsnok.

Dr. Takáts Endre s. k.

a város vezetője.

Baja város polgármesterének „hirdetménye” Ficzer Albert szökött hadifogoly kézre kerítésére.

⁴³ Bognár Z. 2018. 134–135.

⁴⁴ Bognár Z. 2013. 18–19.

⁴⁵ VHBSZ 415. – 1993. Kalmár Imre vie. 3.

⁴⁶ Bognár Z. 2017b. 132–133.

Kapcsolat a magyarországi fogolytáborokban őrzött foglyok és családtagjaik között

A fogolytáborokban őrzött rabok és családtagjaik közötti kapcsolat kialakítására minimális esély volt. A gyűjtőtáborokat teljes titoktartás vette körül. Cséffalvay István őrnagy, akit a honvédelmi miniszter a még az országban lévő magyar (hadi)foglyok ügyével bízott meg, jelentésében azt írta, hogy a táborok „jóformán megközelíthetetlenek.”⁴⁷ Mások mellett Zsindely Ferenc is megerősíti ezt:

„Rengeteg fogoly meghal ok, értelem nélkül hiába. Levelezni se lehet velük. Eltűnik valaki és nem lehet tudni, hova lett? Agyonlőtték-e valahol a fosztogatók, elfogták-e? Nem jön haza. Nem lehet megtudni róla semmit. A Vöröskereszt megbízottját se engedik be a táborokba, a fogolyvonatokba sem. Más tervét nem engednek.”⁴⁸

Több hatóság és különböző segélyszervezeteknek a képviselője próbálta meglátogatni a légereket, de néhány kivételtől eltekintve sikertelenül.

„Tapasztalat szerint a szovjet táborhatóságok semmiféle polgári egyénnek vagy egyesületnek – néhány esetben a kommunista párttól eltekintve – semmiféle kívánságát nem teljesítették, sőt azok a táborokat meg sem tudták közelíteni” – olvasható a továbbiakban Cséffalvay már idézett jelentésében.⁴⁹

Híreket, információkat a légerekből ki-, illetve a légerekbe bejuttatni csak rendkívül nehezen, az őrség éberségének kijátszásával vagy pedig – megvesztegetéssel elérve – azok hallgatóságos hozzájárulásával lehetett. Minden írószert, papírt elvettek a raboktól, ezért sokan a ceruzát szétharapták, és csak a grafitot tartották meg, amelyet könnyen el tudtak rejteni a motozások, illetve a zabrálások idején, s így leveleket tudtak írni szeretteiknek.

A foglyoknak nemcsak, hogy levelezni volt tilos, de még azt sem lehetett hivatalos úton megtudni, hogy kik vannak egy-egy lágerben őrizve. Jászberény polgármestere is, a hozzá beérkező kérelmeknek eleget kívánván tenni megpróbálkozott a városában lévő (hadi) fogolytábornál tudakozódni a bent lévő személyekről, de mint az öcsödi elöljáróságnak adott válaszából kiderül, „a fogolytábor parancsnoksága semmiféle felvilágosítást nem ad a táborban lévő foglyokról”.⁵⁰

„Meleg otthon, terített asztala / Vajjon mikor lesz számunkra / Vetett ágy, puha takaró, / Mikor lesz ismét óh? / Asszonyi karok ölelése / Kicsiny gyermekünk nevetése / Lesz-e életünk víg zenéje...”

⁴⁷ HLI HM 35.328/eln. – 1945. Közreadja Bognár Z. 2006. 209.

⁴⁸ Szekér N. 2021. 754.

⁴⁹ HLI HM 35.328/eln. – 1945. Közreadja Bognár Z. 2006. 208.

⁵⁰ MNL JNSzML V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 508/1945.

Drága szüleim! Itt vagyok
 a ceglédi táborban. Elég nagy-
 vészes a helyzetem. Alán tudjátok
 mi lesz persze. Járódkodni
 nem tudok, vigyázzatok
 magatokra nagyon, legelőbb
 a másodikok meg fog nélkül
 a fő táborba csak meg fogják jenni,

Imre. Sokszor próbáltam
 szeretettel az utóbbi egy-két hónapban
 a fő tábor felé. Öt let sok-
 1918. június 2.

Dr. Petőváry Pál
 Budapest, XI. Dombos utca
 2. I-6. sz.

vagy: Glothly ut. kő- és tég. 7/117

Ősi-vel hűveltem,
 a táborban,
 a táborban,
 a táborban.

Dr. Petőváry Pál Budapesten, civilként fogságba vetett tartalékos főhadnagynak a ceglédi hadifogolytáborból kidobott és családjához eljutott egyik névjegykártyájára írt köpostája („/” = folytatás a másik oldalon).

Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt későbbi főtitkára, hadifogolyként úton a gödöllői tábor felé ekként látta ezt:

„Valóságos emberáradat hömpölygött velünk szemben; fiatal gyerekek és öreg embe-
 rek, mindenféle korosztályú nő. Megviselten, fáradtan, rémült arckifejezéssel jöttek,

*mintha tényleg egy nagy rostából estek volna ki, s most iparkodnak haza; magunk-korabeli férfiakat nem láttunk közöttük.*⁵²

A hozzátartozók több száz fős tömege verődött össze naponta a fogolytáborok közelében, akik közül sokan a táborok mellett is éjszakáztak a nyári időszakban. A gyűjtőtáborok mellett összegyűlt hozzátartozók és a táborbeliek (örzök és örzöttek) közötti kapcsolatról, viszonyról ad rendkívül plasztikus leírást Kovács Imre, aki közelről „tanulmányozhatta” e viszonyt a jászberényi lágernél:

*„A drótkerítésen belül [a foglyok – B. Z.] úgy nyüzsögtek, mint a megbolygatott hangyaboly, és idegesen egymást torkolták le, mert nem hallották, hogy milyen nevet kiabálnak a kaputól távortartott, minduntalan elkergetett asszonyok. Néhány száz méterre a laktanyától fejkendős nők álltak csoportosan, lábuk elé helyezett kosárral. Ezek a derék parasztasszonyok, feleségek, anyák és testvérek száz és száz kilométereket utaztak, gyalogoltak, ha meghallották, hogy a fiuk, férjük vagy a testvérük ebben vagy abban a fogolytáborban van. Az örök nem engedték be őket, közel sem mehettek a kerítéshez, mert az első figyelmeztető lövés után, ha nem távoztak, beléjük eresztettek egy sorozatot; messziről kiabálták hozzátartozójuk nevét. Ha ott volt, addig ügyeskedtek, míg a csomagot be nem adhatták, sokszor napokig vártak türelmesen; ha nem volt ott, mentek a következő táborhoz, és előről kezdték a próbálkozást. Az orosz örök ordítottak és lövöldöztek, az asszonyokba belesugdaltak, kosaraikat felborították; azért az utak valahogy kialakultak: korrumpált oroszok borért, pálinkáért, cigarettáért vagy a dézsmálás lehetőségéért vállalták a csomagok bevitelét.*⁵³

A foglyok családtagjai által a ceglédi polgármesterhez írt 1945. áprilisi levélben leírtak is megerősítik a fentieket:

*„A tábort megközelíteni csak abban az esetben lehet, ha az orosz öröket dohánnyal, pénzzel, pálinkával vagy egyébvel megvesztegetik. Ebben az esetben elnézik, hogy a hozzátartozók nagy távolságból a neveket kiabálják, és a szólítottak kézfeltartással jelentkeznek, vagy apró kavicsokra kötött leveleket dobálnak ki, és ezt a járókelők felszedik. Különben az örök az ott ácsorgó asszonyokra lőnek, ütik-verik őket, s már három esetről tudunk, amikor kórházba kerültek.*⁵⁴

A kapcsolatfelvétel azonban nem mindig sikerült. Így emlékszik vissza erre az egyik asszony:

„Hiába osztunk széjjel, hiába vettük körbe az épületet [a Pavilon laktanyabeli fogolytábort – B. Z.], hogy legalább csak egyet láthatnánk közülük abban a nagy emberrengetegben, sűrűségben nem tudtuk felismerni a mieinket. Egyforma kopasz, mocskos,

⁵² Kovács I. 1990. 190.

⁵³ Kovács I. 1990. 156.

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.232/pol. – 1945.

elyőtört, eltorzult arcú volt mind. A távolság is nagy volt, a nevüket pedig nem lehetett bekiabálni [a nagy hangzavar miatt – B. Z.].⁵⁵

Egyes táborparancsnokságok időnként megengedték, hogy a hozzátartozók csomagokat adhassanak be, de ezeknek csak a töredéke jutott el a foglyokhoz. „... a csomagot azonban az orosz parancsnokságon kell előzetesen bemutatnunk és a jobb fehéreneműk és izesebb falatok eltűnnek belőlük, nem szólva arról, hogy minden alkalommal két-háromszáz csomag nem is jut el a címzetthez.”⁵⁶ A beküldött csomagokban ugyanakkor csak élelem és ruházat lehetett, papír és ceruza nem.

A kerítésen kívüli világgal való kapcsolatfelvétel másik lehetősége a foglyoknak a táborokból külső munkára – többnyire favágásra vagy vagonrakodásra – történő kivitele volt. Ekkor a foglyok személyesen is beszélgethettek szerettükkel, amennyiben az örök ezt – a kellő mennyiségű és minőségű étel, de többnyire szeszital ellenében – megengedték. Ezenkívül a munkára kimenők postási, üzenetközvetítői szolgálatot is végeztek fogolytársaik számára.

A szovjet táborhatóságok a (hadi) foglyótáborban meghaltak személyi adatait sem engedték kivinni. Németh Alajos plébánosnak a soproni foglyótábor betegeit gondozó vöröskeresztes nővér segítségével sikerült kijátszania az örök éberségét, akik a nővért a ki- és a belépéskor megmotozták. A vöröskeresztes nővér sűrű hajába rejtve apró papírdarabkákon többszöri alkalommal összesen 35 meghalt személy adatait sikerült kicsempészni.⁵⁷

Hadifogoly-üzenetek

Mini tegnap bejelentettük, sikerült a Kiszaga Párt hetedik kerületi szervezete által létesített hadifogolyfogadó állomás keretében a datygyűjtő szolgálatot létesítenünk. Megbizottunk minden, a Nyugati-pályaudvarra megérkező hadifoglyot — akit a kiszagapárti bölgyök és szerkesztők tevék, keszterei, almavai és szives szavai vannak — megérkez a foglyótáborban rekedt hájtársairól. Ily módon megbízható és hiánytalan listák alkérik naponta összerakottanuk azokról, akik Budapestre érkezé hájtársai útján életjelet akarnak adni magukról. Valóján továbbá életjelévelvő kirendeltségünk levelek továbbítással is; ezekben postarabot, mint az, ma! közértesítőkben kiállunk, szívesen hírelt adjuk a lapban.

Hemléjük, hogy ezzel a módszerrel alkérik megoldanunk a hadifoglyok hitborekedti hozzátartozóinak legközelebbi hozzátartozóinak a bizonytalanságot, amely nyomoztatón nehézedik azokra a feleségekre, szülőkre és testvéreire, akiknek megváltást jelent az a puasla hír is, hogy kedvesük életben van és egészséges.

*

Egészségesek és jól vannak:
A Sopron-borspaci hadifoglyótáborban:

Misztovics Miklós gazdálkodó, Gemze, Jerményi György molnár, Ujfehértó, Sólyom György ny. caendör-lőzárőrmester, Mándok, Kriston Béla gazdálkodó, Reiközberencs, Ledka József gazdálkodó, Reiközberencs, Huszti István földműves, Nagyhalasz, Nagy Lajos lelkész, Nyitrai, Tomaszovszky Emil, Nyiregyháza, Bácskai 14. Jubatzi seds-főorvos, Nyiregyháza, Husuly Balázs, Ajk.

Alapítványon:

Horváth Zoltán tanár, szárazos, Bpest, Kóczián Lajos gazdálkodó, Székely, (Abaj m.), Erdős Ferenc, Debrecen, Halász 17. Orbán József fűrészyártó, Harghalya, Fazekas János földműves, Kőröskisjénő, Szécs Sándor, Debrecen, Péterfia-ly. 30., Beréngi Ferenc, Debrecen, Kálmánhegyi-út 18., Oláh Sándor földműves, Tokaj, Benke János földműves, Kenderes, Réti Mihály tizedes, bognármeister, Hlyefalva, Csavár László földműves, Eszterék, Buzsáki Ferenc és Nagy János, Dicsőszentmiklós, Győr, György-áremint Miklós, Győrffy Lajos földműves, Flátfalva, Jakab Ferenc érv.

földműves, Somfalva, Dósa Imre földműves, Havad, Kocsa Ferenc fm., Magyaró, Kibélti András fm., Holtmaros, Garai Simon és Borá József, Marostéfalva, dr. Hasszard Béla, Szászrégen, Czupa Vilmos napaszámos, Gernyeszter, Csuták Gábor fm., Háromszék m., Gyúrófalva, Gyula, Békfalva, Toldai Mihály építész, Ersekújvár, Galpán András fm., Kiszajfalu, Goras Sámuel gépész-kovács, Répcelak.

Téglás András fm., Kürt, Horváth István érv., Szonkány, Simon György fm., Kiszajfalu, Trellémbi György kereskedő, Szakasz, Dudás Péter fm., Kéménd, Bogdán Gyula fm., Telad, Csontos Lajos fm., Nagyrázd, Fehérvári Ferenc fm., Kürt, Földi Lajos fm., Erdőhátsfalva, Mehes Sándor fm., Mezőkövesd, Vezes István, Mezővársárhely, Kisz Pál, Nemcskajál, Elérő Miklós fm., Endrőd, Dósa József fm., Felsőmállya, Zoltai Lajos fm., Ipolykőtelep, Székely József, Szalmánémeti, Simon Lajos fm., Tasnád, Köteles András fm., Felsőmállya, Bonta József, A. Nagyta, Vár Mihály mérnökvezető, Biharpusztán, Horváth Kálmán és György Imre, Nagyszalonta, Szalai Sándor és Oláh János, Erdőhátsfalva, Fodor László érv., Csik mezeje, Balogh István mérnök, Marosvásárhely, Tóth Sándor, Erdőhátsfalva, Székely Imre, Gyergyezentmiklós, Marozs János, Koronka, András István, Marosvásárhely, Zöldi Sándor lelkész, Marosvásárhely, Baranyi Gyula építész, Nyír-bátor, B. Szabó Imre fm., Békés mezeje, János Béla kőműves, Miskolc, Vezes Lajos fm., Pereszlény, Hossz Ferenc hortály, Miskolc, Barzó Pál fm., Mezőkövesd, Molnár János fm., Kerekli (Somogy megye), Bódi János, Nyiregyháza, Bognár Miklós Ajk., Ártánd, János szobafestő, Taktólórántháza, Tomasek László kovács-egéd, Mezőcsát, Esterján Mihály, Dobross Antal, Székely György földművesek, Mikófalva, Kollós Lajos és Csorján Imre, Asszonyvási, Tuzsai György, Mikófalva.

Szerkesztésével foglyótáborban:

Tóth Ferenc fm., Nyiladony, Bék János fm., Nyirad, Szabó Sándor fm., Nyiradony, Mak Ferenc és Csorján György földművesek, Bakony.

A Kis Újság szerkesztősége a ma napon a következő leveleket adta postára: Dósa Zoltán, Békóka, Kész Mihály, Perkel József, Balogh György, Jász, Csorján András, Tóth Mihály, Simon András, Nyiregyháza, Fehérvári Sándor, Zoltán, Lajos, Lajos, Kőrösi, Maros, Alótdó.

A Kis Újság továbbítja a (hadi) foglyok üzeneteit a hozzátartozóknak.

⁵⁵ Szebeni I. 1991. 17.

⁵⁶ MNLOL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.232/pol. – 1945.

⁵⁷ Németh A. 1993. 186–187. Írásának hitelességét teljes mértékig alátámasztja a Magyar Vöröskereszt Egyeslet Sopron városi főkegyeltemének a 194/1945.sz. jelentése, amelyben ugyanazon 35 halott hadifogoly adatai szerepelnek. HLI Második világháborús halotti kimutatások. Győr-Moson-Sopron megyei anyag.

csak úgy puszilhattam meg anyukámat is.” – emlékezik az egyik elhurcolt.⁵⁸ A nagykárolyi táborbeli látogatásokról így ír Baumann Vera vállaji elhurcolt:

„Január 7-én és 8-án az utcára néző ablakból látjuk, hogy az addig bezárt, néptelen utcán hozzátartozók jelennek meg, egyszerre 10-en. Újból látogatási engedély, csomagátadással. A hozzátartozók kint várnak meg bennünket, nekik tilos a bejövétel. Főleg meleg holmik, takarók, élelmiszercsomagok hozatalát sürgetik dobszó útján. [...] Mindenki igyekszik paplant, párnát, meleg cipőt, ruhát bejuttatni. A tartós élelmet (kolbász, szalonna, sonka) a család legtöbbször magától vonja meg.”⁵⁹

Hírek a vagonokban szállítottakról – a vonatszerelvényekről kidobott szélposták

A foglyok igyekeztek szeretteik számára életjelet adni magukról a vasúti szállítás közben is. Az állomásokon a vagonokból papírdarabokat dobáltak ki a vagonok résein, vagy a bedrótolt ablakain keresztül, ráírva a címüket, azt, hogy honnan viszik őket, illetve, hogy hol vannak éppen, valamint azt, hogy tehervagonokba bezárva viszik ki őket az országból, vagy csak annyit, hogy ismeretlen cél felé viszik őket.⁶⁰ A megtalálót kérték, juttassa el a papírdarabra írt címre. És ezeknek a papírdaraboknak a többsége – a visszaemlékezők tanúsága szerint – el is jutott a címzettekhez. Ahogy az egyik „levélíró” fogalmaz: „Mit ad az Isten, majdnem minden kidobott cetli hazaért...”⁶¹

Zsindely Ferenc, az egykori miniszter érzékletesen írja le mindezt:

„Társadalmunk csupa mocskok, züllés, utálat. Egyetlen olyan terület van, ahol csodálatosan magára talált: ez a hadifoglyok dolga. Ott olyan szervezeten, önfeláldozóan, s magától értendően állt helyt, hogy már sokszor meghatott vele. [...] De a társadalom talpra állt. Megszervezte önmagát önként és kezdeményezés nélkül. A vonat közeléből mindenkit elzavarnak az orosz örök: bottal verik a közönséget, géppisztollyal lövöldöznek, sokszor esik halál. De aztán elindul a vonat, fel kell rá az öröknek is ugraniuk, és a marhavagonok sűrűn bedrótolt ablakán, mint a hóesés hull ki a sok papírdarabka. A foglyok neve és a hozzátartozóik címe van rajta. A közönség pedig rohan, szedi össze a papírocskákat, versenyt fut értük a széllel, nem sajnálja a postaköltséget, levelet küld a megadott címre. Majd mindig értesítést is vár, hogy megkapták-e az üzenetét. Teljesen ismeretlen emberek, többnyire ugyan asszonyok. Mert az oroszok igen haragszanak az ilyen szolgálatért, a férfiakat egykettőre belövik a foglyok közé. Férfi tehát nemigen

⁵⁸ Bognár Z. 2018. 402.

⁵⁹ Tircsi R. 2016. 170.

⁶⁰ A foglyok „levelezéséhez” kiváló adalék Takács E. 1999. 134–140.

⁶¹ VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie. 4.

tartózkodik a foglyvonatok közelében. De az asszonyok mihelyt a foglyvonat érkezésének híre elterjed, szélsébesen odasereglenek. Azonban az oroszok folyamatosan motozzák a foglyokat, s szedik el tőlük a papírt, ceruzát, így nem mindig dobhatnak ki cédulákat a vonatindulás után. Kiválasztanak azonban egy-egy harsány torkú foglyot, s míg a vonat az állomáson tartózkodik, az kiabálja sorjában a neveket és címeket. Az asszonyok pedig írják. Ordítanak az örök, közel őket a vonathoz nem engedik, verik bottal, ijesztgetik, lövöldöznek. Több asszonyt is belöttek már a vagonokba és elhurcoltak. De ez sem számít. Az asszonyok saját hozzátartozójukat keresik, mások hozzátartozójának a nevét, címét pedig felírják. Az állomások környékének asszonynépe főként ennek a szolgálatnak él éjjel-nappal készen a bevetésre. Nem fél és nem enged. És küldözi a leveleket ismeretlen címre.⁶²

A szovjetunióbeli Gupvi-lágerekben lévők kapcsolata az otthoniakkal

A Gupvi-lágerek esetében a levelezés lágerektől függően, 1946-tól indulhatott meg az erre rendszeresített hadifogoly levelezőlapokon, de voltak olyan lágerek, így foglyok is, akik egész fogságuk ideje alatt el voltak zárva az otthoniaktól. Sokszor előfordult, hogy az anyaországból érkező leveleket, vagy a lágerből írtakat a címzettek sohasem kapták meg, vagy ha igen, akkor nagy, esetenként fél- vagy egy év késéssel. Hadd idézzek néhány visszaemlékezőtől:

„– Levelet lehetett küldeni onnan?

– Hogyne, egyet írtam.

– Megérkezett ide?

– Hogyne, a cigarettát csavarta bele a ruszki... és hát a levélért is kellett több mint egy rubelt fizetni. De hazuról se kaptunk levelet.⁶³

„– Hazuról kaptak hírt?

– Semmit. Egy vagy másfél év után szabad volt levelezőlapot küldeni, de ellenőrizték. Írtunk rá, amit tudtunk... De nem kaptak meg semmit itthun. Csak a híreket, mer' volt, aki előbb haza jött, a betegeket előbb haza szállították. Összeszedték, aki beteg volt, és nem volt munkaképes, és haza szállították azok csak másfél évig voltak.⁶⁴

„Igaz egyszer mi is írhattunk egy lapot, de az soha nem érkezett meg. Rólunk se tudott senki semmit és mi sem tudtunk a világról semmit.”⁶⁵

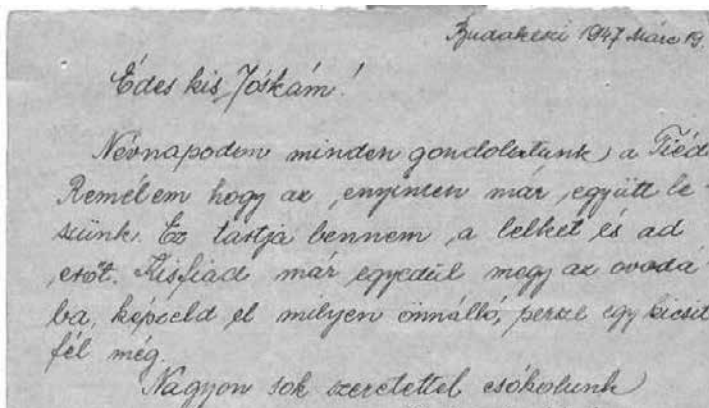
⁶² Szekér N. 2021. 754–755.

⁶³ A szerző interjúja Nagy Józsefné Schnadeberger Erzsébet, egykori németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

⁶⁴ A szerző interjúja S. Katalin, egykori németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

⁶⁵ Bognár Z. 2009. 128.

Tehát voltak olyan lágerek, amelyek teljesen el voltak szigetelve az otthoniaktól, míg másoknál lehetséges volt a kapcsolattartás: „Két év után írhattunk először haza. Fél év múlva kaptam választ.”⁶⁷ „1946-tól tábori levelezőlapon évi két alkalommal engedélyezték a családhoz történő írást.”⁶⁸

Egy szerető feleség várankozással teli levele fogságban lévő férjének
Honyvág, erőt adó családi kötelekek, családi tragédiák és családi összefogás a Gupvvi-lágerekben vagy
hazafelé.

Csak azoknak a leveleknek volt esélye célba jutni, amelyek sikeresen átmertek a cenzúrán. A foglyok hamar rájöttek, hogy a tábori életről, a valós állapotokról nem tanácsos írni. Így az elküldött levelek a legtöbb esetben nem a valóságot tükrözik. Sok levelet csak megírtak a foglyokkal, de sosem küldték el. „Egyszer tudtam levelet írni haza a szüleimnek (1946.

⁶⁷ Bottlikné Kárász A. 2007. 133.

⁶⁸ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie. 8.

október 28-án), hogy élek. Többet nem írhattam. Választ nem kaptam. A leveleket nagyon cenzúrázták.⁶⁹

A kapcsolattartás lehetőségének a hiánya miatt fokozódott a foglyok pszichikai leromlása. Mindenki aggódott az otthoniak miatt. A szeretteiktől, szüleiktől, családtól elrabolt emberek lelkileg nagyon nehezen dolgozták fel az elszakítotttságot és a szeretteikről való információhiányt.

A lágerekben a legerősebb érzés a honvágy volt, különösen azok között a borzasztó körülmények között, amelyekben a raboknak élniük kellett. Szuromi József így fogalmazta ezt meg:

„Mindannyian vágytunk haza, a honvágy gyötört mindenkit, főleg a nős és családos embereket. Mi, gyerekek, fel sem tudtuk fogni, csak később kezdtük megérteni. Le sem tudom írni, azokat az átélt borzalmakat, nélkülözéseket, sok szenvedést, éhezést. A szemétdombokon keresgélünk ennivalót, fagyott krumplit, krumpli héjat, nyáron zöld füvet ettünk, mert haza akartunk jönni. De ezt sok-sok ezer ember nem érte meg.”⁷⁰

A lágerélet tele volt egyéni és családi tragédiákkal. Most csak két családi tragédiát említek. Garáról német származása miatt 1944 januárjában édesapjával együtt hurcolták el Schnadenberger Erzsébetet, akinek három hónappal a kényszermunkatáborba való megérkezésük után, az elsők között kellett édesapját eltemetnie.⁷¹ Nem egyszer előfordult, hogy a férjet az állapotos feleséggel együtt elhurcolták. Az asszony megszülte a gyermekét kint a lágerben, de behalt a szülésbe. A barakkbeli nők megpróbálták etetni a csecsemőt, ruhákat eladva tejért, de a gyermek minden áldozatuk ellenére meghalt. A szomszéd lágerben a férj híret vette családjá tragikus halálának, s nem sokkal utánuk ő is meghalt. A szervezete feladta a küzdelmet az életért, hiszen családja halála után már nem volt miért élnie.⁷²

A hazafelé történő szállítás során is sokan meghaltak. Ezek közül most csak egyet, a legmegrendítőbbet idézem fel. Több lágerből 1945. október végén összegyűjtötték az életben maradt csecsemőket, tizenhármat és a szüleikkel együtt útnak indították őket hazafelé. Egy vagonban utazott a 13 csecsemő az édesanyjával, de csak két csecsemő érkezett meg, a többi mind meghalt útközben. Némelyik édesanya beleőrült e tragédiába.⁷³

Ugyanakkor arra is voltak példák, hogy a családtagok, a testvérek hogyan segítették egymást a túlélésben, mint például a három Kéhl nővér, akiket csak az összetartásuk mentett meg.⁷⁴

Az otthoni családi kötelék, plusz az istenhit óriási erőt tudott adni a túléléshez. Ennek kiváló példáját adja Tóth József, aki egy bibliai idézetet tartalmazó kis képet kapott a 2 éves kisfiától, „Jocókától”, amikor Budakesziről elhurcolták „málenkij robotra”. Ez tartotta

⁶⁹ Antalffy I. 2005. 53.

⁷⁰ Blazovich L. 1990. 94.

⁷¹ A szerző interjúja Schnadenberger Erzsébet németként internálttal.

⁷² A szerző interjúja Schnadenberger Erzsébet németként internálttal.

⁷³ Szebeni I. 1991. 123–124.

⁷⁴ A szerző interjúja Kéhl Teréz németként internálttal.

benne a hitet, az erőt, hogy kitartson az embertelen körülmények között is, mert haza kell mennie, mert feladata van – fel kell nevelnie a kisfiát. Ehhez plusz erőt adott a kis képen lévő bibliai idézet: „Akik az Úrban bíznak, erejük megújul, s szárnyra kelnek...” Tóth József a következőket írta ehhez a képhez: „Minden igazolványt elvettek, de ezt mindig eldugva, mint erőt adót megőriztem.”⁷⁵

Kapcsolat a Gulag-rabokkal

A Gulag-rabokkal a családtagok néhány kivételtől eltekintve egyáltalán nem tudták felvenni a kapcsolatot. Teljes hírzárlat vette őket körül. Sokszor azt sem tudták, hogy kik rabolták el őket vagy, hogy miért ítélték el őket. A légerekben a külföldi, így a magyar Gulág-rabok számára nem volt lehetőség az otthoniakkal való kapcsolattartásra, csak a Szovjetunióhoz csatolt kárpátaljai magyarok számára, akiknek erre szovjet állampolgárként lehetőségük volt. Ők nemcsak levelet, hanem csomagot is küldhettek a légerekben sínylődő családtagjaik számára. A többi magyar rab, sokszor az ő segítségükkel tudott hírt adni magáról szeretteinek. Azonban többségükről semmit sem tudtak a hozzátartozók és ők sem tudtak semmit az otthoniakról. Így például a 16 évesen elhurcolt és elítélt Keményfi Bélát időközben már lélekben eltemették, mivel halálhírért hozták.⁷⁶

Kivétel még annyi lehetett, ha egy fogolytársat 1953 novemberében, vagyis Sztálin halála után hazaengedtek, hírt vitt azokról a fogolytársairól, akikkel egyik-másik lágerben találkozott.

Hazaérkezés – öröm és üröm

A hazatérés örömébe sokszor vegyült üröm is. Egyrészt a családtagok megdöbbentek, hogy szerettük teljesen lefogyva, legyengülve, legtöbbször betegen 38–48 kilósan érkezik haza. Maga Rákosi Mátyás írta Petrov altábornagynak, az NKVD Gupvi, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága vezetőjének az 1945-ös választások után, hogy a hadifoglyok „fizikailag rendkívül leromolva érkeznek Magyarországra. A választások előtt Debrecenbe érkezett 3000 hadifogoly majdnem mindegyikét kórházba kellett szállítani”. S mindezt csak azért említi, amint az leveléből kiderül, mert: „A dolgot a kiscgazdák nagy demagógiával kihasználták, és ez is rontott a választás esélyein.”⁷⁷ A szovjetek ugyanis azokat engedték el hamarabb, akik már annyira leromlott állapotban voltak, hogy már nem voltak hasznára a szovjet népgazdaságnak. Ezért volt általános az, hogy a hazatértek közül nagyon sokan egy éven belül meghaltak. „A legnehezebb az volt, hogy 3 évi éhezés után az

⁷⁵ Bognár Z. 2018. 863.

⁷⁶ Sára S. 1989b.

⁷⁷ Pünkösti Á. 1992. 144.

evés itthon is csak fokozatos és megtartóztatott kellett, hogy legyen. Nálunk Berkenyén az előző betegcsoporttal hazaérkező asszonyok közül épp az evés miatt haltak meg hárman egy hét leforgása alatt.” – emlékezett az egyik lányként elhurcolt.⁷⁸

„Jól emlékszem, amikor a három lány közül kettő, Müller Róza és Müller Veronika 1945 októberében megérkezett Kismarosra. Rongyosak és alultápláltak voltak, de a templomban hálát adtunk az Istennek, hogy egyáltalán hazatértek. A legidősebb lányt, Müller Mariskát csak később, december elején hozták meg. Ő annyira le volt gyengülve az éhségtől, hogy pokrócba csavarva tették át az egyik vagonból a másikba, amikor hazafelé jöttek és átszállásra került sor. Olyan vékony volt szegény, mint egy botocska. Pár napra rá a nagyanyám karjai között meg is halt.”⁷⁹

A hazatérőknél a tapasztaltabb, okosabb családtagok eleinte csak keveset engedtek enni a szerettüknek, és csak fokozatosan engedték, hogy lassacskán egy normális adag ételt egyenek, mert nagyon sokan abba haltak bele, hogy a hazatérésük után egy jót ettek. Az évekig tartó éhezésnek ilyen tragikus következményei is voltak.

Másrészt a Felvidékről, a Csehszlovákiából kitelepítettek és a németként deportáltak sokszor már nem találták otthon a családtagjaikat, elvették az otthonukat, nem volt hova hazatérniük.

„1949. november 5-én jöttünk haza. Az volt a legnagyobb meglepetés, hogy nem volt senkink. Anyám, nagyszülők, öcsém ki voltak telepítve az országból. A férjem nagybátyja várt az állomáson, ő fogadott be bennünket. Debrecenben be kellett mondani, ki honnan jött, hová akar menni. Lehetett a szülők után menni, de azt is megmondták, csak akkor visznek, ha összejön egy szerelvényre való ember. Voltak, akik hónapokig vártak már Debrecenben.”⁸⁰

Harmadrészt, mind a Gupvi, mind a Gulag-lágerekből hazatértek esetében előfordult, hogy mire hazatértek, addigra a feleségük már újraraházasodott, mert több év elteltével már halottnak vélték, vagy halál hírért hozták a férjüknek.

Negyedszer, az elhurcolt szülőket hazatérésükkor nem ismerték meg kisebb gyermekeik. Sőt, nem egy esetben a gyermek sokáig gyűlölte elhurcolt édesanyját, édesapját, mert úgy élte meg a hiányukat, hogy nem szerették és elhagyták őt. Inkább dolgozni mentek a Szovjetunióba, mintsem, hogy vele lettek volna. Ugyanis a gyermekeket nevelő nagyszülők nem mondhatták azt a kicsi gyermeknek, hogy a szüleidet ártatlanul elhurcolták a szovjet katonák. Csak azt, hogy kimentek a Szovjetunióba dolgozni. Az elhurcoltak életrajzukba is csak azt írhatták be, hogy például: „1944–1949 között a Szovjetunióban dolgoztam” vagy, hogy szebben mutasson az életrajzban: „1944–1949 között a Szovjetunióban építettem a szocializmust.”

⁷⁸ Szebeni I. 1993. 66.

⁷⁹ Révuti N. 2017. 106.

⁸⁰ Szebeni I. 1993. 217.

Ötödször, voltak, akik hazatérésükkor tudták csak meg, hogy gyermekük, feleségük vagy valamelyik szülőjük meghalt, de volt, aki ekkor tudta meg, hogy elhurcolása után született még gyermeke.

A hazatért foglyok nem kaptak semmiféle kárpótlást, de még megértést sem a hatalom, az ország vezetése részéről. Sőt bűnösként kezelték az ártatlan „málenkij robotosokat” különösen, ha németként hurcolták el őket. Az elhurcoltak nem beszélhettek szenvedéseikről, életüknek e borzalmas részéről, hanem hallgatniuk kellett, amire sokszor figyelmeztették őket a hatalom részesei. „A kintmaradtak hozzátartozói persze kérdezősködtek tőlünk. Este 6-kor egy ismerős AVO-s jött hozzám, civilben: „Nem akarok neked kellemetlenséget. Ne beszélj, hallgass mindenről!” És én hallgattam.”⁸¹

„Másnap [a hazaérkezés után – B. Z.] a rendőrségre kellett mennem, de előtte anyám vett nekem ruhaneműt. A rendőrségen kioktattak: ne beszéljek senkinek, hogy milyen volt a sorsom, vagy ha beszélek is, csak jót mondjak, a saját érdekemben... Megfogadtam. A szüleimnek sem beszéltem el a sok borzalmat. Hetven éves koromban megbetegedtem, akkor írtam le mindent, ami velem történt.”⁸²

Az egyik asszony így mondta el: „Soha elfelejteni nem lehet a szenvedéseinket, de nem merünk beszélni róla, még a testvérünket gyászolni is féltünk. Titkon sirattunk.”⁸³ Ugyanakkor kint a Gupvi-táborokban 1947-től a javuló életszínvonalnak és talán a bizonytalan hazatérésnek is köszönhetően, egyre több férfi és nő közötti szoros kapcsolatnak köszönhetően születtek gyermekek, s ha az édesanya magyar volt, akkor hazahozhatta. Így például 1949-ben hazaengedett, hazaérkezett 5055 magyar Gupvi-rabból 59, 3 év alatti gyermek volt, közülük 47 1949-ben született csecsemő, akik szintén „hadifogságból” tértek haza édesanyjukkal együtt szocialista rendszer igazolása szerint.⁸⁴

A Gupvi-, Gulag-rabságban szövődött férfi-nő kapcsolatok közül sokból a hazatérés után házasság lett, ahogy például a Szovjetunióban volt magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezetének (SZORAKÉSZ) alapító elnöke, Menczer Gusztáv és Varsányi Erzsébet kapcsolatából, vagy a Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány alapítója, Rohr Magdolna és Pinter Károly kapcsolatából.

⁸¹ Bognár Z. 2009. 156.

⁸² Bottlikné Kárász A. 2007. 134.

⁸³ Szebeni I. 1993. 123.

⁸⁴ Gerhardt É. 1993. 30–31.

Utóhatások(k)

A poszttraumás tünetekről hadd idézzek három túlélőt:

„Egyszer, amikor apa meglátta, hogy édesanyám moslékot készít a disznóknak és főtt krumplihéjat, kenyérhéjakat, forrázott kukoricadarát rak bele, odament, majd elkezdte kiszedegetni belőle a kenyérdarabokat, vastagabb krumplihéjakat. Anyám zokogva ölelte magához szegény apámat, pedig nem volt egy sírós asszony: nagyon megrendítette.”

„A sztalinói évek olyan mélyen belevésődtek apám lelkébe, hogy amikor 1956-ban az orosz tankok végigmentek Kismaroson, apám kijelentette: Innen engem még egyszer el nem visznek! Ha belépett volna a kapun egy orosz katona, apám bizonyosan nekiment volna, hogy inkább mindannyiunkat ott, helyben agyonlőjenek, mintsem bármelyikünket munkatáborba vigyenek. Azt mondta, soha nem tenne ki minket annak a borzalomnak, amit ő Sztalinóban két és fél éven át megélt.” – emlékezett az egyik túlélő leánya.⁸⁵

„A szomszédunk egy nagy kommunista volt, megfenyegetett, hogy visszavitet, ha beszélni merek. Fogjam be a számat! Ez volt a vigasztalás, elismerés a szenvedéseinkért. [...] Mindig hallottam: robot, robot, davaj, davaj... Éjszakánként felsikoltottam. Salgótarjánban voltunk és a nővérem azt akarta, hogy az ő szobájában aludjak, jobban tudunk beszélgetni. Másnap már nem hívott oda, olyan borzasztó volt neki a sikoltozásom. Évekig kínozott, de néha most is. A férjem már megszokta és ilyenkor átnyúlt az ágyon és annyit mondott: »Itthon vagy.«” – mondta el több mint 40 év után az egyik elhurcolt, akit még lányként vittek el német származásúként, pedig nem volt az.⁸⁶

„Két fiam van, unokáim. Már csak miattuk is tudatni akarom, ami velünk történt. Mert hiába gyógyít az idő, még évekig álmodtam, hogy visznek. Külön fájt, hogy tilalmas volt erről beszélni. [...] Ez igen nagy lelki teher nékem, máig is.”⁸⁷ A transzgenerációs hatásokról csak annyit, hogy több elhurcolt unokájánál tapasztalható, hogyha erőteljes férfihangon hall orosz beszédet, akkor összeszorul a gyomruk.

E tanulmány adott keretei nem tették lehetővé, hogy a címben vállalt téma minden aspektusáról, szegmenséről írjak. E téma teljes feldolgozását az érintettek milliós nagysága és a téma rendkívüli szerteágazósága miatt csak egy monográfiában lehetne a teljesség igényével megírni, ami fontos, hiánypótló munka lenne. E munkámban a kétféle lágerrendszerbe, illetve háromféle szovjet fogságba kerültek és családtagjaik közti kapcsolattartás azonos és különböző lehetőségeibe, gyakorlatába, valamint a fogságba vetést, illetve a fogságot követő családi fizikai és lélektani eseményekbe, traumákba és azok feldolgozásának, megoldásának a módjaiba próbáltam némi betekintést nyújtani az adott terjedelmi keretek közt.

⁸⁵ Révuti N. 2017. 106–107.

⁸⁶ Szebeni I. 1993. 282–283.

⁸⁷ Kormos V. é. n. 81-82.

Hivatkozott irodalom

Antalfy István (szerk.)

2005 *Emlékek, sorsok a II. világháború harcaiból és a hadifogságból*. Planéta Nyomda Kft., Kecskemét.

Blazovich László (szerk.)

1990 *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

Bognár Zalán

2018 „Málenkij robot” A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Kairosz Kiadó – Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Budapest.

2017a A második világháborús Magyarország (hadi)fogolylétszáma és vesztesége. In Uő.: *GULAG, GUPVI, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Magyar Napló, Budapest, 45–70.

2017b *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Kairosz Kiadó – Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Budapest.

2013 „Orosz őrség van velünk és hadifogoly-élelmezést kapunk”. Magyar munkaszolgálatos alakulatok a Vörös Hadseregnél. *Orpheus Noster* V. (3) 7–24.

2012 *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Kairosz Kiadó, Budapest.

2006 Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről, 1944–1945. *Hadtörténelmi Közlemények* CXIX. (1) 203–214.

2004 Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december – 1945. április) *KÚT* III. (3–4) 99–113.

Bognár Zalán (szerk., bev.)

2009 „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1955*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs.

Bottlikné Kárász Aranka (összeáll.)

2007 „Megbűnhődte már e nép...” *Emlékezések a XX. századról*. Magánkiadás, Budapest.

Dupka György

1993 „Sötét napok jöttek...” *Koncepciók perek magyar elítélteinek emlékkönyve 1944–1955*. Intermix Kiadó, Budapest – Ungvár.

Endrész György

2005 „...nemsokára hazamentek...” *Rátkaiai kényszermunkán*. Schwarzwald Hagyományörző Egyesület, Rátka.

G. Vass István (szerk.)

2005 *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Gerhardt Éva

1993 Adalékok a magyar hadifogoly kérdés alakulásáról a II. világháború után. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság. *Levéltári Szemle* 2. 30–31.

Glatz Ferenc (szerk.)

É. n. *A magyarok krónikája.* Officina Nova, Budapest.

Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.)

1994 *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég, Budapest.

Izsák Lajos – Szabó József – Szabó Róbert (szerk.)

1991 *1956 plakátjai és röplapjai. Október 22.–november 5.* Zrínyi Kiadó, Budapest.

Kormos Valéria

é. n. *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947.* Kairosz Kiadó, Budapest.

Kovács Imre

1990 *Magyarország megszállása.* Katalizátor Iroda, Budapest.

Molnár D. Erzsébet

2015 *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboráiban (1944–1953).* Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.

Németh Alajos

1993 *Sopron könnyes és véres dátumai.* Hillebrand Nyomda Kft., Sopron.

PüNKÖSTI ÁRPÁD

1992 *Rákosi a hatalomért 1945–1948.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

RavasZ István

2005 Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. In Ravasz István (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban.* Zrínyi, Budapest.

Révuti Norbert (szerk.)

2017 *Élni muszáj. Leben muss Man. A kismarosi elhurcoltak emlékére.* Német Nemzetiségi Önkormányzat, Kismaros.

Szabadi István

2016a Előszó. In Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő I. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Budapest.

Szabadi István (szerk.)

2016b *Krisztusban nyert erő I. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Budapest.

Szebeni Ilona (szerk.)

1991 *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Széphalom Könyvműhely, Debrecen.

Szebeni Ilona (szerk.)

1993 *Haza fogunk menni! Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Piremon, Debrecen.

Szekér Nóra (szerk.)

2021 *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9.* ÁBTL – Kronosz, Budapest – Pécs.

Szűcs László (szerk.)

1997 *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15.* A kötet. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Takács Edit

1999 Kilencvenhat magyar hadifogoly százharminchárom el nem küldött levele 1944 decemberéből. In Zombori István (szerk.): *Nagy István emlékkönyv*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

Tatár Rózsa

2008 *Túléltük! Emlékezések a malenkij robotra*. Muravidéki Baráti Kör Kulturális Egyesület – Constans Bt., Szeged.

Tircsi Richárd

2016 *A pokolnak páratlan birodalmában. Adalékok a vállaji és a mérki németek malenkij robotra hurcolásának történetéhez*. Croatica Kiadó, Budapest.

Walterné Müller Judit (szerk.)

2009 *Több mint élettörténetek. Sorsok. A magyarországi németység kollektív büntetése a második világháború után, baranyai visszaemlékezések és tárgyak tükrében*. Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Pécs.

Felhasznált források

Levéltári, gyűjteményi források, interjúk és dokumentumfilmek

Hadtörténelmi Levéltár és Irrattár (HLI)

Honvédelmi Minisztérium (HM) általános iratok (ált.) – 1945.

Honvédelmi Minisztérium (HM) elnöki iratok (eln.) – 1945.

Második világháborús halotti kimutatások. Győr-Moson-Sopron megyei anyag.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium (KÜM) Titkos Ügykezelésű (TÜK) iratok 1945–1964

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 1945–1949

Bács-Kiskun Megyei Levéltára (BKML)

XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei 1945.

Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltára (JNSzML)

V. 73/b Jászberény város polgármesterének iratai 1945.

A szerző interjúja Nagy Józsefné Schnadenberger Erzsébet németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

A szerző interjúja Kéhl Teréz németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

A szerző interjúja S. Katalin, egykori németként deportálttal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

A szerző interjúja Morcsek Jenő egykori hadifogollyal. A hangfelvétel a szerző tulajdonában.

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)

Visszaemlékezések gyűjteménye

VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor visszaemlékezése (vie.)

VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicska István vie.

VHBSZ 415. – 1993. Kalmár Imre vie.

VHBSZ 402. – 1993. Kiss János vie.

VHBSZ 414. – 1993. Sramó József vie.

VHBSZ 193. – 1992. Dr. Tóth Sándor vie.

Sára Sándor

1989a *Csonka-Bereg*. Dokumentumfilm

Sára Sándor

1989b *Te még élsz?* Dokumentumfilm

Molnár D. Erzsébet

Kárpátaljai családok a „málenkij robot” árnyékában

Kárpátalján az 1944 őszen kezdetét vevő szovjetizálás minden tekintetben átalakította a régió politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedését. A hatalomváltás hozta új életforma a szovjet séma lokális kivetítését jelentette az újonnan szerzett területre, és a több dimenzióban megkezdődő szovjetesítés nagymértékben hatott a területen élő lakosság életére.

A szovjet rendszer kiépítésének folyamatában a kárpátaljai magyarságot ért legdrasztikusabb intézkedés kétségkívül a magyar férfilakosság tömeges elhurcolása, a „málenkij robot” volt. E tragikus intézkedést megelőzte a régiót megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának ülészése 1944. november 12-én, amikor meghozták az akkor még szigorúan titkos 0036. számú határozatot, amelyben elrendelték a területen élő 18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek összeírását, majd ezt követően külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyre történő irányítását.¹ Másnap, november 13-án Kárpátalja-szerte falragaszok jelentek meg *Városparancsnokság 2. számú parancsa* címmel, amely minden nagyobb településen hirdette a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság jelentkezési kötelezettségét. A parancs tartalmazta

továbbá azt is, hogy abban az esetben, ha valaki nem teljesíti a parancsot, akkor haditörvényszék elé kerül. A jelentkezés utolsó napjaként a hatóságok november 16-át jelölték meg.

A falragaszokon kívül a községekben naponta többször is kidobolták a felszólítást. Ezután megkezdődött az emberek tömeges összegyűjtése, amelynek különböző módszereit alkalmazták a szovjet hatóságok helyi képviselői. Egyes településeken igazolás átvételének indokával gyűjtötték össze az embereket, mely igazolás feljogosította őket a szabad közlekedésre a Vörös Hadsereg által „felszabadított” területen. A november 16-ig magukat regisztráltató személyek abban a hitben voltak, hogy csak egyszerű nyilvántartásba vételről van szó, így november 18-án csak azért mentek el újra a jelentkezési helyükre, hogy visszavegyék

A Városparancsnokság 2. számú parancsa
(A parancs eredeti példánya megtalálható a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont gyűjteményében).

¹ Dupka Gy. – Korszun A. 1997. 71–73.

igazolványukat. Azonban ekkor már fegyveres örök várták őket, nem mehettek haza, nem hagyhatták el a helyi gyűjtőpontokat.² Más községekben – és a legtöbb helyen – a mindössze három napig tartó jóvátételi, helyreállító munka, a „kis munka” volt a magyarázat. Akik ruszinnak, ukránnak vagy szlováknak vallották magukat – mivel a nemzetiséget önbevallás útján állapították meg – vagy a „Miatyánkot” el tudta mondani ruszinul vagy szlovákul, azok kaptak igazolást és hazamehettek. Miután a legközelebbi városparancsnokságon a környező településekről összegyűjtötték az embereket, szigorú, fegyveres katonai kísérettel gyalog indították őket útnak a szolyvai gyűjtőtáborba. A tábor a szovjet hatóságok építették ki a magyar honvédség korábbi kaszárnyájából, és annak a lágerrendszernek lett a része, melynek központja Sztarij Szamborban működött. Az első gyalogos menetszlopokat 1944. november 18-án indították el.

Az elhurcolások útvonala. Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

A gyűjtőlágerben az embertelen körülmények, az éhezés, a járvány és a hideg következtében a deportáltak között aratott a halál. A szolyvai megpróbáltatásokat túlélőket kiéheztetve, átfagyva, emberi méltóságukban megalázva, továbbhajtották az Uzsoki-hágón keresztül Sztarij vagy Novij Szamborba, ahol bevagonírozva őket, megkezdődött kiszállításuk a Szovjetunió különböző lágereibe, ahonnan nagy részük soha nem tért vissza.

A régióban 1944 decemberében került sor a deportálások második hullámára, amely még a területen maradt német nemzetiségű polgárokat érintette, és amely tulajdonképpen a Szovjetunió Államvédelmi Bizottsága 7161. számú rendeletének a kárpátaljai megvalósí-

² Bognár Z. 2012. 50.

tása volt. Ennek alapján szovjetunióbeli munkára – konkrétan a Donyec-medencei szénbányákba – irányították a német nemzetiségű, munkaképes, 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket is.³

Az elhurcolások során a szovjet fegyveres szervek nem tartották be a parancsban saját maguk által meghatározott alsó és felső korhatárt: míg a novemberben megjelenő parancs a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilekosságra vonatkozott, nagy számban vittek el a 18. életévüket be nem töltött fiatalkorúakat és 50 éven felüli idős személyeket is. A rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, hogy a legidősebb elhurcolt 1868-ban született, vagyis 1944-ben 76 éves volt.⁴ Levéltári forrásokkal is igazolható adatok szerint a kárpátaljai elhurcoltak száma körülbelül harmincezerre becsülhető.⁵ Mindez önmagában is feltételezi a deportálások tragédiájának kollektív voltát és azt is, hogy a régióban gyakorlatilag nem volt olyan család, amely ne lett volna érintett benne.

Az elhurcolások – folyamatában és következményeiben – különböző módon és több dimenzióban is érintették a kárpátaljai családokat. Már a regisztrálásra, illetve gyülekezésre felszólító parancs kihirdetésekor megjelent a családtagokat érintő retorzióval való fenyegetőzés a jelentkezés elmulasztása esetén, így többen már a hozzátartozóik védelmében is eleget tettek a felszólításnak:

„Kidobták, hogy minden férfi 18 évtől 50 évig, azonnal jelentkezzen háromnapos munkára, háromnapos étellel és takaróval... De nem is egyszer dobolták ki, hanem minden órában reggeltől estig, és még úgy dobolták, hogy aki nem jelentkezik, annak kiirtják mindenféle familiáját.”⁶

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az embereket nem három napig tartó jótételi munka céljából gyűjtötték össze, illetve, hogy milyen körülmények uralkodnak a szolvai gyűjtőtáborban, a családtagok – bár mozgásterük meglehetősen korlátozott volt – mindent megtettek, hogy elviselhetőbbé tegyék az elviselhetetlent szeretteik számára. Amit elsősorban tenni tudtak, és ami egyben túlélési lehetőséget is jelentett sok fogoly számára, az az élelempótlás volt. Kárpátalja-szerte a hozzátartozók többféle módját alkalmazták az élelem Szolyvára történő eljuttatásának: egyes településeken helyben rakták a szekérre az élelmiszercsomagokat, majd azokat a gyűjtőtáborig hajtották. Máshol az asszonyok csoportokba szerveződve indultak el batyukkal, kosarakkal és hol gyalogosan, hol vonattal, vagy a vonat tetején kapaszkodva igyekeztek eljutni Szolyváig.⁷

Az élelemljuttatási próbálkozások folyamatában a családtagok meglepően sok esetben szenvedtek el további traumákat, ami leginkább valamilyen betegség, vagy baleset formájában, illetve ezeknek tragikus következményeiben nyilvánult meg. Előfordult például, hogy a gyalogút során a lágerbe igyekvő feleség egy rossz állapotban lévő hídról leszédült a mély-

³ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), F.P.–14., op.1., od.zb. 52.

⁴ KTÁL, F.P.–14. op.1. od. zb. 216.

⁵ KTÁL, F.P.–14. op.1. od. zb. 215–232.

⁶ Nagy András beregszászi elhurcolt visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2006. július.

⁷ Bagu B. 2004. 101.

be,⁸ vagy a hidegben történő gyaloglás, várakozás során szerzett betegségnek lettek végzetes következményei. Az egyik legmeggrázóbb, az egész családot magával rántó tragédia a Dancs család története:

„A családból négy férfi indult útnak azon az emlékezetes novemberi napon: apa és három fia. Nemsokára éhség és járvány pusztított a szolyvai szögesdrótos gyűjtőtáborban, ahová elhurcolták őket. Margit, az egyetlen dédelgetett lány vállalkozott rá, hogy megpróbál némi eleséget bejuttatni apjának és bátyjainak. Tífusszal megfertőzve, betegen tért haza, a gyilkos kór pár nap alatt végzett vele. Az anya, bánatával harcolva, most már a saját hátára kötötte fel a hátizsákot és útnak indult, hogy szerettei közelébe juthasson. Csak a munkácsi állomásig jutott, ahol egyik csomagja az ütközőbe akadt és a robogó vonat maga alá rántotta. Nem sokkal később jött a hír, hogy a táborban meghalt Józsi is. Élt 18 évet. Pali bácsit, a családfőt ugyan hazaengedték, de a reá szakadó bánattal egész életében súlyos beteg maradt.”⁹

Az élelmiszercsomag bejuttatása a láger szögesdrótkerítése mögé és eljuttatása a célszemélyhez mindig az örök jóindulatától függött. Sok elhurcoltnak ezek az otthonról eljuttatott élelmiszercsomagok mentették meg az életét:

„Nekem annyi volt a szerencsém, hogy drága jó édesanyám minden második héten élelmet hozott nekem. Mindig csak amit tudott: kenyeret, szalonnát, lekvárt, egy kis zsírt, almát, de már ennyi is elég volt, hogy éhen ne haljak. [...] Neki köszönhetem, hogy Szolyván nem haltam éhen. Kétszer adott nekem életet: először 1925. január 3-án, majd pedig 1944 novemberétől 1945 februárjáig.”¹⁰

Mások nem voltak ilyen szerencsések: bár a feleség tízszer is járt Szolyván és az örök mindannyiszor elvették tőle az eleséget, egyetlen egyszer sem juttatták el a fogolyhoz, aki végül éhen halt.¹¹

Egyes településről, például Viskről, az asszonyok hivatalosan kísérelték meg engedélyeztetni a szolyvai *lágerparancsnokságtól az élelem és ruházat bejuttatását, azonban kérelmük elutasításra talált.*¹²

A foglyok Szolyváról történő továbbszállítása után megszűnt az élelem otthonról történő pótlása és a kapcsolattartásra sem volt ezután lehetőség a családtagokkal.

Mind a deportált személyek Szolyván tartásának idején, mind a fogolycsoportok Szolyváról való továbbvitele után a hozzátartozók minden tőlük telhetőt megtettek, hogy hazasegítsék fogságban lévő családtagjaikat: kérelmeket írtak a helyi népbizottságokhoz¹³ és

⁸ Bagu B. 2004. 101.

⁹ Dancs Pálné elmondása alapján. A visszaemlékezés a Beregsomi Általános Iskola gyűjteményében található.

¹⁰ Lengyel Ferenc, beregszászi elhurcolt visszaemlékezése. Az interjú időpontja 2004. szeptember.

¹¹ Bagu B. 2004. 101.

¹² Bimba B. 2019. 90.

¹³ Helyi/községi szintű képviseleti szervek Kárpátalján 1944 októberétől 1946 márciusáig (amikor a közigazgatási változtatások értelmében a népi bizottságokat falusi tanácsoknak nevezték el).

Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsához¹⁴ is. Az uralkodó állapotokat és a kétségbeesett próbálkozásokat jól szemléltetik azok a helyi népbizottsági tagok által írt jelentések, amelyek arról tanúskodnak, hogy a járási bizottság hivatali épülete minden nap várakozó nők százaival van tele, akik sírnak vagy kiabálnak, és addig nem akarják elhagyni a helyiséget, amíg a népbizottság tagjai levelet nem írnak az illetékeseknek az elhurcolt férfiak hazaengedése ügyében.¹⁵

Egyes településről az emberek végső kétségbeesésükben Budapesttől és a magyar kormányzervektől kértek segítséget és közbenjárást. A kérvények sokatmondóak a hazatérő foglyok állapotára vonatkozóan:

„Az elhurcolt férfiakat az itthoni sok-sok megpróbáltatás között is – csendes reménységgel helyettesítették a közeli viszontlátás reményében a gyenge nők és gyermekek. Amióta azonban a táborlistákról [a gyűjtőtáborban lévőkről – S. T.] a néhány hazaengedett, szinte élőhalott ember hírt hozott, azóta a csendes reménység a legsürgetőbb aggodalommal és kétségbeeséssé változott. Ugyanis a néhány 45–50 éves hazatért ember a legelhagyottabb külsővel, a legszánalmasabb ruházattal és oly állapotban tért haza, hogy most mind fekvő beteg s talán soha többé nem lesznek egészségesek.”¹⁶

Dálnoki Miklós Béla, az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke nem egyszer kísérelt meg közbenjárni a szovjet vezetéssel az elhurcoltak hazaengedése érdekében. Az 1944. december 26-án, illetve az 1945. január 7-én kelt levelében is szót emelt a polgári lakosság tömeges elhurcolása ellen, kitérve a Kárpátalját is érintő deportálásokra, azonban a szovjetek a magyar kormányzervek kérésére sem engedték el a foglyokat, sőt az elhurcolások tovább folytatódtak.¹⁷

A hozzátartozók által írt kérvények egy része a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található. 1990–91-től, a téma tabu jellegének megszűnése után, a helyi sajtó is a széles nyilvánosság elé tárt számos, az elhurcolásokkal kapcsolatos forrást, visszaemlékezést, az elhurcoltak hazaengedése ügyében írt kérelmet, amelyekből információt nyerhetünk az itthon maradt családok helyzetéről is. Tartalmi szempontból három fő elemet fontos kiemelni, amelyek valamennyi kérelemben megtalálhatóak: az elhurcoltak ártatlanságának hangsúlyozása, az egész települést sújtó munkaerőhiány kiemelése, illetve kilátástalan helyzetbe került családok problémáinak a bemutatása. Találkozhatunk idős, beteg szülők által írt kérvényekkel, akiknek mindegyik gyermeke a szovjet fogság elszenvédőjévé vált.¹⁸ Egy beregszászi, 70 éves vak édesapa például három elhurcolt fia hazaengedését kéri. Kérvényéből

¹⁴ Legfőbb hatalmi szervként működő testület Kárpátalján 1944 októbere és 1946 januárja között. Hivatalosan végrehajtó és törvényhozó szerepet egyaránt betöltött, azonban a gyakorlatban pszeudo kormányként Moszkva utasításait hajtotta végre.

KTÁL, F. P–14. op. 1. od. zb. 204–210.

¹⁵ Bimba B. 2018. 84.

¹⁶ Stark T. 2010. 249.

¹⁷ Bognár Z. 2009. 57–58.

¹⁸ Csanádi Gy. 1991. 6.

megtudhatjuk, hogy mivel a felesége is idős, beteges és mindhárom fiúkat elhurcolták, nincs, aki bevesse, megművelje a kis földjüket, amiért egész életükben dolgoztak.¹⁹

A források és a visszaemlékezések alapján elmondható, hogy az elhurcolások következtében olyan családmockok alakultak ki, amelyekben meghatározóvá vált a nők, gyakran sokgyermekes édesanyák családfenntartó szerepe, akik sokszor minden erőfeszítésük ellenére sem tudtak élelmet tenni az asztalra: „A legjobban mindig az fáj, ha a gyermekek enni-válót kértek, és nem tudtam adni nekik.”²⁰ A nagyobb gyerekek bevonása a gazdálkodásba, a háztáji munkálatokba mindennapos volt, akár úgy is, hogy a gyermeknek félbe kellett szakítania tanulmányait. „Volt, hogy úgy műveltük a földet, hogy a járomba fogott tehénnek fogni kellett a szarvát, de közben a gép hol előre, hol hátra ráncigált engem. Tizenkét éves gyerekként már javában dolgoztam. [...] Gyerekként az ökröket alig tudtuk befogni.”²¹

Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a családfenntartóvá vált nőknek úgy kellett megbirkóznuk a rájuk szakadt teendővel és úgy kellett talpon maradniuk a szovjet hatalomváltás és az elhurcolások következtében kialakult új élethelyzetben, hogy a családtagok elvesztése okozta traumát nem volt idejük és lehetőségük feldolgozni.²²

Szomorú jelenségként említhető, hogy számos, 1944 végén, vagy 1945 első felében született gyermek már nem, vagy legfeljebb fényképről ismerhette meg édesapját. Ők a „málenkij robot” áldozatainak posztumusz gyermekeiként tarthatóak számon, egyikük a következőképpen ír az őket ért tragédiáról: „Tőlem sem vett búcsút az édesapám, mert még nem szült meg az édesanyám. Itt hagyott bennünket, öt gyermeket, a legkisebb betöltötte a három évet.”²³

Az 1944 őszét követő hónapokban, években valamennyi érintett családban jelen volt a gyász, sok özvegygé lett asszony öltött magára gyászruhát a férj

Horváth Bálint elhurcolt családja
(A fotó másolata megtalálható a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont gyűjteményében).

¹⁹ KTÁL, F.P-14., op.1., od. zb. 213.

²⁰ Bagu B. 2004. 102.

²¹ Mádi B. 2019. 109–110.

²² Bagu B. 2004. 103–104.

²³ Ismeretlen szemtanú visszaemlékezése. A kézirat megtalálható az Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont gyűjteményében, korábban Nagy Amália, beregszászi lakos tulajdonát képezte.

halálhírének megérkezésekor, amit aztán évekig viselt. Az édesapák halála sok ezer kisgyerek gyermekkorát árnyékolta be: „Engem az anyám olyan komolynak nevelt, hogy már gyermekként sem tudtam jóízűen nevetni. Apámra emlékezve, 7 éves koromig fekete szalagot font a hajamba.”²⁴

Az elhurcolások magas aránya is feltételezi és számos példa is alátámasztja, hogy a régióban nem volt olyan család, amely valamilyen módon ne lett volna érintett, ahonnan valaki ne hiányzott volna. Gyakori volt a többszörös érintettség is, amikor testvérek váltak – akár édesapjukkal együtt – az elhurcolások áldozatává. A visszaemlékezések, a rendelkezésre álló forrásokkal megegyezően arról tanúskodnak, hogy voltak szélsőséges esetek, amikor egy családból három fiúgyermeket is elvittek és egyik sem tért vissza, vagy az öt fiúgyermek közül mind az ötön a szovjet fogság elszenvédőivé váltak, akik közül kettőnek szintén nem adatott meg a hazatérés lehetősége.²⁵

Cibla Mihály (balra) és Cibla József (jobbra) elhurcoltak²⁶
(A fotók a Cibla család tulajdonát képezik, másolatuk megtalálható a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont gyűjteményében).

²⁴ Szabó Béláné Tar Ilona visszaemlékezése, 1991.

²⁵ Imre Bertalan elmondása alapján lejegyezte Imre Gyula Pál. Beregszász, 1972.

²⁶ Cibla Mihályt (balra) „málenkij robot”-ra hurcolták. Cibla József, (jobbra) Cibla Mihály fia, akit édesapjával együtt hurcoltak el 18 évesen. Az apa szeme láttára élve temették el a tömegsírbán, miközben őt puska-tussal ütötték.

A „málenkij robot”-al párhuzamosan több, szovjetek által vezérelt intézkedés okozta családtagok hiányát az 1940-es évek végén a kárpátaljai családokban. Ezek közül kiemelendő az úgynevezett donbászi munkaszolgálat, amely alatt a szovjet hatalom azon intézkedését értjük, amelynek értelmében Donyec-medencei bányáüzemi munkára küldték a katonaköteles korba lépett fiatalokat, amely Szovjetunióban széles körben alkalmazott módszer volt a bánya- és nehéziparban való munkaerő-szerzésre.²⁷ A szovjetek által bekebelezett Kárpátalján 1947-től vezették be a katonaköteles korba lépett korosztály Donbászra küldését. A hivatalos propaganda arról szólt, hogy a szovjet vezetés szakmát ad ezen ifjak kezébe, ezért küldik őket a Donyec-medence bányavárosaiban létrehozott FZO-iskolákba.²⁸

Hivatalosan nem mondták ki az intézkedés nemzetiségi jellegét, a rendelkezésre álló adatok mégis arra engednek következtetni, hogy Kárpátalján a magyar nemzetiségű fiatalok felülreprezentáltak voltak, főleg, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy 1947–1952 között a régió katonaköteles magyar fiataljait megbízhatatlanság okán nem sorozták be katonának, és a sorkatonai szolgálati idejüket a bánya- és nehéziparban végzett munkaszolgálatlalt kellett letölteniük.²⁹

A „málenkij robot” sokkjából még magukhoz sem térő családtagok mindent megtettek annak érdekében, hogy elkerüljék 17–18 éves fiaik erőszakos elvitelét: bújtatták őket a pincékben, pajtákban, ágyban bevetett dunyhákban, vagy a közeli erdőkben, de a rajtaütésszerű razziák miatt a többség nem kerülhette el a munkaszolgálatot. Számos visszaemlékezés tanúskodik arról, hogyan érintették együttesen a családok jelentős részét az 1944-es elhurcolások és a donbászi munkaszolgálat:

„Akkor is becsaptak bennünket. Mert arról volt szó – húsz évesek voltunk – hogy vissznek katonának 1947-ben. És a szénbányába vittek. Én éppen egy év, hogy nem estem bele a háromnapos munkába. Nekem két bátyám halt oda. Egyik volt 19, a másik 21 éves. Egyiket halva Szolvjáról édesapám küldte haza. Apám is ott volt.”³⁰

„Beleestem ebbe a donbászi menetbe, Donbászra hordták az embereket. Jobban mondva előtte vitték a „háromnapos embereket.” Ez volt ’44-ben. Akkor még én kicsi voltam, a bátyám beleesett, azt elvitték apámmal együtt. Mind a kettő odamaradt és utána én odafejlődtem és ősszel már cserez vojenkomát [a Hadkiegészítő Parancsnokságon keresztül – M. D. E.] akkor elvittek.”³¹

Kegyetlen családi traumának a színtere lett a „málenkij robot” közvetlen tragédiájától megmenekülő egyetlen magyarlakta település Kárpátalján, az ungvári járási Gálóc község. Bakajsa József községi bíró ugyanis, tudomást szerezve a szovjetek deportálási szándékáról,

²⁷ Oficinszkij R. 2010. 251.

²⁸ FZO-iskola (fabricsno-zavodszkoje obucsenyije, vagyis gyári-üzemi képzés) – a donbászi munkaszolgálat hivatalos megnevezése. A FZO-iskolák intézményét a szovjet vezetés 1940. október 2-i Az állami munkástartalékokról c. kormányrendelete alapján hozták létre.

²⁹ Molnár D. E. 2015. 113–114.

³⁰ Punykó M. 1993. 111.

³¹ Tóth Béla, donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2001 május.

azonnal kiértéskítette az érintetteket, hogy a kijelölt napon egy 15 évnél idősebb fiú vagy férfi se tartózkodjon otthon.³² Így mentette meg a bíró a falu férfilakosságát, aminek következtében a szovjetek letartóztatták, agyba-főbe verték, aminek következtében elméje megbomlott, a családtagok pedig megbélyezett személyek lettek a hatalom szemében:

„...nem is másod-, hanem harmadrendű embereknek kellett magunkat tartani. A tanítók is [azt hajtogatták], hogy hazaárulónak vagyok a fia. Mikor felelni kellett történelemből vagy magyarázott a tanár, még példának is felemlítették apámat. »Állj föl, Bakajsza! Nézzétek, gyerekek, az áruló olyan, mint Bakajsza apja is: szovjetellenes, kolhozellenes, a nép ellensége«” – meséli Bakajsza Csaba, az egykori bíró kisebbik fia.³³

A bátor falubíró gyermekei soha nem tudták kiheverni az őket ért traumákat.

A „málenkij robot” nemcsak folyamatában, de következményeiben is ketté tört sorsokat. Például a felsőbb végzettséget szerezni vágyó fiatal túlélők számára nem volt akadálymentes a továbbtanulás: „1947-ben érettségiztem, és felvételizni próbáltam az Ungvári Állami Egyetem orvosi karára. Bőven elégséges pontszámaim ellenére nem jutottam be, lágeri múltam miatt.”³⁴ Nemcsak a túlélők részesültek ebben a negatív diszkriminációban, de volt rá példa, hogy a „málenkij robot”-ban érintett családok fiatalabb generációhoz tartozó tagjai számára is akadályt jelentett a felvételinél, hogy felmenőik között deportáltak voltak. Ezek a fiatalok ugyanis politikailag megbízhatatlannak számítottak, sokukat nem vették fel a Komszomolba³⁵ sem, ami pedig a továbbtanulás hallgatólagos feltétele volt.³⁶

Több példa is említhető, ahol az utódokban transzgenerációs trauma alakult ki az édesapa elhurcolása miatt. A transzgenerációs trauma valószínűsíthetően azért is alakulhatott ki, mivel a visszatérés után nem adatott meg a kibeszélés lehetősége. Konkrét példaként említhető egy eset, amikor az édesapa hazatért ugyan, de az átélt borzalmak fizikailag és lelkileg is megtörték. Azonban a családját megkímélendő, sok évig nem beszélt a lágerélményeiről, csak élete végén, a betegágyán mesélt a kibírhatatlan szenvedésről lányának, aki annak ellenére, hogy édesapja lágerből való hazatérését követően született, az ő életében is fájdalmasan jelen volt az elhurcolás emléke. Máig csak sírva tud mesélni az édesapjával történetekről:

„Az arcán mindig ott volt a szomorúság, mint a legtöbb elhurcoltnak, aki lágerben volt. Az arcukon, a lelkükben mély nyomot hagyott, azt a bánatot soha nem tudták elfelejteni. Szegény mindig azt mondta nekem, hogy rémálmaiban gyakran újraéli a lágerbéli körülményeket és bánásmódját. Mélyen belevésődött, meghatározta a további

³² Molnár D. E. 2020. 34–38.

³³ Zelei M. 2017. 146.

³⁴ Horváth L. 2017. 165.

³⁵ Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség, az Szovjetunió Kommunista Pártja ifjúsági szervezete.

³⁶ Orosz I. 2007. 182.

*életét csakúgy, mint mindegyik sorstársának. Nem akarta magyarázni a kínzásokat, csak amit elmondott, azt tudtam átadni.*³⁷

Példájukon is beigazolódni látszik Singer Zsuzsa állítása, miszerint az elhurcolás traumája nehezen feldolgozható az elhurcolást elszenvedő személy és gyermekeik számára egyaránt, a „hallgatásra ítélet” pedig a trauma generációk között átadódásához vezet.³⁸

Sokak esetében szintén máig ható lelki fájdalmat okoz, hogy az elhurcolások miatt édes-apa nélkül kellett felnőniük: „Nagyon jól esik, hogy néha valaki gondol ránk... Nekünk már csak az emlékezés maradt, ha fel is szakadnak a sebek [...] de azért jól esik kisírni magunkat, ha már a sírjaiknál nem sírhattunk.”³⁹ Az elhurcolások közvetlen és közvetett következményei mellett túlélők és családtagok számára tehát az egyik legnehezebb feladat a túlélők számára az elhurcolások alatt átélt megpróbáltatások – a szenvedés, a megaláztatás, az állandó bizonytalanságérzet, a halál folyamatos jelenlétének – lélektani feldolgozása volt.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Kárpátalján gyakorlatilag nem volt olyan család, amely ne lett volna érintett – akár többszörösen is – a „málenkij robot” tragédiájában. Az elhurcolások maguk alá temették az egyént és a családot, mint mikroközösséget. A családok deportálása következtében az otthonmaradt asszonyokra hárultak a családfenntartás nehézségei egy olyan vészterhes, nélkülözésekkel teli időszakban, amit a világháború vége és a szovjet hatalomváltás fémjelzett. Mindez nagyban hozzájárult a nők családban betöltött korábbi szerepének megváltoztatásához. Megjegyzendő, hogy a női szerepvállalás megváltozása a második világháború után általános társadalmi jelenségként tartható számon. Kárpátalján ezt a folyamatot jelentősen felgyorsította az elhurcolások okozta kényszerhelyzet, ugyanúgy, ahogy a gyermekek korai felnőtté válását azáltal, hogy a korábbinál sokkal nagyobb felelősség hárult rájuk, és nekik is hathatósan ki kellett venni részüket a különböző munkálatokból. Az elhurcolt szeretteik miatti fájdalom, a kiszolgáltatott élethelyzetbe kerülés, a kettétört emberi sorsok miatt véleményünk szerint az elhurcoltakon túl a családtagok is beleillenek abba a fogalmi keretbe, amely alatt a „málenkij robot” áldozatait értjük.

Hivatkozott irodalom

Bagu Balázs

2004 *Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal, az áldozatok hozzátartozóival.* Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.

³⁷ Tóbak Klára, Tóbak Lajos „málenkij robotra” deportált túlélő lányának visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja 2016 július.

³⁸ Singer 2010. 39.

³⁹ Szabó Béláné Tar Ilona visszaemlékezése. 1991.

Bimba Brigitta

- 2018 Az otthon maradt nők sorsa az 1944-es őszi deportálás időszakában. In Dupka György – Zubánics László (szerk.): *„Nevük élni fog nemzedékről nemzedékre...” Múltidézés a Kárpát-medencében: szovjet katonai megtorlás, Gulág- és Gupvi-táborok, áldozatok, emlékhelyek.* Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 83–94.
- 2019 Kérelmek és beadványok – női közbenjárás a Kárpátaljáról malenkij robotra hurcolt férfiak ügyében. In Dupka György (szerk.): *„Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot.” Gulág – Gupvi-kutatók nemzetközi fóruma 2018.* Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 83–98.

Bognár Zalán

- 2012 A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása a Szovjetunióba. *Orpheus Noster* IV. (2) 46–60.
- 2009 Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944–45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In Uő. (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955.* Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 13–72.

Csanádi György

- 1991 „Engedjétek haza férjeinket, fiainkat, apáinkat, testvéreinket!” *Kárpáti Igaz Szó* LXXII. (196) 6.

Dupka György – Korszun Alekszej

- 1997 *A „malenykij robot” dokumentumokban.* Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest.

Horváth László

- 2017 Élet a halál árnyékában. Emlékeim a malenkij robotról. In Dupka György (szerk.): *Kárpátaljai magyar férfiak a szovjet légerekben (történetek, visszaemlékezések, emlékiratok).* Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 75–164.

Mádi Bianka

- 2019 Ugocsa-vidéki népcsoportok internálásának folyamata. In Dupka György (szerk.): *„Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot.” Gulág – Gupvi-kutatók nemzetközi fóruma 2018.* Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 105–120.

Molnár D. Erzsébet

- 2015 Munkaszolgálaton a Donyec-medencében (Kárpátaljai magyarok a donbászi FZO-iskolákban). In Dobos Sándor – Szamorovszkyné Nagy Ibolya (szerk.): *Mercurius Veridicus Novus. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének tanulmánygyűjteménye.* „Grafika” Kiadó, Beregszász–Ungvár, 106–139.

2020 Bakajsz József. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Mandiner.hu, Budapest, 43–39.

Oficinszkij Román

2010 Munkaerő-toborzás a Donbászra. In Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra.* Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 251–252.

Orosz Ildikó

2007 *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005).* PoliPrint, Ungvár.

P. Punykó Mária

1993 *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei kárpátaljai népi elbeszélésekben.* Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen.

Zelei Miklós

2017 *A kettézárt falu.* Kortárs Kiadó, Budapest.

Felhasznált források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

F.P–14. op.1. od.zb.52.

F.P–14. op.1. od.zb. 204–210.

F.P–14. op.1. od.zb. 213.

F.P–14. op.1. od.zb. 215–232.

Visszaemlékezések

Dancs Pálné visszaemlékezése. A visszaemlékezés a Beregsomi Általános Iskola gyűjteményében található.

Imre Bertalan elmondása alapján lejegyezte Imre Gyula Pál. Beregszász, 1972.

Lengyel Ferenc, beregszászi elhurcolt visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja 2004 szeptember.

Nagy András beregszászi elhurcolt visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2006 július.

Szabó Béláné Tar Ilona visszaemlékezése. *Kárpáti Igaz Szó* 1991. szeptember 25. LXXII. (176) 6.

Tóth Béla, donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. Az interjú készítésének időpontja: 2001 május

Marosi István

**„... sokat »családizunk« és felelevenítjük a régieket.”
A görögkatolikus papok és családjaik üldöztetése
Kárpátalján a kommunizmus évtizedeiben
(1944–1989)**

Görögkatolikus papcsaládok a történelmi Magyarország
Északkeleti Felvidékén

Görögkatolikus papcsaládok a történelmi Munkácsi
Egyházmegyében

A címben szereplő idézet Bendász István *Fekete levelek* című lágerlevelezésének a 233. leveléből (63. illegálisan hazaküldött levél) származik.¹ A „családizás” és a régiek felelevenítése Terekto (Kazahsztán) lágerében történt, 1954. augusztus 26-án, öt évvel az elhurcolás után, és fél évvel a szabadulás előtt. Jelképes tevékenység, egyben az adott időszak történelmi valóságának a leírása is. Bendász István² gyermekkori barátjával, iskolatársával, későbbi pap és rabtársával, Egressy Jánossal³ akkor a munkatárborban „családizott”. Utóbbi fogalom a magyar terminológiában a családokról, a családi kapcsolatokról való beszélgetést jelenti. Mindketten a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye egy-egy többgenerációs papcsa-

¹ Marosi I. (szerk.): 2020a. 335–336.

² Bendász István 1903. augusztus 3-án született Borhalmon (Бобовище). Az elemi iskola első évét Scranton városában (USA) végezte, majd Munkácson, Szentmihálykörtvélyesen és Máramaroszigeten folytatta tanulmányait. A gimnáziumot Máramaroszigeten és Sárospatakon, a teológiát Ungváron végezte. 1928. február 12-én szentelte pappá Gebé Péter püspök. 1941-től a felsőveresmarti (Велика Копаня) Csodatevő Szent Miklós templom parókusa volt. 1949. május 27-én tartóztatták le a kommunista hatóságok. 1949. július 18-án koholt vádak alapján huszonöt év kényszermunkára, polgári jogfosztásra és vagyonelkobzásra ítélték. Ungváron, Kijevben, Kujbisevben és Karagandában raboskodott. 1955. január 10-én tért haza. 1990 júliusában az újjáalakult egyházmegye első kanonokjává nevezték ki. 1991. augusztus 13-án hunyt el Beregszászban. 1991. augusztus 23-án rehabilitálták. Már a lágerévei előtt is gyűjtötte a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye történetével és a görögkatolikus papcsaládokkal kapcsolatos iratokat. Könyv- és irathagyatéka a Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár alapító gyűjteménye. Felesége, Bacsinszky Mária 1988. november 24-én hunyt el Beregszászban. Gyermekük: Katalin (1929), Magdolna (1932), Dániel (1938).

³ Egressy János 1898. augusztus 11-én született Zárnyán (Priborzsavszke). Az elemi iskolát Zárnyán, a gimnáziumot Máramaroszigeten, a teológiát Ungváron végezte. 1924. augusztus 28-án szentelte pappá Gebé Péter püspök. 1945-től a poroskői (Poroskovo) Csodatevő Szent Miklós templom parókusa volt. 1949. augusztus 28-án tartóztatták le a kommunista hatóságok. 1949. november 28-án huszonöt év kényszermunkára, polgári jogfosztásra és vagyonelkobzásra ítélték. A Kazah SZSZK-ban raboskodott. 1955. március 21-én szabadult. 1962. május 10-én hunyt el Ungváron. 1992. július 14-én rehabilitálták. Felesége, Mikita Ilona Ungváron hunyt el. Gyermekük: Mária (Petki Sándor áldozópap, festőművész felesége), István (1928), Emil (1929).

ládjából származtak, melynek joghatósági területe a 20. században egybeesett a jelenlegi Kárpátalja területével.⁴

Bendász István családfakutatást végzett. A legrégebbi olyan dokumentum, melyben megemlíti az őseit, 1247-ből származik. Más források szerint a családnak 1410-ben már Máramarosban voltak birtokaik. Attól kezdve folyamatosan volt olyan tagja a családnak, aki a történelmi Munkácsi Egyházmegye területén élt, és egyházi hivatalt látott el.⁵

A Bendász család története és a róluk megjelent családtörténeti leírás a kárpátaljai görögkatolikusok tekintetében típuspéldája egy történelmileg kialakult társadalmi csoport jelenlétének. Rajtuk kívül számos papcsalád élt még e területen és az egyházmegyében, akik több generáción keresztül egyházi-, társadalmi-, politikai- és tudományos szerepet vállaltak. Tevékenységük szerteágazó és a térség történetében szinte egyedülálló volt, hiszen az egyházi tevékenységen túl a helyi társadalmi élet minden területén feladatot kellett ellátniuk.

Kiterjedt és több generációs papcsaládként tartoznak a történelmi Munkácsi Egyházmegyéhez többek között a Kaminszky, Karczub, Lyachovics, Medveczky, Sztankovics, Szabó, Bendász, Anderkó, Csurgovics, Dolinay, Ferencsik, Gebé, Hadzsega, Ilniczky, Jaczkovics, Firczák stb. családok.⁶

A görögkatolikus papcsaládok a ruszinság integrációjának szolgálatában

A történelmi Magyar Királyság északkeleti része, amely a Kárpátok hegyvonulatának déli részével esett egybe, a magyar honfoglalás és államszervezés időszaka után gyepű terület volt, amely a középkor végétől kezdve folyamatosan benépesült. A 13–14. századtól bizánci szertartású, szláv nyelvű népesség érkezett ide, mely idővel Debrecen, Miskolc, Nyíregyháza, Nagykároly, Máramarossziget környékéig telepedett le. A Kárpát-medencébe betelepült és az Északkeleti Felvidéken meghonosodott szláv népesség a betelepülés módjában hasonlított az erdélyi románsághoz, de eltért abból a szempontból, hogy a ruszinok intelligencia és arisztokrácia nélkül érkeztek meg a Kárpátok vidékére. Ez a később ruszin (vagy rutén) elnevezéssel ismert népcsoport a társadalmi integráció terén nehezen boldogult, és az ország egyéb területeihez képest lassabban fejlődött. Előrehaladása szorosan összekapcsolódott a görögkatolikus egyházszerkezettel fejlődésével, minek következtében a görögkatolikusokat gyakran orosz vallásúaknak is nevezték.⁷

⁴ Leírás az egyházmegyéről, utalva a képeskönyvre.

⁵ Marosi I. (szerk.): 2020.

⁶ Bendász István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papjainak életrajzi adatai a legrégebbi időktől a szovjetek általi önkényes megszüntetésig, azaz 1949-ig. Az adatlapok feldolgozása és a biogramok elkészítése folyamatban van. (Várható megjelenése 2023.)

⁷ A néprajztudomány számára ismert fogalom a görögkatolikusokat orosz vallásúként nevezni. Ennek hátterében a ruszinok vallásgyakorlata van, akik szertartási nyelvként a történelmi Magyarország területén a 20. század elejéig használták az egyházi szláv, egyéb megfogalmazás szerint az ószláv nyelvet.

Az 1646-ban megkötött ungvári egyházi uniótól lehetőség adódott a szellemi és a gazdasági fejlődéshez szükséges társadalmi réteg „kitermelésére”. A lassú és természetesnek tekinthető folyamatban a görögkatolikus papság jelentette azt a réteget, amely fel tudta vállalni a ruszinság körében a fejlődés feltételeként szükséges társadalmi feladatokat ellátását. Ez azonban azt is eredményezte, hogy a keleti szertartású papság nem pusztán egyházi szerepet töltött be a térségben.

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1771-es felállítása – mellyel szervezeti egységet kaptak a görögkatolikusok –, jelentős mérföldkő volt a ruszinság életében. A magyar társadalom is kezdte befogadni a görögkatolikusokat: püspökeik főrendiházi tagok lettek, papjaik tudományos és társadalmi elismertsége is emelkedett.

A 19. század második felében felgyorsult a magyar liturgikus nyelvért való közdelem, amely a magyar nemzeti elkötelezettség kifejezésének jelképévé vált. A folyamattal párhuzamosan a püspökök figyeltek a szláv nemzetiségűek nyelvi és kulturális igényeire is. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Munkácsi Egyházmegye görögkatolikusai között nem alakult ki jelentős nemzetiségi feszültség, és „a magyar haza gyermekének” tekintette magát a magyarul alig, vagy egyáltalán nem beszélő ruszin ember is.⁸ Ennek a felismerése a magyar honfoglalás millenniumának (1896) időszakára esett, amikor a görögkatolikus papság társadalmi szerepvállalása felértékelődött. A magyar politikum felismerte, hogy a szláv nyelvű népesség társadalmi és politikai felemelkedése elképzelhetetlen a papság (papcsaládok) nélkül.

A 19. és 20. század fordulóján a görögkatolikus egyház papjai és világi hívei a helyi közéletben egyre nagyobb szerepet vállaltak. Felerősödött az igény a politikai-, a társadalmi- és a közigazgatási szerepvállalásukra is. A magyar állam vezetői felismerték, hogy „a ruszin nép legjobban a papjára hallgat”, következésképpen a görögkatolikus egyház papjai szinte nélkülözhetetlenné váltak a térség közigazgatása szempontjából. S az ebben az időszakban egyre erősödő magyar nemzeti eszme hatékonyabb terjedése szempontjából is felértékelődött a görögkatolikus egyház szerepe.

Görögkatolikus papcsaládok a 20. század első felében Kárpátalján

A jelenlegi Kárpátalja területét adó négy egykori magyar vármegye – Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros – a magyar államalapítástól 1920-ig a Magyar Királyság része volt. A két világháború között a csehszlovák politikai vezetés tevékenysége arra irányult, hogy ezt a magyar kötődést megbontsa, és az egyházmegyét szellemi értelemben elvágyja a történelmi magyar kapcsolatoktól. Erre lehetőséget biztosított számukra a pánszláv eszmék terjedésében 1905-től egyre inkább teret nyerő pravoszláv egyház támogatása a Podkarpatszka Rusz területén, amely lényegében egybeesett a jelenlegi Kárpátja területével. A skizmatikus parasztmozga-

⁸ A ruszin nép társadalmi elismerésében jelentős eredményeket ért el politikai szinten Firczak Gyula (1836–1881–1912) munkácsi püspök. Marosi I. (szerk.): 2019.

lommal 1905-ben elkezdődött szláv-pravoszláv kulturális jelenlét megerősödése is erre az időszakra tehető.

Egy furcsa paradoxon alakult ki a görögkatolikusokkal kapcsolatban a két világháború közötti időszakban. A görögkatolikusok elleni bizalmatlanság az első világháborúig folyamatosan jelen volt a magyar politikum szélsőséges köreiben a szláv gyökerekre hivatkozva. A csehszlovák időszakban (1920–1938/1939) a csehszlovák politikai körök pedig a magyar kötődések miatt néztek ferde szemmel a görögkatolikusokra Kárpátalján. Erőteljes szlávosítással és a pravoszláv egyház támogatásával igyekeztek „magyartalanítani” a társadalmat. Újabb fordulat következett be 1938/1939 és 1945 között, amikor a magyar közigazgatás Kárpátalja integrálására törekedett, ezért kénytelenek voltak ismét jelentős szerepet szánni a görögkatolikus papságnak és értelmiségnek.

A görögkatolikus egyház és Kárpátalja a második világháború végén (1944 októberétől)

Amikor a szovjet csapatok 1944 októberében megérkeztek Kárpátaljára, a görögkatolikus egyház társadalmi beágyazottsága igen jelentős volt. Említésképpen érdemes néhány tény megjegyezni, amely alátámasztja megállapításunkat:

(1.) 1945-ben Kárpátalja lakosságának 62 százaléka görögkatolikus volt (854 772 lakosból 519 945 fő). Ez az arány azért tűnt különösen veszélyesnek a szovjet hivatalnokok szemében, mert a csehszlovák korszakot számítva, csak 19 százalékot tudott csökkenni három évtized alatt (1915-ben 598 863 lakosból 487 886 volt görögkatolikus),⁹ pedig közismert tény volt, hogy a csehszlovák korszakban az állami hivatalok mindent megtettek a pravoszláv egyház pozitív diszkriminációjáért.

(2.) A görögkatolikus egyháznak 1945 októberében 381 papja volt egyházi hivatalban. Az egyházmegyének kiterjedt egyházi, szociális, társadalmi és tudományos kapcsolatai voltak.¹⁰

(3.) A görögkatolikus egyház Kárpátalja szovjetizálása időszakában is jellemzően többnemzetiségű volt. Ezt a tényt maga Romzsa Tódor püspök levele is alátámasztja, amelyet a Szovjetunió Minisztertanácsa Vallásügyi Kultusztanácsa számára írt 1947. július 31-én. A levélben a Munkácsi Egyházmegyéről és annak a szovjet hatalom iránti lojalitásáról is beszámolt. Ami pedig témánk szempontjából és az adatszerűség miatt fontos, hogy leírja: „az egyházmegye területén összesen 519 ezer görögkatolikus él, amelyből 60 ezer szlovák, 62 ezer magyar, 13 ezer román, a többiek pedig ukrán és orosz nemzetiségűek.”¹¹

(4.) Kárpátaljára jellemző volt a történelmi egyházak (görögkatolikus, római katolikus, református, izraelita) békés egymás mellett élése, aminek számos megnyilvánulása volt

⁹ Molnár J. – Molnár D. I. 2005., Marosi I. 2020a. 39–41., 68–71.

¹⁰ Marosi István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1944–1945 fordulóján. (Várható megjelenés: 2023.)

¹¹ (Derzsavnoj Archiv Zakarpatszkoji Oblasztyi–Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, továbbiakban: DAZO), 151. fond, 25. opisz, № 3387, 5–7.

megfigyelhető. A csehszlovák érában támogatott és jelentős előnyöket élvező pravoszláv egyház azonban a hívőszám növekedése ellenére inkább elszigetelődött, mintsem szimbiózisba került volna a kárpátaljai történelmi egyházakkal.

A görögkatolikus egyház, mint Kárpátalja szovjet integrációjának gátja

A Vörös Hadsereg 1944 októberében foglalta el Kárpátalját. Szinte azonnal elkezdődött a görögkatolikus egyház elleni politikai nyomásgyakorlás. A bevonuló szovjet csapatok templomokat vettek el a görögkatolikusoktól és adtak át a pravoszláv egyháznak.¹² Romzsa Tódor püspököt arra próbálták rávenni, hogy kérje Kárpátalja Csehszlovákiától való leválasztását és a Szovjetunióhoz való csatolását.¹³ Ezt a püspök megtagadta, de az országos lapokban olyan híreket közöltek, amely a püspök esetleges támogatását sugallta. Mivel az egyre erősödő politikai nyomásnak sem engedett a görögkatolikus egyház, hamar nyílt szembenállás alakult ki az egyház és az állam között.

A szovjet politika azt az előzetes véleményt alakította ki Kárpátalja elfoglalásakor, hogy Kárpátalja csehszlovák integrációs törekvésének az akadályja a görögkatolikus egyház. Ez az egyház ugyanis a vatikáni és magyar kötődése miatt a szláv egység megteremtésének a gátja és ellenzője. Következésképpen a térség Szovjetunióhoz való integrálásának is az elsődleges akadályja lehet. Beigazolódni látszó meggyőződésüket egyre erősödő nyomásgyakorlással ellensúlyozták.¹⁴

Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolásának és integrációjának az ideológiája a pánszláv egység gondolatára épült, melynek elsődleges áldozata a görögkatolikus egyház lett. A szovjet propaganda azt hangsúlyozta, hogy a Magyar Királyságon belül a kárpátaljai szláv területet és népességet erőszakkal elmagyarosították, a magyarosítási folyamat társadalmi támasza pedig a görögkatolikus egyház volt az egyházi uniótól (1646) kezdve. Következésképpen a térség akkor integrálható vissza a szovjet/ukrán/szláv területekhez, ha a görögkatolikus-ság összeolvad a pravoszláviával, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye pedig egyesül az Orosz Pravoszláv Egyházzal. Így a szovjet állami érdeket átvezették az egyházi kérdések területére is, és az egyesítési folyamatban polgári, politikai és egyház értelemben is terminus technicus lett az újra egyesülni (Воззєднати) fogalom.

¹² DAZO P-14. opisz, 4. opisz, № 666, 5–121.

¹³ Marosi István: Katakombaszolgálat. A görögkatolikus egyház üldözése Kárpátalján képekben (1944–1989/1991) (Várható megjelenés: 2023.)

¹⁴ Marosi István: Katakombaszolgálat. A görögkatolikus egyház üldözése Kárpátalján képekben (1944–1989/1991) (Várható megjelenés: 2023.)

Jól érzékeltetik az állami ideológia álláspontját a hivatalos jelentések:¹⁵

K. Pugo, a Vallási Kultusz Ügyeinek Tanácsa tagjának jelentése I. Poljanszkij, a kultuszügyi tanács elnöke számára (1945):

„...haladéktalanul el kell szigetelni a görögkatolikus papság jelentős részét Romzsa püspökkel az élen. ...Az unió egy féreg a kárpátaljai nép egészséges testében, amelyet el kell távolítani még akkor is, ha a műtét súlyos szövődeményekkel jár is [...] a pravoszláv egyház [...] az orosz-ukrán kultúra hordozója, és nagy érdemei vannak Kárpátaljai Ukrajna Szovjet Ukrajnával való újraegyesítésében...”

A Vallási Kultuszügyi Tanács tagja 1946-ban tett kárpátaljai látogatása után moszkvai jelentésében fejtette ki meggyőződését:

„Kárpátalja összes vallási kérdése közül a legfontosabb az unió kérdése. Leginkább annak helyes megoldásán múlik a belső viszonyok konszolidálása a területen. Az unió egy féreg a kárpátaljai nép ifjú, egészséges testén, amellyel azok a katolikus magyar hatalmak fertőzték meg, akik a kárpátaljai nép megsemmisítésére törekedtek. Ez a féreg már sok betegséget okozott, és most is okoz, ezért haladéktalanul el kell távolítani, még abban az esetben is, ha az operáció súlyos szövődeményeket von maga után. A háborút megelőzően a latinizálás és a magyarosítás, az unitus egyház földalatti bomlasztó tevékenysége a Csehszlovák Köztársaság idején, nyílt együttműködés a magyar-német megszállókkal. Ezek a jelek plasztikusan jellemzik az unitus papság jelenlegi jellegét. S egyértelműen beszélnek annak ellenséges tevékenységéről, amely az orosz nép és a Szovjetunió érdekei ellen irányul. Különböző személyek, egyházi tanácsok, községi tanácsok, járási vezetők, állambiztonsági szervek stb. egybehangzó állításai bizonyítják, hogy az unitus papság követi a szovjet hatalommal szembeni titkos, ellenséges tevékenység vonalát, és soha nem fog megbékélni ezzel a hatalommal. Róma mindig a Szovjetunió ellensége volt, most is az, és az is marad. A katolikus egyház és a Szovjetunió két ellentétes világ, az egyik létezése kizárja a másik létezését. A Szovjetunió számára csak egyetlen megoldása van a katolikus kérdésnek: a Vatikán befolyásának felszámolása, azaz az egyházi unió felszámolása Kárpátalján.”

A Görögkatolikus Papnevelő Intézet bezárására tett javaslatból is ez az álláspont rajzolódik ki: „...ez csak az Unió melegágya, [...] a szovjet rendszer idején oktató tevékenységet folytatót anélkül, hogy engedélyt kért volna a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériumától.”

¹⁵ Государственный архив Российской Федерации – Goszudarsztvennoj Archiv Roszijkoj Federacij (továbbiakban: GARF) 6991. fond, 3. opisz, № 1112, 37. (Az Orosz Föderáció Állami Archívumában található, s munkánk során felhasznált iratok tartalmát Gönczi Andrea kutatásai és jegyzetei alapján ismerjük. Az eredeti dokumentumok másolati példányainak a beszerzését a Magyar Nemzeti Levéltár végzi, mely folyamat munkánk befejezéséig nem zárult le.)

A vértanú egyház vértanú papjai és vértanú családjai

Egzisztenciális döntések

Az 1944 októberében elkezdődött politikai nyomásgyakorlás a következő években folytatódott, és 1947-ben addig fokozódott, hogy végül Romzsa Tódor görögkatolikus püspököt állami utasításra megölték 1947. október 31-én.¹⁶ A görögkatolikus egyház vezetőségét sem a szovjet katonai, sem pedig politikai közigazgatás vezetése nem tudta meggyőzni. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye szervezeti egységként nem egyesült az Orosz Pravoszláv Egyházal. 1944 októbere és 1947 októbere között 22 papot tartóztattak le társadalmi és politikai tevékenységük miatt.

1948 folyamán az állami szervek elkészítették a görögkatolikus egyház likvidálásának cselekvési tervét.¹⁷ 1949. február 17-én elkobozták az egyházmegye székesegyházát és a püspöki palotát, illetve betiltották a püspöki hivatal működését.¹⁸

1949. február 18-a után minden görögkatolikus papnak nyilatkoznia kellett a pravoszláv egyházba való áttérésről. A papság döntéseit egzisztenciális döntéseknek tekintjük abban az értelemben, hogy válaszuk az a saját és a családjuk életét a továbbiakban alapvetően meghatározta. Ezek a választások életmódbeli, életminőségi változást eredményeztek, illetve a családtagok társadalmi megbecsülését is befolyásolták. A görögkatolikus papcsaládokat minden esetben negatívan érintették.¹⁹

A Munkácsi Egyházmegye 391 görögkatolikus papja, illetve papcsaládjá 1944. október és 1950 között egzisztenciális döntéskényszerbe került. A döntéseik alapján 127 áldozópap hitvalló, vagy vértanú, 41 áldozópap hithű, 128 áldozópap aposztata (hitehagyó) lett, 47 áldozópap emigrált, és 48 áldozópap került szolgálaton kívül.²⁰

¹⁶ Судоплатов, П. 2003. 413–414. P. Szudoplatov visszaemlékezése Romzsa Tódor püspök kivégzéséről Puskás L. 2008. 229–252. A püspök haláláról tett jelentések és források: GARF, 6991. fond, 3. opisz, № 1112, 149., DAZO, P-1723. fond, 2. opisz, № 13, 48–49., Сергійчук, В. – Кохут, А. – Патриляк, І. –Хропко, В. 2019. 153–154., Корсун, О. (ред) 2016. 126. Зінкевич – Лончина. 1985. 318–319. A kötet közli egy arca beszámolóját Romzsa Tódor püspök utolsó kórházi napjáról. A beszámoló Gojdics Pál eperjesi püspökön keresztül jutott ki Rómába 1947 decemberének végén.

¹⁷ GARF 6991. fond, 3. opisz, № 1112, 154–157, 179–184.

¹⁸ DAZO P-195. fond, 4с opisz, № 29, 62–63. Сергійчук – Кохут – Патриляк – Хропко, Ликвідація. 2019. 452.

¹⁹ Bővebb kifejtése: Marosi István: Katakombaszolgálat. A görögkatolikus egyház üldözése Kárpátalján képekben (1944–1989/1991) (Várható megjelenés: 2023.)

²⁰ A csoportosítások szempontjainak elsődleges megfogalmazója Bendász István (1903–1991) hitvalló egyháztörténész volt, aki 1956-ban készítette el az első felosztást a papság döntései alapján. Gyűjtőmunkájában azonban csak a hitvalló, hithű és aposztata papok adataira fókuszált.

Az egzisztenciális papi döntések csoportosítása

Hitvallók

Azokat a görögkatolikus papokat tekintjük hitvallónak, akik elutasították az egyesülést a pravoszláv egyházal, és emiatt tényleges börtönbüntetésre vagy kényszermunkára ítélték őket, illetve vértanúk lettek 1944 októbere után. A Szovjetunió területén 1947-ben eltörölt halálos ítélet helyett a USZSZK büntető törvénykönyve 54.§ 4. és 10. cikkelye 2. része alapján a legmagasabb büntetést szabták ki a hitvalló papokra: 25 évi javítóátbört, 5 évi polgári jogfosztást és vagyonelkobzást. Az ítéletek tehát egyet jelentettek a korábbi halálos ítélettel. Továbbá meg kell jegyezni, hogy minden esetben polgári perben vádolták meg a papokat és hozták ítéletet velük szemben.

A kárpátaljai görögkatolikusok közül ebben az időszakban 127 pap lett hitvalló. Közülük 1956-ig (az utolsó pap hazatéréséig) 30 erőszakos halállal halt meg, vagy a nem megfelelő orvosi ellátás miatt hunyt el. Ezt a 30 áldozópapot vértanúnak tekinti az egyház, közülük 25-an jeltelen sírban nyugszanak.

A 127 görögkatolikus pap közül 97 családos volt, 30 pedig nőtlen. Az érintett papcsaládokban 369 gyermek volt, akik családfő és kereset nélkül maradtak. A papfeleségek ugyanis mindannyian egyik napról a másikra munkanélküliek lettek, férjük járulékos büntetéséért elbocsátották őket a munkahelyeikről. Ugyancsak járulékos büntetés volt, hogy kilakoltatták a papcsaládokat a parókiáról. Családok, ismerősök jó szándékú emberek fogadták be őket egy időre.

A lágerből hazatérő papok sokáig nem kaptak munkát. Később sem tudtak képzettségi szintjüknek megfelelően elhelyezkedni, hanem többnyire csak fizikai- vagy segédmunkát vállalhattak.

Hithűek

A hithű görögkatolikus papok is elutasították az egyesülést a pravoszláv egyházal, de bírósági pert nem indítottak ellenük és elítélve sem lettek. A 41 hithű papcsaládban összesen 132 gyerek élt. A börtönt, javító tábort, illetve a vértanúságot leszámítva ugyanazokat a hátrányokat élték át, mint a hitvallók. Nekik és feleségeiknek is el kellett hagyniuk hivatásukat és parókiájukat.

Aposztaták

Azokat az áldozópapokat tekintjük „újraegyesülteknek”, akik nyilatkozással csatlakoztak a pravoszláv egyházhoz, vagy ateista cikket/könyvet írtak, és szakítottak az egyházal. Katolikus szempontból aposztata, hittagadó papoknak tekintették őket.

1949 februárjában és az azt követő időszakban 128 pap lett aposztata. Ők tovább működtek pravoszláv papként, de a későbbiekben tőlük is mindent elkoboztak a templomon kívül.

Továbbá teher lett számukra, hogy az 1950-es években kialakult a pravoszláv egyházban az „ópravoszlávok” és „egyesültek” vitája, aminek következtében mellőzöttekké váltak. Egyre inkább kiszorultak a jelentősebb parókiákról és „másodrangú papokká” váltak.

1953/1956 után a társadalom is lenézte őket a hitvallókkal szemben, amikor a lágerben lévő papok visszatértek, és hitvallásuk tiszteletet keltett a helyi társadalomban. Ettől az időszaktól kezdve többen titokban visszatértek („megtértek”-nek nevezték őket) a katolikus egyházba, és felfüggesztették a papi tevékenységüket a pravoszláv egyházban. A szolgálatban maradt aposztata papok többnyire egymás között tartották a kapcsolatot. Az 1989-ben még élő papok közül többen visszatértek a görögkatolikus egyházba és életük végéig ott működtek.

Emigráltak

A szovjet csapatok megjelenése után az egyházra nehezedő nyomás kezdete (1944. október) és a tényleges egyházüldözés (1949. február 18.) közötti időszak alatt 81 pap, illetve papcsalád külföldre emigrált vagy a határmódosítás miatt elszakadt az egyházmegyétől. A görögkatolikus papok, illetve papcsaládok közül 59 Csehszlovákiába, 10 az Amerikai Egyesült Államokba, 8 Magyarországra, 3 Romániába távozott, míg egy pap visszatért Galíciába.

Akik a kommunista blokk országaiba települtek át, és ott papi szolgálatot vállaltak, hamarosan az ottani egyházüldözést szenvedték el. További sorsukról nagyon keveset tudunk.

Szolgálaton kívüliek

A szolgálaton kívüli papok önként függesztették fel papi tevékenységüket, nyugállományba vonultak, vagy meghaltak 1944–1949 között. A Munkácsi Egyházmegyében 48 papról tudunk, akik ebbe a kategóriába sorolhatóak.

Következtetések és további kutatási lehetőségek

A kárpátaljai görögkatolikus papcsaládok kommunizmus idején történt üldözésének kutatása az általánosnak tekinthető kérdéskörök irányából az egzisztenciális döntések kategóriájába vezeti a gondolkodásunkat. Azon belül is nyilvánvaló, hogy minden döntés egy-egy család választását is jelentette. Ebben újabb kutatási lehetőségeket fedezhetünk fel. Ezért az alábbi következtetéseket nem kizárólag összegzésnek, sokkal inkább újabb kutatási területeknek értelmezhetjük.

Megállapíthatjuk, hogy a kárpátaljai görögkatolikusok üldözése a kárpátaljai társadalmi rend erőszakos megváltoztatásának az eszköze volt a szovjet hatalmi elit részéről. Görögkatolikus egyházellenes tevékenységükkel a magyar jelenlét megszüntetésére, illetve az európai (ti. vatikáni kapcsolatok, nyugati egyházi orientáció) társadalmi kapcsolatok felszámolására törekedtek. A görögkatolikus egyház papjai egy sajátos lelki feszültségbe kerültek. A magyar társadalom ugyanis történelmi viszonylatban bizalmatlan volt a görögkatolikusokkal szemben, 1944 után pedig leginkább a magyar kötődésük miatt akarták kiiktatni a görögkatolikus egyházat a helyi társadalomból.

Az egyes papi döntésekben szembeütközött egymással a transzcendens hit és a földi (immanens) boldogulás kérdése, ami erkölcsi területre is vezetheti a további kutatásokat. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy ezen a téren a nemzetiségi kérdések másodlagosak lettek, a hitvallás vált elsődleges szemponttá. Együtt raboskodott sok olyan pap, akik korábban esetleg nemzetiségi kérdésekben nem értettek egyet. Az aposztaták közül pedig sokan érdekből, félelemből váltottak egyházat. De előfordulhatott az is, hogy egy kevésbé buzgó, vagy erkölcsileg kifogásolható személyiség is hitvalló lett. A döntések meghozatalában felértékelődött a szerepe a papfeleségeknek.

A hitvalló papokat minden esetben polgári peres eljárásban ítélték el, ezzel is hangsúlyozva az egyház szovjetellenességét, továbbá fokozták az egyház társadalmi elutasíthatóságát.

Szinte minden pap és papcsalád áldozatnak tekinthető. A döntéskényszer erőszakosan befolyásolta az életük további alakulását. Fizikai és lelki szenvedést elsősorban a hitvallók és hithűek éltek át, ám a legnagyobb erkölcsi elégtételt is a hitvalló és hithű papok, papcsaládok kapták. Az aposztata papok közül szinte mindenki pár éven belül mellőzött lett a pravoszláv egyházon belül, ráadásul elutasította őket a görögkatolikus érzelmű társadalom is.

A papi dinasztiákon és papi nagycsaládokon belül is „törések” keletkeztek. Az „összeházasodásokkal” a papi nagycsaládok rendszere alakult ki. Az egzisztenciális döntéseket azonban „kiscsaládok” hozták meg. A sajátos és hagyományos papcsaládi kötelek miatt szinte minden családban előfordultak több döntési csoportba kerülő papok/papcsaládok. (Például az apa hitvalló volt, a fiú aposztata lett vagy emigrált stb.)

A személyes döntések feldolgozása befolyásolta a későbbi életüket, sokszor további sorsragédiákat eredményezett. Például: Gregorovics István hitvallót a szovjet rendszer gyűlölete végül egy állami rendszert elutasító szektába (pokutnik szekta) vezette. Bendász Mihály aposztata pap alkoholista lett és a pravoszláv egyház is kizárta soraiból. Az emigráltak sokan nem találták meg a helyüket az „új hazában”. Bácskai Antal 1949-ben aposztata lett, 1955-ben (a lágerből hazatérők hatására) visszavonta döntését és 1955-ben ítélték el. A Matécsa családban a fiú aposztata lett, az apa hitvalló volt, aki a lágerből való hazatérés után nem tudott megbocsátani a fiának.

Hivatkozott irodalom

Корсун, Олексій (ред.)

2016 *Посилення політичних репресій проти мешканців Закарпаття на завершальному етапі його радянізації 1947–1953 рр.* Карпати, Ужгород.

Marosi István (szerk.)

2019 „...a Munkácsi Egyházmegye fejedelme...”. *Tanulmányok és források Firczák Gyula munkácsi püspök munkásságának megismeréséhez.* Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza – Beregszász.

Marosi István (szerk.)

2020a *Fekete levelek. Bendász István kárpátaljai görögkatolikus pap GULAG-táborban töltött éveinek levelezése (1949–1955).* Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár, Beregszász.

2020b *Bendász-családfa és családi krónika. Bendász- és Bacszinszky-családtörténet (Bendász-hagyaték-sorozat, 2.).* Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár, Beregszász.

Marosi István

2020 *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa.* (Bendász-hagyaték-sorozat, 3.) Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár, Beregszász.

Molnár József – Molnár D. István

2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász.

Puskás László

2008 *Romzsa Tódor felszentelt vértanú. A Munkácsi Görög-Katolikus egyházmegye püspökének élete és vértanú halála.* K.n., Budapest.

Сергійчук, Володимир – Кохут, Андрій – Патриляк, Іван – Хропко, Віталій

2019 *Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб 1944–1949.* ПП. Сергійчук М. І., Вишгород.

Судоплатов, Павел

2003 *Спецоперації. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы.* Олма-Пресс, Москва 2003.

Осип Зінкевич – Тарас Р. Лончина

1985 *Мартирологія Українських Церков.* Toronto-Baltimor. 1985.

Göncz László

„Magyar voltál, azért...” (Márai Sándor) A muravidéki magyarok meghurcolása 1945-ben

Muravidéki helyzet 1945 tavaszán

A Mura-mentén élő magyarok többsége tragédiaként élte meg 1919-ben a vidék Magyarországtól történő elcsatolását. Az új helyzetbe nem nyugodtak bele, a két világháború közötti években folyamatosan reménykedtek a változásban. A kisebbségben töltött első esztendő a kis lélekszámú közösség számára rendkívül nehezek voltak, hiszen a délszláv állam erőteljes asszimilációs politikát folytatott. A Muravidék magyarok lakta részére idegen hivatalnokokat helyeztek, az oktatási, kulturális és vallási élet terén olyan intézkedésekre került sor, melyek a magyar identitás megőrzését nehezítették. A mintegy 30 magyarok lakta település lakosságának összetételét tudatosan fel akarták hígítani. A földreform keretében diszkriminálták a magukat magyarnak vallókat, emellett a Lendva-vidékre szlovén (és kisebb számban horvát) származású telepeseket szállítottak, részben Isztriából és az Isonzó völgyéből, valamint később néhány muravidéki szlovén faluból. A telepések közül többen (főképpen az olasz fasizmus elől menekülők) nem szívesen jöttek a viszonylag fejletlen vidékre, melyet az 1920-as években „szlovén Szibériának” is neveztek, de más választásuk nem volt. A telepések földtulajdonhoz jutottak, valamint más kedvezményben is részesültek, ami esetenként kiváltotta a kisebbségbe kényszerült magyarok ellenszenvét irántuk.¹

Amikor a második világháború idején a Muravidék visszakerült Magyarországhoz (1941. április 16.), a két világháború között a földreform keretében oda telepített családokat, akiket a helyiek gyakran „kolonistáknak” neveztek, 1942 júniusában Sárvára internálták.² Kétségtelenül akadt az őshonos muravidéki emberek között kárörvendő és néhány közreműködő is, azonban a helyi magyar lakosság többsége (annak ellenére, hogy részben az ő rovásukra zajlottak áttelepítések a két világháború között a Muravidéken) aggodalommal tekintett a telepések elhurcolására. A húszas és harmincas évek sanyargatásai során megismerték, mit jelentett az éppen aktuális hatalom játékszerének lenni.³

Hatalmi vonatkozásban – de facto – interregnum érvényesült 1945 áprilisában a Muravidéken. A magyar állami és egyéb hivatalnokok már többnyire eltávoztak onnan, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a Muravidék ismét jugoszláv fennhatóság alá kerül. A környező falvak szlovén származású, magukat partizánnak minősített aktivistái próbálták – Szlovénia más vidékeiről érkezett kommunista párttagok és a „népfelszabadító front” vezetőinek utasítása alapján – gyakorolni a hatalmat. Azokról a kaotikus napokról, hetekről

¹ Göncz L. 2001. 163–194., 203–225., Kovács. A. 352–377., Valenčič, S. 1992. 9–15.

² Godina, F. 1980. 99–102., Göncz L. 2006a. 86–91., Valenčič, S. 1992. 16–18.

³ Göncz L. 2006b. 18–20., 43–45.

kevés az írott információ, az eddig feltárt forrás. A szlovén belügyi titkárság⁴ keretében az 1945 utáni években készült beszámolók között mégis akad néhány, melyekben említést tettek a muravidéki magyarok „megbüntetéséről”. Akkor már a jugoszláv állami vezetés konfliktusban volt a Szovjetunióval, ami a beszámolókból érződik. Az egyik, 1950. november 18-án Muraszombatban készített beszámolóban azt hangsúlyozták, hogy a „felszabadító szovjet Vörös Hadsereg katonáinak brutalitását” a muravidéki magyar kisebbség 1945. áprilisban igencsak megérezte.⁵ Zdravko Tavčar, az alsólendvai járási belügyi hivatal osztályvezetője 1952 februárjában arról írt a beszámolójában, hogy „közvetlenül az oroszok megérkezése után felkutatták és internálták az alsólendvai járás buzgó magyarjait, akik együttműködtek a megszállókkal”. Továbbá Tavčar azt is közölte, hogy 1945-ben 64 család volt internálva (ami nem pontos adat), a gyerekek a Ptuj melletti Strnišče település határában létrehozott gyűjtőtáborban voltak elhelyezve. A beszámoló szerint az elhurcoltak közül, néhányan meghaltak. Tavčar szerint a legtöbb családot Gyertyánosból vitték el.⁶ Az 1953. augusztus 12-i beszámolóban a következő, részben túlzásokat és valótlanságokat is tartalmazó szöveg olvasható:

„A felszabadulás az orosz katonák és a partizán alakulatok érkezésével következett be. Az első hónapok zűrzavarosak és bizonytalanok voltak. A lakosság számára az oroszok jelentették a legnagyobb gondot, akik durva viselkedésük miatt örökre a magyar kisebbség emlékeztében maradtak. Az első hónapok a magyarok körében főképpen az internálások miatt voltak zaklatottak. Ez a jelenség ugyan esetükben nem volt hosszú életű, mert az emberek felismerték, hogy csak az egykori nyilas-vezetőket, a háború idején aktív haszonlesőket és a megszálló magyar hatalom segítőit hurcolták el. A szegényebb lakosság a nyilasok megbüntetésének és a haszonlesők vagyona elkobzásának igencsak örült.”⁷

Egy másik 1953-ból származó belügyi összegzésben azt emelték ki, hogy közvetlenül a jugoszláv hatalomátvétel után, 1945 tavaszán azokat a magyar nemzetiségű polgárokat, illetve a családjaikat internálták, akiknek köze volt a magyar „fasiszta” hatalomhoz, és akik azzal összefüggésben bűncselekményeket követtek el. A beszámoló szerint azok a Nyilas-párthoz tartoztak, akik közül „legtöbbet az oroszok tartóztattak le és hurcoltak el”. Az ő későbbi sorsuk – az összegzés szerint – ismeretlen volt. A Hrastovecre és Strniščere került internáltakat (ebben a szövegben is 64 családot említettek) a beszámoló szerint a jugoszláv, illetve szlovén hatósági szervek szállították el a „rendezett gyűjtőtáborokba”, ahonnan hat hónap után szabadlábra engedték őket. Az összegzésben arra is utaltak, hogy „akik a legnagyobb bűncselekményeket vétették”, esetükben később a katonai bíróság vagy a „nemzeti becsület

⁴ Ez a szerv volt a jugoszláv szövetségi belügyminisztérium tagköztársasági főhatósága Szlovéniában.

⁵ AS 1931. 1184. 4321-2. Inv. 183. 47–48.

⁶ AS 1931. 1184. 4321-2. Inv. 183. 71.

⁷ AS 1931. 1184. 4321-2. Inv. 183. 82.

bírósága” ítélezett. Legtöbbjük esetében vagyonek Kobzáról és a járásból való kitoloncolásról szólt a határozat.⁸

Amint a későbbiek során látni fogjuk, a Stájer-vidékre elhurcolt lakosság jelentős része, az idézett összegzéssel ellentétben, teljesen ártatlan volt. Az eseményekről – a Hrastovecra internálásról, majd később Kočevje környékére kényszermunkára küldésről (amire e tanulmányban nem térünk ki) – a rendszerváltásig nem lehetett beszélni, a magyarok elhurcolása tabu téma volt a Muravidéken. Nyilvánosan a szlovéniai demokratikus változások után megválasztott első országgyűlés magyar képviselője, a Muravidéki Magyar Nemzetiségi Öngazgatási Közösség Tanácsának elnöke, Pozsonec Mária beszélt alighanem először az említett meghurcolásokról a Lendvai járás 1990. évi ünnepe keretében szervezett képviselő-testületi ülésen, amikor megbékélésre és a korábbi bűnök kölcsönös elismerésére szólított fel, valamint kárpótlást követelt a táborba hurcoltak részére.⁹ Jelentősebb írásos összefoglaló a korábban tabunak számító tartalomról a Lendvai Füzetek folyóirat 16. számában jelent meg *Miért? Zakaj?* címmel, amelyben szó volt a Hrastovecra hurcolt magyar családokról, valamint az azt megelőző, a szlovén telepes családok 1942-es Sárvárra internálásáról.¹⁰

A Muravidék Magyarországhoz tartozása a II. világháború idején négy esztendeig tartott. A front közeledtével már 1945 elején bizonytalanná vált a helyzet a térségben, főképpen a szlovénok lakta falvakban. A jugoszláv, valamint annak keretében a szlovén kommunista párt által más szlovén régiókban szervezett ellenállási mozgalom vezetői 1944 októberétől küldték aktivistáikat a Mura mentére, hogy szervezzék meg a muravidéki szlovénok körében az ellenállást a „magyar megszállókkal” szemben. A Muravidéken, miután 1941 őszén a magyar hatóságok felszámolták a Štefan Kovač helyi származású kommunista vezető irányította, viszonylag csekély mértékű ellenállási mozgalmat, három esztendeig nem volt jelentősebb Magyarország-ellenes megnyilvánulás, nem alakult ki ellenállás. Az 1945. év elején azonban már több szlovén többségű faluban rendszeresek voltak az összetűzések a partizánok, valamint a magyar katonai és csendőri alakulatok között.¹¹ Amikor 1945 áprilisban a Kerka és a Mura menti térségen „átvonult” a front, a muravidéki magyar falvakba – a német és a magyar katonai egységek nyomában – jelentős számú orosz és bolgár katona érkezett. Közülük némelyek, főképpen a Mura folyó-mentén rögződött tartós frontvonal háttérben lévő műszaki alakulatok, egészen május elejéig a térségben maradtak (több muravidéki magyar faluban is). Ahol a helyi lakosság konfliktusba keveredett velük, ott keserves napok következtek, azonban annyira durva esetekre nem került sor, amire az ún. trianoni zalai térségben volt példa. Gyakori jelenség volt, hogy a magyar származású emberek is – félelemből vagy életmentő megfontolásból – arra hivatkoztak, hogy ők jugoszlávok, mivel a tájegység a két világháború között a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz tartozott. Ez a lépés akkor nyugalmasabb napokat jelentett számukra, a jugoszláv hatalomátvétel után azonban megbosszulta magát.¹²

⁸ AS 1931. 1184. 4321-2. Inv. 183. 106.

⁹ Pozsonec, M. 1990. 3.

¹⁰ Huzjan, Š. – Kovács A. – Göncz L. – Š. Kepe L. (szerk.): 1998.

¹¹ Godina, F. 1980. 151–204.

¹² Göncz L. 2006. 36–37., 138., Göncz L. 2019. 32–33.

A Muravidék vonatkozásában a második világháború utolsó napjairól több visszaemlékező eléggé pontos képet festett.¹³ A magyar többségű falvakból és Alsólendváról a férfiakat az alkalmi vezetők ún. munkabrigádokba gyűjtötték össze (főképpen a fiatalabbakat), akiknek a Mura folyó menti frontvonal mögött – a Lendva-vidéktől egészen Ausztriáig – lövészárkokat kellett ásniuk. A legtöbben két-három hétig voltak kötelesek a mostoha körülmények közepette részt venni ebben a munkában. A hetési Göntérházáról származó Csuka József (1919) a következőképpen összegezte 1945 áprilisát a Mura mentén:

„Amikor az orosz és bulgár csapatok 1945 áprilisának elején elhagyták a hetési falvakat, a magyar fennhatóság már gyakorlatilag nem létezett. Göntérháza térségében a javarészt környékbeli szlovénok köreiből verbuválódott, magukat partizán egységnek nyilvánított, felfegyverzett csoportok gyakorolták a hatalmat. Mindenkinek a tudtára adták, hogy visszaállt a jugoszláv rendszer. A göntérházi magyar emberekkel a kezdettől durván bántak. Mivel a Muránál megrekedt a front, a magyarok lakta falvak fiataljait arra kényszerítették, hogy az orosz alakulatok mögött, Pincétől Palináig lövészárkokat ássanak. József is több napig ásott; először Pince mellett, majd Férigyfalu és Zatak között (ma Csente területe), valamint Palinánál a Fekete-erdő mentén. Emlékezete szerint április közepén, néhány, a szlovéniai partizánharcokban ténylegesen közreműködő személy segítségével, megalakították a muravidéki katonai alakulatot. Azt követően mozgósítást rendeltek el, aminek értelmében minden 1918 és 1921 között született férfinak, a magyaroknak is, jelentkezni kellett Alsólendván. Az első napon nem történt semmi, a második napon azonban nyilvántartást végeztek, aminek keretében a magyarokat a jobb, a szlovénokat pedig az alkalmi tiszti asztal bal oldalára küldték. Azt követően a szlovénok csoportja a raktárból fegyvert kapott, és megbízták őket, hogy a magyarokat kísérik el Belatincra. Ott átadták őket egy másik partizán csoportnak. Egy patak menti házba terelték őket, ahol két-három napig tétlenkedtek. Több százan lehettek ott a muravidéki magyarok lakta falvakból. Néhány szlovén származású is akadt köztük, bizonyára azok, akik valamilyen okból nem voltak megbízhatóak az új hatalom számára. Eleinte csak a patakhoz engedték őket, ahol megmosakodhattak. Később ismét lövészárkokat ásattak velük a belatinci legelőn, majd szekerekkel Ausztriába szállították őket, ahol minden nap ásniuk kellett egészen május elejéig, a háború végéig. Grác környékén voltak, amikor a németek kapituláltak, és vége lett a háborúnak.”¹⁴

¹³ Göncz L. 2019. 74–75., 248–249., 280–281., 327.

¹⁴ Göncz L. 2019. 93.

A filóci gyűjtőtábor

Abban az időszakban, 1945 áprilisában történt egy esemény, amely közvetlenül érintette a muravidéki magyarokat és a családokat. A falubírák közül több személyt az alsólendvai várban kialakított ideiglenes börtönhelyiségekben tartottak fogva, ahonnan fegyveres kísérettel naponta favágásra vezényelték őket a közeli Völgyifalu környékén lévő erdőségekbe.¹⁵ A többi magyarok lakta település falubírái közül néhányat, elsősorban azonban a Nyilas Párt tagjait és a nyilasokkal bármilyen formában együttműködőket (vagy akiket annak véltek), a rögtönözött jelleggel létrehozott, két parasztház udvarán kialakított filóci (Filovci) gyűjtőtáborba hurcolták. A filóci koncentrációs tábor, melyet a szlovének lakta települést érintő Alsólendva–Dobronak–Muraszombat főút mentén alakítottak ki, volt az első koncentrációs tábor Szlovénia mai területén, melyet 1945 áprilisának elején hoztak létre. A visszaemlékezők nyilatkozatai alapján a tábor létrejöttének pontos időpontját nehéz meghatározni, azonban ahhoz nem fér kétség, hogy arra közvetlenül az orosz katonai alakulatok megérkezése után, április 5. és 10. között került sor.¹⁶ Az új helyi hatóság lefoglalt két udvart és az ottani épületeket, melynek tulajdonosai egy másik faluba költöztek, illetve Amerikában tartózkodtak, majd azt szögesdróttal körülkerítették. Az egyik házban zárkát is kialakítottak a külön büntetettek számára, a többi fogvatartottat az udvaron összetákoltt barakkokban helyezték el. Összesen mintegy kétszázan lehettek bezárva Filócon, átlagosan bő száz fő. A fogvatartottak közül a legtöbben egy-két hónapot töltöttek a táborban. A gyűjtőtábort a kommunista pártnak alárendelt államvédelmi egység hozta létre 1945 áprilisának első felében (a szervezet szlovén neve *Oddelek za zaščito naroda* volt, szó szerinti fordításban „nemzetvédelmi tagozat”, amit általában rövidített formában használtak: OZNA).¹⁷ A fogvatartottak elfogásánál és a tábor őrzésénél az ún. nemzetvédelmi korpusz (KNOJ) állománya volt az OZNA segítségére.¹⁸ Eddigi ismereteink szerint a filóci tábor esetében is azok a rendelkezések érvényesültek, melyek a német nemzetiségű lakosság megbüntetésére, felszámolására vonatkoztak.¹⁹

A Filócon fogvatartottakat kegyetlen módszerekkel kínozták és éhezették. Több visszaemlékező, aki maga, illetve akinek a hozzátartozója sínylődött az említett lágerban, szörnyű megpróbáltatásokról számolt be. A dobronaki falubíró fiának tett „beszámolója” szerint különösképpen a Puklasti Miha-ként emlegetett tiszt (a tényleges neve Bogdan Horvat volt) sanyargatta őket. Egyebek mellett táncoltatta a rabokat, miközben verte őket, majd sorba fektette a szerencsétleneket és motorkerékpárral végigázolt a hátukon.²⁰ Az úgyszintén dobronaki Kovács Istvánt feltehetően azért zárták be, mert a háború alatt katonai szolgálatot teljesített a faluban. Április második felében minden magyarzat nélkül elvitték először Alsólendvára a börtönbe, majd onnan Filócra. Szerinte a bezártak abszolút többsége magyar volt, de találkozott ott néhány szlovén és német származású rabbal is. Kovács a következőkről számolt be:

¹⁵ Mikola, M. 2007. 189.

¹⁶ Mikola, M. 2007. 293–305.

¹⁷ Mikola, M. 2007. 8–9., 21.

¹⁸ Mikola, M. 2007. 21.

¹⁹ Mikola, M. 2009. 9.

²⁰ Göncz L. 2006b. 74–75.

„Emlékszem, már jó meleg volt, egy napon két óra hosszan futtattak bennünket egy ház körül. Minden saroknál egy partizán állt és katonaövvvel ütött bennünket. Engem az egyik vezető kiszemlélt, és végtelenül ütlegelt, az állkapcsomat is kiütötte. Behívtak az irodába, ott bekötöztek. Akkor azt mondtam nekik, löjtek agyon, de ne kínozzatok.”²¹

Emellett Kovács István arra is utalt, hogy vele együtt sínylődött Filócon a pártosfalvi grófi családból is egy személy. Elmondása szerint rettenetes koszban voltak és rendkívül sok volt a táborban a tetű. Amikor hazakerült, a felesége már a Strnišče-i lágerban volt bezárva. István azonban még egy fontos információt közölt: „Egy kulturbundista valahonnan Goričkóról meg akart szólni. Agyonlőtték. A lágeresek közül öt dobbronakit kiharancsoltak, hogy ássanak ki a sírból egy partizánt. Minden bizonnyal eltették volna őket láb alól, ha azt az érkező bolgár katonák meg nem akadályozzák.”²² A radamosi Szabó Margit, aki kislánként egyik bezárt rokonuk látogatása alkalmából járt a helyszínen, elmondta, hogy a filóci gyűjtőtábor udvarán a rendet felügyelő partizánok bújócskára hasonlító játékra emlékeztetve kergették az embereket. Akinek nem sikerült kitérni előlük – főképpen az idősebb emberek voltak azok –, őket ostorral ütlegelték. Margit azt is látta, hogy istállótrágyával megrakott szekeret igába befogott emberekkel vonszoltattak a közeli mezőre.²³ A fogvatartott Horváth János egy későbbi kárpótlási eljárás során azt vallotta, hogy esetenként négykézláb kellett mászniuk, közben a kutyaugatást utánoztatták velük. Mivel rendkívül kevés ételt kaptak, feleségeik és hozzátartozóik hetente 2-3-szor vittek utánuk élelmet. Mások azt állították, hogy a fogvatartottak az otthonról kapott csomagból nagyon keveset kaptak (egyések szerint semmit sem), mert azt az örök maguknak lefoglalták.²⁴

Egy másik egykori filóci rab azt vallotta, hogy őt az elsők között fogták el, ugyanis nem mindenki került egyszerre az említett táborba. Őt és ismerőseit jól ismert helyi emberek, magukat partizánnak nevezett személyek gyűjtötték össze, akiknek akkor még egyenruhájuk sem volt, csak fegyverük. Az említett személy a filóci tábor bezárásáig, 1945. szeptember 4-ig volt fogva tartva. A táborban tapasztalt körülményekről a következőket állította:

„Rögtönzött alkalmi helyiségekben fapadlón aludtunk. Takarónk nem volt, csak a rajtunk lévő ruha melegített bennünket. Amikor rabbá tettek bennünket, nem mondták, hogy miért tették azt. Sem elfogásunkkor, sem hazabocsátásunkkor nem kaptunk semmilyen iratot. Ki sem hallgattak bennünket. Rabságunk idején különböző munkát végeztek velünk. Egyebek mellett gyufát gyártottunk, gyűrűféléket készítettünk stb. A legszörnyűbb az volt, hogy a gyűjtőtáborban ütlegeltek bennünket, valamint különböző kínzási módszereket alkalmaztak ellenünk. A legtöbbször burgonyát kaptunk enni, ami olyan volt, hogy otthon a sertések se fogyasztanák el. A fogvatartottak között többnyire magyarok voltunk, elvéve akadt köztünk néhány tehetősebb szlovén szár-

²¹ Pivar, E. A hatalom parancsára 18., 1991. 2. 15., 15. (Az interjúkat is tartalmazó írás 36 folytatásban jelent meg rendszeres rovatként 1990. szeptember 21-től 1991. június 28-ig. A lábjegyzetben jelöljük a konkrét lapszám dátumát és számát, és a felhasznált szöveget tartalmazó folytatás sorszámát, oldalszámát).

²² Pivar, E. A hatalom parancsára 19., 1990. 2. 22., 15.

²³ Göncz L. 2019. 120.

²⁴ Mikola, M. 2007. 21–22.

mazású személy is a környékbeli falvakból. Úgy véltük, hogy a magyarok iránti ellen-szenv miatt zártak be bennünket.”

Az egyik fogvatartott, egy zsitkóci személy felesége pedig a következőképpen emlékezett az eseményre:

„Emlékeszem rá, hogy férjeinknek többen hoztunk ételt a táborba. A táborot őrző partizánok csomagunkat esetenként átadtak nekik, többször azonban nem úgy történt. A saját szememmel láttam, hogy a bezárt férfiakkal, igába fogva, húzni, illetve tolni és vonszolni kellett a trágyásszekereket a mezőre. Férjemről és az egyik közeli ismerősünkről elmondhatom, hogy tagjai voltak a Nyilas Pártnak. A férjem nem tudta, hogy milyenek voltak az említett párt elvei, ő nem politikai okból csatlakozott hozzájuk. Amikor tagja lett a pártnak, jutalmul cigarettát kapott.”

Egy másik, úgyszintén zsitkóci asszony a következőképpen jellemezte a falujában történt eseményeket:

„Emlékszem rá, hogy a faluba partizánok jöttek, akik a kiszemlélt személyeket először Alsólendvára kényszerítették, majd onnan a filóci táborba szállították. A bekerített tábor partizánok felügyelték. Hetente 2-3-szor vittünk a férjeinknek csomagot. Trágyát nem csak a közeli mezőkre szállították a fogvatartottakkal, hanem a szőlősdűlőkre is, ahol a partizánok közül többen ingatlannal rendelkeztek.”

Az említett személy pontosan emlékezett a rabok, konkrétan a férje és néhány ismerőse szabadon bocsátásának időpontjára, ami szerinte is 1945. szeptember 4-én volt. Hogy miért akkor került arra sor, az nem tudta megmondani, azonban a rabok elmondták, hogy az említett napon egy rangos partizánparancsnok érkezett Filócra Muraszombatból, aki elrendelte, hogy a táborat azonnal fel kell számolni. Ez, a neve közlésétől elzárkózó visszaemlékező is elmondta, hogy a Nyilas Pártba csatlakozók leginkább a kedvezőbb élelemhez jutás céljából léptek be a szervezetbe.²⁵

A filóci gyűjtőtáborba a Muravidék teljes magyarok lakta területéről zártak be embereket (az egykori Vas megyei falvakból is). Emiatt különbözött a magyar családok meghurcolásában „érintett” harastoveci és strnišcei koncentrációs táboroktól, melyekbe – a Muravidéket illetően – csak az alsólendvai járás területéről (tehát az egykori Zala megyéből) szállítottak embereket. Ez a jelenség összefügghetett azzal, hogy a „vasi” részről nem hurcoltak el a sárvári táborba a magyar hatóságok senkit, mivel ott a két világháború között végrehajtott földreform keretében nem történt betelepítés. A visszaemlékezők közül csak Kovács István említett halottat, más források a filóci táborot illetően arra nem utaltak.²⁶

²⁵ Mikola, M. 2007. 293–299.

²⁶ Mikola, M. 2007. 8–9., 22.

A muravidéki magyar közösség tömeges meghurcolása – Hrastovec és Strnišče

A legtöbb muravidéki magyart 1945 júliusában internálták. Előzetes értesítés nélkül, a legtöbb érintett számára meglepetésszerűen, július 9-ről 10-re (egyes információk szerint 10-ről 11-re) virradó reggelen az Alsólendvai járás magyarok lakta falvaiban kb. 188 családot, azaz mintegy 560 személyt gyűjtötték össze az államvédelmi egység (OZNA) és a nemzetvédelmi korpusz (KNOJ) emberei, majd a nap folyamán a Maribor közelében lévő Hrastovec település várába hurcolták őket. Létezik olyan adat is, hogy az említett szervezetek a Stájervidékre 225 magyar családot internáltak. E döntéssel, amely néhány hónappal a második világháború befejezése után történt (tehát békeidőben), az új hatalom, vagy annak néhány szélsőséges képviselője, minden bizonnyal az 1942-ben Sárvárra elhurcolt szlovén és részben horvát telepes családok kálváriáját akarta megtorolni. Ezt – amint már utaltunk arra – az is bizonyítja, hogy a Muravidék északi részét, a Muraszombati járást e szörnyű esemény nem érintette, mivel arra a területre a két világháború között nem telepítettek telepeseket. Az elhurcolt családok és személyek számáról hivatalos adatok nem állnak rendelkezésre, azt különböző feljegyzések és az érintetteknel megőrzött listák alapján rekonstruáltuk, ezért az említett számokat, valamint a településekre vonatkozó, később közölt arányokat néhány százalékos hibaválósínnal kell kezelni.

Eddigi ismereteink szerint a legteljesebb adatokat az egyik internált, a Bíró József által őrzött, 1945. július 15-ei keltezésű névsor tartalmazza, mely szerint 558 volt a Hrastovecre hurcolt magyarok száma. Bíró tette a legtöbbet a magyarság második világháború utáni meghurcolásának megismertetése érdekében a rendszerváltás után. Az internált családok és személyek településenként eltérő mennyiségű csomagot vihettek magukkal; a mennyiséget bizonyára az emberek összegyűjtését végző csoport rögtönözve állapította meg. Az Alsólendvai járás magyarok lakta falvai közül 19-ből vittek el embereket, csupán Petesháza maradt érintetlen, ami feltehetően azért történt úgy, mert két helyi szlovén származású személy, akik tagjai voltak a faluban tevékenykedő népfront vezetőségének, kijárták, hogy onnan akkor ne vigyenek el senkit.²⁷ Néhány évvel később azonban a falut szinte teljes egészében kiürítették (a szörnyű esetet e tanulmány keretében nincs módunk mélyrehatóan elemezni).

A Bíró József által őrzött névsor alapján a magyar közösség internálása az Alsólendvai járás magyarok lakta településeit a következőképpen érintette: Alsólendva – 17 család (65 személy), Alsólakos – 6 család (11 személy), Radamos – 11 család (33 személy), Csente – 9 család (31 személy), Hidvég – 6 család (20 személy), Felsőlakos – 15 család (45 személy), Kapca – 7 család (37 személy), Völgyifalu – 15 család (24 személy), Szentlászló – 8 család (44 személy), Kámaháza – 3 család (13 személy), Göntérháza – 3 család (9 személy), Gyertyános – 26 család (70 személy), Dobronak – 8 család (39 személy), Hármasmalom – 2 család (5 személy), Hosszúfalu – 8 család (18 személy), Zsitkóc – 1 család (1 személy), Pince – 37 család (81 személy), Bánuta – 1 család (2 személy), Kót – 5 család (10 személy).²⁸

²⁷ Mikola, M. 2007. 14., 22.

²⁸ Huzjan, Š. – Kovács A. – Göncz L. – Š. Kepe L. (szerk.): 1998. 41–48., Mikola, M. 2007. 40–64.

Az elhurcoltak többsége két-három hónapig volt bezárva Hrastovecen, illetve egy csoportot közülük Sternthalba (ma: Kidričevo, a korábbi szlovén neve: Strnišče) szállítottak át. Az utóbbi helyszínen már az első világháború idején volt gyűjtőtábor, majd a második világháború idején a németek úgyszintén létrehoztak egyet, melyet 1945 áprilisára elhagytak. A jugoszláv, illetve szlovén államvédelmi egység 1945 májusában döntött arról, hogy ugyanazon a helyen gyűjtőtábort szervez, ahová elsősorban kitelepítésre (vagy megsemmisítésre) szánt német lakosságot kívántak szállítani. Úgy is történt, a legnagyobb számban a Szlovénia területén élő németeket gyűjtötték ott össze (legtöbbjüket június utolsó harmadában), azonban kerültek oda az új, kommunista irányítás alatt álló hatalommal szemben álló – osztályellenes – szlovének is, valamint Hrastovecéről magyarokat, elsősorban gyerekeket és időseket helyzetek át oda.

A hrastoveci koncentrációs tábort azt követően alakították ki az ottani várkastélyban (melyet a tulajdonosa, Gundiger Herberstein a háború végén – mivel osztrák területre költözött – üresen hagyott, és ideiglenesen a jugoszláv katonaság foglalta el), amikor 1945 májusában egyértelművé vált, hogy a Strniščen létrehozott tábor nem lesz elegendő. A helyszínt feltehetően a hírhedt OZNA-tiszt, a filóci tábor kapcsán már említett Puklasti Miha (Bogdan Horvat) szemlélte ki. Ezt a tábort is elsősorban a németek számára tervezték, azonban a következő hetekben úgyszintén nagy számban kerültek oda „osztályellenes” szlovének és a július 10-én összegyűjtött magyarok. Július közepén már mintegy 2500-an voltak bezárva a hrastoveci várba. Mindkét említett gyűjtőtáborra jellemző volt, hogy teljesen üres helyiségekbe zsúfolták be az internáltakat, sokukat a pinchelyiségekbe, ahol a földön kényszerültek aludni. Mivel a nem túlságosan nagy helyiségekbe átlagban 35 embert gyömöszöltek be, a földre feküdni csak felváltva tudtak, mert valamennyien egyszerre nem fértek volna el. Reggelinek általában íztelen levest kaptak és egy kis darab kenyeret, délután pedig férgekkel teli babot. A tisztálkodási körülmények katasztrofálisak voltak, hiszen víz még ívársra sem állt rendelkezésre kellő mértékben. Mindez befolyásolta, hogy nagyon hamar megjelentek a járványos betegségek, melyek megtizedelték a fogvatartottakat.²⁹ Jelen ismereteink szerint a magyarok közül mintegy tizenötven veszítették életüket a két táborban, vagy az ottani szörnyű körülmények következményeként.

A muravidéki magyar családok tragikus időszakának a megismerése leghitelesebben a túlélők vallomása, a velük készített mélyinterjúk vagy azok alapján összegzett írások ismeretével lehetséges. Ezek közül kettőt terjedelmesebben ismertetünk, néhányból pedig rövidebb részletet közlünk. A már említett, göntérházi születésű Bíró József (1926) az 1990-es évek közepén a következőkről számolt be:

„Nagy zörejre és lármára ébredtünk. Az édesanyám ajtót nyitott, a bérnálási keresztapám és két géppisztolyos rendőr lépett a szobába. A keresztapám a következőket mondta: Komaasszony, tíz kilós csomaggal tizenöt perc múlva mentek a táborba! Édesanyám 44 éves volt ekkor és hét hónapos terhes, öcsém, Lajcsi pedig 11 éves. Szegény édesanyám a jövődő gyermekre várva egy tarisznyába tette az apró ruhákat

²⁹ Mikola, M. 2007. 14., 16–21.

és egy kis vánkost. Én és az öcsém pedig abban mentünk el, ami rajtunk volt, mert a háború alatti és utáni többszöri házkutatások során elvitték tőlünk mindent, amit lehetett. Az egyik rendőr a lakás elhagyásakor felírta a nevünket és a születési adatainkat. Fölmásztunk a ponyvás teherautóra és elindultunk. Kora nyári reggel hagytuk el a falut és Lendvára, a Korona vendéglőbe vittek minket. A nyolc-tíz emeleti helyiségben több, mint 500-an voltunk, úgyhogy állni is csak egymásnak támaszkodva lehetett. A nyári hőségben szomjasak voltak a gyerekek, de ennivaló nem volt, WC is csak kettő. Milyen embertelen gyűlölet lehetett ezeknek az embereknek a szívében, hogy ezt el tudták követni! Egy katonaruhába öltözött zorkóházi fiatalember észrevette, hogy karórám van, bekísért a WC-be és a géppisztolyt a mellemnek szegezve azt követelte, hogy adjam neki az órát. Én erre azt mondtam, hogy vegye el, ha kell neki. El is vette. Amikor visszamentem, az édesanyám megkérdezte, mi történt velem, miért vagyok olyan sápadt. Megmutattam neki a kezemet, úgy észrevette, hogy nincs meg az órám. Elindult Lendváról a teherautók sora. Egyszer csak észrevettük, hogy a teherautók megálltak. A hotizai Mura-hídnál voltunk, amit a háború alatt az oroszok építettek. A híd túlsó oldalán horvát katonák voltak, és nem engedtek át minket. Talán ez mentette meg az életünket. Sokan tudnak a Ljutomer melletti kivégzésekről. Hogy merre szállítottak minket az éj leple alatt, azt nem tudom, de másnap reggelre a hrastoveci vár alá értünk. Itt emberi bőrből kivetkőzött állatok vettek körül minket. Nem engedték, hogy az úton menjünk a várba, nekikergettek a meredek, bozóttal benőtt partnak és négykézláb kellett felfelé másznunk. Szívszorító volt hallani a több száz gyerek és anya sírását és jajgatását. Én a terhes édesanyámnak segítettem, mellettünk pedig a hetven év körüli Göncz pék és felesége mászott. Szegény asszony szeméről leestett a szemüveg, a közvetlen közelében lévő katona pedig rátaposott. Ettől a tettől olyan erős félelem szállt belém, ami a mai napig tart, ha fegyveres katonát látok. A hrastoveci várban már pár százan voltak, amikor minket odavittek, a nép a padlón feküdt, egy részük pedig a padláson. A várban víz nem volt, szekérre rakott hordókban húzta azt tíz-tizenöt ember egy három kilométerre lévő forrásból. A hordókban körülbelül 600 liter víz lehetett, a foglyok száma pedig akkor 900–1000 között volt. Tisztálkodásra így nem volt lehetőség, pedig az internáltak bő háromnegyede asszony és 15 éven aluli gyerek volt. A WC a várudvar északi részén volt: két darab 5 méter hosszú gömbölyű fatörzs, arra lehetett ráülni. Az ennivaló gyenge volt, jól tudjuk, milyen az, ha régi babot főzünk válogatás nélkül. Nyilvántartást készítettek rólunk, melyen feltüntették születésünk helyét és idejét. Ennek egy másolatát még most is őrzöm. Július második felében a munkára képeseket felsorakoztatták és teherautókon elvitték Sternthalba. Sohasem tudtuk meg, hogy miért kerültünk éppen ebbe a csoportba, hiszen édesanyám terhes volt, öcsém pedig 11 éves. Sternthal, az első világháború idején épített hadifogolytábor több mint harminc barakkból állt. Minden barakkban több helyiség volt, egy-egy helyiségben 50-60 internált helyeztek el (a magyarok csak a töredéket képezték, a többiek németek és szlovénok voltak – a szerző megjegyzése). Ilyen emberkínzás csak elmebeteg agyában születhetett meg. A láger több pontján őrtornyok voltak, reflektorvilágítással, és éjjel-nappal géppuskás őrkkel. Reggel 5 órakor sípszóra ébredtünk, pár perc múlva sorakozó, indulás a konyha elé, ahol 3 deci fekete vizet kaptunk,

majd hat óraker indultunk az alumíniumgyárba. Ott délután kettőig a gyárterület rendezésénél segédkeztünk. Visszainduláskor mindenkinek fel kellett tűrni a nadrágszárát térdig, hogy ha valaki a helyiektől ennivalót kapott volna, azt el lehessen venni tőle. Ebédre krumpli- vagy zöldborsófőzeléket kaptunk, de a porcióban semmiképpen nem volt több egy krumplinál vagy tíz szem babnál. A kukoricáskenyeret tizenkét részre szeletelték, az volt a napi fejadag. Délután csak akkor nem volt foglalkozás, ha egyházi ünnep volt. Kavicsot kellett szedni a focipályán. Ott egy alkalommal egy körülbelül 12 éves katonaruhába öltözött gyerek addig verte egy szlovénul beszélő idősebb ember fejét, amíg nem kezdett belőle folyni a vér. Augusztus 20-án egész délután pusztá kézzel téptük a csalánt a szögesdrót alól. Többször volt éjjeli foglalkozás is, ami abból állt, hogy egy katona háromszor megfújta a sípot, és aki akkorra nem volt kiint a barakkok előtt, azt az ablakon beugró másik katona puskatussal ütlegelte. Sorakozás után sokáig kellett várakozni, majd utána általában futni kellett a láger útjain. Egy napon (valamikor augusztus első felében) felsorakoztatták az asszonyokat és gyermekeiket a barakkok előtt. Jöttek a teherautók, melyeken 3-4 katona volt, nyolc-tíz pedig a felsorakozottak körül, akik a gyerekeket anyjuk karjaiból erőszakkal kitépve feldobálták a teherautókra. A megrémült anyák sírása, jajgatása ellenére elszállították őket a láger közelében veszteglő három vagonhoz, majd azokba bezárták őket. A csendes nyári éjben bizonyos ideig még hallani lehetett a gyerekek sírását. Másnap az ormozi (Fridau) várba szállították őket. Akik közülük életbe maradtak, azokat szeptember közepén visszahozták. Visszajövetelkor egy teherautóval hozták őket, odafelé pedig három vagonra való gyerek volt. Azoknak az édesanyáknak a fájdalmát, akik elveszítették gyermeküket, csak az tudja megérteni, aki hasonló módon veszítette el a gyermekét. Láttam, hogy szegény édesanyák miként tépték a hajukat fájdalomtól összetörve, rémült szemekkel.”³⁰

Bíró József azt is elmondta, hogy az elpusztított gyermekek 90%-a feltehetően szlovén volt. Az öccse, Bíró Lajos életben maradt, és őt visszaszállították, valamint 1945. szeptember 6-án az édesanyja is szerencsésen megszülte a hűgát. Szeptember végén engedték őket haza rongyosan, koszosan és tetvesen. Otthon József és édesanyja nagyon megbetegedtek. József négy napig eszméletlen volt, majd egy hónapig kórházban kezelték. Mielőtt azonban kiengették őket a gyűjtőtáborból, ahol addig semmit nem kérdeztek tőlük és nem is magyaráztak elhurcolásuk okát, azt mondták nekik, hogy ha nem akarnak oda visszakérülni, akkor arról, ami velük történt, soha senkinek ne beszéljenek. Az elhurcolás okáról Bíró Józsefnek az volt a véleménye, hogy ha nem következett volna be a szlovén telepések Sárvárra internálása 1942-ben – amiért szerinte a magyar kormányt terhelte felelősség –, akkor talán nem következett volna be az ő tragédiájuk sem. Úgy vélte, hogy az esemény főképpen lelkileg tette tönkre a muravidéki magyar közösséget, és részben annak volt a következménye, hogy az eseményt követő másfél-két évtizedben a közösségből csupán néhány értelmiségi került ki. Bíró József azt feltételezte, hogy Alsólendván működött egy bizottság, melynek tagjai

³⁰ Huzjan, Š. – Kovács A. – Göncz L. – Š. Kepe L. (szerk.): 1998. 26–29.

között a Lendva-vidéki falvakból magyarok is voltak, amely meghatározta, hogy 1945 júliusában honnan hány családot internálnak. Sajnálatosnak minősítette, hogy a magyarság ellen közreműködők között volt a keresztapja is, azt azonban nem tudta kideríteni, bár a meghurcolt több száz személy közül alighanem ő foglalkozott a legtöbbit e sajnálatos eseménnyel, hogy a „szervezők” milyen szempontok alapján válogatták áldozataikat.³¹ József egy másik, korábbi nyilatkozatában 581 internált magyarról beszélt, amit a közreműködésével egységesített névjegyzék nem támaszt alá. Rámutatott azonban a gyerekek magas arányára a magyar internáltak körében, ami kb. 180 főt tett ki, a teljes meghurcolt lakosság közel 35%-át.³²

Hasonlóan megrázó élményekről számolt be a Radamosból származó Meszelicsné Kalamár Irén is. Elmondta, hogy 1945. július 10-én éjjelkor náluk is „megverték” a ház ajtaját. Mindnyájan nagyon megijedtek. A faluban rögtönözve toborzott partizán csoportnak túlnyomórészt magyar nemzetiségű tagjai voltak a váratlan, puskákkal felszerelt látogatók. Két férfi és három nő alkotta a csoportot. Közölték velük, hogy gyorsan csomagolják össze a legszükségesebbeket, mert azonnal menniük kell. Arról, hogy hová viszik őket, és miért, semmit nem mondtak nekik. Személyenként öt kilós lehetett a csomag, amit magukkal vihetek. Édesanyja előtte napon süített kenyeret, az egyiket becsomagolta az útra. Azon kívül egy takarót vettek még magukhoz. Édesanyja kezét erősen markolva érkezett meg Irén a teherautóhoz, amivel az alsólendvai Korona Szállodához szállították őket. A kétségbeesett emberek arról beszélgettek csendesen, hogy miért éppen őket szemlélték ki. Néhányan annak vélték elhurcolásuk okát, hogy az ún. magyar időben bírói (előjárói) tisztséget töltöttek be a falujukban. Mások a nyilas párttagsággal kapcsolták össze kiválasztásukat. Ilyenek tényleg többen voltak, köztük Irén édesapja is, akik közül legtöbben semmilyen feladatot nem végeztek a nyilasok megbízásából. Csupán a kedvezőbb életkörülmények reményében „csatlakoztak” a párthoz. A legtöbben olyanok voltak a csoportjukban, akik semmivel nem tudták magyarul elhurcolásukat. A Korona Szállodában nem tartózkodtak hosszan. Ismét teherautókra terelték őket, mindegyikre sok embert zsúfoltak, úgy, hogy sem állni, sem ülni nem lehetett. A radamosi családok egy teherautón voltak elhelyezve, amelyre Gyertyánosból, Lakosból és Pincéről is kerültek emberek. Indulás után folyamatosan utaztak, szinte megállás nélkül egész éjjel. Amikor megérkeztek a hrastoveci vár alá, már világos volt. A teherautók nem tudtak a dombra felhajtani, ezért gyalog terelték őket a várudvarra. A Kalamár család egyik nagyobb szobába került, amelyben mintegy harmincan voltak elhelyezve. Férfiak, nők és gyerekek együtt. A szobában semmi bútor nem volt, de még egy szék sem. Irén édesanyja leterítette a magával hozott dunnát, és azt javasolta a körülötte levőknek, hogy úgy feküdjék körbe, hogy mindenki a fejét a dunnára helyezhesse. Az örök nem kérdeztek tőlük semmit, és nem is tájékoztatták őket semmiről. Néhány napig csak tengődtek tétlenül. Az étel nagyon rossz volt, a legtöbbször férges borsóból készített levesféle. A magyar és szlovén származású internáltakat különösebben nem sanyargatták. Legalábbis azokat nem, akiket Irén ismert, és ameddig ő ott volt a lágerban. A németeket azonban szörnyűen kínozták. Irén édesapját mindjárt a megérkezésük után a temetkezési vállalathoz invitálták, ahol reggeltől estig köteles volt dolgozni. A családdal csak esténként találkozhatott. Irén gyermekként kimehetett az

³¹ Göncz L. 2006b. 45–47.

³² Pivar, E. A hatalom parancsára 9., 1990. 11. 16., 15.

épületből a várudvarra, ahol a szemétkben élelmet keresett. A felnőtteknek azonban nem szabadott elhagyni a helyiséget, ahol voltak. Szigorú volt a felügyelet, csak szükségletre engedték ki őket. Több család után küldtek csomagot, a Kalamár család esetében azonban senki nem volt, aki bármit is küldhetett volna. Többben annyira kimerültek és legyengültek, hogy már a mintegy huszonöt méter hosszú, ideiglenesen összetakolt tábori védcég sem bírtak elmenni. Ha mégis elvánszorgott valahogy oda az illető, sajnos arra is volt példa, hogy hátraesett a szennybe, és ott pusztult el. Az ismerősök közül egy lakosi asszonnyal is az történt. Amikor a gyerekek már nagyon gyengék és betegek voltak, és többen meghaltak közülük, akkor hazaengedték őket. Irén valamikor augusztus 15-e körül indulhatott el haza. Két héttel korábban, mint az édesanyja, a gyűjtőtáborban meghalt. A tragikus esemény augusztus 27-én történt, amiről azonban ő akkor nem tudott. A radamosi és göntérházi gyerekeket egy lovas kocsival szállították haza. Amikor Irén távozott a lágerből, az édesanyja, öt hónapos terhesen, már nagyon beteg volt. Megfogta a kezét, magához szorította és elbúcsúztak egymástól. Annyit mondott csak neki, hogy „Isten veled, lányom.” Az édesapját akkor sem engedték fel hozzájuk, neki a temetkezési vállalatánál szüntelenül dolgoznia kellett, mert annyi volt a halott a táborban. Egyik rokonuk, Kovács Mária néni mesélte el Irénnek az utána történeteket, mert ő volt az édesanyja mellett a halálakor. Amikor a beteg asszony már teljesen erőtlén volt, kitették a folyosóra egy puszta szekrényfélébe, ahol hamarosan meghalt. Amikor elszállították onnan a temetőbe, az ismerősök nem mehetek elkísérni utolsó útjára. Csak az ablakból nézték végig, ahogy elszállították földi maradványait. Irén sok évvel később, az egyik ismerőstől, a későbbi mostohaanyja testvérétől megtudta, hogy amikor az asszonyok a lágerban vízért mentek, Irén édesanyját, Rozáliát, az egyik partizán hasba rúgta. Az történt, hogy egyszerre több száz szomjas ember akart vízhez jutni, amit hordókba szállítottak a várudvarra, és a tolongás közepette édesanyjával szemben e szörnyű eseményre került sor. A terhes asszony megbetegedésének az volt a fő oka. Ami kevés állat a ház körül volt, amikor elhurcolták őket, abból nem találták otthon semmit. Soha nem tudták meg, hogy ki sajátította el azokat, mert a szomszédjuk is lágerban volt. A későbbiek során az elhurcolásról nem beszéltek még egymás között sem, mert nem szabadott.³³

A gyertyánosi Kepe József (1927) elmondta, hogy elhurcolásuk reggelén, amikor még jóformán fel sem ébredtek, több ismeretlen, katonaruhát viselő „partizán” körülkerítette az udvarukat. Gyertyános telepés falurészéből is érkezett kocsilámpával egy ember, és a következőket mondta József édesapjának: „Miska bácsi, csomagoljatok össze! Harminc kilós csomagot vihettek magatokkal, mert mentek lágerba”. A teherautó, amellyel ők utaztak, kb. 11 óra körül Hotizán meghibásodott, és csak délután jött oda értük egy másik autó. A Kepe család esetében felvetődött, hogy azért kerülhettek a listára, mert József édesapja korábban bíró volt a faluban. Netán adódhatott valamilyen konfliktusa a telepés-családokkal, amiről József nem tudott. A legtöbben egyetértettek abban, hogy a magyarságuk volt elhurcolásuk fő oka. Két héttel érkezésük után a családjukat Hrastovecra szállították Sternthalba, ahol emlékezete szerint ötezernél több ember volt bezárva. Az életkörülmények elviselhetetlenebbek voltak, mint Hrastovecban. A tetűk és a poloskák majdnem megették őket. A nyári

³³ Göncz L. 2019. 311–316.

melegben a betegségek rendkívül gyorsan terjedtek. Ott halt meg az alsólendvai Göncz pék-mester, akit nyolcan vittek ki a láger területéről. József egy csoport keretében több napig közreműködött az építkezéseknél, ami jól esett neki, hiszen ott szabadon mozoghattak. Sokan annyira erőtlenné váltak azokban a hetekben, hogy annak hatására súlyosan megbetegedtek. Emlékezete szerint szeptember 27-én engedték őket haza. A legyengülés miatt József és az édesapja is súlyosan megbetegedtek. Mindketten tifuszban szenvedtek. József szerencsére meggyógyult, az édesapja azonban a láger okozta kimerültség és betegség következményeibe belehalt. Úgy temették el Kepe Mihályt, hogy az akkor még nagyon beteg József ott sem lehetett apja temetésén.³⁴

A szentlászlói Dora Géza (1933) hangsúlyozta, hogy a falujukban az 1945 áprilisában bekövetkező jugoszláv hatalomátvételkor egy tótlaki Jakiša nevű ember lett az új rendszer teljhatalmú képviselője, akivel az ő édesapjának, aki falubíró volt, már előtte akadt nehézsége, mivel egy vele kapcsolatos bectelen hagyatéki levél aláírását megtagadta. Az új hatalom megjelenését követően a faluban azonnal összegyűjtöttek mintegy tíz személyt, és közülük néhányat, Géza édesapját is, a filóci táborba toloncolták, ahol négy hónapig tartották őket fogva. Július 10-én a Dora család többi tagját, a református lelkész családját, valamint a Kóczán és a Papp család tagjait a hrastoveci táborba internálták. Az élelem a koncentrációs táborban rendkívül rossz volt, nemegyszer csak férges babot kaptak. Szerencsére a családjukat különösebben nem kínozták. Egy hadnagy maradt meg Géza emlékezetében, aki a botjával több alkalommal nagy élvezettel ütlegette az embereket. Főképpen akkor, amikor a kiszomjazott emberek vízért mentek. A szentlászlói református lelkész feleségét, aki kisgyerekekkel volt ott, többször megütötte. A Dora család idősebb tagjait szeptember második felében engedték haza, Gézát, a többi gyerekekkel együtt, valamivel korábban. Sok évtized után is Géza elérzékenyülve emlékezett vissza a családtagok hazatérésére, amikor a különböző gyűjtőtáborokból egy hét alatt érkeztek meg mindnyájan. Az édesapja Filócról, az édesanyja, nagypapja és nagymama Hrastovercra, a nagybátyja pedig Galántárról vergődött haza.³⁵

A Hosszúfaluban vasutas családban született Mészáros Dezső (1929) nagypapja egy német tiszt meglövése következtében halt meg 1945 áprilisa elején, mivel ellenezte, hogy az oroszokra tüzelő német tank beálljon az udvarukba. Néhány héttel később édesapját és édesanyját bezárták az alsólendvai börtönbe, júliusban pedig az akkor 16 éves Dezsőt Hrastovecra internálták. Két hét után Strniščere szállították át számos fogolytársával együtt. Dezsőt egy alkalommal bántalmazták, amikor a partizánok a szájában oltattak el vele egy cigarettát. Ő két halotról tudott a szűkebb csoportjában, az egyik – emlékezete szerint – egy dobronaki kislány volt, akinek az édesapja citromot kért a beteg lánya számára, azonban nem adtak neki. Dezső hazaérkezése után súlyosan megbetegedett, annyira, hogy járni is újra kellett neki tanulni.³⁶

Fehér László (1933) szerint az internáltak összegyűjtését Kapca faluban lebonyolító személyek, akiket a falusiak egyszerűen csak partizánoknak neveztek, nem a környékről származtak. Voltak azonban helyi segítők. Hozzájuk László sógora jött velük, akinek előljá-

³⁴ Göncz L. 2019. 317–320.

³⁵ Göncz L. 2019. 327–328.

³⁶ Göncz L. 2006b. 195–197.

róként állítólag közre kellett működni az emberek összegyűjtésénél. Mivel a többiekkel, akik szlovénok voltak, ők nem tudtak beszélni, a sógor ismertette velük, hogy csomagolják össze a legszükségesebbet, majd hozzátette, hogy „ide többet nem fogtok visszajönni”. László nővérei, akik 16–18 évesek voltak, nem akartak felöltözni, miután az egyik katona pisztollyal kétszer a padlóba lőtt. A kétségbeesett szülők még a dunnát is összekötözték és a teherkocsira dobták, amit aztán a gyülekezőhelyen, a lendvai Korona Szállóban, az elcsomagolt zsírral együtt elvettek tőlük. Lászlót, valószínűleg fiatal kora miatt, nem vitték el. A nagynénjéhez került. Amikor néhány hónap múlva a szülei és a nővérei hazajöhettek, nagyon gyengék voltak. Édesapjának a fogai kihullottak, de az egyik nővére is nagyon beteg lett. László számára a legmegrázóbb a találkozás volt, ami a szerdahelyi Mura-hídnál történt. A megviselt emberekre alig ismert rá. Élete talán leginkább szívszorító élménye volt, amikor édesapját a hangjáról ismerte meg a saját lova.³⁷

A Hrastovecra és Strniščere 1945 nyarán internált magyar családok, illetve azok tagjai általában két-három hónapig voltak bezárva. Amikor hazaengedték őket, szigorú utasítást kaptak, hogy a történekről soha senkinek ne beszéljenek, ami – érthetően – a rendszerváltásig elhallgattatta őket. Ahhoz nem fér kétség, hogy ezzel a szörnyű intézkedéssel torolta meg a korabeli szélsőséges párthatalom a telepesszlovénok Sárvarra hurcolását 1942-ben. A nemzeti hovatartozás és a megtorlás volt a muravidéki magyar internáltak meghurcolásának a fő oka, ezért amikor néhány esztendeje a muravidéki magyar érdekvédelmi szervezetek emléktáblát állítottak a hrastoveci várban (és kopjafát a közeli temetőben), arra azt a Márai-idezetet vésették, hogy „Magyar voltál, azért...”

Hivatkozott irodalom

Godina, Ferdo

1980 *Prekmurje 1941–1945*. Pomurska založba, Murska Sobota.

Göncz László

2001 *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.

2006a *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.

2006b *Egy peremvidék hírmondói. Mura menti életképek a 20. század első feléből*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.

2019 *Emberek a pannon végeken. Huszadik századi sorosok a magyar-szlovén határ mentén*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Szombathely.

³⁷ Göncz L. 2019. 264–265.

Kovács Attila

2004 *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.

Huzjan, Štefan – Kovács Attila – Göncz László – Š. Kepe Lili (szerk.):

1998 *Miért? Zakaj?* (Lendvai Füzetek – Lendvaski zvezki, 16.) Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.

Mikola, Milko

2007 *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. Koncentracijska taborišča Strnišče, Hrastovec, Brestanica in Filovci*. Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije – Sektor za popravno krivic in narodno spravo, Ljubljana.

2009 *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*. Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.

Pivar Ella

1990–1991A hatalom parancsára. Vallomások egy letűnt korszakról (4. folytatás). *Népújság. A Szlovéniai Magyarok Hetilapja*. XXXIV., XXXV.

Pozsonec Mária

1990 A megszálló fogalmát nem értjük önmagunkra. *Népújság*. XXXIV. (25) 3.

Valenčič, Slavko

1992 *Internacijsko taborišče Sárvár*. GP Pomurski tisk, Murska Sobota.

Felhasznált források

AS 1931. 1184. 4321-2. Arhiv Republike Slovenije (AS). Republiški sekretariat za notranje zadeve (1931). Madžarska manjšina v SFRJ (1184. 4321-2).

Lábadi Károly

Drávaszögi családok a délszláv háborúban

A 20. század második felében és századunk első éveiben is a horvátországi magyarok sorsát két szó jellemezte leginkább: fogyatkozás és szétszórás. A tízévenkénti népszámlálások tragikus adatokról adtak hírt, általában évente egy százalékkal lett kevesebb a magyarok száma. Az irányzat minden külső beavatkozás nélkül is erősödni látszott, ám amikor 1991-ben kirobbant háborúskodás során a Drávaszöget elözönlötték a szerb megszálló csapatok, a csonkuló lélekszámot a háború is tizedelni kezdte. De apasztotta a hirtelen megszorodott, a halálfélelemben rettegő elmenekülők száma, akik oltalmat próbáltak keresni a fölszabadított országrészekben, a világ számtalan sarkában, az anyaországban, ahol 54 településen szóródtak szét szlavóniai magyar testvéreikkel. A létbizonytalanság időszaka hét szűk, félelemmel, nincstelenséggel átszótt esztendeig tartott. Amikor az 1991-ben kirobbant háborút követő első népszámlálást 2001-ben megtartották, a nemzetiségi mutatók 2002 júniusában váltak ismertté: tíz esztendő alatt 25,77%-kal lett kevesebb a horvátországi magyarság! Az Eszék-Baranya megye területén, melyhez a Drávaszög és Szlavónia magyarlakta négy települése tartozik, 1971-ben a magyarok lélekszáma 19 708 volt, 2001-ben csak 9780. A hiányzókat az elhunytak, az életüket veszítették és a szülőföldjükre vissza nem térők alkották. A létszámapadás a társadalom mikrostrukturális rendszereként működő családokban is visszafordíthatatlan változásokat idézett elő. A horvát kormányzati szervek egy 1996-ban megjelent forrás szerint kb. 2300 magyar menekültről tudtak,¹ a Délvidéki Református Menekült Misszió 3200–3500 főre becsülte számukat.²

A csonkán maradt családok tragikus helyzetéről megrázó háborús naplófeljegyzésekből lehet értesülni: a naplóírók családcentrikussága, szeretteik féltése a tárgyyszerűsége törekvés ellenére is lépten-nyomon megfogalmazódik. Ki leányjaiért, unokáiért aggódik, akik Magyarországon kerestek menedéket, másikkunál ugyancsak sűrűn megfogalmazódik a Horvátország szabad területeire menekült vagy külhonban élő családtagokért való aggodás.³ A naplóírók közül Németh Ferencné Botyka Julianna feljegyzéseiben például sorstársainak érzései köszönnek vissza:

„1992. április 6-dika van, itt volt a K Magda, hozta el a lapot, amit L.-kém⁴ írt a Mamának. Most is csak ülök, és nézem, hogy mikor látom, vagy látom-e egyáltalán. Lassan minden bizalmam elvesztem, elgondolom, hogy búcsúszó nélkül váltunk el tőletek, drága kis lányom, látnád a mamát, öregasszony lett, feketében gyászolva azt, aki olyan sokat emlegetett benneteket. Nem tudott belenyugodni, hogy többé nem láthat benneteket, utolsó szava is a te neved volt, kicsi madaram. Ha hazajössz, a Dédit

¹ Hrvatska Baranja 1996. 17.

² Beszámoló 1993.

³ Bővebben lásd: Lábadi K. 2004.

⁴ Líviám.

már a temetőben találok egy sírhant alatt, és a neve az az egész, és a drága emlékei. Háborús napokban írta a mama, este írnám, de már ahhoz se nincs kedvem. Ma is egész nap lőtték Eszéket, most este 9 óra van, de még mindég zuhog Kopács felől, pedig máma mentek a fehér béketankok, a katonák meg gyalog kék sisakokkal a fejükön, úgy nézték a népeket, integettek. Ugyan látták-e rajtunk a sok szenvedést. Nem tudom, lesz-e ennek valami haszna, segít-e valamit a helyzetünkön, vagy kinlódunk tovább mi itt, a család többi tagja meg szanaszét, ki Eszéken, ki Magyarországon. Azok ott szenvednek értünk, nem tudják, hogy mi is van velünk, mi meg értük, hogy nem-e valamelyik Darócról kilőtt gránátnak az áldozata lett. Nem tudom, lesz-e vizontlátás 1992. április 15-én. Egy hónapja halt meg Anyika. Német Juliánna.”⁵

Az otthonmaradottakat a megszállók megalázó körülmények között tartották. Halottja nagyon sok családnak volt. Az idősek, a terhelést, a megpróbáltatást nehezen elviselők eltávoztak az élők közül sokszor úgy, hogy csak pár szomszéd állt koporsójuk mellett, mivel a családtagok elmenekültek, s nem térhettek haza. Tragikusak voltak a temetések, hiszen sokszor ágyúdörgés mellett történt meg a végtisztesség megadása:

„P. Imre bácsi három gyereke közül egy sem gyászolhatta meg apját, csak a menyé állt a koporsónál. F.-nél is hiányoztak az iker gyerekek, csak az anyjuk volt jelen. A legborzasztóbb talán K. Irma néni temetése volt: az Újsor tele volt ágyúval, és már a halott udvarra való kihozása előtt is lőttek. A temetőbe kiérve olyan égháborúban volt részünk, amilyenben még soha. A legnagyobb hatótávolságú fegyverekkel olyan fülsiketítő támadást intéztek Eszék ellen, hogy alig vártuk, mikor érünk haza. A tiszteletes úr hangját egyáltalán nem lehetett hallani. A három gyerek közül csak a legkisebb, J. volt jelen.”⁶

A megszállás esztendei alatt 1997-ig a Drávaszögbe csak egyfelől lehetett bemenni, s ugyanezen az útvonalon lehetett távozni: a bezdáni-kisköszegi Duna-híd katonai ellenőrzőpontjain keresztül. A front elsodorta a Szlavóniával összekötő Dráva-hidat, s lakatot parancsolt az anyaország felé vezető egyetlen határátkelőhelyre, az Udvarnál levőre.

A drávaszögi magyarságból főleg a nők, kivételes esetben a férfiak, éveken keresztül csak különleges engedéllyel hagyhatták el szülőföldjüket, hogy az anyaországban titokban találkozzanak szeretteikkel, akik vagy Magyarországon, vagy a felszabadított horvát területeken éltek. Mivel szünetelt a postai forgalom is, üzenetet alig válthattak. Egyedüli lehetőséget az Eszéki Rádió napi félórás műsorában elhangzó *Üzenetek* című műsor jelentette. Az adó minden nap 18.30-kor jelentkezett. A híradás mellett naponta átlagosan ehhez hasonló negyven kódolt üzenet hangzott el: „Baranyába a zöld pázsit jeligére szól az üzenet. Mi jól vagyunk, gondolatban sokat veletek vagyunk. Nem tudjuk, mi van a küldeménynel. Mivel még nem kaptuk meg, érdeklődjetek felőle, ha tudtok. Mindenkit sokszor üdvözlünk a mielőbbi vizontlátásig.” A hozzátartozóknak a „tájékozódást, a ráismerést” úgy segítették, hogy az

⁵ Lábadi K. 2004. 51–215.

⁶ Lábadiné Kedves Klára feljegyzése.

elhagyott hajlék valamilyen könnyen felismerhető jellegzetességét szőtték szövegükbe. Az otthon rekedtek számára a reményt jelentette, hogy hírt hallhatnak szeretteikről. Évente kb. 12 ezret olvastak be, melyek a Drávaszögben maradt családtagokhoz szóltak.

A délszláv háború bibliai hosszúságú hét esztendeje alatt sokak fejében megfordult, hogy ez a maroknyi népcsoport végképp odaveszik. Nemcsak létében, hanem kultúrájában is fenyegetetté vált, hiszen intézményeit, épített örökségét, múzeumi gyűjteményekbe menekített relikviáit is mind-mind a teljes megsemmisülés és kopárosodás fenyegetette. Mindez olyan lett volna, mintha a Kárpát-medencében élő magyarság közös művelődés-, irodalom- és egyháztörténetéből téptek volna ki lapokat. A történelem kereke azonban más irányba fordult: a Drávaszög újból Horvátország része lett, s a reintegráció révén a magyarság sorsa is jobbra fordult.

A 20. és 21. századi drávaszögi népességfogyatkozásnak voltak előzményei. Már a 19. században az 1870-es évektől létszámapasztó jelenség ütötte fel a fejét: a magyar falvakra az egykerendszer vált jellemzővé, melynek oka a vagyon, elsősorban a termőföld szétaprózódásának meggátolása volt. A természetes szaporulat megcsappant, s teret adott az előregedésnek. Emellett az 1960–70-es években újabb apasztó tényező jelentkezett. A rossz gazdasági körülmények miatt sokan külhonban, elsősorban Nyugat-Európában keresték a boldogulást. A kétgenerációs együtt élő családokból a fiatalok eltávoztak, külföldön vállaltak munkát. Nyaranta még hazajárták, de ahogy múltak az évek, sokan mégis úgy döntöttek, hogy végleg külhonban maradnak. Magukkal vitték gyermeküket, gyermekeiket, akiket ottani iskolába írtattak. Felnőtté válásuk után ők már aligha térnek vissza őseik földjére. Hiányukat a drávaszögi magyar iskolai tagozatok fogyatkozó létszáma tükrözi. Akadtak azonban, akik összegyűjtögetett pénzüket hazahozták, családi házat építettek, de utána nem volt könnyű itthoni munkahelyre találni. A háború elől elmenekültek közül is többen úgy döntöttek, hogy nem térnek vissza. Boldogulásukat külföldön kívánták meglelni. A belső és külső migráció során érintettekről sohasem készült pontos kimutatás, csak a tízévente megtartott összeírások eredményeiből következtethető a népességveszteség mértéke. A folyamat nem szűnt meg a délszláv háborút követően sem. A 2000-es években sok fiatal család újból vándorbotot vett a kezébe, és gyermekeikkel együtt végleg külföldre távoztak munkát vállalni. Távozásukat elsősorban szociális okokkal magyarázták. Legtöbbjük azzal vigasztalódik, hogy nyugdíjas korukra visszatérnek, de bevallatlanul legtöbbjük alig hiszi, hogy a magukkal vitt gyermekeik is követik majd őket.

Amikor a Lakitelek Alapítvány által szervezett Drávaszög Kollégium résztvevői afelől érdeklődtek a drávaszögi és szlavóniai magyar adatközlőktől, hogy milyen jövőt képzelnek el, a megkérdezettek többsége, majd kétharmaduk (62%) negatív tartalmú választ adott. A borús jövőkép egy nemzetiség és településeinek pusztulását vizionálja: jövőjüket egyáltalán nem tartják reménykeltőnek, a válaszadók 33%-a úgy véli, települése a nagy elvándorlás, az előregedés hatására belátható időn belül elnéptelenedik. A válaszadók 20%-a azt hiszi, hogy a magyarság hamarosan asszimilálódik, sőt teljesen kihal. Mindehhez az adatközlők 9%-a szerint hozzájárul a rossz gazdasági helyzet is, miáltal az élet kiszámíthatatlanná válik, elmarad a fejlődés, és annak súlyos következményei lesznek. A nemzetihal vízióját a népszámlálási adatok is generálják, hisz a Kárpát-medence magyar népcsoportjai közül éppen a

horvátországi erodálódik legjobban, ugyanis lélekszámuk a 20. század dereka óta folyamatos és jelentős csökkenést mutat.

A megkérdezettek, ha nem is túl népes tábora, 21%-a azonban mégsem pesszimista, reménykedik a jövőben: vállalkozást tervez, a mezőgazdaság, a szőlészet fejlesztése, az idegenforgalom, a falusi vendéglátás feltételeinek a megteremtése, a természeti és szellemi értékek jobb népszerűsítése által képzeleményeltöbbsnek a jövőt. A bizonytalanok (17%) semmit sem mondtak, vagy nem tudták megfogalmazni elképzelésüket településük és a magyar közösségek jövőjéről.

A drávaszögi magyarok többsége (70%) az életüket hátrányosan befolyásoló jelenségek ellenére három olyan forrást nevezett meg, amely talán erőt adhat a talpra állásukhoz: érzelmileg erősen kötődnek településükhöz, szülőföldjükhöz (33%), olyan természeti adottságokat látnak közvetlen környezetükben, amelyek jelentős lehetőséget tartogatnak, mások számára is vonzóak lehetnek (29%), és kedvező és élhető az a magyar közeg is, ahol telnek napjaik (8%).⁷

A mögöttünk hagyott két évtized történései során a két-három generációs együtt vagy egy közösségen belül élő családok egygenerációssá váltak, sok a csonka család és az özvegy. A korfa kedvezőtlen alakulása súlyos demográfiai következményeket vetit előre: a közösségek elöregedésének és az elmagányosodásnak ágyaz meg.

Hivatkozott irodalom

Beszámoló

1993 *Beszámoló a Délvidéki Református Menekült Misszió Munkájáról* (kézirat). Kn., Mohács.

Hrvatska Baranja

1996 *Studia Ethnologica Croatica* IV. (2)

Lábadi Károly

2004 *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban 1991–1998.*

Timp Kiadó – MESZ, Budapest – Zágráb.

2015 *Állapotrajz és jövőkép – A Drávaszög és Szlavónia Kollégium tanulságai.* In Uő. – Loksa Gábor: *Drávaszög és Szlavónia Kollégium.* Antológia Kiadó, Lakitelek, 229–246.

⁷ Bővebben: Lábadi K. 2015. 229–246.

A szerb csapatok által felgyújtott újbezdná-i katolikus templom. Fotó: Fuszenecker Ferenc

Magára hagyott családi ház Kőben a délszláv háború idején. Fotó: Lábadi Károly

A házak is összeropantak, akár az emberek. Kopács, 1999. Fotó: Lábadi Károly

A megszálló szerb csapatok felgyújtották a belyei református templomot. A templomhajójában karvastagságú fák nőttek ki a földből. Fotó: Lábadi Károly

Papp Árpád

Az 1941-es deportálás és betelepítés trauma-sztereotípiái

Bevezetés

Az első világháborút követő impériumváltás Bácskában (is) az etnikai arányok adminisztratív határokhoz való mesterséges igazítását, az eszményített nemzetállamok megteremtésének szándékát hozta magával, aminek újabb felvonására a második világháború első évében kerül sor. A két évtizeddel korábban földhöz juttatott délszláv telepeseket (kolonistákat, dobrovoljácokat)¹ kitoloncolták, s helyükbe bukovinai székelyek érkeztek.² A világháború utáni újabb impériumváltás a kollektív bűnösség alkalmazásával a német közösséget a Bácskából és Bánátból is kitelepítette,³ a bukovinai székely menekültek dunántúli településeken lettek új hazára. A visszatérő deportáltak és az újabb délszláv lakosság hullámokban történő vajdasági, így bácskai letelepítése vette kezdetét, amely a térség etnikai és etnopolitikai helyzetét, ha lehet, még összetettebbé tette.

A tanulmány célja az 1941 tavaszi és nyári deportálás kétoldalú – egyrészt a deportálást elszenvedő telepesek, illetve a deportálást szemtanúi minőségben szemlélő helyi magyarok – nemzeti sztereotípiákba foglalt emlékezetének összehasonlítása, alkalmi kitérőt téve a bukovinai székelyek irányába.

A források

A dobrovoljác deportáltak „szóra bírását” a Megszállók és Segítőik Büntetteit Vizsgáló (Állami⁴ és Vajdasági)⁵ Bizottságának összesítő jelentéséből⁶ és tanúvallomásokból szemezgetve tettük meg. A tanúvallomások egyszerre engednek betekintést az események egyik

¹ Az első világháborúban harci vagy egyéb érdemeket szerzett, gazdaságilag fejletlen vidékekről származó családok a korábbi nagybirtokok felparcellázásával kialakult földalappól való földhöz juttatásával formálódó külön entitásként számontartott csoport. A gazdasági aspektus mellett „a hadizsákmányból” való részese- és lehetőségével nem csak az új államban egyesülő, zömében extenzív állattartással foglalkozó hegyvidéki területek lakossága élt, hanem a helyi lakosság egy része is. Az első világháború után végrehajtott földreform elvben megszüntette az 500 hold feletti nagybirtokokat – a földeket elkobozták –, de a juttatásból kizárták a nincstelen magyar parasztokat. Bácskába 6175, más adatok szerint 6912 dobrovoljác családot telepítettek be, 53 465 kat. holdnyi területre. Gačeša, Nikola L. 1968. 252., 266.

² Ebben a rendkívül neurotikus időszakban a bukovinai székelyek történetében két alkalommal történt meg, hogy letelepítésük érdekében a korábban ott élő lakosokat – Bácska esetében a már érintett dobrovoljácokat, a dunántúli Völgység, Baranya és Tolna megyék esetében a németeket – telepítette ki a regnáló kormány politikai szándékának, az etnikai egységbe vetett hitének és a nemzetközi helyzetnek függvényében.

³ A kérdéssel a témaválasztás és a terjedelmi korlátok miatt nem foglalkozunk.

⁴ Arhiv Jugoslavije – Jugoszláv Levéltár F110

⁵ Arhiv Vojvodine – Vajdasági Levéltár F183

⁶ Arhiv Jugoslavije F110-656. Elaborat br VII.

olvasatába, a helyi magyarokra vonatkozó jellemzésbe és az események során tanúsított magatartásuk leírásába (ez utóbbi során joggal merülhet fel bennünk azok elfogulatlanságát illetően kétely). Az Elaborátumként ismertté vált összefoglaló településenként,⁷ néhány oldalon keresztül taglalja az eseményeket, hivatkozva a forrásul szolgáló kihallgatási jegyzőkönyvekre: az összefoglaló elsődleges célja a helyi események leírása és a bűnösök neveinek lajstromba szedése volt, legitimálva a számonkérést – és a vizsgálat alatt vagy előtt elkövetett „igazságszolgáltatás” és a büntetés mértékét. Az 1941-es cselekmény szerkesztése során tetet öltő „kézírás” – az eredeti jegyzőkönyvek ismeretében – a kiindulópontként szolgáló jegyzőkönyveknél nagyobb mértékben ideológiai hangsúlyú, ezért a háborús bűnösöknek titulált személyek és a magyar közösség elleni vádiratok készítésére alkalmas dokumentumok voltak.⁸ Az összegzés szerkesztője a magyar hadseregről és a helyi magyarokról fogalmazott meg kollektív, igen tendenciózus – lesújtó – véleményt. Általános a helyi magyarok „fasiszta, a megszállókkal azonosuló lakosság” jelzővel történő illetése. A helyi magyar lakosság több esemény kapcsán válik szereplővé, ami a deportálás esetében közvetlenül a fegyveres testület (a honvédség, csendőrség, rendőrség) mögé sorolja. Helyi lakosként nemzetőri (katonai-félkatonai funkció), vagy egyszerűen helyi vagy szomszédos település magyarjaként (földrajzi értelmezés) jelenik meg, amikor a honvédség eligazításában, a gyakran nem csak örömmámorban úszó honvédek gyilkosságra való felbujtásában, a dobrovoljác lakosság megalázásában és a dobrovoljác telepeken található javak kifosztásában vagy elköttyavetyélésében való részvétele emelkedik ki.

A helyi magyarok a tárgyalt időszakra vonatkozó emlékezet-korpuszának összegyűjtésére az események után hetven évvel került sor,⁹ amelynek keretében a deportálást és annak a helyi magyarokkal kapcsolatba hozható, illetve a magyar lakosság emlékezetében felbukkanó eseményeit rendeztük csoportokba. A lehetséges merítés – túl azon, hogy elvben lehetővé teszi az események elemi szintű rekonstruálását – egyes események emlékezés-felejtés vonzatára, illetve ugyanazon esemény kétféle – deportáltak és helyi magyarok – olvasatába is betekintést enged.

A dobrovoljácok körében a világháború után rögzített kihallgatási jegyzőkönyvek nyilvánvalóan nem, vagy csak utólagos szerkesztés eredményeként tartalmazzák a bukovinai székelyekre vonatkozó utalásokat, hiszen a telepések deportálására korábban került sor, mint hogy az új telepések megjelentek volna a Bácskában.¹⁰ A bukovinai székelyek bácskai

⁷ Rövid összefoglalónk azokra a helységekre összpontosít, melyekben kolonista (összefoglaló név a valódi telepések és dobrovoljácok részére) családok számára külön települést vagy településrészt alakítottak ki, ezek közül némelyek bukovinai székelyek telepítésére voltak kijelölve, éppen ezért a kitelepítés sürgős végrehajtására volt szükség.

⁸ Csupán magánvéleményt kívánok megfogalmazni azzal, hogy az események egy része kétségtelenül a leírt formában történt meg, de semmiképpen sem csak a vádként felhozott, leírt események történtek meg. Másképpen: nem csak vérszomjas és dühödt tömegként írható le a helyi magyar lakosság, de kétségtelen, hogy az impériumváltás sokakban ébresztette fel a bosszú, a törlesztés nagy lehetőségét is.

⁹ Papp Á. (szerk.): 2015–2016.

¹⁰ Valójában a fenti megállapítás csupán részben fedi a valóságot: 1941 májusában már nagyszámú székely népesség tartózkodott Bácskában, a dobrovoljácok kitelepítése pedig 1941 júniusában is tartott, igaz, túlnyomó része a korábbi időszakban megtörtént.

negyven hónapja többször került a néprajzi, illetve a történelmi feldolgozások képzeletbeli metszéspontjába,¹¹ de nem kizárólag e két tudományág érdeklődésére tarthat számot.¹²

Hatalomváltás, túlkapások, fenyegetés és a megalázás

A magyar honvédség bevonulásának momentumait a Bizottság korábbi, I. sz. Elaborátuma¹³ részletezte, de a deportálás körülményeit taglaló összefoglalás is bővelkedik az első napok eseményeinek leírásával. A közhangulat leírására alkalmas idézetből a csetnikek és dobrovoljácok sorsközösségéről, illetve a helyi lakosság viszonyulásáról alkothatunk képet.

„(Moholra)... a pravoszláv húsvét másnapján érkezett meg... a katonaság a nemzetőrökkel, akikkel érkeztek a helyiek. Míg hajtották őket (a letartóztatottakat) azzal ijesztgették, hogy a Tiszára viszik, legelőbb a csetnikeket, majd a többi kolonistát gyűjtik össze... mindeközben a megszálló lakosság összegyűlt, szidta a kolonistákat, köpködtek rájuk és azt kiáltozta, hogy vigyék a Tiszára.”¹⁴

Az idézet azt sugalmazza, hogy a lakosság, a honvédekkel és a helyi nemzetőrökkel vállvetve leszámolásba kezdett a szláv lakosság azon részeivel, akik valamilyen nemzeti- vagy katonai szervezethez tartoztak, illetve a dobrovoljácok közül valók voltak. Hogy a helyi lakosság elvetemültsége még inkább kidomborodjon, a jegyzőkönyvek aprólékosan leírták a történéseket. A példa inkább a helyi lakosság és a dobrovoljácok közti, tapintható feszültség verbális feloldására példa, ugyanakkor a súlypontok meghatározására is alkalmas.

„A helyi temerini lakosság egy hányada a megszálló szolgálatába szegődött és felgyerkezve cirkált a faluban, letartóztatásokat foganatosított és bántalmazott. Egy békés járókelőt pl. Bašaljić Đurđot letartóztatták, a község házára vitték, majd arra kényszerítették, hogy Horthyt éltesse... A fasiszta beállítottságú lakosság állandóan az utcán ólálkodott, minden jelenséget hangulatának mértékében kísért, önkívületben kiáltozta: »Nincs már szerb Isten, most a miénk az Isten!« Az örömmámor hamarosan

¹¹ Lásd a legutóbbi, e témában írt összefoglalás irodalomjegyzékét: Papp Á. 2016. 197–207.

¹² Tekintettel arra, hogy jól körülhatárolható, rendkívül erős etnikus önazonosság-tudattal rendelkező csoportról beszélünk, joggal fogalmazhattuk meg abbéli igényünket, hogy az időszakról rendelkezésre álló adatok, másrészt az az időszak és az azt jelölő események viszonylagos közelsége és alapos dokumentáltsága, a lehető legaprólékosabb elemzést is lehetővé tegye. Ezzel szemben azt kell megállapítanunk – minden más etnikum kutatástörténetének eredményeihez hasonlóan –, hogy a bukovinai székelyek esetében (is) elsősorban egy saját, szubjektív, idealizált, eufemizált, sőt mitologizált „történelem” folyamatos rögzítésére került sor, amiben szabálytalan időközönként váltakoznak az idealizált és nem kellően dokumentált (nem memorizált, traumatikus) periódusok. A bácskai időszakot a bukovinai székelyek saját történelme korántsem tárgyalja olyan részletességgel, mint amit annak kronológiai közelsége indokolná, ezért a „nem kellően dokumentált” időszakok közé kell sorolnunk annak ellenére, hogy jelentős (pl. agrotechnológiai vagy éppen életmódbeli) változások vették kezdetüket a közösségükben.

¹³ KUZOV I. elaborat Ulazak (Bevonulás).

¹⁴ Mohol, AJ F110–656. Elab. 209.

tettlelességgé fajul, miközben „... a kolóniában házkutatásokat tartanak, a telepeseket a község házára viszik, ahol a fasisztákra jellemző módon »dolgozzák« meg őket. A községi istállóban a jászolhoz kötik, hogy mozdulni sem tud és a fejét »a legközönsége-sebb sárral kenik be.«¹⁵

A fenti idézetek alapján a helyi lakosság vérszomjas természetéhez nem férhet kétség, alapvetően „fasiszta beállítottságú lakosság... önkívületben” kiáltozik az utcán, a „fasisztákra jellemző módon” kínozza áldozatait, vagy éppen ebből fakadóan tömeges kivégzésért kiállt. „Gavrilović Mirko elmondása szerint, aki a helybeli fasiszta lakosok csoportját vette észre, azok azt kiabálták, hogy: »Most jött el az idő... még mindannyian itt vannak... szedjétek össze mindet és végezzétek ki... ezeket a katonáknak kiabálták... ez a tömeg többzres volt és mindenki kiabált és ordibált...«” Az eufórikus-kaotikus hangulatban, a leírás szerint több ezres tömeg szájából elhangzó követelést az ott tartózkodó karhatalom szimbolikus gesztussal teszi felejthetlenné a pillanatot:

„A katonák megparancsolták az elfogottaknak, hogy térdeljenek le a magyar zászló előtt és csókolják azt meg, miközben egy tiszt a zászló megcsókolása után fenéken és hasba rúgta őket, majd két katona puskatussal ütötte, csizmával taposta az áldozatokat. A helybeliek felől csak az hallatszott, hogy »Úgy kell! Öljék meg!«¹⁶

A helyi lakosság elmarasztalása kiemelten fontos szerepet kap, hiszen jóformán minden település esetében egyének vagy csoportok tetteinek szövegkörnyezetbe ágyazása történik meg:

„Amikor a letartóztatott szerbeket a kivégzésük helyére, a Tiszára hajtották, (április 20-án), minden megszálló helybeli az utcákon volt, szidták őket és átkozódtak a legcsúnyább szavakkal, hogy minden szerbet a Tiszába kell lőni. A Tisza felé menve egyeseket puskatussal ágyékon vertek... G. Pál... miután a borotvával megvágta áldozatát, megnyalta a borotvát és azt mondta: »Most rác vért iszok.« Nevezett Galgóczi vezette az áldozatokat Martonosról Kanizsa felé, miközben megparancsolta, hogy kezeiket emeljék fel és kiáltozzák azt: »Én vagyok a magyar Isten!«¹⁷

A tanúvallomás által leírt esemény riasztó volta mellett figyelemre méltó a helyi lakosság említése során használt jelző (megszálló helybeli lakosság), ami már egy kívülről érkező, tájidegen populáció képét tárja elénk, és nem egy itt élő közösséget, akinek kirekesztése, törvényen kívül helyezése így nyer keretet, és amennyiben pusztán a leírásra hagyatkozunk, a tettek tükrében jogosnak hat. Ez a „megszálló helyi lakosság” így már nem riad vissza a bántalmazásoktól sem:

¹⁵ Staro Djurdjevo – Gyurgyevó – Hadikföldje 20. sz. telep AJ F110-656. Elab 40–41.

¹⁶ Horgos AJ F110-656. 150–151.

¹⁷ Martonos AJ F110-656. Elab 166.

„Április 14-én a környékbeli és kanizsai magyarok összegyűltek, akik egyébként nemzetőrök voltak, összeszedték az idősebb férfiakat és a kanizsai városháza kísérték, de volt közöttük 12 éves fiú is. A pincékben kegyetlen módon bántalmazták őket... Április 21-én a megszálló katonaság kíséretében gyalog Zentára vezették őket, de ezelőtt még a kanizsai városháza előtt felsorakoztatták a fogvatartottakat, amikor a kanizsaiak – fiatalok és öregek, férfiak és nők – le akarták mérsárolni őket és ezt meg is tették volna, ha az örök ebben nem gátolják meg a helyieket... a deportálást követően a megszállók az áldozatok házait teljesen kifosztották.”¹⁸

A leírtak alapján a helyi magyar lakosság mellett, hogy legszívesebben felkoncolta volna a zentai gyűjtőhelyre indulókat, a dobrovoljac település kifosztásáért is közvetlenül felelőségre vonható. A házkutatások és fosztogatások mellett tehát mint felbujtót, a korábbi vélt sérelmek miatt közvetlenül vagy közvetetten elégtételt vevő, meg nem nevezett tömeget jellemzi a vonatkozó Elaborátum, sőt a súlyos vádakon tovább lépve a gyilkosságok felbujtói is bennük látja. Ez a tömeg minden gazságra hajlandó, ugyanakkor névtelen, ezért csak kollektív ítélettel sújtható. Az Elaborátumban erőteljes hangsúlyt kap a felbujtói és feljelentői sajátosság is, aminek során vélhetően abból a feltételezésből indult ki szerkesztője, hogy a katonaságnak nem lehetett helyismerete, éppen ezért a helyi lakosság jártosságára és tudására – és ne feledjük el, bosszúvágyára – kellett hagyatkoznia. „A megszálló katonák házról-házra jártak és azt végezték ki, akire a helyi magyarok, mint derék szerbre rámutattak.”¹⁹ A tanúvallomás tehát a helyi magyarokat a derék szerbekkel állítja szembe, a honvédek számára viszont nem annyira a korábbi bántalmazásokon vett lehetséges elégtétel, sokkal inkább a csetnik vagy csetnikgyanus személyek őrizetbe vétele vagy likvidálása volt fontos:

„A pravoszláv virágvasárnapon a katonaság a 16 és 60 év közötti férfiakat összegyűjtötte. Egy sorba állították őket és mindenkinek megparancsolták, hogy vetközzenek le derékig. Ezt követően mindenkinek a „Fel a kezekkel” parancsnak kellett engedelmessékednie, majd két tiszt tüzetesen átnézte őket. Egyeseken voltak olyan jelek, hogy mikor és hol voltak katonák, ezeket különválasztották.”²⁰

A testen lévő jeleket tehát a csetnik szervezethez való tartozás félreérthetetlen bizonyítékként értelmezte az összefoglaló.

A fizikai és lelki bántalmazás

Az összefoglaló tanulmány sorai alapján a községháza, városháza, vagy egyéb közigazgatási központ erre a célra fenntartott helyiségében (börtön, fogda) az összegyűjtött személyeken

¹⁸ Vojvoda Zimonić – Ilonafalu, AJ F110-656. Elab 173.

¹⁹ Hadžičevo kolónia – Bácsjózseffalva 46. sz. telep AJ F110-656.124.

²⁰ Stepanovićevo – Horthy-vára 19. sz. telep F110 - 656. Elab 26.

a helyi magyarok töltik ki bosszújukat. „A pincében elkezdődik a kínzás. A végrehajtók helybeli magyarok. Minden ok nélkül a pince falába verik a fogvatartottak fejét, az tiszta vér, másokat arra kényszerítenek, hogy lenyalják a vért a falról.”²¹ „A laktanyában... néhány napig nem adtak ételt annak, aki fél óra alatt nem tanulja meg a Hiszekegyet, ami a nyelvet nem ismerők számára nehéz volt.”²² Más forrás szerint, miután megverték a gyanúsítottakat, közmunkára kötelezték őket. „A helyi megszállók örömeiket lelték abban, hogy ezek meny-nyire szenvednek a közmunkán, nevettek és azt kiáltozták, hogy »a Tiszába velük!«”²³

Házkutatás, fosztogatás, emléktárgyak gyűjtése

A bevonulás eufórikus hangulatát és a szórványos ellenállás felszámolását követően, a honvédség hozzálátott a dobroljác települések kiürítéséhez. Ugyanakkor a VII. sz. Elaborátum részletesen kifejti, hogy ebbéli tevékenységük nem csupán a feladatukra korlátozódott, hanem – a leírtak alapján – az emléktárgyak buzgó gyűjtésére is, amiben a helyi – vagy szomszédos település – magyarsága is tevékenyen részt vett abban az esetben, ha a honvédek vagy nemzetőrök támogatását élvezték.

„...először április 13-án érkeztek katonák és nemzetőrök. Körbekerítették a kolóniát és átkutatták a települést. Velük érkezett polgári lakosság is Topolyáról. Lehetek vagy ezren, szétszórtak a településen. Puskákból, géppuskákból, sőt ágyúkból lövöldöztek... Az első fosztogatás akkor kezdődött, amikor a lövöldözés abbamaradt. A katonák, nemzetőrök és a topolyai fasiszta lakosság házról-házra járt és kíméletlenül elvittek mindent.”²⁴

„A (dobroljác) házigazda ment elől, mögötte a járőr szuronyos puskával. Fegyvert, löszert kerestek, de semmit sem találtak. Ettől függetlenül a szőnyegeket és más értékes tárgyakat 'emlékül' magukkal vitték.”²⁵

„Harmadnap a katonák a civilekkel együtt hozzáláttak házkutatásokhoz. Katonaruhát és fegyvereket, csetnikeket kerestek. A háziakat az udvarra zavarták, ahol feltartott kezekkel kellett állniuk. Míg a szuronyos katonák kint őrizték őket, addig a házkutatást végzők apróbb tárgyakat és pénzt loptak odabent. A személyes motozás alkalmával sok nőnek és lánynak parancsolták meg, hogy vetközzenek le meztelenre a gyerekek

²¹ Velebit – Fogadjisten 33. sz. telep. AJ F110-656. elab 177.

²² Uzunovićevo – Oromhegyes AJ F110-656. Elab 182.

²³ Magyarakanizsa AJ F110 -656. Elab 170.

²⁴ Karkatur – Stankovićevo – Adjisten, Istenszeme 48. sz. telep AJ F110-656. 136-137.

²⁵ Mali Beograd – Andrásföldje 43. sz. tel. AJ F110-656. Elab 222.

és férfiak előtt, hogy megvizsgálják, van-e rajtuk valami csetnik-jel.” Vasiljevo-Horgos lakossága zömében bánáti kolonista és magyarországi optáns volt.²⁶

Ha találtak olyan, számukra gyanúsnak ítélt jelet (tetoválást) rajtuk, akkor letartóztatták a ház lakóit, majd „... amint a megszállók elvitték a kolonistákat a házaikból, meglepte azokat a féktelen tömeg és elrabolta azt a keveset, ami a házakban maradt, még az ajtókat és ablakokat is kiszakították és teljes pusztulást hagytak maguk után.”²⁷ „Amint a megszállók megérkeztek, a katonasághoz nagyszámú polgár csatlakozott, akik a kolónián laktak és fasiszta beállítottságúak voltak. A katonaság és a lakosság nagymértékű fosztogatásba kezdett.”²⁸

A Velebit dobrovoljac – a bukovinai székely lakosság itt tartózkodása idején Fogadjisten – településen történekeért a másfél órányi járótavolságra lévő Martonos település nemzetőreit és lakosait nevezik meg az események kirobbantóinak.

„A megszálló katonaságot a környező falvak, különösen Martonos magyar lakói követték. Az elővezetett kolonistákat fal mellé állították... egyenként vizsgálták meg őket és miután semmit sem találtak, a katonaság eltávolodott. Ekkor léptek elő a civilek és kegyetlenül verni kezdték a fogvatartottakat. Ezt a katonaság tűrte, mint ahogy a fosztogatást is, amit a civilek követték el. A következő napokban is megismétlődött... A szokásos kép: a házbeliek az udvaron feltartott kezekkel állnak, előttük szuronyos katonák, a házakban folyik a házkutatás. A fosztogatás során elsősorban a kézimmun-kát veszik el. A házkutatás után következett a személyek motozása. A kifogás a fegyver és a csetnikek kutatása volt... nem csak a katonaság volt itt, hanem a nemzetőrség, főképpen a martonosi. Kerülgetik a telepet, fenyegetőznek, hogy felgyújtják, deportálják a falut. Éjszaka lövöldöznek a faluban, mintha a kolonisták tennék ezt, hogy megtorlást provokáljanak.”²⁹

A korábban ki nem vetett adók visszamenőleges követelése

A régi/új hatalom, vélhetően a kolonisták adókedvezményeiben és a maguk többszörös adózásában meglelve saját hátrányos helyzetük forrását és okát, visszamenőleg követelte a kolonistáktól az adó kifizetését, majd a fosztogatást is ezen a jogcímen foganatosította. „Ezen a kolónián a bevonulást követően kis idő után elkezdődött a kolonisták fosztogatása, amit a csantavériek és a környező települések megszálló lakossága követett el. Gyakori volt a meglévő és kitalált adók erőszakos behajtása, aminek fejében jószágot és más vagyontárgyakat tulajdonítottak el.” (Amiért később az egész csantavéri vezetést tekintik bűnösnek.)³⁰

²⁶ AJ F110-656. Elab.158.

²⁷ Magyarkanizsa AJ F110-656. 171.

²⁸ Masarikovo – Hajdújárás, AJ F110-656.elab 217.

²⁹ Velebit – Fogadjisten 33. sz. telep AJ F110-656. Elab.176-177.

³⁰ Radivojevićevo – Višnjevac – Istenes, Istenvára 47. sz. telep. AJ F110-656.120.

„A telep deportálása tervszerűen folyt – akár a többi kitelepítés – de egy újabb büntetett jellemezte: Kelemen községelnök és Hronjec községi hivatalnok néhány nappal a deportálást megelőzően azonnali adót hajtott be a kolonistáktól, közben házkutatást tartottak és ha pénzt találtak, azt „adóhátralék” címén elkobozták. Az adót húsz évre vissza-menőleg szedték be.³¹ Akinek nem volt pénze, sem értéktárgya, ott a házban lévő tárgyakat rögtönzött árverésen adták el és ezt a pénzt adóra fordították.”³² Ennek értelmében a fosztogatást, illetve a javak áron aluli eladását az új, visszamenőleg bevezetett adók kiegyenlítése indokolta.

A kitelepítés bejelentése és az értékek áruba bocsátása

A kitelepítésre vonatkozó rendelet 1941. április 27-én jelent meg, aminek értelmében a betelepültek „... az ország területét f. hó 28-án 0 órától kezdődő három napon belül elhagyni tartoznak.”³³ Néhány nappal később

„Május 1-én megérkezett a nagyfényi csendőrség és megparancsolta a kolonistáknak, hogy három napon belül el kell adniuk minden ingóságukat, mert hamarosan kitelepítik őket. A csendőrök a helyi környékelieket elhívták, hogy vásárolják fel a dolgokat, amit mélyen áron alul adtak el. Sok esetben történt meg, hogy egyes tárgyakat kérdés nélkül elvittek. Három napon belül mindent eladtak így. Május 14-én a csendőrök bekerítették a kolóniát, minden ki- és bemenetel tilos volt... Másnap reggel 6 órakor néhány teherautó érkezett... öt perc alatt kellett elkészülni...”³⁴

„Május 1-én... három nap alatt el kell adniuk mindent... Ezzel egyidőben a fasiszta lakosságot is felszólították a vásárlásra. Egész komoly tömeg gyűlt össze. Egyes tárgyakért neveltséges összeget kínáltak. Ha a kolonisták nem akarták eladni a tárgyat, akkor a megszállók egyszerűen elvették, az »eladótól«”.

Sok dolog árát meg sem kérdezték, hanem csak egyszerűen elvették a civilek azt, ami meggett nekik úgy, hogy semmit sem fizettek érte. Egyidőben ezzel közölték a kolonistákkal, hogy senkinek sem lehet több pénze 30 pengőnél és 35 kilogramm élelemnél.”³⁵

³¹ Vélhetően azzal az indokkal, hogy az új állam alattvalói ebben az időszakban részesültek indokolatlan kedvezményekben.

³² Tomislavci – Andrásmező, Andrásvára 49. sz. telep AJ F110-656. 129.

³³ A telepeselek kitoloncolását hirdető rendelet újvidéki példánya.

³⁴ Mali Beograd – Andrásföldje 43. sz. telep AJ F110-656. Elab 223-224.

³⁵ Kosičevo – Andrásnépe 45. sz. telep AJ F110-656. Elab 226.

„A megszállók a telepések deportálását követően valamiféle licitációt tartottak és az ingóságokat áron alul adták el a helyi fasisztáknak. A helyiek költöztek be a kolonisták házaiba, a földekről pedig a községi szervek takarították be a termést.”³⁶ „Amint ez nyilvánosságot kapott, a helyi megszálló lakosság, vele együtt a katonaság is vásárolni kezdett, majdnem ingyen, tehát lényegében rablás történt.”³⁷

„A kolonisták erőszakos kitelepítése során, miután azok házaiktól eltávolodtak és kéményeik még füstöltek, a helyi magyarok és németek lepték el, hogy széthúzzák az „gazdátlan vagyontárgyakat”, amit pedig nem tudtak elvinni, azon árverés útján adtak túl.”³⁸ „Még el sem értek Gáspár Pál tanyájáig, amikor a fasiszták elkezdték a falu fosztogatását, mert nem vihettek mindent magukkal. Gáspár Pál tanyájától Futak felé vették az irányt a felázott, puha talajon. Itt a lovak nem tudták húzni a szekereket, ezért a megszálló kiadta a parancsot, hogy a kocsikat ürítsék ki, hogy azok könnyebbek legyenek...”³⁹

A deportálás – „... ami a kezükben elfér”

„Május 29-én 40 csendőr érkezett három teherautón... Időközben a községházán magyar férfiak és asszonyok gyűltek össze, lehettek vagy félezren és azt kiabálták az oda terelt letartóztatott kolonistáknak, hogy akasztófára velük, zavarják el őket Szerbiába, köveket dobáltak rájuk. Topolyára menet a megszálló Brazília településen keresztül kellett haladniuk, ahol a lakosság szidalmakkal és káromkodással fogadta őket, emellett megköpködték a menetben haladókat.”⁴⁰

„1941. május 19-én a kolóniára 40 felfegyverzett csendőr érkezett, akik a helyi iskolában tartózkodtak egészen két óráig és addig nem bántalmazták a lakosságot. Két óra körül érkezett a kolóniára 30 felfegyverzett megszálló civil Bajsáról, ahova a kolónia közigazgatásilag tartozott. Ezek megszálló nemzetörök voltak. Amint megérkeztek, elkezdődött a kolonisták kitelepítése. Zuhogó esőben, háztól házig haladva mindenütt megparancsolták, hogy házaikat hagyják el és csak annyit dolgozhatnak magukkal, ami a kezükben elfér. A hátukra semmit sem pakolhattak.... A kiűzést sértegetéssel párosították: „Menjete Szerbiába Péter királyhoz, etessen ő benneteket, Magyarországon nincs számotokra kenyér.”⁴¹

³⁶ Péterréve – AJ F110 - 656. 98.

³⁷ Kara-dorđevo – Andrásfalva 44. sz. telep AJ F110-656. Elab 228.

³⁸ Bajmok-Rata – Hadikújfalu 61. sz. telep AJ F110-656. Elab. 241.

³⁹ Stepanovićevo – Horthyvára. 19. sz. telep AJ F110-656. Elab28.

⁴⁰ Mileševo – Istenföldje 24. sz. telep F110-656. Elab. 95.

⁴¹ Srednji salaš – Istenhozott, Református Andrásfelte 52. sz. telep AJ F110-656. elab 133.

„Még április 17-én elhatározták a vérszomjasok, hogy minden szlávnak el kell költöznie. Csak azt vihették magukkal, ami a kezükben elvihettek. Néhány nap múlva összegyűjtötték őket és Zenta felé, az első nagyobb gyűjtőhelyük felé indították őket... A zentai téren és utcákban, mintegy rendelésre összegyűltek a megszállók hívei, akik alázták a menetet és azt kiabálták, hogy „Öljétek meg őket! 23 évig ették a földünket... a tömeg lincselésre készült.”⁴²

„A megszálló polgári lakosság, akik a kolonisták körül gyülekeztek, arra kényszerítette a menetszlopban lévő kolonistákat, hogy „Éljen Horthy! Éljen Hitler! Kiáltsanak és hogy szidják Jugoszláviát...”⁴³

„A Zenta és Óbecse közötti úton egyes falvakban megkövezték, sértegették, leköpködték őket. Egy ismeretlen tizedes bikacsökkel a kezében állt, majd mikor egy kocsi haladt volna el mellette, rajta kolonistákkal, végigvert rajtuk, míg a helyi fasiszták bátorították, hogy »A Tiszába velük!«⁴⁴

„Lehetőséget nyújtva gúnyolásukra, a város közepén vezették őket. Az egész fasiszta lakosság, öreg, fiatal, férfi és nő kinn volt az utcákon, köpködték a telepeseket, kövekkel dobálták, botokkal, kezeikkel, puskatussal, bátorítva a fogvatartókat, hogy vigyék a Tiszára és hogy »parcellát akarnak«... »a szerb anyjukat».”⁴⁵

Mišićevo – Hadikörs esetében az Elaborátum készítője némiképp nosztalgikusabb hangot üt meg, leírja, hogy június 14-én deportálták őket, nagy eső esett egész idő alatt és hogy a bajmoki plébános egész idő alatt temetésre húzatta a harangokat.⁴⁶

Bonczos Miklós telepítési biztos és Szabados Mihály telepítési előadó beszámolóiban a bukovinai székelyek letelepítése érdekében tett erőfeszítések kapcsán a helyi rablások tényét nem hallgatja el, és így számolnak be a szomorú eseményekről, azok kedvezőtlen hatásáról.

„A deportált dobrovoljácok felügyelet nélkül hagyott házai és ingóságai vélhetően a szomszédos településekről verbuvált tolvajok és rablók martalékává váltak. Abban az esetben – a jelentés tanulsága szerint – amennyiben a karhatalom bonyolította le a kitelepítést, erre nem került sor és jegyzéket készítettek az ott talált ingóságokról. Végezetül felhívom a kormánybiztosság összes szerveinek a figyelmét arra, hogy a katonai hatóságok által kiűrtett és telepítésre rendelkezésre álló zárt telepes községek lakóházainak birtokbavétele után a házakban található összes ingóságokról /tárgyak, haszonállatok stb./ három eredeti példányban leltár készítendő, amelyben tüzetesen

⁴² Magyarkanizsa, AJ F110-656. Elab 170.

⁴³ Karkatur – Stankovićevo – Adjisten, Istenszeme 48. sz. telep AJ F110-656. 137.

⁴⁴ Zenta – kolonia AJ F110-656. Elab 195.

⁴⁵ Zenta – kolonia AJ F110-656. Elab 194.

⁴⁶ Misićevo – Hadikörs, Hadikvéd, Hadikvég 62. sz. telep AJ F110-656. Elab 249.

*körülírva felsorolandók mindazok az ingóságok, amelyek értéket jelentenek, egyuttal a gazdasági felügyelők bevonásával az ingóságok felértékelendők.*⁴⁷

Szabados a fosztogatásokról így ír. „Az állatállomány és gazdasági eszközök terén az egyes telepeken nagy hiányosságok voltak. Ennek oka az volt, hogy a zárt telepek kiürítése egyes esetekben korán következett be – talán még a bukovinai székelyek a Bácskába leendő betelepítésének elhatározása előtt –, mikor a telepek, illetőleg az ott hagyott ingóságok /állatok, gazdasági felszerelések, bútorok, ruhaneműek, élelmiszerek stb./ a katonaság elvonulása után őrzés nélkül maradtak. Ez az állapot bő alkalmat nyújtott itt, mint a volt román telepeknél, a környékbeli községek lakosságának jogtalan vagyonszerzésre. Volt néhány telep, amit teljesen kifosztottak. Voltak házak, hol még az ajtó- és ablakfélfákat is ellopták, nem beszélve a nagy értéket jelentő állatokról, gazdasági eszközökről. A később kiürített telepeken, amikor a hazatelepítési kormánybiztosság már munkába lépett, a gyászos előzményekből okulva, hadtápszakaszos katonákat rendeltek ki, akik az ott maradt ingóságokat megőrizték. Más esetekben a dobrovoljác telepek anyagközségéből rendeltek ki nemzetőröket az ingóságok őrzésére. Sok telepen maguk a dobrovoljácok, mielőtt eltávoztak mindenüket eladták, úgy, hogy a telepen, amikor a székelyek megérkeztek már nem volt semmi.”⁴⁸

Az erdélyi megszálló telepések

A feljelentések alapján szerkesztett összefoglaló csupán néhány esetben említi a „megszálló erdélyi telepéseket”, azaz a bukovinai székelyeket, de bizonyítékként a háttérben meghúzódó szándéknak, az említést minden esetben a korabeli helyi közigazgatás felelősségre vonására használta, a település vezetését megnevezve a betelepítés, illetve a kitelepítés fő bűnöseként.

„Đekić Obrad kolonista vallja, hogy az utolsó kitelepítésre 1941. május 28-án került sor: ekkor parancsolták meg neki is, hogy 48 órán belül hagyja el a települést, mert már megérkeztek az erdélyi megszálló telepések, hogy elfoglalják a házakat és a földeket. Megjegyzi, hogy, az erdélyiek letelepítésénél a fő hangadók Farkas János, Pejinovac Ferenc és Pejinovac Sándor, egy Rác nevű kereskedő, egy Purda nevű kéményseprő, Figura Ferenc molnár, Hutási (Gutási) Ferenc ügyvéd, Hozsváti (Huzsvár, Ozsvár, Osváth) Ferenc ügyvéd, egy Gáspár (Takács Gáspár) nevű pap – aki azt javasolta, hogy minden szerbet öljenek meg – Kőműves Mátyás, Gogolyák Ferenc, Gergely Mátyás, Hozsvár István, egy bizonyos Sinkovics (aki a községi adóosztályon dolgozott), Pili Péter főbíró és egy Bakos nevű kisbíró voltak.”⁴⁹

⁴⁷ MNL-K184-1942-137-15084 150-153.

⁴⁸ Szabados M. NRM EA 28492. 17.

⁴⁹ Hadžičevo – Bácsjózseffelva 46. sz. telep AJ F110-656.126.

„A primitív kolonisták... csupán azt emlegetik, hogy egy bizonyos Majoros Péter és Katona József házról-házra járt és az áldozatokat az azonnali kiköltözésre szólította fel, mert a házaikba fasiszták érkeznek Erdélyből.”⁵⁰

„120 bunyevác családot 1941 nyarán dobnak ki az utcára, majd „utólagos parancs értelmében az elhagyott otthonaikat kellett kimeszelnüik, hogy minél ünnepélyesebben lehessen fogadni a »vitéz« csángókat Erdélyből, akikből a megszállók ezret ezekbe az otthonokba vezetett. Herczeg Ilona vezetésével számukra a községi vezetőség ünnepi fogadást rendezett a község házában.”⁵¹

A helyi magyarság emlékezete

A kihallgatási jegyzőkönyvek között nem találtam olyan dokumentumokat, melyek a feljelentésekben vagy a vizsgálati szakaszban megnevezett személyek tanúvallomásait tartalmazták volna, éppen ezért a hetven évvel később rögzített életútinterjúk alatt elhangzó mondatok két szempontból kelthetik fel érdeklődésünket. Igazolást nyerhetnek az akár közhelynek tekinthető megállapításaink (a szépre emlékezés gyakorlata) és az események „szűrésének” esetével is szembesülhetünk, másrészt felcsillantják annak reményét, hogy az eseményeket rekonstruálhatjuk.

A bevonulás és a hatalomátvétel emlékezete a magyar lakosság körében

A bevonulásra vonatkozó helyi visszaemlékezések túlnyomó többsége ragaszkodott ahhoz, hogy a bevonulást békés, legfőképpen minden atrocitástól mentes eseményként kerüljön lejegyzésre. Ennek egyik lehetséges magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a kitörő örömet is a háború befejezését követő hivatalos források bűnös megnyilvánulásnak tekintették, és a helyi magyar visszaemlékezők cáfolat-narratívája még nyomatékosabbá teszi a magyar áldozatok ártatlanságát, a partizán és helyi lakosság által elkövetett megtorlás túlzott tényét.

„...arra is emlékszem, hogy a templom előtt ahogy állt a népség, úgy az egyik a Tisza-lejáratnál meg tehetősebb szerbek is gyülekeztek, tehát semmilyen ellenállás vagy hogy mondjam, nem volt, mint ahogy mindenki bele van nyugodva mindenbe. Nem volt semmi, se szóváltás, se fegyver, én nem emlékszek, csak erre úgy, úgy megmaradt, hogy az első biciklist mintha most látnám, a honvédot, hogy bevonult.”⁵²

⁵⁰ Zenta – kolonia AJ F110. 656. Elab 197.

⁵¹ Bajmok-Rata- Hadikújfalú, 61. sz. telep AJ F110-656. Elab 242.

⁵² Ada, 63 ak. 2015. 43.

„Arra emlékszek, hogy negyvenegybe bevonútak a magyarok, de, hogy mondjam meg, semmi bántódása nem vót senkinek se. Szépen elvonútak... Ott vótunk, csapatostúl vótak ott szerb családok is, ott velünk, meg mink is kint vótunk, oszt fogadtuk őket. Együtt. De semmi probléma nem vót, elvonútak, elmentek. Errű mást nem tudok mondani.”⁵³

A két idézet alapján a honvédek megjelenését örömmel, érdeklődéssel követte a helyi magyar és szerb lakosság. A békés, incidensek nélkül zajló bevonulásra történt visszaemlékezések egyes településeken disszonáns elemeket is tartalmaznak a nemzeti hovatartozás túlzott, szimbolikus téren megnyilvánuló elemeiről is beszélve:

„Vártuk a központban, hogy jöttek a magyarok, biciklin jöttek a katonák. Majdnem a villanydrótig fölmásztak (a helyiek) a vaskaróra, ott kiabálták: „Horthy, Horthy, a rációkat hordd ki!”⁵⁴ „Negyvenegy tavaszán, akkor szintén húsvétra, akkor jöttek be a magyarok minden ellenállás nélkül, úgyhogy a népek nagyon szívélyesen, szeretettel, virágokkal, nemzeti díszbe öltözve várták őket, fogadták...”⁵⁵ „A jegenyesor kezdetén és a templomnál volt a tribün, ott volt az ünnepség... és énekelte a nép velük együtt: „Horthy Miklós katonája vagyok...”⁵⁶ „Akkor örültek a népek, hogy hát most már magyarok vagyunk, magyarok leszünk, hát örültek akkó. Éppen így húsvétra gyűttek be, úgyhogy fogadták a katonákat tojással meg sonkával, kinek mi vót. Esetleg egy kis kalács...”⁵⁷

Az idealizált emlékek mellett a lehetséges konfliktusokra történő utalások is olvashatóak, azonban ennek elsősorban helyi-lokális dimenziói tapinthatóak ki:

„...mikor negyvenegyben bejött a magyar hadsereg, akkor volt vehemencia, hogy kint ültek a nagytatának az üzlete előtt, a nagytata mint tulajdonos, és hogy most jön a Gašo vagy valamelyik szerb, na most, verjük szét a pofáját neki, oszt a nagytata nem engedte. (– A katonák [akarták v. megverni]?) Nem, az egyszerű, helybeli valakik, hogy most verjük szét a pofáját, mert mi vagyunk (hatalmon). A nagytatám nem engedte.”⁵⁸

A nemzetőrök is helyiek voltak, névleges feladatuk a rend fenntartása volt. A fegyverviselés, a nemzetiszínű szalag és nem ritkán a helyi informátor kényszerű vagy esetleg éppen önkéntesen vállalt szerepe ugyanakkor az impériumváltást követő időszakban elmarasztaló, gyakran halálos ítéletek meghozatalát is lehetővé tette. Másrészt a nemzetőrök rendszerint

⁵³ Zentagunaras 54 ak. 2015. 97–98.

⁵⁴ Mohol 77 ak. 2015. 44.

⁵⁵ Péterréve 138 ak. 2015. 51.

⁵⁶ Szabadka 25 ak. 2015. 51–52.

⁵⁷ Csantavér 36 ak. 2015. 61.

⁵⁸ Zenta 163 ak. 2015. 240.

az adott település ismert és/vagy köztiszteletben álló személyei voltak, ami eleve lehetővé tette a fasiszta kollaboráns jelző rájuk ragasztását.

„...eközben a jugoszláv hadsereg meg össze-vissza ment, puskát, kézigránátokat szétszórtak, volt, aki tömegben ment, mikor azok elmentek, azt mondták, köll félni, mert így lesz, meg úgy lesz... Látták, hogy világítunk, és beszóltak a nemzetőrök, azt mondták, nyugodtan mindenki alhat, hatvan nemzetőr van fegyverrel, fele szerb, fele meg magyar.”⁵⁹

„Akkor tudod, voltak azok a nemzetőrök, hogy nehogy (baj legyen). Mert a szerbségnek, azoknak fegyvere az volt. Horgos felől érkeztek, ellenállás nem volt, mert a katonaság már jóval előbb kikotródott, kipuolt... Tehát Kanizsán semmiféle ellenállás, semmi ellenállás, vagy hogy atrocitást ők se fejtettek ki, a katonaság se. Semmiféle.”⁶⁰

A nemzetőr – az elmondottak alapján – az esetleges konfliktust volt hivatott meggátolni, hiszen a helyi szláv lakosság kapcsán rögzült sztereotípia szerint „fegyverük volt”, amit csak tetézt az a körülmény, hogy kollektív ellenállásra buzdították őket és a visszavonuló hadsereg is hátrahagyta fegyverzetét. A „láthatóság” és a közbiztonság-érzet növelése érdekében...:

„... mielőtt bejöttek a magyarok, én nem tudom... kaptak valahunnan karszalagot, piros-fehér-zöld karszalagot, hogy voltak ilyen, nemzetőrök lettek. Kaptak egy-egy puskát, és akkor... hogy ne legyen probléma, rend legyen a faluban, a szerb katonaság elment, magyar meg nincs, de fognak jönni pár napon belül legkésőbb. Hogy ne legyen probléma, mi elfogadtuk, fegyvert kaptunk, utasítást, hogy mire vigyázzunk. És kette-sével az a feladatunk, hogy este, mit tudom én, hány órától éjjelig patrola, járőröznek. Ez a munkájuk...”⁶¹

A szerb fegyveres ellenállás, a csokorba rejtett pisztoly

Helyi szinten a szimbolikus ellenállás nemcsak az emlékezetben rögzült, de jelzésértékű is, hiszen a területet fegyverrel kellett elfoglalni, és a bevonulás során történt fegyverhasználatot a szerb fegyveres ellenállás te(he)tte indokoltta. Az emlékezet, vélhetően a korábbi sztereotípia – a fegyveres „más” közösséggel szemben álló fegyvertelen saját közösség – megerősítését végzi az „igazoló” történetekkel: „Mindenk boldog vót, zenével, meg mindennel fogadták. Úgyhogy fogadták a magyarokat nagyon. Nagy örömmel... És gyütt, gyütt egy szerb nő. És az hozott egy szép csokor virágot, ezt körülbelül fél szemmel láttuk.”⁶² „És odadat

⁵⁹ Mohol 87 ak. 2015. 47.

⁶⁰ Magyarkanizsa. 69. (M-1. 2015 39.)

⁶¹ Szabadka 32 ak. 2015. 58–59.

⁶² Az eredeti esemény a Sajkásvidéken történt, ezért a történet Horgosra helyezése nem felel meg a történelmi hitelesség szabályainak, de a folklór törvényszerűségeinek mindenképpen.

egy katonának, izé, avva együtt rögtön puff, lelőtte a katonát... Az ember ott rögtön meg is halt, ott lett eltemetve, én vótam a temetésin is az embernek. Én ezt, ezt nem láttam, azt a nőt, tudod, hogy szétszedték azt a nőt. Nem agyonlőtték.⁶³ Másutt rögzített történetben egy tiszt hal meg: „... mikor a szerbek mentek el ugye, azoknál is maradtak így vissza (fegyverek)... [Ez meg valamelyik faluba volt, ezt csak hallottuk, ugye. A tiszt ment elől, és egy szerb lány... Nem hiszem, hogy veszélyes, mondhassuk. Hát akkor majd én mondom, jó?] Szerb pap lánya fogadta a tisztet csokorral. Tiszt szépen fogadta a csokrot, hogy megcsókolja a lányt, és a csokorba pisztoly volt, és a tisztet agyonlőtte.⁶⁴ „... Húsvét napján délután négy óra felé, akkor kezdődtek el a nagy lövöldözések Zomborban, úgyhogy ki se mertünk menni sehova sem, mert akit megláttak, talán mindenkit lőttek. [Kik lőttek?] – Lehetne úgy mondani, hogy csetnikek. De hát nem tudom, hogy csetnikek voltak-e, vagy sem. Azok ott csak lövöldöztek.⁶⁵ „... kezdődött a lövöldözés. De ez a lövöldözés, hogy is mondják, beütemezett időre. Délelőtt ekkor, nem tudom, hány órakor kezdődött. Tartott, mit tudom én, fél óráig. Nem lövöldöztek ők emberre vagy katonára vagy rendőrré, az is ott állt az utcán. Hanem félrehúzták a cserepeket, fölmentek a padlásra. Ez egy olyan, nem fizikailag, hanem pszichikailag hatott az emberekre, ugye. A lövöldözés.⁶⁶ A néhány példa alapján az ellenállást a csetnikek fejtik ki, akiknél fegyver van és a legváratlanabb körülmények között használják azt: a megállapítás ezen a ponton egybevág a hivatalos magyar katonai doktrínával, abban talál támaszt.

„Voltak ezek a csetnikek. A Rado bácsi az ott lakott amabban az utcában, a saroktól harmadik-negyedik házban, azt láttam, hogy kísérték ezek, akik nemzetőrök voltak, ezek szedték össze az ilyen embereket, ütték-verték puskatussal, nem szabad lett volna azt. Én nem bírnám azt megtenni. Hogy aztán hova lett, nem tudom. A kéményseprőt is, a Gránicon lakott, abban a ruhában mint csetnikek, hátul a kabáton a halálfej volt. Irtó volt az öltönyük is. Olyan bánátias szürruha volt, barna. Rado bácsinak is föl köllött neki öltözni, meg az Iso bácsinak is, de hogy mit csináltak velük, nemzetőrök kísérték be, bántalmazták, nem szabad lett volna, mert aztán, mikor bejöttek az oroszok, akkor nem is duplázva, triplázva lett, itt elment öt-hatszáz ember, akit kivégeztek. De ez azért volt, hogy ők a csetnikeket összeszedték.”⁶⁷

A moholi visszaemlékezés a helyben, 1944-ben történt mértéktelen megtorlás kiváltó okát a csetnikek és csetnikgyanús személyek kivégzésében véli felfedezni.

⁶³ Zentagunaras 57 ak. 2015. 41.

⁶⁴ Topolya 51 ak. 2015. 64.

⁶⁵ Gombos 115 ak. 2015. 69.

⁶⁶ Szabadka 14 ak. 2015. 93.

⁶⁷ Mohol, 79 ak. 2015. 243.

A telepések „mássága” a helyi emlékezetben

„Akkó... a magyarok azokat a szerbeket, akik nem öslakos szerbek vótak, hanem a világ-háború után telepütek be, azokat elvitték. És azok helyett székelyeket telepítettek.”⁶⁸

„Ja, oszt mikor, hát másik faluból hajtották a dobrovoljácokat, szóval, hogy mondjam, a vagonba. Mert ezek a dobrovoljácok urasági birtokon, ott kaptak földet. Nyolc [hold] földet meg tizenégy kvadrát asszem, portát. Itt Karkaturba vagy Kočičevón huszonnyolc ház volt... A dobrovoljácokat szépen fogták, katonaság akkor, gyalog amennyit birtak hozni kintől, mert öt kilométerre van a falu, gyalog, amit birtak behozni maguknak, a vagonokba berakták, elvitték őket Magyarországra, Sárvárra.”⁶⁹

„... a helyükbe hoztak székelyeket Bukovinából. Úgyhogy így Józseffelva lett, mert józseffelvai székelyek lettek oda hozva. Ők elég gyorsan belejöttek az új helybe meg mindenbe, megkapták ezeknek a szerbeknek a házait, és elhelyezkedtek, és aránylag normalizálódott a helyzet. No persze negyvennégyben, ugyanúgy ők is, mint a többi ember, elvetették a kukoricát, meg minden mezőgazdasági munkát elvégeztek, és hát a kukorica, mikor ők elmentek ugye, mielőtt az oroszok bejöttek volna, ők két héttel korábban elmentek, és a kukorica ott maradt talpon.”⁷⁰

„Hát a székelyekről tehát én birom mondani, hogy mivelünk a gazdasági iskolába jártak. Tanították volna őket nagyon, de hát szóval ugye hát nem nagyon fogták úgy. Két évet jártunk téli mezőgazdasági iskolába. Ők is aranykalászos gazdák lettek, meg mink is azok lettünk, úgyhogy. Emigy hát a munkájuk, szóval nagyon akszaméta, vagy mondjam, olyan nyugodtak voltak, úgyhogy a kisszéket mindig odavitték, ha valamit köllött csinálni ugye, oszt akkor nem nagyon izétek. Csak aztán szegények, mikor vége lett, hogy mondjam, begyűttek emezek, menekültek vissza. Mert ide hozták őket nagy dínom-dánomba teherautón. Dobrovoljác faluba kaptak házat mind, huszonnyolc dobrovoljác falu volt itt a Gyuszina⁷¹ a birtokán ...”⁷²

„Zimoniçon voltak a dobrovoljácok. Azoknak egy része elmenekült. A helyükre jöttek a bukovinai székelyek. Nekünk érdekes volt, hogy ők sokkal lassabb tempóban dolgoztak, sarlóval arattak.”⁷³ „Hát konkrétan a dušanovóiakat meg az izéket, azokat elvitték. Elvitték, igen, gyűjtőtáborba Sárvárra, és hogyhijjákat hoztak ide Višnjevacra, csángó magyarokat Bukovinából vagy Erdélyből valahonnan, most pontosan nem tudom. Azokat oda... Különben ők tavaszko gyűttek ide, és akkó ami vót a szerbeknek

⁶⁸ Topolya, 5 ak. 2015. 242.

⁶⁹ Topolya, 51. M-1., 2015. 244.

⁷⁰ Szabadka 32 ak. 2015. 249.

⁷¹ Leibach Gyula földbirtokos.

⁷² Topolya, 51 ak. 2015. 244.

⁷³ Magyarkanizsa, 64 ak. 2015. 252.

*vetésük, buzájuk, ezt mán űk aratták le... Hatalmas nagy kazalokat raktak a izék, úgyhogy három vagony búza kifolyt egy-egy kazalbú. Ezt a csángók aratták le, meg hordták...*⁷⁴

*„...Hogy mondjam, jó nép volt a székely, elég szorgalmasak. Kicsikét, hogy mondjam, olyan butácskák voltak, naivak, túl jóindulatúak. Tényleg, ahogy a Bibliában is lehet olvasni, ha megütik a jobb arcodat, tartsd oda a másikat is. Hát jól van, ezek majdnem, hogy szó szerint vették a dolgot, annyira naivak voltak, ugye. De szorgalmas nép. Az asszonyok szóttek, fontak, az volt a munkájuk. Varrtak komplett férfiöltözetet, azt a szürnadrágot. Kétfélét csináltak, fehérét meg barnát. Mind a kettőt ők, saját gyapjúból, hoztak magukkal gyapjút, meg néhány bárányt is hoztak, azt szaporították. Úgyhogy pár év alatt egész szépen fölfejlődött.*⁷⁵

*„Nekünk jó viszonyunk volt azokkal is, jó viszonyunk volt a szerbekkel is, mink mint szomszéd. Egy út választott el bennünket, de mink jó viszonyba vótunk a székely magyarokkal is, de viszont azelőtt a szerbekkel is. Meg azután is, mikor visszatértek, szinte rokonoknak éreztük egymást, annyira jó viszonyunk vót velük.*⁷⁶

Összegzés

Összehasonlításunk alapján megállapítható, hogy mindkét forráscsoport – érthető okokból – az önigazolás és önfelmentés eszközével élt: a feljelentések eredeti formában nem tartalmazták azt a súlyosnak nevezhető vonást, mely a helyi magyarságot tette felelőssé minden elkövetett bűnért, sokkal inkább a magyar hadsereg túlkapásairól számoltak be, míg az összegző tanulmány továbblépett ezen a tényen. A több évtizeddel az események után rögzített visszaemlékezések pedig – a várakozásoknak megfelelően, az eseményeket szépítve és idealizálva számolnak be az időszakról.

Hivatkozott irodalom

Gaćeša, Nikola L.

1968 *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke, Novi Sad.

⁷⁴ Tornycs, 38 ak. 2015. 256.

⁷⁵ Szabadka 32 ak. 2015. 249.

⁷⁶ Csantavér 36 ak. 2015. 255.

Papp Árpád

2016 *A zenélő kút*. Underground Kiadó és Terjesztő Kft., Budapest.

Papp Árpád (szerk.):

2015–2016 *Igaz történetek Mindenkiföldjéről I–II*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.

Felhasznált források

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum

Szabados Mihály

É.n. *A bukovinai székelyek hazatelepítése*. EA28492

Levéltári források

AJ Arhiv Jugoslavije – Jugoszláv Levéltár, Belgrád F110 – 656

AV Vajdasági Levéltár – Arhiv Vojvodine, Újvidék F183

MNL Magyar Nemzeti Levéltár – Budapest K184

Gatti Beáta

„Aki rokon, azzal már mindjárt máshogy kapcsolódsz...” A családi kapcsolatok szerepe, dinamikája a bukovinai székelyek körében

Elmenni, megérkezni, új hazát találni – roppant nagy érzelmi munkát igénylő folyamatok egy ember, egy család, vagy a transzgenerációs hatások révén akár a leszámazottak életében, melyek szorosan kötődnek többek között az otthonosság, a biztonság vagy a boldogulás fogalmaihoz. Ha bepillantunk egy 20. századi kelet-közép-európai család életébe, szinte minden esetben számos törésvonal rajzolódik ki a fenti fogalmak mentén. Ezekkel akár az érintetteknek, akár a későbbi generációknak foglalkozni azért érdemes, hogy a valamikori történetekkel, veszteségélményekkel és főként azok társadalmi, lélektani következményeivel tisztában legyünk. Ez ad lehetőséget arra is, hogy ezekkel tudatosabban együtt élhessünk. A 20. századi, azon belül is elsősorban a második világháború időszakára eső, részben vállalt, részben kényszerű lakóhelyváltások mellett a bukovinai székelység esetében plusz rétegeket képez a sajátos, sokszor idézett történetük, melyek együttesen hagytak nyomot többek között a családok működésében, kapcsolattartási dinamikájukban és a családtörténetekben is.

A bukovinai székelyek kortárs öntematizálásában és az örökségésítő folyamataikban kulcsfontosságúnak tűnik a családdal, a rokonsággal kapcsolatos tudás, illetve annak számontartására irányuló gyakorlatok. Tanulmányom főbb kérdései is ezek köré sűrűsödnek. A bukovinai székelyeket érintő telepítéseket, hangsúlyosan az 1941-es, 1944-es eseményeket követően miképp alakultak körükben a családi kapcsolatok, a kapcsolattartási dinamikák? Miként változott a családra vonatkozó információk tárolásának helye és módja? Hogyan történik a rokonok újrafelfedezése, és a kortárs folyamatok mennyiben támogathatják a múlt feldolgozását? Nyilvánvaló, hogy ezeket a kérdéseket a kompakt válaszok helyett itt csak egy-egy példával tudom megvilágítani, melyek azonban – reményeim szerint – fényt vethetnek a címben is jelzett folyamatokra, és az újabb szociálintropológiai rokonságkutatás elméleti keretei mentén¹ a családról, rokonságról alkotott elképzelések egyéni értelmezéseire, lehetséges kulturális szerepeire.

¹ Schneider, D. 1984., Sahlins, M. 2013. Az újabb szociálintropológiai rokonságkutatás itt említett vonulata szerint a rokonság jelentéskörét egy-egy közösség a maga számára építi fel, s a kulturális szerepének feltárására érdemes fókuszálni. David Schneider gondolatmenetére építve (miszerint létezik-e olyan jelenségkör, amely rokonságként értelmezhető) Marshall Sahlins amellett érvel, hogy a rokonság kulturális, és nem biológiai leszámazáson alapul. Pontosabban, Sahlins szerint a rokonságot nem csak a (biológiai) leszámazás mentén lehet értelmezni; s ehelyett más, közös jellemzőt keres a különféle társadalmak, közösségek rokonsági rendszerében. Minimalista definíciója szerint a rokonság a „kölcsonös létezés” (mutuality of being) képessége, vagyis hogy az ember egy közösség részeként képes magára tekinteni, melyet a különféle társadalmak különféle módokon szabályoznak. Elméletét Sahlins többek között Michael Tomasello pszichológiai meglátásaira alapozza, aki megosztott intencionalitásnak nevezi azt a képességet, amikor az ember azt éli meg, hogy képes megosztani magát másokkal, és a másik létezése része az övének. Sahlins, M. 2013. 37.

Történeti kontextus²

A 18. század második felében Bukovinába került, ma bukovinai székelyeknek nevezet etnikus csoport széttagozódása, töredezettsége már jóval a 20. század második fele előtt megkezdődött. A bukovinai székelyek csoportjai a 19. század végétől kezdve hullámszerűen ugyan, de folyamatosan, kisebb részben egyéni kezdeményezések, nagyobb részt pedig szervezett (állami) telepítési akciók keretében keltek útra és hagyták el addigi lakóhelyüket. Ennek első nagy emblematis eseménye az 1883-as sikertelen al-dunai telepítés volt, majd tovább folytatódott a Bukovinából történő kivándorlás: még 1883-ban Gyorokra, 1888–1892 között és 1910-ben Dévára (Deva), 1892-ben Vajdahunyadra (Hunedoara), 1900-ban Vicére (Vița) és Magyarbányára (Nimigea de Jos), 1905-ben Marosludásra (Luduș), 1910-ben Sztrigyszentgyörgyre (Streisângeorgiu) és Csernakeresztúrra (Cristur), 1928-tól Szatmár megyei falvakba költöztek kisebb-nagyobb számban bukovinai székely családok. Az összesítést nehezíti, hogy a folyamatos moldvai és havasalföldi kivándorlások, illetve a kisebb kivándorlásokra vonatkozó pontos számadatok sok esetben hiányoznak a leírásokból. 1905–1914 között nagyobb arányban vándoroltak ki Észak-Amerikába, Kanadába és 1924-ben Brazíliába is.

1941-ben a belső propagandának, a '30-as évek magyarországi közhangulatának és a politikai eseményeknek köszönhetően, az ott élő németységhez hasonlóan, néhány család kivételével a teljes Bukovinában élt székelységet kitelepítették. Az érintett családokat Dél-Bácskába, az elűzött szerb dobrovljácok helyére költöztették. Összesen három évet töltöttek el itt, amikor a közeledő front, a feszült politikai helyzet és a visszatérő szerb telepések miatt menekülniük kellett. 1944 augusztusában, szeptemberében az egyre élénkülő partizántevékenység miatt sejtehető volt a menekülés, de nyíltan nem volt tanácsos beszélni erről, noha többen titokban készülődni kezdtek.³ A Magyar Királyi Kiűritési Kormánybiztosság 1944. szeptember 17-én kiadott rendeletében kezdeményezte a részleges kiűritést, majd 1944. október 6-án elrendelték a terület teljes kiűritését, amelynek értelmében hat órán belül el kellett hagyni a falvakat. A menekülők számára először Somogy, Zala, Fejér megyékben jelöltek ki gyülekezési területeket. A többségében gyalog, esetleg szekéren érkező családok számára az ideiglenes szállásként szolgáló települések csak részben tudtak segíteni ebben a helyzetben. Majd több hónapnyi vándorlás után a kitelepítendő németység lakóházaiban, nagyobb részben 28 Tolna és 7 Baranya megyei településen, mintegy 400 bukovinai székely család pedig Baja melletti településeken (Vaskút, Gara, Csátalja) talált új otthonra.⁴ A kialakult, emberileg, társadalmilag és politikailag terhelt, feszültségekkel teli helyzetet fokozta az is, hogy a németek és a bukovinai székelyek ki- és betelepítésével időben szinte egyszerre került sor a felvidékiek betelepítésére, és más, országon belüli csoportok migrációjára is. A

² A bukovinai székelyek története, néprajza sok szempontból jól dokumentált és alaposan kutatott téma, míg több részterülete kevésbé feldolgozott, melyek újabb kutatási irányokat jelölnek ki: így az 1941-es áttelepülésüknek és integrációjuknak komplex (például oral history-k, levéltári források alapján történő), történeti és társadalomtörténeti feldolgozása vagy az így kialakult, soknemzetiségű vidékeken megfigyelhető kulturális kölcsönhatások vizsgálata eddig nem, vagy csak részlegesen történt meg. Szintén várat magára az 1944-es események, a telepítések és az azt követő évek folyamatainak részletes, több szempontú, néprajzi feldolgozása.

³ Vincze G. 2012. 38.

⁴ A telepítésekről ld. bővebben Tóth Á. 1987., 1993.

következő évtizedekben a meglevő telepekről történtek kirajzások (például Érd, Szekszárd, Mőzs irányába stb.). Az itt összefoglalt migrációs folyamatok természetesen érzékenyen érintették a családi, rokoni kapcsolatokat (is), mint hálózatot és mint kommunikációs rendszert, illetőleg az erről szóló tudás szerveződését, előhívásának alkalmait.

Családi kapcsolatok és kapcsolódások

Számos kutató hangsúlyozta a bukovinai székelyek intenzív kapcsolattartási képességét, a család és a rokonság számontartásának jelentőségét,⁵ mégis viszonylag kevés olyan feltárt, szakszerűen feldolgozott forrásanyagot vagy esettanulmányt ismerünk, amelyek fényt vethetnek a családok, családtagok közti kapcsolattartási dinamikákra és a kommunikációra. Ez többféle okra vezethető vissza; a forrásfeltárás hiányosságaitól kezdve egészen odáig, hogy a bukovinai székelyek csoporton belüli kapcsolatai és azok dinamikája, a kapcsolattartás pontos működése kevésbé kutatott területek.

Az 1941-es telepítés során az egykori faluközösségek számos telepre tagolódtak; ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a családokat, nemzetségeket igyekeztek egy telepre vagy egymáshoz közel telepíteni, ez azonban földrajzilag, területileg és gazdaság szervezésben is jelentősen eltért a korábbi, bukovinai viszonyoktól.⁶ Ennek, illetve az előzőekben összefoglalt történeti események hatására, a valamikori nemzetségi kötelékek egyre inkább fellazulni, majd szétszakadni látszódtak.⁷ Mindez egybeesett azzal az időszakkal is, amikor a helyi közösségek rohamosan átalakultak, és amikor a szakirodalom szerint a rokonság, mint szervezőerő visszaszorult a társadalomban, és helyét más típusú kapcsolatok vették át.⁸

A bukovinai székelyek esetében is beléptek újabb kapcsolatok, és a szűkebb-tágabb rokonság⁹ számontartásának érdekében újabb stratégiák és a kapcsolattartási dinamikák,

⁵ Belényesy M. 1958., Fél E. 1958.

⁶ Fél Edit a kétyi, hadikfalvi családok körében végzett terepmunkája során úgy látta, hogy a bukovinai székelyek korábbi, nemzetségi szerveződése többé-kevésbé 1941-ig fennmaradt. Megjegyzendő, hogy Fél Edit nem merev kategóriaként tekint a nemzetségre, hanem aszerint változónak tartja, hogy a helyi társadalomnak mennyiben van szüksége rá. Leírása alapján elmondható, hogy nemzetségbe az egy apától valók és az ő leszármazottaik tartoznak, ilyen módon ez nem teljesen szinonim a rokonsággal – bár a szerző azt is kiemelte, hogy kettő közti pontos különbséget adatközlői nem tudták megmondani. Amellett érvelt, hogy a nemzetségi rendszer egy sajátos társadalmi-gazdasági egyensúlyt teremtett, fennmaradását pedig az etnikus csoport sajátos történelmi helyzetével és az idegen környezetben történő érdekérvényesítéssel magyarázta. Fél Edit gyűjtéséből tudjuk azt is, hogy a nemzetség tudat megmutatkozott például egymás kölcsönös támogatásában (akár az ünnepek, a gyász során, akár a közös munkaszervezésben vagy a vérbosszú elvén működő verekedésekben). A temetkezés rendjében vagy a templomi ülésrendben már nem találta nyomát ennek. Fél E. 1958. 6.

⁷ A telepítési sajátosságok önmagában nem magyarázza teljes mértékben a nemzetségi szerkezet meglazulását, de a következményeivel együtt (például, korábban a mindennapi élet vagy a munkaszervezés rendjének változása, a más csoportokkal történő intenzívebb interakciók stb.) jelentősen hozzájárulhatott ahhoz.

⁸ Vö. Faragó T. 2000.

⁹ Ezen a ponton fontos különbséget tenni a számontartott rokonság és a ténylegesen együttműködő rokonság között: az előbbibe beletartoznak például a távolabbi helyekre telepítettek vagy más bukovinai székely telepeken élők (Al-Duna, Déva környéke, tengeren túli területek stb.), több esetben a már elhunyt ősök is, addig az utóbbi ennél jóval szűkebb kört jelent.

gyakorlatok változása figyelhető meg. A rokonság számontartásának egyik nagyon fontos eszközévé az írás vált. A bukovinai székelyek populáris írásbeliségének¹⁰ termékei gyakran a személyes élettörténetekkel, családtörténetekkel, családfákkal, levelezésekkel és egyéb dokumentumokkal tették és teszik láthatóvá a családok és tágabban értelmezve az etnikus csoport történetét – vagyis azt, hogy ki vagyok, hogy kerültem ide, kik vannak körülöttem és kik voltak az elődeim, elsősorban a 20. század változásaira fókuszálva. A következőkben az általam megismert privát vagy archívumi gyűjteményekből, illetve a tereptapasztalatomból hozok példákat részben a kapcsolattartási formákra, részben pedig rokonság számontartásának módjaira; végül röviden kitérek a kapcsolódó kortárs folyamatokra.

Kapcsolattartási formák

William Thomas és Florian Znaniecki a levélírás 20. századi paraszti gyakorlatát lengyelországi és amerikai családtagok levelezése kapcsán vizsgálva megfogalmazta, hogy a levelekben a társadalmi szolidaritás és a családhoz való tartozás élhető meg. Ezek különösen akkor szükségesek, ha a családtagok elhagyták lakhelyüket, szétszakadtak.¹¹ Hasonló, „szertartásos jellegű társadalmi kötelezettségre”, levelezésre számos példát ismerünk a bukovinai székelyek köréből is.

Példák:

- a) Barabás Lukács 1908. május 25-én vette feleségül Molnár Apollóniát. 1911-ben a bukovinai Istensegítről vándoroltak ki Kanadába, Reginaba. Öccse, Barabás Lázár (1896–1969) Istensegítsben maradt. 1920. november 3-án feleségül vette Molnár Máriát; 1944-ben Csátaljára kerültek. Az 1940-es évek második felétől a testvérek leveleztek egymással. A korpuszból jelenleg hozzáférhetőleg 43, nagyobb részt egyben, kisebb részt töredékes formában megmaradt levél ismert, melyeket Barabás Lázár lánya, Barabás Róza őriz a családi gyűjteményében. A legkorábbi datálás 1947. február 9., de e levél tartalma korábbi levélváltásra utal:

„Kedves Lázárom meg kaptuk azt a két kisképet amit küldtél híd el nem gyözünk elége nézni ugy elgondolkozom azon a kis képen hogy mikor mü eljöttünk még te is ojan fiatal gyerek voltál és most ma meg let ember családos Apa vagy nagyon jól esik hogy elküldted a jó Isten algyon meg érette hogy ránk is gondoltatok.” (Molnár Apollónia, 1947. február 9.)

¹⁰ A bukovinai székelyek populáris írásbeliségét Forrai Ibolya foglalta össze (Forrai I. 1987). Az általa ismert dokumentumok egy része az 1941-es bácskai telepítés előttre datálható (például László Márton halottaskönyvei, Pék Istvánné János Borbála kéziratos füzete, Máté Márton írásai vagy Domokos Ferenc és Farkas János vőfélykönyvei), nagyobb részük 1945 után keletkezett. Forrai az írások létrejöttét kor/kultúráváltáshoz köti, a belső motivációt és a külső körülményeket említi (pl. Néprajzi Múzeum gyűjtőpályázatai, kutatói biztatás, lakóhely változtatás stb.).

¹¹ Thomas, W. I. – Znaniecki, F. 2002. 13–82., 255.

A legkésőbbi ismert írás pedig 1968. augusztus 18. keltezésű. A levelek nagyobb részben az 1960-as években születettek. Barabás Róza visszaemlékezése szerint a nagybátyja, Barabás Lukács „az egész székelységet ismerte, akik onnan eljöttek és ide települtek Bonyhádra. Hát azok annyira ismerték, mert jó formán tolmács volt, mert mindenki ott, aki ismerte, mert hát ugye többen vándoroltak ki akkor Amerikába. És akkor mindenki vele íratta a leveleket.”¹² A levelek számos esetben élet- és családtörténeti kontextusban tájékoztatnak a családtagok, rokonok sokaságáról és sorsáról, egymás számontartásának és a kapcsolattartás különböző módjairól, vagy éppen az író visszaemlékezik a Bukovinában töltött időszak jelentős eseményeire (például házasságkötésük, fiatalságuk, a Kanadába indulás napja stb.). Szinte mindegyik levélben tájékoztatnak a családban történt fontosabb eseményekről, ugyanakkor az ismerős bukovinai székelyek életéről, ilyen módon a szűkebb családi és szélesebb társadalmi kontextusok is láthatóvá válnak. Ugyancsak többször megjelenő téma a kölcsönös látogatósok, nem csak a családtagok, hanem a távolabbi ismerősök között.

- b) Az említett 43 levélen túl kettő kifejezetten Barabás Lázár lányának, Barabás Rózának szól: egyet Barabás Lukács, egyet felesége jegyzett, ugyanabban az időben, melyek egy papírlap két oldalán található, datálást nem tartalmaz (véltetőleg a szülők halálát követően íródtak). A két szöveg a családi kapcsolatok tudatos megtanulásával, rögzítésével kapcsolatban is sokatmondó. Ezekben a levélírók részéről felmerül önmaguk és a reginai rokonság bemutatása; illetve a magyarországi rokonság megtanulása és a kapcsolattartás szándéka:

„Kedves Rosiko bocsá meg hog épen igy probalok veletek meg üsmerkedni mivel ahogy tudom tük ma radtatok volt az Apod házában hogy azota vane valami változás tehát kivnjuk a jo Istentől hogy ezen pár sor levelünk találjon jo egészben a férjedvel együtt igaz hogy a férjednek a nevét nem tudjuk de ha aszt akarjátok hogy joban meg üsmerkedjünk bár levél által és ha irtok akor majd mü is irunk hoszab levelet sajnos hogy nem nem tudtunk joban meg üsmerkedni az igaz hogy tük münköt nem üsmertek csak Apátoktol halatátok hogy van neki egy testvére Canadaban es igy ha mégis akartok irni nekünk szivesen válaszolunk most sokat nem irok üdvözletünköt ad át a testvérednek az egyik tudom Agnes és másik a nevére nem emlékszem számtalanszor csokolak mind nyájakokat nagy bátyatok Barabás Lukács és feleségem Apollo.”

„D. A. J. K. Kedves Rozsikam! Most az Új Év kezdetén énis kívánom ajó Istentől hogy ezen rövid soraink jó egészben és örömben találjon a férjedvel és családotokat (Ha van) nem is tuggyuk, álgyon meg a jó Isten minden javaival, Mü es még jól vagyunk Lukács bátyáddal és összes családukkal nem panaszkodhatunk még eltuggyuk magunkat gondozni, nem kel másra várjunk, ketten lakunk a magunk házuinkba, itt a városon laknak 5 lányunk és egy fiunk, és fiunk András és Rozi lányunk tölünk mesze laknak, Márta lányunk sokszor emleget mikor haza jártak találkoztak veletek, ők is tisztel-

¹² Barabás Róza, 2015. július 19.

nek. (...) Most szépen tisztelem az összes testvéreidet és ara kérlek legalább gondoljatok reánk, Édes Anyád Mári is első unoka volt velem, nefelejcsük egészen el egymást ha távol vagyunk is, tarcsuk meg szívünkbe a szeretetet, Kedves Rózsikám soraimat bezárom maradunk a távolba Barabás Molnár Apolló nénéd Lukács bátyád és családunk ha irsz még mü es irunk Isten veletek XXX000”

Az egymást alig ismerő rokonság közti kapcsolattartás a későbbiekben is folytatódott. Az unokatestvérek, Barabás Róza és Barabás Márta ritkábban, de rendszeresen tartották a kapcsolatot egymással. Idős koruk ellenére, a kétezres években is, főként az ünnepek alkalmával telefonálnak egymásnak. Barabás Márta több alkalommal személyesen is felkereste a Magyarországon élő rokonságot.

c) Az írás mellett a rokonok számontartásának és a kapcsolattartásnak más formái is ismertek. Bizonyos esetekben az elsődleges csoportok felbomlása, az életmódbeli változások, a nyelvi kompetenciák megkopása követhető nyomon. Sz. P., férfi, Bukovinában, Hadikfalván született 1936-ben. Sz. P. nővére még az 1941-es telepítés előtt elhagyta Bukovinát. Az asszony a német származású férjével együtt 1939-ben először Németországba, majd onnan Amerikába költözött. A testvérek később több alkalommal találkoztak, a személyes találkozások között tartották a kapcsolatot. Mindezekre Sz. P. a következőképp emlékezett vissza:

„Hitler indította a háborút, és ő tudta, hogy lesznek itt nagy harcok, és kimentek. Először Passau-ba kerültek, de Passaut úgy összetörték, mindenki megtámadta, amerikaiak, franciák, oroszok jöttek oda, kegyetlen volt. S tudod mi volt benne még? Az, hogy a sógoromat nem hívták be, mert a városi polgármester kocsisa volt ott. Féltek azért, ennivaló nem volt, ezért elmentek akkor. (...) Persze, végig tartottuk a kapcsolatot. Aztán kimentek Amerikába 46-ban. Én is voltam náluk, ők is hazajöttek 36 évre. Hazajöttek, s akkor mondta nekem, hogy akkor menjek. Három és fél hónapig voltam ott. Jó volt, de nagyon honvágyas voltam. (...) A bátyám is kinn volt. Úgy tartottuk a kapcsolatot, hogy angolul tudott beszélni, viszont írni nem tudott semmit, se olvasni. Viszont beszélni tudott magyarul is, írni elfelejtett. Magnókazettára rábeszélgetett, mi is, ők is, mindig két kazetta volt benne a borítékban. Most is megvannak a kazetták. Már meg van halva szegény, s ha felidézem, elsírom magam.”¹³

A rokonság számontartásának egy útja: a családtörténet-írás

A bukovinai székely populáris írásbeliség termékei között nagy számban találunk élet- és családtörténeteket, kiterjedt családfákat. Az írások számos esetben horizontális és vertikális

¹³ Sz. P., 2018. június 27.

irányban is kiterjedt módon ismertetik meg a családokat, családtagokat, melyek sok esetben az 1764-es kezdeti időszakig nyúlnak vissza. A családi múlttal való foglalkozásra sok esetben éppen a családfák készítése és tanulmányozása révén valósul meg. Ezek tulajdonképpen olyan, az örökség nyilvántartására szolgáló listaként, leltárként is értelmezhetőek, melyben az adatok (családi kapcsolatok) egymáshoz képest kronológiai, logikus rendben kapnak helyet, visszakereshetőek. Az örökséglisták kapcsán Jakab Albert Zsolt és Vajda András fogalmazták meg, hogy „*a lista az 'itt van minden' és az 'és így tovább' közötti ingadozást teszi láthatóvá. (...) A dolgoknak ez a fajta meghatározása a halmozásra épít. A listát tehát valójában a megismerés (vagy inkább a meg nem ismerés) egy sajátos formájának tekinthetjük, amelyen keresztül „átdereng egy lehetséges rend és formába öltés vágya*”.¹⁴ Az itt bemutatott – tapasztalataim alapján jellemzőnek tűnő, választásukat tekintve mégis önkényes – példák nagyobb részben viszont múzeumi archívumokban találhatóak, részben gyűjtés, részben ajándékozás útján kerültek oda. Pierre Nora a levéltár mint az emlékezet helyszíne és az archívumok szerepének felértékelődése, az emlékezet túlburjánzása kapcsán jegyzi meg, hogy az egyén mind bizonytalanabbá, aggódóbbá válik a jövővel szemben, „ezért vannak kétségeink arra vonatkozóan, hogy mi fogja elbeszélni utódainknak: mik voltunk, mivé lettünk.”¹⁵

További példák:

a) A bukovinai székely felmenőkkel rendelkező Fazekas István (1936–) *Hetediziglen*¹⁶ című munkája családtörténet. Édesapja az al-dunai telepítéskor hagyta el Bukovinát, majd ott hagyta a vidéket, és a Kiskunságba, Deszkre, később Kutyfalvára költözött. Az édesanya Andrásfalván élt, és a marosludasi Eckentelepen élő rokonok látogatása során ismerte meg a szerző édesapját. Fazekas István születését követően, néhány évig Marosludason éltek. Írásában a bukovinai székelyek és a családja története párhuzamosan bontakozik ki. Külön fejezetet szán a család apai ágának bemutatására, melyben főleg Sebestyén Ádám munkái alapján hosszan ír a madéfalvi eseményekről, illetve arról, hogy ősei miként vettek abban részt. Ugyancsak közli az anyai és apai ágon is 1764-ig visszavezetett családfáját. Írásának része korábban, 1998-ban megjelent kötetében publikált *Őseim* című verse: „Családfámat Madéfalvától ismerem. / Még belém mar a januári fagy. / Úttalan úton, havas hegyek között / Bukovina felé... Mogorva székelyek, / párálló prűszkölő lovak. / Szekérben asszony, ölében gyermek. / Az általvetőkben fekete kenyér. / Feketébb harag a szívekben / Úgy menekültek hát kereső, / honfoglaló, bús őseim és / ködbe vesztek a székely hegyek. (részlet).”¹⁷

¹⁴ Jakab A. Zs. – Vajda A. 2018. 19., vö. Eco, U. 2011. 132–155.

¹⁵ Nora, P. 2006. 5. Vajda András tekinti át azt, hogy miképp lehet az archívum az emlékezet és a felejtés, vágyak és az identitás születésének tere, miként teremt rendet, lehet az áramlások és a kompenzáció tere, hogyan kapcsolódik az örökségesítéshez. Ennek keretében fogalmazza meg, hogy az archívum egyik feladata, hogy „a múlt valamikori valóságáról” – pontosabban az arról alkotott és érvényben lévő értelmezésről tájékoztasson minket” (vagy még pontosabban kinyilatkoztatást tegyen). Ennek a szándékknak minden következményével lásd Gyáni G. 2008. 5.

¹⁶ Fazekas I. 2005.

¹⁷ Fazekas I. 2005. 21.

- b) Az istensegísi születésű, majd Nagyvejkére került amatőr író, néprajzi gyűjtő Ambrus Vilmos (Istensegíts, 1919–Szekszárd, 1989) számos kéziratot küldött a Néprajzi Múzeum gyűjtőpályázataira. Ezek között szerepel a *Rokonkereső* címet viselő mappa, amely az 1976-os gyűjtőpályázatra érkezett be. A munkát Duka Jánossal közösen jegyzik, összesen 394 lapból, 10 fényképből, 1 rajzból és négy térképből áll. A pályázatra beküldött szöveg így kezdődik:

„Valamikór régen, már otthon hallottam: vagy László Antitól, vagy Sántha Alajostól, hogy egy Mádéfalva melletti kicsi vizimalomban rátalált rokonaimra. Ezt a tényt a mai napig nem felejtettem el. (...) Hazatelepülésünk után bontakozott ki előttem az 1764-es mádéfalvai veszedelem s itt értettem meg teljesen a bukovinai székelység születését.”¹⁸

A kézirat részletes jegyzéket tartalmaz csíkszéki települések és ott élő családokról a következő, rövid, bevezetővel:

„S ha a mi székelyeink közül valaki a Székelyföldön jár és egy-egy falun áthaladva, vagy netán este szállást keresve bolyong, a következő írásokból megtudhatja, hogy valamilyen – közeli rokon – nem-e lakik éppen ott. Vagyis itt nem a nevek, hanem a csatolt okmányok alapján – falunkénti felsorolás következik.”¹⁹

- c) Szintén a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található Ambrus Vilmos több levele is.²⁰ A hivatkozott iratanyag *Ambrus Vilmos levelezése* címet viseli, amely 163 lapot, egy rajzot, öt nyomtatott rajzot és 13 fényképet tartalmaz, a szerző ajándékozta a múzeumnak (leltározás kelte 1982. február). Ezek között található az alábbi levél is, amelyben a családtörténet tudatosabb feldolgozásának szándéka fogalmazódik meg.

„Feladó: János és Mari (Ambrus Vilmos által hozzá csatolt jegyzet szerint: Lőrincz P. János levele a kanadai nagybátyjától), Regina Sask, Jan, 14, 1986
A Abrudy vidék ügyjárt mind a Istensegíts. Ritkán vissza menyünk látogatoba de nagyon meg változott, Mar Magyarul nem beszél senki otan, Mink iten össze álitotunk egy 100 oldalas családfa könyvet ez mind angolulvan össze írva, Eben a család könyvbe belevan iktatva három család, A felesigem Daradics es Kelemen, és mega Lorinczek, A lorincekrol van hozsab historia mert alegtőb historiat en fogalmaztam, Eben benevan az Edesnayam szarmozása A Májkelek és még az Ambrusok is, Az én Anyannak az édes anya Ambarus leany volt, A Májkelek Ausztriabol jötek Fogadyistenbe 1809ben es, Májkel Juzef Jákobestben nősült egy Meszár Zsuzsi nevű leanyal, it kezdőtek a Májkelek, Ugylehet hogy te még joban ismered ezeket a regi történelmeket,”

¹⁸ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (továbbiakban: NM EA) 19132.

¹⁹ NM EA 19132.

²⁰ NM EA 20729.

Az írógéppel írt levél másik oldalán ez szerepel: „*Csaladfa Lorincz Janos és Mari Lorence Csalad*)”

- d) Az előző pontban idézett iratanyag részét képezi Ambrus Vilmos két másik levele, amelyekben a család, családi múlt és a leszármazottak sora, mint az archívumban megőrzendő, ott „rendben levő” örökségként tételveződik.²¹ Itt a családi múlt megőrzése a szerző számára az archívumban képzelhető el. A családi életben bekövetkezett változásokról az intézményt (pontosabban a címzett ismeretének hiányában vélhetőleg a vele kapcsolatban levő kutatót) rendszeresen tájékoztatja.

„*Tisztelt Uram!*

Szedressel kapcsolatosan az értesítést és a pénzt megkaptam, amit hálásan köszönök. Dolgozunk. Itt küldök 5 db. fényképet. Kérem küldje át az Adattárba s ott helyezték el a P. 39/1975 'Confitear' c. munkámhoz. (Őnéletrajz)

Igy, ott együtt lesz a 15 unokám. Van még a KATA, a 16-ik de ez csak pár hónapos, (1980 okt 5.) fényképezni még nem lehet. Akarom, hogy ott az Adattárban a „Család” maradéktalanul együtt legyen.

Köszönöm.

*Szekszárd 1981 január 11en
Tisztelettel: Ambrus Vilmos”*

„*Tisztelt Osztályvezető Úr!*

Csatoltan küldöm a 16-ik unokám fényképét. Tisztelettel kérem helyezze el a „Confitear” anyagához. Így mind a 16 unokám együtt lesz. Szívességét köszönöm.

*Szekszárd 1985 augusztus 20án
Tisztelettel: Ambrus Vilmos”*

Kitekintés a kortárs folyamatokra

Bukovinai székely közösségekben végzett terepmunkám során több alkalommal hallottam a beszélgetőtársaimtól, hogy *a bukovinaiak, mind tudják a rokonokat.*

Az örökségesítés irányába mutató kortárs folyamatoknak egyik központi eleme tehát továbbra is család/rokonosság és a rokoni kapcsolatok felderítése. Ennél fogva például számos bukovinai székely család a mai napig is pontosan meg tudja nevezni azt a székelyföldi települést, ahonnan az ősei származtak, családtalálkozókat szerveznek, bukovinai székely családi honlapokat hoznak létre és reneszánszát éli a családfakutatás. Számos informális helyzetben tapasztaltam, hogy amikor két bukovinai székely (leszármazott) találkozik, a bemutatkozásukkor szinte az első kérdések a származásukra és a rokonóságukra vonatkoz-

²¹ NM EA 20729.

nak: például ki honnan érkezett (jelenleg melyik településen él), melyik egykori bukovinai székely faluból származnak az ősei, hogy hívták a szüleit, nagyszüleit, testvéreit stb. Sok esetben ezt addig folytatják, amíg fel nem bukkan egy mindkét fél számára ismerős név, s ha rokoni (olykor baráti) szálakkal kapcsolódik hozzá valamelyik fél, elkezdődhet ennek kibogozása. Gyakran láttam, hogy előkerülnek az 1764-es már-már mitikus kezdetig visszavezetett családfák, megfigyelhettem ezeket összehasonlítását, a közös pontok keresését. Számos történetet hallottam, amelyek a *Közünk van egymáshoz, Mi megismerjük egymást!* szüzsére épülnek, s amelyek arról szólnak, hogy hivatalos vagy más, nem ismerős közegben (például hivatali, orvosi várakozás során, piacon, üzletben stb.) egy-egy összenézésből, megérzésből, esetleg egy-egy elejtett félmondatból megismerik egymást és felfedezik a közös (bukovinai) gyökereket.²² Több alkalommal rákérdeztem arra is, hogy miért fontos a rokonok számontartása, mit jelent ez az érintettek számára. A kapott válaszokban a kapcsolódás és a közösséghez tartozás igénye, a gyökerek megismerése fogalmazódott meg, például: „A fél falut úgy hívtuk, hogy ángyi. Mária ángyi, Bori ángyi. Aki rokon, azzal már mindjárt máshogy kapcsolódsz hozzá. Kiderül, hogy ez is rokon, az is rokon, s előbb-utóbb elindul a bogár, az ember keresi a gyökereket.”

A rokonság felkutatása, számontartása kiemelt jelentőséggel bír a kortárs folyamatokban a különböző szinteken, jelen van webkettes platformokon és a mindennapi élethelyzetekben. Az egész jelenségkörnek az egyéni kezdeményezésekkel szorosan összefüggő, nem elhanyagolható specialistái, olykor egymással versengő vállalkozói vannak, saját alkalmi, valós és virtuális felületei jöttek és jönnek létre.

Mindenesetre úgy tűnik, hogy a *család, a rokonság* részben a mai napig meghatározza a bukovinai székelyek csoporton belüli, eleve adott és konstruált kapcsolatait. Világos az is, hogy hasonló fogalmakkal dolgozó, de nem feltétlenül ugyanarról a rokonságról van itt szó, amelyet a vonatkozó néprajzi szakirodalom leírt.²³ Sokkal inkább sok esetben (újra)felfedezett kapcsolatok, amelyek sűrű hálóként szövik át a bukovinai székelyeket és hozzájárulnak a kortárs etnikus identitás alakulásához és a kölcsönös létezés megélését teszik lehetővé. Megfigyeléseim szerint a közeli rokonságot sokan a mai napig aktívan számontartják – általában azt lehet mondani, hogy általában a másodunokatestvérekig, de ez családonként eltérő lehet.²⁴ Mindezek tárolását, előhívását, megtanulását különböző regiszterek és esemé-

²² Például egy közösségi oldalon megosztott bejegyzés szerint: „Érdekes élményem volt ma; Pécsen voltunk, szemklinikán, rengeteg ember, a hosszú várakozásban szóba elegyednek egymással az emberek. Volt ott egy házaspár, rájuk néztem és megkérdeztem nem székelyek-e véletlenül? És azok voltak, de én nem a beszédükről gondoltam, azon nem érzett, sose láttam őket, de éreztem, hogy valami közünk van egymáshoz!!! Sajnos nem tudunk beszélgetni, mert őket behívták, annyit még megtudtam, hogy az asszony is andrásfalvai származású... Jó érzés volt, mint külföldön magyarra találni! (2016. 06. 15.) vagy Sokaknak elmondtam, voltam vagy 9-10 éves. Baján a buszmegállóban meghallottam beszélgeti székely asszonyokat. Megkérdeztem, hogy ne haragudjon, maga nem székely? Nézd rám az egyik asszony, meg: – Honnan tudod te, hogy én székely vagyok? – Hát hallom a beszédén! És akkor mondtam nekik, hogy én is székely vagyok, s ezért megismerjük egymást.

²³ Például Fél E. 1958.

²⁴ Több történetet hallottam azzal kapcsolatban a most 60–70 év közöttiek köréből és fiatalabbaktól is, hogy ha ők nem ismerték pontosan a rokonságot, akkor a szülők, nagyszülők figyelmeztették őket erre (például: a fiatalok megismerkedtek a diszkóban, szerették volna szorosabbra fűzni a kapcsolatukat, amikor az idősebbek rájuk szóltak, hogy ezt ne tegyék, mert másod- vagy harmadunokatestvérek.)

nyek segítik. Gondolok itt a különféle fényképgyűjtemények átlapozására, a családi ünnepekről egymásnak küldött fényképekre, vagy az emberélet fordulóihoz kapcsolódó nagy eseményekre, amelyekre gyakran az *egész család* hivatalos. A rokon kifejezés gyűjtőfogalomként és minőségjelző címkéként is tétéleződik: a rokonsági terminológia, annak foka, a pontos kapcsolódás másodlagossá válik, (több esetben ezt már csak segítséggel – például a családfákkal – tudják visszaadni az érintettek). Ehelyett gyakran a *nekünk X. rokon* félmondattal vagy a *mű fajtánk* kifejezés hangzik el, amely egy szükség esetén előhívható látens kapcsolatot is feltételez. További izgalmas kutatási irány lehet, hogy ezek a kapcsolatok milyen helyzetekben aktivizálódnak, hogyan alakul a kapcsolattartás intenzitása például az újra felfedezett rokonok esetében.

Ahogy más csoportoknál, a bukovinai székelyeknél is a saját történelem tudása és annak reprezentációja kulcsfontosságú az etnikus identitás fenntartásában.²⁵ A rokoni kapcsolatok számontartása és az egyénileg vagy specialista által, megrendelésre összeállított családfák révén a személyes/családi múlt elbeszélése történik meg. Mindezek a bukovinai székelyek diaszporikus jellegéből adódóan korábban is hangsúlyosak volt; ugyanakkor a kortárs események kapcsán az egyik leggyakrabban előkerülő tematika. A személyes emlékezésben rejlő erőforrás és a családi múlt hangsúlyozása figyelhető meg, amely képes lehet – ha töredékes módon is – kompenzálni a traumatikus tapasztalatok veszteségélményeit, a bukovinai székelységet, mint elképzelt közösséget (újra)konstruálni; mindemellett rendkívül fontos ismérve annak is, ahogyan *émikus* szemszögből a csoport kijelöli a saját határait.

Hivatkozott irodalom

Belényesy Márta

1958 *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. Akadémia Kiadó, Budapest.

Faragó Tamás

2000 *Nemek, nemzedékek, rokonság, család*. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom*. (Magyar néprajz nyolc kötetben, 8.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 391–483.

Fazekas István

2005 *Hetedziglen. Bukovinai székely családi krónika*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

Fél Edit

1958 Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. *Néprajzi Közlemények* III. (4) 3–17.

²⁵ Sárközi Ildikó Gyöngyvér például a sibe identitás újrafogalmazása kapcsán fejt ki, hogy milyen szerepe van ebben a családfáknak, az ősről örökölt tudásnak; s hogyan kapcsolódik mindez a kínai nemzetépítéshez. Ld. bővebben Sárközi 2018.

Forrai Ibolya

1987 *Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In Uők. (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. (Krizsa Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–28.

Nora, Pierre

2006 Küldetés és kihívás: a levéltár a mai társadalomban. *Levéltári Szemle* LVI. (1) 4–6.

Sahlins, Marshall

2013 *What Kinship Is – And Is Not*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

Sárközi Ildikó Gyöngyvér

2018 *A mártírium homályából – Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán*. L'Harmattan, Budapest.

Schneider, David M.

1984 *Critique of the Study of Kinship*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

Thomas, William I. – Znaniecki, Florian

2002 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*, II. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Tóth Ágnes

1987 Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között. *Aetas* III. (1) 31–57.

1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

Vincze Gábor

2012 Székelyek az országúton. In Bank Barbara – Cseresyésné Kiss Magdolna (szerk.): *Délvidéki Magyar Golgota 1944–1945*. Délvidék Ház – Keskenyúton Alapítvány, Budapest–Szeged, 37–43.

Felhasznált források

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum

Ambrus Vilmos: *Rokonkereső*, 1976. EA 19132.

Ambrus Vilmos levelezése, 1987. EA 20729.

Lőrincz Istvánné Barabás Róza családi gyűjteménye. A gyűjtemény jelenleg Barabás Róza tulajdonában van.

Nagy István

A te házad, az én házam. Német–magyar együttélés 1945–47-ben Tolna megyében

A II. világháborút lezáró folyamatok egyik következménye volt az a nagyszabású lakosságcsere, amely Dél-Dunántúlon, Tolna megyében, a Völgységben játszódott le 1945–1947-ben. Azzal az intézkedéssel, hogy a 18. század első felében telepített német falvakba bukovinai székelyeket és felvidéki magyarokat telepítettek be, két év leforgása alatt gyökeresen megváltozott a Völgység társadalmi, gazdasági és kulturális helyzete. A lakosságcsere által indukált folyamatok tanulmányozásával a mai napig adósok az arra hivatott szaktudományok. Az egyes közlemények, tanulmányok vagy csak a svábok kitelepítésével vagy csak a székelyek letelepítésével foglalkoznak. Hiányoznak azok a tanulmányok, amelyek az ötvenes-hatvanas évek történéseit dolgozzák fel szociológiai, néprajzi vonatkozásban, és átlépve a „nagy hatalmak” által gerjesztett folyamatokon, a Völgységben újrászerveződött életet, a termelészövetkezetekben, a gyárakban, a bányákban egy munkacsoportban, brigádban megélhetésükért együtt dolgozó völgységi németeket és magyarokat állják középpontjukba.

Jelen tanulmány ennek a folyamatnak egy nagyon kis szeletével, a kezdettel kíván foglalkozni. Adatközlők elbeszéléseire támaszkodva azt a pillanatot örökíti meg, amikor a székely telepések megérkeznek a német falvakba, a németeket még nem telepítették ki, és az egyéni sorsuknak megfelelően hosszabb-rövidebb ideig együtt kényszerültek lakni egy házban: a közös házban. A téma kutatásának, feldolgozásának az adott indítékot, hogy az a korosztály, aki megélte ezeket az eseményeket, nagyon idős már, így jelen kutatás szinte az utolsó próbálkozás lehet az akkori események hiteles forrásból való rögzítésére.

Dolgozatom első részében a lejátszódott események jelennek meg, melyek egy rövid helyzetelemzést adnak az akkori állapotokról, majd röviden ismertetem kutatásaimat. A második részben egy-két élettörténetet közlök.

Helyzetelemzés

A lakosságcsere – és itt a terminológiák egy-egy külön álláspontot is tükröznek (népmozgás, deportálás, kivándorlás, letelepítés, rátelepítés) –, amelyet a politikai vagy gazdasági változások gerjesztenek, nem újszerű a történelemben. Törvényszerű tehát, hogy a háborúk serkentik ezeket a folyamatokat, hiszen „spontánul”, a front előtt-után lehetett az evakuálást, a terület kiüresítését elrendelni, a háborúk lezárását követően betelepítéseket végrehajtani, vagyis a határzónába megbízható lakosságú falvakat telepíteni. Jelentős kivándorlási folyamatok indulhatnak „béke” időben is. Ilyen volt az amerikai kivándorlási hullám, illetve jelen pillanatban is zajlanak ezek a népmozgások, gondoljunk csak az afrikai migrációs folyamatra.

Az I. világháborút lezáró békeszerződések nem rendezték megnyugtatóan a kisebbségi létbe került csoportok helyzetét, az új, feltörekvő fiatal nemzetállamokra hagyták, hogy megoldják az évszázados örökséget. Minden anyaország elvárta a szomszédos országoktól, hogy a hozzájuk került honfitársainak sorsát európai módon (humánusan) rendezze, majd ennek elmaradása után, az egyik megoldás volt a külhonban rekedt honfitársak hazatelepítése. Ez történt a bukovinai székelyekkel is; áttelepítésük több szakaszban valósult meg.¹ Ennek a folyamatnak a végén 1941-ben 15 000 bukovinai székelyt a Bácskába telepítettek, akik 31 településen próbálták meg újramelegyülni életüket, egészen menekülésükig, 1944. október 6-ig. Ők érkeznek meg a Völgységbe 1945 tavaszán.

Most vizsgáljuk meg azokat a tényezőket, amelyek erőterében megvalósult a Völgység lakosságcsereje, röviden illusztrálva, hogyan emlékeznek ezekre az eseményekre a történeteket megélt szereplők.

A fontosabb események kronológiai sorrendben:

1. A németek deportálása a Szovjetunióba (1944. november – 1945. január)
2. A bukovinai székelyek menekülése és érkezése (1944. október 6-tól)
3. Földreform (1945. március 17.)
4. A bukovinai székelyek letelepítése (1945. áprilisától)
5. A németek kitelepítése házaikból (1946. január 19-től folyamatosan 1948. jún. 15-ig.)
6. A felvidéki magyarok érkezése (1947. április 12-től)
7. Németek deportálása Németországba, a szovjet megszállási területre (1947. augusztus – 1948. június 12.)

1. A németek deportálása a Szovjetunióba

A németek deportálását („malenkij robot”), a szovjet állam által teljesen önkényesen elrendelt büntető akciót, 1944 novembere és 1945 januárja között hajtották végre. A „közvetlen hátszágai munkára” történő mozgósítás rendelete 1944. december 22-én jelent meg, amelynek során több tízezer magyarországi német került a Szovjetunió légereibe. Ezt az akciót a győztes jogán, tervszerűen, saját embereikkel, minden nemzetközi szerződés mellőzésével hajtotta végre a szovjet hatalom. A deportáltak kiválasztásakor legtöbbször a családnevekből indultak ki, így történhetett meg, hogy olyanokat is munkatáborokba zártak, akik egy szót sem tudtak németül.²

A Szovjetunióba deportált személyek, az események elszenvedői és külső megfigyelői voltak a völgységi lakosságcsereének, hiszen amikor szökéssel vagy szabadulással kezdtek visszatérni szülőföldjükre, házaikat már elfoglalták a székely telepések, családtagjaik elmenekültek vagy kitelepítették őket, így rokonoknál vagy albérletben húzták meg magukat.

¹ Először 1883-ban az Al-Duna mellé telepítettek mindegy 4 000 székelyt (Hertelendyfalva, Sándoregyháza, Székelykeve), majd 1888–1892 között Dévára, Vajdahunyadra, 1905-ben Marosludasra.

² Bonyhádról 1945. január első hetében közel 4500 személyt visznek malenkij robotra.

„Én 1949 júniusában jöttem haza a fogságból, mentem haza egyenesen Kétyre, a faluban találkoztam H. barátommal, hát mondja, hogy nem mehetek haza, mert a házunkban laknak, egy fiatalember, meg az anyja. Mondom, jöjjön velem, beszéljük meg, hátha én is elférek ottan, ők csak ketten vannak, nagy az a ház, hát nem is akartak arról hallani, hogy én is oda költözzem. Mondja H., menjünk a kisbíróhoz, mondja kicsoda, és is ismertem, hát mondjuk neki mi van. Ő rögtön a pártomat fogta, mondja, azok már két éve a házban laknak, nem fizetnek albéretet semmit, húzódjanak össze, és én is beférek oda. Mondja, ne menjek egyedül, küldi velem a rendőrt. Hát akkor már ők is másként beszéltek, és engedték, hogy az egyik szobába beköltözzem, én gyorsan rátettem a szobára egy lakatot, és így éltünk másfél évig. Akkor megnősültem és elköltöztem a saját házamból.

– Hol evett, hol főzött?

– Nem ettem otthon, mindig átjártam a szembe szomszédba, ott főztek nekem is, aztán mikor elkezdtem dolgozni, jártam csépelni, mindig ott ettem, ahol dolgoztam. Aztán mikor csépeltem, lett egy kis lisztem is, beadtam oda a szomszédba, sütöttek nekem is kenyeret.” (K. J. 1926, Tolna megye)

2. A bukovinai székelyek menekülése

A bácskai területek kiürítését 1944. október 6-án rendeli el a magyar kormány, és néhány nap leforgása alatt eléri Magyarországot a szekereken menekülő székelyek hada. Jellemző az akkori állapotokra, hogy bár Zala és Vas megyékbe indultak, céltalanul bolyongtak a Dunántúlon, így Tolna megyében is. Központi és helyi utasításra itteni falvakba szállásolták el őket, és a helyi lakosok, sokszor németek segítségével vészték át a telet.

„...A csángók (!) jöttek a háború alatt, menekültek Délvidékről, azokat beszállásolták ide a faluba, minden házhoz egy család, ezeket utána mikor megkezdődött a kitelepítés, elvitték Aparhantra. Ezek, akik ide menekültek, egy kicsit itt laktak, egy telet, aztán vitték tovább. Nagyon szegényen jöttek ide, az édesapám az rögtön felkarolta őket, befogadtuk, lakást adtunk és levágott egy disznót, megvendégelte őket, ettek-ittak nálunk, bort adott nekik, nagyon jól érezték magukat ők már itt. S akkor, mikor kezdődött a kitelepítés, elvitték innen Aparhantra, azóta itt voltak, meglátogattak bennünket.” (L. A-né, 1922, Tolna megye)

„Bácskából indultunk október 8-án (1944. szerk.), igyekeztünk a trianoni határt átlépni, mert tudomásunk volt arról, hogy probléma lesz a partizánok miatt. Mi már nem tudtunk a bajai hídon átjönni, mert felrobbantották, édesapám még a teheneikkel átjött, mi Paks alatt Hajóson jöttünk át egy német katonai kompon. Átjöttünk a Dunán, Pakson aludtunk egy éjszaka, az öcsém pólyás volt, kicsi volt, hát Pakson tudva lévő svábok, németek voltak, és hát a gyerekeket egy néni behívta, megetette, megfürdette, a családot is. Úgy volt, hogy ott maradunk Pakson, de a katonák azt

mondták, hogy a túlsó oldalon már oroszok vannak, és tűz alatt leszünk. Így kerülünk Györkönybe, W. Á. házába. Mikor megérkeztünk Györkönybe, jelentkeztünk a bírónál, a jegyzőnél, ők megmondták hol van ilyen lakás, idősebb házaspár, akik már ketten maradtak, kiröppentek a fiatalok, van ott hely, és ilyen helyekre helyeztek bennünket. Ott volt egy hatalmas lakás, plusz egy nyárikonyhaféleség.” (L. A. 1926, Tolna megye)

3. Földreform

Az 1945. március 17-én hatályba léptetett törvény³ egyebek között kimondja: „teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, a nemzetiszocialista és egyéb vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait.” A földosztás kapcsán elsősorban a hazai nincsteleneket, a proletár réteget akarták letelepíteni (belső telepítések), és csak másodsorban a más országból érkezett menekülteket, tehát a székely telepéseket. A földreformmal is egy sajátos helyzet állt elő a németesség szempontjából. A törvény szerint a helyi, megyei Földbirtokrendező Tanácsok voltak hivatottak rendelkezni, és a törvény nem tiltotta, hogy ezeknek a németek is tagjai legyenek, illetve elméletileg ők is igényelhetek földet. Ezért kihirdetése után két hónappal egy rendelettel felülírták a helyi földosztó tanácsok szerepkörét, és 1945. május 22-től az Országos Földbirtokrendező Tanács vette át a németek által lakott településeken a földosztás jogát. Bonyhádán a földreform során elsőnek a Wéber- és a Perczel-birtokokat osztották fel a gazdasági cselédeknek és a napszámosoknak, vagyis a telepéseknek nem adtak ilyen földet.⁴

„Jóbornak hívják ezt a település részt, itt Lengyelen a Rákóczi közben. Ott laktunk, és 47-ben a családunkat is elérte az, hogy a családi házunkból ki lettünk telepítve, de nem székelyek kerültek a mi házunkba, hanem az akkori uradalom cselédei, akik ott laktak cselédlakásokban. ... Aztán már nem is kerültünk be a házunkba, mert a cselédek beköltöztek, aztán ők laktak ott, majd el is adták, most cigányok laknak benne. (...) Ezt csak azért mondom, tudja, mert a sváb azon volt, hogy építsen és legyen saját háza, a magyar meg azt mondta, száznál több gazdaság van Magyarországon, én meg száz évig nem élek, ment egyik majorból a másikba, cselédlakás mindig volt.” (L. B. 1940, Tolna megye)

³ Magyar Közlöny 1945. (10)

⁴ László P. 1987. 172–173.

4. A bukovinai székelyek letelepítése

Tolna megyében a székelyek telepítését a megye főispánja 1945. március 31-én kelt jelentésében rendelte el. Ekkor tett javaslatot – minden országos rendelet nélkül – a Megyei Földbirtokrendező Tanács vezetőjének a székelyek csoportos letelepítésére.⁵ „Helyi lelkes emberek” április-májusban kb. 2712 családot telepítettek le a völgyeségi járás rendőrkapitányának a segítségével. A módszerük a következő volt: kidoboltatták a faluban, hogy a németeknek közmunkára kell menniük, a házaikat hagyják nyitva, és Lengyelbe,⁶ a volt Apponyi kastélyba szállították őket. A megérkező székelyekből megalapították a nemzeti bizottságot, a földigénylő bizottságot, és elfoglalták az üres házakat. Mikor hazaengedték a németeket a lengyeli kastélyból, a házaikban már a székely telepések laktak, így rokonoknál, vagy más településen albrétben éltek tovább, illetve rövid ideig visszakérezkednek a házukba. Ezek a telepítések elsősorban Bodor György, Várhegyi György és Horváth József nevéhez fűződnek. Bodor György⁷ és társainak telepítési módszerében egy igen fontos dolgot kell kiemelnem: ezzel a módszerrel elkerülték a vérrontást, elkerülték, hogy a kilakoltatottak és a letelepedők egymással találkozhassanak.

5. A németek kitelepítése

A magyarországi németek házaikból való kitelepítése hivatalosan 1945 tavaszán, a földreform végrehajtásakor kezdődött el. Egészen pontosan 1945. július 1-jén jelent meg a kormánynak a 3820/1945. sz. rendelete, amely a hazai németek múltbeli magatartásának felülvizsgálatáról intézkedett, de láthatjuk, hogy Tolna megyében helyi kezdeményezésre már április-májusban elkezdődött. Ez az az időszak, amikor sok településen a székelyek a németekre rátelepítve éltek, közös házban. Megtörtént már a földreform, itt voltak a székely telepések, letelepítettek már Tolnában 5200 telepes családot, és csak akkor kezdődött meg a németek házaikból való kitelepítése Németországba, majd az amerikai zónába.

1945. december 29-én jelent meg az a kormányrendelet,⁸ amely tág kereteket szabva meghatározta a kitelepítéseket:

„Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.”

⁵ Tóth Á. 1996. 56–64.

⁶ Tolna megyei település.

⁷ Bodor György itteni tevékenységéről lásd: Bodor Gy. 1975. 59–68., és Kőhegyi M. – Tóth Á. 1991.

⁸ Magyar Közlöny 1945. (211)

Az első szerelvény 1946. január 19-én hagyta el az országot. A kitelepítés 1946 júniusáig tartott, addig 116 000 német hagyta el az országot, Tolnából 11 928 főt.⁹

1947 tavaszán a német lakosság állapota már kétségbeejtő volt. Ekkor márciusban határozta el a magyar kormány a kitelepítésre ítélt németek összeköltöztetését, több német családot, rokont egy házba, hogy ott várják meg kitelepítésüket. A napi bizonytalanságok miatt súlyos termeléscsökkenés következett be, a sváb gazda már nem, a székely csak részben művelte a földeket. Ekkor a magyar kormány (1947. jún. 11.) kérelmezte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól a németek kitelepítését a szovjet megszállási övezetbe. Így 1947 augusztusától, most már a szovjetek által megszállt részben újra elkezdődött a németek deportálása 1948. június 15-ig.

6. Magyar–szlovák lakosságcsere

Eduard Beneš csehszlovák elnök 1945. február 16-án jelentette be a németek és magyarok „ügyének végérvényes megoldását”, a lakosságcseret, és ezután különféle nem hivatalos eszközökkel meg is kezdték a lakosság zaklatását, kiutasítását. Azért, mert a magyar kormány elutasította a lakosságcsere gondolatát, 1945 őszén megkezdték a magyar munkaképes férfiak és nők morvaországi deportálását. 1946. február 27-én megszületik az „önkéntes” lakosságcsere-egyezmény. Lényege, hogy a szlovák kormány annyi szlovákiai magyart telepíthet át, ahány szlovák Magyarországon áttelepítésre jelentkezik. Az egyezmény végrehajtásában gondok adódtak, mert a Csehszlovák Áttelepítő Bizottság 95 724 fő olyan önkéntest írt össze, akik Csehszlovákiába szeretnének áttelepülni, de hamarosan kiderült ezek nagy része fiktív személy, elhunyt, vagy nem is tudott saját áttelepülési szándékáról. Így 1946 szeptemberétől a csehszlovák hatóságok megint megkezdték a magyarok morvaországi deportálását, ami nagy nyomást jelentett a magyar belpolitikai életre. Ezért 1947. március 24-én a lakosságcsere felújítását határozták el, amelyet úgy akartak megoldani, hogy 1947. március 31-től elhatározták a német lakosság összeköltöztetését a Németországba történő kiszállításukig, mert a felvidéki magyarokat kizárólag Bács, Baranya, Tolna megyékbe tervezték telepíteni. Gondot jelentett továbbá a letelepítés megszervezése is, mert a felvidéki gazdák összes ingóságukkal, gazdasági szerszámaikkal vonaton érkeztek, és – ellentétben a bukovinai menekültekkel – letelepítésükkor igényeik is voltak. Végül 15 kataszteri hold földet engedélyeztek számukra, és további elővásárlási jogot. A lakosságcsere során, Csehszlovákiából kb. 90 000 személy települt át, míg Magyarországot „önként” 60 000 személy hagyta el.¹⁰

⁹ Tóth Á. 1933. 130.

¹⁰ Tóth Á. 1993. 161.

II. A kutatás története

A történeti áttekintésből látható, hogy az egymást követő események átfedik egymást, így a Völgységben 1945 márciusától 1947 végéig egy településen, adott esetben egy házban laktak együtt németek – székelyek, németek – felvidéki magyarok, de teljes pontossággal nem tudjuk ezt az időt meghatározni. A felmérés során 28 személyt kérdeztem meg, németeket, magyarokat, és csak a generációt, akik ezeket átérték, tehát a leszármazottakat nem vontam be a kutatásba.

Az első témakörben azt vizsgáltam, hogyan élte meg a két népcsoport a házcsereét. A Bácskában mindenüket elveszített székely telepeseket a szükség, a hajlék megszerzése vezérelte. A telet úgy-ahogy átvészelték a zsúfolt házakban, de a tavasz eljöttével a mezőgazdaságból élő családok tudták, ha nem szántanak, majd nem is aratnak. Ezért családtagjaik számának megfelelően próbáltak tehetősebb házat foglalni, és ha ez nem sikerült első alkalommal, lehetőség szerint továbbmentek nagyobb házba. Ez ugyanakkor azt is eredményezte, hogy a házban talált mezőgazdasági eszközök sokszor cseréltek gazdát. Az ő szemléletükben a bukovinaiak a kapott házat soha nem tekintették igazán sajátjuknak. Ehhez hozzájárul, hogy a sváb porták, házak számukra szokatlan tagolása, beosztása, vagy már maga az a tény, hogy sokszor a gazdasági épületek jobb állapotban voltak a lakóházaknál. Jellemző a székelyekre, ha tehettek, az évek múltjával eladták a német házat, és újat építettek, és az lett majd az igazi ház, az ő házuk.

„Bácskából egyszer Zala megyébe mentünk, be volt telepítve egész Zala megye, aztán elindultunk Dombóvár felé, hat család volt és apám, haton voltunk testvérek, anyám 1943-ban meghalt. Bejöttünk a faluba, csak itt az volt a baj, hogy olyan kitelepítő bizottság volt, hogy csak a maguk fajtájának adtak jó házat, olyan rendetlenek voltak, hogy akinek nagy családja volt, olyan ronda burgyét adtak, ha künt esett, bent is esett. Ez a ház a harmadik, az első ház, amiben voltunk, az a Cs.-é volt, aztán annyit küzdöttek, hogy csak vissza kellett adjuk, egyik szobában összerakva benne voltak a holmijaik, akkor adtak egy másikat, nagy istállója volt, cserepes, az jó volt, de a ház teteje az bevolt szakadva. Utána telepítettek másik németeket ki, és itt lakott a kitelepítő bizottság főnöke az elment oda, mi el kellett fogadjuk, de ez nem így nézett ki, sokat dolgoztunk rajta, 1961-ben az öcsém elköltözött, a többieket kifizettem, így benne maradtunk.” (F. B. 1931, Tolna megye)

„...Én az én szüleimről csak annyit tudok mondani, hogy soha nem érezték ezt a házat sajátjuknak, mert otthon, Hadikfalvára, arra is visszaemlékszem egy nagyon picit, ott félig volt kész a házunk, az első szoba még nem is volt elkészítve.” (I. B.-né. 1934, Tolna megye)

A német lakosok a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság félelmeivel élték meg az eseményeket, ha volt idejük, kimenekítették házaikból a személyes és a fontos tárgyakat, összeköltöztetésnél ezeket vihették magukkal, a mezőgazdasági eszközök, tárgyak a Népgondozó Hivatal tulajdonába mentek át. Túlélésüket nagyban segítette a még meglévő faluközösség, a rokoni szálak. Tisztában voltak a kitelepítés tényével, csak annak idejével nem. Nagyon

meghatóak azok történetek, amelyekben saját tulajdonukat próbálták visszaszerezni megváltás, megvásárlás útján, amikor visszamentek az új székely gazdához, és újra megvették saját ruhájukat. Tudunk olyan kitelepítettről, aki visszajárt a házuk elé, hogy a nagyanya emlékére emelt feszületet gondolja.

„.... A mi házunk, a lakóház az áll. Azért voltam náluk, mert itt egy szekszárdi család vette már meg nem tudom hányadik alkalommal már, és a ház előtt van egy kereszt. És a kereszt a nagymama emlékére van, mert a nagymama elesett és eltörött gerince, és akkor a nagypapa egy fogadalmat tett. Azért mentem ki, mert ez a kereszt nagyon rossz állapotban volt, szétfagyott, meg eltörött a Jézusnak a lába, lebontattam és új keresztet állítottam, virágot ültettem, s gondoztam.” (H. Á., 1926, Tolna megye)

A második témakörben a közös együttélést vizsgáltam, négy alkalommal sikerült ilyen eseteket rögzíteni. Az ilyen együttélésnek több változata ismeretes, ugyanabban a házban, külön szobában, vagy csak egy telken. Ilyenkor valamelyik fél a melléképületben húzta meg magát, illetve még a legideálisabb eset, amikor a volt gazda a tanyán várta meg a kitelepítését. Jellemző, hogy amikor a német család már nem volt tulajdonban, akkor is besegített a mezőgazdasági munkákba.

„Nem volt semmi probléma köztünk, csak hát a volt a baj, jó gyerekek voltunk, csak olyan szegények voltunk mind a nyavalya, gumicszimat megbokszoltuk, nadrágot húztunk rá és úgy mentünk a tánca, voltak olyan öreg bakancsok, hogy már a talpát nem bírta meg a szegelés, akkor volt itten egy magos sovány ember, román ember volt, s az fatalpakat csinált és reá szegezte, megbokszoltuk és mentünk.

Itt a házban is laktak, Tóni bácsi és Rézi néni, ő már a gazdaságban dolgozott, mi gazdálkodtunk. Aztán apám mondta, „Rézi néni annyit főzön, hogy nekünk es legyen”, hát aztán mi termeltünk, volt krumpli, bab, disznyót is vágunk. 1947-ben el kellett menniük Németországba! Tudja, mi úgy tartottuk, hogy ő a gazda. Egyszer még volt itt Tóni bácsi, és azt mondja, engedjük meg arra, hogy egyszer még a lakásába bejöhessen. Mondjuk, mennyen be Tóni bácsi, kinyitottuk az ajtót, hát be is ment és azt mondja, visszen ő egy pár almát, leszedtük, és le volt téve a lakásában a földre, hát mondtuk, vigyen.” (F. B. 1931, Tolna megye)

„Mi úgy nagyon jóban voltunk, egy ajtón jártunk, a konyhában főzött édesanyám és Kati néni, a Kati néniék laktak az első két szobában, és akkor így ahogy volt az ajtó, ez volt itt egy szoba, ott voltunk mi, és akkor egy nagy konyha, hátra volt egy nagy füstölő. Úgy egy évet laktunk együtt. Együtt ment a Jakab bácsi a mezőre, együtt ettek, édesanyám ment dolgozni, Kati néni a két gyerekkel itthon volt, akkor az főzött, amikor hazajöttek édesanyámék a határból leültünk, de sok helyen volt úgy, hogy nem tudtak kijönni. Például nálunk, ha disznóvágás volt, akkor a német, Péter bácsi és Kati néni akkor mentek be a spájzba, amikor akartak, nálunk ez volt. Hogy hogy volt máshol azt nem tudom., de mindenhol nem volt így.” (I. B-né, 1934, Tolna megye)

„Pár napra rá, aztán jött egy német bácsi, meg egy néni, bemutatkozik és azt mondja én voltam itt a tulajdonos. Hát, mondom jól van kedves bátyám, akkor sorsüldözöttek vagyunk mind a ketten. „Hát, hogy?” – azt mondja. Hát mondom, engemet is kidobtak, meg magát is kidobták. Azt mondja, – aztán később tudtuk meg, odaköltöztek ahova, aki valamikor munkásuk volt nekik-, és azt mondja, én voltam a tulajdonos. Nézze – mondom sorstársak vagyunk. Maga itt volt tulajdonos, én meg ott voltam tulajdonos. Engem is kidobtak, meg magát is kidobták.

De azt mondja, szeretnék magukkal beszélni. Hát mondom, ki tudja, hogy mit akar, mi írja az agyát. Mert sokan mondták, milyen erőszakosak a németek, meg mit tudom én. Hát mondom jól van, jöjjön be, üljön le és beszéljünk. Azt mondja, volna egy nagy kérésem. Hát mondom, micsoda? Adjam vissza a birtokodat, vagy mi. Nem, azt mondja, látom a maguk is kiscsaláddal jöttek, és a lakás elég nagy, nem volna magukban annyi jó szándék, hogy én ide visszaköltözhetnék, vagy beköltözhetnék. Hát mondom, hogy gondolja, mint tulajdonos? Nem azt mondja, jó indulatból. Ha maga engem megszánna, mint embert, mert nem tudok hova lenni, hogy a befogadna és adna nekem egy helyiséget, ketten a feleségemmel elvolnánk. Nézze – mondom, ezen köll még egy kicsit rágódni, hogy és mint, hát nem adtam neki komoly választ, na. S akkor a feleségemmel úgy beszéltem, s azt mondja? Nézze, én maguknak meghálálnám, mert látom kis családdal vannak, én maguknak, amibe tudok besegítenék. Mi négyen voltunk, a fiam negyedik éves, a lányom kéthetes, mi ketten. Azt mondja. Úgyse tudnak létezni, én besegítenék. Hát nézze, mondom, erről talán beszélhetünk, de egy kikötéssel. Aztán nem, hogy én vagyok a tulaj, én vagyok a tulaj, az első összekoccanásnál, vagy az első nem jólétnél bezárom az ajtót. És akkor nem jönnek bé. Nem, azt mondja, erre nem fog sor kerülni, Nyugodt legyen. És akkor ugye, két szoba volt, meg egy kisszoba, meg egy főzőkonyha, és azt mondja: Nekünk megfelelne ez a középső szoba, – külön bejáratos volt, ha részünkre átengedi, megháláljuk. Hát aztán belementünk a játékba. De jó órában mondom, jó húzás volt, nem bántottuk egymást egy rossz szóval, együtt főztek, sokszor voltak ilyen különlegességek, kérdezték, Gizella, mit főztél? No, hát akkor megkóstoljuk, sokszor meg ők hoztak az övékéből. Úgy hogy, szinte egy család voltunk. És segítettek, a bácsi ugye segített a teheneket megetetni, a néni meg a mosásnál, szóval megvoltunk. Hát együtt voltunk, odaadtam nekik a szőlőt felibe dolgozni, meg még disznót is vágtunk közösen nekik, egybeforrott a család. Ők se egy rossz szóval nem bántották, meg nem volt, hogy az enyém, volt, meg ez, meg az, meg mi se bántottuk, meg ők se minket és így megvoltunk. Még akkor, mikor őket kitelepítették, úgy a kora tavaszi hónapban, mert még hideg volt, és Mázára vitték le a vagonba, együtt pakoltunk rityerutyát, ugye ami az élethez kell, és akkor reggel kezdték pakolni, de nem vitték el, úgyhogy ott éjjeleztek, a vagonban, mi másnap reggel még vittünk nekik ki meleg ételt, meg mindent. Úgyhogy nagyon megköszönték, mert önekik családjuk nem volt, volt egy lányuk tanítónő, de eztet, mikor a fiatalokat összeszedték, elhurcolták ki Oroszországba. Amikor visszajöttek, egy németországi fiatalemberrel jött együtt, meglátogattak, meg írtak levelet is, és köszönték milyen jók voltunk. Meg a barátjának még élt az édesapja, és amikor meghalt, ez már a 60-as években volt, megkértek, hogy ott a házban ravatalozzák fel, ott a lakásban, és onnét temették el.” (Z. P. 1921, Tolna megye)

A gyűjtött anyag mennyisége kevés ahhoz, hogy általános következtetéseket fogalmazzunk meg, így csak ízelítőt tudtam adni az 1945–47-es évek állapotához, további kutatások, adat-rögzítések szükségesek. Nagyon fontosnak tartottam a lejegyzett anyag szöveghű közreadását, a jellegzetes szófordulatokkal, szavakkal, beszédstílussal.

Hetvenöt év távlatából letisztultak az események, ahogy láttuk, ők maguk fogalmazták meg az alapigazságot: a szegénység, a nyomor, a nincstelenség készítette ezeket az embereket erre a sorsra, a túlélésre. „Nem másért volt az ellentét, hanem azért, mert semmi nem volt.” (I. B-né, 1934, Tolna megye)

A sors mindkét népcsoporthoz továbbra is kegyetlen volt. Az elhurcolt németeknek új hazában kellett megküzdenni a gazdasági és társadalmi helyzettel, az itthon maradottaknak a kialakuló új világregend nézeteivel. Adatközlőim szerint a nélkülözés és a terménybeszolgáltatás, a „padlásseprés”, majd a szövetkezetesítés kovácsolta össze a falvak lakóit. A sors iróniája, hogy elsőnek a nincstelen székelyek hozták létre termelőszövetkezeteket, majd ide sodródtak a nemsokára már „kuláknak” számító felvidékiek. A németség nagy része a környékbeli szénbányákban és az iparban vállalt munkát, ahol jobb kereseti lehetőséggel hamarosan módosabbak lettek a földből nehezebben élő székely és felvidéki telepeseknél. A következő generáció már oldja ezen idők konfliktusait és a nagyszülők fejcsoválása mellett, a szülők beleegyezésével megszületnek az első vegyes házasságok, mára már teljesen felejtve a régmúlt történéseit.

Hivatkozott irodalom

Bodor György

1975 Székely honfoglalás 1945-ben. *Forrás* VII. (3) 70–83. (4) 59–68.

Kőhegyi Mihály – Tóth Ágnes

1991 Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésről (1945). In Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgység két évszázada*. Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottsága – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja – Völgységi Múzeum, Budapest – Bonyhád, 129–140.

László Péter

1987 Népegyezsere Bonyhád 1944–1948-ban. In Bábel Ernő – László Péter (szerk.): *Tanulmányok Bonyhád történetéből*. Bonyhád Város Tanácsa – Tolna Megyei Lapkiadó Vállalat, Bonyhád, 163–213.

Tóth Ágnes

1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

III. Adattár

Amikor a kitelepítés volt, akkor én még nyolcéves voltam, úgyhogy én is már csak arra emlékszem, hogy az apu akkor katona volt, német katonaruhája volt. Az apu haza jött szabadságra hajnalban és azt mondta készülődjünk mert jönnek az oroszok, mert látta a tankokat, mert gyalog jött Szakályból haza. És másnap reggel láttuk, hogy a partoldalban jöttek át a katonák és lövöldöztek, akkor mi szaladtunk, ketten voltunk testvérek, bátyám az egyik szomszédba, én a másik szomszédba voltam a pincébe. Anyuék elrakták a német katonaruhát, és szegények a sapkát otthagyták a szegen. És akkor anyuékát elvitték az iskolába, (1947-ben – a szerk.) ott gyűjtötték össze anyuékát, hát akkor még este otthon volt apu és vitt bort, mert arról volt szó, hogy 14 napra mennek munkára, és akkor majd minden este menjünk és várjuk őket. Le is jöttünk minden este de hát nem jöttek vissza.

És akkor egyszer csak dobolt a kisbíró reggel, hogy mindenki hagyjon mindent nyitva, ki kellett menni a pályára nem volt szabad semmit lezárni. És akkor onnan szortírozták az embereket, volt, akit Szakályba vittek a vasútállomásra, azokat Németországba vitték, a többi Mórágóra vitték, különben a férjemet is onnan hozta a Filler bácsi vissza, mert kovács volt és nem volt a falunak kovácsa. Akkor a csendőrök körbe álltak, lövöldöztek. S akkor a nagymama, mert elvitték édesapámat, édesanyámat, a nagynénémnek volt két gyereke, úgyhogy a nagymamára maradt négy gyerek, a legnagyobb 12 éves, a legkisebb két éves. Ő nevelt minket, és akkor mikor a pályáról hazajöhettünk, mert minket nem vittek sehová, már ki volt adva a házunk F. V. néninek. És állt a hídon három gyerekkel és várt, és azt mondta, hogy nem fog kirakni egy öregasszonyt három gyerekkel, mert neki is három volt, annak is a férjét megölték, és így maradtunk, mi a házba.

A földet elvették, és jöttek akkor és elvették a hízonkat, nem nézték azt, hogy négy gyerek van, hogy nincs mit tenni, fölrakták a kocsira és elvitték. Éjjel jöttek az orosz katonák, keresték a bort, mert napközben megnézték, hogy ott a bor a hordóba, éjjel jöttek és felrakták és elvitték, nem lehetett semmit se csinálni.

– És olyanról tud, akik beköltözés után együtt laktak?

– Igen, mert a férjemék is, mert amikor őket visszahozták Mórágóról, mert nem volt a faluban kovács, együtt laktak. Egybe voltak, volt úgy, hogy egyszerre két asszony főzött a konyhába, mindegyik csinálta a magáét, és az volt akkor ráadásul, hogy beszélni se tudtak, mert nem tanultunk magyarul, hanem csak németül. Aztán a szomszédunkban, Zsófi néni mindig ment, Ángyi ez mi, az mi és akkor ő mondogatta, és így tanultunk meg magyarul.

Sőt volt olyan is, akit elvittek az oroszok, amikor hazajöttek, mert megszöktek és haza tudtak jönni, mikor beállítottak, mert ők a családhoz jöttek, és idegenek voltak a házban, azt se tudták hol van a családjuk, közben azokat elvitték Németországba. Nem másért volt az ellentét, hanem azért, mert semmi nem volt. Nem is igen tudtak beszélni egymással. Mert a székelyek nem tudtak németül, a németek nem tudtak magyarul. Hisz édesanyám még mostanáig sem tudta meg tanulni rendesen a nyelvet.

(F. J-né, 1935, Tolna megye)

* * * *

...46-ban vittek el bennünket (Kakasdról), a többit mind Langenauba meg szanaszét az országban, keletre is vittek. Minket nem kitelepítettek, hanem áttelepítettek Mórágyra. Egy teherkocsival mentünk, ott kellett hagyni a házat, egy teherautóra fölpackoltak, ott voltak a bátyámnak a családja, a nővérem családja, nagyszülők is. Odaértünk egy teherautóval, amelyen padok voltak, nem voltam még 18 éves és elvittek. Odaértünk Mórágyra, már sötétben, egy olyan házba, hogy az autó abba a házba már legalább ötöt fordult és mindig üres lett, mire megint megérkezett.

Egy új ház volt, de ablak, ajtó nem volt rajta már ellopták, mindenki elmenekült onnan, oda bevittek bennünket, akkor mégis hát beakasztottuk az ajtót, ablakot, hogy éjjel csukva legyen, s akkor én másnap mentem Szekszárdra, ide ebbe az utcába, és kerestem egy szobát. Az a szoba egy kicsivel nagyobb volt, mint ez, és itt voltunk hat esztendeig abban a kis szobában. A családunk szanaszét. A bátyámnak a családja az öcsényi hegybe mentek, a nővérem családja szintén ebbe az utcába lakott, úgyhogy itt találtunk menedéket. Akkor itt dolgoztunk, mentünk napszámba, hat évig s akkor vettünk egy kis házat. Akkor jött ez a rendszer, hogy kulákklistára vitték az embereket, én mivel jól dolgoztunk, jöttek az ismerős parasztok, s mondták vegyünk tőlük földet, hát nem is vettünk, kaptunk ...

(H. Á., 1926, Tolna megye)

* * * *

A kukoricát letörtük a Bácskában arra még emlékszem, és az udvarba ilyen nagy csomóba volt a kukorica. És édesapám, Isten nyugossa, az kiengedte a tehenet, mert voltak, akik el tudták hozni a tehenet, de mi nem tudtuk, mert várandós volt a szegény, kiengedtük. Édesapám vizet rakott nagy hordóba, csöbrökbe, és hogy mi lett vele, azt nem tudom. Kajdacson beosztottak házakhoz, gazdacsaládokhoz, hát ott is voltak olyanok, akik szívesen fogadtak, ahová minket tettek, azt tudom, hogy nagyon rossz család volt, de aztán megjárták, mert azután német katonák, majd orosz katonák kerültek oda s nekünk el kellett jönnünk. Aztán volt egy nagy kastély Kajdacson és a nagyságos úr kertésznél voltunk az udvarban, édesapám, édesanyám, a két öcsém, a bátyám meg a felesége, ott egy ilyen mellékhelységben. Amikor az oroszok bejöttek, akkor átmentünk Hangosra, ott voltunk többen, megint befogadtak. Dolgoztak a szüleim, kapunk ételt. S akkor jöttünk Cikóra, voltak üres házak, a németek még itt voltak, édesapám bognár volt, ezért egy bognár házába költöztünk, de ő már nem volt ott, csak a szerszámai. Sok helyen volt, ahol gazdagabbak voltak, ott a ruhanemű is benne volt, itt nem, mert a házigazdának a lánya itt volt maradva, és akkor az elvitt mindent. Na, és akkor visszajöttek, és visszafogadtuk őket, mi nagyon jól megvoltunk. Egyszer volt egy vasárnap délután a Péter bácsi a házigazda, az berúgott, és akkor leszidott, meg mindent, de másnap kérte édesanyámat, ne haragudjon. Volt a Kati néni, a Péter bácsi, a Jakab bácsi és egy nyomorék, a fiuk és a Jakab bácsinak két kis gyereke, a Ferike és az Aranka. A feleségét elvitték az oroszok. Azok már voltak is itt németből és fölkeresték édesanyámat.

(I. B-né, 1934, Tolna megye)

* * * *

1944. nov. 8-án indultunk, ahogy a Dunán átjöttünk ott osztottak széjjel. Ugye minden falunak volt két-három megbízottja, mi deputásnak mondjuk, azok bementek a tanácsházára és akkor megmondták, hogy erre a pusztára, vagy ebbe a faluba megy mindenki. Mi 11-en voltunk, mind testvérek voltunk a szüleim testvérei is, oda kerültünk egy pusztába 11 család. Mi ottan egészen 1945. április 22. voltunk, mert akkor vége lett a háborúnak és hát akkor már nem tudtunk hová menni, mit csináljunk?

Na, persze, hát akkor voltak ezek a kicsit műveltebb emberek, hát akkor kezdtek érdeklődni, és akkor ment egy ilyen közhír, hogy a Bácskából kimenekült székelyek, ezek mind Tolnába és Baranyába fognak menekülni. Akkor úgy egy-két ember eljöttek, körülnéztek, a legelső Illés János bácsi volt, aki idejött Kétyre. Na, akkor 45-ben, akkor mondjuk minden hír szétfutott, és akkor összejöttünk ott és felpakoltunk megint a kocsira és egyenesen jöttünk Kétyre.

– S akkor mi volt itt a faluban, akkor még a németek itt voltak?

– A svábok még itt voltak, mert egy részük 44-ben elment, de azok a lakásukból vittek mindent, ami volt, és akik itt maradtak, azokat lassacskán 47-ig elvitték. Akkor voltak ilyen üres kis lakások, ahol nem volt senki, akkor belementünk, ott voltunk egy-két hétig, ameddig, hát mi is kilencen voltunk a családban, itt laktunk a D. házikban, kicsike volt, hát adtak egy másikat. Olyan is volt, még talán két évig is volt, úgy, hogy egyben laktak, ameddig ki nem telepítették a németeket. Nehéz volt, hát nekem milyen nyugalom lehetett ott, hogy most én benne lakom a német tulajdonosnak a házába, de se nem az enyém, se nem a németé.

Az ember úgy kellett alkalmazkodjon, hogy a német is férjen el. A németeknek nem volt joguk. Ők már biztos, hát csak sejtették, hogy nekik úgysis el kell menni, ők már aztán mindent otthagytak, ők dolgoztak, és ők napszámból éltek, a földeket már kiosztották. Kapálni jöttek, aratni jöttek, csépelni jöttek.

Most képzelje el, most mi laktunk Hadikfalván, abban volt öt magyar község, körülöttünk 21 német község, de 39-ben Hitler őket mind kivitte, és akkor minket 41-ben. Csak hárman maradtak, Búsa bíró, Mezei Bregitta, és még volt egy Bankos nevezetű, ilyen Banknak nevezték, német volt, de annál a felesége, az is magyar volt, valami Vera néni. Ezek maradtak ott.

– És 1947 után maradtak németek még a faluban?

– Hát maradtak, de ezek úgy maradtak, az a 11 család, ezek úgy maradtak itt, hogy ezek még 44-ben elkerültek ilyen kényszermunkára, hát a férfiak azok katonák voltak, azok Oroszországban voltak. Ezek nem estek bele a kitelepítésben, mert ezek 48-ban jöttek haza a fogságból, és már megvolt a kitelepítés. Ez a 11 család maradt. De ezek is, akik itt maradtak csak R. bácsi maradt a saját házukban, más nem. Mindenüket elvették.

(K. M. 1927, Tolna megye)

* * * *

Mi mucsfaiak voltunk. Hát az úgy volt egyik reggel jött a kisbíró, kidobolta, hogy mindenki menjen a legelőre, vigyen egy kis ételmezt, hát senki nem tudta, hogy mi legyen, és nyitva kell hagyni a lakást. Na, mindenki kiment, és akkor volt egy bizottság, aki tisztába volt ezekkel, szétválasztották az embereket, mert voltak a volksbundisták, meg voltak a rongyosok. A volksbundistákért jöttek lovas kocsik, a rongyosok hazamehettek. A volksbundistákat kivitték Lengyelre a gettóba. De hova vitték őket? Istállóba, meg a disznóólakba. A disznóól nagyjából ki volt pucolva, szalma volt benne, és akkor az emberek ott álltak, hogy most mi legyen. Hát mi? Ez lesz az otthonuk, itt fognak lakni. Jó. Pár napig ott voltak, aztán vitték őket a kastélyba. Én otthon maradhattam, mert az én nagymamámnak a bátyja abba a bizottságba volt. Akkor mondta, hogy ez a lány itthon marad, mert volt két öregapám, az egyiknek akkora nagy heresérve volt, hogy majdnem a térdéig lógott, a dédnagymamám már olyan görbén járt, ők laktak ketten. Édesapám a háborúban volt, édesanyám a nagymama és a nagypapa, ők hárman mentek a gettóba. Én hazamentem a beteg öregekhez, ott maradt a ház üresen, egy hét után foglalták el. Ott voltak az állatok, ki tudja ki etette, talán azok, akiket nem telepítettek ki. Akkor három napra, rá az én nagypapámnak akkora nagy derékfájása lett, hogy hazaküldték, akkor már nem kellett oda. Nem törődtek azzal, hogy hova, csak el onnét. És akkor, amíg nem jöttek a székelyek a barátnőmmel, mentünk, megfotunk egy csibét, az egyik odatartotta a hackstockra, másik fogta a baltát és levágta a fejit. Akkor ez a nyomorék dédnagymama megpucolta őket, a nagymamámnak a sógornője az megfőzte őket, én avval a nagypapával, ökrökkel vittük ki nekik a kaját Lengyelbe. De, hát akkor, hogy adjuk föl? Akkor összekötözték a kendőjüket, a kötényüket, leengedték, és úgy húzták fel. Aztán vittünk kötelet, minden második nap csináltuk, hat héten keresztül. Akkor mikor már szétoszlott ez a gettó, az én nagymamámnak, meg az ő nászasszonyát, vitték Pincehelyre hidat építeni, 60 éves öregasszonyokat. Édesanyámat, meg a nagybácsimnak a feleségét, vitték Szekszárdra orosz laktanyát takarítani. Akkor a nagymamákat hazaengedték, ők meg megszöktek egy szép napon. Megszöktek, és én nem tudom merre mehettek, Harc felé mehettek, amíg sötétedett, akkor valahol találtak egy szalmakazlat, és ott megpihentek. S akkor másnap reggel, ahogy szürkült, akkor elindultak hazafelé Mucsfára, de nem mertek a faluba jönni, a temető mellett volt egy kis akácos, oda leültek, és lestek, hogy valaki menjen. S ott ültek egész délelőtt, s akkor jött is valaki a temetőbe, s odamertek menni és szólani nekik, hogy menjenek haza és szóljanak a nagypapának, hogy menjenek értük. Tele tetűkkel, de úgy, hogy megforrósították a kemencét, levetették a ruhájukat és az összes ruha oda be a kemencébe, alig győzték kiirtani. Akkor, mikor hazajöttek az édesanyámék, egy évig ott laktunk a dédnagyszülőknél, de utána ők is sorra kerültek, a két öregot is kivetették, pedig nem voltak sem bundisták, semmi. Mégis, hát miért kellett nekik kimenni? A házáért, kellett a ház. S akkor minket vittek Mucsiba. S akkor édesapám, aki közben hazajött a háborúból, mert a férfiak a háborúban voltak, hazajött, akkor keresett nekünk helyet, akkor mentünk mi haza, a mi házukba. Akkor ott lakott egy fiatal székely asszony, két gyerekkel, annak a férje is a háborúban volt, ez akkor adott egy szobát, konyhát ott lehettünk. Aranyos volt, az a nő nagyon rendes volt, hát a székely nők általában rendesek, de a fiatal emberek, a legények, ...a mai napig se bírom őket. Este, hát volt egy pár sváb fiú a faluban, mert a java

még a háborúban volt, el voltak hurcolva, Oroszországba, de azok este nem mertek kimenni, mert ezek a székelyek, kés a csizmájukban volt, egy pár ilyen ember is, ezekre még emlékszem, jó gonoszok voltak, de nagyok. Az egyik ott fekszik a temetőben a kriptánk előtt.

(K. J.-né, 1930, Tolna megye)

* * * *

Mi Komáromban voltunk, oda irányítottak minket, ott megkaptuk az üzenetet, és akkor mondták, hogy Bonyhádra kell jönni, eljöttünk Bonyhádra, úgy kerültünk ide, M.-re. Mi a P. házban laktunk, nem messze van ide. Ott volt két lány, meg két idős, ők haton voltak. Együtt laktunk egy évig. Mi is haton voltunk, csak, hogy ők nem adták oda a lakást, csak a hátsó nyárikonyhát, jó nagy nyárikonyha volt.

– Hogyan éltek?

Ők nem adtak semmit, de volt egy ilyen bizottság, akik összegyűjtötték a sonkát, meg ezt azt, és abból kaptunk mi is. Mi nem tudtunk a házigazdával dülőre jutni. Nem akartak, semmiképpen nem akartak elmenni, de mit csináljunk, mi sem akartunk eljönni. Az öcsém rá is ment, kapott ott egy tüdőgyulladást, 45 éves korában már meghalt. Az ő húga is, az is belázasodott, mandulagyulladásba esett, rőzsével tüzelgettünk. Aztán ők elmentek Bonyhádra, de minket nem is nagyon érdekelt, hogy ő velük mi lesz, mert nekünk is volt bőven bajunk, és akkor elmentek Bonyhádra valami rokonukhoz. A Tüzépre ment J. bácsi dolgozni, ezek egy év alatt már építettek, ott Bonyhádon. Aztán mi összebarátkoztunk a két lánnyal, most is, az egyik már meghalt, a Kati még él, aztán megtudtuk, hogy hol vannak, ők is eljöttek és csodálkoztak, hogy mi is építettünk.

– Miből éltek?

Mikor jöttünk, hoztunk egy tehenet, és abból volt tej, én nem is tudom egy zsák lisztet tett fel apám a kocsira és abból süttöttünk, elég szegényesen éltünk. Tudom, volt nekik salátájuk a kertben, mi nem nyúlhattunk semmihez, hát anyám beteg lett és kellett főzni valamit, szeretjük a salátát, én hátramentem és hoztam. De Lizi, aztán ő a boltba került eladónak, még ott is emlegette, emlékszek, hogy hoztál a salátát a kertből? Mondom emlékszem, de te a helyünkbe lettél volna, akkor biztos te is hozzá nyúltál volna. Mit csináljunk, nagyon szegényesen éltünk, ott addig, amíg ők le nem mentek.

(L. A.-né, 1929, Tolna megye)

* * * *

S akkor betelepítettek a házba, már ott laktak a Károly bácsiék és ott voltak Zsuzsi néniék is, övék volt a ház. Hárman voltunk, Zsuzsi néni nagyon rendes asszony volt, a férje, Jóska bácsi katona volt, ott is maradt, és még volt két fia, a Henrich és a Józsi, mi haton az első szobában. A Károly bácsiék is voltak hárman, azok voltak középen, úgyhogy azokon jártunk keresztül, Zsuzsi néniék is a Károly bácsiék szobáján járt keresztül, a nyárikonyhában főztünk. De üres volt ám a ház, képzelje el, hogy jött egy csapat be, a faluba szekerekkel, kocsikkal, úgy kirabolták, ott se maradt semmi sem, csak amit ők összeszedtek, ez egy rablóbanda volt, tolnaiak voltak, három házat raboltak ki. Víttek mindent, bútorostól, ágyneműstől. Ezek a

sváb emberek egy széket vihettek az útra, meg egy kis batyut, ágyruhát, 50 kilóig, szegény Zsuzsi néninek még az sem maradt, mondom kirabolták. Mikor minket ide betelepítettek, az L. néni adott egy ágyat, ami a padláson volt, a dunyhát, szalmazsákot, két ágyunk volt, mi gyerekek a földön voltunk két szalmazsákban. S még szerencse volt, hogy itt a pusztán volt az olajütő, oda mindjárt mehettünk dolgozni. K. Erzsiek mikor hazajöttek, mert ezek el voltak menekülve, úgy jöttek vissza még egyszer, olyan soványak voltak, amikor megjöttek Drezdából, mert ezeket ott érte az a nagy bombázás. A gyerek még teljesen el volt égetve a bombától, és ezek is mehettek az olajütőbe dolgozni. Ez a leány úgy meghízott, az úgy mártogatta az olajat, az úgy összeszedte magát! Én is odajártam az olajüttetőbe dolgozni, és akkor, ami olajat kaptunk és pénzt is kaptunk, édesapám hét végén elment az olajjal Bonyhádon is belül, ott gazdagabbak voltak, mert bányászok voltak, és onnan édesapám hozott ezt-azt.

Akik elmentek ugyanúgy jártak, mint a székelyek, parasztházakhoz szállásolták őket, ide-oda, lehetőleg egy helyre, keresztanyám írta, hogy nem volt mit egyenek, a németeknek se volt mit enni, nem csak őnékik, s hát ott volt két nagy fiú, kamaszok voltak, és bizony éheztek, hát a parasztnál kellett nekik dolgozni. Aztán mikor barakkban laktak, akkor már örvendtek, mert akkor már volt munkahelyük. Azt írta először a Miklós bátyám, hogy kövessetek el mindent, testvérem, hogy itthon maradhattok, mert mink a parasztnak ingyen dolgozunk, én egész nap ahogy becsültem itt a munkásokat, ahogy valaki segített rajtam, azt megbecsültem, annak enni adtam, meg bort, meg mindent, én egész nap kaszáltam és kaptam este egy köcsög aludttejjet, az volt a fizetésem. Kövessetek el mindent, álljatok be a pártba, csak éppen ne gyertek ki, mert nagyon rossz világ van.

(L.A-né, 1922, Tolna megye)

Bimba Brigitta

A maradék németiség kollektív eltávolítása Kárpátaljáról – kényszerkitelepítés Szibériába

A kitelepítések előzményei – sztálini biztonságpolitikai akciók

A német nemzetiségűek számára az egyik legdrámaibb és legellentmondásosabb időszak a második világháború és annak következményei voltak. A felszabadító harcokra veszélyesnek minősített német lakosságot a Vörös Hadsereg különös megfigyelés alatt tartotta. A szovjet megszállási övezetekben fokozottan ügyeltek a nép ellenségeinek felderítésére és felelősségre vonására. A kitelepítések lényegi vonása volt a nemzetiségi gócpontok felszámolása, melyek a szovjet hegemonia kiépítésének útját állták. A népek és nemzetiségek egyenlőségét ugyan a Szovjetunió 1936-ban törvénybe iktatta, ugyanakkor még mindig az 1923-ban tartott XII. párkongresszuson lefektetett elvet gyakorolták, miszerint egy nemzeti kisebbséget szabadon átköltöztethetnek egyik helyről a másikra, ha nem rendelkezik kizárólagosan birtokolt területtel.¹ A nemzetiségek áttelepítésének gondolata és gyakorlata az Orosz Birodalom időszakában keletkezett, és innen ültették át a szovjet gyakorlatba. Sztálin hatalomra kerülését követően az elnyomás az 1920–30-as években egyre fokozódott, és olyan etnikai csoportok ellen irányult, mint többek között a lengyelek, németek, kazahok, törökök, finnek. A második világháború folyamán a német támadást követően belbiztonsági okokból igyekeztek a szovjetek az ország területén élő németeket deportálni. A Volga mentéről közel egy millió németet telepítettek át kevesebb, mint fél év leforgása alatt Kazahsztánba, Kirgizisztánba, Omszk, Novoszibirszk és az Altaj vidékére. 1943/44 fordulóján több mint hárommillió csecsen, ingus, krimi tatár, kalmük, balkár került kollektíven a német kollaboráció vádjával Közép-Ázsia és Szibéria tájaira.²

Az áttelepítések szükségszerűségéről már a nagyhatalmak teheráni konferenciáján szó esett, Potsdamban pedig külön rendelkeztek a németek áttelepítéséről is. Sztálin nézetei a biztonságos háttér megteremtéséről már a potsdami értekezlet 1945. június 25-i ülésén kifejtett gondolataiból is visszatükröződtek:

„A mi koncepciónk a háború idején, ellenséges területek elfoglalása során a következő volt. A hadsereg harcol, előrenyomul, és egyetlen gondja az ütközet megnyerése. De az előrenyomuláshoz a hadseregnek nyugodt háttérre van szüksége. A hadsereg akkor küzd eredményesen, ha a háttér nyugodt, rokonszenvez vele és támogatja. Képzeld csak el azt a helyzetet, amikor a német lakosság vagy elmenekül, követve visz-

¹ Gereben Á. 2006. 373.

² Gonda G. 2014. 47–48.

szavonuló csapatait, vagy pedig hátra támadja csapatainkat. Márpedig a Volksbund, Kulturbund, Volksgruppe tagjai nem rokonszenveztek a szovjet csapatokkal.”³

A németek betelepítése Kárpátaljára – Területi elhelyezkedésük

A Kárpátalja területén élő németek települései nem egy kompakt, zárt tömbben, hanem szízszerűen helyezkedtek el a régió Felső-Tisza-vidékén, valamint a Munkács környéki településeken. A németek megjelenése a vidéken a kora középkorra datálható, de történelmi településterületeik kialakulása leginkább a 18. századra tehető. A Rákóczi szabadságharcot követően váltak intenzívebbé a betelepítések. Az elnéptelenedett földekre gazdasági szempontból irányítottak svábokat az itt birtokhoz jutott Schönborn grófok. Az első bambergi, würzburgi csoport 1730-ban érkezett meg Munkácsra, 40 család, közel 200 fő települt be, számuk 1933-ra közel a duplájára nőtt. 1788-ban a munkácsi uradalomban összeírták az 1730–1774 között Munkácsra és környékére bevándorolt németeket, ennek alapján 268 család, azaz kb. 1350 fő érkezett a területre. Az elfoglalt települések neveit németesítették, Kerepec Felső-Schönborn lett, Újfalu Alsó-Schönborn, Lalovot pedig Mendendorfnak nevezték át. Új német falvak is létrejöttek, mint pld. Bárdháza. Német jellegű település volt még a közvetlen Munkács melletti Váralja és Várpalánka. Az 1800-as években folytatódtak a betelepítések, kisebb-nagyobb német települések jöttek létre Szolyván, Frigyesfalván, Szarvasrétren, Szidorfalván, Puznyákfalván.⁴ Nem történt szervezett telepítés, de megtalálható volt a német etnikum Beregszászban, Ungváron, Tiszaújlakon, Nagyszőlősen és a koronavárosokban. Ugyanakkor a Tisza felső folyásánál, Máramarosban is éltek kisebb szervezett egységben lévő sváb családok, többek között Királymezőn, Uszty-Csornán, Német-Mokrán, Orosz-Mokrán, Dombón. Főként a 18. század 60–80-as éveiben vezényelték ide őket a királyi fakitermelés megszervezésekor.⁵

A német nemzetiségűek arányának változása a népszámlálási adatok tükrében

A 19. század végén, a 20. század elején a németek összlétszáma a magyar és a cseh statisztikák szerint változóan alakult, hol felfelé, hol lefelé ívelő volt a számuk az összlakossághoz képest. Az 1880. december 31-i népszámlálás adatai alapján a mai Kárpátalja területén 401 280 ember élt, ebből 30 474 fő volt német anyanyelvű, tehát a lakosság 7,6%-t tették ki. 1890-ben a terület lakosság száma 458 227-re nőtt. Arányosan nőtt a nemzetiségek ará-

³ Fehér I. 1988. 17.

⁴ Pavlenko G. 1997. 38–40.

⁵ S. Benedek A. 1994. 34–35.

nya is, a németek száma 9,4%-ra emelkedett. Az 1900-as és 1910-es népszámlálások között Kárpátalja népességének a száma 602 774 főt tett ki. 1910-re kimagasló volt a németek számaránya, 63 561-en (10,5%) voltak. Az 1921. február 15-i csehszlovák népszámlálás adatai szerint a mai Kárpátalja területének népességszáma elérte a 612 442 főt, ami az 1910-eshez képest enyhe növekedést jelentet, ugyanakkor a német lakosság száma ekkor csak 1,6%-t tette ki az összlakossághoz képest. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás során 1,7% lett, azaz 12 778 főben állapítható meg a számuk. A következő, 1941. január 3-i népszámlálás már újra Magyarország keretein belül zajlott le, ekkor 13 222 főt számláltak németként.⁶

A szovjet megszállást követően Kárpátalján 1947-ben írták össze a terület német lakosságának a számát. A Belügyi Osztály 1947. július 26-án küldte meg a kommunista párt területi bizottságának a jelentést, mely szerint Kárpátalján 3532 fő tartózkodott. Ez a szám 1079 családot, azon belül 1089 férfit, 1272 nőt és 1170 kiskorút foglalt magába.⁷ (1. táblázat) Az 1941. évi népszámlását és az 1947. évi jelentést összevetve drasztikus létszámcsökkenés figyelhető meg a német nemzetiségű lakosság számát illetően.

Körzet	Személyek száma	Családok száma
Munkácsi	2417	808
Huszt	230	58
Ilosvai	143	31
Técsői	196	47
Rahói	140	33
Szolyvai	251	63
Ungvári	50	12
Perecsenyi	38	10
Nagyszőlősi	47	11
Nagybereznai	16	4
Beregszászi	2	1
Volóci	2	1
Összesen	3532	1079

1. táblázat

A területen tartózkodó németek száma az 1947. július 26-i adatok alapján⁸

⁶ Molnár J. – Molnár D. I. 2005. 12–18.

⁷ KTÁL. F. R–3223, op. 1, ügysz. 478. 28–35.

⁸ KTÁL. F. R–3223, op. 1, ügysz. 478. 28–35.

A kárpátaljai német etnikum ellen elkövetett szovjet megtorlási akciók

Több háborús tényező és szovjet megtorló akciók sorozata vezetett ahhoz, hogy közel 10 000 német hat év leforgása alatt eltűnt a területről. Jelentős volt a katonakorúak önkéntes, vagy kényszerű besorozása a Waffen SS-be és a Wehrmachtba. A korabeli Magyarország területéről német adatok szerint 25 709 fő jelentkezett önkéntes szolgálatra, ebből 1414-en Kárpátaljáról, akik közül 939 főt találtak alkalmasnak.⁹ Sokan a fronton lelték halálukat, vagy hadifogságba kerültek. A szovjet előrenyomulást követően a magyar és német hadvezetés is arra szólította fel a lakosságot, hogy hagyják el otthonaikat és meneküljenek nyugatra. Néhány, többségében németek lakta településen is előfordult, hogy szervezeten és tömegesen szállították vonattal, vagy indították gyalogosan útnak a lakosságot. Közel 2482 fő távozhatott Nyugat- és Kelet-Németországba, valamint Ausztriába – Anton Müller statisztikai adatai alapján.¹⁰ Azokat a német férfiakat, akik nem menekültek el 1944 novembere és decembere között, az NKVD szigorúan titkos 0036. számú parancsának értelmében internálták a területről. 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfiakat szólítottak fel arra, hogy a háború utáni újjáépítés ürügyén három napos „kis munkára” jelentkezzenek, mely „malenkij robot”-ként maradt fent a köztudatban. Fagyjev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front hátországának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok parancsnoka és Boszjij ezredes 1944. december 17-én kelt jelentése szerint a szolyvai gyűjtőtáborban 60 német katona és 68 hadköteles személy volt, a csendőrök és rendőrök között pedig 1 főt tüntetnek fel német nemzetiségűként, ugyanakkor az összesítő jelentésből nem derül ki, hány személy volt német és hány magyar a jelentésben szereplő 14 202 katona és 8 564 hadköteles személy közül.

Egy hónap elteltével újabb nemzetiségi alapon történő tisztogatási akció vette kezdetét. A szovjet Államvédelmi Biztonság 7161. számú rendeletének¹¹ Kárpátontúli Ukrajnára vonatkozó forgatókönyvét december 17-én kapta meg Petrov tábornok. A 4. Ukrán Front által megszállt területen a 00520-as számú (Szigorúan titkos!) kiegészítő parancs végrehajtási útmutatója szerint 18–30 év közötti német nőket, valamint a 17–45 év közötti német férfiakat kellett Donyec-medencei kényszermunkára irányítani 1944 december vége és 1945 január eleje között.¹² Újabb több száz németet likvidáltak a területről.

1945 nyarától fokozatosan szivárogtak visszafelé a német és magyar csapatokkal elmenekült személyek. Szigorú átvilágításon estek át, bírósági ítéletekkel próbálták rájuk bizonyítani, hogy kémkedtek a nyugati országokban. Akiket nem sikerül elítélni és kényszermunkára küldeni a Gulag rabtáborába, azokra kitelepítés várt.

⁹ Kovács Z. A. – Számvéber N. 2001. 58.

¹⁰ Müller, A. 1954. 217.

¹¹ A németek, német származású civilek tömeges szovjetunióbeli kényszermunkáját elrendelő határozat, melyet 1944. december 16-án fogadott el az Államvédelmi Bizottság. Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia területén tartózkodó valamennyi munkaképes 17–45 év közötti német férfit, valamint 18–30 év közötti német nőt érintett. Bognár Z. 2018. 92–93.

¹² Molnár D. E. 2017. 246–255.

A kitelepítést elrendelő határozatok

A németek kitelepítését Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának elnöke, Turjanica Iván által 1944. augusztus 4-én aláírt, 3233. és 3234. számú határozatok „törvényesítették”. A 3233. számú rendelet szerint a kitelepítendő egyének vihettek magukkal ruhaneműt, háztartási eszközöket és személyenként kétheti élelmet. Az otthon maradt ingó és ingatlan vagyonukkal a továbbiakban a körzeti népbizottságok, illetve Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Belügyi Osztálya rendelkeztek. A kitelepítés végrehajtását 1945 augusztusa folyamán tervezték.¹³ Ezen kívül a határozatok csupán általános megfogalmazásokra korlátozódtak, sem a mozgásuk irányára, sem a kitelepítésük helyére utaló adatot nem tartalmaztak. Ugyanakkor a térség német lakosságának kitelepítését előíró akció nem valósult meg, lényegében azonban a rendeletek, ha közvetve is, de megalapozták a deportálást. Ez a kezdeményezés a lehető legalkalmasabb időben született, és teljes mértékben megfelelt a Szovjetunió Belügyminisztériuma 1945. február 7-én kelt, 1–2120. számú, a németek Baltikumból, Fehéroroszországból, a Moldáviai Köztársaságból, valamint a Szovjetunió nyugati határai mentén található térségekből a Szovjetunió távoli területeire való kitelepítéséről szóló határozatának.¹⁴

A kárpátaljai német lakosságot érintő deportálási hullámot legmagasabb szinten is elrendelő szovjet szigorúan titkos №1034. számú belügyminisztériumi rendeletet 1946. január 15-én fogadták el, majd azokat újabb határozatok követték.¹⁵ A kitelepítést meghatározó rendeletek mai napig hozzáférhetetlenek. Arra vonatkozó információ, hogy a Belügyminisztérium Kárpátaljai Területi Főosztálya a kárpátaljai németeket 1946 márciusában kitelepítette, első alkalommal Ljalko M. P., a Kárpátontúli Területi Tanács Végrehajtó Bizottság belügyi főosztályvezetőjének 1959. szeptember 19-én kelt jelentéséből került nyilvánosságra. A jelentésben javaslatot tett arra, hogy engedélyezzék az 1946-ban a Tyumenyi területre deportált (kényszerkitelepített) németek Kárpátalja területén való lakhelybejelentését és letelepedését. A jelentésből kiderül, mi alapján rendelték el a németek kényszerkitelepítését:

„1946-ban a Szovjetunió Belügyi Népbizottságának 1946. január 15-én kelt, 1034. számú rendelkezése alapján a Kárpátontúli területről azokat a német családokat, amelyek tagjai a német-magyar megszállás alatt leginkább kompromittáltak magukat, azaz a Volksbund német nacionalista szervezet pártolói voltak, SS csapatoknál szolgáltak, a visszavonuló fasiszta hadsereggel Németországban szöktek, majd visszatértek korábbi lakhelyükre, a Szovjetunió távoli vidékeire – főleg a Tyumenyi területre – telepítették ki.”¹⁶

¹³ KTÁL, F. R–14., op.1., ügysz. 168. 1–4.

¹⁴ Копсун, О. М. 2012. 20–21.

¹⁵ A német férfi lakosság másik részét, akik korábban a német, túlnyomó többségükben az SS segédcsoportban szolgáltak, a háború után pedig visszatértek Kárpátaljára, a Szovjetunió Állami Védelmi Bizottságának 1945. augusztus 18-án kelt, 9871. számú határozata, illetve a Szovjetunió Belügyminisztériumának 1946. április 20-án kelt, 97. számú határozata alapján 6 évre a Szovjetunió távoli vidékeire telepítették ki. Копсун, О. М. 2012. 327.

¹⁶ KTÁL, F. R–195., op. 13, ügysz. 75. 3–5.

A kitelepítés végrehajtása

A kitelepítettek sorában nem csak katonaköteles férfiak vagy munkaképes nők kerültek, hanem egész családok, csecsemők, az idősekig mindenkit igyekeztek eltávolítani a területről. Az NKVD egységeinek a segítségével voltak azok a ruszinok, akik a hegyvidékről leszivárogozva, elfoglalták a németek birtokait azok Nyugatra történő menekülését követően, vagy azok, akiket idővel más megyékből telepítettek be a területre. Az összegyűjtésre a következőképpen emlékeznek a kitelepítettek: „1946 márciusában éjszaka erőszakkal vittek el. Felpakoltak minket egy teherautóra és Munkácsra szállítottak. Ott tehervagonokba tereltek, az ablakokat, ajtókat bereteszelték, és őrizet alatt elszállítottak” – Wenzel Maingast.¹⁷

„A falu [Beregleányfalva – a szerző] német lakosságát összegyűjtötték és tudatták velünk, hogy egy óra múlva Munkácson kell lennünk. Az előkészületekre egy órányi időt sem adtak. Ez 1946. március 6-án volt. Idős emberek és anyák csecsemőkkel, családok nyolc vagy még több gyerekkel indultak az ismeretlen felé. Én a feleségemmel, Teréziával és két gyerekünkkel, a hároméves Károllyal, – aki az anyja karjaiban halt meg az éhségtől és a hidegtől – és az idősebb Frigyessel kerültünk a kitelepítettek sorába [...] Április 10-én értünk el egy falut Jarkovo körzetében a tyumeni területen.”
– Johann Mauer.¹⁸

Munkácson egy szarvasmarha kereskedelmi központ épületébe terelték össze az embereket és tartották itt közel egy hétig. Március 13-án fegyveres őrök kíséretében marhavagonokba zárva indultak el az ismeretlen felé. A zárt vagonokban teljesen üresek voltak, a kevés szalmával borított padlón kocsinként 40–50 ember húzódott össze, hogy védekezzen a hideg ellen. Az élelmezés hiányos volt, a magukkal vitt eledelt osztották meg egymás között, míg az el nem fogyott. Tisztálkodásra sem volt lehetőség. Moszkvában állt meg a vonat, ahol fertőtlenítésen estek át.¹⁹

Megékezés a szibériai Tyumenybe

Az indulástól számítva közel egy hónap elteltével érkeztek meg a szibériai Tyumeny városába, ami Nyugat-Szibéria regionális fővárosának számított. Gazdasági és kereskedelmi központ volt, különféle népcsoportok konglomerációja élt itt: oroszok, tatárok, beloruszok, csuvasok. A tatárokon kívül a többi népcsoportot is betelepítették, akárcsak a volgamenti vagy a kárpátaljai németeket. A Transzszibériai vasútvonal mentén elhelyezkedő város exportőr szerepe a vidék gazdag kőolaj- és földgázlelőhelyei révén felfelé ívelő volt. Gazdasági jelentősége az évszázadok során egyre nőtt, fő hajógyártási központ volt, számos fűrészteleppel

¹⁷ Melika, G. 1995. 50.

¹⁸ Melika, G. 1995. 50.

¹⁹ Pfister, G. 2002. 197.

rendelkezett. Az éghajlati viszonyokat illetően két évszak váltakozása volt megfigyelhető, a hosszú telet egyből a nyár váltotta. A nagy mennyiségben leesett hó olvadáskor áradásokat okozott. A Tobol folyó mentén lévő erdei táborok víz alá kerültek. A legnagyobb árvízkatasztrófa 1946-ban, a németek ideérkezését követően következett be, ami a mindennapjaikat még inkább megnehezítette.²⁰

Elhelyezés az erdei táborokban

A tyumenyi vasútállomásról az embereket teherautókkal szállították tovább Pokrovskojéba. Itt gyűjtőtábor alakítottak ki számukra, innen ideiglenesen különböző klubházakba, iskolaépületekbe kerültek, majd erdei táborokban helyezték el őket. Az egyik kitelepített, Leonard Kowatsch adatai szerint, 20 kárpátaljai németek lakta településről 1946 márciusában az első transzporttal érkezők a következő településeken kialakított táborokban éltek: Bugry, Bajarik, Karban, Artamanovo, Isovka. Az időseket és gyerekeket a schandrichai erdei táborban helyezték el, legtöbbjüket Kékesfüredről és Dombórról telepítették ide. A dombóiak másik része a karbani és isovkai táborba került. Isovkán voltak a legkevesebben, a dombóiakon kívül a nyírhalmi szarvasréti, kékesfürdői, szidorfalvi, neudorfai németeket is ide osztották. Bugryba került a beregleányfalvi, németkucsovai, újtövisfalvi és felsőgerebeni svábok egy része. Egyes településekről érkezőket nem szórtak szét, egy táborba kerültek. Többnyire azért, mivel kevesen voltak, így a bárdházaikat, munkácsiakat, alsóschönborniakat Bajarikba, a munkácsváraljaiakat Karbanba, az ábránkaiakat pedig Artamanovóba vitték. A Zsófiálfalváról, Nyírhalomról, Németkucsovából, Neudorfból, Szidorfalváról, Felsőgerebenből érkezőket azonban teljesen szétszórták a táborokban.²¹ (2. táblázat)

		Schandricha	Bugry	Bajarik	Karban	Artamanovo	Isovka	Összesen
1.	Dombó	86	-	-	13	-	8	109
2.	Bárdháza	-	-	55	-	-	-	55
3.	Zsófiálfalva	14	-	2	22	30	-	68
4.	Beregleányfalva	-	24	-	10	6	-	40
5.	Nyírhalom	8	-	22	3	21	6	60
6.	Németkucsova	20	34	-	7	17	-	78
7.	Felsőschönborn	29	-	-	13	4	-	46

²⁰ Kowatsch, L. 2006. 145–150.

²¹ Kowatsch, L. 2006. 263.

8.	Szolyva	2	-	7	9	13	-	31
9.	Újtövissfalva	17	58	11	-	-	-	86
10.	Neudorf	17	-	24	-	82	10	133
11.	Szarvasrét	34	-	-	-	7	9	50
12.	Szidorfalva	26	-	22	-	21	5	74
13.	Kékesfüred	98	-	-	58	-	25	181
14.	Felsőgereben	14	70	26	18	-	-	128
15.	Munkács	-	-	7	-	-	-	7
16.	Munkácsváralja	-	-	-	34	-	-	34
17.	Várpalánka	-	-	8	5	-	-	13
18.	Póсахáza	-	-	10	-	-	3	13
19.	Ábránka	-	-	-	-	7	-	7
20.	Alsóschönborn	-	-	4	-	-	-	4
	<i>Összesen</i>	365	185	198	194	208	66	1216

2. táblázat

A Kárpátaljáról kitelepített németek száma és területi elosztása a szibériai erdei táborokban Leonard Kowatsch adatai alapján.²²

A kitelepítettek életkörülményei

Egyes táborokban, mint például a schandrichaiban fából készült barakkok szolgálták lakóhelyül, de többnyire ezeknek a kitelepítetteknek kellett felépíteniük a saját otthonaikat. Családi visszaemlékezésekben is megjelenik ez a kép:

„Anyósom 15 évet volt lágerben. Nagyon rossz volt ott nekik. Nem ő, hanem a férjem mesélte a fiaimnak, hogy borzasztó volt. Kivitték őket a tajga közepére, és azt mondták nekik, hogy építsetek magatoknak házat. Van egy fényképünk, ahogy ott Szibériában a faluban építik a faházakat. Vágják ki az erdőt, és mindjárt rakják össze a házakat. Azok a házak nem voltak bevakolva, hanem csak fából voltak, és moha volt a gerendák közé rakva, hogy ne fújjon be a szél. Felépítették a falut, éltek ott egy kicsikét, aztán vitték őket másik rajonban (járásba). Mivel az erdőt ott már kivágták, ezért tovább kellett menniük erdőt irtani; s ott is újra építették a házakat.”²³

Bár a visszaemlékező, akinek a férje a kitelepítettek sorában volt három testvérével és az édesanyjával, lágernek nevezi az erdei táborokat, de a továbbiakban ismerteti, hogy ezek a táborok nem voltak szögesdrótkerítéssel körbevett, zárt és őrizet alatt lévő lágerek, mint a Gulag-, vagy Gupvi-lágerek, azonban a kijelölt települést, járást, senki sem hagyhatta el engedély nélkül: „Ez nem volt zárt láger. Mindegyiknek volt egy papírosa, mondjuk egy évre,

²² Kowatsch, L. 2006. 263.

²³ Polzer A. 2013. 258.

és havonta kétszer kellett menniük a parancsnokságra jelentkezni; és betettek nekik egy pecsétet, hogy megjelentek. És ez így volt januártól decemberig.”²⁴ A jelentkezést az NKVD különös parancsnóságain kellett megtenni, melynek működését külön rendelet határozta meg. Felügyelniük kellett többek között a kitelepítettek gazdasági munkafolyamatait, fogadni a munkások részéről beérkező panaszokat, rendfenntartást gyakorolni, nyilvántartást vezetni róluk, megakadályozni a szökési kísérleteket.²⁵ A Szovjetunióba kitelepítettekkel ismertették „A különleges áttelepülők jogállásáról” szóló 1945. január 8.-i rendeletet, nyugtát íratnak alá velük, melyben az állt, hogy tudomásul veszik, hogy büntetőjogi felelősségre vonás alá esnek, ha megszegik a rájuk vonatkozó munkaügyi és közigazgatási szabályokat.²⁶

Fakitermelés. Georg, Anastasia és Hedwig Kotzauer Schadrichában 1951-ben.²⁷

Az életkörülmények nagyon rosszak voltak. Az ivóvízhiány jelentette az egyik legnagyobb problémát. A Tobol folyó áradása miatt elképzelhetetlenül szennyezett olvadékvizet tudtak csak felhasználni. Ennek ellenére nem ütötték fel a fejüket járványos megbetegedések. Hiányoztak az alapvető lakhatási berendezések, sem ágy, sem bútor nem volt a barakkokban, a frissen vágott fákból gyalultak maguknak deszkákat és azon aludtak. A fáradtságtól kimerült embereket azonnal munkára irányították, 10–50 km gyalogtáv megtétele után meg kellett kezdeniük a munkát Kurortna, Ponjawa, Suchowsky, Karbanski-Most és Novostrojka területén, főként fakitermelésen és fűrészüzemekben dolgoztatták őket. Heti 48–56 órát tett ki a munkaidő, de volt, hogy napi 12 órát is dolgoztak, ha az előírt tervet nem teljesítették

²⁴ Polzer A. 2013. 258.

²⁵ OÁKL, F. R–5446, op. 47a., ügysz. 3205., 25–28. Корсун, О. М. 2012. 77–79.

²⁶ Haun, R. 2016. 100.

²⁷ Pfister, G. 2002. 261.

időben. Munkára fogták a 14 éves gyerekeket is. A nőket sem kímélték, különösen nehéz volt a fiatal lányoknak maguk után vonszolni, vagy a vállukon hordani a kivágott farönköket. Különösen a téli munkavégzés igényelt nagy erőfeszítéseket, mikor az egy méteres hóval, vagy a mínusz 40 fokos hideggel is meg kellett küzdeniük. 1947-ben próbáltak könnyíteni a munkafolyamatokon: elektromos fűrésszel látták el a munkásokat, azonban egy fűrész súlya elérte, vagy meg is haladta a 20 kg-ot, ami nem írta felül a fizikai munkavégzés nehézségét.²⁸

A fűrésztelepeken talpfákat állítottak elő a vasútvonalak számára, valamint 6,5 méteres rönköket fűrészelték és szállítottak a rakodási pontokhoz és hajón szállították azt Tobolszkba, ahol az átrakodást is velük végeztették, ugyanis innen szállították tovább a távoli északra a fát. A munka elvégzése után nem volt biztosított a visszaszállításuk, ezért pénzt kellett keresniük hajójegyre. Ezekről az utakról soha nem tértek haza üres kézzel, élelmességüket példázza, hogy a hajóköteleket levagdosták, amiből a nők később ruhanemüket kötöttek. Olcsón tudtak hozzájutni a borsóhoz és a halhoz, melyek csak ilyen kivételes alkalmakkor kerültek az asztalra.²⁹ Silány volt az élelmezés és hatalmas szegénységben teltek a mindennapok. Próbáltak cserekereskedelmet folytatni az őslakosokkal, akik szintén szegényen éltek, de lojálisan viszonyultak hozzájuk. Ahogyan tudtak segítettek is rajtuk:

„A férjemnek adtak egy régi puskát, alig bírta vinni; madarakat lőtt, meg fészkeket fosztogatott. Kiszedte a tojásokat, mert valamit muszáj volt enni. Aztán járt a parancsnokhoz, krumplihéjat szedett össze nála [...] 12 évesen már dolgozni kellett mennie, mert másképpen nem kaptak kenyeret.”³⁰ – derül ki Polzner Antónia emlékeiből.

Egy munkás napi fejadagja 600 g kenyér volt, ami nagyon kevésnek számított, ezért idővel voltak, akik hangot adtak az elégedetlenségüknek. Az NKVD a bevált módszert alkalmazta, megfigyelés alatt tartott mindenkit, de különösen azokat, akik „rendszerellenesen” viselkedtek. A német lakosság körében is találtak besúgókat, akik egy kg liszt, vagy dara fejébe elárulták a társaikat. Négy neudorfi, egy szolyvai férfit és egy zsófiafalvi nőt is több év börtönre ítélték, mert szót emeltek a rendszer ellen, két férfit soha nem láttak többé viszont közülük.³¹

Az árvízkatasztrófák, a hiányos élelmezés, a nehéz fizikai munka és az egészségügyi ellátás hiánya következtében sokan meghaltak. Orvos és kórház nem volt az erdei táborokban, legközelebb a járási központban, Jakrovóban juthatott valaki egészségügyi ellátáshoz. Évek múltával nyílt meg a kórház fiókintézménye az egyik fűrésztelepen, ahol egy volgamenti német orvos vizitelt a betegek között. A szülésben egy idős orosz asszonyra hagyatkoztak, ő látta el a baba szerepét. Egy alsóschönborni nő volt az első, aki belehalt a szülésbe. Az árván maradt gyerekek bentlakásos iskolákba vagy nevelőintézetekbe kerültek, ha nem volt más hozzátartozójuk, aki vállalta volna a további nevelésüket.³²

Igyekeztek jó kapcsolatot ápolni a helyiekkel. A fiatalok körében látványosabb volt a közeledés, olyannyira, hogy Novostroikában megalapították az első fociklubbot, melybe

²⁸ Pfister, G. 2002. 201–203.

²⁹ Pfister, G. 2002. 197–198.

³⁰ Polzer A. 2013. 258.

³¹ Kowatsch, L. 2006. 160.

³² Kowatsch, L. 2006. 177.

sok német játékost is beválogattak. Később a jarkovoi, tyumenyi és jalutovski csoportokba is kerültek közülük válogatott játékosok.³³ Bár barátságosan éltek a szomszédaikkal, mégis megőrizték az identitásukat és az életkörülmények javulását követően igyekeztek egymás között párt találni. Az első házasság 1949-ben kötött, majd az ezt követő évtizedben 160 házasságot regisztráltak. Artamanovóban 30 pár, Novostroikában 28, Bugry-Kalymkán és Bajarik-Lebjaschjében 39, míg Isovkan 11, Schadrichában pedig 52 házasságot jegyeztek be. Míg az első években az alultápláltság és betegségek következtében a gyermeknemzések és fogantatások szinte teljességgel elmaradtak, addig 1949-et követően ezekben a családokban három kivétellel mindegyikben volt gyermekáldás, egyes családokban 4–5 gyerek is született.³⁴ A fiatal párok és családok a barakkokban függönyökkel elválasztva próbálták maguknak egy szegényes és szűkös, de saját életteret kialakítani. Miután a családfőknek a nagyobb városokban is sikerült munkát találniuk, igyekeztek a fizetésükből lakást bérelni, de voltak, akik házépítésbe is kezdtek. Az emberek többsége hosszútávra tervezett, ugyanis odaérkezésükkor már költöztek velük, hogy örökös száműzetésre³⁵ vannak ítélve. Voltak, akik megpróbálták visszatérni a régi hazájukba és szökéssel próbálkoztak. Amennyiben az út során nem fogták el, hazatérve a helyi milícia tartóztatta le és utasította vissza száműzetési helyeikre, ítélte kényszermunkára vagy vetette börtönbe őket.³⁶

Az örökös száműzetés vége

A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége 1955. december 13-án rendeletet bocsátott ki, amellyel visszavonta a németek és családtagjaik jogi helyzetét érintő korlátozásokat, ugyanakkor megtiltotta, hogy azokba a megyékbe térjenek vissza, ahonnan kitelepítésük történt.³⁷ 1956-ban a szovjet állampolgárokkal egyenlőknek ismerték el őket, útlevelet kaptak és engedélyt arra, hogy elhagyják Szibériát és bárhol szabadon letelepedjenek a Szovjetunióon belül, kivéve Kárpátalján.³⁸ Sokan Odesszában, Moldovában, Kazahsztánban, Kirgizisztánban kezdtek új életet. A szerencsésebbeknek már 1959-ben sikerült elmenniük az NDK-ba. Viszont voltak családok, akik a tilalom ellenére fokozatosan próbáltak hazatérni szülőföldjükhöz.³⁹ Az 1959. szeptember 17-én végzett felmérés szerint a Kárpátontúli területre összesen

³³ Kowatsch, L. 2006. 182.

³⁴ Kowatsch, L. 2006. 170–221.

³⁵ A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1948. november 26-án meghozott rendelete a Szovjetunióba deportált csecsenek, karacsajok, ingusok, balkárok, kalmikok, krimi tatárok mellett a németeknek a Szovjetunió távoli területeire történő letelepítését is örök érvényűnek szabta meg. Meghatározta, hogy jogosulatlan távozás (menekülés) esetén az elkövetőket büntetőjogi felelősségre kell vonni. A bűncselekményt elkövetőket 20 év kemény munkával büntették. A korábbi lakóhelyükre való visszatéréshez engedélyt kiadó személyeket, valamint a korábbi lakóhelyeken való elhelyezésüket segítő személyeket pedig öt év börtönre ítélték. OÁKL, F. R–7523., op. 72., ügysz. 576., 79. Копцын, О. М. 2012. 102.

³⁶ Pfister, G. 2002. 201.

³⁷ OÁKL, F. R–7523., op. 72., ügysz. 576., 79. Копцын, О. М. 2012. 102. 108–109.

³⁸ Melika, G. 1995. 58.

³⁹ Distler, R. 2002. 174.

294 fő, pontosan 77 család (288 fő) és 46 egyedülálló személy tért vissza. A visszatérőkre sok nehézség várt itthon is, saját házaikat nem kapták vissza, a lakcím bejelentkezésüket megtagadták, nehezen tudtak munkába állni, folyamatos megfigyelés alá estek. Felmerült az újbóli kitelepítésük lehetősége, ekkor különböző kormánysszervekhez, többek között az NSZK Moszkvai Nagykövetéhez, az ENSZ főtitkárához fordultak segítségért.⁴⁰

Kitelepítés a számok tükrében

Levéltári források, kutatók és túlélők adatait összevetve megállapítható, hogy közel 3000 kárpátaljai német nemzetiségű személyt telepítettek ki a tyumenyi régióba. A terület Belügyi Osztályának 1956. 11. 13-án kelt, a forradalomellenes bűncselekményekért korábban elítélt, és a szabadságvesztés helyéről Kárpátaljára visszatérő személyek számáról és összetételéről szóló, a területi pártbizottságnak címzett igazolása erre vonatkozóan az alábbiakat tartalmazza: A Szovjetunió Belügyi Népbiztosságának 1946. január 15-én kelt, 1034. számú rendelete szerint Kárpátjáról 1969 fő Németországból repatriált német nemzetiségű személyt és családtagjaikat telepítették ki kényszerlakhelyre.⁴¹ Ehhez a számhoz Bugaj N. F. tudományos kutatásai alapján még 701 főt hozzá kell adni, akiket utólagosan telepítettek ki 1949-ben.⁴² Leonard Kowatsch túlélő adatai arról számolnak be, hogy 1946. március 13-án a munkácsi vasútállomásról 1217 emberrel futott ki a vonat.⁴³ A Kárpátaljai Német Szövetség elnöke, Kizman Zoltán közlése szerint összesen több mint 3000 németet deportáltak Szibériába és Kazahsztánba.⁴⁴ Petrusin Alexander egy, a tyumenyi régióban 1949-ben tartott „különleges népszámlásra” hivatkozva 1944–1946 közötti évekre vonatkoztatva 3167-ben állapítja meg a Németországból hazatelepült, s egyben a Kárpátjáról kilakoltatott németek számát a tyumenyi régióban.⁴⁵

Összegzés

A német etnikum Kárpátalja jelentős számú nemzeti kisebbségét alkotta az évszázadok folyamán. A 20. század, és különösen a második világháború negatív utóhatásai, Németország veresége magával hozta a német nemzetiségűek kollektív megbélyegzését és üldözését ezen

⁴⁰ KTÁL, F. R-195., op. 13., ügysz. 75. 3-5.

⁴¹ KTÁL, F. R-3223, op. 1., ügysz. 478. 28-35.

⁴² Бугай, Н. 1991. 177.

⁴³ Leonárd Kovács az irsavi és volóci járás egy-egy településén (Dubai, Ábránka) kívül csupán a munkácsi és szolvyvai járásokból deportált személyek adatait gyűjtötte össze. Ez magyarázza, hogy közel 700 emberrel kevesebbet állít, mint a fent nevezett jelentések.

⁴⁴ Dupka Gy. 2016. 180.

⁴⁵ Александр Петрушин: Очень долгая дорога к храму. Тюменский Курьер. 2019.03.01. <http://tm-courier.ru/archives/194793> (Letöltés ideje: 2022. február 28.)

a területen is. A német katonák hadifogsága, fiatal sváb nők és férfiak internálása csak az előszelét jelentették annak, ami a német családokra várt. Bár Kárpátalja hivatalosan is a Szovjetunió része lett 1946 januárjában és a maradék német etnikum is szovjet állampolgárrá vált, ismeretes, hogy a szovjetek a saját állampolgáraikkal sem bántak jobban, mint más népekkel. Évtizedekre nyúló gyakorlattal rendelkeztek a népek és nemzetiségek ki- és áttelepítését illetően. A kitelepítés és annak következményei – élelemhiány, zord éghajlati körülmények, nehéz fizikai munka – emberéleteket is követeltek, de megtartó erő volt a közösség és a nemzeti öntudat megőrzése. Házasságok kötődtek, családok alakultak, de az őseik földjének tartott Kárpátaljára az örökös száműzetés feloldását követően sem térhettek haza. A kitelepítettek 90%-a más országokban kényszerült új hazát találni. Ez a német lakosság gyökeres létszámcsökkenését, csaknem teljes eltűnését eredményezte a területről.

Hivatkozott irodalom

Bognár Zalán

2018 *„Malenkij robot” A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története.* Kairosz Kiadó, Budapest.

Бугай, Н. Ф.

1991 *„40-е годы: „Автономию немцев Поволжья ликвидировать...”, История СССР.* Москва.

Distler, Rudolf

2002 *Die vergessenen „Schönbornfranken“ in der Region Mukatschewo/Ukraine – Zur Geschichte und Volkskultur einer deutschsprachigen Minderheit.* Geschichts- und Geowissenschaften der Otto-Friedrich-Universität, Bamberg.

Dupka György

2016 *Vádolnak a kárpátaljai túlélők és a meggyalázott holtak.* Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest.

Fehér István

1988 *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950.* Akadémia Kiadó, Budapest.

Gereben Ágnes

2006 A magyarokat sújtó 1945 utáni „malenkij robot” előzményei. In Steiner Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére.* Kortárs Kiadó, Budapest, 373–378.

Gonda Gábor

2014 *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika, és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-Dunántúli településeken 1944–1948.* Kronosz Kiadó, Pécs.

Haun, Reinold

2016 *Anton–Oktyabrszkij–Berlin*. Berlin, 2009. Az orosz nyelvű kiadványt magyarra fordította: Dr. Lendvai Endre. Kontraszt Plusz Kft., Pécs.

Holovcak, Natalia – Melika, Georg

1996 Einige Geschichtszüge des fränkischen Kutschowa in den Waldkarpaten im Spiegel der deutschen Familiennamen. *Frankenland* 48. 342–346.

Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert

2001 *A Waffen-SS Magyarországon*. Paktum Nyomdaipari Társaság, Budapest.

Kowatsch, Leonard

2006 *Wanderwege der Karpaten-deutschen*. Neckar, Wernau.

Корсун, Олексій

2012 *Закарпатські угорці і німці інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр.* Всеукраїнське Державне Видавництво „Карпати”, Ужгород.

Melika, Georg

1995 *Die Deportation der Deutschen aus Transkarpatien in den Jahren 1944–1946 (Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde)*. Hg. Heike Müns, N. G. Elwert Verlag, Marburg.

Molnár D. Erzsébet

2017 A Kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946). In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *HADIFOGSÁG, MÁLENKIJ ROBOT, GULÁG Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953)*. „RIK-U” Kiadó, Beregszász – Ungvár, 245–262.

Molnár József – Molnár D. István

2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. PoliPrint, Ungvár.

Müller, Anton

1954 *Karpaten-Ruthenien. Rückschau, Geschichte und Geschichten aus 200 Jahren*. Gerhart Hauptman Haus, Ludwigsburg.

Pavlenko Georgij Vasziljevics

1997 A németek letelepedése Kárpátalján a XVIII–XIX. században (Telephelyek, irányzatok, következmények). In Nagy Ferenc (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv* 12. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 35–46.

Polzer Antónia Annamária Ella

2013 Visszaemlékezés. In Pawel Wyszowski (szerk.): *Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján. A könyv olasz nyelvű változatát és a kárpátaljai interjúkat Hidász Ferenc fordította és készítette.* Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium és Kollégium, Esztergom, 255–260.

Pfister, Georg

2002 *Die Karpaten-deutschen. Ein geschichtlicher Werdegang.* Pfister, Eggenfelden.

S. Benedek András

1994 *Kárpátalja története és kultúrtörténete. Népek és nemzetiségek Kárpátalján.* Bereményi Könyvkiadó, Budapest.

Felhasznált források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

KTÁL, F. R–195., op. 13., ügysz. 75.

KTÁL, F. R–3223, op. 1., ügysz. 478.

KTÁL, F. R–14., op. 1., ügysz. 168.

Murádin János Kristóf

„Meghalni könnyebb, mint elválni.”

Az 1944-ben szovjet fogságba hurcolt erdélyi magyar civilek otthonmaradt családjainak helyzete

Az ezredforduló óta eltelt két évtizedben a Gulág- és Gupvikutatás terén igen jelentős előrelépések történtek. A szovjet fogság témakörének kutatásában azonban mindeközben óhatatlanul fehér foltok is megjelentek, olyan részben háttérbe szorult témakörök mentén, mint amilyen egyebek mellett a fogságba hurcoltak otthonmaradt családjainak helyzete. A Gulág- és Gupvikutatóknak ugyanis vajmi kevés idejük marad a közvetett áldozatok, a foglyok szerettei, családtagjai szenvedéseinek, a fogság rájuk gyakorolt hatásainak vizsgálatára. E tanulmány ezért pontosan erre a kérdéskörre igyekszik röviden rávilágítani az erdélyi magyar civilek 1944 őszi elhurcolásának tükrében. A továbbiakban magukat a foglyul ejtéseket vázolom fel röviden, majd a családok által fogságba esett szeretteik szabadon engedéséért tett közbenjárási próbálkozásokat mutatom be. A foglyok és az otthonmaradt családtagok közötti kapcsolattartás formái külön témái e tanulmánynak, akár csak a túlélők hazatérésének körülményei. Végül a fogság utóélete és családon, valamint közösségen belüli emlékezete szintén e rövid írás részét képezi.

A magyar civilek foglyul ejtése Erdélyben 1944 szeptember-októberében, a frontátvonulás ideje alatt, illetve közvetlenül azt követően ment végbe. Elhurcolásuknak – amellet, hogy az az ellenséggel szemben, a háborús időkben tipikusan mondható szovjet fellépésnek számított – elsősorban két oka volt: a hadifogoly létszám-kiegészítés és a Szovjetunió háború utáni újjáépítésének munkaerő igénye. Ugyanakkor fontos kiemelni a román közrejátszást is az erdélyi magyarok elhurcolásában. A szovjetek oldalára áttált román politikai és katonai vezetés ugyanis 1944 kora őszén elérkezettnek látta az időt arra, hogy a második bécsi döntés következtében Magyarországhoz került Észak-Erdély fölött újból visszaszerezze az ellenőrzést. Tervei megvalósításában akadályt látott e terület nagyszámú, ekkor még abszolút többséget alkotó magyar lakosságában. Célja ezért a magyarság létszámának minden eszközzel való csökkentése volt. Ezt szolgálta az ún. Maniu-gárdák (román önkéntes paramilitaris csoportok) 1944 őszi terrorja is Erdély-szerte, amelyet olyan hírhedté vált vérengzések fémjeleztek, mint a szárazajtai mérszárlás, vagy a csíkszentdomokosi, gyergyószentmiklósi, magyarsombori, egeresi gyilkosságok.¹ Mindezzel román részről a magyarok megfélemlítését akarták elérni, hogy tömeges menekülésre készítsék őket Erdélyből.

Az elhurcolások rövid idő alatt zajlottak le. A szovjet hadsereg előrenyomulásával egyidőben, 1944 szeptemberében Háromszéken és a Csíki-medencében mintegy 3000 magyar fiút és férfit gyűjtöttek össze és hurcoltak el.² Később a Maros völgyében újabb kb.

¹ Gál M. – Gajdos Balogh A. – Imreh F. 1995. 47–56., 89–102.

² Illyés E. 1976. 68–69.

4000 magyar civil esett szovjet fogságba.³ Ezt követően, 1944. október 6. és 15. között Erdély középső vidékén folytatódtak a fogolyszedések, Tordán 700,⁴ Kolozsváron 5000,⁵ a „kincses várost” övező falvakból pedig újabb majdnem 1000 magyar embert érintett ez az akció.⁶ 1944 október második felében további foglyul ejtésekre került sor a Szamos völgyében, Bonchida és Dés környékén, valamint a Sajó völgyében, Szeretfalva és Beszterce vidékén. A november elejéig tartó elhurcolások érintették Varsolc, Szilágysomlyó, Szilágynagyfalu, Sarmaság, Nagysomkút és Nagybánya környékét is. E nagy kiterjedésű területről összesen mintegy 6000 magyar civil férfit deportáltak „málenkij robot”-ra. Összességében, az első hullám keretében, 1944. szeptember elejétől november elejéig, Észak-Erdélyben kb. 25 000 magyar polgári lakos eshetett szovjet fogságba. Életkoruk 14 évestől 70 éves korig terjedt, többségük azonban elhurcolásakor 20. és 40. életéve között járt. Így elvitetik a későbbiekben érezhető demográfiai veszteséget okozott az erdélyi magyar közösségnek.

Az elfogott magyarokat a Gupvi 12 táborába és 72 altáborába szórták szét. Többségüket az Urál-hegység déli lábainál elterülő alábbi lágerekbe vitték: Cseljabinszk, Kopejszk, Magnitogorsz, Asa, Salasova, Novi Salasova, Beloreck, Karpacsova, Minjar, Isembája, Kistim, Karabas, Nyizsnij Tagil, Ufa, Ufalej és Tvarájá Platyina. De erdélyi magyarok sínylődtek éveken át a Gupvi Volga-menti lágereiben, a Saratovi területen, az Azovi-tenger partvidékén, a Taganrog melletti táborokban, a krasznodari területen fekvő Kropotkin körzetében, a Krímben: Feodoszija, Szimferopol és Szevasztopol közelében. Sok erdélyi magyar került a mai Ukrajnába, Lvov, Nyikolajev, Maghino, Harkov és Sztálinó lágereibe, valamint a Donbas szénbányáinak közelében felállított gorlovkai, koborlai és más munkatáborokba.⁷

A civilek teljességgel jogtalan és durva elhurcolása nem csak magukra az érintettekre, hanem közvetlen hozzátartozóikra is traumatikus hatással bírt. A családtagok közül sokan életük végéig nem tudták földolgozni azt a pillanatot, amikor szemtanúi voltak szeretttük foglyul ejtésének. Így az elhurcolt erdélyi magyar fiúk és férfiak szabadon bocsátása érdekében is természetesen elsősorban kétségbeesett családtagjaik próbálták meg közbenjárni. Először a Magyar Dolgozók Szövetségéből (MADOSZ) 1944. október 16-án Magyar Népi Szövetséggé (MNSZ) alakuló erdélyi magyar baloldali szervezethez folyamodtak abban a reményben, hogy politikai vonalon sikerül elérni a foglyok hazaengedését. Az MNSZ iródaiban azonban az elhurcoltak hazahozatalára vonatkozó minden kérésüket elhárították.

Az eredménytelenség nem csüggesztette el a hozzátartozókat, akik most már egyenesen a nyilvánosság akkori legfontosabb fórumaihoz, a napilapokhoz fordultak segítségért. A történetekről azonban a korabeli magyar sajtó legnagyobb része mélyen hallgatott. A családtagok kitartó kérdőzködéseire végül az MNSZ kolozsvári napilapja, a *Világosság* válaszolt, leszögezve:

³ Gál M. – Gajdos Balogh A. – Imreh F. 1995. 27–30.

⁴ Murádin J. K. 2019.

⁵ Murádin J. K. 2004.

⁶ A szerző által készített interjú id. Dáné Tibor (1923–2006) jogással, aki 1989 után az egykori foglyok kártérítési igénylését állította össze. Kolozsvár, 2004. április 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷ Bank B. – Benkő L. – Bognár Z. – Deák L. – Dr. Dupka Gy. – Kóteles L. – Márkus B. – Dr. Murádin J. K. – Weiss R. 2015. 99.

„Kérdéseikre őszintén megmondottuk, hogy sem a hadifoglyok, sem az elszállítottak (sic!) dolgában semmit nem tehetünk, hiszen a velük való érintkezést szigorú hadijog szabályozza s bizonyára időnek kell eltelnie, míg a kijelölt helyeken történő számbavételük után a hozzátartozók levelezésbe bocsátkozhatnak velük.”⁸

A sajtó annyiban mégis segítségére volt az otthonmaradt családtagoknak, hogy 1945 elejétől teret engedett a társadalomhoz címzett, közvetlen segítségkéréseknek. A *Világosságban* 1945 márciusától 1947 szeptemberéig megjelent egy rovat *Ki tud róluk?* címmel, amelyben az érintett családok közzétehették elvitt szeretteik nevét és eltűnésük időpontját, helyszínét. Segítségkérések azonban konkrét eredményre nem vezethettek.

Látva a helyzet reménytelenségét, kolozsvári magyar anyák, hitvesek és árván maradt gyermekek egy kitartó csoportja végül a református egyházhoz fordult segítségért. Szeretteik mielőbbi szabadon bocsátása érdekében, Vásárhelyi János kolozsvári református püspököt kérték fel közbenjárásra a magyar kormánynál. Meghatóan őszinte sorokban fejezték ki hónapok óta tartó, szomorú helyzetüket egy 1945. március 2-i keltezésű levelükben:

„Az összes kolozsvári magyar nők nevében, síró és kétségbeesett magyar anyák, hitvesek és elárvult gyermekek nevében fordulunk nagyméltóságodhoz segélyért, oltalomért és pártfogásért azoknak a szerencsétlen elhurcolt magyar embereket [embereknek – MJK], kiket minden ok nélkül, ártatlanul elraboltak családjukból, otthonukból, hogy kegyetlenül kínozzák és halálba vigyék őket. (sic!) A mi fájó lelkünk, szívünk régóta megérezte és tudja, hogy minő sorsban szenvednek a szerencsétlenek, de ha sírva, jajgatva, kétségbeesve valahol felszólaltunk érdekükben, vagy panaszkodtunk, elhallgattattak bennünket azzal, hogy: »nincsenek rossz sorsban (sic!), vagy pedig jönnek már haza« stb. [...] Nagyméltóságod jól tudja, mert itt volt és van a mi körünkben, hogy hány ezer meg ezer embert szedtek össze csak ebből a városból is, így átérezheti a mi rettenetes lelki fájdalomunkat és kérve kérjük [...] szólaljon fel a magyar kormánynál, hogy intézkedjenek, tegyenek valami lépéseket és hozzák haza azokat a szerencsétlen, elhurcolt magyar embereket, kik a foksányi és a többi táborokban szenvednek.”⁹

A püspök azonban mit sem tehetett értük. Hiszen ha az ekkor már hónapok óta ideiglenes szovjet katonai közigazgatás alatt álló Észak-Erdélyből valamiképpen kapcsolatot is teremthetett volna a magyar kormánnyal, az sokat nem tehetett volna a foglyokért. A Budapestet két héttel korábban feladó és a Nyugat-Dunántúlon fokozatosan visszaszoruló magyar közhatalom már rég nem volt abban a helyzetben, hogy az erdélyi ügyekben lépéseket tehesen. A Debrecenben székelő, szovjetbarát Ideiglenes Kormánynak pedig nem volt meg az ehhez szükséges mértékű befolyása, de nyilván a szovjet elhurcolási akciók elleni fellépésre irányuló akarata sem. Mindemellett pedig a segítségkérés is már jócskán megkésétt. Az

⁸ Sz.n. 1944. 3.

⁹ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Erdélyi Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának levéltára. Kolozsvár. 1945/147.

elhurcoltak közül ugyanis azok, akik túléltek az addigi megpróbáltatásokat, már mind megérkeztek a szovjet céltáborokba, ahonnan külső hatalom ki nem szabadíthatta őket.

1945. március 2.
1945.
Nagybányán
Dr. Vásárhelyi János
cs. ref. püspöknek

Az orosz boloszlavizm magyarországi részében,
sima és katasztrofális magyar országok, hitvesek
és elcsúszott gyerekek, minden fordulatlan
nagyváltásokkal segítést, általában és mind
fajánkat azonnal ~~szükségelt~~ elhurcolt
magyar embereket, akik minden ok nélkül
átalattak szlovákiai pályaudvarok, otthonukból
hogy hagyatékul kéreznél és halálba vinnél őket.
És mi fájna nekünk, szegény magyarok
megint az, hogy mielőtt sorban ~~személyes~~
személyesen, de ha sima, papjainak, hitves,
hosszú utatból felhatalmazott emberekben vagy
papjainkatunk elhallgatással becsülnél azonnal
Nagybányán, mi sorban, vagy pedig jóváért
már háza, stb.

Hogy minő sorban vanunk, most már
nyilvánosságunk körül, ha mi magy ar anyjaink és hős-
ök, - jaink pedig meg mindig nem jönnék, hanem
további szeméremmel, s mindennap, minden óra edd

amban életük körül ott a táborban, hal-
életnek fennél és elgyengülve, szemérem magh-
nosza tovább szütyölve.

Elgyengülve jól tudja, mert itt az
és van a mi köztünk, hogy hang ezer magy
ezer embert szétel, mire csak ebből a városból
is, így a mielőtt a mi névtelen lelke fájna
munkát is háza képzik mint a jó Jelenetek
amint képzik, tegye magy szétel, tegye magy embert
társaság, mindnyájunkat is szételjen fel a
Magyar kormányunk, hogy inter képzik, tegye
már valenél képzik és háza háza szétel
a szeméremmel, althozva magy ar ambanél,
hál a fogságra és a többi táborokban szeméremmel
Haza hozatunk szegény, most odaát
mindennap megint az a helyet, s lehet szétel
őket is nagyobb vesély fogságra mint eddig
Magyfalva képzik, hogy minden képzik, háza
háza őket, háza képzik, háza képzik, háza
szét a gyomrából szétel azonnal!

Jelen részben, az a János részben, sima,
Jelen részben, az a János részben, sima
szegények képzik halálra magy embert és
szegények képzik és képzik! Ész képzik me,
- az orosz boloszlavizm magyar ország, hitvesek
és elcsúszott gyerekek.

A kolozsvári elhurcoltak hozzátartozói által Vásárhelyi János református püspöknek írt, 1945. március 2-i keletkezű, segítségkérő levél két oldala.¹⁰

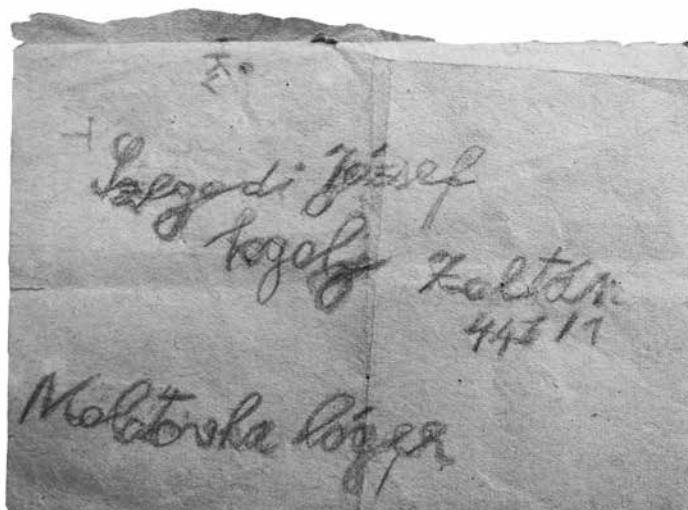
A foglyok maguk is arra törekedtek, hogy otthonmaradt rokonaikkal, hozzátartozóikkal valahogy tudassák a velük történetek és adott helyzetüket. Azon kevesek, akiknél elfogásukkor volt valamilyen papír és írászer, még a kiszállításuk kezdetén, mikor az őket szállító vonatszerelvények erdélyi, majd havasalföldi, végül moldvai tájakon haladtak át, cédulákat dobáltak ki a rácsos vagonablakokon, amelyekben olykor névsorokkal is tudatták hogy kiket vittek el, és hol vannak.¹¹ Ezt a gyakorlatot nevezte el később „kőpostának” a szakirodalom, hiszen általában valamilyen súlyosabb tárgyhoz, legtöbbször kavicsához rögzítették a papírfecniket, hogy azokat ne fújja el a szél és a sínek mentén megtalálható legyenek. A korabeli társadalom összetartását, az emberek segítőkészségét mutatja, hogy ezek a vasúti töltések mellett heverő üzenetek sokszor eljutottak a címzetthez,¹² még akkor is, ha az igen távol, az ország másik felében volt. A „kőposta” gyakorlata a szovjet határ átlépése után azonban ellehetetlenült. Onnan ugyanis nem volt esély semmilyen üzenet továbbítására az otthonma-

¹⁰ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Erdélyi Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának levéltára. Kolozsvár. 1945/147.

¹¹ Szabó Gy. 1994. 30.

¹² Ilyen volt az e tanulmány címében szereplő pár soros üzenet is: „Meghálni könnyebb, mint elválni”, amelyet az 1944 júniusában katonának behívott és később szovjet fogságba esett nagybányai (ma: Băţanii Mari, Kovászna megye, Románia) Mokán Ferencnek küldött testvére Nagybaconból Erdőfülébe (Ma: Filia, Kovászna megye, Románia). A szerző által készített interjú Mokán Ferenc (1926–?) egykori fogollyal, Nagybacon, 2016. július 15. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

radt családtagok számára. Ezzel maguk a foglyok is tisztában voltak, így ezzel a módszerrel többé nem éltek.

A „köposta” egyik tipikus példánya: Szegedi József kolozsvári orvosnak címzett rövid üzenet, amelyben értesítik fia, Szegedi Zoltán Zsolt, 30 éves, hadnagy, szovjet hadifogoly sorsáról, aki a molotovkai 441/1-es fogolytáborban (Georgia) raboskodott.¹³

Hosszú hónapok teltek el teljes bizonytalanságban, mígnem a világháború európai befejeződése, 1945. május 9-e után egyes lágerekben lassan megindulhatott az otthoniakkal való levélváltás. Addig otthonmaradt szeretteik a foglyok sorsáról semmit sem tudhattak. Számukra ez volt a legnehezebb időszak. A tábori postaszolgálat a Szovjetunióban csak fokozatosan épült ki, a legtöbb lágerben voltaképpen csak 1946 elejétől kezdett működni.¹⁴ Volt azonban olyan láger, például a magnytogorszki 1080-as számú tábor, ahol ennél is tovább, 1947 elejéig kellett várni az első hivatalos üzenetküldési lehetőségre.¹⁵ Ráadásul a cenzorok munkájának megkönnyítésére, a kezdeti időszakban a foglyok számára csak tíz sor, vagy legfeljebb huszonöt szó írását engedélyezték. A találékonyabbak ezért a rövidebb szavakat összeírták, hogy üzeneteik minél hosszabbak legyenek.¹⁶ A tábori levelezőlapokat a cenzúra moszkvai központjában ellenőrizték, és onnan küldték tovább a címzettekhez. Ugyanígy, a foglyoknak szóló leveleket is, a kézbesítés előtt Moszkvában átvizsgálták. Többoldalas, valódi levelet a foglyok 1948-tól kezdve írhattak, addig csak a Nemzetközi Vöröskereszt által kiadott tábori levelezőlapok formanyomtatványait használhatták. A fogság viszontagságait

¹³ A szovjet fogság kolozsvári emléktárgy gyűjteményéből. Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvári Kar. [A továbbiakban: Sapientia gyűjtemény] Leltári szám: C–321.

¹⁴ Zsigmond J. 2002. 89–90.

¹⁵ A szerző által készített interjú Kelemen István (1926–2011) egykori elhurcolttal, Kolozsvár, 2008. január 17. A hangfelvétel a szerző tulajdona. (A továbbiakban: Kelemen.)

¹⁶ Papp A. 2001. 56., 164.

túlélők többségét azonban 1948 végéig hazaszállították. Így a Szovjetunióból zömében csak tábori levelezőlapok pár soros üzenetei jutottak haza. Hasonlóképpen, az érintett családok is csak ilyen levelezőlapok formanyomtatványát használva írhattak pár megnyugtató szót fogságban szenvedő szeretteiknek.

Ercsey Gyula 1946. március 3-án, szüleinek írt első tábori levelezőlapja. A feladó címeként „Szovjetunió – Moszkva, Vörös kereszt, Postaláda No. 130” szerepel, ami az Urál-hegységbeli Asa városa melletti 130-as lágert takarja.¹⁷

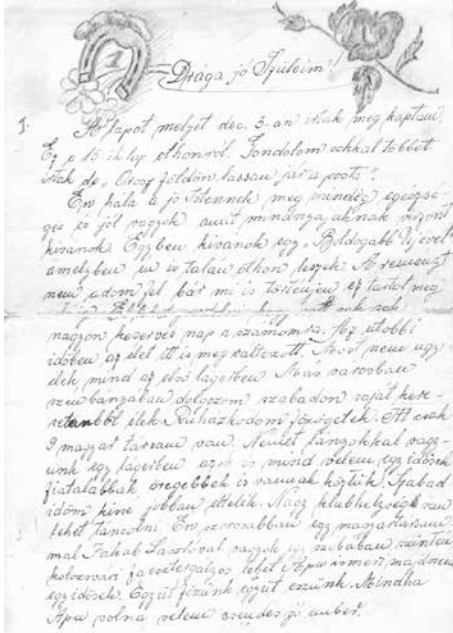
A tábori levelezőlapok jellegzetessége a tömör fogalmazás, a sablonos kifejezések és a lényegretörő kifejezésmód. Konkrét információkat a foglyok valós helyzetéről nem lehetett leírni, mégis a fogságban szenvedőkön sokszor úrrá levő végső elkeseredés küszöbén, egyedül ez, a szeretteiknek hazaküldhető kis lapocskát tartotta a lelket. Ugyanakkor az otthon maradt családtagoknak is e rövid üzenetek jelentették a fogságba hurcoltakról rendszertelenül érkező, apró életjeleket.

A családok számára a foglyokkal való levelezés a korábbi hosszú, gyötrelmes bizonytalanságnak vetett véget azzal, hogy sokszor évek után végre bizonyosságot szerezhettek afelől, hogy elhurcolt szerettük életben van. A cenzúra miatt azonban a foglyoknak óvatosan kellett fogalmazniuk, ha azt akarták, hogy levelük biztosan hazaérkezzen. Tilos volt írni a fogság pontos helyszínéről, akárcsak a táborok belső életéről, a foglyok reális egészségi állapotáról és valós életkörülményeiről. Így az otthoniak e fontos részletekről nem értesülhettek. Számukra mégis óriási öröm volt fogságban sínylődő szeretteik sorait olvasni.

Maguknak a foglyoknak is bátorítást, lelki épülést jelentett az otthon maradt szeretteikkel való korlátozott kapcsolattartás. Karácsonykor vagy húsvétkor igyekeztek hazaküldött

¹⁷ Sapiaenia gyűjtemény. Leltári szám: C–64.

lapjaikat különlegessé tenni, hogy családtagjaiknak örömet okozhassanak. Így születtek az egyedi díszítésű, ünnepi tábori levelezőlapok és levelek, amelyekből több is fennmaradt. A jó rajzkészséggel megáldott, ügyes kezű foglyok szilveszter alkalmával általában virágmintával és a hagyományos újévi szerencsét hozó jelképekkel, patkóval, négylevelű lóherével stb. próbálták az ünnepi hangulatot felidézni, húsvétkor pedig a krisztusi feltámadás ünnepköréhez kapcsolódó szimbólumokkal, barkáival, piros tojással utaltak az élet újraindulásának örök tavaszi jelképére.

Kelemen István 1949. január 8-i és április 3-i keltezésű, családjának írt, ünnepi díszítésű, szilveszteri és húsvéti levele a magnytogorszki 1079-es lágerből.¹⁸

A tábori postát irányító szovjet hatóságok 1947-től már azt is megengedték, hogy szeretteik fényképeket is küldjenek hazulról a foglyoknak, illetve arra is lehetőség nyílt, hogy a foglyok küldjenek magukról fényképeket a családjuknak. Ez utóbbi természetesen erősen korlátozott mértékben és kizárólag a táborvezetőség jóváhagyásával, valamint a cenzúra ellenőrzése mellett történhetett meg. A lágerben mindig jóelőre felkészítették a fényképezésre kiszemelt foglyokat és művi háttérrel készítették róluk a fotókat. A hetek óta jobb koszt tartott, valamelyest feltáplált foglyokat a fényképezés idejére rájuk adott, jobb minőségű ruhákban állították fényképezőgépre, abban a reményben, hogy ezáltal is leplezhetik a szovjet lágerrendszer iszonyatát és a valóságostól eltérő, idealizált képet mutathatnak róla a külvilágnak.

¹⁸ Sapientia gyűjtemény. Lettári szám: C-86, C-87.

A tábori levelezés végig megoldatlan, legnagyobb problémája a rendszertelenség volt. A gyakran igencsak késedelmes levélváltás jelentős mértékben fokozta az érintett családok aggodalmait, hiszen állandó kételyek között tartotta őket fogságban levő szerettük sorsát illetően. Sokszor előfordult, hogy hónapokon át, vagy akár egy egész éven keresztül nem kaptak hírt a szovjet lágerekből, és az is megesett, hogy leveleik nem érkeztek meg a foglyokhoz. A levélváltás gyakorisága ugyanis elsősorban a fogság helyszínétől és a táborvezetés hozzáállásától függött. A távoli vagy eldugottabb helyeken fekvő lágerekből nehezen jutottak haza a tábori postaszolgálat küldeményei. Azok a táborparancsnokok pedig, akik a foglyokhoz különböző okoknál fogva, az átlagosnál ellenségesebben viszonyultak, más megszorító intézkedések mellett, gyakran éppen a levelezés akadályozásával büntették a táborlakókat, és így közvetve az otthonmaradt családtagokat is.

Az akadozó és állandóan késedelmes levélváltás mellett, a foglyok sorsáról családjaik csak a hazatérő szabadulók által hozott hírekből értesülhettek. A fogságból viszont csak igen keveseknek sikerült az első pár hónapban, egy-két évben hazatérni. Legkorábban azon kevesek jöhettek haza, akik sikeresen megszöktek még a kiszállítás idején, 1944-ben. Ezt követte azon foglyok hazaengedése, akik 1945 tavaszára annyira legyöngültek, hogy munkavégzésre alkalmatlanok lettek. Közülük a hosszú vonatútát túlélők 1945 késő nyarán, őszén érkeztek haza.²⁰ Ezt követően, 1946 augusztus–szeptemberében lépte át a határt több kisebb foglyoszállítmány. Ezek voltak az első olyan, többszáz fős transzportok, amelyekről a helyi sajtó is beszámolt.²¹ Jelentős számban azonban csak több mint fél évvel később, a békeszerződés aláírása után, 1947 május–júniusában, illetve az év szeptemberében érkeztek haza foglyok.²²

A Szovjetunióban lévő magyar fogolytömegek legnagyobb részét 1948 márciusától kezdtek szabadon engedni. Az év októberéig,²³ fél év leforgása alatt, több nagyobb szállítmánnyal, a túlélők legkevesebb fele tért haza. Az utolsó nagy fogolytranszport 1949 októberében

Zsigmond József fogoly téli öltözetben.
A kistimi lágerben 1947 decemberében készült
propagandafotó.¹⁹

¹⁹ Zsigmond J. 2002. 172.

²⁰ Sz.n. 1945. 1.

²¹ Sz.n. 1946a. 3., 1946b. 3.

²² Sz.n. 1947f. 2., 1947g. 1.

²³ Sz.n. 1948a. 1., 1948b. 7.

érkezett Erdélybe.²⁴ A még ezután is kint maradók szórványosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között.²⁵ Utóbbiakra családjaiknak szinte egy egész évtizeden át kellett várnia.

A hazatérő erdélyi foglyokat két nagy fogadóláger várta: a foksányi²⁶ és a máramarosszigeti tábor.²⁷ Utóbbi fogadta 1946 augusztusáig a magyarországi illetőségű foglyokat is. Emiatt Máramarosszigeten 1945-től állandó volt a zsúfoltság, mintegy 30–40 000 ember várta a szabadulást. A sokat szenvedett emberek fő törekvése a családjaikkal való mihamarabbi kapcsolatfelvétel volt. A Szovjetunió határát átlépve legtöbbször már csak a hazaérkezésre tudott gondolni, s igen feszült idegállapotban volt. Ezért nagy örömet szerzett nekik az a lehetőség, hogy a romániai fogadó lágeremből is leveleket írhattak szeretteiknek.

Nemcsak az évekig tartó rabságból szabadulók, hanem az otthoniak is nagyon várták már a viszontlátást. A hadifoglyok és civil elhurcoltak hazatérésének hírére szép közösségi kezdeményezések születtek. Elsősorban a nagyobb erdélyi városokban fogott össze a lakosság, hogy az érkező foglyok ellátását, gondozását megszervezze, illetve abban segítsen. Kolozsváron az MNSZ nőbizottsága, a Népvédelem és a Zsidó Demokrata Népközösség támogatásával hozták létre és működtették az ún. Hazatérők Otthonát. Az intézményben dolgozó önkéntesek rendszeresen ellátták és ételmezték a hadifoglyokat. A korabeli sajtóban tallózva, arról lehet olvasni, hogy fekete kávéval, bablevessel, túrópuliszkával, kenyérral kínálták a vasútállomásra befutó fogolyszervevényekkel érkezőket.²⁸ A Hazatérők Otthona konyhájának állandó működtetése, főleg a fogolyszállítmányok sűrűbb érkezésének idején, 1947 és 1948 nyarán folyamatos ellátást igényelt. Ebben lelkes, áldozatkész nők, asszonyok és leányok vállaltak rendszeresen önkéntes munkát. Lisztet, sajtót, zöldséget, zsírt, szalonnát, tojást, cigarettát, sőt még pénzadományokat is gyűjtöttek a megérkező szabadulók ételmezésére.²⁹ Ugyanakkor Marosvásárhelyen az MNSZ hadifogolygondozó bizottsága, az ételmezésen túl, gondoskodott a hazaérkezők pihentetéséről, megfelelő civil ruhákba öltöztetéséről, sőt még munkalehetőségek keresésében is támogatta őket. Hasonlóképpen Temesváron is külön bizottságot alakított az MNSZ helyi szervezete a hazatérő foglyok fogadására, erkölcsi és anyagi támogatására, valamint elhelyezésére.³⁰

Mindezeket azonban messze felülmúlták a hozzátartozók tömegesen megnyilvánuló egyéni kezdeményezései. Amint bizonyossá vált, hogy a foglyok hazatérhetnek a Szovjetunióból, és megkezdődött nagyobb számban való hazaszállításuk 1947-ben, családjaik egyre türelmetlenebbül várták, hogy viszontláthassák szeretteiket. Ezért gyakran megesezt, hogy elébementek a szabadulóknak. A máramarosszigeti és a foksányi fogadó lágernek kapuját, kerítését a foglyok szeretteinek tömegei lepték el. A jelenség odáig fajult, hogy 1947 júliusában a hadifoglyok ügyeit intéző országos bizottságnak felhívást kellett intéznie a hozzátartozókhöz, hogy szünni nem akaró érdeklődésükkel ne hátráltassák a bizottság mun-

²⁴ Papp A. 2001. 148., 156., 161.

²⁵ Murádin J. K. 2016. 31.

²⁶ A szerző által készített interjú Mile József (1923–2015) felsőzsuki postamesterrel, egykori elhurcolttal, Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző tulajdona. (A továbbiakban: Mile.)

²⁷ Ákosi Zs. 2017. 3.

²⁸ Sz.n. 1947a. 6.

²⁹ Sz.n. 1947d. 3.

³⁰ Sz.n. 1947e. 1.

káját, mert azzal éppen a foglyok szabadon bocsátásának folyamata szenved késedelmet.³¹ Amúgy is szigorú rendelet tiltotta a fogadó lágerekben egészségügyi karanténban lévők meglátogatását és azt, hogy élelmiszer- vagy ruhanemű csomagokat adjanak át számukra.³² A szeretteikkel való találkozássra ezért továbbra is várniuk kellett.

Ilyen előzmények után érthető, hogy a nagyobb erdélyi városok: Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Csíkszereda stb. vasútállomásaira beérkező, szabadságukat visszanyert foglyokat szállító vonatszerelvényeket minden esetben valósággal „megrohmozta” a helyiek tömege. Nagy volt az örömük azoknak, akiknek megadatott a viszontlátás katarktikus élménye. Ám a legtöbben hiába keresték kétségbeesetten fogságba hurcolt családtagjukat, hiába ostromolták kérdéseikkel a hosszú úttól kimerült hazaérkezőket.³³ Az általános káoszban, kapkodásban kevés remény volt arra, hogy még mindig fogságban sýnlódó szeretteikről biztos híreket szerezhessenek.

De hogyan is élte meg a család a túlélők hazatérését és az óriási lelki sokkhatást jelentő találkozást? Álljon itt három egykori fogoly visszaemlékezése, akik a hazaérkezést a velük készült interjúban a következőképpen idézték fel:

„Egy deréknél szakadt orosz katonakabátban és facipőben érkeztem haza, Kolozsvárra – idézte fel a még 1945 októberében szabaduló Mile József. Az állomáson akkor állították fel a Dermata-sátrat,³⁴ hogy fogadja a hazatérőket. Én voltam az első, aki Kolozsvárra hazajött.³⁵ A sátorból enni akartak adni, de én mondtam, hogy itt [a közelben – MJK] lakom, és nem kell semmi. Sok családtag volt, akik várták a hazatérőket. Körülfogtak, érdeklődtek, de én akkor nem tudtam gondolkodni. [...] Az unokabátyám nem ismert meg. [...] Amikor édesanyám meglátott, összeesett. Valósággal búcsújárás volt nálunk, mert mindenki érdeklődött. De az én fejem kihagyott...”³⁶

„Máramarosszigetnél hoztak be” – emlékezett a jóval később, 1949 októberében hazaérkező Kelemen István. „Egy lélek sem volt, mintha ki lett volna cserélve egész Kolozsvár. [...] Bementem a mi utcánkba. Leültem az utcasarkon a bőröndömre és úgy néztem végig az utcát. Mind vártam, néztem, de nem jött ki senki a kapun. [...] Persze elmentem a kapuig. Benyitottam, bementem. Leültem az asztalhoz. [...] Anyám akkor jött haza a munkából. [...] Bejön a kapun, meglát. Ki kellett fogjam. [...] Szegény anyám. Szerrefel, hogy anyám visított, öcsém kijött és nekem jött. Nem ismert meg az öcsém. Volt a konyhában egy ágy és anyámat oda letettem. És helyrejött aztán.”³⁷

³¹ Sz.n. 1947b. 3.

³² Sz.n. 1947c. 2.

³³ Papp A. 2001. 58., Szabó Gy. 1994. 132.

³⁴ A Dermata bőrgyár (később Herbák János, ma Clujana), Kolozsvár legnagyobb üzemének segélyező sátráról van szó.

³⁵ Nyilvánvaló túlzás a visszaemlékezésben.

³⁶ Mile.

³⁷ Kelemen.

A szintén öt évi fogság után, 1949 novemberében hazaérkező Török Imre szerint:

„A szüleim már nem is számítottak arra, hogy még élve viszontlátnak. [...] Leszálltam Székelyberében³⁸ az utolsó autóbuszállomásnál. A falumig, Berekeresztúrig³⁹ még vagy két kilométert kellett gyalogolnom. De szinte azonnal megállítottak, mert tudták, hogy fogságból jövök. Körülvettek az emberek és kérdezősködtek, hogy honnan jövök, hol voltam fogságban. [...] Anyám sírt, azt sem tudta, mit csináljon. Mikor meglátott, alig hitt a szemének. [...] Megölelt. Azzal fogadott, hogy éjjel-nappal imádkozott, hogy segítsen haza a jó Isten, és íme hazajöttem. Nagy volt az öröm. Előkerült az egész család. Heten voltunk testvérek. Édesanyám rögtön étellel kínált, mikor látta, hogy le voltam fogyva. Mindössze 52 kiló voltam.”⁴⁰

Sok család azonban nem volt ilyen szerencsés. Fogságba került szerettüket hiába várták. Az 1944 őszen elhurcolt erdélyi magyaroknak ugyanis majdnem egyharmada, mintegy 5000–6500 fő elpusztult a többéves fogságban. Sok elhunyt fogolyról csak későn, vagy soha nem jött hír, és ahogy teltek az évek, egyre egyértelműbbé vált, hogy már nem térnek haza.

Azok pedig, akik a fogság nehéz éveit túléltek és a Szovjetunióból hazatérhettek, megbélyegzett emberek lettek. Fogságuk ténye abszurd módon a soha nem pontosított bűnösség általános vádját vetítette rájuk a kommunisták uralma alatt álló Romániában. Fogoly múltjuk miatt előítéletekkel, munkavállalási nehézségekkel küszködtek, és a hatalom új urainak gondja volt arra, hogy családtagjaik megélhetését is igyekezzenek ellehetetleníteni. Az állami szervek kisemmizésükre törekedtek, és a legtöbb esetben nyomor várt mind rájuk, mind egész családjukra. Ilyen körülmények között, a fogság éveiben meghurcolt és hazatérésük után is megfélemlítésben élő emberek beilleszkedése a békés, civil életbe csak nagy nehézségekkel és fokozatosan következhetett be, sok esetben pedig felemás maradt.

A fogságot túlélők, akárcsak elpusztult társaik, áldozatok voltak. A többéves nélkülségek miatt ugyanis, a hazatérők közül is sokaknak annyira megrendült az egészségi állapota, hogy rövidesen meghaltak. Mások a táborban szerzett, lappangó betegségek folytonos kiújulásai miatt, egész hátralevő életükre kiható egészségügyi problémákkal küszködtek. Viszont ennél sokkal nagyobb megpróbáltatást jelentett minden egyes túlélő számára a lelki trauma. A hazatérők lelkében és emlékezetében ugyanis örökre nyomot hagytak a szenvedések. Legtöbbjük nem, vagy csak részben tudta feldolgozni az átélт iszonyatot és hosszú időnek kellett eltelnie addig, amíg a fogság pszichológiai hatásai alól nagyjából felszabadulhatott. Érzékletesen ír erről visszaemlékezésében Bitay László:

„Itthon még sokáig kísértettek a lágerélmények. Éjszakánként gyakran újraálmodtam az átélteket, s ilyenkor mindig csuromvizes párnán ébredtem fel. [...] Hosszú hónapok

³⁸ Ma: Bereni, Maros megye, Románia.

³⁹ Ma: Bâra, Maros megye, Románia.

⁴⁰ A szerző által készített interjú Török Imre egykori elhurcolttal (1928–?), Kolozsvár, 2006. december 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

*teltek el, amíg végre annyira összeszedtem magam, hogy már nem reszkettem az élelemért s az evést nemcsak azért hagytam abba, mert szégyelltem tovább enni, hanem azért, mert tényleg jóllaktam.*⁴¹

Mindezt jelentősen súlyosbította az a tény, hogy a túlélők évtizedekig nem beszélhettek a fogságról. Kálváriájuk negyven éven keresztül tabutéma volt: szovjet munkatáborok, civil elhurcoltak hivatalosan nem léteztek, azokról írni, a tragédiára nyilvánosan emlékezni, de még csak róla beszélni sem volt szabad. A fogságról való nyilvános emlékezés tilalma sokszor fásult megszokáshoz, beletörődéshez vezetett. Emiatt olyan eset is előfordul, hogy maguk az egykori fogoly leszármazottai sem tudnak apjuk, nagypapjuk kálváriájáról. Hiszen a gyermekek megóvása érdekében a fogság emléke gyakran még a családi körben is tabutémának számított.

Különleges, egyedi kivételt képez Kolozs⁴² esete, ahol egy egész közösség szállt szembe a hatalom által megkövetelt hallgatással. A külvilágtól viszonylagos földrajzi elzártságban élő Kolozs megyei nagyközségből 1944 októberében elhurcolt helyi magyar lakosok közül 11-en a szovjet fogságban hunytak el. Amikor erről négy évvel később a hazatérők hírt hoztak, a mély gyászba boruló családok a tiltó körülmények között is fontosnak tartották, hogy az elhurcolások negyedik évfordulóján, 1948-ban az áldozatokról méltóképpen megemlékezzenek. A kolozsi családok fájdalma közösségi szintre emelkedett, amikor a megemlékezésnek otthont adó helyi református templomban az egész gyülekezet gyászszertartás keretében búcsúzott a szovjet fogságban meghaltaktól.⁴³

Mindezzel együtt, az erdélyi magyar civilek szovjet fogságának története napjainkban mégsem tekinthető közismert ténynek. Széleskörű megismertetését a különböző konferenciák és a sorra megjelenő tudományos művek mellett legin-

A magyar civilek elhurcolásának emlékműve Kolozsváron, a Házsongárdi Temető lutheránus sírkertjében. A felvétel a 2016. november 19-i, ünnepélyes felavatáskor készült. Fotó: Murádin János Kristóf

⁴¹ Bitay L. 1991. 613–614.

⁴² Ma: Cojocna, Kolozs megye, Románia.

⁴³ A szerző által készített interjú Kondrát Józseffel (1942. október 6–), id. Kondrát József egykori fogoly fiával, Kolozs, 2021. június 18. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

kább a rendszerváltoztatás óta felállított újabb és újabb emlékművek szolgálják. Az erdélyi magyar civilek málenkij robot-ra hurcolásához kötődően először a tordai központi magyar temetőben történt 1995-ben kopjafa-állítás. Majd közel húsz évvel később, 2014. október 4-én az áldozatok névsorát tartalmazó gránittömbökkel és egy kétnyelvű emléktáblával kiegészítve avatták újra az emlékművet, felemelő ünnepség keretében.⁴⁴ Pár nappal később, 2014. október 14-én emléktáblát lepleztek le a kolozsvári Házsongárdi Temető lutheránus sírkertjének gondnoki házán is, amelynek háromnyelvű (magyar–román–német) felirata hirdette, hogy „A Kolozsvárról 1944 októberében a Szovjetunióba hurcolt 5000 civil férfi emlékére” állították.⁴⁵ Két évvel e szerény kezdeti lépés után, 2016. november 19-én, a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére keretében, szintén a Házsongárdi Temető lutheránus sírkertjében immár látványosabb, négynyelvű (magyar, román, német és angol) felirattal ellátott emlékművet állították.⁴⁶

A jelképes sírokként is felfogható emlékművek lehetőséget nyújtanak arra, hogy az emlékező és gyászoló családok egy-egy tényleges helyen, nyilvánosan is megemlékezhesenek a fogságot szenvedő, illetve a Szovjetunióban elhunyt szeretteikről. Ez egyben a közösségi tragédiák feldolgozásához is nagymértékben hozzájárul, enyhítve a kibeszéletlen múlt terhet, miközben arra figyelmeztet, hogy a történetek feledésbe merülése nem engedhető meg.

Hivatkozott irodalom

Ákosi Zsolt

2017 A máramarosszigeti átmeneti fogolytábor. *Szabadság* XXIX. (174) 3.

Bank Barbara – Benkő Levente – Bognár Zalán – Deák László – Dupka György – Köteles László – Márkus Bea – Murádin János Kristóf – Weiss Rudolf

2015 „*Itt volt a végállomás*” *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs.

Bitay László

1991 6 ló – 40 ember? *Romániai Magyar Szó* III. (8) 613–614.

Gál Mária – Gajdos Balogh Attila – Imreh Ferenc

1995 *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. RMDSZ Ügyvezető Elnökségének Politikai Főosztálya, Kolozsvár.

⁴⁴ Sz.n. 2014a http://www.honvedelem.hu/cikk/46860_a_tordai_csatara_emlekeztek (Letöltés ideje: 2021. november 25.)

⁴⁵ Sz.n. 2014b <http://www.hirado.hu/2014/10/19/konferenciat-tartottak-kolozsvaron-a-70-eve-szovjetunioba-hurcolt-civilek-emlekere/> (Letöltés ideje: 2021. november 25.)

⁴⁶ Papp A. 2016. <http://szabadsag.ro/-/emlekuavatas-kolozsvaron-az-1944-oszen-elhurcoltaknak> (Letöltés ideje: 2021. november 25.)

Illyés Elemér

1976 *Erdély változása. Mítosz és valóság*. Aurora Könyvek, München.

Murádin János Kristóf

2004 A megtizedelt város. *Korunk* XV. (10) 57–65.

2016 Az erdélyi magyar és német civil lakosság „málenkij robot”-ra hurcolása 1944–1945-ben. In Dupka György – Zubánics László (szerk.): *„Ezer fogoly küldi imáját az égbe... Mi Atyánk, Ūristen, segíts haza minket!...” Internálás és genocídium a Kárpát-medence régióiban. Internálás és deportálás, szovjetellenes személyek begyűjtése, megtorlás Kárpátalján*. (Kárpátaljai Magyar Könyvek, 252.) Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet – Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 19–41.

2019 Egy erdélyi kisváros az 1944 őszi szovjet deportálások metszéspontjában. A tordai magyarok elhurcolása. In Dupka György (szerk.): *„Kitárni az ország és a világ előtt az igazságot.” GULÁG–GUPVI-kutatók nemzetközi fóruma 2018*. (Kárpátaljai Magyar Könyvek, 281.) Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 191–213.

Papp Annamária

2001 *Szögesdrót*. Háromszék Lap- és Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy.

2016 Emlékműavatás Kolozsváron az 1944 őszén elhurcoltaknak. *Szabadság online*
<http://szabadsag.ro/-/emlekmuevatas-kolozsvaron-az-1944-oszen-elhurcoltaknak>
 (Letöltés ideje: 2021. november 25.)

Szabó György

1994 *Kolozsvári deportáltak az Uralban*. Komp-press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

Sz.n.

1944 Válasz szomorú asszonyoknak. *Világosság* I. (30) 3.

1945 Megkezdődött a romániai magyar hadifoglyok elbocsajtása a focsani-i fogolytáborból. *Népi Egység* II. (148) 1.

1946a Több száz Maros-megyei hadifogoly érkezett haza a napokban. *Szabad Szó* III. (195) 3.

1946b Újabb 2000 hadifogoly tért vissza a Szovjetunióból. *Világosság* III. (218) 3.

1947a Ma délután érkezik Kolozsvárra az első nagy hadifogolyszállító vonat. Az érkezők között erdélyiek, kolozsváriak is vannak. *Világosság* IV. (144) 6.

1947b Közöljük a máramarosszigeti hadifogolytáborban lévő erdélyiek névsorát. A hadifogoly-bizottság felhívása. *Világosság* IV. (169) 3.

1947c Ūzenetek a foksányi hadifogolytáborból. *Világosság* IV. (171) 2.

1947d Adományok a Hazatérők Otthonának. *Világosság* IV. (184) 3.

1947e Hadifogoly-gondozó. *Világosság* IV. (239) 1.

1947f 60.000 hadifogoly úton van Románia felé. Kolozsvári és Kolozs megyei illetőségűek érkeztek az első kisebb csoporttal. *Igazság* V. (117) 2.

1947g 170 hadifogoly érkezett haza Marosvásárhelyre és a megyébe. *Szabad Szó* IV. (119) 1.

1948a A Szovjetunióból újabb hadifogoly csoportok érkeztek Focšaniba. További csoportok érkezését várják. *Romániai Magyar Szó* II. (171) 1.

1948b Megszakítás nélkül állandóan folyik a volt hadifoglyok hazaszállítása. „Megismertük és megszerettük a szovjet népet!” írják a hazatért volt hadifoglyok. *Romániai Magyar Szó* II. (265) 7.

2014a A tordai csatára emlékeztek. *Honvédelem-portál* (2014. október 5.) http://www.honvedelem.hu/cikk/46860_a_tordai_csatara_emlekeztek (Letöltés ideje: 2021. november 25.)

2014b Konferenciát tartottak Kolozsváron a 70 éve Szovjetunióba hurcolt civilek emlékére. *MTI-hirado.hu*. (2014. október 19.) <http://www.hirado.hu/2014/10/19/konferenciat-tartottak-kolozsvaron-a-70-eve-szovjetunioba-hurcolt-civilek-emlekere/> (Letöltés ideje: 2021. november 25.)

Zsigmond József

2002 *Apám nyomán Szibériában. Az én háborúm és fogságom történetéből 1944–1948.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Szerző által készített interjúkat adták

id. Dáné Tibor (1923–2006) jogász, Kolozsvár, 2004. április 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Kelemen István (1926–2011) egykori elhurcolt, Kolozsvár, 2008. január 17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Kondrát József (1942. október 6–), id. Kondrát József egykori fogoly fia, Kolozs, 2021. június 18. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Mile József (1923–2015) felsőzsuki postamester, egykori elhurcolt, Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Mokán Ferenc (1926–?) egykori fogoly, Nagybacon, 2016. július 15. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Török Imre (1928–?) egykori elhurcolt, Kolozsvár, 2006. december 6. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Benkő Levente

„Ötnapi munka”. Az 1944. őszi tömeges elhurcolások a székelyföldi volt internáltak és hadifoglyok emlékezetében

Jelen dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, miként rögzült a második világháború fogság a székelyföldi férfiak emlékezetében. Ebben, az évtizedekig tabutémaként kezelt traumában egyformán érintettek a világháború magyarországi befejező szakaszában 1944 őszén–1945 elején katonaként szovjet, esetenként román hadifogságba esett, illetve az 1944. augusztus 23-i román átállást követő hónapokban otthonaikból fogolytáborokba hurcolt férfiak, hiszen csak a fogságba esés helye és körülményei voltak különbözőek, maga a foglysors már nem. A szovjetunióbeli fogoly- és kényszermunkatáborokban az ottani hatóságok egy kalap alá vették a foglyokat, és nem tettek különbséget a katonaként, illetve civilként fogságba esettek között.

A tanulmányban felhasznált emlékezéseket önszorgalomból, mindennapi munkám mellett, mindenféle juttatás és/vagy ellenszolgáltatás nélkül, az 1990-es évektől kezdődően 2021 nyaráig terjedő időszakban gyűjtöttem. Legnagyobb részben magnószalagra rögzített beszélgetések, illetve kisebb részben a túlélők által leírt emlékezések és naplótöredékek ezek. Az interjúkészítés során nem használtam semmiféle kérdőívet, sem előre gyártott kérdéssort, hanem – a beszélgetés fonalát kérdéseimmel, kiegészítéseimmel mederben tartva – arra törekedtem, hogy alanyaim szabadon, úgy és azt mondják el, ahogy és ami az emlékezetükben megmaradt, hogy minél több részletre kitérően elevenítsék fel a történeteket. Az volt a célom, hogy a traumát megélt emberek kibeszéljék magukból mindazt, amiről a kommunista diktatúra évtizedeiben legfeljebb szűk családi és/vagy bajtársi körben beszél(het)tek. Tekintettel a kommunista diktatúrára, annak igen szűkre szabott szólási és véleménynyilvánítási kereteire, valamint a mindezt testközelből aligha ismerő mai és majdani fiatal(abb) nemzedékekre, itt kell megjegyeznem, hogy a második világháborút követő kommunista hatalomátvételtől az 1989-es rendszerváltásokig, Kelet-Közép Európa szovjet érdekszférába tartozó országaiban a keleti fogság semmilyen helyet nem kap(hat)ott a nyilvános térben. Ez a kérdéskör nem képez(het)te sem a közbeszéd, sem a szakmai narratíva, illetve a kutatások tárgyát, ilyen tematikájú publikációk nem jelenhettek meg. Erre csak az említett rendszerváltásokat követően nyílt lehetőség, amikor előbb a sajtóban, majd az 1990-es évek derekától kezdődően kötetekben, illetve dokumentumfilmekben is megjelentek az emlék(töredék)ek.

A túlélőkkel folytatott közel száz beszélgetésem tapasztalatait elemezve, néhány alapvető tényezőre mindenképpen ki kell térnem. Az első és talán a legfontosabb, hogy a megszólalók elsősorban nagy többsége a kutatásom első szakaszában, vagyis az 1990-es évek második felében, örömmel vállalta a beszélgetést, mondhatni várva-várta a lehetőséget, hogy az átélteket végre a nyilvánosság előtt kibeszélhesse.

Nagyon ritkán, alig egy-két esetben fordult elő, hogy az alany nehezen szánta rá magát a beszélgetésre, és inkább a mai, hétköznapi gondokat – az időskori nyavalyák, a drága

gyógyszerek, az emelkedő árak, az alacsony nyugdíjak kérdéskörét – szerette volna velem, s általam a nyilvánossággal megosztani. A beszélgetések során nagyon fontos tényezőnek bizonyult a földrajzi, tájegységi hovatartozás-azonosság: amikor a bemutatkozáskor, illetve a bejelentkezéskor – már amikor egyáltalán szükség volt ilyenre – az emberek arról szerettek tudomást, hogy szülőföldünk Székelyföld, ezen belül Háromszék, Erdővidék közül, azonnali bizalom alakult ki, illetve az esetenként már meglévő ismeretség szorosabb, mondhatni, baráti lett. Ide tartozott egy másik, nagyon fontos tényező: a közvetlen, illetve a közvetett ismeretség léte. Utóbbi esetében igen hasznosnak bizonyult egy harmadik személy, mint közös ismerős – szülő, barát, egykori osztálytárs stb. – léte, ami indulásból erősítette a bizalmat.

Az összegyűjtött emlékezők egy részét a sepsiszentgyörgyi *Háromszék* című napilap hasábjain, a Csíkszeredában megjelenő *Székelyföld* című kulturális folyóiratban, a sepsiszentgyörgyi Trisedes Press Kiadó gondozásában 1999-ben megjelent *Fogolykönyv* című oral history gyűjteményben, más részét a szintén sepsiszentgyörgyi Charta Kiadó gondozásában 2001-ben megjelent *Muszáj volt élni valahogy* című, szintén oral history gyűjteményben, illetve az ugyanott, ugyanabban az évben megjelent Gocz József *3006 év hadifogságban* című adattár függelékében tettem közzé. Felhasználtam továbbá a csíkszeredai Pallas-Akadémia Kiadó gondozásában 2007-ben megjelent, Papp Annamáriával közösen írt *Magyar fogolysors a második világháborúban I-II.* című munkánkban, valamint más publikációk megírásában is.

Végül, de nem utolsó sorban egy másik tényről is szót kell ejtenem. A legutóbbi években, úgy 2016-tól errefelé –, amikor ezek az emberek már jóval a 80. életévük felett jártak, néhányan a 90-en is túl –, a beszélgetések már nem voltak annyira tartalmasak, miután az emlékek megkoptak, koruknál fogva nagy részük fizikailag és szellemileg sem volt már az egy-másfél évtizeddel azelőtti, így igen nagy valószínűséggel a megéltek sok-sok részlete a feledés homályába merült. De legalább rögzítettük és mentettük, ami még menthető volt.

A nekem megszólalók közül – főleg a katonaként hadifogságba esők – sokan megjárták a szovjet kényszermunka-táborokat, de a civilként internáltak közül többen megúszták a kiszállítást a Szovjetunióba. Ez annak volt köszönhető, hogy fogságuk első állomásai, így a barcaföldvári és a brassói román fogolytáborok szülőföldjük közvetlen szomszédságában, annak peremén helyezkedtek el, de a foksányi szovjet átmeneti láger sem volt annyira messze az otthonuktól, hogy szökés esetén, megfelelő terepismeret birtokában ne jussanak haza. Ráadásul az 1944. november közepétől 1945 márciusáig terjedő időszakban könnyítette a romániai gyűjtő, illetve átmeneti táborokból megszökött foglyok hazatérését az a körülmény, hogy ebben az időszakban Észak-Erdélyben a szovjetek által kiutasított román hatóságok, ezen belül a csendőrség szerepét a többnyire magyar nemzetiségű férfiakból álló ún. Népőrség töltötte be, amely nem akadályozta a szökevények hazajutását. Mint ismeretes, a szovjet hatóságok 1944. november 11-én kiutasították Észak-Erdélyből a román közigazgatást, amely csak a Groza-kormány 1945. március 6-i felállása után, március 13-án térhetett vissza az ország részbe.

A fogságba esettek két fő csoportját különböztethetjük meg: a hadműveleti területeken katonaként fogságba jutottakét, vagyis a hadifoglyokét, illetve az otthonaikból különféle indokokkal összegyűjtött és internáló táborokba hurcolt civilekét. Utóbbiakhoz tartoztak –

mint látni fogjuk – az 1944 őszi visszavonuló magyar hadsereg csapataiból lemaradt, megszökött, a további harcot értelmetlennek tartó, és az október 15-i sikertelen magyar kiugrási kísérlet után Szálasi alatt harcolni tovább nem akaró, otthonaikba hazatért honvédek is, akiket – bár visszatértek a civil életbe – a román Nagyvezérkar hadifoglyoknak tekintett, és internált.

Az erdélyi volt foglyok, ezen belül székelyföldi alanyaim mindkét fő csoportból származtak. Ugyanakkor azt is fontos tudni, hogy a korabeli román hatóságok, de főleg a szovjet katonai-politikai hatóságok összemosták, egybevonták a két kategóriából származó foglyokat, akiket egységesen hadifoglyoknak tekintettek, és az úgynevezett szovjet Gupvi-táborrendszerbe¹ hurcolták. A szovjetek külön csoportként kezelték a politikai perek során elítélteket, akik az ún. Gulag-lágerrendszerbe² jutottak. Lényegét tekintve mindkét fogolycsoportot ugyanabban a szovjet kényszermunka-táborrendszerben dolgoztatták, és végeztették velük az úgynevezett jóvátételi munkát. A foglyok szén-, vagy kőbányákban, építőtelepeken, erdőkitermelési, mezőgazdasági, vagy/és különféle gyári/ipari munkákon dolgoztak.

Hatósági intézkedések

Ezek után lássuk, hogy milyen előzményei voltak a romániai magyarok tízezreinek, ezen belül a megszólalók fogolytáborokba hurcolásának. Az 1944. augusztus 23-i átállás következtében Románia és Németország, valamint (kényszer)szövetsége, Magyarország között hadiállapot állt be. A román Belügyminisztérium, ezen belül a Csendőrség Főfelügyelősége első intézkedései közé tartozott, hogy augusztus 25-én elrendelte a Német Népcsoport (Deutsche Volksbund) valamennyi vezetőjének, a szász és sváb lakosság várható, esetleges ellenállása megszervezőinek a letartóztatását, és ezzel együtt a magyarság vezetőinek az őrizetbe vételét.³ Az intézkedés nyilvánvalóan a második bécsi döntés utáni Románia területére szólt, az akkor még Magyarországhoz tartozó Észak-Erdélyre nem vonatkozhatott, az internálás tehát első körben a dél-erdélyi magyarságot, mindenekelőtt előljáróit: tanárait, lelkipásztorait, jogászait, íróit, hírlapíróit, vállalkozóit stb. érintette.

A tömeges internálások azt követően terjedtek ki Észak-Erdélyre is, miután 1944. szeptember 12-én Moszkvában megkötötték a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt. Ennek 2. szakasza előírta: „Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország [Románia] területén (...) ott tartózkodási hellyel bíró állampolgárainak internálására.” A 2. szakasz függelékében a felek rögzítették, hogy az internálás alól kivételt

¹ Gupvi – a Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internirovannih (Hadifogly és Internáltügyi Főigazgatóság) név rövidítéséből származó orosz mozaikszó. A Szovjetunió Lengyelország elleni, 1939. szeptember 17-i támadása után hozták létre hadifoglyok és civil internáltak őrzésére.

² Gulag – a Glavnoje Upravlenyje Lagerej (Lágerek Főigazgatósága) név rövidítéséből származó orosz mozaikszó. 1918-ban hozta létre a szovjet hatalom politikai internáltak és elítéltek őrzésére.

³ SJANCJ IJCJ 208/400/25/1944. 5.; Şandru, D. 1994. 8.

képeznek Németország és Magyarország zsidó származású polgárai.⁴ Mint látjuk, maga az egyezmény nem a romániai őshonos magyar, illetve német nemzetiségű lakosságra vonatkozott. Utóbbiakra, pontosabban az egész Erdélyre – valamint a Bánátra és a Partiumra – kiterjedő internálás két újabb lépésben teljesedett ki. Előbb, amikor 1944. szeptember 20-án a román Belügyminisztérium rögzítette a tennivalókat a szovjetekkel kötött fegyverszüneti egyezmény végrehajtásáról a magyarok és a németek internálását illetően. Eszerint: „Dacára annak, hogy a Bécsi Diktátum hatálytalanítása nyomán Észak-Erdély valamennyi lakója úgy tekintendő, mint akik automatikusan és visszamenő hatállyal újra román állampolgárokká váltak, a magyar útlevéllel rendelkező, és a román közigazgatás ellenőrzése alatt álló területen levő észak-erdélyi származású magyar és német nemzetiségűek internálandók”, kivételt képeztek az észak-erdélyi román nemzetiségűek és a zsidók.⁵ Az intézkedés végrehajtására a Csendőrség Főfelügyelősege 1944. szeptember 29-i 44 759. számú körparancsát adta ki alárendelt szerveinek.⁶ Az internálás (Észak-)Erdély őshonos magyar nemzetiségű lakosságát érintő kiterjesztésének második lépése az volt, amikor a román Nagyvezérkar 1944. október 19-én 578 832. számmal értesítette az alárendelt szerveket, miszerint „a magyar hadseregben szolgált, és a felszabadított Erdélyben levő, otthonaikba hazatért katonaszökevények hadifoglyoknak tekintendők, és légerekbe internálandók”; erről pedig végrehajtás végett a Csendőrség Főfelügyelősege 1944. október 27-én 46 180. számmal titkos körendeletet bocsátott ki.⁷

A Belügyminisztérium 1944. november 1-jén terjesztette a Minisztertanács elé, utóbbi pedig november 6-án fogadta el az internáló központok létrehozását és működését rögzítő szabályt.⁸ Románia 1941. június 22-i hadba lépésétől az 1944. augusztus 23-i átállásig az ország területén összesen 12 fogolytábor működött – köztük a barcaföldvári 2. számú –, amelyekben az átállás napján összesen 59 856 szovjet hadifoglyot őriztek.⁹ A szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 5. szakasza értelmében a szovjet hadifoglyokat – valamint a(z új) szövetséges államoknak az akkori Románia területén fogva tartott polgárait hazaengedték, a légerek számát pedig megsokszorozták. Dumitru Şandru (1934–2013) történész, egyetemi professzor –, aki ebben a témában az elsők között végzett kutatásokat és közölt publikációkat Romániában –, 36 ilyen gyűjtő-, illetve átmeneti fogolytábort azonosított.¹⁰ Eddigi kutatásaim során 44 olyan romániai települést találtam, ahol ilyen központok működtek. Arad megyében Aradon, Borossebesen, Pankotán, Doroszlófalván és Nagyhalmágyon; Brassó megyében Brassóban, Barcaszentpéteren, Barcaföldváron, Alsó- és Felsőtömösön; Bihar megyében Nagyváradon, Belényesen és Köröstárkányban; továbbá Zsombolyán, Lugoson,

⁴ MO I/CXII/219/1944. 6372–6374. Az első közlésben levő sajtóhibák miatt az MO november 14-ei 264. számában három nyelven, románul, oroszul és angolul újraközölték az egyezményt. Ld. MO I/CXII/264/1944. 7334–7340. Utóbbi nem hivatalos magyar fordítását közli a Brassóban megjelenő Népi Egység című napilap 1944. december 3-i száma.

⁵ ANICB IGJ 1474. 119/1944. 22. 25.; SJANCJ IJCj 208/400/25/1944. 14–15.

⁶ ANICB IGJ 1474. 119/1944. 22. 25.; SJANCJ IJCj 208/400/25/1944. 14–15.

⁷ ANICB IGJ 1474. 149/1944. 9.

⁸ MO I/CXII 258/1944. 7196–7199.

⁹ Popa, V. 6. http://www.once.ro/sesiuni/sesiune_2007/9%20prizonieri_popa.pdf (Letöltés ideje: 2017. január 15.)

¹⁰ Şandru, D. 18.

Vulkányban, Târgu Jiuban, Slobozia Vechén, Ciurelen, Pitești-en, Caracalban stb. hoztak létre, illetve működtettek tovább internáló központokat. Szinte minden megyében létezett legalább egy ilyen láger.

A civilek elhurcolása

A polgári személyek elhurcolása során gyakran tapasztalt félvezetés volt, hogy a magyar férfiaknak azt ígérték, a csendőrörsökön igazolást kapnak, utána szabadon hazamehetnek. Egy másik, gyakran alkalmazott félvezetés volt – a szovjet malenkij robot mintájára – a néhány napi munkára történő behívás. A magyarországi köztudatban, illetve közbeszédben az orosz *malenkájá rábotá*, egy kis munka kifejezésből származó malenkij robotként rögzült az ottani tömeges elhurcolás, miután azt a szovjet katonai hatóságok maguk intézték. Románia esetében voltaképpen ugyanaz történt, de itt a néhány napi munkára történő behívás azért nem malenkij robotként maradt fenn az emlékezetben, mert itt nem a szovjet katonai hatóságok, hanem a román csendőrség kapta feladatául és hajtotta végre az internálást. Egyébiránt azzal a „váddal” is hurcoltak el magyarokat, hogy partizánok voltak.

Civilként elhurcolt alanyaim esetében az első két félvezetés érvényesült. Az egyik ilyen példa volt a csíkszentmártoni székely férfiak esete: a visszavonuló német csapatok a Gyimesi-szorosban felrobbantották a Karakó-vasúti hidat, amelynek kijavítására összegyűjtötték a község férfi lakosságát, de különválasztották azt a harminc férfit, akik nem sokkal azelőtt maradtak le a visszavonuló magyar hadseregből, és hazatértek otthonaikba. Imre István (Csíkszentmárton) így emlékezett:

„kihírdették, hogy a Krakkó¹¹ hídjához kell menni mindenkinek ötnapi élelemmel, mert aki ép s egészséges ember, és nem menyen, mindegy, hogy ki, azonnali fejbélövés jár neki, ítélet nélkül. (...) Csíkszentmártonból s Csekefalváról hirtelenjében harmincan kerültünk össze ilyenek, akik katonák voltunk, és hazajöttünk.”¹²

Berecz Andor (Csíkszentmárton) emlékei szerint román csendőrök hirdették ki, hogy „a Krakkó-híd fel van robbantva, meg kellene csinálni, mindenki egy hetet ott kell dolgozzon, s aztán jöhet haza.”¹³ Bocskor Imre (Csíkszentmárton) úgy emlékezett, hogy mindez 1944. november elején, tehát a román Nagyvezérkar említett, október 19-i 578 832. számú utasítása nyomán történt, amikor egy csendőr és a helyi kisbíró otthonukba bekopogott:

¹¹ A székelyföldi köznyelvben tévesen fennmaradt név, helyesen: Karakó.

¹² A szerző interjúja Imre Istvánnal. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007., Bartók E. – Benkő L. – Somogyi Cs. 2001–2002.

¹³ A szerző interjúja Berecz Andorral. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007., Bartók – Benkő – Somogyi 2001–2002.

„Hamar, Bocskor néni! Gyorsan pakolják Imrét, mert menni kell a Krakkó hídjához, sok ember kell oda! Felpakoltak, s sietve lementünk az iskolához. (...) a faluból olyan százötven-százhatvan ember felment a Krakkó hídjához, illetve mi harmincan, úgy-hogy Csíkszentmártonból olyan kétszáz embert gyűjtöttek össze.”¹⁴

Hasonló esetek voltak Háromszéken is. Bod András (Kézdialbis) arról számolt be, hogy alig érték haza a visszavonuló hadseregből, „olyan három nap múlva jött egy csendőr, hogy háromnapos élelemmel menjünk Dálnokba hídcsinálni”.¹⁵ Nagy B. Imre (Szárزازja) is lemaradt honvéd volt, kalandos körülmények között ért haza 1944. október 21-én Szászrégen környékéről szülőfalujába. Elmondta, hogy a faluban kihirdették: „aki a magyar hadseregből hazajött (...) ötnapi élelemmel jelentkeztek, mert viszik munkára”.¹⁶ Nagy B. Imrével majdnem egy időben, 1944. október közepén ért haza Kádár József (Zalánpatak) is, akinek elmondása szerint „Szárزازjáról átaljítottak a csendőrök, s azt mondták, hogy csomagoljunk kétnapi élelmet, mert visznek répát szedni a szászoknak. (...) Na, bementünk az ajtai őrre. Még ott is azt mondták, hogy csak egy-két hétre megyünk.”¹⁷ Sebestyén Mózes (Köpec), szintén lemaradt magyar katona azt mondta: „Egyszer jött a parancs, hogy sorakozó, mert visznek Brassóba munkaszolgálatra, eltakarítani a romokat. Bevagoníroztak, de aztán nem Brassóba vittek, hanem a földvári lágërba.”¹⁸

A harctérről hazatérő magyar férfiak internálására kiadott felsőbb hatósági parancs végrehajtásakor a helyi szervek, alighanem a helyi parancsnokok rögtönzésétől függően, más-más indoklással, magyarázattal szedték össze az embereket. Arros Ferenc (Zabola) túlélő elmondása szerint a visszavonuláskor előfordult, hogy főleg a honvédekkel közvetlen kapcsolatban álló, velük együtt harcoló alacsonyabb rangú magyar parancsnokok hallgatólagosan vették tudomásul, illetve diszkrétan jelezték: a további harc értelmetlen. Mint mondta, „a tizedesek, a szakaszvezetők, a kisebbek is elkerentették, hogy mindenki menjen. S mindenki hazafelé fogott. Hazakerültünk, itthon voltunk pár nap, s akkor kezdtek összeszedni, hogy menjünk le Szentgyörgyre, mert ott adnak írást és ezt s azt. Úgy ámították a népet.”¹⁹ Gáll Béla (Köpec) túlélő hasonló esetről számolt be, elmondása szerint „a faluban vagy negyvenen voltunk olyanok, akik a magyar katonaságtól hazajöttünk, lemaradtunk a csapattól (...) A román csendőrök mindannyiunkat összeszedtek. Annyit mondtak, hogy megyünk Szentgyörgyre, s ott adnak papírt.”²⁰ A Zalánpatakról elhurcolt Józsa Gergely azt mondta: „körülbelül egy hónapig voltam itthon, miután a katonaságtól hazajöttem. Kidobolták,

¹⁴ A szerző interjúja Bocskor Imrével. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007. Bartók – Benkő – Somogyi 2001–2002.

¹⁵ A szerző interjúja Bod Andrásal. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

¹⁶ A szerző interjúja Nagy B. Imrével. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 102–114. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

¹⁷ A szerző interjúja Kádár Józseffel. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 160–166. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

¹⁸ A szerző interjúja Sebestyén Mózesel. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 167–173. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

¹⁹ A szerző interjúja Arros Ferencsel. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

²⁰ A szerző interjúja Gáll Bélával. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 2001. 148–158. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

hogy jelentkezzen, aki katona volt, mert az őrsön igazolványt adnak, hogy itthon van, s ne keressék. Hazudoztak.”²¹ Józsa László (Szárabajta) túlélő közlése szerint „jöttek a csendőrök, hogy egy napi élelemmel jelentkezni kell az őrsön, mert visznek Szentgyörgyre, s igazolványt kapunk, nehogy elfogjanak...”²² Incze Imre (Szárabajta) szintén 1944 októberében ért haza szülőfalujába, mint lemaradt honvéd. Mint mondta, „még egy hetet sem voltunk otthon, amikor jött a parancs, hogy jelentkezni kell, mert visznek Sepsiszentgyörgyre, s adnak dokumentet, igazolványt, hogy szabadon járhatunk. Igen, de tudja mit adtak? Kutya gumit. Szépen bevitték Szentgyörgyre, s betettek a börtönbe”, a sepsiszentgyörgyi gyűjtőközpontból pedig Barcaföldvárra, onnan a besszarábiai Tigyinába hurcolták.²³ Máthé Ödönt (Étfalva-Zoltán), aki 1944 őszén a Szilágyságban tanító volt, sokadmagával Zilahra kísérték, ahol „azt mondták, kihallgatásra megyünk Kolozsvárra. S mentünk nyugodtan...”²⁴

Bacsó Lajos (Feldoboly) túlélő azt mondta, hogy „hazajöttünk, de nemsokára összeszedtek minket. Reánk fogták, hogy partizánok vagyunk, ugye akkor volt az a szerződés, hogy Magyarország egymillió embert kellett hadisarcba adjon Oroszországnak, munkára. Jött a csendőrőrmester, s egyszerűen összeszedett. Bevitték a sepsiszentgyörgyi börtönbe.”²⁵ Bacsó Lajos szintén a barcaföldvári fogolytáborba került, ahonnan 1945 kora tavaszán sikeresen megszökött. Figyelemre méltó elem közlésében a Szovjetunióba küldendő egymillió magyar fogoly emlegetése. Az interjú készítése idején, 1997-ben ugyanis még nem látott napvilágot olyan tanulmány, amely a Kárpát-medencéből fogságba hurcolt magyarok egymillió nagyságrendjéről tett volna említést.²⁶ Miután az internálást végrehajtó hatóságok minden kétséget kizáróan nem árultak el a lakosságnak például a szovjet-román fegyverszüneti egyezményvel kapcsolatos részleteket, amelyben ráadásul létszámról nincs is szó, bizonyára a nép ajkán terjedő korabeli szóbeszédben fennmaradt adalékkal van dolgunk.

Égető Jenő (Köpec) túlélő szerint az őt is érintő tömeges elhurcolás nem volt más, mint deportálás. Mint mondta, nem sokra rá, hogy a seregből hazatértek, „megkezdődött a deportálás... Ez deportálás volt (...) Nagymamám sírt, anyám sírt, jön a szomszédból Máris néni, rokonság: »Ne sírjon, Rózsika, ne sírjon, Rózsika, hagyja, ha elviszik, hát elviszik, de legalább világot lát...« Na, én megláttam. S a többiek is jól meglátták...”²⁷

²¹ A szerző interjúja Józsa Gergellyel. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 198–201. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

²² A szerző interjúja Józsa Lászlóval. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 115–122. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

²³ A szerző interjúja Incze Imrével. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 192–197. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

²⁴ A szerző interjúja Máthé Ödönnel. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 2001. 138–147. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

²⁵ A szerző interjúja Bacsó Lajossal. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 148–159. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

²⁶ Ld. Bognár Z. 2017. 66–98.

²⁷ A szerző interjúja Égető Jenővel. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 2001. 52–96. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

Hazatért honvédek harctéri fogságba esése

A visszavonuláskor le nem maradozó honvédek a további hadműveletek során estek fogságba. A legtöbben a trianoni Magyarországon kerültek a szovjetek kezébe, de akadt, aki Ausztriában esett fogságba, aminek megannyi mozzanata maradt fenn a túlélők emlékeztében. Ezekből válogattam néhányat: Németh Géza (Magyarhermány) elmondása szerint a magyar hadsereg már szét volt esve, de ő hűségesen vigyázott a rábízott lovas fogatra: „A fogatom mellől nem szökhettem el. Úgyhogy az oroszok elfogtak, a lovaimat s a szekereimet elvették. Igaz, hogy nem bántottak, de fogoly lettem.”²⁸ Kósa Albert (Közéapajta) elmondta, hogy 1944 karácsonyára az Ipolyságig jutottak. Karácsony estéjén a Garam folyón hidat vertek, majd Kőhidgyarmaton a szovjetek megtámadták őket. Kósa honvéd behúzódtott egy házba, de látta, hogy a sokszoros túlerővel szemben nincs esélye.

„Nem volt időm átöltözni civilbe, katonaruhásan mentem ki az udvarra. Nem bántottak, hanem még megveregették a vállamat: »Igyi dámoj!« Hogy mehetek haza. De katonaruháson? »Igen, igen, katonaruháson, ne félj, nem bánt senki!« Elindultam gyalog, még valami munkaszolgálatos cigányokkal is összetársultam. Egy helyen reánk kiáltott egy orosz katona: »Igyi szudá!«²⁹ Gyere ide! Le kellett ürítenünk egy teherkocsi löszert, avval a cigányok már húzódtak is el, én is mentem volna velük, de az orosz megfogta a karomat, s a puskatussal jól oldalba döfött: »Igyi szudá!« Mondom neki, hogy: Én nem veletek jöttem, hanem ezekkel a cigányokkal. Megint oldalba döfött a puskatussal, s nem volt, mit tenni, menni kellett.»³⁰

Lőcsei István (Szentivánlaborfalva) 1945 márciusában, Somogyban esett szovjet fogságba.

„Az oroszokkal egy kútra jártunk vízért. Egy kútra! Amikor ők jöttek le a szőlőhegyből, s zörgettek a kulacsokkal, parancs volt, hogy nem szabad rájuk löni, mert hát élelemért jöttek. Náluk is ugyanígy volt. Egy ilyen egyezmény volt: nem volt szabad nekünk sem rájuk löni, amikor jöttek a kútra, s nekik se, amikor mi mentünk vízért. Sohasem volt úgy, hogy egyszerre menjünk. Mert látta az ember, amikor a másik jött le a hegyről. Április elsején, húsvétkor az oroszok aztán egy hatalmas támadást indítottak ellenünk. (...) mit csináljunk, mit csináljunk, mert itt más mentség nincs, vagy meghalunk, vagy fogságba kell esni. Nem volt máshova út. Velem volt egy Séra Árpád nevezetű fiú. Az ároknak a széle ki volt fonva ágakkal, onnan kihúzott egy karót, rákötözte a kapcáját, kidugta az árok szélén, s lengette. Aztán kinézett. Amikor az oroszok megpillantották, elkezdtek kiáltani: »Igyi szudá, magyarszki!, Igyi szudá...« Kiszökdöstünk az árokból, így aztán fogságba estünk... Ezerkilencszáznegyvenöt április elseje volt, húsvét első napja” – elevenítette fel emlékeit Lőcsei István.³¹

²⁸ A szerző interjúja Németh Gézával. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

²⁹ Gyere ide! – oroszul.

³⁰ A szerző interjúja Kósa Alberttel. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

³¹ A szerző interjúja Lőcsei Istvánnal. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

Voltak furcsának is mondható fogságba esések. Moré Mihály (Felsőlemhény), egykori honvéd elmondta, hogy a visszavonuló magyar hadsereggel a Balaton borvidékén jártak, amikor az őrmester szólt nekik, hogy megihatnak egy-egy kulacs bort, de ne maradjanak le a csapatától.

„Beder Zoltival bementünk egy tanyára. Egy emberke volt ott, előre ellenkezett. Mondom neki, ne ellenkezzék, mert jönnek az oroszok, s magát úgy seggbe rúgják, jobb, ha addig elhurcolkodik, míg az oroszok ide nem érnek... Azt mondja: »No, akkor menjenek, igyanak...« Ittunk, s ettünk. De mi ott békáfoltunk a borból, s szépen elaludtunk. Vissza kellett volna menni az üteghöz, de amikor másnap reggel felébredtünk, hát süt a nap... Mondom Zoltinak: Te az istókját, az éjjelt itt töltöttük...”

A két honvéd felkapta a fegyverét, s indultak a bajtársaik után, de három román katonával találták szembe magukat.

„Nem láttuk egymást. De azok megijedtek, a kezüket fegyverestől feladták, pedig ott volt a sok katona belől. Tíz-tizenöt méterre sem voltak tőlünk. Azt mondja erre Zolti, románul elég jól tudott, mert azelőtt román katona volt: »Hát mi nem akarunk löni...« No, azt mondják, akkor a puskákat mi vessük le. Lehajítottuk a puskákat, ők felvették. (...) No, attól a perctől foglyok lettünk, és örökké kísérték minket” – emlékezett Moré Mihály.³²

Becze István (Sepsiszentgyörgy) elmondta, hogy a Sajó partján telefonvezetékét szereltek, s mihelyt végeztek, motorkerékpárral igyekeztek vissza az alakulathoz.

„Na, végeztünk a munkával, megyünk teljes sebességgel, s egy kanyar után egy sötét tömeg jön velünk szembe. Vagy harminc-negyven méterre megközelítettük már a menetoszlopot, s látom, hogy elöl vagy hat magyar katona halad, khaki egyenruhában, mögöttük oroszok, sötétszürke egyenruhában. Elöl jött Bartis Gábor szakaszvezető, csíki származású volt. A motorkerékpárról még odakiáltok: Gabi, hol fogtátok ezt a sok oroszot? S hát: »Ők fogtak el minket...«” – elevenítette fel keserű humorral Becze István, akit társával együtt ekkor ejtettek foglyul a szovjet katonák.³³

Az 1944. október 15-i, sikertelen magyar kiugrási kísérlet után kénytelen-kelletlen tovább harcoló honvédek közül többen emlegették, hogy ha már nem maradtak/maradhattak le, és tovább kellett vonulniuk nyugat-észak-nyugat felé, akkor legalább ne szovjet, hanem nyugati fogságba essenek. Erre törekedett Barabás Lajos (Sepsiszentgyörgy) is, aki elmondta:

³² A szerző interjúja Moré Mihállal. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 2001. 115–137.

³³ A szerző interjúja Becze Istvánnal. A felvétel a szerző tulajdonában. Gocz J. 2001. 192–216.

„Ausztriában a magyar hadseregnek már nem kellett harcolnia, mert vége volt mindennek. Letettük a fegyvert. Burgenlandban,³⁴ Linztől negyven kilométernyire voltunk. Tanyákra jártunk dolgozni. (...) Egyszer csak a sétáló nép szétrebbent. Mindenki menekült jobbra-balra, a németek futni kezdtek, a puskával menekülő gyalogosok szaladni kezdtek nyugat felé, s hát a kanyarban feltűnik egy orosz harckocsi megakva vagy hat-nyolc rohamsisakos páncélos katonával. Elhúztak mellettünk, az egyik kanyarban azonban a harckocsi keresztbefordult az úton, még jött vagy kettő, elállták az egész utat, a legénység a tetőről leugrándozott, láncot alkottak: Sztoj!³⁵ (...) Ez volt az a pillanat, amikor ők lezárták az utat: aki addig átment, amerikai fogságba esett, s aki nem, az a szovjetek kezébe került.”³⁶

A szögesdrót két oldalán

A még erdélyi, vagy ó-romániai táborokban őrzött férfiakat igyekeztek felkeresni szeretteik. A barcaföldvári fogolytábor kapcsán feltétlenül meg kell említeni a szomszédos Hídvég község református magyar lakosságának önzetlen segítőkészségét. A hídvégiek ugyanis, amennyire lehetett, élelmet juttattak be a lágerbe, és a hozzátartozójukat keresőknek szállást adtak. Az emlékezésekből az is kiderül, hogy az őrség nem engedte közel a foglyokhoz az őket keresőket. Máthé Ödönt (Étfalva-Zoltán) a barcaföldvári fogolytáborban kereste fel édesanyja, miután fiától üzenetet kapott holléte felől.

„Megjött édesanyám. Csomagot hozott, s egy bőrlájbít. Ők már tudták, hogy Földváron is gyűjtőtábor működik. Nagyon jó volt az a bőrlájbí. Édesanyámat a kapuig engedték, s egy katonától a csomagot hátraküldték nekem. Biztosan megparancsolták neki, hogy hívjon elé, hogy édesanyám lásson... A főbejáratnál egy léces kerítés húzódott végig, s azelőtt is volt még egy sorompóval elválasztott rész. A két kapu között körülbelül akkora volt a távolság, mint ide az utca sarka, olyan harminc méter. Odamentem a sorompóig, nem szabadott tovább mennem. Édesanyámnak sem szabadott a külső kapunál beljebb jöni. Szegény, sírt... én is... ennyi volt... Azzal elment” – emlékezett Máthé Ödön.³⁷

Bogdán Arthúrt (Barót) 1944 őszén, még a Szovjetunióba szállítás előtt, Brassóban kereste fel a brassói fogolytáborban édesanyja. Az egykori honvéd és fogoly 1988-ban leírt visszaemlékezése szerint itt sem engedték közel egymáshoz a hozzátartozókat. Mint írja, „...s hát lelkem, Istenem, ott állt édesanyám egy csomaggal. (...) A kapu közé egy asztal volt kitéve,

³⁴ Az Őrségben.

³⁵ Állj! – oroszul.

³⁶ A szerző interjúja Barabás Lajossal. A felvétel a szerző tulajdonában. Gocz J. 2001. 217–236.

³⁷ A szerző interjúja Máthé Ödönrel. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 2001. 138–147.

én álltam a kapun belül az asztal mellett. Nem engedtek közel egymáshoz (...) 2-3 percet tudtunk beszélni, amíg átvettem a csomagot, ennyi volt az egész...³⁸

Benedek József (Nagybacon) 1993 decembere és 1994 januárja között papírra vetett visszaemlékezése szerint őt Foksányban kereste fel édesanyja.

„(...) megismertem édesanyámat, de az orosz katonák nem engedték közelebb, hogy az útról beljebb jöjjenek. (...) Egyenként engedték az őrszoba elé. Amelyiknek a hozzátartozója jött elé, bentről szólították ki név szerint. Az örök az asztalokat kítették az őrszoba elé. Nem engedtek közel szüleinkhez, olyan tíz méter távolságra voltunk egymástól. Meg volt mondva, hogy beszélgetni nem szabad, mert amelyek beszélget, nem adják oda a csomagját. (...) Amikor édesanyám elé volt állítva az őrszoba eleibe, akkor névileg szólítottak, az őrszobán keresztül mehettem eleibe, de nem engedtek közel. A csomagot, amit nekem hozott, a tolmács elvette, odahozta, az asztalra tette, az örök mindent kiszedtek a zsákból, a pénzt s a pálinkát elvették, a kenyeret kétfelé vágták, hogy nincs-e valami benne. A szalonnát, túrót, kenyeret, tészta ideadták, ezeket a zubbonyomba beletartam, a zsákot édesanyámnak visszaadták, ez alatt az idő alatt mondta édesanyám: »Sanyika hősi halált halt«. Intettem, hogy tudom, apáról nem tudok semmit. Könnyes szemmel kellett búcsúzni, visszajönni az őrszobára. Szomorú találkozás volt” – írta emlékezésében Benedek József.³⁹

Az otthoniaktól, a szülőföldtől való elszakíttottság rossz érzését nyilvánvalóan fokozta a továbbszállítás, a folyamatos földrajzi eltávolodás. Olyan szélsőséges esetek is előfordultak, amikor a fogoly évekig nem tudott kapcsolatot teremteni az otthoniakkal. Incze Imre (Szárabajta) elmondása szerint „négy évig még levelet sem küldhettünk haza, Földvárról sem, Tigyinából sem, Tiraszpolból sem. Sehonnan. 1944-től ’48-ig, négy évig azt sem tudták idehaza hol vagyok.”⁴⁰ Az 1944 őszen Magyarországon szovjet fogságba esett Sebők Lajos (Csikrákos) vasutas a családjától, feleségétől való elszakíttottság keserűségét jegyezte fel naplójában: „1946. III. 30. Egymástól levő távollétünk óta első alkalommal csókolózom álmomban veled, Édesem. (...) Felébredve nagy csalódás ért, mert a puha fehér ágynemű helyett a priccs keskeny deszkái nyomják minden testrészem.”⁴¹

Nagy Ferenc (Barót) a 7062/5. számú szovjet fogolytáborból szüleinek írt leveléből érzékelhetjük, hogy mit jelentett egy otthoni, akár néhány mondatnyi hír: „1948. I. 2. Édes szüleim! A levelet, amit anyám említ (XI/12), nem érkezett meg, de kaptam végre egy becsületes lapot, amit ő esztendő estéjén kaptam meg, és nagyobb örömet szerzett nekem, mintha hat ökröt kaptam volna.”⁴² Az ilyen, hazulról kapott sorok kétségkívül magukban hordozták a biztatást, a hazatérés reményének a táplálását. Ennek egyik példája Incze Imre szárabajtai jegyző fiához a Szovjetunióban fogoly Incze Pál tanítóhoz 1948. január 7-én írt levele:

³⁸ Bogdán Arthur: Elhittem, hogy van Isten. Benkő L. 1999. 312–390.

³⁹ Benedek József: Bajtárs, ne add el a kenyeredet! Benkő L. 1999. 243–310.

⁴⁰ A szerző interjúja Incze Imrével. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 192–197.

⁴¹ Csikrákosi Sebők Lajos naplója. Fénymásolata Benkő Levente birtokában. Benkő L. 1999. 391–429.

⁴² A szerző interjúja Nagy Ferencsel. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 33–46.

„Drága Palkónk! (...) Bizzál, imádkozzál: az Isten elhozza talán azt is, hogy még viszont lássuk egymást. Vigyázz az egészségedre nagyon, édes kicsi fiam. Józsikáról jött némi hír, hogy él, de még nem írt. Drága Lacikámról semmi életjel. Írj Palikám, amennyit megengednek, mert csak kevés jut el hozzánk. Békességes boldog új évet kívánunk, és sok szeretettel ölelünk és várunk: Anyu, Apu és Tera.”⁴³

Az előbb idézett két levél esztendőfordulón született, mindkettőből kiolvasható az a fokozott érzékenység, amely ünnepek alkalmával általában tapasztalható. Interjúnk során Incze Pál tanító (Szárzajta) karácsony kapcsán meg is jegyezte, hogy 1947–48-ban

„a németek (...) reggel mindig jöttek, s énekeltek. Karácsonykor a Stihle nachtot, a Csendes éj, szentséges éjt... ezt örökké énekeltek (...). Na, ők mindig így jelezték az ünnepet. Mi magunk?... Péterfi Gyuri bácsi örökké azt mondta: Semmi sem kéne, Incze... csak most, ezeken a napokon végigmenni a kalácsillatú szülőfalun... a kalácsillatú szülőfalun...”⁴⁴

Mint szó volt róla, a székelyföldi foglyok közül többen úgy kerültek el a kiszállítást a Szovjetunióba, hogy a szülőföldjükhöz közel eső átmeneti lágerek valamelyikéből megszöktek. Így tett Nagy B. Imre (Szárzajta) is, aki elmondta:

„...’45. február 20-a után lehetett, amikor egyszer hívatnak a kapuhoz. Édesanyám várt. Elmondta, hogy a levelet, amit tegnap kihajítottam, a szolgál felhozta Szárzajtára (...). Mondom neki: Na, édesanyám, maga jól felpakolt engem öt napra... De ne búsuljon, mert én innen megszököm...”

Nagy B. Imre 1945. március 25-én a barcaföldvári fogolytáborból negyedmagával megszökött, és sikeresen hazaért Szárzajtára.⁴⁵

A hazatérés élménye

A hazatérés erős érzelmi töltetet hordozott, és egyértelműen pozitív eseményként maradt fenn a túlélők emlékezetében. A családhoz és a szülőföldhöz ragaszkodás mindent felülírt, interjúalanyaim közül egy sem volt, aki ne a legszűkebb értelemben vett szülőföldre, az otthonába akart volna visszatérni, még olyan körülmények között is, hogy tudták: Erdély, Székelyföld már megint nem Magyarországé.

⁴³ A szerző interjúja Incze Pállal. A levél átirat másolata és a felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 60–101.

⁴⁴ A szerző interjúja Incze Pállal. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 60–101.

⁴⁵ A szerző interjúja Nagy B. Imrével. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 102–114.

Ilyen helyzetben volt a szovjetunióbeli fogolytáborból 1947. szeptember 19-én hazaérkező Lőcsei István (Szentivánlaborfalva), aki a máramarosszigeti elosztó táborban maga is szembesült a választási lehetőséggel: Magyarországot vagy az 1947. február 10-i, párizsi béke nyomán újra, immár de iure is Románia részévé vált Erdélyt választja otthonául? Mint mondta, a máramarosszigeti fogolytáborban elterjedt, hogy az erdélyi magyar nemzetiségű foglyokat román állampolgároknak nyilvánították, s visszaviszik a Szovjetunióba, s hogy „nincs utasítás arra, hogy a román állampolgárokat elengedjék, hanem csak a magyar állampolgárok mehetnek haza”. Ilyen körülmények között volt, aki arra biztatta: „mondjad azt, hogy magyarországi, mert ha azt mondod, hogy erdélyi vagy, itt tartanak”. De Lőcsei István nem tágitott. Mint mondta:

„lehetőségem lett volna, hogy abba az országba menjek, amelyikbe akarok. (...) Azt kérdezték: »Fiam, hova akar menni?« (...) De alig vártuk, hogy hazajöhessünk, nem-hogy még elmenjünk más országba!... Haza, Szentivánlaborfalvára! Kilencen voltunk testvérek, s alig vártam, hogy hazakerüljek, lássam a szüleimet és a testvéreimet.”

Vágya egy Máramarossziget–Gyimesi-szoros–Foksány kiterő után vált valóra, amikor a havasalföldi városban 1947. szeptember 17-én bevagonírozták őket, és végre elindulhattak haza. „Mint egy fogolygalambot, ha kicsapnak a ketrecből, éppen csak nem tudtunk repülni... úgy szálltunk fel örömünkben...” – mondta.⁴⁶

Hasonló helyzettel szembesült a szovjet fogságból 1948. november 8-án hazaérő Molnár Károly (Kovácsna) túlélő is. Neki is lett volna lehetősége Magyarországon letelepedni, ráadásul erre személyi oka is volt. „Ha felragasztottak volna a vagon oldalára, úgyis jöttünk volna, mert érezte az ember, hogy jön haza” – szögezte le interjúnk során, majd hozzátette: „gondolkodóba estem, mert nekem ott⁴⁷ menyasszonyom volt. Én a szüleim miatt inkább hazajöttem. Mit mondjak? Akárhova megyek, mégiscsak itt születtem... A honvágy, az honvágy...”⁴⁸

Megfigyelhető, hogy mind az interjúnk során, mind a leírt emlékezésekben a hazaérkezés pillanatát csak nagyon tömör mondatokban vagy mondattörésekben foglalták össze a túlélők. Aligha kell, illetve lehet szavakba önteni azt a pillanatot, amikor annyi távollét és annyi szenvedés után a fogoly átlépi otthona/szülői háza küszöbét. Kósa Albert (Közéapajta) erről annyit mondott, hogy Foksányban „kiadták végre a négy évvel korábban megígért igazolványt, s jöhettünk haza. Én negyvennyolc október tizennyolcadikán értem haza. Édesapám és édesanyám itthon voltak... Jöttek az emberek, teli volt a ház...”, és csendes sírásba eredt.⁴⁹

Benedek József (Nagybacon) azt jegyezte fel emlékezésében: Baskíriában, Magna Hungariában, a furnérgyár – ahol dolgozott – megélhetést biztosított volna számára,

⁴⁶ A szerző interjúja Lőcsei Istvánnal. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 1999. 174–191.

⁴⁷ Magyarországon.

⁴⁸ A szerző interjúja Molnár Károlyal. A felvétel a szerző tulajdonában. Gocz J. 2001. 159–173.

⁴⁹ A szerző interjúja Kósa Alberttel. A felvétel a szerző tulajdonában. Részletek: Benkő L. – Papp A. 2007.

„ha a honvágy nem gyötör hovatovább jobban vissza a szülőföldre, a Hargita nyúlványai alá, a Székelyföldre. Ott szeretnék meghalni, ahol elődeim éltek és küzdöttek sok nehézséggel. A jóisten gondviselés velem volt, megtartotta bennem a reményt és egészséget adott. Ha eljön az az idő, hogy újból megláthatom a szülőföldemet, a szüleimet, a testvéreimet...”⁵⁰

Vágya 1948. június 24-én teljesült, amikor hazaért Nagybaconba.

„Amikor Baconba beértünk, a könnyem kiesett. (...) Édesapám jött a hírré. A csinódi⁵¹ hídon belől találkoztunk. Sors által megtört embert láttam benne, a könnyem kiesett, ahogy közeledtem haza. Esszelelkezve örvendtünk egymásnak. Jöttünk hazafelé...”
– írta Benedek József.⁵² Hasonlóképpen rögzítette idézett emlékezésében a hazaérkezést Bogdán Arthúr (Barót) is. Azt írta:

„...beléptem a konyhába, ahol éppen szüleim, és testvéreim ebédeltek. Hirtelen meglepődött mindenki, mivel orosz katonaruha volt rajtam. Valószínű nem ismertek meg, nekem úgy tűnt. De miután köszöntem, felugrott mindenki az asztaltól, édesanyám a nyakamba ugrott, szólni sem tudott örömeiben, csak sírt...”⁵³

Moré Mihály (Felsőlehmény) sem tudta befejezni mondatát, amikor a hazatérésről beszélt. Azt mondta:

„A szomszédság össze volt gyűlve nálunk, bémentem, hallom, hogy akkora beszéd van. (...) Édesanya! No, csend lett. Még egyszer kiáltottam: Édesanya! Valamelyik azt mondja: »Ez Misinek a hangja...« A hangomról megismertek. (...) Aztán nekem futottak... A tornác végéről alig tudtam bemenni a házba... mindegyik ölelte a kezemet, a lábamat...”

Molnár Géza (Felsőcernáton) székéren ért haza a sepsiszentgyörgyi vasútállomásról. Nehezen tudta befejezni történetét: „...édesanyám... kiszaladt az utcára... én az út közepébe toppanék... édesanyám kijött, mert észrevette, hogy jövök, összeesett... s én csüngtem ajkán sózótlanul, mint gyümölcs a fán...” Ekkor jött elé az udvaron édesapja, aki szólt:

„»Állj meg, fiam, köss meg a kutyát, mert összerág!« (...) S jó elé a kutya. Mondom neki: Bundáska, én vagyok, Bundáska!... S néz. Egyszer nekem szökik, átölel, én is, nyalogatott, csókolt, én is. Akkor visszaszaladt apámhoz, mintha újságolta volna: »Ne, hazajött, itthon van!...«⁵⁴

⁵⁰ Benedek József: Bajtárs, ne add el a kenyeredet. Benkő L. 1999. 243–311.

⁵¹ Csinód, nagybaconi falurész.

⁵² Benedek József: Bajtárs, ne add el a kenyeredet. Benkő L. 1999. 243–311.

⁵³ Bogdán Arthúr: Elhittem, hogy van Isten. Benkő L. 1999. 312–390.

⁵⁴ A szerző interjúja Molnár Gézával. A felvétel a szerző tulajdonában. Benkő L. 2001. 97–114.

Összegzés

A második világháborús fogság mély élményként őrződött meg a túlélők emlékezetében. Bár az 1990-es évek elején gyűjtöttekhez képest az utóbbi öt-hat évben rögzített élmények egyes részletei megkoptak, valamennyi emlékezés kitörölhetetlen vezérfonala a szülőföldre, az otthonhoz, a családhoz ragaszkodás, amin az emlékezők távolléte alatti impériumváltás sem változtatott. Az emlékek/töredékek egyszersmind azt is bizonyítják, hogy azok az alulnézetből, az Ember szemszögéből vizsgált történelem nélkülözhetetlen adalékai.

Felhasznált források

Nyomtatott források

Benkő Levente

1999 *Foglykönyv*. Trisedes Press Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2001 *Muszáj volt élni valahogy*. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Benkő Levente – Papp Annamária

2007 *Magyar foglyosors a második világháborúban I-II*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

Bognár Zalán

2017 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? In Muskovics Andrea Anna – Bognár Zalán (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi*. Kairosz – Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Budapest.

Gocz József

2001 *3006 év hadifogságban*. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

MO I/CXII

Monitorul Oficial, Partea I-a, Anul CXII, Nr. 219, Vineri, 22 septembrie 1944. [Hivatalos Közlöny, I. rész, CXII. (219) 1944. szeptember 22., péntek.]

Monitorul Oficial, Partea I-a, Anul CXII, Nr. 258, luni, 6 Noembrie 1944, Jurnalul ale Consiliului de Miniștri, Ministerul Afacerilor Interne, Nr. 762, Regulament pentru înființarea și funcționarea centrelor de internare. [Hivatalos Közlöny, I. rész, CXII. (258) 1944. november 6., hétfő. A Minisztertanács naplói, Belügyminisztérium, 762. szám. Szabályzat az internáló központok létrehozásáról és működéséről.]

Monitorul Oficial, Partea I-a, Anul CXII, Nr. 264, Marți, 14 Noembrie 1944. [Hivatalos Közlöny, I. rész, CXII. (264) 1944. november 14., kedd.]

Popa, Vasile

2007 *Prizonierii sovietici în România (1941–1944)*. [Szovjet foglyok Romániában (1941 – 1944)] http://www.once.ro/sesiuni/sesiune_2007/9%20prizonieri_popa.pdf. (Letöltés ideje: 2017. január 15.)

Șandru, Dumitru

1994 *Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1944-1945. Arhivele totalitarismului 1994/1–2*. [A román GULÁG változásai. Az internálótáborok 1944–1945. A totalitarizmus iratai, 1994/1–2. szám.]

Levéltári források

ANICB IGJ 1474. 119/1944.

Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dos. 119/1944.

ANICB IGJ 1474. 149/1944.

Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Inspectoratul General al Jandarmeriei, fond 1474, dos. 149/1944.

SJANCj IJCj 208/400/25/1944.

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, fond 208, Inspectoratul de Jandarmi Cluj, inv. nr. 400, dos nr. 25/1944.

Film

Bartók Emese – Benkő Levente – Somogyi Csaba
2001–2002 *Megbocsátás*. Dokumentumfilm

Papp Annamária

„Minden vonathoz kiszaladtunk, és vártuk a hazatérőket”

Kolozsvári civilek emlékei a szovjet elhurcolásról

Az 1944 október derekán a Kolozsvárt megszálló szovjet csapatok mintegy ötezer magyar ártatlan civil férfit és fiút gyűjtöttek össze, és hurcoltak el romániai, majd szovjetunióbeli fogolytáborokba. Mind a fogságot túlélők, mind pedig az itthon maradt családtagjaik számára a történetek olyan traumát okoztak, amelyet soha nem tudtak kiheverni, még akkor sem, ha hazatérve nehezen, de sikerült újrakezdeniük az életüket. Tanulmányomban a teljesség igénye nélkül három Kolozsvárról elhurcolt személy – Mátyás Jenő, Farkas Lajos és id. Sáska Pál – meghurcoltatásának történetét ismertetem. Míg Farkas Lajossal személyesen készíthettem interjút, addig Mátyás Jenő és id. Sáska Pál kálváriáról már csak a gyermekeiktől, Mátyás Ilonától és ifj. Sáska Páltól szerezhettem tudomást. Nekik köszönhetően forrásértékű betekintést nyerhetünk a fogságba esés körülményeiről, a szovjet légerekben uralkodó borzalmas állapotokról és hármójuk közül kettőnek a hazatéréséről. De megtudhatjuk azt is, hogy a fogságba ejtett személy hogyan élte át a szeretteitől való elszakítottaságot, az otthontól való távollétet, a kényszermunka nehézségeit, és a család itthon maradt tagjai hogyan vészelték át a férfiak sokévi rabságát.

„Ti is őrizték meg az emlékemet magatoknak”

Mátyás Jenő lányától, a nyolcvanadik életéhez közeledő Mátyás Ilonától¹ szereztem tudomást családja történetéről. Édesapja, Mátyás Jenő a város egyik leghíresebb, Kolozsvár főtere délnyugati sarkán álló egykori New York² nevű szálloda kapusaként dolgozott. Ilona mindössze nyolcéves volt, amikor az 1944-ben Kolozsvárra bevonuló szovjetek fogságba ejtették, és elhurcolták az akkor 44 éves édesapját. A család a város észak-keleti részén található, egykor Hóstátként³ ismert Téglás utca 81. szám⁴ alatt lakott, és itt élte át az 1944-es év háborús eseményeit, kezdve a zsidó lakosság elhurcolásától a szovjetek bevonulásáig. Kolozsvár 1944. június 2-i amerikai bombázásakor⁵ nem tartózkodott a városban, mert szülei a vidéki rokonokhoz menekítették.

¹ Mátyás Ilona (1936–) 2014-ben kézzel írt emlékezése, Papp Annamária tulajdonában.

² Az 1893 és 1894 között épült, a város neves főépítésze, Pákei Lajos tervezte híres szálloda ma Continental néven ismert, de jelenleg nem működik.

³ Most Mărăști-negyedi lakótelep.

⁴ Jelenlegi neve: Fabricii.

⁵ Asztalos L. – Papp A. 2014., Papp A. – Rohonyi D. I. 2019.

Mátyás Jenő (balról) feleségével és két gyermekével. Forrás: Korabeli fénykép. Mátyás Ilona hagyatékából.

„Házunk előtt vonultak el 1944 júniusában a zsidókat elhurcoló teherautók. A kerítésre felmászva néztük őket. Az utcánk végében lévő téglagyár szárítóiba⁶ zsúfolták be az embereket. Később megpróbáltunk kis batyuba kötve enivalót bedobni nekik. Megkezdődtek a bombázások, a légi veszélyt jelző szirénázások. Mindenkinek a legközelebbi házba kellett szaladnia. Iskolába menet (...) a Téglás utca közepén egy hóstáti ház pincéjébe szaladtam. Én a nagy bombázást – 1944 júniusa – nem éltem itthon át, mert akiknek voltak lehetőségeik, falura vitték a gyermekeiket. Én a Marosvásárhely közelében levő Lőrincfalván voltam. A bombázás után, mire hazakerültünk, szomorú látvány fogadott. A lebombázott állomás, összedőlt házak a Horthy úton.⁷ Az utcánk végében levő kis téren bombatölcsér tátongott, sokáig nem volt betömve. Később egy Szabó nevezetű kereskedő, már motorbiciklis időkben, belehajtott, s a mély tölcserben lelte halálát. Hamarosan megint a kerítésen voltunk, és a visszavonuló német csapatokat néztük. Az utolsó felrobbantották az utcánk végében folyó Kis-Szamos hídját. Nem sok idő múlva szintén a kerítésről bámultuk a bevonuló szovjet csapatokat is. Beszaladtam a házba, újságolva, hogy jönnek valami katonák, elől egy fekete köpenyes kerek bundasapkás, lovon ülő tiszt. Fiútestvérem, aki már tizenkét éves volt, rám szólt: mondd ki egy szóval, hogy kozák. Szomorú évek következtek. Asszonyok, lányok

⁶ A Téglás utcában található téglagyár területe a kolozsvári és a környék zsidóságának elkülönítésére, illetve deportálásuk előkészítésére létrehozott kényszerlakhely volt 1944 májusa és júniusa között. Kolozsváron a zsidók gettóba gyűjtése 1944. május 3-án kezdődött meg, és egy hét alatt fejeződött be. Május 18-án a szamosújvári gettó 1600 lakóját is ideszállították. A helyet május 25. és június 6. között ürítették ki, hat nappal mintegy 16 148 embert szállítottak az auschwitzi koncentrációs táborba, ahol 80–90 százalékuk elpusztult.

⁷ Mostani neve: Horea.

estek áldozatul, nem egy ismerősnek orosz gyermeke született” – idézte fel a történeteket Mátyás Ilona.

Az 1944. október 11-i kolozsvári szovjet bevonulás után a Téglás utcában, így a Mátyás-családnál is gépfegyveres szovjet katona jelent meg román tolmács kíséretében. Házról házra jártak, és azt hazudták az embereknek, hogy csak két órára viszik el őket az utca végében felrobbantott híd javítására.

„Szép, meleg késő őszi délután volt. Éppen az asztalnál ültünk. Édesapám, Mátyás Jenő feltúrt ingujjban indult el, édesanyám még utána szaladt, hogy feladja rá a zakóját. Lassan besötétedett, de apám nem jött haza. Ekkor a szomszédokhoz szaladgáltunk, kérdezve, hogy Kerekes bácsi, Zsigmond, a nagybátyám,⁸ Furu bácsi, a levante Zsigmond István, unokatestvérem⁹ hazajöttek-e? Akkor döbbsentünk rá, hogy mind elvitték őket. Később tudtuk meg, hogy éjszakára a törvényszék pincéjébe¹⁰ zsúfolva zárták be a foglyokat. Az akkori Dermata¹¹ vezetősége – ekkor már az orosz hadsereg számára dolgozott – éjjel vagy másnap kiszedte az alkalmazottait, mert a gyár környékén majdnem mindenki a cipőgyárban dolgozott, és reggel nem volt kivel megindítani a termelést. Így sikerült a nagybátyámmal¹² egy cédulát küldenie édesapámnak, amelyben örökre elbúcsúzik tőlünk” – emlékezett Ilona néni.

Mátyás Jenő üzenete ez volt:

„Nem tudom, még foglak-e valaha látni titeket. A pénz tudod, hol van, és még a V. Ceben a legfelső cserép alá is van téve, azt vedd el, mert megeszik az egerek vagy elázik. Rettenetes a helyzetünk, csak a jó Isten segít már rajtunk. Sokat vagyok gondolatban veletek. Ti is őriztétek meg az emlékeimet magatoknak. Csókollak édes Bözsikém. Milliószor tégedet is Lalikám, ne feledd, hogy volt neked egy édesapád, ha rossz volt is! Tégedet édes Kicsi Iczukám szintén sokszor csókol a te szerető Édes apukád. Csókollak mindnyájatokat talán a soha viszontlátásig. Apukátok. A kulcsok nálam vannak, törjél fel mindent. Vigyázzatok egymásra.”¹³

Sajnos, valóban így történt, mert soha többé nem látták egymást. Édesapja elhurcolása után – Mátyás Ilona vallomása szerint – nagyon nehéz évek következtek. Jöttek a kötelező beszol-

⁸ Teljes nevén Zsigmond Lajos.

⁹ Mátyás Ilona unokatestvére, Zsigmond István soha nem került haza a szovjet fogságból.

¹⁰ A Kolozsváron összegyűjtött embereket a törvényszék fogdájában tartották egy ideig, majd innen gyalog Tordára kísérték, ahol aztán bevagionirozták őket, és elindították a Szovjetunióba.

¹¹ Világhírű kolozsvári cipőgyár, amelyet 1911-ben a Renner-testvérek hoztak létre, majd 1930-tól Dermata Művek Rt., 1948-tól Herbák János, a hatvanas évektől Clujana cipőgyár néven tevékenykedett. Jelenleg kisebb kapacitással működik.

¹² Zsigmond Lajosról van szó, akit szintén kiengedtek a fogdából, mivel a cipőgyár alkalmazottja volt.

¹³ Az eredeti levél Papp Annamária tulajdonában.

gáltatások, hosszú sorokat kellett állni, hogy egy kis „malájhoz”¹⁴ vagy petróleumhoz juszanak. Lassan eladták mindenüket, amit értékesíteni lehetett, hogy egy kis pénzük legyen. Az utca neve is románra változott,¹⁵ a szemben levő vendéglőből pedig ortodox imaház lett. Édesanyja négy, nagyon rossz fizikai állapotban lévő, Magyarország felé tartó zsidó férfit fogadott be, akiken segíteni próbáltak, ahogy tudtak. Az udvar hátsó részében levő kis szobában szállásolták el őket, s amikor valamennyire felerősödtek, munkát kerestek nekik a Dermata cipőgyárba, hogy ruhát és ételmet tudjanak vásárolni maguknak. Így miután kicsit összeszedték magukat, a zsidó férfiak tovább mentek Budapest felé.

„Az utcánkon haladt el a vasút. Amikor vonat közeledését hallottuk, mindig kiszaladtunk, várva az elhurcoltak hazatérését. Sajnos, hosszú évek után tudtuk meg a hazatérőktől, hogy édesapámat Szibériába vitték, ahol már 1945-ben vérhasban meghalt. A halottnak nyilvánítás lefolytatásakor a tanúknak hazudniuk kellett, mert nem volt szabad kimondaniuk, hogy a szovjetek, mint civilt hurcolták el otthonról. Tizenhárom éves voltam, amikor öt év után apai nagybátyám hazatért a hadifogságból. Először angol, majd szovjet fogságba került. Egyedül voltam otthon. Tudtam, hogy valami kiadós, meleg ételt kell adnom neki. Akkor főztem életemben először, sóskalevest (sóska volt a kertben) rizzsel, és túrós makarónit. Nagy adagot készítettem, mert nagybátyám majdnem kétméteres, negyvenhatos csizmát viselő férfi volt” – mesélte Mátyás Ilona.

Édesapja elhurcolása és a háború utáni nehéz évek gyakorlatilag Ilona néni egész életét megpecsételték: ugyan kiváló eredménnyel érettségizett, de lemondott arról, hogy az egyetemen folytassa a tanulmányait, és inkább munkába állt, hogy valamelyest levegye édesanyja válláról a rá nehezedő terhet.

Tizenhat évesen a szovjetek fogságában

Farkas Lajos¹⁶ mindössze 16 éves volt, amikor 1944 őszén Kolozsvárról elhurcolták a szovjetek.

„A Csertőre utca¹⁷ 59. szám alatt laktam, éppen a kapuban álltam. Kilenc óra tíz perc volt, soha nem felejttem el. Egyszer csak megjelent két szovjet katona, megfogtak, és azt mondták, hogy egy óra múlva visszahoznak. Két év lett belőle... Elvittek a 30. szám alá, ahol egy zsák kecszet tettek a vállamra. Innen a törvényszék udvarára kísértek, ahol az épület második emeletének egyik cellájában helyeztek el. Az elején még csak

¹⁴ Kukoricaliszt, románul.

¹⁵ Akkori neve: Cârâmidarilor.

¹⁶ Papp Annamária interjúja Farkas Lajos elhurcolttal. Kolozsvár, 2016. A hang- és videofelvétel Papp Annamária tulajdonában.

¹⁷ Mai neve: Scortărilor.

egyedül voltam, de egy óra múlva már többen, és két nap múlva még többen... Kaptunk valami ilyen-olyan ételt, egy kis levest, de semmi nagy dolgot. Aztán tolmácson keresztül közölték velünk, hogy elvisznek Tordára, ahol kivizsgálják, ki háborús bűnös, és akik ártatlanok, azokat elengedik. A társaság többnyire idősebb emberekből állt, de voltak közöttünk fiatalok, tizen- és huszonévesek is. Mind magyarok voltunk” – kezdte elbeszélését Lajos bácsi.

Mivel a vasúthálózat ezen az útszakaszon megrongálódott, a foglyokat gyalog indították útnak Torda felé a Feleki-tetőn¹⁸ keresztül, kétfelől géppisztolyos szovjet örök kísérték őket. Itt bevagonírozták őket – „úgy voltunk, mint a heringek a konzervdobozban” –, és Brassóba¹⁹ szállították úgy, hogy útközben az égvilágon semmi élelmet, de még vizet sem kaptak.

„Úgy éreztük, hogy megfulladunk a levegőtelenstől és a szomjúságtól. – folytatta a történetet Farkas Lajos – Ordibáltunk ki a rácson, hogy vizet, voda,²⁰ apă,²¹ de mindhiába. Brassóban kiszállítottak a vonatból, de mivel a barakkokban már nem jutott hely, egy éjszakát kint a mezőn, a szabad ég alatt kínlódtunk végig. Az örök azzal fenyegettek, hogy aki felemelkedik, rögtön agyonlövik. Reggel ismét bevagoníroztak, és Foksányba²² szállítottak, ahol körülbelül két hétig tartottak. Kint aludtunk a sárban, mert annyian voltunk, hogy itt sem fértünk be a barakkokba. Aztán irány a Szovjetunió...”

Farkas Lajos kolozsvári elhurcolt, Kolozsvár, 2016.
Fotó: Rohonyi D. Iván

Hogy a szükséges létszám meglegyen, akit a környéken elfogtak, mindenkit fellöktek a vonatra, így járt egy román vasutas is, aki a síneket vizsgálta. Hiába kiabálta, hogy ő a néme-

¹⁸ A Kolozsvártól körülbelül 34 kilométerre fekvő Torda felé vezető, Erdőfelek település irányában található útszakasz.

¹⁹ Az erdélyi városon keresztül haladtak át a Szovjetunió felé a foglyokat szállító vonatok. A településen a román hatóságok légert működtettek.

²⁰ Víz – oroszul.

²¹ Víz – románul.

²² Város Romániában, Havasalföldön, a mai Vrancea megye székhelye. A város déli részén működött 1944 és 1947 között a romániai legnagyobb, szovjet ellenőrzés alatt álló 761. számú gyűjtő-, elosztó- és tranzitláger, ahol folyamatosan több ezer embert tartottak fogva embertelen körülmények között.

tek ellen harcolt, senki nem törődött vele. Amikor Tordára kísérték a foglyokat, a sor olyan hosszú volt, hogy az eleje már a Feleki-tetőn járt, míg a többiek még csak a Tordai út²³ aljában. Az örök állandóan lövöldöztek a levegőbe, hogy megfélemlítsék az embereket. Ugyanakkor folyamatosan félvezették őket, akárhányszor egyik helyről a másikra kísérték, mindig azt mondták nekik: ne próbáljanak megszökni, mivel adnak igazolványt, és utána mindenki hazamehet. (Ezért amikor két év múlva bevagonírozták őket, és közölték velük, hogy mennek haza, egyszerűen már nem hitték el.)

Farkas Lajos az Ural-hegység vidékére, pontosabban az Asa város környékén található lágerekbe került. „Ha elmondom valakinek, nem hiszi el, hogy gyakorlatilag az ágyunk faágakból készült, mint a tyúkoknak” – idézte fel az egyik lágert, amely valahol az erdőben volt, messze a várostól. A foglyokkal különböző munkákat végeztek. Télen kivезényelték őket az erdőbe fát vágni, amit aztán méterbe raktak, majd kivittek az Ural partjára. Amikor májusban olvadni kezdett a hó, bedobálták a rönköket a folyóba, a víz sodrása pedig elvitte azokat valameddig, ahonnan aztán horgokkal szedték ki. Farkas Lajos szénbányában is dolgozott, nyáron és ősszel pedig kolhozban, például krumpli szedésnél. Itt legalább jól lakhattak nyers krumplival, amely így rettenetes volt, „de megettük, mert éhesek voltunk”.

Sokszor megfordultak gyárakban is. Egyik helyről sikerült szereznie egy nagyobb darab alumíniumlemezt. „Igen ám, de hogy lehetne belőle kanalat csinálni? Addig ütögettem egy kővel, majd egy reszelő darabjával, amíg lassan kialakult ez a forma. Persze, ez nem félórás munka volt, hanem heteken keresztül csináltam, amíg ennyire sikerült. A reszelő hegyével aztán belekarcoltam: FL, Asa, 1945. V. 3.” – idézte fel Farkas Lajos.

Farkas Lajos fogságban készített kanala. Fotó: Rohonyi D. Iván

²³ A Kolozsvárról Torda felé vezető út.

Az élelem többnyire fagyos káposzta, krumpli, egy kis köleskása vagy kukoricakorpa volt. Amikor búzakorpát kaptak, az első osztályúnak számított. Olyan eset is előfordult, hogy még a kutya ételét is ellopták, mivel annyira éhesek voltak. De még ilyen szörnyű körülmények között is akadt nem egyszer emberségre példa.

„Kijártunk az erdőre dolgozni, s amikor jöttünk visszafelé, mindenkinek két darab fát kellett hoznia a konyhára és a barakkba fűtésre. Nekem csak egyet kellett vinnem, mivel kiskorúnak tekintettek. Volt olyan őr, aki azt mondta, dobjam el a fát, mert még gyermek vagyok. Egy másik pedig, aki krumplit süített magának, megszólított, hogy: te gyermek, gyere ide, és egyél meg egy krumplit. De olyan őrrel is találkoztam, aki ha munka közben egy pillanatra is megálltam, húzott egyet a hátamra. Tehát ilyen őr is volt, és olyan is. Velem, mint gyermekkel, viszonylag emberségesen bántak. Ha nem így kezelték volna, akkor én ma nem lennék itt” – emlékezett.

A reggeli és a vacsora a lágerben volt. Ebédet csak azok kaptak, akik kint dolgoztak, így az erdőre mindig kihozták az ennilót.

„Az életben sokat szenvedtem, de rengetegszer szerencsém is volt. Miután kiosztották a levest és a két evőkanál köleskását, az őr odakiáltott nekem, hogy: Málenkij cselavek, igyi szudá!, te gyermek, gyere ide, kaparjam ki neked a kását! Amikor mentünk keresztül valamilyen falun, mindig igyekeztem, hogy elől legyek, és a szemétből mindig kiszedtem az ételmaradékot. Időnként kaptam egy-egy csontot, amit a kutyák már megrágtak, de kint az erdőben raktam egy kis tüzet, megsütöttem, s megettem, úgy, kormosan. Vagy az edényeken maradt köleskását, amit a mosogatólével kiöntötték a jégre, felszedegtettem, mint a galambok.”

Az egyik legmegrázóbb pillanat az volt, amikor a fogoly arra ébredt, hogy a mellette lévő társa nem él. Ennél már csak a temetés volt szörnyűbb.

„Többek között én magam is vittem ki hullákat a hordággal. Minden reggel jött az őr, s nézte, hány halott van. Végigsétált a barakkban, és számolta: egy-kettő-három... Akkor jött a csapat, összeszedte őket, s elhelyezték a holttesteket egy szobába, tehát nem vitték ki mindjárt eltemetni. Persze, anyaszült meztelenül, mert a ruhát előtte leszedtük róluk. Előfordult, hogy egyszerre több nadrág és pufajka volt rajtam. A holttestek természetesen összefagytak, s amikor temetni kellett, akkor fejszével választottuk szét őket, így volt, amelyeknek hiányzott a karja vagy a lába. Közben ástak egy nagy gödröt, ahová befért vagy húsz-harminc ember. Amikor ez megtelt, ásták a következőt, s mind így. Semmiféle jelölés, semmilyen búcsúztatás nem létezett. Az általános halálok az elgyengülés, de főleg a vérhas volt, ezen én is átestem. Nem is csoda, hiszen amilyen ennilót kaptunk... A főzőkazánok tulajdonképpen benzines hordók voltak. Ezeket megtöltötték vízzel, bele egy veder halat, valami káposztát, néha krumplit, aztán tessék, egyél! Ötven-hatvanéves ember is volt köztünk, aki nem bírta ki ezeket

a körülményeket. Én, kopogjam le, hála a Jóistennek, megértem a nyolcvannyolc évet, ami csodák csodája, az biztos.”

Az egészségügyi ellátás általában abból állt, hogy minden betegség esetén adtak egy kanál hipermangánt. Fizikai állapotának függvényében az embereket több kategóriába sorolták: a legsúlyosabbak az OK-sok és a disztrófiások voltak. Az OK-s tudott járni, de nem tudott dolgozni, míg az utóbbi már annyira legyengült, hogy nem volt képes leszállni a priccsről. „Hogy ki melyik csoportba tartozott, úgy állapították meg, hogy levetkezettek csóréra, és megtapogatták rajtunk a húst. Annak függvényében, hogy mennyi hús volt rajtunk, soroltak be valamelyik kategóriába. Hát én mindegyikben voltam...” – tette hozzá Farkas Lajos.

Hazafelé jövet a foglyokat elhozták a határig, ahol aztán a szerelvényt átadták a román határőröknek, akik ezt Râmnicu Săratig²⁴ kísérték. Egy ideig még itt tartották az embereket, hogy egy kicsit felhizlalják őket. Lajos bácsi körülbelül harmincnyolc–negyven kiló lehetett. Két hét után adtak egy igazolványt, kivitték az állomásra őket, és mindenki ment, amerre akart. Farkas Lajos 1946 novemberében szabadult a fogságból, Kolozsvárra érkezve azonban azzal a szomorú ténnyel kellett szembesülnie, hogy itthon már nem várja senki, ugyanis szülei időközben meghaltak, egyik bátyja Dicsőszentmártonba²⁵ költözött, míg a másik Budapestre távozott. A fogság ideje alatt semmi kapcsolatuk nem volt a külvilággal, így a családdal sem tudott semmilyen üzenetet váltani. Szülei a szomszédoktól – akik szemtanúi voltak a történeteknek – szereztek tudomást az elhurcolásáról.

„Szégyen, nem szégyen, bizony két-három napig koldultam. Az Uránia-mozi²⁶ előtt álltam koszos ruhában, amikor jött egy házaspár, és kérdezősködni kezdett. Megsajnálta, felvitte a lakásukba, és jól megetettek. Adtak egy jó nagy, darab málét,²⁷ és valamennyi pénzt, így néhány napig tudtam málét vásárolni a Széchenyi-téren. Akkor nagy szó volt a kenyér. Elkerültem egy gyertyaüzembe, valaki mondta, eredj oda, mert az ad neked munkát. Bementem a műhelybe, ahol két zsidó férfi fogadott. Mondtam nekik, nem akarok semmit, csak adjanak valami munkát. A tulajdonos becsületes ember volt, minden nap adott ebédet, és kétszer annyit fizetett nekem, mint annak a három lánynak, akik géppel készítették a gyertyát. Nagy templomi gyertyákat csináltunk. Mindez azonban nem tartott sokáig, mert az üzem tulajdonosai elmentek Izraelbe. Valakitől megtudtam, hogy működik egy kis gyár, ahol tejtermékkel foglalkoznak. Elmentem oda, és itt dolgoztam körülbelül másfél évet. Akkor behívtak katonának, s elvittek Konstancára²⁸ a tengerészekhez, három évig. Manapság el sem hiszi senki, hogy ilyen körülmények között is szereztem több oklevelet. Időközben megnősültem, született egy gyermekem, aki sajnos, ötven éves korában meghalt. Első feleségemtől elváltam, most van egy áldott jó feleségem, harminckét éve vagyunk együtt. Imádom és áldom, mert

²⁴ Dél-romániai város, Buzău megyében.

²⁵ Romániai város, Maros megye.

²⁶ Kolozsvár egyik jelentős műemléknek számító épületében, az Uránia-palotában működő moziról van szó.

²⁷ Kukoricalisztból készült erdélyi hagyományos sütemény.

²⁸ Kikötőváros Romániában, a Fekete-tenger partján.

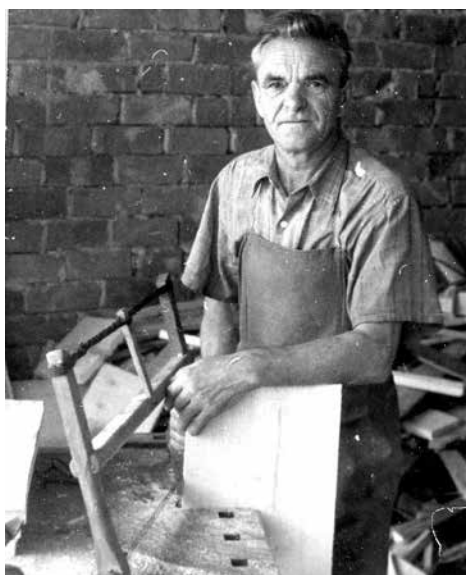
olyan asszony, amilyen kevésnek van. Most is úgy vigyázz rám, mint egy gyermekre. Sok nehézségen estem át, de soha nem adtam fel. Érdekes, az ember mennyire el tud fájulni, ha olyan körülmények közé kerül. Képes voltam kiszedni halott társam kezéből a darab kenyeret, és megenni. Ma nem tudnék ilyet tenni, még ha agyonlőnének sem. Sokszor elgondolkodtam azon az életemben, hogy az ember, aki állítólag az összes élőlény közül a legokosabb, az állatnál is rosszabb tud lenni” – mondta Farkas Lajos.

„Talán ebbe az évbe viszont látjuk egymást”

Id. Sáska Pál²⁹ feleségével, fiával és öccsével 1940-ben a második bécsi döntés nyomán menekült Kolozsvárra a Romániának ítélt Tordáról. Édesanyja, feleségének szülei és a rokonság nagy része Tordán maradt. Bár próbálták tartani velük a kapcsolatot, de az adott körülmények között nehéznek bizonyult. Mindezt az is tanúsítja, hogy 1943-ban elhunyt apósa halálhíréről is csak napok múltával, vagyis már csak a temetés után, szereztek tudomást. Alig volt ötéves, amikor elvesztette a galíciai csatatéren 1915-ben hősi halált halt édesapját.

Id. Sáska Pál a harmincas években asztalosműhelyt működtetett Tordán, de a háború miatt fel kellett számolnia azt. Többszöri próbálkozás után azonban az 1943–1944-es években sikerült ismét megnyitnia műhelyét Kolozsváron a Honvéd utcában,³⁰ amely körülbelül 400 méterre volt a Kövespad utcában³¹ bérelt lakásuktól. Minthogy a felszuterénben lévő műhely biztonságosabbnak mutatkozott, a család inkább itt tartózkodott, annak ellenére, hogy lakótársaik maradásra biztatták őket. Mint utólag kiderült, igazuk volt, mivel a szovjetek ezen a helyen találták meg őket.

Id. Sáska Pál 1984-ben hunyt el Kolozsváron, ezért fogságának történetéről, fiától, ifj. Sáska Páltól – akit hetévesen édesanyjával együtt kis időre szintén beállítottak a foglyok közé – szereztem tudomást. A szovjet katonák és kísérei a kerteken keresztül közelítették meg a házat, így találtak édesapjára és reá a

Id. Sáska Pál kolozsvári elhurcolt. Forrás: Korabeli fénykép. Id. Sáska Pál hagyatékából

²⁹ <https://shortest.link/3kp1> (Letöltés ideje: 2022. január 19.)

³⁰ Mai nevén: Dorobanților.

³¹ Jelenleg: Aurel Suciú.

műhelyben.³² Éppen akkor érkezett haza Sáska Pál felesége a bátyjával, Veszprémi Józseffel, aki 1943-ban szökött át a román–magyar határon Tordáról Kolozsvárra. Fegyveres őrizet mellett id. Sáska Pált és sógorát a közeli Honvéd utcai fogház zsúfolt cellájába kísérték. Az éjszakát ott töltötték, majd október 13-án hajnali 4 óra körül kihajtották őket az udvarra, és fegyveres őrizet mellett gyalog Tordára kísérték. Édesapjának szándékában állt ugyan megszökni, de sógora kérte, hogy ne hagyja magára. Tordán vagonokba zsúfolták őket, majd pár napi utazás után a Brassó melletti Földvárra³³ érkeztek. Útközben egyeseknek sikerült megszökni: a vagon padlóját felszedte például egy Surányi nevezetű női fodrász, és mivel kistermetű volt, ki tudott jutni a szabadba, és nehéz körülmények között hazaérkezett Kolozsvárra.

Időnként megszámlálták a foglyokat. Egyik alkalommal egy román pap közeledett egytengelyes lovas szekérrel, lefogták a lovat, őt lerángatták a kocsiról, belökték a foglyok közé, majd a lovat megfordították, ráverték, a gazdátlanná vált fogat pedig elvágtatott. De olyan esetről is hallottak, hogy az állomásban a vonatot indító forgalmistát is berángatták a sorba.

Földváron néhány napot töltöttek, majd a Kárpátokon át a focsani-i lágerbe kerültek, ahol már szovjet nyomtávú sínpár volt. Ott szintén bevagonírozták őket, és fegyveres őrséggel irány a Szovjetunió. Ifj. Sáska Pál édesapja ekkor már sejtette, hogy Szibériába viszik őket.

„Úgy is történt. Ez körülbelül november elején volt, mert sok helyen megfigyelték, hogy a lakosság világitott a temetőkből. A marhavagonok pedig megrakott foglyokkal szétbombázott tájakon robogtak a bizonytalanságba. Útközben szétlőtt állomások, a háború szörnyűséges nyomait látták. Moszkva közelében haladt el a vonatuk, a város fényárban ünnepelte a még be nem fejezett háborút és a Szovjetunió győzelmét. A brianszki óriási erdőn való utazás több napig tartott. A fogolyvonat karácsonyra érkezett Ufa városán keresztül az Ural-hegység keleti oldalán levő Magnitogorszkba. Magnitka volt a régebbi neve, a háborúban a szovjet nehézipar fellegvára lett Ázsia nyugati részén” – idézte fel az édesapjával történeteket ifj. Sáska Pál.

Itt a szokásos láger fogadta a foglyokat fabarakkokkal, zsúfolt priccsekkel, rettenetesen füstölő dobkályhával és jajgató betegekkel. A vérhas ugyanis kegyetlenül szedte az áldozatait, egész télen temettek, vasrudakkal feszítették a kőkeményre fagyott talajt. A hőmérséklet mínusz 30–40 °C körül mozgott. Ifj. Sáska Pál nagybátyja, Veszprémi József már az úton vérhasban szenvedett, és a karácsonyi ünnepek alatt ő is a tömegsírba került.

Id. Sáska Pál mindjárt munkára jelentkezett abban a reményben, hogy ezáltal dupla adag ételt kap majd. Ugyanakkor gázolajjal kente be magát a feje búbjától a lábujjáig, elkerülvén így a tetűk káros harapásait. Mert ezek az állatok sokan voltak, s bírták a hideget is.

³² A szovjet táborok magyar foglyai adatbázisban szereplő, Sáska Pálra vonatkozó karton szerint 1944. október 12-én.

³³ Barcaföldvár (románul: Feldioara, németül: Marienburg), község Brassótól északra, közel 20 kilométerre. 1941 és 1945 között itt működött a 2. számú román fogolytábor.

„Egyik alkalommal egész éjszaka leste a szánokat, amelyek arra voltak hivatottak, hogy krumplit, zöldséget, egyszóval élelmiszert szállítsanak a tábornak. Édesapám az éj leple alatt a földről összeszedte az »árut«, s bevitte a konyhára, hogy a szakács főzze meg. Egy idő után érte ment, de német káromkodást hallott, ugyanis az általa vélt krumpli nem volt más, mint útközben a lovak által elszotyogtatott ürülék, vagyis lócitrom, ami a nagy hidegben keményre fagyott, de a forró víz hatására szétment az üstben.”

A lágerbe érkezésükkor a foglyok valami cirkuszi ruhatárból piros meg zöld pitykés nadrágokat kaptak, amelynek köszönhetően úgy néztek ki, mint valami bohócok vagy cirkuszi huszárok. Darabszámra adták a lábbelit, így volt, akinek két ballábas jutott, másnak meg két jobblábas. Következésképpen folyt a csereberélés.

A kolozsvári elhurcoltakat főleg az Ural azon vidékeire vitték, ahol a Szovjetunió sok nemzetisége keveredett. Cseljabinszk, Magnyitogorszk, Ufa és Kopejszk voltak a nagyobb városok, ahol megfordultak. A sors fintora, hogy éppen az őshaza, Baskíria környékére estek.

A kényszer mindegyiküket úgymond lopásra és csereberélésre készítette, hiszen ez jelentette a küzdelmet a létért, az életért.

„Egyik alkalommal édesapám elszundított, s a feje alatti kenyér, amit csereberével szerzett meg, eltűnt. Akkor megfogadta magában, hogy lop, amit lehet. Kenyér és dohány volt a két fő dolog, amivel kereskedtek. Egy alkalommal orosz lányoknak megmutattak egy kis tükröt. Nézegették magukat, nevetgéltek, végül dohányért és kenyérért az áru elkelt. A hölgy, aki »megvette«, letette egy köre, és összetörte, hogy legyen a barátnőinek is. A német foglyok szerszámot készítettek édesapámnak, ő meg hokedlit, amiért egy asszony két hétig hozta neki a kecsketejét.”

A foglyokat mezőgazdasági munkára is vitték, a zsebek megteltek zöldséggel. A lágerbe belépéskor egész rakomány árut koboztak el. Id. Sáska Pál egy hétig a hőközpontoknál is dolgozott. Meztelenül, bőrköténnyel igazították a forró koksszal megrakott csillék záró ajtaját. Többet nem is tudtak volna dolgozni itt, mint egy hetet. A vizet is csak forralás után lehetett fogyasztani.

Két év magnyitogorszki lágerélet után Cseljabinszk volt a következő állomás, ahol azonban kétoldali sérvproblémák jelentkeztek nála.

„Édesapám bútorokat rajzolgatott. Az új táborparancsnok érdeklődve nézegette, majd egy bútoralbummal meg is ajándékozta. Nem mondta, milyen nyelven volt a szöveg, de többször emlegette. Hazajöveteléig őrizte, de a határnál azt is elvették, közölvén, hogy »ruszki pizmo«, azaz nem jöhet ki a Szovjetunióból. Nos, a dologból az lett, hogy elküldtek operációra, állítólag a táborparancsnok saját költségére. Egy asztalra fektettek, négy »barisnya« rátelepedett a végtagjaira, egy idős orvosnő pedig megmű-

tötte semmi altatás nélkül. Utána fel kellett kelnie, és lábon besétálnia a szalonba.³⁴ Egy hét alatt egyebet sem evett, mint zöldséglevest. Olyan éhes volt, hogy szépen a kórházból egy hét után elindult vissza a körülbelül öt kilométerre lévő lágerbe. Amikor a parancsnok meglátta, a fejét fogta, és még az ételjegyét is nekiadta. Lassan felépült, és nekifogott mestersége folytatására. Az orosz olyanok, ha neked van egy kisszéked, akkor neki is kell. Így gyártott mindennemű asztalos holmit.”

Egyik alkalommal, id. Sáska Pálnak tordai barátjával, Bibza Gáborral, aki ugyancsak asztalos volt, egy épületben ajtózárat kellett megjavítaniuk. Bementek a külső szobába, ahol előbbi észrevette, hogy sós szalonna van a sarokban. A bicskáját előkészítette, nekifogott zárat javítani, és amikor azt hitte, hogy senki nem látja, levágott a szalonnából egy jó darabot. Ezután kiosont az udvarra, hogy a szalonnát elrejtse egy hordó alá. Amikor visszament, észrevette, hogy egy orosz cifra káromkodások közepette püföli a barátját. „A dolog úgy történt, hogy az orosz a kulcslyukon keresztül a másik szobából látta, hogy édesapám a szalonnából dézsmál, de arcot nem látott. Mivel mindkettőjükön egyforma vatelines ruha volt, így összetévesztette a barátjával.”

Valamikor 1948-ban nyár elején a parancsnok közölte a foglyokkal, hogy „pásli dámoj”. „Mire apám azt válaszolta: ’ruszki cselaveknek’ nem hiszek, csak, amikor már otthon vagyok”. Ezúttal azonban igaznak bizonyult a hír.³⁵ Miután átjöttek a határon, még egy hetet Máramaroszigeten³⁶ töltöttek, amíg a román hatóságok átvették őket, és ellátták vonatjeggyel.

„Végre hazaértek, de nagyon megfogyatkozva. Sok családtag siratta a hozzátartozóit, akik nem érték meg, hogy hazaérjenek. Ott maradtak csontjaik Szibériában, ahol félév olyan volt, mint itthon a tavasz, de a másik kemény és hideg, sokszor mínusz 40 fok alatt” – zárta emlékezését ifj. Sáska Pál.

Id. Sáska Pál több levelet írt haza a fogságból, de ő négy év alatt mindössze csak négyet kapott meg az itthonról küldöttekből. Íme, a család hagyatékában évtizedeken keresztül őrzött levelek:³⁷

„Kelt 1946.VII. 5.

Drága feleségem, édes Palikám!

Rövid soraimmal értesítelek, egészséges vagyok, négy lapot már írtam, de nem kaptam választ. Nagyon aggódom értetek, írjatok minél hamarabb, csókollak számtalanszor, Pali”

³⁴ Kórterembe.

³⁵ A szovjet táborok magyar foglyai adatbázisban szereplő, Sáska Pálra vonatkozó kardon szerint távozásának időpontja: 1948. szeptember 22.

³⁶ Hazafelé jövet a foglyokat a focsani-i vagy a máramaroszigeti elosztó lágereken keresztül adták át a román hatóságnak. A Nagybányától 53 kilométerre, a jelenleg Ukrajnával országhatárt képező Tisza déli, bal partján fekvő Máramaroszigeten a szovjetek 1944 őszén hozták létre a lágert, miután a Vörös Hadsereg 1944. október 17-én megszállta a várost. Központja a Mária Terézia korában épült kaszánya volt.

³⁷ A levelek digitalizált másolata Papp Annamária tulajdonában.

1947 Augusztus. 19.
 Drága Bözsi és Palikám!
 Tudatlak, hogy egészséges vagyok, talán ?
 még látjuk még egymást.
 Írjátok: három év óta egy lapot kaptam
 tőletek. Csókollak számtalanszor
 a Távolból Pali.

Id. Sáska Pál fogságból hazairt egyik levele.

Forrás: Id. Sáska Pál hagyatékából

„Kelt 1946. szept. 15.

Drága Böském, édes kicsi Palikám!

Rövid soraimmal tudatlak, hogy egészséges vagyok, amelyet nektek is kívánok. Írjatok magatokról, nagyon aggódom értetek. Nagyon sokat álmodok felőletek. Bözsi fiam, írják szüleinkről. Talán nem sokára viszont látjuk egymást, drága Palikám írjal sokat édesapádnak. Többet nem írok, csókollak számtalanszor a távolból, Pali”

„Kelt 1947. VII. 16.

Drága feleségem és édes Palikám!

Tudatlak, hogy egészséges vagyok, ügyeljete magatokra, mert talán az életbe hazakerülök. Bözsi fiam írjal nagyon sokat. Két év után kaptam tőled egy lapot karácsonyra 1946-ban. Csókollak számtalanszor a távolból, Pali”

„1947. augusztus 19.

Drága Bözsi és Palikám!

Tudatlak, hogy egészséges vagyok, talán még látjuk még egymást. Írjatok, három év óta egy lapot kaptam tőletek. Csókollak számtalanszor a távolból, Pali”

„1947. szept. 15.

Drága Bözsi és édes Palikám!

Rövid soraimmal értesítelek, hogy egészséges vagyok. Talán ebbe az évbe viszont látjuk egymást. Csókollak milliószor a távolból, Pali
 Fiam írjal, mert nagyon várom.”

„1848. III. 7.

Drága feleségem és Palikám!

Novemberben írt leveledet megkaptam. Boldog vagyok, hogy egészségesek vagytok. De még jobban örvendek, hogy az én drága kicsi fiam jó tanuló. Tanulj, édes Palikám, mert talán én haza megyek nemsokára, és talán a legboldogabb édesapa leszek. Csókollak mindnyájatokat, Pali”

„Kelt 1948. IV. 5-én

Drága Bözsi és édes kis Palikám!

*Rövid soraimmal tudatlak, hogy egészséges vagyok, amit nektek is kívánok. Továbbá el nem tudom képzelni, hogy miért nem írtok, mindjárt 4 éve hogy itt vagyok és csupán 2 lapot kaptam. Írjatok minél többet, én nagyon sokat írtam. Talán ebbe az évbe viszont látjuk egymást. Csókollak számtalanszor a távolból,
Pali”*

„Kelt 1948. V. 15.

Drága Bözsim és édes kis Palikám! Rövid írásommal tudatlak, hogy egészséges vagyok. Csak az az egy bánt, hogy minden évben csak egy lapot kapok tőletek. Írjatok minél többet, hiszen a minden napi kenyeret nem várom úgy, mint a levelet otthonról. Drága kicsi Palikám, írják édes apádnak, hiszen talán el is felejtettél, és nagyon régen láttuk egymást. Talán már az idő eljön, hogy haza megyek. Csókollak mindnyájatokat, Pali”

„Kelt 1948. VI. 4.

Drága Bözsi és Palikám! Jól vagyok, egészséges, nem tudom, miért nem írtok, ebben az évben nem kaptam semmi életjelt tőletek. Írjál fiam több levelet, én írtam nagyon sokat. Írjál Palikám édesapádnak, ne feledkezz meg, mert talán az életben még meg látjuk egymást. Csókol szerető édesapátok, Pali”

Összegzés

A fentebb bemutatott három személy elhurcolásának története csupán parányi töredéke annak a nagy szenvedésnek, amelyet az 1944 őszen szovjet fogságba ejtett többszázezer ártatlan civil ember átélt. Mindez azonban nem csak az elhurcolt személyeket érintette, hanem az egész családot, amely nemzedéken át cipelte magában a nagyon sok esetben életük végéig ki nem beszélt traumát. A háború emberek, egész családok életét tette tönkre, pecsételte meg, mint az Mátyás Jenő, Farkas Lajos és id. Sáska Pál, illetve családjuk történetéből is kiderül.

Hivatkozott irodalom

Asztalos Lajos – Papp Annamária

2014 *1944. június 2. Kolozsvár bombázása*. Exit, Kolozsvár.

Papp Annamária – Rohonyi D. Iván

2019 *Megsebzett Kolozsvár. A Fotofilm műhely fényképalbuma az 1944. június 2-ai amerikai bombázásról*. Exit, Kolozsvár.

Bank Barbara

Internálótábor és kényszerlakhely után – mi történt a családokkal, családtagokkal a „szabadulást” követően?

„A magyar népnek joga van megtudni, hogy mennyi, hol és milyen törvénytörténet történt 1945 után. Minden »fehér foltot« el kell tüntetni az újkori magyar történelem térképéről. [...] Recsk nem szerepel a háború utáni krónikákban, csak azok emlékeztében él, akik véres verítékükkel szenvedték át a törvénytelenység éveit.”¹

„A kollektív traumákat csak a közös gyász teheti elviselhetővé. Meg kell tanítanunk a háború óta felnőtt generációt, akik azóta szülők lettek, hogy lehet, s kell beszélni minderről. Nem azoknál a gyerekeknél mutatkoznak neurotikus tünetek, akik megtudják a család tragédiáját, hanem azoknál, akik félszavakból, elhallgatásokból rakják össze a maguk képét. A történeteikbe épül be az elhallgatott múlt: a fulladásba, vagy éppen a túlzott mozgékonyaságba. Hogyan is tudna nyugton ülni az a gyerek, akinek tele van a feje akasztásos látomásokkal?”²

Bevezetés

Tanulmányom azt a problémát járja körül, hogy 1945–1953 között először az internálás, 1950-től a családok zárt kényszerszolgálatba hurcolása, majd 1951-ben a budapesti kitelepítések milyen töréseket, traumákat okoztak az akkori gyerekeknek, akik átélték ezen időszakot, illetve az 1953-as táborok felszabadítását követően mi történtek a családokkal? Ez az a téma, melyet soha nem lehet befejezni, maximum csak abbahagyni, pihentetni egy kis időre...

A tanulmány főként az 1980-as évek második felében, vagy leginkább a rendszerváltás után készült interjúkra, visszaemlékezésekre támaszkodik, hiszen a hatalom szempontjából a diktatúrában megélt-átélt szörnyűségek tabunak számítottak, nem lehetett beszélni róluk. Amiről pedig nem beszélünk, az nem létezik... A Kádár-rendszerben az elhallgatás terhe mellett – mely a Rákosi-rendszerből maradt – a feledtetés, felejtés politikája működött: ha nem emlékeztetünk, ha nem beszélünk róla, talán elfelejtik. Ezen soroknak a leírásakor eszembe jutnak Jónás Pál volt recskai internálnak a szavai:

¹ Erdey S. 1989. 9.

² Gázsó L. F. Magyar Hírlap melléklet, 1989. december 23. 3.

„Érdekes dolog volt: ott vagyok gúzsba kötve, csontig vágnak a szíjak, nézed a csillagokat, és akkor arra gondolsz, hogy itt vagyunk a 20. század második felében, ez a szörnyű dolog történik veled azért, mert az ávósok szarából kimostál egy újságcikket! Próbálsz erre a magyarázatot keresni, ez hogyan történhet meg Európában, és akkor azt mondd magadnak, hogy ezt csak úgy tudod túlélni, ha valóban egzisztencialista vagy, ha magadat kívülről nézed. Hogy azt mondd: nézd, ez milyen érdekes helyzet, hogy ez megtörténhetik, és éppen veled történik meg. És hogyha túléled ezt, akkor talán elérkezik az ideje annak, hogy beszélj róla.”³

A traumák kibeszélése, átbeszélése gyógyírt jelenthet a személyiségen esett sebeknek és a lelkeknek egyaránt. Ezt a kibeszélést a diktatúra megtiltotta, büntette Magyarországon. Generációk nőttek fel anélkül, hogy el lehetett volna mesélni, kibeszélni azokat az eseményeket, amelyek a II. világháború utáni időszakban történtek családokkal, családtagokkal, egy-egy rokonnal, rokonsággal. Ennek okán történetek „vesztek” el, amelyeket rekonstruálni nem lehet.

Források-forráshiányok

Ma, az 1945 utáni emberek, családok jogfosztásával foglalkozó történetek, esetek kutatása már lehetséges. Erre lehetőséget adnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a megyei levéltárak, a Budapest Főváros Levéltára, a Veritas Intézet Levéltára és olyan iratórzó helyek, ahová a családok külön megőrzésre beadták dokumentumaikat. A hivatalosan készített dokumentumok mellett az érdeklődők, és kutatók segítségére vannak a már meglévő dokumentumfilmek és életútinterjúk, visszaemlékezések, naplók. Mindezen papír alapú és képi dokumentumok összességét természetesen minden esetben forráskritikával kell kezelni.

A hatalom szemszögéből készült és rendelkezésre álló dokumentumok nagyon szűkszávúak és hiányosak is egyben. Az életútinterjúk, visszaemlékezések pedig, mivel a táborok felszabadítását követően sem volt szabad beszélni ezekről az évekről, sokkal későbbre datálhatók. A történésekkel egykorú naplók ebben a témában nem nagyon léteznek, hiszen a kényszermunkatáborokban nem írhattak, nem levelezhettek, és minden személyes tárgyukat elkobozták az internáltaknak. A zárt kényszermunkatáborokban és a kitelepítésben a naplórészlet lehetősége valamivel több volt, mint az internálótáborokban, viszont az nem volt biztos, hogy meg is tudják őrizni, hiszen ők bárkikor elkobozhatták és megsemmisíthették.

Tanulmányom első részében az internálás, a zárt táborok és a budapesti kitelepítés rövid vázlatát követően, a második részben azt szeretném bemutatni, hogy az akkor gyermek korosztály, a csecsemőtől a kamaszig – visszaemlékezéseken keresztül –, hogyan, miként élte meg az egyik szülő, vagy mindkét szülő elvesztését, „eltűnését”, illetve a zárt táborokba

³ Kende Péter interjúja Jónás Pállal. Győri B. 1989. 110–122.

hurcolt gyermekek az ott töltött időszakra és a szabadulást követő évekre miként emlékeznek. Ez a „vizsgálat” a kitelepített családok gyermekeinél is érvényes. Ehhez főként életútinterjúkra és visszaemlékezésekre támaszkodom. A harmadik nagyobb része a dolgozatnak az emlékezet, a nem feldolgozott traumák, amelyekről nem lehetett a rendszerváltoztatásig beszélni. Sőt! A félelem az emberekben, családokban azt követően is oly nagy volt, hogy erről az időszakról nem beszéltek: „soha, sehol, senkinek”! Ezért lehetséges az, hogy máig nemcsak a szovjet gulág nem engedi⁴ az embert, de a magyar gulág sem!

Internálás – kényszermunka, a zárt táborok és a Budapestről kitelepítettek

Az internálás, azaz rendőrhatalósági őrizet alá helyezés, a hatalomnak egyfajta eljárástechnikai eszköze volt a politikailag „valóságos”, vagy csupán annak minősített „ellenségei” ellen. A hagyományos jogszolgáltatási keretekbe be nem illeszthető ügyekben alkalmazták, mivel minden előzetes vizsgálat nélkül, politikai megítélés alapján közvetlenül hajthatták végre az erre kijelölt karhatalmi szervvel. A II. világháborút követően a megtorló intézkedések az igazoló bizottságok és a népbíróságok számára is lehetővé tették az internálás elrendelését.⁵ E büntetésforma alkalmazásának végrehajtó szerve a kommunista vezetés alatt álló politikai rendőrség volt.⁶ Jelentősége ennek a rendőrhatalósági kényszerintézkedésnek abban állt, hogy bárkit, bármikor, bárhol letartóztatott a politikai rendőrség és nem kellett semmilyen bizonyíték, eljárás ahhoz, hogy a delikvens bekerüljön valamelyik internálótáborba. Ítélet nélkül bárkit eltüntethettek; eleinte hat hónaptól két évig terjedően az internálótáborban, majd 1950-től a hathavonkénti felülvizsgálatok is megszűntek. Onnantól kezdve az internált lét még bizonytalanabbá vált, senki nem tudta, hogy mikor és hol ér véget a büntetése. De internálni, úgynevezett internálási véghatározattal egyes személyeket lehetett. 1950–1953 között több olyan családfő volt, akiket valamelyik kényszermunkatáborba internáltak, amíg a családtagjaikat a Hortobágyon található valamelyik zárt kényszermunkatáborba hurcolták. Ez történt a hatvani családfőkkel, akik közül többeket a recski kényszermunkatáborba vittek, amíg a nők, a gyermekek és az idősebb családtagok pedig három évet a hortobágyi zárt táborokban töltöttek.⁷

⁴ Gereben Á. 2008.

⁵ A magyarországi internálási rendszer az 1945 előtti időket megelőző rendeletekből merített és tovább bővítette, kiszélesített jogkörben használta azokat. 1919 augusztusa után a 4352/1920., a 3035/1920. és a 3000/1922. B. M. sz. rendeleteket alkalmazták, a „társadalmi rend és béke” ellenségei, a „közbiztonságra gyanús és veszélyes”, a „gazdasági okokból káros” személyek internálására, vagyis rendőrhatalósági felügyelet alá helyezésére. Ezeket a rendeleteket egészítették ki az 1939: II. tc-vel, az úgynevezett honvédelmi törvényvel, melynek a 150. §-a kimondta, hogy a kitiltás és rendőrhatalósági őrizet – és felügyelet alá helyezés mellett, képességeinek megfelelően az „elítélteket” különböző munkákban foglalkoztatták. E meglévő törvények és rendeletek mellett, a 8130/1939. M. E. sz. és a 760/1939. B. M. sz. rendeletek váltak 1945 elejére az internálás formai alapjaivá. Corpus Iuris Hungarici. Budapest, 1946. 88–89.

⁶ Bővebben: Bank B. 2017.

⁷ Bővebben: Bank B. 2005. 469–478., Némethi G. 1991.

Ahogy a Rákosi nevével fémjelzett diktatúra egyre jobban kiterjedt, és a „párt öklének” nevezett politikai rendőrség befolyása és hatalma növekedett, úgy kerültek az „ellenségképbe” magánszemélyek, csoportok (foglalkozás, párthovatartozás), családok, családtagok (nők, gyerekek) is.

A Hortobágy területén kialakított zárt munkatáborokban az internálótáborokhoz hasonló körülmények között „éltek” és kényszermunkán dolgoztak a lakóhelyükről elhurcolt családok, nem egyszer munkaképtelen idősekkel és kis gyermekekkel.⁸ Nemcsak az ország déli, majd nyugati határsávjában kapták meg a kényszerlakhelyre hurcolás véghatározatát a családok, hanem országszerte városokban,⁹ községekben. Az 1950–1953 között folyamatosan kiépülő 12 zárt kényszermunkatáborba 1950 májusától 1953 márciusáig hurcoltak családokat, személyeket.

Az MDP KV Titkárság 1950. január 18-i ülésén döntöttek a déli határsáv létrehozásával kapcsolatos intézkedések kidolgozásáról, amelyet összekapcsoltak a lengyelkápolnai gyilkosság adta propagandalehetőségek kihasználásával.¹⁰ Kádár János, Péter Gábor és Kristóf István lett a tagja annak a bizottságnak, amelynek hat hét alatt ki kellett dolgoznia az „egész jugoszláv határsávon létesítendő politikai és adminisztratív rendszabályokat.”¹¹ Kádár János javaslata szerint a Jugoszláviával érintkező megyék: Csongrád, Bács-Kiskun, Baranya, Somogy, Zala megye területén és Vas megye Szentgotthárdi járásában a határsáv mélységét 15 kilométerben állapították meg.¹² A 15 kilométeres sávban körülbelül 310 város, község, illetve számottevő település volt.¹³ A határsáv így körülbelül 9000 km²-t „hasított ki” az ország területéből, amelyen mintegy 290 ezren laktak. 1952. szeptember 1-jén a 15 kilométeres határövezeti rendszert a nyugati határra is kiterjesztették. A nyugati határövezetben további 165 község volt 300.115 lakossal.

Az ÁVH kapta feladatként – többek között –, hogy a pártszervek útmutatása alapján összeírja, majd nyilvántartásba vegye a határsávban lakó, kommunista szempontból megbízhatatlan személyeket. Nyilvántartásba vették az 1945 előtti katonatiszteket, csendőröket, a volt vitézeket, az államigazgatás tisztségviselőit, az 1945 előtt működő politikai pártok tagjait, a polgári pártok aktív tagjait, az úgynevezett jobboldali szociáldemokratákat, a nyugati hadifogságból hazatért hadifoglyokat, az egyházi személyeket, de az ellenséges elemek halmaza folyamatosan bővült.

Az MDP KV 1950. június 1-jei határozata döntött a szerzetesek kitelepítéséről is. 1950. június 8-án a határsávban élő 894 szerzetest és apácát, 579 nőt és 315 férfit, az ÁVH az ország belsejében kijelölt kényszerszállásos helyekre hurcolta. A kitelepítés második hullámára

⁸ ÁBTL 3. 2. 4. K-1140. Hortobágyi kitelepítettek.

⁹ Ebbe a kategóriába tartozik a Miskolcon végrehajtott kényszerlakhelyre hurcolások története is (1952). Lásd: Holopcey P. – Irhás M. 2003.

¹⁰ Bővebben a lengyelkápolnai esetről: Orgoványi I. 2001. 253–285., Bálint L. 2014. 128–130.

¹¹ Orgoványi I. 2001. 256., MNL OL M-KS 276. f. 54/82. ö. e.

¹² MNL OL M-KS 276. f. 54/94. ö. e., Orgoványi, 2001. 257.

¹³ Ha a határsáv 50.000-nél nagyobb lélekszámú várost érintett, akkor a határsáv vonalát a város határán kívül kellett meghúzni.

június 18-áról 19-ére virradó éjszaka került sor, ekkor Budapestről és a nagyobb vidéki iskolavárosokból vitték el a szerzeteseket és az apácákat, ami további 1074 főt érintett.¹⁴

A szerzetesek kitelepítése után néhány nappal, 1950. június 22-éről 23-ára virradó éjszaka a legveszélyesebbnek ítélt 2446 személyt a családtagjaikkal együtt az ÁVH az ország belsejébe, Hajdú-Bihar és Szolnok megyébe kényszerlakhelyre telepítette, ahol úgynevezett zárt táborokat alakítottak ki számukra. A kitelepítetteket vasúti gyűjtőállomásokra vitték: Zalaegerszegen, Kaposváron, Pécsen, Kiskunhalason és Szegeden jelöltek ki ilyen pontokat, ahonnan a bizonytalanba indultak a vonatok. Legalábbis a kényszerlakhelyre hurcoltak között ez egy egységes emlék, hogy bizonytalan az úti cél és a Szovjetunióba való hurcolástól rettegés. „Azt hitték, hogy a Szovjetunióba visznek bennünket. Mindenki azt mondta egymás között, amit hallani lehetett.”¹⁵ Ezt a félelmet erősítette meg Bede-Fazekas Csaba visszaemlékezése is, miszerint „akkor mindenki azt hitte, hogy megyünk a Gulágra, de akkor még nem tudtuk, hogy Gulág is van. Vagyis bemegyünk a Szovjetunióba, biztos kényszerszolgálatra oda is [...] Szóval teljes bizonytalanság volt addig, amíg a vonat aztán Tiszapolgáron egy külső pályán meg nem állt [...]”¹⁶ Nagy Varga Zoltánné is hasonlóan emlékezett vissza, akinek a családját Sósértléről hurcolták el Lenin-tanyára: „Néha megállt velünk a vonat, hogy hol, azt nem lehetett tudni, mert mindig nyílt pályán állt meg. Később megtudtuk, hogy voltak, akiket ott raktak ki, mivelünk a vonat tovább ment. Az volt az érzésünk, hogy kivisznek minket Oroszországba.”¹⁷ Az első kitelepítési hullám a határövezet teljes területét érintette. Csongrád, Bács-Kiskun,¹⁸ Baranya,¹⁹ Somogy,²⁰ Zala²¹ és Vas megye²² mintegy 230 településéről 2000–2100 főt telepítettek ki a Hortobágy területén létrehozott táborokba.

¹⁴ Bővebben: Borsodi Cs. 2000. 1–4., 183–210.

¹⁵ Interjú Vecsernyés Jolánnal. Az interjút készítette: Tóth Gábor, 2019. március.

¹⁶ Interjú Bede-Fazekas Csabával. Az interjút készítette: Tóth Gábor, 2021. február

¹⁷ Nagy Varga Zoltánné visszaemlékezése. Hantó Zs. (1.) 2006. 52.

¹⁸ Bács-Kiskun megyében Hercegszántón kezdtek a kitelepítést, 1950. június 23-án hajnali egy és két óra között rendőrök és ávosok ébresztették az összeírt családokat. A családfőket a tanácsházára kísérték, ahol munkaszerződést írtak alá velük, ugyanis a Bánhalmai Állami Gazdaság kormópusztai telepére vitték őket, ahol a rizs- és gyapotföldéken kellett a későbbiekben dolgozniuk. A vasúti szerelvény Hercegszántóról indult és Kelebián vette fel az utolsó kitelepítetteket. Ekkor mintegy 250 főt vittek el. 1951. november 21-éről 22-ére virradó éjjel zajlott a második nagyobb kitelepítési hullám. Ekkor is Hercegszántóról indult a tehervonat és Ebesnél állt meg. Ekkor körülbelül 80–90 főt szállítottak el. 1951. december 19-én ismét elhurcoltak 60–70 embert a déli határsáv Bács-Kiskun megyei szakaszából Tedejpusztára, ahová december 21-én megérkeztek.

¹⁹ Baranya megye déli területeiről az első kitelepítési hullámban 1950. június 23-án és június 24-én vitték el a korábban összeírt családokat, így 1950. június 23-án a 753 főt telepítettek ki, akiket a pécsi vasútállomáson gyűjtöttek össze. Baranya megyéből 1950 és 1953 között 251 családot hurcoltak el, azaz 918 főt a hortobágyi kényszerszolgálat-táborokba.

²⁰ 1952. május 29-én Somogy megyéből körülbelül 500 főt vittek el Elepre.

²¹ Zala megyében 1950. június 23-án hajnalban kezdődött meg a korábban összeírt és megbízhatatlannak tekintett családok kitelepítése a határövezetből. A helyi lakosság csak reggel értesült az eseményekről, amikor a kitelepítettek összecsomagoltak, és elindultak a berakodási helyre. 1952. júniusában több mint 700 főt hurcoltak le Zala megyéből, közülük 300 személy Nagykanizsáról származott.

²² Vas megyéből 1950 és 1953 között körülbelül 261 család, mintegy 1063 személyt telepítettek ki, és hurcoltak el a hortobágyi zárt táborokba. A határövezet más területeiről, például az Őrség és a Vendvidék területéről is főleg a Hortobágyra vitték a kommunista hatalom számára nemkívánatos családokat, és az Árkusi Állami Gazdaság, a Borzasi Állami Gazdaság, a Kónyai Állami Gazdaság és az Elepi Állami Gazdaság területén helyezték el őket. 1952. május 30-án a szombathelyi ÁVH 387 főt tiltott ki Vas megye területéről.

A következő nagyobb kitelepítési hullám 1951 novemberében néhány napos eltéréssel több szakaszban zajlott le Somogy, Vas, Zala, Bács-Kiskun és Csongrád megye területén. 1952 során az év második felében is történtek további kitelepítések a határövezetből, ezek azonban döntően egy-egy településre koncentráltak. A kitelepítettek pontos számát nagyon nehéz meghatározni. 1950. június 23-a és 1953. március 31-e között negyvenhét nagyobb kitelepítési akció zajlott le országszerte, amely körülbelül 8500 kényszerlakhelyre hurcolt személyt jelentett.²³

A Honvédelmi Bizottság utasítására 1951. május 18-ára összeírták a nyugati határ mentén az újabb kitelepítendőket. Egy négytagú bizottság vizsgálta meg, hogy az osztrák határ mentén kik segítették az úgynevezett „imperialista ügynököket”. A bizottság 470 személyről állapította meg, hogy megbízhatatlan a kommunista rendszer szempontjából. A határ mentén lakó osztályidegennek bélyegzett társadalmi rétegek tagjait, a volt katonatiszteket, csendőröket és főleg az úgynevezett kulákokat megrögzött embercsempészeknek, ügynököknek és hírszerzőnek, illetve ezek segítőinek tekintették. Valójában a falusi „osztályharc” keretében a birtokos parasztságtól és a községek tekintéllyel bíró értelmiségi rétegtől igyekeztek ilyen módon megszabadulni a hatóságok, illetve ilyen módon a rokoni kapcsolatokat is igyekeztek elvágni. Elég volt az is a kényszertelepítéshez, ha valakit a demokrácia ellenségének vagy a községben nemkívánatos elemnek nyilvánítottak, vagy éppen rásütötték a hatóságok, hogy akadályozza a fejlődést a községben. 1952. május 29-ére virradóra Vas megye Jugoszláviával határos sávjából az Államvédelmi Hatóság áttelepített az ország belsejébe további 104 család 369 tagját.²⁴

A zárt táborokon kívül, 1951 tavaszán megkezdődtek a budapesti „deklasszált elemeknek”, családoknak is a véghatározatok átadásai. Budapestről ugyancsak Kelet-Magyarország megyéinek különböző falvaiba, tanyáira szolt a nemkívánatos embereknek a kitelepítése.²⁵ Budapest a második világháború után igen súlyos lakáshiánnyal küzdött. A főváros ostroma során hatalmas károk keletkeztek a lakóépületekben is. A helyzetet csak tovább rontotta a korra jellemző erőltetett iparosítási politika, amely a főváros és peremtelepüléseinek elhelyezkedő nehézipari gyárak révén sok ezer vidéki munkavállaló Nagy-Budapestre költözését váltotta ki.

A kommunista vezetés a problémát politikai kérdésnek tekintette, és aszerint is kezelte. A fővárosban élő egykori elit képviselői (az arisztokrácia tagjai, a „horthysta” fegyveres erők magasabb rangú tisztjei, a fontosabb tisztségviselők, a gazdasági élet meghatározó szereplői)

²³ Saád J. 2015.

²⁴ A 104 családfő közül 62 számított kuláknak, 27 csendőrnek és további 15 tartozott az egyéb kategóriába.

²⁵ Az 1951-es budapesti kitelepítésekkel kapcsolatos névjegyzékekből meg tudható, hogy melyik családot, hány fővel, honnan, hová, melyik községbe telepítettek ki. ÁBTL 4. 1. A-288. Kitelepítettek régi és új lakóhelye (Hajdú megye); ÁBTL 4. 1. A-289. Kitelepítettek régi és új lakóhelye (Szolnok megye); ÁBTL 4. 1. A-290. Szabolcs és Borsod megye; ÁBTL 4.1. A-291. Békés megye; ÁBTL 4. 1. A-292. Pest és Heves megye. Azok a személyek, családok, akiknek ügyében valamelyik minisztérium közbenjárt és javasolták a kitelepítési határozat visszavonását. ÁBTL 4. 1. A-287. Kitelepítésről zárójelentés. Budapest, 1951. A kitelepítettek vizsgálati anyagait, személyes leveleket, kitelepítési határozatokat, terhelő bizonyítékokat tartalmaz az O-9975 alapszámon nyitott dosszié, mely összesen 34 kötetből áll. O-dossziét nyitottak külön társadalmi csoportok, és kategóriák szerint is a kitelepítettekre és családtagjaikra. Ilyen kategória volt a „Földbirtokosok”, „Tökések”, „Arisztokraták, tökések”, „Arisztokraták” és a „vegyes ellenséges kategória”.

az 1945 előtti rezsim megbízható támogatói voltak, így nem számítottak a kialakult új kommunista rend híveinek, rájuk ezért osztályellenségként tekintettek. A hatalom az új világháborúra való készülődés históriáját kihasználva igyekezett ezektől a Budapesten élő, általuk megbízhatatlannak ítélt csoportoktól megszabadulni. E szándék megvalósításával két legyet ütöttek egy csapásra: egyrészt a főváros társadalmi-gazdasági életébe mélyen beépült, de a hatalom számára ellenségesnek tekintett elemeket kiszakították megszokott környezetükből, és vidékre száműzték őket, másrészt pedig az így felszabadult nagyszámú ingatlanal szabadon rendelkezettek.

A tervek körvonalazódása után a rendőrség 1951 tavaszán néhány hét alatt összeállította a „nemkívánatos elemek” jegyzékét, amely a kitelepítések alaplistája lett. A kitelepítendő családok feltérképezése és az általuk lakott ingatlanok számbavétele céljából a kitiltásra szánt családokat adatgyűjtési kérdőíven írták össze. A budapesti kitelepítések levezényléséről egy öt főből álló bizottság döntött 1951. május 5-én. A bizottság tagjai (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Friss István, Péter Gábor és Házi Árpád) megállapodtak abban, hogy az akció 1951. május 21-én veszi kezdetét, és legkésőbb 1951. szeptember 15-ig 5500 családot kell kiköltöztetni a fővárosból. Továbbá megállapodtak abban, hogy a kitelepítések lebonyolítója a Belügyminisztérium lesz, az Államvédelmi Hatóság teljes támogatásával. Az akció megszervezésére 16 nap állt rendelkezésre. Megalakították az előkészítésért, a folyamat lebonyolításáért és a mentesítések elbírálásáért felelős úgynevezett „irányító csoportot”, amelynek tagjai Fehér László, az MDP Budapesti Pártbizottságának osztályvezetője, Kiss György, a Budapesti Városi Tanács munkatársa, dr. Rudas György rendőr alezredes, a BM IV/2. (Közürendészeti Főosztály Szervezési és Szolgálati) Osztályának vezetője és Sándor Imre államvédelmi őrnagy, az ÁVH Budapesti Osztályának vezetője lettek.²⁶

Az egy településre szánt kitelepítettek azonos időben kapták meg a dr. Rudas György rendőr alezredes által aláírt kitiltó véghatározatot, így azonos időben történt meg e családok kiköltöztetése, majd elszállítása. A véghatározatban közölték a címmel (azaz az ún. listavezetővel, aki miatt kitelepítésre került a család), hogy a 8130/1939. M. E. sz. rendelet és a 760/1939. B. M. sz. rendelet alapján Budapest területéről azonnali hatállyal kitiltják őket, új lakhelyet jelölnek ki számukra, az így megüresedő lakrészüket/lakásukat/házukat pedig a 6000/1948. sz. kormányrendelet értelmében a Belügyminisztérium igénybe veszi, s azt 24 órán belül kötelesek átadni.

A kitelepítettek elhelyezése a megyei tanácsok feladata volt. A tanácsok a 6000/1948. sz. kormányrendelet alapján vették igénybe a kijelölt lakások egy-egy lakrészét. A kiválasztás módja nem ismert, de vélelmezhetően azt az elvet követték, hogy az új lakókat a községekben élő úgynevezett osztályidegenekhez, osztályellenségekhez költöztették be, hogy ezzel is fokozzák nehézségeiket, és egymás ellen hangolják őket. Így kerültek a kitiltott személyek az új lakóhelyükön „kulákok”, bércséplők, egykori földbirtokosok és csendőrök házába.²⁷

A kitelepítésre kijelölt családok részére hajnalban kikézbécsített egy rendőr két véghatározatot. Az egyikből megtudták, hogy 24 órán belül el kell hagyniuk a fővárost és egy szá-

²⁶ Az előkészítésről bővebben: Palasik M. 2015. 1363–1395.

²⁷ Bővebben: Kis-Kapin R. 2013. 1–47.

mukra kijelölt település megadott címére kell költözniük, a másiktól pedig arról értesültek, hogy ki fogja őket befogadni a házába.

A családtagok kiválogatták a legszükségesebb holmikat (bútorokat, ruhaneműt, konyhafelszerelést, élelmiszert stb.), amiket magukkal akartak vinni az ismeretlenbe. Az előírás szerint a családfő 500 kilogrammnyi, rajta kívül minden egyes családtag további 250 kilogrammnyi ingóságot vihetett magával. A többi, a lakások berendezési tárgyainak zömét igyekeztek rokonoknál, barátoknál, szomszédoknál elhelyezni, bízva abban, hogy idővel visszakerülnek a család használatába. A rendőrök azonban nem minden esetben tudták az érintettek számára azonnal kézbesíteni a véghatározatokat. Voltak, akik akkor éppen vidéken tartózkodtak; ott dolgoztak, vagy esetleg nyaraltak. Ezeket a személyeket a rendőrség felkutatta, és utasította őket a kijelölt kényszerlakhely elfoglalására. Mások, akik hallva az eseményekről potenciálisan veszélyeztetve érezték magukat, úgy próbálták elkerülni a kitelepítések megpróbáltatásait, hogy önként elhagyták Budapestet, és az ország más területén telepedtek le. Ők abban reménykedhettek, hogy a kitelepítések csak a fővárosi lakhellyel rendelkezőket érinti, így, ha ők kijelentkeznek Budapestről és bejelentkeznek egy vidéki címre, akkor már biztonságban vannak, azonban nagyot tévedtek. A rendőrség minden esetben felkutatta őket és utasítást kaptak a kijelölt lakhely elfoglalására. A költöztetést – alig 24 órával a véghatározatok kézhezvétele után, éjszaka vagy kora hajnalban – rendőrök vezényelték le, akik két leponyvázott teherautóval és szállítómunkásokkal érkeztek. A munkások feltették az összekészített ingóságokat az egyik teherautóra, míg a másokra a családtagok szálltak fel. A kiköltözés után a rendőrök az ingatlan ajtaját bezárták, ragasztószalaggal leragasztották, és a kulcsot leadták a házmesternek. Ha az ingatlanban esetleg társbérlők, főbérlők, albérlők, háztartási alkalmazottak is éltek, akikre nem vonatkozott a kitiltás, akkor természetesen csak a kiürített lakószobák ajtaját zárták be és ragasztották le. A teherautók aztán címről-címre járva összeszedték az aznapi kitelepítésre kijelölt családokat és azok holmijait. A megtelt teherautók végül a Magdolnavárosi teherpályaudvarra (a mai Angyalföld vasútállomásra) vitték őket, ahol az ingóságokat tehervagonokba rakták, míg az embereket lemeszelt ablakú személyszállító kocsikba terelték. A szerelvények éjszaka haladtak, nappal mellékvágányokon várakoztak. A szállításokra keddi, csütörtöki és szombati napokon került sor.

Az 1951. május 21-től július 18-ig tartó budapesti kitelepítések során kb. 5200 családot (azaz kb. 12–13 ezer személyt) tiltottak ki a fővárosból. Számukra az ország keleti felében fekvő hét megye 138 községében jelöltek ki kényszerlakhelyet.

Történetek, esetek az akkori gyermekek szemszögéből

Internálás

A szülő, vagy szülők letartóztatása esetén a gyermekekkel nem „osztották” meg, hogy édesapjuk és/vagy édesanyjuk hol van. Egyrészt azért, mert bizonyosat nem is nagyon tudtak a

letartóztatott hollétéről, másrészt a gyereket próbálták megvédeni. A gyermekek azt érezték, hogy baj van, a bizonytalanság, félelem ott maradt az életükben.

Ha mindkét szülőt letartóztatta a politikai rendőrség, a gyermeket, ha nem volt rokon-sága, aki befogadta volna, vagy a rokonoknak nem engedték meg, hogy a gyermeket befo-gadják, állami gondozásba helyezték. Ilyen eset volt a Somogyi család története is, akiket 1951 márciusában a székesfehérvári házukból hurcoltak Budapestre úgy, hogy közben a két és fél éves kisgyermek a lakásban maradt egyedül. Somogyi István fogvatartása során, 1951. augusztus 24-én meghalt a Mosonyi utcai Állambiztonsági fogház rabkórházában,²⁸ feleségét Kistarcsára internálták, ahonnan 1953 őszén szabadult.²⁹ A két és fél éves kisfiút, Somogyi Ivánt intézetbe akarta adni a hatóság, „de hozzátartozóinak önfeláldozó küzdelem árán sikerült magukhoz venniük a kisfiút. Jutalmul őket is kitették otthonukból.”³⁰

A család élete még nehezebbé vált akkor, amikor a családfenntartó apát letartóztatták és a családelelőt az anya lett. Ám az elhelyezkedése nagyon nehéz volt, hiszen a férjet és rajta keresztül a családot is megbélyegzettként tartották számon.

*„Csak azt éreztem, hogy erős félelem van. Ez biztos volt, hogy suttogva beszélnek, nem tudni, pontosan miről a felnőttek melletttem. Anyám és az anyai nagyszüleim, akik-
kel egy házban laktunk. Hogy anyámnak olyan munkát kell vállalnia, ahova nagyon korán megy el, vagy nagyon későn jön haza. Ez egy olyan munkahely volt, ahova egy többgyermekes MÁV-os munkatárs tudta őt elhelyezni, itt ugyanis nem kellett életrajz, ahova őt elhelyezte, a MÁV-nak a józsefvárosi megállójában, a józsefvárosi pályaud-
var ügynevezett restijében ott volt ő takarító. Lehetett takarító, tehát ebből tudta a három gyereket eltartani.”³¹*

Zárt tábor

A zárt táborba, kényszerlakhelyre hurcolás, az otlét, illetve a szabadulást követően az akkori gyermekeknél hosszú idő távlatából – ha kisebb, ha nagyobb volt – az biztosan megmaradt, hogy milyen módon törték rájuk a lakásuk ajtaját, és ott hogyan viselkedtek a rend őrei. A következő emlék általában az az éhezés, ami folytonos volt táboréletük során. A harmadik pedig az újra beilleszkedés, a család újraegyesítése, a továbbtanulás és a munkavállalás prob-lematikájának a köre volt.

²⁸ ÁBTL 2. 1. X/36. 366.

²⁹ Bárdy Magda története: Csontos J. 2002. 6.

³⁰ Októberi történet: a család, akiket a Koch László utcából hurcoltak el. https://www.teleeleettel.hu/blog/146/oktoberi_tortenet_a_csalad_akiket_a_koch_laszlo_utcabol_hurcoltak_el#sthash.5UL05AHK.dpuf (Letöltés ideje: 2022. május 13.)

³¹ Interjú Harasztiné Németh Katalinnal. Az interjút készítette: Bank Barbara, 2019. április 9. Harasztiné Németh Katalin édesapját a recski kénysERMunkatáborba hurcolták 1953 tavaszán. A családfenntartó nél-küli családot pedig el kellett tartani.

A gyermekek esetében több történet és variációs lehetőség fennállt a három év során:

- Akiket vittek a szülőjükkel a zárt táborba/kitelepítésbe.
- Akik felmentést kaptak és más családtagjukhoz vitték őket – erre volt a legkisebb esély akkoriban.
- Akiket a szülők „elrejtettek” vidéken családtagoknál, de felkutatták őket és vitték a zárt táborba /kitelepítésbe.
- Akiket elvittek szülőjükkel, de később engedélyt kaptak, hogy elvigyék más családtagokhoz.
- Akiknek nem engedélyzték a zárt táborból a kikerülést.
- Akik a zárt táborban születtek.

Kajsza Józsefnek a felesége öt hónapos várandós volt, amikor el kellett hagyniuk a házukat a Drávaszöghöz tartozó Szent Imre-pusztát: „Kiszálltunk az öt hónapos várandós feleséggel és kérem szépen mentünk az árokba. Fölmentek a pribékek a vagonba és kidobáltak mindent, ami ott volt. A két állatot és a kocsit. Egy oldalán volt a ló a másikon a tehén.”³²

„A táborba mi szültünk másodszorra, az elsőnek szült egy sellyei nő volt. A magtárépületben, a volt tulajdonosnak, volt egy háromszor négyméteres szoba. Az padlós volt, de kályha nem volt benne. Fűtés semmit. Ott volt egy család már, házaspár és a kisgyerek, egy tíz éves kislány és a nagymama. Azok mellék kerültünk, el lehet képzelni, hogy három méteren... nem nagy helyünk volt. Sás az volt, amikor megszáradt lekaszáltuk, azt tettük be a teknőket. Ezzel volt betérítve. Az északi ablak be lett falazva, a nyugati ablak megmaradt. Fűtés nem volt. A feleségem hozta be a vizet, mert ő otthon volt, nem a táborban volt. Bent volt a szobába ezt a vödör, abban volt fürdetve a gyerek, elrendezve. El lehet ezt ma képzelni? De ez így volt. Utánunk jött még egy pár, ők a lábunknál voltak. A szomszédunk lábához hoztak ismét egy szülő házaspárt. Négy kisgyerek volt. Csak elsőnél volt a néni meg egy kislány, a többiek ketten voltunk. Ott a sáson mentünk keresztül. Ha valakinek korán el kellett mennie, akkor az hangot adott, mocorgás volt, szóval, arra mindenki fölébredt.”³³

Egy másik történet olyan kisgyerekről szól, akit a táborba kirendelt orvos közbenjárására hazaengedtek nagyszüleikhez:

„Ugyanis ő (Lacika – B. B.), hát anyás volt, akkoriban nem volt bölcsőde, meg egyéb, és minden áldott reggel, amikor anyámat sorakoztatták, úgy üvöltött, mint a sakál. Hároméves volt, és újra nem lett szobatiszta, ott maradt nekem, már azt se tudtam, hogy mit csináljak vele. És egy két, vagy három hónap után elkezdett sztrájkolni. Nem ivott, nem evett semmit. Forgatta el a fejét, anyám kétségbe volt esve. A Juhászné, aki velünk lakhatott, meg a birkákkal, ott maradhatott velünk, adott neki tojást, az akkor kincs volt, hogy hátha..., az se kellett neki. Semmi. És végelgyengülés-szerűen, már

³² Interjú Kajsza Józseffel (Polgár, Lenin-tanya). Az interjút készítette: Tóth Gábor, 2019. február 17.

³³ Interjú Kajsza Józseffel (Polgár, Lenin-tanya). Az interjút készítette: Tóth Gábor, 2019. február 17.

csak nyöszörgött az istállóban. Amikor beköltöztünk télen a barakkba, akkor nagyapa eljött érte, megengedték, mert rájöttek, hogy nem tud dolgozni az anyám a kicsi miatt. És akkor megengedték nagy kegyesen, hogy hazavigyék őt. Ez egy olyan iszonyú trauma volt, amire nemhogy akkor, de talán most se gondolnak, hogy elszakadni... És a nagyapa úgy vette az ölébe, hogy lógott a keze. Nem tudta tartani már a kezét. Hazavitte, és rögtön orvoshoz ment vele, és az orvos azt mondta, hogy internált gyereket nem gyógyít. [...] Volt egy nyugdíjas orvos a családban, Bandi bácsi. Ő táplálta föl egy hónapig... Aztán a nagybátyám, apám bátyja, ő vette magához, és ők meséltek, hogy egy hónapig az ablaknál állt. Kérdezték, hogy Lacika, miért nem jössz? Azt mondta, hogy várom anyuékát. Egy hónap múlva elment, és nem is beszélt rólunk. Ha emlegettek bennünket, nem szólt semmit. Azt hitte, úgy dolgozta föl a kis agyával, hogy ő nem kell nekünk. Aztán apám, amikor Recskről szabadult, előbb szabadult, mint mi. Mi még a Hortobágyon voltunk anyámmal. És az utcán játszott Lacika, szólt neki apám, hogy Lacika, nem ismered meg? Azt mondta, hogy nem. Majd szólok apámnak. Mert a nagybácsit már ő is úgy vette, hogy az apja.”³⁴

Emlékek...

Vannak dolgok, amiket az ember nem felejt el, csak „száműz”, nem akar emlékezni rá, mert nem szép emlékek. Az ilyen emlékek közé tartozott az a mód, az a stílus, ahogyan „begyűjtötték” a családokat, embereket a kényszerlakhelyre hurcoláskor.

„»A törvény nevében kinyitni.« Én meg hároméves gyerek voltam. A bátyámnak mondtam »Megjött a Mikulás.« Aztán bátyám már öt éves volt. Azt mondta, »Te buta ezek az ÁVÓ-sok, bújjunk el.« Egy ágyban feküdtünk a bátyámmal, bebújtunk a dunyha alá, hason fekve voltam, egyszer csak arra emlékszem, hogy mozog a dunyha rajtam. Aztán egyszer hideget éreztem a hátamon. Aztán anyám meg a nagymamám sikongattak. Nem tudták, hogy mi, azt hitték, hogy agyonszurkáltak bennünket. Egy ávós puskára tüzött szuronnyal, azzal piszkálta le a dunyhát rólunk.”

A következő visszaemlékezés is hasonlóképpen mesélte el a „begyűjtés” menetét és brutalitását: „Ávósok, rendőrök törték ránk az ajtót, fegyvert fogtak a szüleinkre [...] Marhavagonokkal szállítottak, a réseken, repedéseken figyeltük a tájat, találgattuk merre járhatunk. Ez hat évesen életre szóló pszichés traumát okozott.”³⁵

³⁴ Interjú Zsáka Piroskával (Kónya). Az interjút készítette: Bank Barbara, 2019. április 8.

³⁵ Mari Albertné Vecsernyés Aranka, (Tiszaszentimre 9-es tanya) visszaemlékezése. Az interjút készítette: Tóth Gábor, 2019. március 7.

„Én gyerek voltam, arra ébredtem, hogy édesapám azt mondja édesanyámnak, hogy vegyél elő tiszta ruhát, meg azt mondja ráveszek – hát nyár volt –, »rámveszek két nadrágot, ha megint ütnek könnyebben kibirom az ütést.« [...] Közben még én mint gyerek fejjel kimentem a régi ház előtt van ez a kereszt, aztán elkezdtem sírni, vagy imádkoztam, már nem tudom, de odagyün egy rendőr magyarul mondvá azt mondta: »Te kis kurva, hiába imádkozol, akkor is elvisznek.«³⁶

A zárt kényszermunkatáborban töltött hónapokra, évekre jelen tanulmány keretei között nem szeretnék kitérni, csak egyetlen visszaemlékezés részletet szeretnék megosztani, amely jól tükrözi az ott „nem szabad” gyermekek világát:

„A tanórák közti szünetekben a gyerekeknek az udvaron kellett tartózkodni a tanítójukkal együtt. Major Irén tanítónő észlelte, hogy Simon Irén 8. osztályos tanuló bement az osztályterembe. A tanítónő utána osont, hogy megnézzze, milyen okból ment be Irén az osztályba. Irénke a fal melletti Sztálin kép előtt térdelt, kezeit imára kulcsolta és a következő mondat hagyta el a száját: »Sztálin papa, szépen kérlek, engedj haza minket innen!«³⁷

De nem volt hova, mert már nem volt otthonuk, más lakott a lakásokban, más használta a bútoraikat.

1953 – szabadulás?

Minisztertanács 1953. július 26-i határozatában döntött az internáló- és a zárt táborok felszámolásáról, valamint a kitelepítettek kényszerlakhelyeinek a feloldásáról. De ez mégsem jelentett automatikus szabadulást.

Sztálin halála után a szovjet vezetés egyik első intézkedése volt az amnesztiarendelet kiadása.³⁸ Rákosi Mátyás Magyarországon nem követte a korábban kötelező szovjet példát, és elvetette Révai Józsefnek azt a javaslatát is, hogy a választási beszédében említse meg az amnesztia kérdését. Rákosi erre nem mutatott sok hajlandóságot, így 1953 kora tavaszán Moszkvába rendelték. Majd ezt a hivatalos utat követte még egy másik is, amelyre Rákosi és a szovjetek által kijelölt magyar küldöttség – akiket kivezényeltek –, utazott Moszkvába úgynevezett pártközi tárgyalásra.³⁹ Az MDP KV Titkárságának 1953. június 3-i ülésén azt a határozatot hozták, hogy 1953. augusztus 20-ra rendelje el az Elnöki Tanács az amnesztiát. Garasin Rudolf 1953. június 10-én kelt jelentése szerint 1953. június 1-én a letartóztatottak, internáltak és katonai

³⁶ Bagladi Józsefné Szabó Jolán, (Kócspusztá) visszaemlékezése. Az interjút készítette: Bedők Péter, 2019. március 29.

³⁷ Major Irén tanítónő, (Kócspusztá) visszaemlékezése.

³⁸ A Szovjetunióban végrehajtott szabadításokról bővebben M. Heller – A. Nyekrics 1996. 422.

³⁹ A tárgyalás jegyzőkönyvét közli: T. Varga Gy. 1992. 234–269. A Moszkvában történt megbeszélésekről: Rákosi M. 1997. 910.

elítéltek száma összesen 40 734 fő volt.⁴⁰ Ebbe ekkor nem számolták bele a zárt táborokban lévő közel 9000, és a Budapestről közel tizennégyezer kitelepített személyt.

Az internálást, valamint a rendőrhatalom felügyeletét, azaz ref-et, kitelepítést érintő ügyekben a döntés-előkészítés és a döntéshozatal Gerő Ernő belügyminiszter (aki egyben Minisztertanács első helyettese is volt) kezében összpontosult. 1953. július 10-én Győre Józsefhez írt levelében úgy foglalta össze az internálás, a kitiltás és a rendőrségi felügyelet alá helyezés kérdését, hogy csak „az internálás megszüntetését kell jogilag biztosítani. Vagyis jogszabályt kell hozni az internálás rendszerének megszüntetéséről.”⁴¹ 1953. július 26-án, 1034/1953. számú minisztertanácsai határozat rendelkezett a rendőrhatalom őrizet alá helyezés (internálás) intézményének megszüntetéséről, a kitiltások, kitelepítések feloldásáról, a táborok feloszlásáról.⁴²

A minisztertanácsai határozatot már megelőzte az előkészületi munka 1953 tavaszán. Május, június, július hónapban egymást követték a különböző statisztikai kimutatások a börtönökben, internáló- és munkatáborokban, kitelepített hortobágyi zárt táborokban levő személyekről, letartóztatottakról.⁴³ A cirka 25–30 nap alatt a két bizottság tagjai és 31 operatív, 9 adminisztrációs beosztott kb. 5030 ügyet vizsgáltak felül.⁴⁴ Megyék szerint kijelölték azokat a helyiségeket és városokat, amelyeknek szabadító bizottságot kellett kiállítaniuk, így az országban megyékre lebontva 58 szabadító bizottság működött – természetesen ebbe beleértve a börtönöket, munkatáborokat, hortobágyi zárt táborokat is.⁴⁵

Már 1953. július 24-én elkészült egy ütemterv,⁴⁶ amelyben részletezték, hogy a közkegyelem folytán szabadulóknak az elbocsátása milyen kategóriák és időpontok szerint menjen végbe.⁴⁷ A katonai elítélteknél augusztus 2-től szeptember 15-ig; az Államvédelmi

⁴⁰ Az amnesztiarendelet előkészítéséről bővebben: T. Varga Gy. 2002. 159–175. A jelentés úgy számolt, hogy a szabadulók létszáma 13.820 fő lesz.

⁴¹ T. Varga Gy. 2002. 173. MNL OL M-KS 276. f. 66/42. ó. e. Gerő álláspontja emelkedett törvényerőre.

⁴² Nagy Imre miniszterelnök 1953. július 4-i parlamenti programbeszédében meghirdette az új gazdaságpolitikával együtt a törvényességen és a fokozottabb népszuverenitáson alapuló új politikát, amelybe beletartoztak a túlkapások, az internálás, a rendőrbíráskodás, a kitelepítések, a kulákkisták megszüntetése. A Politikai Bizottság amnesztiáról szóló határozatának 3. fejezete tartalmazza az internáltak szabadon bocsátását és az internálótáborok megszüntetését. Az MDP határozatai 1948–56. Budapest, 1998. 207–212., MNL OL M – KS 276. f. 53/127. ó. e.

⁴³ MNL OL M – KS 276. f. 65/184. ó. e. 139. 1953. június 10. Kimutatás; ÁBTL 4. 1. A-508. 18., 22–23., 1953. július 2-i, 1953. július 18-i kimutatások.

⁴⁴ A két bizottság a bíróságra javasolt internáltak ügyeit 16 főből álló külön csoportnak adta át előkészítésre, ezen kívül a veszélyesnek megítélt személyeknek elrendelték a visszatartását. ÁBTL 4. 1. A-505. 4. A veszélyesnek „talált” személyeket visszatartották az internálótáborok a szabadítások végső fázisáig, majd őket is bíróság elé állították, és ha elítélték, akkor folytatta büntetésének a letöltését valamelyik kijelölt büntetés-végrehajtási intézetben, amely általában a Markó utcai börtön volt.

⁴⁵ ÁBTL 4. 1. A-508. 38. BM. VII. Főosztály, kimutatás a szabadító bizottságokról, Garasin Rudolf aláírásával. Budapest, 1953. július 23. Az általános szabadító bizottságok között ott volt Recsk, Tiszalök, Kazincbarcika, ellenben Kistarcsa hiányzott a listáról.

⁴⁶ ÁBTL 4. 1. A-508. 38.

⁴⁷ A kategóriák felosztása és a felülvizsgálat utáni szabadítások menete: elsőként július 28-án a terhes nőket, július 29-től a fiatalkorúakat (augusztus 7-ig); a járásbírói börtönökben elhelyezett letartóztatott személyeket (július 31-ig); a 60 éven felüli férfiakat és az 50 éven felüli nőket (augusztus 1.). Augusztus 2-ától az egy év alatti büntetésűek (szeptember 2-ig); a katonai elítéltek (szeptember 15-ig); a hatóságok (szeptember 20-ig); és a rendőrségeket (ezek a Hortobágyra kitelepítettek, szeptember 30-ig) szabadították. ÁBTL 4. 1. A-508. 38.

Hatóság által internáltaknak és kitelepítetteknek augusztus 2-től szeptember 30-ig jelölték ki a szabadítások végrehajtásának határidejét, amelyet majd a későbbiekben egy hónappal kitoltak, október 31-re. Megszabták, hogy az országban naponként hány ember szabadulhat egyszerre. 1953. augusztus 31-én a Belügyminisztérium, az Igazságügyi Minisztérium és a Legfelsőbb Ügyészség egy-egy megbízottjából háromtagú bizottságot alakítottak, amely az internáltakkal kapcsolatos intézkedéseket, a bíróság elé állításokat és a szabadítások irányítását ellenőrizte.⁴⁸

Mi lesz most? – Problémák, élethelyzetek, amelyekkel újra meg kell birkóznia a családnak

A család egyesítés fontos problémába ütközött, hiszen a szabadulást követően kitiltották a családokat arról a helyről, ahonnan elhurcolták őket, illetve Budapestről is. Az első kérdések közé tartozott, hogy hova menjenek, a rokonság hogyan tudja befogadni őket? Voltak családok, akik soha többé nem kapták vissza házukat, voltak olyanok, akik „visszafoglalták” a kirabolt otthonukat. De voltak olyan családok, akik nem tudtak hova menni és a Hortobágyon maradtak, vagy abban a faluban, ahová Budapestről még 1951-ben kitelepítették őket. Mások különböző „kiskapukat”, ironikusan szólva „kreatív” megoldásokat keresnek, hogy visszatérhessenek a fővárosba, vagy annak közelébe.

„Jött a végzés 1953 augusztusában, hogy kitelepítést feloldották, mehetünk innen, kivéve Budapestre. Na akkor most mit csinálunk? Bejelentkeztünk édesapám egyik ismerőséhez Alsógödre, de ez csak papíron volt így. Mi illegálisan visszajöttünk Budapestre a nagymamám és a nagynénémhez. Ők beköltöztek egy szobába, mi pedig a másikba. (...) 1951-től 1968-ig a családomnak nem volt független lakása.”⁴⁹

A Zsákai családfő a recski kényszermunkatáborból előbb szabadult, mint a felesége és a lánya a Hortobágyról. Kisfia pedig Zsákai László testvérénél volt. Miután mindenki szabadult, a család Hatvanban egyesült, ahova hivatalosan vissza sem térhettek volna. „Napokig szorongva vártunk, de sem a nyomozó, sem az autó nem jött. Házunkban a tanácselnök lakott, oda vissza nem mehettünk. Ám valami zűrös ügybe keveredett, s egy éjszaka elköltözött. A szomszéd lélekszakadva rohant, hogy menjünk gyorsan a kulcsért. Anyám, az én síró anyám, mint egy amazon odaállt, és csak annyit mondott: – A kulcsot. A meglepődött házbitorló a kezébe adta. Másnap a lakásügyről jöttek, hogy ezt a házat már kiutalták, azonnal takarodjunk kifelé. Nem takarodtunk. A szomszédok az utcán demonstráltak értünk. Maradtunk. Semmink nem volt. Az utcabeliek, akik autóra pakolásunkat a függöny mögül

⁴⁸ ÁBTL 4. 1. A-505. 8.

⁴⁹ Interjú Mester Zoltánnal. Az interjút készítette: Bank Barbara, Szokolay Domokos, 2019. július. Mester Miklóst és családját Budapestről telepítették ki 1951-ben.

nézték, összefogtak. Ki egy asztalt, ki egy ágyat adott, sőt tűzhelyet is kaptunk. Tudtuk kinél vannak bútoraink. Visszaszerzésükre kísérletet tettünk, de nem sikerült.”⁵⁰

Az Apatini család először Árkuson volt, majd Tedejre kerültek, ahol a táborok szabadítása után is maradtak:

„Amikor jött a bizottság, mi mindjárt az első csoporttal voltunk, akiket hívtak. Sosem felejttem el, augusztus volt. Mi gyerekek mezítláb anyuval. (...) Mi négyen gyerekek mentünk, és roppant üres érzés volt bennem. Mindenki örült, hogy megy haza, mi is vágytunk rá, de nem mehettünk. Szó se volt róla, hogy hazamehessünk. Maradtunk Tedejen. Aput végülis elfogadták éjjeliőrnek, anyut pedig borjügondozónak. tulajdonképpen két munkást adott a gazdaságnak a család. Még ha beengedtek volna is Hercegszántóra, nem tudtunk menni, mert nem volt pénzünk még útiköltségre sem. (...) Leszerződöttünk és megkaptuk a halottasház egyik részét.”⁵¹

A Bódis család sem a saját otthonába és településére került vissza:

„Szabadulásunk után haza, Barcsra és Budapestre nem mehettünk. Így Szigetvárra költöztünk édesanyám hűgának családjához. Engem és szüleimet is befogadták, annak ellenére, hogy 1952-ben a táborból korábban elengedett testvéreimmel együtt kétszobás lakásukban már ekkor is öt gyermeket neveltek. Visszatérésüinktől éveken át tízen éltünk együtt abban a két kis szobában, családi békében.”⁵²

A titkok – Traumák, amelyek feldolgozatlanok maradtak

„Sebek, sebek, sebek, amelyek elborzasztóan mutatják, hogy az egyre inkább öncélúvá váló hatalmi gépezet törvényszerűen válik törvénytelené és képtelenné a társadalmi igazságosság képviselőjére, bármilyen elvnek jegyében született is meg.”⁵³

Az internált kényszermunkatáborból szabadulókkal titoktartási nyilatkozatot írtak alá szabadulásukkor, melyben le volt írva, hogy fogvatartásuk alatt látott, hallott, tapasztalt dolgok „állami titkot” képeznek, ezért, ha ezt megsértik, akkor az 10 év börtönbüntetést vonhat maga után. A kitelepítésből és a zárt táborokból szabadulókkal nem írtak alá ilyen nyilatkozatot, de a visszaemlékezések alapján elmondható, hogy nyomatékosan felhívták a figyelmüket a titoktartásra.

⁵⁰ Csongovainé Zsáka Piroska: Váltózár. Saád J. 2004. 135.

⁵¹ Apatini F. I. – Saád J. 2004. 266–267.

⁵² Bódis Imre visszaemlékezése. Hantó Zs. 2007. 272.

⁵³ Gulyás Gy. – Gulyás J. 1989. 129.

„Egy titoktartási nyilatkozatot kellett aláírjanak. (...) Nem volt kérdés, hogy miért nem beszéltek róla! Ők megtapasztalták azt, hogy ez megtörténhet az emberekkel. Tehát a családjukat, érthető módon, a mai fejemmel azt mondom, hogy teljesen érthető módon, nem gyávaságból éppen, hanem féltésből, nem tájékoztatták, és nem mondták el a barátoknak sem. Annyi jutott a tudomásunkra, nekünk, gyerekeknek is, ami mindenképpen ki kellett, hogy derüljön, apánk erős egészségkárosodással jött haza Recskről, a fél tüdeje nem működött. (...) ennyit tudtunk. Hogy valami olyasmi történt vele, és olyan helyen volt, ahol nagyon megbetegedett.”⁵⁴

„Apám soha nem mesélt... Anyámnak sem. Hogy nekem nem mesélt, azt értem. Mert egy apa, aki a legbüszkébb a tekintélyére, az nem fogja elmondani, hogy hányszor verték el. És az, hogy láttam, hogy vitték el, az elég volt nekem, hogy elképzeljem.”⁵⁵

Takács László fiatal gyerekként került szüleivel és testvéreivel Kócspusztára. Az ő visszaemlékezésének pár mondata talán visszaadja a teljes lényegét annak, amiért ez a tanulmány is készült:

„Tizenegy éves voltam, amikor elvittek bennünket, tizennégy, amikor kiszabadultunk. Kényszermunkatáborban nőttem fel. Iskola, egy pár nap kivételével a 40 hónap alatt nem volt. Iskolai bizonyítványt viszont kaptunk, hogy múltunkat ezzel is eltakarják. Szabadultunk, de nem voltunk szabadok. Szabadulásunkkor szigorúan belénk sulykolták, hogy a történelekről soha, sehol, senkinek nem szabad beszélni. Persze, minden hivatalos egyén, amerre csak mentünk, tudott a múltunkról. A múltunk kísért és kísértett bennünket.”⁵⁶

Lezáró gondolat

Számos dolog kimaradt ebből a tanulmányból, de több téma, probléma és trauma pont is említésre került. Annyi bizonyos, hogy ugyan már megkezdődött ennek a titkokkal és fájdalommal övezett időszaknak a feltárása, a témáról beszélgetések, tudományos konferenciák, rendhagyó történelemórák stb. Ám a sebek még korántsem gyógyultak be, legfeljebb a „fertőtlenítésük” kezdődött meg.

⁵⁴ Interjú Haraszti Katalinnal. Készítette: Bank Barbara, 2020. április 7.

⁵⁵ Interjú Zsákai Piroskával. Készítette: Bank Barbara, 2020. április 8.

⁵⁶ Hantó Zs. 2007. 64.

Hivatkozott irodalom

Apatini Ferenc Illés – Saád József

2004 A csurmának köszönhetően. In Saád József (szerk.): *Telepessors*. Gondolat, Budapest, 266–267.

Corpus Iuris Hungarici

1946 Franklin, Budapest.

Bálint László

2014 *A kommunista párt öklei. Államvédelmi és állambiztonsági tisztek Szegeden és Csongrád megyében 1944–1990*. Kárpátia Stúdió, Budapest.

Bank Barbara

2005 A hatvani ferencesek és vasutasok megpróbáltatásai 1950. In Őze Sándor – Medgyesy Schmikli Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 1–2*. PPKE BTK – METEM, Piliscsaba – Budapest.

2017 *Recsk. Internálótáborok Magyarországon 1945–1953*. Atlantisz, Budapest.

Borsodi Csaba

2000 A szerzetesrendek feloszlata, működési engedélyük megvonása 1950 nyarán. *Magyar egyháztörténeti vázlatok 1–4*. 183–210.

Csongovainé Zsáka Piroska

2004 Váltózárr. In Saád József (szerk.): *Telepessors*. Gondolat, Budapest, 126–139.

Csontos János

2002 Egy bűnös jogos bűnhődése. *Magyar Nemzet* LXV. (198) 6.

Erdey Sándor

1989 *A recski tábor rabjai*. Reform Lap- és Könyvkiadó, Debrecen.

Gazsó L. Ferenc

1989 Hisz túlélők vagyunk mind... Meddig tart a mi folyamatos jelenünk? Beszélgetés Virág Teréz pszichológussal. *Magyar Hírlap* XXII. (302) 3.

Gereben Ágnes

2008 *Beszélgetések a Gulágról*. Helikon, Budapest.

Gulyás Gyula – Gulyás János

1989 *Törvénysértés nélkül... A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Láng Kiadó, Budapest.

Győri Béla (szerk.)

1989 *Vasárnapi újság. Válogatás a népszerű rádióműsor adásaiból.* Új Idő Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.

Hantó Zsuzsa (szerk.)

2006 *Kitaszítottak III. Családok munkatáborokban (1.)* Magyar Ház, Budapest.

2007 *Kitaszítottak III. Családok munkatáborokban (2.)* Magyar Ház, Budapest.

M. Heller – A. Nyekrics

1996 *A Szovjetunió története.* Osiris kiadó, Budapest.

Holopcev Péter – Irhás Melinda

2003 *Eltanácsoltak.* (Borsodi Levéltári Füzetek, 42.) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Kende Péter

1989 Interjúja Jónás Pállal. In Győri Béla (szerk.): *Vasárnapi újság. Válogatás a népszerű rádióműsor adásaiból.* Új Idő, Budapest, 110–122.

Kis-Kapin Róbert

2013 Budapesti kitelepítettek Gyulaházán 1951–1953 között. *Betekintő* 2013/1, 1-47. Online: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_1_kis_kapin_0.pdf

Medgyesy Schmikli Norbert (szerk.)

2005 *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 1–2.* PPKE BTK – METEM, Piliscsaba – Budapest, 469–478.

Németi Gábor (szerk.)

1991 *Vasutasok pokoljárása. A hatvani tüntetés megtorlása 1950–1953.* (Hatvany Lajos füzetek, 11.) MÁV Vezérigazgatóság Tájékoztatási Iroda, Budapest.

Orgoványi István

2001 A déli határsáv 1948 és 1956 között. In Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* 17. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 253–285.

Palasik Mária

2015 A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953. *Századok* CXLIX. (6) 1363–1395.

Rákosi Mátyás

1997 *Visszaemlékezések 1940–1956.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Saad József (szerk.)

2015 *Hortobágy örökségei. kényszermunkatáborok és lakóinak nyomában.* Argumentum
Kiadó, Budapest.

T. Varga György

1992 Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június
13–16. *Múltunk* XLVII. (23) 234–269.

2002 Börtönügy és rabmunkáltatás. *Trezor* 2. 159–175.

Horváth Sándor

„...csupasz szalma lett a fekhelyünk” A magyar-osztrák határ mentéről az Alföldre kitelepített családok életútjáról

„Az általános iskola 5. osztályát fejeztem be, amikor 1951. július 21-én kitelepítettek a Hortobágyi Elep Állami Gazdaságba, istállóba, ahol a csupasz szalma lett a fekhelyünk” – emlékezik egy nardai férfi, Geicsnek László a deportálásukra.¹

A kitelepítésről, a deportálásról

Ezek az internálások 1950-től 1953-ig zajlottak Magyarországon. Összesen kb. 10 ezer főt – településenként négy-öt családot – deportáltak,² az emberek kényszerű elszállítása és zárt táborokba vitele elsősorban a nyugati és a déli államhatár mentéről történt az éj leple alatt. A családok elhurcolása a jelek szerint elegendő volt ahhoz, hogy a többiekben, az otthonmaradókban tudatosodjon, hogy bármikor ők is az előbbieket sorsára juthatnak.

Előzetes vizsgálat csak ritkán volt, akkor is csak valamelyik családtaggal kapcsolatban. A legtöbb esetben a deportáltak a legutóbbi időszakig nem tudták pontos okát a meghurcolásuknak. Ha a korszak társadalmi, politikai átalakításának, a múlt eltörlésének módszeres, sokirányú megvalósítására tekintünk, nem is egyetlen cél, hanem célok párhuzamos megvalósításának a szándékát láthatjuk. Talán megfélemlítés zajlott a határövezetben, esetleg a paraszti közösség szétbomlasztásának egyik módját láthatták benne a párt- és állami szervek megfelelő szintjein. Egy időben a falvak „fekete báránya”, mindennek a „bűnbakja” a kulák lett: tehát része lehetett a kulákság elleni támadásnak is. Ezek a deportálások közvetetten az egyházak erejének a megtörését, sőt azok leépítését is szolgálták. Az így „felszabadított” ingó- és ingatlan vagyon a falvak szocialista átépítésének fizikai, anyagi hátterét szolgálta – például téesziroda lett; részben szabad prédaként az együttműködők anyagi elismerésévé vált, vagy tett cinkossá ilyen „adományt” elfogadókat.

A már ismert kutatások, valamint saját vizsgálataink és tapasztalataink alapján azt kell mondani, hogy a fenti kérdésekre adott válaszok sokféle kombinációja valósult meg.

¹ Szűts J. 2007. 245.

² Munda Hirnök K. 2011. 137. Nagy Mária így fogalmazott: „a hatóságok kimutatása szerint 1953. október 31-ig a 12 táborból 7281 fő, 2524 család szabadult. (A ténylegesen kényszmunkatáborba hurcoltak száma ennél több százzal, esetleg ezerrel is magasabb volt, az akkorra a táborokban meghaltak, illetve a rendelkezéseknek megfelelően onnan előbb szabadultak – főleg kisgyerekek – ma még pontosan nem ismert száma következtében.)”. Nagy Mária: Hortobágyi deportáltak és 1956. https://telepesek.mnl.gov.hu/pdf/hortob_dep_1956.pdf (Letöltés ideje: 2021. december 20.)

A legfontosabb azonban az volt, hogy mindez a központi, egypártpolitikai szempontoknak megfeleljen.

Az államhatár mentén visszatérő indoklás volt, hogy „az ott élő megbízhatatlan elemek” azok a személyek, akik erre a sorsra jutottak. Itt érdemes pontosítanunk: az egypártrendszer stabilitásánál a kommunista pártra nézve „veszélyes elemek” voltak ők, akik esetenként bizonyos megnyilvánulásaikkal jelét adták ennek. Illetve valamelyik családtagjuk tett valami ilyet. Ezáltal megbélyegezhető lett az egész család. Az internálás megvalósításánál a házban tartózkodók mindegyikére vonatkozott, akár családtag volt valaki, akár nem. A sors különös fintora az, amikor az érintettek közvetlenül semmivel sem voltak meggyanúsíthatók.

A hivatalokban eufemisztikusan „telepesnek” nevezték a zárt munkatáborokba deportáltakat, de a diktatúra logikája szerint nem látták szükségesnek a döntés háttérének vázolását, indoklását. „A »telepes« személyekkel kapcsolatos intézkedések tehát nem hivatkoztak jogszabályra. A kitiltási határozatok nem rögzítették, hogy milyen ellenséges cselekedeteket folytattak a családfelek, ezeket senki nem bizonyította, nem volt sem vád, sem bizonyítás, azaz bírói eljárás, sem ítélet, csak elhurcolás. Jogszabályok hiányában az indoklás szerint »ellenséges cselekedetek« folytatásának megakadályozása volt a családok munkatáborba hurcolásának a célja.”³

A kitelepítés

A recept azonos volt az osztrák és a jugoszláv határ mentén: éjjel fegyveresek törtek a családokra és felszólították a házban tartózkodókat, hogy rövid időn belül pakolják fel a legszükségesebbeket, majd minden embert a várakozó tehervagonokhoz vittek, és hurcolták el a tizenkét hortobágyi zárt tábor egyikébe.⁴

„Az egy borzasztó élmény volt. Éjjel felé megszállták a falut azok a nagy fedett teherautók. Éppen a szomszédunkat is vitték. Hallottuk a nagy sírást, jajgatást. Kimentünk az utcára, de a rendőrök hazazavartak minket. Csak másnap reggel tudtuk meg, hogy mi van. Láttuk az elfolyatott lisztet, elhagyott ruhadarabokat. A síró állatok az ólban, a tehének az istállóban bőgtek. Aztán a kitelepítettek vagyonából, állatállományából megalakították az első, úgynevezett »Lenin« téleszt.”⁵

³ Hantó Zs. 2010. 161.

⁴ „A Tisza magyarországi középső folyása mentén kezdetben hét, majd hamarosan újabb öt zárt tábort létesítettek – többségüket a Hortobágyon. E zárt munkatáborok a Tiszalök – Tiszabó – Debrecen topográfiai háromszögben helyezkedtek el Szolnok és Hajdú-Bihar megyében (lásd térkép). E háromszög északi csúcsa közelében volt Polgár-Lenintanya és Hajdúnánás-Tedej. A középső térségben szóródtak Tiszafüred-Kócspuszta, Árkus-, Kónya-, Borsós- és Eleptanya. Ettől délre húzódott – a Tiszától Debrecen felé haladva – Tiszagyenda Kormópuszta, Tiszaszentimre-Erzsébetanya, Kunhegyes-Lászlómajor, Borzas-Mihályhalma és a tanyaközponttá szervezett Ebes. Tegyük hozzá, e térség az ország legtrikábban lakott körzetének számított.” Bank B. – Gyarmati Gy. – Palasik M. 2012. 49.

⁵ Bejczy J. 1991. Bejczy Józsefné, Perénye.

„Arra ébredtem, hogy édesanyám zokogott. [...] Erre az ÁVÓ-s kinyitotta az ajtót, felkapcsolta a villanyt és rám ordított, hogy keljek fel és csomagoljak. Kérdésemre, hogy miért, csak annyit válaszolt, hogy majd megtudom.”⁶

„A mamám kiabált, amikor vittek minket: – Zbuogom Narda! Več vas niečemo vidit! [...] A nagyapád kérte az ÁVÓ-st, hogy az öreg mama maradjon otthon az ágyban, majd érte jönnek a rokonok. Ne beszéljen ilyen hülyeséget. Gyerünk, fel a kocsira! – ordított vele az ÁVÓ-s.”⁸

A megalázások sora elkezdődött már az útra való készülődés során.

„Ordították, hogy titóisták, hazaárulók, kizsákmányolók, nem tudnak dolgozni, csak enni tudnak, meg ilyenek. Úgy öt fegyveres volt a szobában. [...] Ezután azt mondták, hogy van két óránk, hogy felpakoljuk a fontos értékeinket a teherautóra. Közben meg kiszórták a fiókokból az összes iratainkat. Volt otthon öt darab szappan, abból négyet lelöktek, hogy csak egyet vihetünk, mert mi kizsákmányolók vagyunk.”⁹

„1952 júliusában aztán az apósomékat is kitelepítették. Tedej pusztára az Alföldre. Idős, nyugdíjas emberek voltak, meg volt egy húga a férjemnek. Aztán itthon volt Pestről a nővére is a kislányával, mert a férj éppen 3 hónapos katonaidejét töltötte. Tehát a férj a hazát védte, a feleség és a gyerek meg kitelepítve. Mikor aztán leszerelt szegény ő is elment utánuk Hortobágyra. A férjem családját tehát eltávolították a faluból. A mi falunk talán a legjobban fel volt készülve besugókból az egész országban. [...] Én most itt maradtam az öt hónapos kislánnyal.”¹⁰

Tömeges deportálást hajtottak végre 1951. december 6-án Zala és Vas megyében. A zalai, tótszerdahelyi eset azt is példázza, hogy ha egy távollévő családtagot is felírtak a listára a „helyi sűgók”, akkor igyekeztek őt is begyűjteni.

„S beköszöntött 1951-ben a Mikulás éjszakája. [...] Egyetlen szobában aludt az egész család. [...] Éjjélkor riadtunk fel arra, hogy hatalmas zörejjel csapódik a falnak a bejárati ajtó [...] Majd az egyik AVH-s [...] üvöltése törte meg a dermedt csendet: – Maguk a nép ellenségei! Pakoljanak! Ki lesznek telepítve! – A hirtelen érkező fájdalom és riadalom megbénítja és tehetetlenné teszi az embert. [...] – Na, mi lesz már?! Nem értenek a szóból?! Igyekezzenek! – üvöltött az egyik AVH-s. Nagymama [...] csendben szólt édesanyánkhöz:

⁶ Szűts J. 2007. 241. Kurz Paula, Jányi Istvánné, Szentpéterfa

⁷ A horvát szöveg magyarul: Isten veled Narda! Többé már nem láthatunk benneteket!

⁸ Bosits Dénes, Narda, 2021.

⁹ Lugosy Ernőné interjújából, 2001. december 15. – Kézirat a lányánál, Lugosy Piroskánál.

¹⁰ Bejczy J. 1991. Bejczy Józsefné, Perenye.

– Siess lányom! Pakold a zsákba a gyerekek holmiját. Aztán a miénket. A mestergerendán ott a tegnap sült kenyér, azt is tedd a zsákba. Mellette egy papírban pár szem kockacukrot is találsz. A gyerekeknek szüksége lesz rá. Ki tudja hová, merre visznek bennünket. [...]

Édesapám pár nap múlva indult haza Pécsről. [...] Nagypapa, mint tejszarnokos, minden nap Murakeresztúrra a vasútra szállította a felvásárolt tejet. Az állomáson üdvözölte egy vasutas, és óvatosan figyelmeztette arra, hogy a váróteremben lévő AVH-sok a vejére várnak. Az elfogatóparancs Zala megyére vonatkozott. [...] – A víztorony mögött [...] fogjuk megállítani a vonatot. Igyekezz! [...] nagypapa a petriventei Kránicz rokonok [...] szőlőhegyi pincéjébe vitte, ahol több hétig bujkált. [...] Édesapánk számára ekkor már nem létezett kérdés. Jött utánunk Tedejre. Vallatták, bántalmazták. Mindig megtört a szó, amikor erről faggattuk:

– Jobb, ha erről nem tudtok semmit – mondta.¹¹

Az életkor sem számított, csecsemőtől az aggastyánig mindenkinek menni kellett a Hortobágyra.

„Ezt a nyanyát az ágyban agyonlövöm, ha nem mozdul ki belőle!”

– egy 86 éves asszonyra vonatkoztak a fegyveres szavai.¹² Ő Nardán a dédnagyanyám volt, aki megjárta a Hortobágyot, majd a szörnyűségek után otthon halt meg. Ha éppen halott volt a háznál, amelyikből ki kellett telepíteni az ott lakókat, a végrehajtók akkor sem torpannak meg. Kerkáskápolnán a kitelepítés éjszakáján halt meg Bonc bácsi.

„Éjfél után jöttek értük mert az ilyen piszkos dolgot az éj leple alatt szokták csinálni! És csendben. Sok helyen a szomszéd sem vette észre, mi van a szomszédban, arról tudták meg, mert az állatok bögtek bent az istállóban. Az elhunyt Bonc bácsit kivitették a pajtába, a lakást bezárták, le is pecsételték, a család többi tagját pedig mind elvitték”
– írta emlékfüzetében a szintén kitelepített kercaszomori Bognár Ernő.

A helyzet még fokozható: Bonc bácsi fia Sztálinvárosban dolgozott, és éppen akkor jött haza látogatóba, amikor az internáltakat már bevagónirozták. Őt levették Őriszentpéteren a vonatról és a családjához tették. Édesapja holtteste tehát maradt a pajtában, őket pedig vitték a Hortobágyra.¹³

Az úton bekövetkező halálesetek semmit sem változtattak a terv megvalósításán, csupán kivetették a halottat a tehervagonból.

„Lakott a falunkban egy idősebb agglegény, aki idős anyjával együtt élt. Nekik földjük sem volt és mégis elvitték. Az akkori kiskirályok valamelyikének nem tetszett a szeme

¹¹ Tislér J. 2017. Tótszerdahely.

¹² Vö.: Horváth S. 2002. 97.

¹³ Bognár E. 2013. 12–13.

*színe a szegénynek. Elvitték beteg édesanyjával. És a beteg édesanya még aznap éjszaka meghalt a vagonba. Reggel egyik állomáson, ahol a vonatnak várakozni kellett, a holttestet kivették belőle, a fia sohasem tudta meg, hol melyik helységben lett elföldelve.*¹⁴

A határmenti városban kiszemelt családokat vagy a falusi életmódhoz nem kötődő családokat is vitték, ha a nevük előzetesen bekerült a szörnyű programba. Különös eset történt Bozsokon.

Verebi Végh Gyula az Iparművészeti Múzeum igazgatója volt 1917-től 1932-ig. A családi kastélyban, Bozsokon agyonlőtték, amikor nem akart elmenni a Hortobágyra. Borsá Gedeon erről így emlékezett: „A terem közepén egy hatalmas perzsaszőnyeg feküdt, a közepén szinte ordított egy vörösesharnafolt. Úgy egy méter kiterjedésű lehetett. A folt eredetét firtató kérdésünkre az egyik ÁVH-s tiszt minden zavar nélkül ezt mondta. Utasítást kaptunk, hogy a »várból« el kell távolítani az öregurat. Amikor megjelentünk, felvett az íróasztaláról egy papírvágó kést, és nekünk támadt. Kénytelenek voltunk lelépni.” Lányát és a szakácsnőt elvitték Elepre.¹⁵

Amit az érintett családok feltehettek a teherautóra, azt vihették magukkal, amit a család, a rokonság a visszamaradó tárgyából megmenthetett, később visszakaphatták. A hatalom helyi képviselői a megüresedett családi házakban például kultúrházat, tévészírodát rendeztek be.¹⁶

A kitelepítettség időszakáról

Elepre érkezve kirendeltek mindenkit, és a parancsnok – miután mindenkitől elvette a személyi okmányát és egy edényben elégette azokat –, fröcskölő szájjal közölte: „Maguk mind itt döglének meg! Az irataikra már nincs szükségük.” (Több érintett egybehangzó emléke alapján)

Levelet és csomagot csak szigorú szabályok szerint ritkán kaphattak, gyakran ezek megvonása jelentette a büntetést.

„Kezdetben levél és csomag érkezése sem volt megengedve, illetve, ha érkezett – ahogy a későbbiekben is – azt átnézték, »megvámolták«, azaz kiszedték mindazt, amire az ellenőrzőknek szüksége volt. A küldeményeket mind felnyitották, s amit nem akartak a címzetthez juttatni, azt kivették. (TI 2010/3,5). Egy férfinak azt mondták, hogy »Maga aztán sok pénzt kap a távolból!«, de ő ebből nem látott egy fillért sem. (TI 2010/4, 2).»¹⁷

¹⁴ Bognár E. 2013. 15–16.

¹⁵ Weiner Senyey T. 2018.

¹⁶ Gyors áttekintésre ad lehetőséget a MNL Zala Megyei Levéltára mutatója, amely interneten elérhető: XXIII. 52. b. Kitelepítettek és kulákok ügyeinek iratai.

¹⁷ Munda Hirnök K. 2010. 44.

A családtagok a kényszerű helyzetben kezdetben egymásra számíthattak. De az új „szomszédokkal”, akik sokszor a juhhodály következő egy-két méter szélességű területét használták, a bajban egymást segítették.

„A deportálás hatalmas tragédia volt számunkra – egyrészt. De másik oldalról – erről többször beszéltünk a testvéreimmel – a családi életünk nagyon intenzív időszaka lett. Amit elvettünk tőlünk, azt ezzel próbáltuk meg pótolni. A tragédia pedig az volt, hogy kiszakítottak minket a falunkból, mindazt elvették, amitől otthon voltunk: a nyelvet, az egyházat, a falut, a földművelést, az iskolát stb.”¹⁸

„Esténként arról beszéltünk, hogy mire jutottunk. Meg, hogy mi van otthon?!?”¹⁹ – mondta egy kitelepített férfi. Ez az egyszerű mondat híven tükrözi a deportáltak lelkiállapotát, azt, hogy felfoghatatlan volt számukra, ami történt velük. De azt is jelenti, hogy nem törték meg őket, mert nappal ugyan elfogadták a rájuk erőszakolt helyzetet, de lelkileg nem fogadták el annak jogszerűségét, annak véglegességét. Csupán a büntetést igyekeztek elkerülni, és az élelmet, a megélhetést biztosítani maguknak és családjuknak.

Az sem törte meg őket, hogy az ágyuk és a közvetlen környéke jelentette az otthonukat a juhhodályban kialakított tömegszálláson. A veleméri Bakay Sándor református lelkész a kercaszomori Pataky Lászlónak lopva kijuttatott levelében – egyebek mellett – a nekik jutott ágy széléről, mint a családi otthonukról is írt:

„Elhelyezésünk 4 barakk és 2 tanyaházban van. Az ágyak egymás mellett szorosan úgy, hogy ha valaki éjjel fordul, megmozdul az 5-ik ágy is. A megszokás hatalma nem tud urrá lenni rajtunk. Lehet, hogy más körülmények között talán, de a jelenlegi bánásmód által inkább elidegenedik a nép. Konyhánk közös van. Fő étel a rántott leves és a fekete kávé. És nem volt igaza annak, aki otthon azt állította, hogy majd itt csajkából kell enni, mert csajka csak egy van a telepen, hanem ki fazékból, ki lábasból eszik. Mi például lábasból, és mivel szék senkinek nincs, az ágy szélén ülve közrefogjuk a feleségemmel és kanalazzuk. A Magdám (15 éves leánya P. L.) addig vár, míg sorra kerül. Általában legjobban kihasználjuk az ágy szélét. A szomszéd barakkból érkező látogatót oda ültetjük, ott mosakodunk, ott gyúrjuk a tészta – ha van miből stb. természetesen levelet is ott írunk.”²⁰

Sajnos a tábor élelmezése nem a vasi normáknak felelt meg. Emiatt sokan egy életre megutálták az Alföldön jellemző ínségételeket. „Gyümölcsleves?!? Nagymamának egy életre fogyasztathatlan étellé vált.” „Első nap ebédre almaleves volt. – Hát, ezt hogyan lehet megenni?!?”²¹

¹⁸ Horvat, Š. 1999. 3.

¹⁹ Bosits Dénes, Narda, 2021.

²⁰ Pataky L. 1990. 134.

²¹ Bosits Dénes, Narda, 2021.

„Reggel cikória kávé feketén kenyérrrel! Délre egy tányér leves, bab, vagy rizsa, vagy más rántott leves, más semmi. Este ismét cikóriából főzött fekete kenyérrrel, ez volt a vacsora. Pénteken száraz tészta, de ekkor leves nem volt! Vasárnapra, aki tehette, többen dolgoztak, lehetett pörköltet íratni, ezt előre be kellett jelenteni. Két, három családtag íratott egyet, mink négyen osztoztunk egy adagon.”²²

Aki tehette, törekedett saját étel főzésére. Ehhez először is tűzhely kellett, amit kevesen hoztak el magukkal otthonról; továbbá, ha valaki nem ment munkára, mint például a 86 éves dédnagyanyám, akkor tudott főzni – nemcsak a családtagjainak.

Más világ volt ez a nyugat-magyarországiak számára; ráadásul a „pad”, a „kaska”, a „vendégszoba” ismeretlen fogalmak voltak, vagy más jelentettek nekik.

A vallás gyakorlására nem volt, nem adódott lehetőség. A mélyen vallásos családok közös étkezését mégis rendszeresen rövid imádság keretezte.

„Papot, amióta itt vagyunk, nem láttunk. Kettős ünnepek előtti estéken összemegyünk énekelni és Szentírást olvasni. Ünnepek? Ha egész héten nincs foglalkozás, de vasárnap, vagy ünnepnapon és a rendőrök szigorúan ellenőrzik, hogy otthon senki ne maradjon. Aki ellenkezik egy hónapig nem írhat levelet, nem kaphat látogatót, nem fogadhat. Pünkösd első napján is répát kapáltak, de vitték velük a zsoltárt is és ott a természet nagy templomában énekeltek: »Jövel Szentlélek Úristen.« Szívből énekeltek, talán meghallgatásra talál.”²³

A Kónya tanyán vasárnaponként tartottak névsor ellenőrzést. A csörötneki Antal János erre így emlékezett: „Minden vasárnap névsorolvasás volt a szabad ég alatt. Ha nem stimmelt a létszám, néha órákig is álltunk különféle kínzások közepette. Például egy lábon állva.”²⁴

Aztán az utolsó hónapokban enyhült a szigor és egyes imavezetők imaórákra hívták vasár- és ünnepnaponként a vallásos deportáltakat.

A zárt táborokból egy idő után – ha volt befogadó rokon – a kisgyerekeket hazaengedték. Az ott elhunytakat pedig hortobágyi földbe temették. A kercaszomori Bognár Kálmánt majd később feleségét, Varga Lídiát is „hortobágyi” földbe temették. Fiúk, Ernő így idézte fel emlékeit:

„Így lassan telt a tél apám szegény egyre betegebb lett, de nem tudtunk rajta segíteni. Orvost nem hoztak neki. [...] Ott is ő intézett el mindent, vagyis megmondták neki, hogy a temetés elmarad másnapra. Nem volt mit tenni, megmutatták édesapám holt tettemét, nagykabátját odaadták, és a temetés részvétele nélkül jöhettünk vissza Lászlómajorba. [...] Elmondtuk, hogy hiába mentünk csak másnap temetik el, az

²² Bognár E. 2013. 32.

²³ Pataky L. 1990. 135.

²⁴ Kuntár L. 1990. 215.

*édesanyámat még jobban lesujtotta! (...) Így apám meghalt tizedikén Debrecenbe tizennyolcadikán édesanyám Lászlómajorba.*²⁵

És minden tábornak megvoltak a halottai.

Jászberényi tanyára deportált Vas megyeiek

A Bencsics családot 1951 májusában telepítették ki a jászberényi tanyavilágba. Előbb egy romos tanyára kerültek, majd egy kicsit használhatóbbra költöztek át öt, két és tizenhárom év közötti gyerekeikkel. Vas megyéből az Alföldre, ahol a legközelebbi szomszédhoz kellett elmenni a gazdasszonynak, hogy megtudja, miként süthet kenyeret, ha nincs a közelben sehol fa, amivel Vasban a kemencét befűtötték. Az anya – „refesként” – minden vasárnap reggel 8 órakor jelentkezett a pusztamonostori rendőrőrsön. Az asszonyt – miután a sógor-nője náluk nevelt fia katonaként hazalátogatott, majd nyugatra távozott – letartóztatták, és egy hónapnyi előzetes letartóztatás után deportálták a családot az Alföldre, ahol a Peres, majd a Fecske tanyán laktak. A nagyobb gyerekeket szolgálni adták.

Minden környékbeli tanyalakót figyelmeztettek és egyúttal megfenyegettek, hogy a Bencsicsékkal ne vegyenek fel közvetlen, személyes kapcsolatot. Ennek ellenére volt olyan odavalósi, aki őket is megtisztelte a helyi hagyománnyal: pünkösdi hajnalán virágos díszkaput készített a család tanyáján. Ezáltal kerültek egymáshoz közelebb a családok. De a Bencsics családnak ezzel a számkivetettségben hatalmas érzelmi többletet is nyújtottak. A közeledéshez vélhetően fontos mérföldkövet jelentett az, hogy a vallásos vasi horvát család az új, kényszerű környezetben is kereste és gyorsan meg is találta a vallási életéhez szervesen hozzátartozó vasárnapi misén való részvételt. Vagy nem ez segített?!? Talán már sosem derül ki, de az akkor tizenhárom éves Bencsics Miklós, a család legnagyobb gyerekének jelenkori visszaemlékezéséből erre következtethetünk.²⁶

A kényszerlakhely megszűnése után: még „kitelepítve”

A deportálás, az internálás időszakát ellopták az emberek életéből úgy, hogy ez a személyi okmányokon is nyomon követhető. A kercai születésű Lugosy Ernő és az ugyancsak kercai születésű Varga Kálmán katonakönyvében meglehetősen furcsa módon rögzítették ezt: ahogy azt Lugosynál olvashatjuk: Hajdúnánás, Államigazdaság. Tedejre 1953. október 14-én jelentették be, majd aznap 1953. október 14-én ugyaninnen a kiköltözést is bevezették. Addig kényszerlakhelyül „szolgált” ugyanaz a laccím, amit az egy nappal korábbi rendőr-

²⁵ Bognár E. 2013. 56–59.

²⁶ Benčić Lugaričin, N. 2021. 56–58.

ségi határozat szüntetett meg. Tehát 1951 novemberétől 1953 októberéig nincs bejegyzett lakcímük. Addig a társadalomból kivéve, munka-börtönben voltak.

A kercaszomori családok közül kettő a Hortobágyról egy Szombathely melletti település, Táplánszentkereszt egyik volt uradalmi majorjába, Rangutba ment. Két másik kercai család már ide menekült a kitelepítés elől. Senki sem mehetett haza a határmenti falujába.²⁷

Lugossy Piroska szüleivel hat évesen hagyhatta el kényszerlakhelyét, Tedejt. A határövezetbe azonban a kercaszomoriak sem térhettek haza: családjuk Táplánszentkeresztre költözött. Őt azonban nagybátyja, Lugossy János a családjába fogadta – az egyetlen szobájukba. Így kezdhette meg Dávidházán az általános iskolát; két hónappal később, mint a többiek. A nagybátyját ugyancsak kitelepítették, de őket csak a szomszédba költöztették. Piroska szülei hálából rádiót vettek János családjának, amit a hamarosan kiszálló végrehajtó vitt is volna, de a család előrelátó döntése következtében nem tehette meg. A rádiót Piroska nevére vásárolták meg. A hatéves kislánynak rádiója volt akkor, amikor nagyon sok család még csak hírért sem hallotta a rádiónak.²⁸

Narda és Szentpéterfa is a 15 kilométer széles „határsávba” esett, emiatt az onnan deportáltak sem térhettek haza, a szülőfalujukhoz legközelebbi település Szombathely volt.

„A Matin Vince bácsinak volt valami ismerőse az Ady téren. Úgy kerültünk oda – meséli a nardai Bosits Dénes. Egy szoba, kis konyha, alul egy pince mosókonyhával. Ott laktunk. Amikor a börtönből kijöttek a Ványiék, akkor ők ketten is velünk laktak. Volt még egy szoba, abban szombathelyiek laktak, de elmentek és akkor két szoba is volt.”²⁹

A határsávba visszaköltözés tilalmát csaknem a végletekig betartatták. Jó példa erre Jánny Istvánné esete.

„Szabadulásunk után Szombathelyre mentünk, édesapám unokahúga fogadott be bennünket a pékségbe. Én 1954-ben férjhez mentem szülőfalumba, Szentpéterfára, de sokáig csak ideiglenes letelepedési engedélyt kaptam, pedig a faluban üres volt a házunk.”³⁰

Hónapokig tartott, több kérvény benyújtása kellett ahhoz, hogy férjével együtt élhessen a szentpéterfai otthonukban; a többiek csak az 1956-os forradalom idején jutottak haza.

²⁷ Lugossy Piroska, Kercaszomor/Szombathely, 2021.

²⁸ Lugossy Piroska, Kercaszomor/Szombathely, 2021.

²⁹ Bosits Dénes, Narda, 2021.

³⁰ Jánny Istvánné, Kurz Paula, Szentpéterfa, 2021., vö.: Szüts J. 2007. 272.

A kényszerlakhely megszűnése után: esetleges hazatérés

Lugosy Ernőék már nem akartak hazatérni Táplánszentkeresztből: Szombathelyen telepedtek le. Csak a nagyszülők mentek haza. De egy helyi végrehajtóbizottsági tag lakott a házukban. Őt nem teheték ki. Emiatt az év végén – visszamenőleg – adót vetettek ki rájuk bérlő tartása miatt... Másokat pedig – alaptól – a saját házuk megvásárlására szólítottak fel. Majd némi herce-hurcával módosítottak a határozaton.³¹

Amikor az egyik Szentgotthárd környéki szlovén faluba visszatérhettek az internáltak, semmit sem találtak az egykori otthonukban. (Ez másutt is így volt.) A helyzetet itt is fokozni lehetett: két lovukat elvitték a rátóti térszbe; onnan pedig néhány év múlva, amikor a deportálásból visszatérhettek, visszavásárolhatták azokat. A szülőfalujukban és a környéken pedig az a hír terjedt el, hogy a deportáltak soha nem térnek haza, mert gázkamrákba kerülnek.³²

A megfélemlítettek csoportjai

Az elhurcoltakat a deportálásban, a kitelepítésben folyamatosan bizonytalanságban tartották, hogy a szabadulás reményét is elveszítsék.

Az otthon maradókat az éj leple alatti kitelepítéssel és az okokat sehogya, vagy csak tágan értelmezve, emlékeztették arra, hogy: „bármikor bárki sorra kerülhet!”

A kényszerlakhely – akár a zárt tábor, akár a tanyák – környezetében élőket az elhurcoltak elszigetelése érdekében félemlítették meg az odaérkezőkről terjesztett hamis hírekkel (hogy dologtalan, gonosz népek, hogy veszélyesek stb.), valamint az esetleges kapcsolatfelvételüket megtorlással fenyegetve.

Összefoglalva megállapítható, hogy a pártállami szervek minél szélesebb körre terjesztették ki a fenyegetést és a fenyegetettséget. A klasszikus példát, a „divide et impera!” módszert, azaz az „oszd meg és uralkodj” elvét rafináltan kétélű fegyverré alakították át.

A családok életére gyakorolt hatás – töredékek

A családi életet a deportáltaknak újra kellett indítaniuk, ahhoz az anyagi feltételeket kialakítaniuk. A bajban összezártak, erősebben összetartottak. Számukra a fiktív rokonság, a műrokonság új elemmel gazdagodott: a sorstársi fiktív rokonsággal.

Ha az újrakezdés után a térsz-alapítás második hullámával ismét kifosztották a családot, ha fenyegetően emlékeztették őket (vagy csak a családfőt), hogy mindez újra megtörténhet, és ha a kolhozban/munkahelyen további megalázás zajlott, nem mindenki tudta feldolgozni: véget vetett az életének. Sajnos, ez is megtörtént.

³¹ Lugosy Piroska, Kercaszomor/Szombathely, 2021.

³² Munda Hirnök, K. 2016. 91.

A többségében szlovének lakta Kétvölgyről Kónya tanyára elhurcolt házaspárnak, Császár Jánosnak és Ropos Annának a felsőszőlőnői plébános képeslapon küldött üzenete a következő volt: „Hogy is szólt az a nagy ígéret?! Bárminemű viszontagságban – jó és balsorsban ... szeretjük egymást. Érdekes, hogy ezt így kell szó szerint végig élni! Igen, még ezért is: Hála legyen az Istennek! Alleluja! Ilyen legyen a ti ünnepeitek!”³³ – Egy élelmiszerral megrakott csomagnál is sokkal többet jelenthetett, nagy lelkierőt nyújthatott ez a rövid üzenet. Bizonyára nem csak a Császár-Ropos házaspárnak, hanem mindazoknak, akikkel ők megosztották ezt a biztatást.

A Bencsics családban – és ez itt egy konkrét példa, amelyik általános tanulsággal jár – a gazda, a családfő sok évtizedes, évszázados szerepének a megváltoztatásával, megszüntetésével lehetett a korábbi hagyományos közösséghez tartozást szétrobbantani, átalakítani, megszüntetni. Az apa, Géza az első napokban, amikor nem volt munkája, mert a környező cégekben előzetesen fenyegetően megtiltották az ő alkalmazását, csak bolyongott a határban, mert „földönfutóvá alacsonyították” – ahogy a legidősebb fia fogalmaz visszaemlékezésében.³⁴ Gyötrődéséből – felesége szóltan jelenléte után tért magához („ültek egymás mellett a padon és nem beszéltek semmit”).³⁵

A történetek után a deportáltak közül néhányan biztosan tudták, kik voltak azok a helybeliek, akik deportálásukat „elintézték”. Sokan egyszerűen megszakítottak mindenféle kapcsolatot ezekkel az emberekkel. Fizikai atrocitásokról is vannak hírek. A deportálásban egykor segítők a személyes találkozást elkerülendő, átmentek az utca másik oldalára. Egy Szentgotthárd környéki deportált nő ezzel kapcsolatban felidézte, hogy édesanyját ment látogatni a szanatóriumba, ahol a deportálójuk is kúrán vett részt. „Láttam, ahogy jött le a lépcsőn. Mondtam magamban, ha nem tér ki előlem, megtépem. Átment a lépcső másik szélére.”³⁶

Utóirat

E sorok szerzőjének kisgyerekként időnként érdekes utazásai voltak. Hol az anyai nagypja, hol a nagyanyja vitte magával – buszozva, vonatozva – számára ismeretlen vasi családokhoz. A háziak mindig meleg barátsággal fogadták a látogatókat, és hosszan elbeszélgettek arról, hogy a családokban kivel mi történt, amióta nem látták egymást. Egyébként nem voltak a családunk részei, nem voltak rokonok, de ilyenkor nagy összetartozás érzése hatotta át a találkozásokat. A családunkban nekünk, gyerekeknek sosem beszéltek a deportálás egészéről, csak mozaikok tárultak fel: hogy a házunkban tévesziroda volt, hogy nagyszüleim ezekkel – a nekem ismeretlen – emberekkel együtt voltak stb. Az egymásra figyelés, a rokoni

³³ Doncsecz E. 2009. 87.

³⁴ Benčić Lugaričin, N. 2021. 54.

³⁵ Benčić Lugaričin, N. 2021. 54.

³⁶ Munda Hirnök, K. 2016. 92.

kapcsolatként kezelt barátság nagyszüeim halála után is megmaradt. Ma is él az a kapocs, amelyet a bajban társná váltak között szövődött: egymásra figyelve, egymást támogatva.

Hivatkozott irodalom

Bank Barbara – Palasik György – Palasik Mária

2012 *„Állami titkok”. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953.*
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest.

Bejczy Józsefné

1991 *Életrajz. Perenye.* Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, Szombathely.

Benčić Lugaričin, Nikola

2021 *Na vražjoj šfori. O našoj deportaciji 1951. do 1956.* Željezno, Esisenstadt.

Bognár Ernő

2013 *Viszsaemlékezése.* Vas Megyei Honismereti Egyesület, Szombathely.

Doncsecz Etelka

2009 *Deportálások a Szentgotthárdi járásból az 1950-es években.* In Mayer László (szerk.):
Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 3. Vas Megyei Levéltár, Szombathely,
76–89.

Hantó Zsuzsa

2010 *Kitiltott családok.* 2. jav., bőv. kiadás /Magyar Ház könyvek/ Magyar Ház, Budapest.

Horvat, Šandor

1999 „Zviranjki se moraju indirektno iskati“: Razgovor sa Nikolom Bencsicsem – i povodom
60-og rođendana. *Riječ* 3. 1–19.

Horváth Sándor

2002 *Narda.* Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Budapest.

Kuntár Lajos

1990 *Hármaskönyv Csörötnekről.* Vas Megye Tanácsa Kiadói Alap, Szombathely.

Munda Hirnök Katalin

2010 *Porabski deportiranci v taboriščih na Hortobágyu v letih 1950–1953.* *Glasnik* L. (3–4)
42–45.

2011 Deportálások Magyarország nyugati határszélén az 1950-es években. In Kupa László (szerk.): *Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben*. Virágmandula Kft., Pécs, 137–145.

2016 Življenje porabskih slovenskih povojnih deportirancev po zaprtju delovnih tabori. *Etnolog* 26. 81–101.

Nagy Mária

2016 *Hortobágyi deportáltak és 1956*. https://telepesek.mnl.gov.hu/pdf/hortob_dep_1956.pdf (Letöltés ideje: 2021. december 20.)

Pataky László

1990 *Az Őrség múltja a kercaszomori egyházközség történetének tükrében*. Őrségi Baráti Kör, Szombathely.

Szűts János

2007 Elep-tanyacsoport. 1951. május – 1953. október. In Hantó Zsuzsa (szerk.): *Kitaszítottak* III. *Családok munkatáborokban* 2. Magyar Ház, Budapest, 237–295.

Tislér Jolán

2017 A kék kenyér. *Napút-online*.

<http://www.naputonline.hu/2017/12/29/tisler-jolan-a-kek-kenyer/> (Letöltés ideje: 2021. június 05.)

Weiner Senyey Tibor

2018 A bozsoki tanú. Békássy Ferenc és Végh Gyula barátsága (és szövegmutatvány Végh Gyula Emlékirataimból). *Életünk* LVI. (4) 1–9.

Gerencsés József és családja az 1940-es évek végén

A nardai Bencsics család tagjai a jászberényi tanyára deportálva munkára készülnek.

Gajdos-Frank Katalin

Magyarországi német asszonysorsok 1944 után

Bevezető

Előadásomban a magyarországi német asszonyok életét 1944 után közvetlenül érintő változásokat mutattam be. Mi határozta meg a magyarországi német asszonyok életét 1944 előtt? Milyen nehézségekkel, akadályokkal kellett megküzdeniük 1944 után? A konferencián ezekre a kérdésekre kíséreltem meg választ adni, több magyarországi német asszony sorsának bemutatásával. A bevezetőben Magyarország szovjetizálásáról, valamint ennek hatásáról beszéltem, a német nemzetiségű családokra vonatkozóan.

1944-ig a magyarországi német asszonyok tekintetében a klasszikus családmodell volt jellemző, majd 1944 és 1953 között, a kollektív büntetés jegyében többnyire elhurcolások, elűzetés, internálások alakították a magyarországi német családok sorsát. 1953 után, a diszkriminatív lépések és asszimilációs folyamatok következményeként a szocializmusban eltűnt a klasszikus német nemzetiségi családmodell, és a rendszerváltásig tabu témának számítottak a magyarországi németeket ért atrocitások, ezen belül különösen a magyarországi német asszonyokat ért elhurcolások, erőszakoskodások, elűzetések.

Kutatási kérdések

Kutatási területem a német kisebbségek helyzete Közép- és Kelet-Európában a 20. században, ezen belül elsősorban a magyarországi németek helyzete a második világháborút követő 11 évben. Doktori disszertációmban központi szerepet kapott a magyarországi németeket érintő háború utáni politika, amelyet elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelt dokumentumokkal kívánok bemutatni. Kutatásaim során figyelembe vettem a témában már megjelent szakirodalmat, a háború utáni időszakban közölt, a magyarországi németeket érintő újságcikkeket, valamint a nyomtatásban olvasható forrásmunkákat, személyes visszaemlékezéseket. Céloom az volt, hogy új forrásanyagokkal gazdagítsam a már fellelhető, nagyon sokrétű szakirodalmat a Magyarországon élő német kisebbség történelméről, és ezáltal érdekes, eddig ismeretlen összefüggéseket és folyamatokat tárjak fel. A magyarországi németek internálásáról, az internáló táborokról, az 1944 utáni politikai üldöztetésükről, ellenük folytatott intézkedésekről kutatott dokumentumok egyértelművé tették, hogy a német anyanyelvű kisebbség diszkriminálása Magyarországon az egész háború utáni évtizedre igaz volt. Az akkori politika felelősségét és az állambiztonság, a politikai rendőrség diszkriminatív bánásmódját a Magyarországon élő németekkel,

ezen belül a magyarországi német asszonyokkal szemben levéltári források is igazolták. Nagyon fontos volt számomra a téma több oldalról történő megtárgyalása. Ezáltal az olvasó a magyarországi németek történetét és a magyarországi német asszonyok sorsát 1944 után az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelt dossziékon keresztül is megismerheti.

Az 1944 előtti klasszikus családmódel

Magyarországon évszázadok óta éltek németek.¹ Több hullámban érkeztek német betelepülők Szent István uralkodása alatt (a bajor származású Gizella királyné kíséretében), az ezt követő évszázadokban (például a 12. században a szepességi és erdélyi szász területekre,² a 13. században német jövevények a felvidéki bányavárosokba), majd a tatárjárás után IV. Béla meghívására (pesti, budai és óbudai német kolóniák). A 17. század végére a török uralom következményeként elnéptelenedett területekre, az emberhiány pótlására és a gazdaság beindítására érkeztek a legnagyobb számban *sváb* betelepülők, ún. Schwabenzüge III. Károly, Mária Terézia és II. József uralkodása idején.³ Mivel az elsők nyugat-német, sváb területekről érkeztek, ez a megnevezés (sváb) maradt fenn később is, amikor a magyarországi németekről beszéltek. Számukra a törökdúlás utáni betelepülést követő évtizedek kemény munkával teltek, és ennek eredményeképpen a 19. századra sok családnak sikerült anyagi jólétet és társadalmi megbecsülést szereznie, mint a budaörsi Frank-családnak. Jakob Frank 1744 tavaszán érkezett Anna nevű feleségével és Anton fiával a dél-német Bolstern faluból Budaörsre. A Zichy család kedvezményekkel ösztönözte szőlőtelepítésre a bevándorlókat, a Frank-ősök közül is többen szerepelt foglalkozásként a Weinbauer (szőlősgazda) megnevezés. Földterületeik voltak Budaörsön kívül a Svábhegyen, Kamaraerdőben és a Csepel-szigeten. Johann Frank (1809–1860) már több mint 200 holdat birtokolt, Stefan nevű fia (1836–1907) pedig az 1880-as években felépíttette a budaörsi római katolikus templommal szemben ma is álló emeletes házat. Stefan Frank felesége, Wentzel Mária 14 gyermeket hozott a világra, tizedik gyermekük, Johann Frank (1871–1930) hentes és mészárosnak tanult, majd hentesüzletet nyitott a Frank-ház alsó szintjén. 1899-ben feleségül vette Hölle Ilonát, Hölle Márton pezsgógyáros lányát és tovább erősítette a Frank-család anyagi biztonságát. A századforduló óta sikeres Hölle-pezsgógyár a budaörsi vasútállomás melletti Schaffbrunnacker dűlőbe költözött, és ugyanebben az évben kötött házasságot Márton fiuk Michelberger Máriával. Frank Márton folytatta apja mesterségét a Frank-házban és 1925-ben megszületett fia, János, aki később ugyancsak hentesnek tanult. A két világháború között Magyarországon élt németiség ősei tehát – mint a Frank család is –, többnyire a 18. században érkeztek Magyarországra, és nagy részük – főleg a német parasztság, iparosok –

¹ Seewann, G. 2016., Manherz K. 1998., Bellér B. 1988.

² Zimmermann, H. 2005. 124–136.

³ Seewann, G. 2012. 18–21., Fata M. 2012. 12–17.

gondosan őrizte német hagyományait, sok esetben magyarul sem beszélt, de mégis magyar érzelmű volt.⁴

Generációkon keresztül, egészen 1944-ig a magyarországi német lányok, asszonyok – mint Michelberger Mária – egy klasszikus családmódel tagjai voltak, (háziasszony, anya), életük minden mozzanatát a munka, a német nemzeti-ségi hagyományok és a vallás határozták meg. A magyarországi németek többnyire katolikusok voltak, és a fiatalasszonyok számára nem volt kérdés, ugyanolyan vallású házastársat kellett találniuk. Házasságot a ma megszokotthoz képest jóval fiatalabb korban kötöttek, a lányok gyakran már 15–16 évesen férjhez mentek, Michelberger Mária is 16 évesen házasodott. Az egyház az esküvő után továbbra is meghatározó szerepet töltött be az utódok keresztelőlétől kezdve, és hasonló egyházi ünnepek kísérték a gyermekek fejlődését az evangélikus közösségekben is. A magyarországi németek lakta területekre többnyire mezőgazdasági munka volt jellemző. A szülők és gyermekeik kapcsolatát ezért gazdasági érdekek is alakították: a kismama az első

A német nemzetiségű fiatal lány, Michelberger Mária népviseletben. Budaörs, 1921. Eredeti fotó: Frank János

hetekben a kisbaba mellett maradt, később azonban a gyermekre nagyszülők, testvérek vigyáztak. A szülők, köztük az édesanya, napjai nagy részét munkával töltötte: földterületükön, jószágaik ellátásával, üzletükben vagy műhelyükben dolgoztak. A magyarországi német asszonyok élete 1944-ig átlátható, kiszámítható volt, minden a megszokott módon történt. Hasonlóan, mint Michelberger Mária, valamint a Frank-család tagjai, akik szorgalmas, vallásos, őseik nyelvét és német nemzetiségi hagyományait ápoló polgárokként élték életüket Magyarországon kétszáz éven keresztül, a második világháború végéig. Semmiféle politikai tevékenységet nem folytattak, amit több igazolvány is bizonyít, iparendélyük megadását is javasolták 1946. augusztus 10-én. Politikamentességük, szorgalmuk, munkájuk és reményeik azonban hiábavalónak bizonyultak: 1947. augusztus 23-án házukat, földjeiket elkobozták, és az utolsó Budaörsről induló transzporttal vitték az egész családot Kelet-Németországba, a későbbi NDK területére. A család – mint sok száz elűzött magyarországi német család – sokáig remélte, hátha csak tévedés volt az

⁴ Tilkovszky L. 1997.

egész: Michelberger Mária fia, Frank János (1925–2014) harmadszori próbálkozásra visszaszökött ugyan Budaörsre, de addigra már minden egykori Frank-ingatlannak új gazdája volt. És hogy a vagyonelkobzás, majd elűzés törvényesnek tűnjön: Budaörs lakóinak 1948-ban utólag összeállított kitelepítési listáján a nevek mellett megjegyzésként hamis vádak szerepeltek.⁵

1946 után számos hasonló sorsú magyarországi német család élete megváltozott. Mindannyian érezték és tudták, hogy a magyarországi németiséghez való tartozás, illetve a német hangzású név hátrányt jelent, ezért sok német származású lakos próbálta magyarosítani családnévét. 1945-ben azok közül a személyek közül, akik magyarosítani kívánták nevüket, 57 százalékuknak volt valamilyen módon kapcsolata a magyarországi németiséghez. 1946-ban 44 százalékra rúgott ez az arány.⁶ Levéltári kutatásomat nehezítette az a probléma, hogy a magyar hatóságok az elfogott német nemzetiségű embereket állampolgárságuk változásai miatt nem tudták vagy nem akarták megfelelően megadni, valamint az is, hogy 1945–46 után nagyon sokan – félelemből vagy kényszerből – magyarosították családnévüket. Természetesen sok olyan dossziét találtam, amelyekben a magyarosított név mellett zárójelben olvasható a német vezetéknev,⁷ vagy pedig az édesanyja neve és születési helyének megjelölése⁸ segít abban, hogy tudjuk, magyarországi német fogvatartotról van szó.

Események 1944 után, amelyekre a családok, asszonyok nem voltak felkészülve

1944 őszén gyökeresen megváltozott a magyarországi német asszonyok eddigi élete. Családokat választottak szét, a férfiakat, házastársakat hadifogolyként hurcolták el vagy internálták, a szülőket, nagyszülőket vagyonuktól megfosztva elűzték. Ezekre az eseményekre nem volt senki felkészülve, de a magyarországi német asszonyok ebben a nehéz helyzetben, a felmerülő problémák és feladatok dacára helyt álltak. Mindennapjaikat kettős terhelés jellemezte (munka, gyereknevelés), valamint a hadifogságban lévő vagy internált férjek, édesapák, fiúgyermek hiánya miatt a férfiak feladatait is ők látták el. 1944 és 1953 között a magyarországi német asszonyok családfenntartó szerepe ezért egyre fontosabbá vált.

⁵ MNL OL XIX.-B-I-at. 35. doboz 998/1948, Budaörs

⁶ Kozma I. – Karády V. 2002., Kozma I. 2011.

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) O-14943/498 M. A. (M. A.), Budaörs 1964–1970, ÁBTL, V-270 H. (H.) J., Tolna 1950, ÁBTL, V-5775 H. A. és társai, 1947, ÁBTL, V-225 E. (F.) G. és társai, 1950–53.

⁸ ÁBTL, V-289 H. D. katonai összeesküvésben való részvétel, 1950, ÁBTL, V-104157 Dr. N. G., 1946.

Elhurcolások

A magyarországi német családok egykoron átlátható, jól szabályozott élete tehát jelentősen megváltozott 1944 után. 1944 decembere és 1945 februárja között több mint 40 000 magyarországi német civilt, köztük sok lányt, asszonyt, hurcoltak el többnyire a Szovjetunió ún. Gupvi légereibe „malenkij robotra”, kényszermunkára, és 2 800 magyarországi német hadifogyot deportáltak. A Magyarországot megszálló 2. és 3. Ukrán Front 1944. december 22-én hozta meg a hírhedtté vált 0060-as számú végrehajtási parancsát. A katonai parancs alapján, származásukra hivatkozva elrendelték „az összes német származású munkaképes személy mozgósítását. (...) Minden német származású munkaképes személy mozgósítandó és jelentkezni tartozik, (...) férfiak 17-től 45-ig, nők 18-tól 30 éves korig. (...) Mindazok, akik kivonják magukat a mozgósítás alól, a háborús törvények szerint felelősségre vonatnak – Hadbírótság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik és bűntársaik.”⁹

Az 1944. december 22-i 0060. sz. parancs alapján kezdődött el a német származású munkaképes személyek deportálása. (Hivatalosan nem német állampolgárok, német nemzetiségűek vagy német anyanyelvűek szerepeltek a parancsban, így gyakorlatilag bárki, akit német származásúnak gondoltak szóba jöhetett.)¹⁰ Az 1945-ös új esztendő ezért sok magyarországi német településen tragikus napokkal kezdődött: A községek vezetői – orosz parancsra – végigjárták a házakat, és 1–2 heti munkára, „malenkij robotra” (kis munkára) toborozták az embereket, és hozzátették, aki nem teljesíti ezt vagy szökni próbál, azt agyonlövik, de a családját is büntetik. Kibújni alóla szinte lehetetlen volt, mivel a szovjet belügyi csapatoknak területekre lebontott fogoly-kontingenst kellett kiállítaniuk és a Szovjetunióba szállítaniuk. Elsősorban a sváb lakosság köréből gyűjtötték az embereket, de ha a kontingenst a német nemzetiségűekkel nem lehetett feltölteni, a német nevű, majd a magyar nevű magyarokat válogatták be.¹¹ A civil lakosokat internáltként vagy hadifogolyként szállították ki a Szovjetunióba, a célállomás főleg a Dnyepropetrovszk-Donyec-(szén) medence volt, de vittek foglyokat a Kaukázusba is. Kellott a munkaerő, és a magyar kormány jóvátételi közmunkára kiengedte – a parancs alapján elsősorban német származású – 35–40 000 lakosát.¹² Az internált vagy hadifogoly státuszú elhurcoltak a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság felügyelete alatt álló ún. Gupvi¹³ légerekbe kerültek. Ezek a táborok a Szovjetunió európai részén voltak: Dél-Ukrajna, a már említett Donyec-medence, a Krím-félsziget területén és az Urál-hegység bányáinál. A légereket ugyanaz a Belügyi Népbiztosság felügyelte, mint a hírhedt Gulag-lágereket, és mint a sztálini légerek mindegyikében, itt is embertelen körülmények között laktak a foglyok, a 30–35 fokban hidegben az éhezés, a betegségek miatt sokan meghaltak (az elhurcoltak 30–40 százaléka).

⁹ Zielbauer Gy. 1990.

¹⁰ Stark T. 2002. 2–3., Varga É. M. 2008.

¹¹ Stark T. 2006. 3., Muskovics A. A. 2016.

¹² Zielbauer Gy. 1990. 30.

¹³ Gupvi – Glávnoje Upravljénije Vojennoplennih Internyirovannih

A zebegényi és berkenyei sváb származású visszaemlékezőknek – megható sorsukat olvasva érezhető, hogy – hitük adott reményt.¹⁴ Hirling Ágostonné, született Heincz Rozália például egyedüli gyermeke volt szüleinek: „19 éves voltam, amikor apámmal együtt elvittek az oroszok és egy év után keveredtem haza, édesapám pedig meghalt kint, 1947 augusztusában. (...) Sztalinoban, a kolhozban dolgoztunk (...) december 24-én, Szentestén este fél 9-re értünk vissza Zebegénybe.”¹⁵ A Magyarországon maradt családok, mint az említett Heincz Rozália otthon maradt édesanyja hallott ugyan a deportálásokról, de sokáig nem tudta, merre lehetnek családtagjai. A legelső elhurcoltak 1947–48-ban érkeztek haza, és nekik könnyebb volt a helyzetük, mint az 1949 után hazaindulóknak,¹⁶ mert a kommunista hatalomátvétel után Rákosi a hadifogoly-problémát lezártnak tekintette, és a kint ragadt elhurcoltak sorsa kérdéses maradt.

„Rákosi nem akart minket elfogadni”¹⁷ – olvasható Pintér Károlyné, született Rohr Magdolna bátaszéki sváb családból származó elhurcolt visszaemlékezésében, akit 16 évesen hurcoltak el a szovjetek és 1953 novemberében tért haza. Az 1953-as amnesztia után vagyunk, mégis az elhurcoltakat hazatérésükkor a magyar vonaton az állmvédelem emberei figyelték – „a vonatot azonnal megszállták az ávósok”¹⁸ – az irataikban szereplő szovjet ítéletek miatt pedig 1989-ig kísérte őket a hatóság figyelme. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában megtaláltam Rohr Magdolnát a HM Központi Irattárának megküldött, majd onnan visszakapott, Szovjetunióból hazatért hadifoglyok iratainak 70 oldalas jegyzékében. A nem teljes listán az 1613. számú hadifogoly Rohr Magdolna volt.¹⁹ Végül nemzetközi nyomásra hazatértek a még életben maradt *kis munkára* elrabolt, internált vagy hadifogoly státuszban dolgoztatott emberek, 1950 és 1953 között 25 ezer túlélő²⁰ érkezett vissza. A „malenkij robot” túlélőit hazatérésükkor a Hadifogolygondozó Kirendeltség²¹ emberei politikai szűrőn engedték át, és akinek a múltjában kivetnivalót találtak (az új politikának nem megfelelő származás, gróf vagy kulák stb.), azt visszatartották. Ahogyan Rohr Magdolna visszaemlékezésében is olvasható, Rákosi és a kommunista hatalom nem szívesen fogadta vissza magyar vagy német (vagy más) származású internált és hadifogoly honfitársait,²² többségüket Magyarországra érkezésük után internálótáborba vagy börtönbe küldte. (Például a szovjet hadifogságból Magyarországra érkezett német származású magyar hadifogoly-szállítmányt 1950-ben az ÁVH a tiszalöki internálótáborba szállítja, és az internáltakat 1953-ig, több társukat 1955-ig a táborban tart és dolgoztat.) Az 1945. decemberi katonai parancs – a „malenkij roboton” kívül – nem tér ki másra, nem vádolja a német származású lakosokat, mégis, a legtöbb *kis munkát* túlélte, hazaérkezett magyarországi német azzal a

¹⁴ Schmidt J. 2013.

¹⁵ Zebegényiek kényszermunkán a Szovjetunióban. 2014. 88–89.

¹⁶ Bognár Z. 2012. 462–471.

¹⁷ Gereben Á. 2008. 288.

¹⁸ Gereben Á. 2008. 289.

¹⁹ ÁBTL, A-1341 V-töredék (Szovjetuniós anyag) jegyzéke (1990), A dosszié borítóján feltüntetett felirat szerint a lista (2229 névvel) nem teljes, nem az összes hadifogoly szerepel benne. (70 szkennelt oldal)

²⁰ Bognár Z. 2012. 462–471.

²¹ Gerhardt É. 1993. 2. 18–34.

²² Bognár Z. 2000. 4. 861–883.

szomorú ténnyel szembesült, hogy a szovjet légerekben eltöltött ideje alatt családját elűzték, házatól, vagyonától megfosztották. Továbbá ezekben a hónapokban sok magyar és magyarországi német asszony erőszakos cselekmények áldozatává vált. Intim témáról volt szó, az áldozatoknak 1945-ben kevés lehetőségük volt beszélni erről, a bizonyítékok is hiányoztak (fotók, dokumentumok) és a valóság, az asszonyok tapasztalatai ellentétben álltak a szocialista propagandában közöltekkel.²³

Elűzetések

A magyar politika bűnbakot keresett a második világháború után, és azt a magyarországi németekben találta meg. 1945 decemberében a Tildy-kormány a 12.330/1945. M.E. számú rendeletével a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről:²⁴ a kitelepítésről döntött, így 1946 és 1948 között közel 220 000 magyarországi németet űztek el. A kitelepítési rendelettel a magyarországi német családokat kollektíven büntették, vagyonuktól megfosztva űzték el őket hazájukból. Balogh István államtitkár így kommentálta a döntést: „mi (ti. a kormány) hazudtunk, Potsdamban szó se volt kollektív felelősségi alapon való kitelepítésről.”²⁵ A magyarországi németek elűzetésével a régi sváb falu- és egyházi közösség megszűnt, vegyes házasságok kötődtek, a hagyományok, a népviseletek lassan eltűntek.

Jobbra Michelberger Mária 1936-ban budaörsi német nemzetiségi népviseletben. Eredeti fotó: Frank János

²³ Pető A. 2018.

²⁴ Magyar Közlöny, I. (1945. december 29.)

²⁵ Bank B. – Öze S. 2005. 174.

Megfigyelve

Frank Márton, felesége Michelberger Mária és testvére, Michelberger Terézia az elűzetés után Großenhainban, 1948. december 8-án, már nem budaörsi népviseletben. Eredeti fotó: Frank János

A szovjetizálódó Magyarországon a magyar politikai rendőrség munkája 1945-től jól mutatta, hogyan lehet családokat társadalmi, etnikai, politikai-gazdasági kritériumok szerint vagy foglalkozásuk miatt megfigyelni, internálni, börtönbe vagy munkatáborba hurcolni. Miért nyitott dossziékat az államvédelem a magyarországi németekről, a magyarországi német asszonyokról? A kutatás alapján gazdasági és társadalmi tényezők, származás, feltételezett *fasiszta* múlt voltak azok a fontosabb okok, amelyek ismeretében állambiztonsági megfigyelések áldozatává válhatott egy magyarországi német származású személy. Őket az államvédelem szovjet minta alapján vette kezelésbe: az 1944/45-ös deportálásokat (malenkij robot) és az 1946–48-as elűzetéseket követően a magyarországi németeket ért diszkriminatív intézkedések sorozata tovább folytatódott. A német haderők-höz történt (kényszer)sorozások mellett a sokszor csak feltételezett, nem bizonyított Volksbund tagság is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az adott személyt internálják.

1946 őszén centralizálták az internálásokat: A Dél-Budai tábor – ami ma a Petőfi laktanya épülete a Budaörsi út 61. szám alatt – volt 1946-tól a központja az Államrendőrség budapesti részlegének, majd az internáltakat 1949 nyarán Dél-Budáról Kistarcsára²⁶ szállították, mivel ettől kezdve a kistarcsai internálótábor volt a központi gyűjtőtábor.²⁷ Innen vitték tovább az internáltakat Recskre, Kazincbarcikára vagy Tiszalökre, illetve több, kisebb időszakosan felállított táborba.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelt dossziék alapján több német nemzetiségű asszonyról is dossziét nyitottak, illetve internálták szökése, kritikusabb véleménynyilvánítása vagy csupán származása miatt. Őket az államvédelem kémgyanúval, amerikai imperializmussal, fasiszta múlttal gyanúsította meg, és tette ez által a *nép elleniségévé*. Talán ez a kifejezés „a magyar/szovjet nép belső ellensége” és szinonimái, mint például a „demokráciaellenes” tevékenység, a „népi demokratikus államrend elleni izgatás” vagy „demokráciaellenes szervezkedés” a leggyakrabban használt szóösszetételek a Rákosi

²⁶ Drucza A. 2004.

²⁷ Bank B. 2003.

diktatúra alatt készült feljegyzésekben, kihallgatási jegyzőkönyvekben. Egy példa erre L. G. felesége, aki a jelentés szerint levélben rágalmazta a demokráciát, ezért 1947-ben az államvédelem elfogta, és a népbíróság az új rendszert kritizáló tettért 7 év 6 hónap börtönre ítélte. A rendszer ellenségeivel való embertelen bánásmódot mutatja sajnos az a szomorú tény is, hogy az *ellenséges tevékenysége* miatt bebörtönzött asszony 1951-ben a lipótmezei elmeógyógyintézetbe került.²⁸ Az 1913-ban született V. M. tanítónőként dolgozott, és ugyancsak kifejtette nézeteit az új rendszerrel kapcsolatban. A győri népügyészség a Népbíróság Különytanácsa előtt vádat emelt az asszony ellen, majd internálták, a lakosság azonban az őszinte tanárnőt mártírként kezelte.²⁹ H. Józsefné, szül. T. E. postai alkalmazott, telefonkezelő 1950 júniusában az egyház, a papok védelmében *tiltakozott*: az ÁVH őrizetbe vette volna a hatvani papokat, H. Józsefné azonban nem kapcsolta a zavargások alatt Péter Gábornak Rákosit (nem is tudta kapcsolni, mert nem ismerte Rákosi új, titkos telefonszámát), ezért Kistarcsára internálták, és csak 1953. februárban szabadult.³⁰ Osztályellenes személyeknek minősültek az állambiztonságnál az egyházi személyek is, amit több róluk nyitott dosszié is igazol, mint például H. T. apáca és társai ügye, akik engedély nélkül hagyták el a rendházat, ezért előállították őket és rendőri felügyelet alá kerültek, valamint államvédelmi szempontból veszélyesnek minősültek, dosszié nyílt róluk.³¹ H. M. (az előbb leírt H. T. rokona) ugyancsak engedély nélkül távozott a rendházból, róla is dossziét nyitottak az államvédelemnél.³²

Az 1945-ös földreform-rendeletet, a kitelepítéseket, beszolgáltatási rendszert kritizáló, gyanúskijelentésekmiatti az államvédelem kezei közé kerülhetett bárki. Osztályhelyzetüknél fogva a közép- és nagyparasztnak (kulákok), arisztokraták, nagybirtokosok kerültek ebbe a kategóriába, így sok német nemzetiségi gazda (*sváb-kulák*) is. A második világháború befejeződése után, 1945-től megindult Magyarország paraszttársadalmának felbomlása, ide tartoztak a magyarországi német gazdák is. Ha a tagozódását megnézzük – a *sváb-kulákok* általában a középparaszti-réteghez tartoztak. A községek paraszttársadalmának szerves részét képezték az iparos- és kereskedő családok – hentes, mészáros, kovács, asztalos, cipész, kerékgyártó, szabó mesterek –, akik hasonlóan éltek, mint a középparasztság: saját házzal, kerttel, több hold földdel rendelkeztek, kisipari műhelyekben – például szikvízüzemekben, pékségekben – több alkalmazottal dolgoztak.³³ Vagyonuk miatt ők is sokan a kommunista politika áldozataivá váltak. A korábban említett budaörsi Frank család a német nemzetiségi község jómódú rétegéhez tartozott, tagjai hentes- és mészárosként dolgoztak, saját üzletük és a falu központjában álló emeletes polgári házuk mellett több hold értékes földterületük volt. Ők is a szovjetizálódó Magyarország áldozatai voltak: az 1947-es elűzetésük után a család teljes vagyonát elkobozták, és – ahogyan Rákosi fogalmazott „a kitelepítendő svábok helyett új telepések jöttek”³⁴ és a házat, földeket az új telepések között osztották szét.

²⁸ ÁBTL, A-479 Internálótáborok felülvizsgálati anyaga.

²⁹ ÁBTL, V-78698 V. M., (1945–1948).

³⁰ ÁBTL, V-7221 H. Józsefné szabotázs, 1950–52.

³¹ ÁBTL, V-276 H. T. és társai, 1950.

³² ÁBTL, V-277 H. M., 1950.

³³ Závada P. 2006.

³⁴ Viharsarok, 1947. augusztus 12.

1947-től nyíltan támadták a közép- és módos parasztokat, elindult az ún. *zsiros paraszt, zsiros gazda* szöösszetétel, és így nevezte a napilap a magyarországi németeket, a *sváb-kulákokat* is: „Ezeknek a zsiros sváboknak több mint 1 negyed millió hold föld van ma is a kezükben. Ezek a fasiszta időkben is ravaszok és óvatosak voltak.”³⁵ Az újság – hasonlóan, mint az államvédelmi hatóság az elfogott, kihallgatott, megfigyelt német nemzetiségű személyekkel kapcsolatban –, többnyire valódi bizonyítékok nélkül vádaskodott, negatív, elítélő jelzőkkel illette a svábokat és az egész magyar társadalomban egy németellenes, svábellenes hangulatot teremtett. 1948-tól már nem csak *zsiros svábok*, hanem *sváb kulákokról* olvashatunk a jelentésekben: egyre többször írtak a *nép ellenségeiről* a kulákokról, a kulák-jelöltekről és mindig összekötötték – az újságok és az ÁVH jelentések is – őket bizonyos büntettekkel: szabotázzsal, kizsákmányolással vagy egyszerűen ravaszsággal. A termelőszövetkezetekben történő *demokráciaellenes* viselkedés is komoly büntetéssel járt: például egy 7 gyermekes édesanya, M. M. a gabona-beszolgáltatással szemben szóban és tettben ellenállt, és a sok gyerekes parasztcsalád személyi és vetőmag szükségleteire hivatkozott. A kaposvári megyei bíróság 1953. évi ítélete az asszonyt *hatóság tagja elleni erőszak* büntette miatt 10 hónap börtönre ítélte.³⁶

Megfigyelés, tiltott határátlépés, rendszerellenes tevékenység és feltételezett kémkedés gyanújával is dosszié nyílt az államvédelemnél, a gyanúsítottak, megfigyelték között számos esetben szerepeltek magyarországi német családok, német nemzetiségi nők, asszonyok. Ezt mutatják az alábbi példák is. Egy német nemzetiségű – a vizsgálati dossziéban talált fotó szerint csinos – fiatal nő, T. R. később már K. R.³⁷ – az államvédelem jelentése szerint – feljegyzéseket készített egy budapesti laktanyánál, amiért később kémkedéssel gyanúsították meg. Dossziéjából többek között megtudjuk, hogy német származású, apját besorozták a németek, őt, anyját és testvéreit pedig 1946-ban Németországba üzték el. Karlsruheban megismerkedett egy ugyancsak magyarországi német származású kitelepített nővel, aki rábeszélte őt arra, hogy utazzon vissza Budapestre. K. T. kihallgatása után a budapesti központi katonai ügyészségre vitték, és zárt ajtók mögött tárgyalták ügyét. A katonai bíróság 5 év fegyházra ítélte, szabadulása után Magyarországon maradt, majd később, 1957-ben határátlépés miatt újra elítélték. K. T.-t a 1960-as években is megfigyelték, címváltozásait rögzítették, kémkedés gyanúja miatt továbbra is veszélyesnek találták.³⁸

Az 1950-es években az ÁVH embereinek többsége nem beszélt idegen nyelvet, így kevés eredményes munkát tudtak külföldön felmutatni, ezért szükségük volt beszervezni német vagy angol nyelven is beszélő embereket. Egy magyarországi német fiatalasszony, G. I. megfigyelési dossziéjában³⁹ olvashatjuk, hogyan és miként – pénz vagy zsarolás útján – próbálták a hálózat tagjává tenni az erre érdemeseket (Állambiztonsági módszer: beszerzés.)

³⁵ Viharsarok, 1947. augusztus 12.

³⁶ ÁBTL, V-148904 M. M. 1953.

³⁷ ÁBTL, V-5661, 'K. R.', 1948–1957.

³⁸ ÁBTL, V-5661, 'K. R.', 1948–1957.

³⁹ ÁBTL, 3.2.4. K- 631, 1948–1951.

„Politikailag teljesen képzetlen és öntudatlan, de jóindulatú és nevelhető. Proletár származás, családja részben gyári munkás, részben földműves. Sopronkörnyéki svábok voltak, de kitelepítették őket, családja jelenleg Württembergben él, ő maga illegálisan tért vissza két éves gyermekével. (...) Okos, ügyes, bátor és vállalkozószellemű. (...) Mindössze hat elemít végzett. Tökéletesen beszéli az összes német dialektusokat, ezen kívül hibátlanul beszél magyarul és oroszul. (...) Sváb /Volksdeutsch/ nemzetiségű, bizonytalan állampolgárság. (...) Anyagi körülményei miatt meglehetősen kopott és szegényes ruházatu. (...) A szolgálatot pénzjutalmazás reményében vállalja.”⁴⁰

A beszerző tiszta a kutatólap elején a számukra legfontosabb tulajdonságokat számba vette – „nevelhető, proletár származás, családja részben gyári munkás, részben földműves” – és nemzetiségét is. Ebben az esetben valószínűleg pont német nemzetiségi származása miatt került az államvédelem látókörébe ez a fiatalasszony, hiszen a kutatólap szövege alapján „tökéletesen beszéli az összes német dialektusokat, ezen kívül hibátlanul beszél magyarul és oroszul”, tehát külföldön, német nyelvterületen jól bevethető. A dosszié adatai szerint azonban G. I. csak pár hónapig dolgozott az ÁVH-nál, két feladatot sikerült elvégeznie, majd utána eltűnt. A dosszié végén érdekes információt tudunk meg G.-ről: 1980 júliusában egy rendőrtiszt kíván belenézni H. K., szül. I. G. /Sopron⁴¹ dossziéjába. Az új német név mutatja, hogy G. I. rövid ÁVH-karrierje után Nyugaton maradt, és valószínűleg férjhez ment. Ehhez hasonló sikertelen beszervezések esetén is, az államvédelem módszereivel – környezettanulmányok és levéllenőrzések által – nem csak a kiszemelt személyek, hanem családjuk, ismerőseik is az államvédelem látókörébe kerültek. Ők is, akaratukon kívül megfigyeltekké váltak.

Tiltott határátlépés miatt került az államvédelem kezei közé egy háromgyermekes német nemzetiségi család is: A. Andrást és feleségét, A. Andrásné szül. M. Annát 1948-ban mint magyarországi németeket egy leányukkal elűzték. Másik két gyermekük szülőhelyükön maradt. A házaspárral kitelepített lány már édesanyaként illegálisan visszatért Magyarországra, gyermeke a nagyszülőknél maradt Németországban. A tervezett családjegyesítés azonban nem sikerült, a házaspár (a nagyszülők) az unokával ugyancsak haza kívántak térni, de elkapták őket, és tiltott határátlépés büntette miatt először 2 hónap, majd később 6 hónap elzárást kaptak.⁴²

1953 után a magyarországi német asszonyok eltűnnek a szocializmusban

1953 után a magyarországi német asszonyok mindennapjai megváltoztak, a nyelvi és kulturális asszimiláció felgyorsult, a sváb népviselet többnyire az emlékezeti kultúra részévé vált.

⁴⁰ ÁBTL, 3.2.4. K- 631, 1948–1951.

⁴¹ ÁBTL, 3.2.4. K- 631, 1948–1951.

⁴² ÁBTL V-5702 A. A. és tsa tiltott határátlépés (1950–1965).

A szocializmusban eltűnt a klasszikus német nemzetiségi családmodell, és a rendszerváltásig tabunak számítottak a magyarországi németeket, különösen a magyarországi német asszonyokat ért atrocitások (elhurcolás 1944, erőszak 1945, elűzetés 1946–1948). 1987-től kezdve számolhatott be a német kisebbség őszintén az őket ért megpróbáltatásokról, többnyire az elhurcolt, internált férfiak, túlélők, hősök szemszögéből. A német nemzetiségű asszonyok 1944 után ugyancsak hősök voltak, a nehéz körülmények ellenére is családjaik túléléseért küzdöttek, ahogyan a következő 3 történet is igazolja.

Gyökereink egy része – Maria és Josef története

Maria 1932-ben született egy morvavidéki szudétanémet faluban, Böltenben. 1946 augusztusában édesanyjával és testvéreivel elűzték őket hazájukból, és Németországban egy elhagyott faluban kezdték el új életüket, koldusszegényen. A német nemzetiségű Josef 1926-ban Budaörsön született, gazdálkodó szüleinek szőlői és gyümölcsösei voltak, a családot elismerték. Josefet 18 évesen besorozták, és 1945 áprilisában az oroszok 15 perc alatt 15 évnyi szibériai kényszermunkára ítélték, családját pedig 1946 után elűzték Budaörsről. „Egy szegény elűzött katolikus leány vagyok, ezért csak olyan férfíhoz fogok hozzá menni, aki hasonló sorsú, mint én, ehhez tartom magam”⁴³ – olvasható Maria visszaemlékezéseiben az 1950-es évek elején, Németországban. Számára az 1954-es év sorsfordítóvá vált: „Nagynéném elmesélte, hogy a Treier család a fiúkra vár, aki tíz évig szibériai büntetőtáborban raboskodott és végre haza érkezne. Akkor még nem is sejtettem, hogy ez a fiú lesz majd egyszer a férjem.”⁴⁴ A jogfosztott, elűzött szudétanémet származású Maria és a jogfosztott, elűzött, 9 évnyi hadifogságot túlélt magyarországi német Josef 1954. április 16-án házasodtak össze, 5 gyermekük született, és életük végéig egymás társai voltak, hasonló gyökereik, sorsuk miatt. Maria tartotta össze a családot és az elkobzás, elűzetés ellenére megtalálta boldogságát.

Ezeket az éveket nem adja vissza nekem senki

Az első történetben a budaörsi fiatalember 1953-ban a második történet főszereplőjével, a korábban már említett bátaszéki sváb családból származó Rohr Magdolnával együtt tért haza Magyarországra a szovjet munkatáborból: a levéltárban talált, a Szovjetunióból hazatért hadifoglyok 2229 fős listáján Josef Treier a 2063., Rohr Magdolna pedig a 1613. hadifogoly volt.⁴⁵ Josef visszaérkezésük után pár hónapig munkatáborba került, majd 1954-ben elengedték és kiutazhatott elűzött családjához Németországba. Rohr Magdolna, az államvédelem

⁴³ Treier, M. 2012. 12.

⁴⁴ Treier, M. 2012. 33.

⁴⁵ ÁBTL, A-1341 V-töredék (Szovjetuniós anyag) jegyzéke (1990), a dosszié borítóján feltüntetett felirat szerint a lista (2229 névvel) nem teljes, nem az összes hadifogoly szerepel benne (70 szkenelt oldal)

listája szerint hadifogoly(!) története máshogyan alakult. A hírhedtté vált 1944. december 22-i szigorúan titkos szovjet katonai parancs alapján civil, ártatlan embereket vittek el német származásukra hivatkozva jóvátételi munkára szovjet lágerekbe, köztük nagyon sok lányt, asszonyt. Őket internáltként vagy hadifogolyként szállították ki a Szovjetunióba, így – aki túlélte – hasonló módon került vissza Magyarországra. Rohr Magdolna 1928-ban született Bátaszéken, és szüleivel, akik sváb parasztemberek voltak, az 1930-as évek végén Budapestre költöztek. Magdolna 16 éves volt, amikor 1945 szeptemberében a szovjet hadsereg egyik katonája egy civil tolmáccsal becsöngetett és azt mondták Magdolnának, beszélgetni szeretnének vele, és betuszkolták egy orosz dzsipbe. Egy műszaki egyetemre járó udvarlója miatt hallgatták ki, akit a nyugati határszélen fogtak el. A kihallgatás után Magdolnát teherautóra rakták, és mire 17 éves lett (februári szülinapján), már az említett „malenkij robot” vonatra tették fel. Több köztes megálló után 1946 szeptemberében a Szibériai Bajkál-tóhoz értek, a koncentrációs táborrendszer egyik legnagyobb elosztó lágerébe, Tajsetbe. A lágerben, amit köztörvényesek irányítottak, napi 12 órát dolgozott, ahogyan mondta, „sötétben indultunk, sötétben érkeztünk.”⁴⁶ Magdolnát 1945-ben, 16 évesen hurcolták el az oroszok és 1953 novemberében, tehát 24 évesen tért haza. Sorstársaival együtt igazán szabaddá csak a rendszerváltás után válhatott, mivel az irataikban szereplő szovjet ítéletek miatt 1989-ig kíséerte őket a hatóság figyelme. Ahogyan ő fogalmazott „ezeket az éveket nem adja vissza nekem senki”.⁴⁷

Máig tartó tabu-témák

A harmadik történetet egy egykoron elűzött gyermek, ma felnőtt asszony beszámolója, visszaemlékezése, aki három testvérével, édesapjuk nélkül nőtt fel Németországban. 14 évvel a második világháború után, menekülést és elűzetést követően, amely érintette az ő családját is, hallotta a következő mondatot: „Ha az a Nivea krém nem lett volna, ki tudja hogyan nézne ki ma?”⁴⁸ Az asszonyt, akiről akkor beszéltek, megverték, erőszakoskodtak vele, megerősztolták és hetekig egy pincében bezárva tartották. Az asszony teljes sötétségben élt és a környezetében csupán egy doboz Nivea krémet ért el, tapogatott ki, ezt kente fájdalmas sebeire, újra és újra. A sebek meggyógyultak, de az átélték okozta emlékek, fájdalom, az erőszakos tettek következményei megmaradtak. Ezután került sor elűzetésükre, hazájuk elhagyására. Az erőszak áldozatait, mint ezt az asszonyt, a társadalom 1945-ben morálisan nem érthette, tabunak számított erről beszélni.⁴⁹ Továbbá nem léteztek akkor politikai eszközök, lehetőségek, bizonyítékok és nyelvi segítség sem (kinek és hogyan mesélje el).⁵⁰ Komoly jelentőségük

⁴⁶ Gereben Á. 2008. 288.

⁴⁷ Gereben Á. 2008. 289.

⁴⁸ Werthan, M. 2019. 5.

⁴⁹ Polcz A. 2019.

⁵⁰ Pető A. 2018.

van ezért a *Historia Domus* írásoknak, hiszen sok áldozat, teherbe ejtett asszony csak az egyházhoz fordulhatott.

A magyarországi németeket érintő kutatások a rendszerváltásig tiltott témának számítottak. 1987-től beszélhetett a német kisebbség már nyíltan az őket ért megpróbáltatásokról, többnyire az elhurcolt, internált férfiak, bátor túlélők, hősök szemszögéből. A második világháborúval és az ezt követő évekkel kapcsolatos emlékek is elsősorban a férfiakra koncentrálnak, az emlékhelyek többnyire férfi hősekről mesélnek. Az átélt események 1944 után – elhurcolás, elűzetés, erőszakos cselekmények – különösen megterhelőek voltak a családok és az asszonyok számára. Meglátásom szerint a magyarországi német asszonyok 1944 után ugyancsak hősök voltak, a nehéz körülmények ellenére is családjaik túléléseért küzdöttek – a bemutatott levéltári adatok, kutatott személyek és történeteik ezt igazolják.

Hivatkozott irodalom

Bank Barbara

2003 *Az internálás és kitelepítés dokumentumai*. Trezor 3. Az átmenet évkönyve. Szerkesztette Gyarmati György. ÁBTL, Budapest, 107-130.

Bank Barbara – Óze Sándor

2005 *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig*. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, Budapest – München – Backnang.

Bellér Béla

1998 *A magyarországi németek történetéből*. Magvető Kiadó, Budapest.

Bognár Zalán

2000 Az elmaradt szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténelmi Közlemények* CXIII. (4) 861–883.

2009 *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet-unióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra*. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/malenkij_robot/pages/004_Malenkij_robot.htm (Letöltés ideje: 2022. január 22.)

2012 *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Drucza Attila

2004 „Buda-Dél – Dél-Buda”. A buda-déli internálótábor története a jogtörténeti források tükrében In Ötvös István (szerk.): *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 260–278.

Fata Márta

2012 Svábok. Német bevándorlás a 18. században. *Rubicon* XXIII. (11) 12–17.

Gajdos-Frank Katalin

2016 *Megfigyelve. Az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között.* Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs.

Gereben Ágnes

2008 *Beszélgetések a Gulágról.* Helikon, Budapest.

Gerhardt Éva

1993 Adalékok a magyar hadifogolykérdés alakulásáról a II. világháború után. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság. *Levéltári Szemle* XLIII. (2) 18–34.

Kozma István

2011 Némagyarosítási mozgalom és kisebbségpolitika a koalíciós korszakban (1945–1948). In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 41–74.

Kozma István – Karády Viktor

2002 *Név és nemzet. Családnév-változtatás, néppolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Osiris, Budapest.

Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálat (szerk.)

1950 *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Bad Wörishofen.

Manherz Károly (szerk.)

1998 *A magyarországi németek.* (Változó világ, 23.) Útmutató Kiadó, Budapest.

Muskovics Andrea Anna

2016 *„Mit vétettem, kinek ártottam?” Tárnokiak malenkij roboton.* (Tárnok múltja) Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, Tárnok.

Paulisineczné Willem Vera (szerk.)

2014 *Zebegényiek kényszermunkán a Szovjetunióban 1945–47-ben.* Sonnenblumen Hagyományörző Alapítvány, Zebegény.

Pető Andrea

2018 *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt.* Jaffa, Budapest.

Polcz Alaine

2019 *Asszony a fronton.* Jelenkor, Budapest.

Schmidt József

2013 *Malenkij robot 1945–1948*. Német Nemzetiségi Önkormányzat, Berkenye.

Seewann, Gerhard

2012 Az ígélet földje: Magyarország. Az újkori német betelepülés. *Rubicon* XXIII. (11) 18– 21.

2016 *A magyarországi németek története 1–2.*, Argumentum, Budapest.

Stark Tamás

2002 Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. *Kortárs* XLVI. (2–3)

2006 Hadifogság és malenkij robot a Szovjetunióban. *História* XXVII. (5) 3.

Tilkovszky Lóránt

1997 *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. JPTE TK Kiadói Iroda, Pécs.

Varga Éva Mária

2008 *Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956)*. Doktori disszertáció, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Závada Pál

2006 *Kulákprés*. Magvető, Budapest.

Zielbauer György

1990 *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955*. Pannon, Szombathely–Vép.

Zimmermann, Harald

2005 A német–magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi szászok betelepítése. *Aetas* XX. (4) 124–136.

Felhasznált források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ÁBTL, O-14943/498 M. A. (M. A.), Budaörs 1964–1970.

ÁBTL, V-270 H. (H.) J., Tolna 1950.

ÁBTL, V-5775 H. A. és társai, 1947.

ÁBTL, V-225 E. (F.) G. és társai, 1950–53.

ÁBTL, V-289 H. D. katonai összeesküvésben való részvétel, 1950.

ÁBTL, V-104157 Dr. N. G., 1946.

ÁBTL, A-1341 V-töredék (Szovjetuniós anyag) jegyzéke (1990).

ÁBTL, A-479 Internálótáborok felülvizsgálati anyaga.

- ÁBTL, V-78698 V. M., (1945–1948).
ÁBTL, V-7221 H. Józsefné szabotázs, 1950–52.
ÁBTL, V-276 H. T. és társai, 1950.
ÁBTL, V-277 H. M., 1950.
ÁBTL, V-148904 M. M. 1953.
ÁBTL, V-5661, 'K. R.', 1948–1957.
ÁBTL, 3.2.4. K- 631, 1948–1951.
ÁBTL V-5702 A. A. és tsa tiltott határátlépés (1950–1965).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
MNL OL XIX.-B-I-at. 35. doboz 998/1948, Budaörs.

Fata Márta

Jövőről, otthonról, szerelemről. Két sváb fiatal levélváltása 1948 elején (Forrásközlés)

„Leveledet nagy örömmel megkaptam.”

A 19. század második felétől kezdve a levél már nem csak a társadalmi elitekre korlátozódó kommunikációs forma volt. Az írni és olvasni tudás növekvő szintje által és az iparosodással együtt járó belső mobilitás következtében a levél szinte minden társadalmi réteg számára elérhető és használható médiummá vált.¹ A tömeges levélváltások egyik csúcspontjának az első világháború számít, nemcsak azért, mert minden korábbinál több katona vett részt a háborúban, hanem azért is, mert a katonák és családtagjaik nagy része – különösen a polgárság soraiból – meg volt győződve arról, hogy nagy történelmi esemény részese, amelyet az utókor számára is meg kell örökítenie.² A kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy az első világháború ideje alatt még azok is, akiknek a kezében a kapa jobban forgott mint az írószerszám, tollat ragadtak, hogy így hidalgják át az otthonról való távolságot és küzdjék le a fronton tapasztalt szörnyűségeket.³ A tömeges levélváltások következő csúcspontján, a második világháború idején, a posta az 1914 és 1918 között küldött levelek és levelezőlapok többszörösét kézbesítette. Az 1950-es, majd fokozottabban az 1980-as évektől Európa-szerte megindult gyűjtések révén ma már széles forrásbázis áll a kutatók rendelkezésére, amely lehetővé teszi nemcsak a háború mikrotörténeti, de egyben a levelek kutatásának holisztikus megközelítését is.⁴

A történeti kutatás a kelet- és kelet-közép európai országokban a rendszerváltás után új szempontokkal és módszerekkel fordult a második világháborút követő évekhez. A magyarországi németek 1944/45 utáni történetének feltárása is, amely jobbára csak a kitelepítés és malenkij robot témára fókuszál, ugyan alapvető eredményekkel gazdagította a kutatásokat, de a levéltári források mellett szinte csak a szóbeli visszaemlékezésekre támaszkodott.⁵ Pedig a levél a fogoly, a kényszermunkára elhurcolt, a ki- és áttelepített vagy menekült és kivándorolt családtagok és rokonok közötti kommunikáció egyik legfontosabb eszköze volt.⁶ Ezen forrásközlés ezért erre a még alig kiaknázott forráscsoportra kívánja ráirányítani a figyelmet.

¹ Keszeg V. 2008.

² A teljesség igénye nélkül lásd: Ulrich, B. 1997.

³ Vajda A. 2013. 159–184., 2018. 35–47., Kiss G. F. 2018. 147–159.

⁴ Keszeg V. 2008., Didczuneit, F. – Ebert, J. – Jander, Th. (szerk.): 2011.

⁵ Lásd t. k. Füzes M. 1990., Tóth Á. 2008., Márkus B. 2013.

⁶ Schwarze, G. 2005., Murádin J. K. 2017.

Az itt közölt három levél 1948 elejéről nem több mint egy pillanatkép, amelyben két fiatal ember második világháború utáni helyzete és faluközösségük sorsának körvonalai rajzolódnak ki egyikük tollából, anélkül, hogy pontos leírását adná az eseményeknek. Talán nem is akart és nem is mert a két fiatal mindenről részletesen és őszintén írni, még akkor sem, ha a levélíró megnyugtathatta címzettjét: „Leveled nem volt felbontva, úgy kaptam, ahogy írtad.” Mivel cenzurától nem tartott, így arra biztatta levelezőtársát, hogy írjon minél többet. Azt, hogy miről írt a címzett, csak közvetve tudjuk. De így is látható, hogy mindketten egy olyan átmeneti állapotban ragadtak tollat, amikor a még le nem zárt múlt a jelen és a jövő ennek még igencsak bizonytalan függvénye volt.

„[...] amikor még boldogság és béke volt.”

A baranyai sváb falu, Babarc – ahova a címzett, Stang Mária, 1947. október végén három évi malenkij robot után tért haza,⁷ amikor levélíró harmadunokatestvére, Stang János, a kitelepítés révén már Bajországbán volt⁸ – a magyarországi sváb falvak és lakóinak prototípusa is lehetne. Babarc nagyközségnek 1930-ban 1521 lakosa volt, ebből a katolikus németek aránya 92 százalékot, a református magyaroké 8 százalékot tett ki. A faluban jelentős mezőgazdasági termelés és állattenyésztés folyt. A falu körüli földek minősége kedvezett a búzatermelésnek, de termeltek kukoricát, árpát, rozstot és foglalkoztak sertés- és szarvasmarhatenyésztéssel is. Gyümölcs- és bortermelésük jó része is a közeli piacokon került eladásra. A községben hitel-, fogyasztási és tejszövetkezet is működött.⁹

Nagybirtokosnak csupán Dittrich József, 170 katasztrális hold és Gossmann Márton, 111 katasztrális hold tulajdonosa számított.¹⁰ Mindketten nagy hatással voltak a falu gazdasági fejlődésére, ám Gossmann Baranya vármegye politikai életében, továbbá faluja kulturális életében is jelentős szerepet játszott. 1922-ben Bleyer Jakab egykori nemzetiségi miniszterrel, a magyarországi németek vezetőjével szemben nyert országgyűlési mandátumot a villányi kerületben. Bár csak egy cikluson át képviselte a Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Pártot a parlamentben, de a pártban továbbra is aktív szerepet vállalt mint a baranyai szervezet alelnöke.¹¹ Falujában gazda- és népkönyvtárt alapított, támogatta a levante mozgalmat és a Bleyer által alapított „Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein”-t. A svábok magyarhűségének egyik élharcosaként – majd a második világháború idején szerveződött, külső nyomásra féllegalításban működni kénytelen „Hűségmozgalom” tagjaként –

⁷ Mária 1947. október 28-án érkezett haza. A dátumhoz lásd a „Malenkij robotról hazatért női elhurcoltak” adatbázist. <https://shortest.link/3bhN> (Letöltés ideje: 2021. december 21.) A Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára ebben az adatbázisban mintegy 6000 hazatért női elhurcolt legfontosabb, az azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges adatait dolgozta fel a Szovjetunióból hazatért foglyok számára Debrecenben felállított Fertőtlenítő Intézet jegyzőkönyveiből.

⁸ A levelek Stang Mária privát kézben őrzött hagyatékában maradtak fenn.

⁹ Fűzes M. 1990. 143–149.

¹⁰ Kalotai L. 1930. 255.

¹¹ Dunántúl 1930. január 22. XXII. (17) 3.

szemben állt a német nemzetiszocializmus ideológiáját képviselő „Volksbund der Deutschen in Ungarn” szervezettel.

A Volksbund babarci szervezetének 1941-ben történt megalapítását és annak egyre erőteljesebb tevékenységét megakadályozni azonban nem tudta sem ő, sem pedig a német nemzetiségű, de magyar érzelmű plébános és a tanító. A kisbirtokkal rendelkezők mellett jelentős volt ugyanis azoknak a családoknak a száma is, akik törpebirtokaikból csak szűkösen tudtak megélni, vagy épp napszámosként küzdöttek a mindennapi betevő falatért, és ezért bíztak a Volksbund gazdasági ígéreteiben.¹² Míg a magyar állam iránti lojalitást a német nyelvi és kulturális identitás ápolásával összeegyeztetni szorgalmazó „Volksbildungsvereine” 1927-ben alapított helyi egyesülete csak 56 tagot számlált,¹³ addig a Volksbund 14 évvel később létrejött helyi szervezetébe jóval többen, 266-an léptek be.¹⁴ A visszaemlékezések szerint a Volksbund megjelenése a faluközösség felbomlásához vezetett és mindennapos lett a két tábor közötti ellenségeskedés. Ráadásul az 1941-ben végrehajtott népszámlálás, amely a nyelvismeret és az anyanyelv mellett a nemzetiségre is rákérdezett, fokozta az ellentéteket a rokonok között és az egyes családokon belül is. A Babarcon összeírt 1449 lakos közül 100 vallotta magát magyar és 1342 német anyanyelvűnek, míg nemzetiségi hovatartozás alapján 904-en tartották magukat németnek és 545-en magyarnak.¹⁵

Mária családjában a mindkét egyesületen kívül álló apa véleménye volt a mérvadó: „Mein Vater sagte, ich bin ein Swabe, das leugne ich nicht, aber zur ungarischen Nation gehören wir, den in Ungarn verdienen und essen wir das tägliche Brod.”¹⁶ Az idézet nemcsak a család identitására és állásfoglalására mutat rá, hanem közvetve arra is, hogy miért tudott a Volksbund azok között is vonzerővel rendelkezni, akik nem a Volksbund szociális ígéretei miatt léptek be soraiba. A német vidéki lakosságot – ahogy arra (1933-ban bekövetkezett haláláig) Bleyer is mindig figyelmeztette a magyar politikai vezetést – az iskolai népoktatás magyarosítási szándékának és az oktatás alacsony színvonalának következtében az írástudás és az általános műveltség hanyatlása fenyegette.¹⁷ A legtöbben sem németül, sem magyarul nem tudtak helyesen írni és magukat írásban jól kifejezni. Már csak ezért is kiemelkednek Mária harmadunokatestvérének levelei, aki bár némi helyesírási hibával, de jó magyarsággal írt, mivel a kötelező hat osztály után Mohácson a Téli Mezőgazdasági Iskolában tanult.

A kitelepítés, a menekülés és a malenkij robot időszakával összehasonlítva, a levélíró Stang János számára az 1945 előtti élet – minden ellentét és ellenségeskedés ellenére is – bol-

¹² Egy 1938-ban végrehajtott szociális felmérés szerint a községben jövedelme alapján 12 család szorult volna hatósági segítségre, 40 család földjeinek kiegészítésében, 12 pedig földhöz juttatásban látta volna nehéz anyagi helyzetének megoldását. Fűzes M. 1998. 152–153.

¹³ M. Zs. T. 1939. 1.

¹⁴ Czibulka Z. – Heinz E. – Lakatos M. 2004. 280. További adatok: https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=8ev2=8megye=8telepules=8888&kod=8nemzetiseg=78felekezet=8tipus=mind8keyword=Babarcon&page=50 (Letöltés ideje: 2021. december 21.)

¹⁵ Czibulka Z. – Heinz E. – Lakatos M. 2004. 280.

¹⁶ A mondat helyesen: „Mein Vater sagte, ich bin ein Schwabe, das leugne ich nicht, aber zur ungarischen Nation gehören wir, denn in Ungarn verdienen und essen wir das tägliche Brot [Apám azt mondta, én sváb vagyok, nem tagadom, de a magyar nemzethez tartozom, mert itt keresem meg és eszem a mindennapi kenyeret.” Idézet Stang Mária naplójából.

¹⁷ Bleyerhez, a Volksbildungsvereinehez és a két világháború közti állapotokról általában lásd Swansons, J. C. 2017.

tavasztól Csehszlovákiából áttelepített 55 magyar család,²⁶ valamint Szabolcs és Zala megyéből, illetve a Dráva menti magyar falvakból jövő telepesek és önkényes foglalók között osztották szét.

Egy 1985-ben papírra vetett visszaemlékezés szerint a babarci és Mohács környékbeli kitelepített családokat 1947. szeptember 4-én és 5-én Mohácson gyűjtötték össze, majd a mintegy 2000 főt számláló csoportot szeptember 13-án indították a szászországi Bad Schandau felé. Ott kétheti tábori felügyelet után szétszították a családokat. A 18 és 45 év közötti munkaképes férfiakat bányamunkára kényszerítették, így pótolva a hiányzó munkaerőt.²⁷ János és édesapja több babarcival együtt az Oberschlemai uránbányába került, amelyet 1946-ban nyitottak meg. János – akárcsak a legtöbb odakerült babarci fiatal – rövid időn belül az amerikai zónába szökött át. Egy a München közelében fekvő Oberpfammernhez tartozó aichi gazdánál dolgozott. Parasztfiúként nem esett neheze az ottani munka, de minden nap szembesült az otthon hagyott rend, tisztaság és a megszokott jó ételek hiányával. János leveleiben kétszer is használja a rend mellett a tisztaság fogalmát, amely alatt nem csupán a higiéniai viszonyok értendők. Felvillan a tisztaságnak, mint kulturális kódnak is a szerepe, mely hivatva van a saját közösség értékrendszerének megfelelő „jót” a „rossztól” elválasztani és ezzel a csoportidentitást erősíteni.

A szovjet zónában maradt szülei Jánost rendszeresen értesítették nemcsak saját helyzetükről, hanem a rokonoktól kapott hírek alapján a babarci eseményekről is. Így többek között arról számoltak be, hogy a falu leggazdagabb családja, amely 1945-ben Dittrichről Dénesre magyarosította nevét, internálótáborba került. A magyar állami vezetés már 1945 nyarától kezdve alkalmazta az internálást, mégpedig azokkal a nem nemzetiszocialista elveket valló svábokkal szemben is, akiket a földreform címén kilakoltattak otthonaikból, de (még) nem kerültek a Németországba való kitelepítési listákra.²⁸ A sváb földbirtokosok németségük és vagyonuk miatt kétszeresen is „reakciónak” számítottak. Bár Dittrich József – akárcsak Gossmann Márton – magyar érzelmű volt, de míg Gossmann (immár Babarcira magyarosítva) a Hűségmozgalom és a Kisgazdapárt tagjaként elkerülhette az internálást, addig Déneséket a megyei internáló- és gyűjtőtáborba vitték, ahonnan annak feloszlásával egyidőben szabadultak.²⁹ Dénesék internálását, valamint azt, hogy többen a módosabb családokból Ausztriába menekültek, János azzal kommentálta Máriához írt levelében, hogy most ők is megtapasztalhatják a rossz életet, bár egyiküknek sem kívánta ezt. Már csak azért sem, mert az ő családját is sújtották a svábok elleni retorziók. A családot már a Csehszlovákiából áttelepített magyar családok megérkezése előtt kilakoltatták és más falubeli családokkal összeköltözni kényszerítették. Ahogy a levelekből kiderül, bár szükséges személyes dolgaikon kívül nem vihettek ki a házból semmit, mégis sikerült némi terményt,

²⁶ Legtöbben Negyedből (23 család) és Felsőszeliből (19 család) jöttek. László P. 2010. 146–156.

²⁷ Ritz, K. 1998. 191.

²⁸ Bank B. – Óze S. 2005. 13–18. 1949 januárjában 750 katasztrális holdat osztottak ki 99 magyar család között. Lásd Orbán S. 1996. táblázatok.

²⁹ Amikor 1950-ben Déneséket újra internálták, már Babarciék sem kerülhették el a Hortobágyra való internálást.

ruhát és értéket a közeli rokonoknál Babarcon és Mohácson elhelyezni, akiket (még) nem érintett a rendelkezés.³⁰

János úgy értékelte a háború utáni helyzetet, hogy a megtorlások elsősorban azokat sújtják, akik addig iparkodtak és gyarapodtak. Ebből a szemszögből nézte a Csehszlovákiából áttelepített magyarokat is, akiket – kifejezésre juttatva a betelepítettek idegenségét a faluközösségben – egyszerűen csak „cseheknek” nevezett, ahogy tették ezt az otthonmaradottak is. Ez már azért is megjegyzendő, mert a németek Babarcon a 18. század elején kezdődő bevándorlásuk óta magyarokkal éltek együtt. Így a betelepítettek elutasítása nem a nemzetiségi hovatarozásnak szólt, hanem azoknak, akik családjaik több generáción átívelő munkájának eredményét „learatták”. Bár az áttelepítettek zöme is gazdálkodó volt, a svábok érthető módon árgus szemekkel figyelték a jövevények működését. János is, aki látszólag nem különösebben foglalkozott azzal, hogy házuk és földjeik új tulajdonoshoz kerültek – még remélte, hogy a tulajdonvesztés csak átmeneti lesz –, mégsem hagyhatta szó nélkül az új gazda keze alatt elhullott tehenüket. Egyben kételyének adott hangot, hogy az új tulajdonos is olyan jól tud-e majd gazdálkodni, mint ahogy ők.

„[...] ha már rendes béke lesz...”

János leveleiből árad a bizonytalanság. Még nem adta fel a reményt, hogy családja újra hazatérhet. Talán visszakaphatják a házukat és a gazdaságukat is, és akkor közös munkával, egymást segítve, újra talpra állhatnak. De a pár héttel később írt levelében már nem volt ilyen bizakodó, és a hozzá is eljutott újabb hírek miatt valószínűleg már a tengeren túlra való kivándorlásokon gondolkodott. Úgy vélte, ha már semmiféleképpen sem térhetnek haza, akkor talán a Dél-Amerikába kivándorlás lenne a legjobb megoldás. Nem a Németországban maradáshoz részesítette tehát előnyben, noha a német anyanyelv – még ha a magyarországi svábok annak sajátosan archaikus dialektusait is beszélték – a gyors integráció alapja lehetett volna. A második világháború után azonban a nagyhatalmak a megszállt Németországot mintegy 12,5 millió volt birodalmi német állampolgár és a kelet-közép-európai államokból kitelepített németek befogadására kényszerítették. A menekültek, át- és kitelepítettek egy amúgy is romokban heverő, éhező és fázó Németországba kerültek, ahol érthető módon nem látták őket szívesen. Ahogy a magyarországi svábok a Csehszlovákiából áttelepített magyarokat pejoratív módon „cseheknek” nevezték, úgy a németek a kitelepített magyarországi svábokat – nem utolsósorban ó-német ruhaviseletük miatt – „cigányoknak” titulálták. Jánosnak ugyan, a szerencsés kivételek egyikeként, megadott, hogy szüleivel egy olyan szász családhoz kerültek

³⁰ Így járt el többek között Spitzer József boltos is, aki a zsidó deportálás előtt Stang János, Mária édesapja, padlására menekítette több értékét, amelyet visszatérése után újra birtokba vehetett. Lásd Stang Mária feljegyzéseit.

beszállásolásra, ahol nem elutasításban, hanem segítségben volt részük. Házigazdájuktól karácsonyi ajándék gyanánt még ruhának való szövetet is kaptak.³¹

A magyarországi németek azonban, akiknek nagy része földműveléssel foglalkozott, nemigen reménykedhettek abban, hogy Németországban egyéni gazdálkodóként új egzisztenciát teremthetnek. Ezért gondolkodott János is – hasonlóan a jugoszláviai haláltáborokból vagy azok elől menekülő németekhez – az épp ekkoriban igen vonzó alternatívának kínálkozó dél-amerikai kivándorlason. Ott vélte ő is elképzelhetőnek a jövőt, ahol mezőgazdasággal foglalkozó bevándorlókat is szívesen fogadtak, és ahol felcsillant a remény, hogy újra saját birtokon, egyéni módon gazdálkodhat majd. Úgy vélte, hogy több család együtt, egy helyre vándorolhatna ki, így hidalva át a kezdeti időszak nehézségeit – olyan gondolat ez, amely már a 18. századi német kivándorlókat is arra készítette, hogy ha tehetnék, kisebb csoportokban vándoroljanak Magyarországra, és egyazon faluban telepedjenek le. Ám akárhová is veti majd őket a sors, írta János, az ő generációja már sohasem fogja tudni elfelejteni a „szép Magyarországot”.

Az a néhány babarci, aki az óceán túlpartján fekvő országok által 1948/49-től Németország nyugati zónáiban népszerűsített bevándorlást választotta,³² Kanadában, Venezuelában és Ausztráliában talált új otthonra. A János által említett – Mária édesanyjával rokon – Morvai család Caracasban telepedett le, ahol Morvai József, mesterségét tekintve pék és molnár, a nagyvárosban kenyérgyárat alapított.³³

„[...] egész víg élet folyik otthon a nagy szomorúság mellett.”

1947/48 fordulóján szinte nem volt Babarcon senki, aki ne szembesült volna valamelyik hozzátartozójának, rokonának elvesztésével, elhurcolásával vagy kitelepítésével. A svábok közösségi traumát szenvedtek el, amelynek leküzdéséhez a problémamegoldó stratégiák még hiányoztak. Azonban tanulságos János megjegyzése arról, hogy a fiatalok a nagy „szomorúság” közepette is táncolni jártak. Az ő gondolatai is a szép Morvai lány és annak táncstudása körül forogtak. Természetes reakciója volt ez egy többszörösen válságba jutott huszoneves generációnak. Az ország és főleg saját etnikai közösségük mély krízise elementáris módon szólt bele nemcsak faluközösségük és családjaik sorsának alakulásába, de egyéni életük menetébe is. Nem kevesen közülük az elszenvedett lelki és fizikai fájdalom mellett embert próbáló borzalmakkal is szembesültek, amelyeket azonban mindenkinek a maga módján kellett feldolgoznia. János leveleiben sajátos módon csapódik le a válság: gondolatai a baranyai falu, a szovjet zónában hagyott szülei, a szovjet fogságban szenvedő bátyja és a saját helyzete között csapongtak. Minden mondata, bekezdések nélkül írott sorai, láthatóvá tették lelki zaklatottságát.

³¹ Schwartz, M. 2005. 135–173.

³² Lásd t. k. Biedermann, B. 2005.

³³ Lásd ehhez Patz, H. 1965. 6.

Babarcon a háborúból, a hadifogságból vagy a malenkij robotról hazatérő fiatalok lát-
szólag ott folytatták az életet, ahol a háború miatt abbahagyták: párt kerestek, amelyhez
– akárcsak 1945 előtt, úgy most is – a táncmulatságok nyújtottak megfelelő keretet. Ezek az
összejövedelek azonban a lelki válsággal való megküzdés szinterei is voltak egyben, mert ezen
alkalmakkal „kitáncolhatták magukból” az elszenvedett fájdalmakat és az átélt sérelmeket.

Akárcsak az első világháború után, úgy 1945 után is magasabb volt a házasulni vágyók
átlagéletkora, mint a háború előtt, ezért igyekeztek minél előbb családot alapítani. 1945 után
azonban a párválasztás rendje átalakult az első világháborúhoz képest, mivel a falu belső
rendje, amely addig a német közösséget a magyartól elválasztotta, úgyszintén lassú bom-
lásnak indult. János ugyan még elítélő módon írt közös lányismerősüknek egy, a felvidék-
ről áttelepített fiúhoz való kapcsolatáról, de a változás más téren is visszafordíthatatlanul
megindult. Mária-hoz is jártak az udvarlók, de ő még mindig abban bízott, hogy Márton
hazatér, és majd akadály nélkül együtt élhetik le életüket, mivel a kitelepítés és az államosítás
után bekövetkezett vagyonszétválás felülírta az addigi szociális különbségeket. Márton 1948.
augusztus 26-án valóban visszatért Magyarországra,³⁴ a kapcsolat további fejlődését, illetve
megszakadását Mária naplója azonban már nem közli.³⁵

János is élte az amerikai zónában a fiatalok életét, és bár szinte semmit nem írt erről,
valószínűleg saját tapasztalatból ismerte a „modern táncmulatságokat”, s azt az új életmó-
dot, ami Bajorországban is az USA céltudatos „reeducation”- és „reorganisation”-tervének
része volt. Az amerikai zónában folytatott kulturális átnevelés egyik legfontosabb célcso-
portja (a gyerekek mellett) éppen a fiatalok voltak, akiket többek között a dzsessz-szel, a
dzsessz-hatású német tánczenével és a modern táncokkal igyekeztek befolyásolni.³⁶ De az
amerikai élet emblematikus jelképe, a rágógumi is szinte magától értetődően jelenik meg
János egyik levelében, ami Babarcon minden bizonnyal hallomásból ismert, ám korántsem
tapasztalt élvezeti cikk volt.

Post scriptum

Az itt közölt levelek rámutatnak arra, hogy a szétszakított sváb családok, rokonok és falube-
liek a második világháborút követő években több, határon átnyúló hír- és levelezőhálózatot
tartottak fenn. A faluközösség tagjai, akárcsak 1945 előtt, most is számontartották egymást,
és igyekeztek egymásról hírt szerezni. Mária is, alig érkezett haza Babarcra, máris levelben
kereste meg a szovjet zónába kitelepített rokon családot, hogy beszámoljon a maga és az
otthon maradt rokonok helyzetéről, valamint hogy hírt kaphasson Mártonról. A levél rövid
időn belül már Jánosnál volt az amerikai zónában, aki Máriának nem csak arról számolt be,

³⁴ Márton 1948. augusztus 26-án érkezett Magyarországra. V.ö. <https://shortest.link/3bi9> (Letöltés ideje: 2021. december 21.)

³⁵ Márton először Babarcra tért vissza a levelekben említett rokonhoz, majd amikor szülei és öccse is visz-
szaszöktek Magyarországra, Kisasszonyfán laktak. 1952-ben Versendre, majd onnan egy év után Babarcra
költözött a család, ahol házat vásároltak. Lásd a Mártonnal készült interjút Márkus B. 2013. 62.

³⁶ Bauridl, B. M. – Gessner, I. – Hebel, U. J. 2018.

hogy másoktól is híreket kap, de arra is megkérte unokatestvérét, hogy adja át instrukcióit otthon maradt rokonainak. Egyúttal kifejezte azon kívánságát is, hogy szovjet fogságban levő bátyjának is azonnal írjon.

A levelek azonban túlmutatnak az egyedi élethelyzeteken. Segítségükkel, akárcsak az interjúk és önéletrajzi feljegyzések révén, rekonstruálhatóvá válnak a mindennapi életvilágok, interakciók és tapasztalatok. Ugyanakkor az önéletrajzi vallomásokkal ellentétben, a levelezés különleges értéke abban rejlik, hogy az a beszélgetést helyettesíti az elválás kivételes időszakaiban, és így az élmény és annak írásos visszatükröződése között szoros időbeli kapcsolat áll fenn. A levél uralkodó időreferenciája ezért nem az életidő, hanem a jelen ideje,³⁷ és ezért ez nem is torzul a felejtés által (legfeljebb csak az elhallgatás révén). A levelek, amelyek a mindennapi rutint és egyben annak törekennyé válását is dokumentálják, lehetővé teszik, hogy a kort, amelyben íródtak, egyfelől távolságtartó, analitikus magyarázatként, másfelől a múltbeli tettek nyomkövetéseként értékeljük és elemezhesük. A napi tények azonban még a levelekben is csak ritkán jelennek meg rutinszerűen. Különösen igaz ez a magyarországi németek által írt levelekre, mivel számukra a levélírás a 20. század közepéig nem számított mindennapi cselekvésnek. Így a mindennapi élet is általában akkor vált leveleikben témává, amikor az egyén, a család és a közösség életében változások és törésvonalak jelentek meg.

Forrás

(1.)

Kedves Mária!

Azt a levelet, amit szüleimhez írtál, megküldék nekem. Szomorú szívvel vettem tudomásul az otthoni szomorú helyzettről. Legszomorúb[**b**]³⁸ az, hogy Bátyám még mindig fogságban szenved. Ahogy ír, már fél éve, hogy nem kapot[**t**] levelet, légy szíves írd meg neki. Én azt gondoltam, hogy már otthon van. Én nem ismerem az otthoni helyzetet, biztosan már sokan házasodtak? Talán neked is van már egy vőlegényed? Én nagyon örültem volna, ha bátyám lehetett volna vagy lehetne az, de tudom, te se akarsz már várni. Sajnos hogy így fordult a szerencsétlen sorsunk. Ahogy írod, neked is sokat kellett átélned, tudtuk ezt, de mégis szerencséd volt, otthon lehetsz szüleidnél, tisztán, rendesen és nyugodtan tudsz élni, ez a legnagyobb boldog[ság] és gazdagság! Zárom levelemet. Kívánok egy boldog áldásos új évet!

Üdvözetet küld: János

1947. dec. 21.

Cím a borítékon!

³⁷ Götz, I. – Löffler, K. – Speckle, B. 1993. 165–183.

³⁸ A levelek átírásánál a helyesírási hibákat megtartottuk, csak néhány esetben javítottuk, többek között a vessző használatát egészítettük ki a jobb megértés érdekében.

(2.)

Kedves Mária!

Leveledet nagy örömmel megkaptam. Ez volt az első póstám [M]agyarországról. Nagy örömdről számolsz be. Nagy öröm is az, hogyha ennyi szenvedés után, megint otthon szü-leivel, otthon lehet az ember és rendes életet élhet. Mink is úgy akartuk várni bátyámat, de a kegyetlenség lehetetlenné tette. Ahogy irod, már sokat híztál és egészséges állapotban vagy. Biztosan emlékszell arra az időre, amikor még boldogság és béke volt, mikor szerelmi viszonyba kerültél bátyámmal. Mikor szép jövőt reméltetek, mikor bátyám szive szerint akart egy feleséget, egy talán szegényebbet, de tisztát, egy ötet igazán szeretőt. Ezt szü-eim ellenezték, mert gyermeküket egy gazdag, de talán boldogtalan házzasságra akarták kény-szeríteni. Bátyám akkori bánatát, sirását sohasem fogom elfelejteni. Azóta sok mullott ell. Bátyám katona lett, és hatodik éve szenved fogságban. Mink ell lettünk hurcolva és honta-lanok lettünk, apámmal együtt kényszermunkába kerültünk a bányába. Ahogy édesanyám írja, hogy most édesapám fell lett mentve a munkájától és beteg állapotban van. Nekem menekülnöm kellett és amerikai zónába[n] dolgozom egy parasztnál. Ennyire jutott a sor-sunk. De ez így nem marad.

Kérlek Mária, hogy közöld Liszi tántival, hogy adják ell a Mohácsra vitt terményt, 5q búzát és 7 zsák rozstot és egy zsák babot, és vegyenek a Mártonnak télikapátra való szövetet, cipőt és más ruha anyagot; otthon is van két helyen termés, ha szükséges, abból is vehetnek, hogy ő is tudjon rendesen öltözködni. Az én két új ruháimba tegyenek dohányt és szorják be rovarporral, hogy ne történjen talán baj velem, mert kár volna. Ha Mártonnak szerencséje lesz hazajönni és ahogy ígéred, megint egy szebb jövő fog megnyillani előtte. A szeretett újra otthont fog neki adni, amit ő szeretettel fog viszonzni, jóságával, munkájával és becsü-le-tével, és ha megint talán úgy fordul a helyzet, hogy mink is megkapjuk, ami a mienk volt, közös munkával fogunk egymáson segíteni, ahogy lehet. Ehez kérjük a Jó Isten segítségét áldását. A világban a nagy sorsfordulat lenyomja azt, aki építet[t] és a tönkrevetőnek adta építményeit, ez egy válsággal megint másképp lesz. Neked is biztosan hosszú volt a három év, mégis elmullott. Így ez is elmullik, csak türelem kell és sok mindent át kell élni, ezt én is tapasztaltam már.

Kedves Mária! Ahogy írod, nagy multságok mennek otthon végbe. Biztosan te is csodálkozol a modern táncmultságokon. Csodálkozom a H. Katin, akinek egy cseh vőlegénye van. Nem is gondoltam volna, hogy a Kati ilyen hamar belevág a szerelembe. Éppen most kaptam egy lapot Kriegshauser Tónitól, hogy a Rott Marci, a R. Katinak volt udvarlója, írt neki, hogy a Kati már nem szereti, és ahogy te írod, egy cseh udvarlója van. Ezen nem igen csodálkozom, mert nem első eset ez nála. Persze a jó férjfogók mindig találnak maguknak egy olyant, [aki] a jelenlegi helyzetet kicsit boldogabbá tudják tenni számukra. Csak meg ne bánják később. A Dénesék (Dittrich) is már kint vannak az internálótáborból, eszerint hogy a Szefi férjhez megy. Édesanyám azt írja, hogy a gazdag Maul, Mott pék, Dittrich, szövő Kresz János és Zieglerék Ausztriába vannak. Nem tudom hogy kerülhettek oda. Ezeknek is lesz alkalmuk megkóstolni a kicsit rossz világot, igaz ők sem érdemelték úgy. A mi házunkba szintén egy cseh van, azt már édesanyám is írta, amelyik a [olvashatatlan] ház-ba[n] lakott, nem igen ismerem őket, ha jó[l] tudom egy fiatal asszony lehet az, csak ha kicsit

rendesebb lennének. Édesanyám írta, hogy ők vehettek nekem három méter ruhaszövetet és karácsonyra kaptak házigazdájuktól szintén három méter posztót ruhának valót karácsonyi ajándéknak. Nagyon örülök, hogy ilyen jó helyen vannak. Én se vagyok éppen rossz helyen, csak egy kicsit korán fell kell kelnem, reggelt 5 órakor és nincs anya, aki ezt a pár rongyaimat rendben tartaná. Így hát nekem kell. Ha az ingemet én mosom meg, majdnem szebben néz ki mint hogyha a cselédlány mossa. A sok tejet, amit kapunk, is csak úgy izlik, hogyha nem képezem előttem svájcerunket és munkáját. A leves is igen fekete szokott lenni csak éppem hogy papírgombócok nincsenek benne. A hús rágóguminak felel meg, csak az ize nem olyan jó. Így hát várjuk és megint csak várjuk a Szebb Jövőt!

Üdvözlöm szüleidet és az összes rokonságot és a Rézi nénit és Katics bácsit. Sipos Pista barátomnak kívánok boldog házasságot. Leveled nem volt fellbontva, úgy kaptam, ahogy írtad. Írjál sokat mint most is.

Sok üdvözzettel Jánostól
Oberpframmern 1948. I. 18.

(3.)

Kedves Mária!

Leveledet örömmel megkaptam, ahogy irod egész víg élet folyik otthon a nagy szomorúság mellett. Ahogy tovább értesítesz, már sajnos egy volt tehenünk ellhullott. Ez gyorsan volt. Ha úgy folytatják, sajnos nem sokra mennek. Ahogy tovább irod, az ottani lány fényképeket talált, a Liszi Tante kérje el őket. Ha nem tudtok védekezni a kitelepítés elől, sajnos nem lesz más hátra, mint jönni. Reméljük, hogy nem marad úgy és a válság után, ha átéljük, megint a saját gazdaságunkba[n] fogunk dolgozni. Ha úgy jönne, hogy semmiféleképpen nem mehetünk vagy tartozkodhatunk [M]agyarországon, ha lehet, együtt költözködünk [D]élamerikába. A [Dél]amerikába való bevándorlás tervbe van a nagyhatalmak által, de hogy mikor lesz, azt még nem lehet tudni. Ha lesz, sokan fognak menni, a jugoszláviai németek már egyáltalán nem akarnak haza menni. Csak már nagyon szeretném, ha a Márton otthon volna. Ha szüleim már nem mehetnek haza és én semmiféleképpen, akkor már a legjobb volna, ha tényleg valahová egy helyre tudnánk költözködni, ha már rendes béke lesz. A délamerikai bevándorlók saját tulajdont, földet és a többit kapnak. Igaz – hogy mink már nem fogjuk elfelejteni szép [M]agyarországot, de utódaink békesebben éllhetnének mint [E]uropában. Már írtam, hogy a Liszi Tante rendezze a ruhám kérdését, ha otthon maradhat, vegye magához, és a bátyámét is. Lehet hogy még szükségünk lesz rá.

Kedves Mária! Igazán csodálkoztam, hogy a Morvai Margit kérte a címemet. A Margit igen jól tud táncolni, és gyönyörű szép lánnyá fejlődött. Nem tudom, láttad e a Margitot? Igazán kár, hogy ilyen magas pályára készült, különben én is udvaroltam volna a Margitnak. Ha szimpatikus letterem volna neki? Nahát úgy sajnos még táncolni sem van velem alkalom. Igazán sok szépet rontott ell a telepítés. Ahogy beszámolsz nekem, a Hock Feri és Kriegshauser János sokat keresnek fell és üdvözetüket küldik nekem. Én is üdvözlöm őket, legyenek jók! Nem biztos, hogy én itt maradok e? Erre a levélre csak úgy válaszolj, hogyha újra írok. Most már nagyon kíváncsi vagyok, hogy kapok e póstát Margittól, igazán érdekel

hogy mi a helyzetük. Nagyon csodálkoztam, mikor megtudtam, hogy a Morvai úr családjával menekült. Én már írtam a Margitnak. Más újságot nem tudok. Ha itt maradhatok, akkor tovább fogunk levelezni, a Petrovics Ferenc hazaérkezett. Ő megírta nekem, hogy eljön hozzám és akkor együtt megyünk, de nem jött és most már otthon van. Az Ulrich Ádám és a Mezőkaposi fiú is úton voltak, de az orosz-amerikai határon el lettek fogva. Zárom soraimat, a jó Istenbe bízva bízunk jövőnkben. Ha megsegít, újra jobb és boldogabb jövőt remélünk! [...]

Kedves Mária! Köszönöm, hogy írtál Bátyámnak, de ne írd neki [...], hogy telepítve vagyunk. Nyugodtabb, ha nem tudja. Ha írsz neki, hívd haza és semmiféle oly dologról, ami őtet talán nyugtalanít[aná], ne írd! Ha írsz neki, írd, hogy szüleid egészségesek és hazavárnak. Tedd meg rokonod, szerelmesed, és egy elhagyott magyar hadifogoly érdekében! Ha a jó Isten úgy akarja, hogy talán nem lesz szerencséje veled találkozni, azért még mindig lehetsz boldog egy másikkal is. [...] Kívánok Mária jó szórakozást, boldog otthon maradáást, egy gyors viszontlátást avval, akivel szerelmedet és boldogságodat kívánod élni. Isten áldása kíséreljen a már boldogabb útadban!

Rokoni szeretettel János
Oberpfammern 1948. II. 8.

Hivatkozott irodalom

Bank Barbara – Öze Sándor

2005 *A „német ügy”. A volksbundtól Tiszalökiig 1945–1953.* Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, Budapest – München – Backnang.

Bauridl, Birgit M. – Gessner, Ingrid – Hebel, Udo J. (szerk.)

2018 *German-American Encounters in Bavaria and Beyond, 1945–2015.* Peter Lang, Berlin.

Biedermann, Bettina

2005 *Eine bezahlte Passage: Die Auswanderung von Deutschen nach Australien in den 1950er Jahren.* Metropolis, Weimar.

Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós

2004 *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Regiszter Kiadó és Nyomda Kft., Budapest.

Depkat, Volker – Pyta, Wolfram (szerk.)

2021 *Briefe und Tagebücher zwischen Text und Quelle.* Duncker & Humblot, Berlin.

Didczuneit, Veit – Ebert, Jens – Jander, Thomas (szerk.)

2011 *Schreiben im Krieg – Schreiben vom Krieg. Feldpost im Zeitalter der Weltkriege*. Klartext, Essen.

Füzes Miklós

1998 A polgárosodás száz éve (1849–1949). In Wild Katalin – Füzes Miklós (szerk.): *Babarc I. kötet. A település története a római kortól a XX. század végéig*. Mecsek Color Kft, Babarc, 121–189.

Füzes Miklós

1990 *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban*. Formatív, Budapest 1990.

Götz, Irene – Löffler, Klara – Speckle, Birgit

1993 Briefe als Alltagskommunikation: eine Skizze zu ihrer kontextorientierten Auswertung. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde. Archives suisses des traditions populaires* 89. (2) 165–183.

Kalotai László (szerk.)

1930 *Pécs – Baranyai címtár*. (V. kiadás) Részvény nyomda, Pécs.

Keszeg Vilmos

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. (Néprajzi egyetemi jegyzetek, 3.) KJNT-BTE, Kolozsvár.

Kiss Gábor Ferenc

2018 Egy katonalevél a Nagy Háborúból. In Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. EFO Kiadó és Nyomda, Szeged, 147–159.

László Péter

2010 A lakosságcsere felvidéki és magyarországi települései. In Rabi Lenke (szerk.): „*Madari za Dunaj*”. *Felvidéki magyarok kitelepítése és deportálása 1945–1948 között. Szöveggyűjtemény a korszak tanulmányozásához*. Kecskés László Alapítvány, Komárom, 146–156.

M. Zs. T.

1939 A cikói Volksbund-alakulás. *Kisebbségi Körlevél* III. (4) 1–5.

Márkus Beáta (szerk.)

2013 „*Messze voltam én fogságban nagy Oroszországban...*”. *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs.

Márkus Beáta

2020 „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Kronosz Kiadó, Pécs.

Murádin János Kristóf

2017 Erdélyi magyarok a szovjet lágervilágban. A fogság mindennapjainak tárgyi emléke. In Miklós Péter (szerk.): *Mindennapok a Gulágon*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont, Hódmezővásárhely, 63–76.

Orbán Sándor

1966 Egy kérdőíves összeírás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről. *Agrártörténeti Szemle* VIII. (1–2) 73–122.

Patz, Helfried

1965 Morvais Kampf um das tägliche Brot. *Der Donauschwabe* XV. (24) 6.

Ritz, Karl

1998 A németek kitelepítése. In Wild Katalin – Füzes Miklós (szerk.): *Babarc I. kötet. A település története a római kortól a XX. század végéig*. Mecsek Color Kft, Babarc, 190–192.

Schwartz, Michael

2005 Vertriebene als Fremde. Integrationsprobleme deutscher Zwangsmigranten in der SBZ/DDR. In Müller, Christian Th. – Poutrus, Patrice G. (szerk.): *Ankunft – Alltag – Ausreise. Migration und interkulturelle Begegnung in der DDR-Gesellschaft*. Böhlau Verlag, Köln et al., 135–173.

Schwarze, Gisela (szerk.)

2005 *Die Sprache der Opfer. Briefzeugnisse aus Russland und der Ukraine zur Zwangsarbeit als Quelle der Geschichtsschreibung*. Klartext, Essen.

Swansons, John C.

2017 *Tangible Belonging. Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary*. Pittsburgh University Press, Pittsburgh.

Tóth Ágnes

1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

2008 *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Ulrich, Adam

1985 Babarc. In Volk, Mathias (szerk.): *Unvergessene Heimat Branau/Baranya*. Selbstverlag der Arbeitsgemeinschaft Untere Baranya/Branau, H. n., 103–124.

Ulrich, Bernd

1997 *Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914–1933*, Karltext, Essen.

Vajda András

2013 *Az írás és az írott szó hatalma: az írás a mindennapokban egy Maros menti településen*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.

2018 „Szomorú idők emléke”. Az első világháború ábrázolása sáromberki parasztiratokban. In Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. EFO Kiadó és Nyomda, Szeged, 35–47.

Felhasznált forrás

Stang János levelei valamint Stang Mária naplója és feljegyzései Stang Mária privát kézben őrzött hagyatékában.

Popély Árpád

A magyarság helyzete Csehszlovákiában a második világháború után (1945–1948)

A második világháborút követő évek a felvidéki magyarság történetének legtragikusabb periódusát jelentették. A felújított csehszlovák állam vezetői az ismét megszerzett német- és magyarlakta területek megtartását a két kisebbség kitelepítésével, az országhatárok etnikai határokká alakításával és egy nem szláv kisebbségek nélküli homogén nemzetállam megteremtésével igyekeztek biztosítani.

A több mint három milliós német kisebbség háború utáni kitelepítéséhez az Edvard Beneš által vezetett londoni csehszlovák emigráció már 1942–1943 folyamán megkapta a szövetséges nagyhatalmak, az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió elvi hozzájárulását. A felvidéki magyarság kitelepítésének gondolatával Beneš a Sztálinnal és Molotovval folytatott 1943. decemberi moszkvai tárgyalásain állt elő nyilvánosan, amelyek során felvetette, hogy a magyarok kitelepítését a magyarországi szlovákokért való kicserélésükkel, vagyis egyfajta lakosságcserével is össze lehetne kötni.¹ A szovjet vezetők egyetértésüket fejezték ki Beneš elképzeléseivel, s a Szovjetunió ezt követően a cseh–szlovák nemzetállami törekvések, illetve a német és a magyar lakosság kitelepítésének első számú támogatójává vált.

A Klement Gottwald által vezetett moszkvai kommunista emigráció és a honi szlovák ellenállás kezdetben nem rendelkezett kiforrott állásponttal a magyar és a német kisebbség jövő sorsával kapcsolatban, Beneš moszkvai útját követően azonban mindkettő átvette a londoni emigráns kormány elképzeléseit. Az első jogfosztó rendelkezések megalkotására nem is kellett a háború végéig várni, azok már 1944 őszén, a szlovák nemzeti felkelés idején megszülettek. A későbbi magyar- és németellenes jogfosztó intézkedések alapdokumentumává és hivatkozási forrásává váló 1945. április 5-i kassai kormányprogram megszövegezése ráadásul már egyenesen a kommunisták nevéhez fűződött.

A kormányprogram közzétételét követően elnöki dekrétumok, kormány- és szlovák nemzeti tanácsi rendeletek sokasága látott napvilágot, amelyek a német és a magyar kisebbséget gyakorlatilag törvényen kívül helyezték.² A különböző jogszabályok kimondták többek között a magyarok (és németek) megfosztását csehszlovák állampolgárságuktól, vagyunk elkobzását és szétosztását, elbocsátásukat az állásukból, nyugdíjuk és szociális járulékok megvonását, kizárásukat a politikai pártokból, az önkormányzatokat felváltó nemzeti bizottságokból, az egyetemekről és főiskolákról. Megvonták a magyarok választójogát, iskoláikat bezárták, egyesületeiket feloszlatták, betiltották magyar könyvek és újságok kiadását és behozatalát, a magyar nyelv használatát a közhivatalokban és az egyházi szertartásokban,

¹ Vö. Gulyás L. (ford. és s. a. r.) 1993.

² A kassai kormányprogramot és a legfontosabb magyarellenes jogszabályokat magyar fordításban közzétette Popély Á. – Šutaj, Š. – Szarka L. (szerk.): 2007.

s több helyütt betiltották és büntették a magyar nyelv nyilvános helyen való használatát is. A magyarok és németek rádiókészüléket nem birtokolhattak, házaikból, lakásaikból bármikor ki lehetett őket lakoltatni, s bármikor közmunkára lehetett őket kötelezni. Pozsonyban a városi nemzeti bizottság 1945 júniusában még a város német és magyar lakosságának a megjelölését is elhatározta, aminek a megvalósításáról azonban a kedvezőtlen nemzetközi viszongtól tartva – valószínűleg felsőbb utasításra – végül lemondtak.³

A csehszlovák–magyar lakosságcsere

A magyar- és németellenes jogalkotással párhuzamosan megtörténtek a két kisebbség kitelepítésének előkészületei is. A győztes nagyhatalmak 1945. augusztus 2-án véget ért potsdami konferenciája azonban csupán a német kisebbség egyoldalú kitelepítéséhez járult hozzá, a csehszlovák kormány ezért ezt követően elsősorban a Magyarországra ráerőltetett lakosságcsere keretében igyekezett elérni elképzelései megvalósulását. A csehszlovák kormánynak a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság melletti képviselője, Dalibor M. Krno 1945. szeptember 3-án hivatalosan kezdeményezte a magyar kormánynál, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat egy lakosságcsere-egyezmény megkötéséről.

Krno a Gyöngyösi János magyar külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során kijelentette, hogy a magyar lakosság kitelepítésére két lépésben kerülne sor: egy részüket a lakosságcsere keretében, a többieket egyoldalúan telepítenék át Magyarországra. Gyöngyösi ezzel szemben határozottan elutasította mind az egyoldalú kitelepítést, mind a kényszerű lakosságcsereét, mondván, hogy annak során 600 ezer magyart kellene kicserélni 60 ezer szlovákért. Véleménye szerint ilyen aránytalan cserénél a népcserének egyúttal területcserét is kellene jelentenie, ha tehát „Szlovákia a magyaroktól jövőjének biztonsága érdekében meg akar szabadulni (...), akkor csupán a határt kell megfelelően kiigazítani és nincs szükség arra, hogy embertelenül a lakosok százezreit mozdítsák ki helyéről”.⁴

A magyar kormány végül mégis rákényszerült a tárgyalások felvételére és a lakosságcsere-egyezmény aláírására. A csehszlovák, illetve szlovák hatóságok ugyanis 1945 őszén azzal a nem titkolt szándékkal kezdték meg a magyar lakosság országban belüli széttelepítését, vagyis csehországi deportálását, hogy rákényszerítsék Magyarországot a lakosságcsere elfogadására. A lakosságcsere-egyezményt ilyen körülmények között a csehszlovák fél által diktált feltételek mellett írták alá, amelyek közül a legsérelmesebb az volt, hogy amíg a magyarországi szlovákok önként jelentkezhetnek a Csehszlovákiába való áttelepülésre, addig a csehszlovák fél szabad kezet kapott az áttelepítendő magyarok kiválasztására.

³ Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, f. Národný výbor v Bratislave 1945–1950, inv. č. 1, Zápisnica napísaná na 18. plenárnom zasadnutí Národného výboru, konanom dňa 8. júna 1945; Zápisnica napísaná na 20. plenárnom zasadnutí Národného výboru, konanom dňa 22. júna 1945.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban: MNL OL), f. Külügyminisztérium TÜK-iratai 1945–1964 (a továbbiakban: KÜM-TÜK), Csehszlovákia, 31. d., 32.250/1945. Miniszter úr beszélgetése Krno követtel csehszlovák kérdésekben.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény aláírására 1946. február 27-én került sor Budapesten. A Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter által aláírt egyezmény V. cikkelye lehetővé tette a csehszlovák kormány számára, hogy annyi szlovákiai magyart telepítsen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák (és cseh) önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre. A magyar félnek ezen kívül az egyezmény VIII. cikkelyében vállalnia kellett azt is, hogy a kölcsönösségen alapuló népcserén túlmenően átveszi a szlovák népbíróóságok által háborús bűnösnek minősített magyarokat is.⁵

A magyarországi szlovákok számát 400–500 ezerre becsülő csehszlovák fél kezdetben a teljes szlovák kisebbség áttelepülésével, és ugyanennyi felvidéki magyar áttelepítésének a lehetőségével számolt. A Csehszlovák Áttelepítő Bizottság (CSÁB) a lakosságcsere-egyezmény értelmében hat héten át propagálhatta a magyarországi szlovákok körében az áttelepülés gondolatát, és három hónap állt rendelkezésére az áttelepülni kívánók jelentkezésének összegyűjtésére. A bizottság a határidő lejártáig, vagyis 1946. május 27-ig 90 090 magyarországi szlovák jelentkezését gyűjtötte össze. Mivel indokolt esetben a jelentkezési határidőt egy hónappal meg lehetett hosszabbítani, a névjegyzékbe felvettek száma 1946. június 27-éig 97 610-re emelkedett, majd a későbbi visszajelentkezések, illetve a jegyzék pontosítása után 95 421-re módosult.⁶

A Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok kiválasztását a Szlovák Telepítési Hivatal (SZTH) irányította, amely az áttelepítendőket kijelölésénél többek között a vagyoni, a területi, a politikai és a vallási szempontot vette figyelembe. Amint azt Ján Čech, az SZTH elnöke a Szlovák Nemzeti Tanács Elnökségének 1946. március 18-i ülésén megfogalmazta, elsősorban a szlovákiai magyarság vagyonosabb rétegeit, vagyis a jómódú városi polgárságot és földműveseket, valamint az értelmiséget telepítenék át Magyarországra, miközben a fő cél a magyar etnikai terület három vagy négy részre történő feldarabolása lesz.⁷ Azt még nem tudjuk, hogy az érintettek vallási hovatartozása mennyit nyomott a latban, mindenesetre tény, hogy a református vallásúak magasan felülreprezentáltak voltak mind az áttelepítésre kijelöltek, mind pedig az áttelepítettek között. Mindebben a református egyház „magyar egyházként” történő elkönyvelése mellett nyilván szerepet játszott az is, hogy a reformátusok számos településen módosabbak voltak a más hitfelekezethez tartozóknál.⁸

Csehszlovákiának a lakosságcsere-egyezmény értelmében hat hónap állt rendelkezésére az áttelepítendő szlovákiai magyarok kiválasztására és névjegyzékeik átadására. A csehszlovák kormány a határidő lejárta előtt egy nappal, 1946. augusztus 26-án át is nyújtotta a magyar kormánynak az áttelepítésre kijelölt magyarok három névjegyzékét, amelyek közül az első a paritásos csere keretében, a második és harmadik pedig a háborús bűnösség címén áttelepítendőket listáját tartalmazta. A lakosságcsere magyar részről irányító Magyar Áttelepítési Kormánybizottság kimutatása szerint a lakosságcsere-egyezmény V. cikkelye

⁵ Popély Á. – Šutaj, Š. – Szarka L. (szerk.): 2007. 232–240.

⁶ Slovenský národný archív, Bratislava (a továbbiakban: SNA), f. Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady (a továbbiakban: ÚP SNR), 311. d., Konečná správa o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946–1948.

⁷ SNA, ÚP SNR, 3. d., Zápisnica zasadnutia Predsedníctva SNR zo dňa 18. marca 1946.

⁸ Somogyi A. 2017. 154–156.

alapján a paritásos csere keretében áttelepítésre kijelölt magyarok száma 106 398, az egyezmény VIII. cikkelye alapján áttelepítendő „háborús bűnösöké” pedig több mint 24 ezer, családtagokkal együtt 75 114 volt. Csehszlovákia tehát a lakosságcsere-egyezmény hatályán belül összességében 181 512 magyart, a felvidéki magyarság közel egyharmadát akarta áttelepíteni Magyarországra.⁹

A csehszlovák fél a lakosságcserét már 1946 szeptemberében el akarta indítani, a magyar kormány azonban a felvidéki magyarság tömegeinek vád alá helyezése, háborús bűnössé nyilvánítása és az áttelepítendőkhöz történő paritáson felüli besorolása miatt nem járult hozzá annak megindításához. A lakosságcsere-egyezmény pontatlanul megfogalmazott VIII. cikkelye ugyanis elmulasztotta meghatározni a csehszlovák kormány által egyoldalúan áttelepíthető háborús bűnösök számát, ami azt eredményezte, hogy a szlovák népbíróóságok felsőbb utasításra, általában mondvacsínált indokokkal ezerszám helyezték vád alá és ítélték el a magyarokat, hogy háborús bűnösség címén egyoldalúan át lehessen őket telepíteni Magyarországra. A népbíróóság elé idézett magyarok elleni vád általában az volt, hogy magyar pártok és más magyar szervezetek tagjai voltak, valamint, hogy 1938-ban részt vettek a községükbe bevonuló magyar honvédség fogadásán. Az 1947 végéig működő szlovák népbíróóságoknak még így is „csupán” 4812 magyart sikerült elítélniük,¹⁰ az SZTH azonban ennek ellenére már 1946 nyarán feljogosítva érezte magát arra, hogy háborús bűnösség címén magyarok tízezreit próbálja meg egyoldalúan áttelepíteni Magyarországra.

A „háborús bűnösök” túlméretezett számára a magyar kormány már az áttelepítésre kijelöltek névjegyzékeinek átadása előtt, majd pedig az azt követő tárgyalásokon is folyamatosan figyelmeztette a csehszlovák felet. Amint azt az egyik, 1946. augusztus 14-én kelt magyar jegyzék megfogalmazta: „ha a csehszlovák kormány (...) az egyenlőségen alapuló cserén felül 100 000 magyart akar háborús főbűnösség címén vagyonából kifosztva Magyarországra kitelepíteni, akkor a paritás elvén alapuló lakosságcsere-egyezmény tárgyalanná válik és végre nem hajtható”.¹¹ Csehszlovákia számára ezt követően ismét a magyar lakosság közmunka ürügyén végrehajtott csehországi deportálása, pontosabban annak 1946 novemberében útjára indított második hulláma vált azzá a zsaroló eszközzé, amellyel sikerült rákényszerítenie Magyarországot a lakosságcsere megindítására.

A végül 1947. április 11-én, illetve 12-én meginduló népcseré (11-én a magyarországi szlovákok áttelepülése, 12-én a szlovákiai magyarok áttelepítése vette kezdetét) 1948 decemberéig tartott. A MÁK 1949. január 27-én kelt zárójelentése szerint a lakosságcsere-egyezmény keretén belül összesen 71 215 magyarországi szlovák települt át Csehszlovákiába, ahonnan 87 839 magyart telepítettek át Magyarországra.¹² Ettől némileg eltérő adatokat közölt a CSÁB 1949. január 20-i zárójelentése, amely szerint a Csehszlovákiába áttelepülő

⁹ MNL OL, f. KÜM-TÜK, Csehszlovákia, 57. d.; MNL OL, f. Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (a továbbiakban: MÁK) – áttelepítési nyilvántartások, 117. d., Kimutatás a lakosságcsere egyezmény alapján áttelepítésre kijelölt személyekről. Számszerinti járási kimutatás.

¹⁰ Rašla, A. 1969. 153.

¹¹ MNL OL, f. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő Osztály, 43. d., 2078/pol-1946.

¹² MNL OL, f. KÜM-TÜK, Csehszlovákia, 53. d., 1691/pol-1949, Az áttelepítés befejezéséről szóló statisztika.

magyarországi szlovákok száma 71 787, a Magyarországra áttelepített szlovákiai magyaroké pedig 89 660 volt.¹³

A magyar diplomácia sikereként könyvelhető el, hogy a népcsera végrehajtása során sikerült megakadályoznia a háborús bűnösnek minősített magyarok tervezett tömeges méretű áttelepítését, kudarcai közé pedig, hogy minden igyekezete ellenére sem sikerült betartatnia a vagyoni kölcsönösséget. Amíg ugyanis Magyarországról elsősorban az ottani szlovák lakosság szegényebb rétegei jelentkeztek áttelepülésre, Csehszlovákiából főleg a magyar lakosság vagyonosabb rétegeit, az értelmiséget és a módosabb földműveseket telepítették át Magyarországra. Mindez nyilván nem véletlenül, hanem tudatosan történt, hiszen a kitelepítés, s általában a magyar lakosság jogfosztásának egyik célja vagyonának a megszerzése és a magyaroktól elkobzott vagyonba beültetett szlovákok kezére juttatása volt.¹⁴

A lakosságcsere ugyan legfőbb célját, a magyar kisebbség felszámolását nem érte el, és sokkal inkább meggyengítette a magyarországi szlovák kisebbséget, mint a szlovákiai magyarságot, a magyar kisebbség mintegy 15%-ának kitelepítésével, valamint a több tízezer bel- és külföldi szlovák letelepítésével mégis sikerült jelentősen átalakítani számos, korábban szintiszta magyar település és régió etnikai arculatát. A telepítések ráadásul nem csupán a magyarok által lakott országrészek etnikai jellegét változtatták meg, hanem gyökeresen átrendezték a magyar kisebbség társadalom- és művelődésszerkezetét is, mivel elsősorban városi polgárságát és értelmiségét, valamint falusi nagy- és középbirtokosságát sújtották.

Mivel a Magyarországra áttelepített felvidéki magyarokat nem sikerült teljes egészében a Csehszlovákiába áttelepült szlovákok helyére telepíteni, jelentős részüket a Magyarországról kitelepített vagy kitelepítésre váró németek házában helyezték el. Mindez természetesen további emberi tragédiák sokaságát eredményezte, s jelentősen megmérgezte az érintett magyarországi települések német lakossága és az oda telepített felvidéki magyarok közötti kapcsolatokat.¹⁵ Gyakran ugyanakkor az áttelepülő magyarországi szlovákok sem találták meg a számításait, hiszen a magyarországi szlovák közegeből általában magyarul nem beszélőkbe, magyar környezetbe kerültek, így úgy érezték, a korábbiaknál sokkal inkább ki vannak téve az asszimiláció veszélyének.¹⁶ Sérelmesen élték meg az áttelepült szlovákok azt is, hogy szlovákiai elhelyezési lehetőség hiányában egy részüket nem is Szlovákiában, hanem a cseh határvidéken telepítették le.

A csehországi deportálás

A lakosságcsere mellett a felvidéki magyarság számának csökkentését célozta a magyar lakosság közmunka ürügyén végrehajtott csehországi deportálása, valamint az ún. reszlo-

¹³ SNA, f. ÚP SNR, 311. d., Konečná správa o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946–1948.

¹⁴ A lakosságcsereire lásd többek között Vadkerty K. 1999., Molnár I. – Szarka L. (szerk.): 2007., Szederjesi C. (összeáll. és szerk.): 2010.

¹⁵ A lakosságcsere és a magyarországi németek kitelepítése közötti összefüggésekre lásd Tóth Á. 1993. 152–182.

¹⁶ Paríková, M. 1999. 119., 137.

vakizációs kampány is. A csehországi deportálást, vagy ahogyan hivatalosan nevezték, a „munkaerő-toborzást” a hárommillió szudétanémet kitelepítése miatt előállt csehországi munkaerőhiánnyal indokolták, valójában azonban sokkal inkább szolgálta a lakosságcsere-től ódzkodó Magyarországgal szembeni nyomásgyakorlást és a magyarlakta területek elszlovákosítását, mint a munkaerő biztosítását a cseh országrészek számára. Az akciót Edvard Benešnek az általános munkakötelezettségről rendelkező 88/1945. számú elnöki dekrétumára hivatkozva hajtották végre. Az 1945. október 1-jén kelt dekrétum elvileg nemzetiségi megkülönböztetés nélküli közmunkarendelet volt, amely szerint a háború okozta károk helyreállítása céljából közmunkára lehetett kötelezni minden 16 és 55 év közötti férfit, illetve 18 és 45 év közötti nőt. A munka időtartamát egy évben határozta meg, amely indokolt esetben legfeljebb hat hónappal meghosszabbítható.¹⁷

A deportálás két hullámban zajlott. 1945. október 25-én kezdődő első hulláma december 4-ig tartott, leállítására pedig csupán azt követően került sor, hogy december 3-án Prágában megkezdődtek a lakosságcsere-egyezmény megkötését célzó csehszlovák–magyar tárgyalások. A hivatalos csehszlovák adatok szerint a közel másfél hónap alatt a Szlovák Telepítési Hivatal összesen 9247 magyart szállított Cseh- és Morvaországba. A deportálásoknak ezt az első hullámát elsősorban az különbözteti meg az egy évvel későbbi másodiktól, hogy ekkor még „csupán” munkaképes férfiakat köteleztek a csehországi munkára, akik ráadásul a karácsony közeledtével haza is térhettek az otthonaikba.¹⁸

A deportálások második, az előbbinél jóval nagyobb tömegeket érintő, s kíméletlenebbül végrehajtott szakasza a tervek szerint mintegy 250 ezer szlovákiai magyart érintett volna.¹⁹ Megindítására a prágai kormány 1946. november 5-i jóváhagyása alapján, azt követően került sor, hogy Magyarország nem járult hozzá a lakosságcsere 1946. szeptemberi megkezdéséhez, sem pedig a 200 ezer szlovákiai magyarnak a párizsi békekonferencián Csehszlovákia által felvetett egyoldalú áttelepítéséhez.²⁰

A karhatalmi erők igénybevételével végrehajtott, 1946. november 17-én kezdődő „toborzás” a következőképpen zajlott: a kiszemelt települést katonai egységek zárták körül, majd elrendelték a kijárási és a csoportosulási tilalmat. Az előre elkészített névjegyzékek alapján kijelölt családoknak kézbesítették a csehországi munkaszolgálatukról rendelkező végzést, valamint a magukkal vihető tárgyak, élelmiszerek és állatállomány jegyzékét tartalmazó utasítást. A kijelölt családokat, ha a községnek volt vasútállomása, akkor onnan, ha nem volt, akkor katonai tehergépkocsikon a legközelebbi vasútállomásra szállítva, szigorú őrizet alatt, marhavagonokban indították útnak Csehországba. Az elszállítás a mínusz 20–25 °C körüli hidegben is általában fűtetlen vagonokban történt.

¹⁷ A dekrétumot magyar fordításban közzétette Popély Á. – Šutaj, Š. – Szarka L. (szerk.): 2007. 200–207.

¹⁸ Az 1945 őszi deportálásokra lásd Vadkerty K. 1996. 11–16.

¹⁹ SNA, f. Ústredný výbor Komunistickéj strany Slovenska (a továbbiakban: ÚV KSS), 789. d. Zápis zo zasadnutia spoločnej porady Predsedníctiev KSČ a KSS zo dňa 2.12.1946.

²⁰ Národní archiv České republiky, Praha (a továbbiakban: NA ČR), f. Ústřední výbor Komunistické strany Československa (a továbbiakban: ÚV KSČ), 100/24, sv. 141, a. j. 1494. Zápis 35. schůze třetí vlády, konané dne 5. listopadu 1946.

A prágai Magyar Meghatalmazotti Hivatalban 1946. november 21-én felvett jegyzőkönyv az egyik első érintett községben, Kőbölkúton lejátszódó eseményeket a deportáltak vallomása alapján a következőképpen írta le:

„Még szombaton, 1946. november 16-án szlovák katonaság zárta körül Kőbölkutat és kidobolták, hogy a cseh határvidékre leszünk áttelepítve. Erre nézve írásbeli felvilágosítást és tartalomjegyzéket kaptak azon dolgokról, amelyeket magukkal vihetnek. Azonkívül egy katona és két civil bejárta azokat a házakat, amelyeknek lakóit áttelepítésre jelölték ki és kikézbcsítették az úgynevezett Pridelováci víymert, amely pontosan tartalmazza, hogy mikor történik az áttelepítés és hogy az hova irányul. (...) Az egész falu elhatározta, hogy nem megy el szülőföldjéről és ezért nem is csomagolt és nem is készülődött fel az áttelepítésre. Kedden, november 19-én nem volt szabad senkinek sem elhagyni a házát. E napon történt az erőszakos elhurcolás. Az elhurcolás során az ellenállást a legbrutálisabb módon törték meg, az ellenállókát puskatussal összeverték és összekötözték, a passzívise viselkedőket pedig megragadták és erőszakkal, puskacsővel kényszerítették a teherautóra, amely beállt az udvarra. Az emberek után hajigálták holmijaikat és kevés élelmiszert, amit éppen kéznél találtak. Nem voltak tekintettel a betegekire és csecsemőkire sem. (...) Ennek a transzportnak az összeállításánál az emberek véleménye szerint az irányadó elv az volt, hogy öt holdnál kisebb gazdálkodókat szedtek össze. Vannak köztük olyanok is, akik reszlovakizálásra jelentkeztek. Ez alkalommal Kőbölkútnak körülbelül egynegyedét telepítették ki. A kőbölkúti állomáson marhavagonba tereltek bennünket és 19-én éjjel indult a szerelvény Párkányból és ma érkezett Prágába azzal, hogy holnap indítanak bennünket a cseh határvidékre. (...) El vagyunk határozva, hogy a vagonokat nem hagyjuk el és önszántunkból nem megyünk a kijelölt helyekre, inkább a Magyarországra való áttelepítésünket kérjük.”²¹

A deportáltak csehországi fogadtatása és szétosztása – a visszaemlékezők tanúsága szerint – a hajdani rabszolgavásárookra emlékeztetett. A deportáltaknak addig kellett a fűtetlen vagonokban, a vasútállomáson vagy valamely közeli épületben várakozniuk, amíg a magyar munkaerő iránt érdeklődő valamelyik cseh gazda ki nem választotta őket. Leghamarább a jó erőben lévő, minél több munkaképes családtaggal rendelkező családok keltek el, a kisgyermekes, esetleg öreg, beteges szülőkkel érkező családoknak gyakran napokig kellett várakozniuk.²²

A deportálások, s azok végrehajtásának a háborús időkre emlékeztető módja érthetően pánikhangulatot idézett elő a magyar lakosság körében. A deportálás szörnyűségeit látva, s azt tapasztalva, hogy a magyarországi áttelepítésre kijelölteket nem viszik Csehországba, a magyarok tömegesen ostromolták meg a pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatalt, a meghatalmazott közbenjárását kérve áttelepítésük elintézése érdekében. Az érintett települések lakosságának egy része – amennyiben tehetete – elmenekült, a magyar határhoz közel

²¹ A szlovákiai magyarok deportálása 1947. 15–16.

²² A deportálás módjáról, az utazás körülményeiről, a deportáltak csehországi fogadtatásáról visszaemlékezéseket közöl Molnár I. – Varga K. 1992., Szarka L. (szerk.): 2003.

eső falvak lakói pedig ösztönszerűen Magyarországon kerestek menedéket. A deportálást végrehajtó katonaság az ellenszegülőkkel vagy menekülőkkel szemben több alkalommal fegyvert is használt. A legnagyobb visszhangot kiváltó eset 1946. november 19-én a csalólóközi Gutoron történt, ahol a falu lakossága, miután azt tapasztalta, hogy a szomszédos Szemet község lakóit megkötözve és véresen viszik keresztül a falujukon, csónakokon igyekezett átmenekülni a Duna magyar oldalára. A Duna védőgátján cirkáló csehszlovák határőrség a menekülőkre tüzet nyitott, s lelőtte a 48 éves Sindler Ferencet, aki a helyszínen életét vesztette.²³

A deportálást hivatalosan ugyan a közmunkáról rendelkező elnöki dekrétumra hivatkozva hajtották végre, a hatóságok eljárása azonban számos pontban ellenkezett a dekrétum előírásaival. A dekrétum például nem adott rá lehetőséget, hogy az ún. toborzást katonai és csendőri kísérettel hajtsák végre, valamint, hogy egész családokat elszállítsanak. 2. §-a szerint a munkakötelezettség nem vonatkozott többek között az állapotos asszonyokra terheségük harmadik hónapjának kezdetétől a szülést követő harmadik hónap végéig, a legalább egy 15 évnél fiatalabb gyermekről gondoskodó nőkre, valamint azokra a nőkre, akik maguk vezetik háztartásukat, s még legalább egy családtagról gondoskodnak, 3. §-a szerint pedig nős férfiakat és férjezett asszonyokat is csak kivételes esetekben lehetett volna közmunkára kötelezni. Egyáltalán nem szabályozta a dekrétum a közmunkára kirendelték vagyoni helyzetét, tehát nem adott lehetőséget ingatlan vagyonuk elkobzására, már csak azért sem, mivel 4. §-a eleve ideiglenes jellegű közmunkát feltételezett, amely lejárta után a „toborzottak” visszatérhettek volna otthonaikba.

A hatóságok ezzel szemben nemcsak, hogy nem tartották be a dekrétum által kijelölt korhatárt, hanem egész családokat, gyermekeket, időseket, terhes asszonyokat is deportáltak, ráadásul katonai és csendőri karhatalom igénybevételével. A deportáltak hátrahagyott ingó és ingatlan vagyonát előbb lefoglalták, majd egy 1948. március 19-i kormányrendelet alapján kártérítés nélkül elkobozták és a vagyonba betelepülő szlovák telepeseknek juttatták.²⁴

A korabeli magyar közgondolkodás, majd pedig ennek nyomán a magyar történeti szakirodalom gyakorlatilag a mai napig tényként kezeli, hogy a deportáltakat Cseh- és Morvaország határ menti területeire, a németek kitelepítése után üresen maradt ún. Szudéta-vidékre szállították. A korabeli dokumentumok bizonyossága szerint ugyanakkor a deportáltak többségét nem az ipari jellegű szudétanémet határvidékre, hanem a Cseh- és Morvaország központi, mezőgazdasági munkára alkalmasabb síkvidéki területeire szállították. A deportáltak sorsát figyelemmel követő pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatal minderről már 1947. május 2-án a következőket jelentette a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság számára: A deportáltak „kivétel nélkül mezőgazdasági vidéken vannak elhelyezve, részben nagy uradalmakban, részben kisebb gazdaságokban. A Szudéta-vidéken ezekből a magyarokból nincsenek, vagy csak elenyésző csekély számban. Ezekre a vidékekre ugyanis csehek és szlovákok mentek, akik tulajdont kaptak ott a német vagyonból.

²³ A szlovákiai magyarok deportálása 1947. 18.

²⁴ NA ČR, f. Úřad Předsednictva vlády – běžná spisovna, 880. d., Usnesení 4. schůze čtvrté vlády, konané dne 19. března 1948.

Legsűrűbben az Elbamenti-síkságon vannak magyarjaink, a határvidék felé számuk fokozatosan csökken.”²⁵

Amint arról a köbölkútiak elhurcolásáról felvett jegyzőkönyv is beszámolt, a deportálás elsősorban a vidéki magyar lakosság kevésbé vagyonos rétegeit sújtotta. Az érintettek ennek okát hajlamosak voltak azzal magyarázni, hogy a módosabb gazdák megvesztegették a telepítési szerveket, így ők elkerülték az elhurcolást. Nyilván nem zárható ki, hogy ilyen esetek is előfordulhattak, a vagyontalanabbak Csehországba deportálásának elsődleges oka mégis inkább az volt, hogy a vagyonosabb gazdákat magyarországi áttelepítésre jelölték ki, csehországi deportálásuk pedig lehetetlenné tette volna a Magyarországra történő áttelepítésüket.

A magyar lakosság többszázezres méretű csehországi széttelepítésére végül nem került sor, mivel Csehszlovákia és Magyarország időközben megegyezett a lakosságcseréről folytatott tárgyalások újrafelvételében, majd pedig a népcsere megindításában, aminek eredményeként a csehszlovák hatóságok 1947. február 22-én leállították az akciót. A több mint három hónapig tartó második deportálási hullám során a hivatalos csehszlovák kimutatások szerint 41 666 magyart telepítettek át Cseh- és Morvaországba. Az erőszakkal elhurcoltakon kívül további 2489 személy állítólag önként települt át a cseh országrészekbe, 1946–1947 telén tehát összesen 44 155 magyar került át Szlovákiából Cseh- és Morvaországba.²⁶ Különböző korabeli magyar becslések ugyanakkor ennél is jóval magasabbra, 60 és 100 ezer közöttire tették a Csehországba hurcolt magyarok számát.²⁷

A deportáltak elhurcolásuktól kezdődően egészen 1949. évi hazatérésükig nagy számban, gyakran csoportosan keresték fel a prágai Magyar Meghatalmazotti Hivatalt, majd pedig a magyar követséget és a magyar kormány közbenjárását kérték hazatérésük elősegítése érdekében. Panaszaik gyakran visszatérő eleme volt az is, hogy amennyiben a magyar kormány nem tudja biztosítani az otthonaikba való hazatelepítésüket, akkor legalább a Magyarországra való áttelepítésüket segítse elő. Miután a magyar fél vajmi keveset tudott tenni az érdekükben, előfordult, hogy a kétségbeesett deportáltak a prágai szovjet konzulátustól próbáltak segítséget kérni. Amint azt például Bolgár Elek prágai magyar követ 1948. június 28-án kelt jelentésében is megfogalmazta, „a napokban egy 50–60 főnyi deportált csoport megjelent a szovjet konzulátuson. (...) Mintegy 1,5 óráig tartózkodtak ott, elpanaszolták sorsukat és kijelentették, hogy azért jöttek a szovjet konzulátusra, mert a magyar követségre nem érdemes jönniük, ott csak vigasztalják őket és semmit nem tudnak csinálni érdekükben.”²⁸

A deportáltak túlnyomó többsége, mintegy 90%-uk – részben még 1947–48 folyamán engedély nélkül, részben pedig 1949 első hónapjaiban szervezett formában – végül visszatérhetett a szülőföldjére. A felvidéki magyarság eredetileg végérvényesre tervezett csehországi széttelepítése így a lakosságcserével ellentétben nem járt tartós következménnyel, s a deportálások nem válhattak a dél-szlovákiai etnikai arányok megváltoztatásának esz-

²⁵ MNL OL, f. MÁK, 11. d., Szlovákiai magyarok deportálása.

²⁶ SNA, ÚV KSS, 2195. d., 518/3.

²⁷ Popély Á. 2014. 67., a deportálásokra bővebben lásd Vadkerty K. 1996.

²⁸ MNL OL, f. Prágai Nagykövetség TÜK-iratai, 29. d., 92/pol.-1948. Helyzetjelentés a Cseh- és Morvaországba hurcolt magyarságról.

közévé. A visszaemlékezők vallomásai mégis arról tanúskodnak, hogy a felvidéki magyarság történelmi emlékezetében a második világháború utáni ún. hármas tragédiája – a Magyarországra történő áttelepítés, a csehországi deportálás és a reszlovakizáció – közül a szülőföldjéről, otthonából való elűzése, az ezzel járó vagyronvesztése és az idegen nyelvi környezetben való szétszórattatásának veszélye miatt a mai napig a deportálások jelentik a legnehezebben feldolgozható sérelmet.²⁹

A reszlovakizáció

A Július Viktory szlovák belügyi megbízott 1946. június 17-i hirdetésnyelével útjára indított ún. reszlovakizációs, vagyis visszaszlovákosítási kampány hivatalosan megfogalmazott célja az volt, hogy a múltban elmagyarosodott vagy elmagyarosított szlovákok számára lehetővé tegyék visszatérésüket az „anyanemzet” soraiba. Gyakorlati megvalósítása során ugyanakkor – a lakosságcseréhez és a csehországi deportáláshoz hasonlóan – a magyarlakta területek elszlovákosításának egyik eszköze lett belőle.

Az önkéntesnek hirdetett akció szervezői ugyanis a magyar lakosságot gyakorlatilag választás elé állították: a reszlovakizálóknak állampolgárságuk visszaadását, a vagyonek Kobzás és kitelepítés alóli mentesülésüket ígérték, a reszlovakizációt elutasítókat ugyanakkor vagyonuk elkobzásával és kitelepítéssel fenyegették. Amint azt a reszlovakizációs kampányba tevékenyen bekapcsolódó Szlovák Liga (Slovenská liga) nevű társadalmi szervezet falragaszokon terjesztett egyik felhívása megfogalmazta:

„Napokon belül megkérdeznék benneteket az összeíró biztosok, hogy milyen nemzetiségűek vagytok. Szlovákok vagy magyarok? Válasszatok! Egyenrangú csehszlovák állampolgárok akartok-e lenni, avagy állampolgárság nélküliek! Békességet akartok-e, vagyonbiztonságot, avagy bizonytalanságot, amelybe sorsotok nemsokára beletaszít!”³⁰

A helyi hatóságok a lelki nyomás és a fizikai kényszer különböző eszközeivel próbálták minél több magyart reszlovakizációra bírni. A Párkányi járás községeiben például naponta 5-6-szor dobszóval szólították fel a lakosságot, hogy a reszlovakizációs nyilatkozat aláírása céljából jelentkezzen a községházán. Tudtukra adták, hogy ha el akarják kerülni a kitelepítést, ajánlatos szlováknak vallaniuk magukat és aláírni a nyilatkozatot. Aki ezt nem hajlandó megtenni, át lesz telepítve Magyarországra, de akadt olyan felhívás is, amely Szibériába való deportálással fenyegette a magyarokat. Érsekkétyen a cukor- és lisztjegy megvonásával fenyegették a reszlovakizációt elutasítókat, Kéménden 50 koronás büntetést helyeztek kilátásba. Muzsla katolikus esperesét Párkányban lecsukták, Ebed katolikus plébánosát pedig, aki nem akart reszlovakizálni, 3 napra elzárták, a községben pedig elhíresztelték, hogy a pap és a tanító már reszlovakizált. Nánán a csendőrök házról-házra jártak és mindenkivel közöl-

²⁹ Vó. Szarka L. 2003. 14.

³⁰ Popély Á. 2014. 87–88.

ték, hogy a falu lakosságát néhány kilós csomaggal áttelepítik Magyarországra, aki azonban reszlovakizál, maradhat, és nem esik semmilyen bántódása.³¹

A megfélemlített magyar lakosság nagy része engedett a nyomásnak és kényszerűségből szlováknak vallotta magát. Ilyen körülmények között a reszlovakizáció eredménye a legmerészebb, 200 ezer magyar jelentkezésével számoló elképzeléseket is messze felülmúlta. A reszlovakizációról készült 1949. évi zárójelentés szerint az akciót irányító Reszlovakizációs Bizottság összességében 449 914 személy kérvényével foglalkozott. Közülük 83 739 személyt, akik már az 1930. évi népszámlálás során is szlovák nemzetiségűnek vallották magukat, soron kívül szlováknak minősítettek, s az érintetteket nem is sorolták a reszlovakizáltak közé. A fennmaradó 366 175 személy közül 284 814 személy kérvényét bírálták el pozitívan, vagyis nyilvánítottak szlovák nemzetiségűnek.³²

Azon személyek számára, akik reszlovakizációs kérelmét elfogadták, a szlovák nemzeti-iséget igazoló végzések átadása 1947 őszén kezdődött meg. A végzéseket általában a települések főterén vagy kultúrházában, szlovák politikusok részvételével megtartott rendezvények keretében adták át az érintetteknek, akik a következő hűségfogadalmat voltak kötelesek letenni – természetesen szlovák nyelven:

„Önként visszatérve a szlovák nemzet kebelébe, amelyből származom, s amelyből a mostoha sors a múltban kiszakított, ünnepélyesen fogadom, hogy a szlovák nemzethez és a Csehszlovák Köztársasághoz hű maradok, s hogy mindig és mindenhol hűségesen fogok dolgozni szlovák nemzetem jóléte és felemelkedése érdekében.”³³

A második világháború befejezése óta jogfosztott csehszlovákiai magyarság helyzetében 1948-ban kezdődött bizonyos pozitív előjelű változás. Az immár egyeduralkodó csehszlovák kommunista párt- és állami vezetés 1948 nyarán, azt követően kezdte ártértékelní a magyar kisebbséggel szembeni politikáját, hogy a cseh–szlovák nemzetállami törekvéseket korábban támogató, ekkor azonban már a Csehszlovákia és Magyarország közötti kapcsolatok normalizálásában érdekelt szovjet, valamint a magyar kommunista párt- és állami vezetés is egyre határozottabb nyomást gyakorolt Prágára a magyar kisebbség helyzetének pozitív értelmű rendezése érdekében.

A magyar lakosság többsége 1948–1949 fordulóján visszakapta csehszlovák állampolgárságát és elkobzott vagyonának egy részét, 1948 végén leállították a lakosságcserét és a reszlovakizációt, 1949 első hónapjaiban pedig visszatérhettek otthonaikba a Csehországba deportált magyarok is. Engedélyezték egy magyar nyelvű sajtótermék, az Új Szó megjelenését, egy magyar kulturális szervezet, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete

³¹ MNL OL, Külügyminisztérium, Béke-előkészítő Osztály, 44. d., 291/pol-1946, 862 pol/1946. Szlovákiai helyzetkép.

³² NA ČR, f. ÚV KSČ, 100/4, sv. 20, a. j. 145. Správa o priebehu, likvidácii a výsledkoch reslovakizačnej akcie 1946–1949.

³³ SNA, f. Reslovakizačná komisia, 53. d., Slub vernosti. A reszlovakizációra részletesebben lásd Vadkerty K. 1993.

(Csemadok) létrehozását, s 1948 őszén újraindulhatott a három éve szünetelő magyar nyelvű oktatás.³⁴

A reszlovakizáltakat mindeközben próbálták nem csupán papíron, hanem a valóságban is szlovákká változtatni. Szlovák nyelvtanfolyamokon igyekeztek velük elsajátíttatni a szlovák nyelvet, s kezdetben azt is tiltották a számukra, hogy a Csemadok tagjai legyenek, magyar sajtóterméket járassanak, gyermekeik pedig magyar iskolai osztályokat látogassanak. Az 1950. évi népszámlálás során a rájuk nehezedő nyomás következtében a reszlovakizáltak jelentős része még szlováknak vallotta magát, a nacionalista politika enyhülésével azonban a későbbiekben ismét egyre többen merték vállalni magyar nemzetiségüket.³⁵

Az ötvenes években számos újabb intézkedés született a magyar lakosság további politikai, társadalmi és gazdasági integrációja érdekében. Ezek eredményeként sikerült kiépíteni a legalapvetőbb – igaz központilag irányított és ellenőrzött – magyar kisebbségi intézményi struktúrát. A jogfosztottság évei után ez kétségtelenül előrelépést jelentett, a pártállami korlátok ugyanakkor a kisebbségi jogok széles körű érvényesülését soha nem tették lehetővé.

Hivatkozott irodalom

A szlovákiai magyarok deportálása.

1947 Magyar Külügyi Társaság, Budapest.

Gulyás László (ford. és s. a. r.)

1993 *Az 1943. decemberi Beneš – Sztálin – Molotov megbeszélések dokumentumai.* JATE Történész Diákkör, Szeged.

Kaplan, Karel

1993 *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948.* Kalligram, Pozsony.

Molnár Imre – Szarka László (szerk.)

2007 *Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára.* MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom.

Molnár Imre – Varga Kálmán

1992 *Hazahúzott a szülőföld... (Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról, 1945–1953).* Püski, Budapest.

³⁴ A magyar kisebbség helyzetében bekövetkezett változásra lásd Kaplan, K. 1993. 143–162., Popély Á. 2016. 94–107.

³⁵ Az 1950. évi népszámlálás minden korábbinál kevesebb, mindössze 354 ezer magyart mutatott ki Szlovákiában. Az 1961-es népszámlálás során már 518 ezren, 1970-ben pedig 552 ezren vallották magukat magyar nemzetiségűnek.

Pariková, Magdaléna

1999 *Reemigrácia Slovákov z Madarska v rokoch 1946–1948. Etnokultúrne a sociálne procesy.* Stimul, Bratislava.

Popély Árpád

2014 *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

2016 A magyar lakosság felemás integrációja Csehszlovákiában (1948–1950). *Pro Minoritate*, (25) 2, Nyár. 94–107.

Popély Árpád – Šutaj, Štefan – Szarka László (szerk.)

2007 *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok.* Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.

Rašla, Antonín

1969 *Ludové súdy v Československu po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdництва.* Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.

Somogyi Alfréd

2017 Amikor (kollektív) bűn volt magyarnak lenni a Felvidéken. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologica Reformatia Transylvanica* LXII. (1) 140–157.

Szarka László (szerk.)

2003 *A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948.* MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom.

Szederjesi Cecília (összeáll. és szerk.)

2010 „Vonatok északnak és délnek”. *A második világháborút követő szlovák-magyar lakosságcsere története és következményei.* Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.

Tóth Ágnes

1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

Vadkertty Katalin

1993 *A rezlovakizáció.* Kalligram, Pozsony.

1996 *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945–1948 között.* Kalligram, Pozsony.

1999 *A belső telepítések és a lakosságcsere.* Kalligram, Pozsony.

Felhasznált források

Archív hlavného mesta SR Bratislavy (Pozsonyi Fővárosi Levéltár)

f. Národný výbor v Bratislave 1945–1950

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

f. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő Osztály

f. Külügyminisztérium TŰK-iratai 1945–1964

f. Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság – áttelepítési nyilvántartások

f. Prágai Nagykövetség TŰK-iratai

Národní archiv České republiky, Praha (Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára, Prága)

f. Úřad Předsednictva vlády – běžná spisovna

f. Ústřední výbor Komunistické strany Československa

Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony)

f. Reslovakizačná komisia

f. Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady

f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska

Nagy Péter

Elhurcolás, kitelepítések, szökések. Az abafalvi családok viszontagságos élete az 1940-es évek második felében

Abafalva 1910-ben, 738 lakossal, színmagyar település volt Magyarország Gömör vármegyéjében, majd 1920-ban a trianoni békeszerződés rendelkezései nyomán Csehszlovákiához csatolták. A határ ez után közvetlenül a falu mellett húzódott. 1938 őszén az első bécsi döntés során újra visszakerült az anyaországához – a második világháború után aztán megint vissza. A község lakóinak, családjainak élete így rendkívül mozgalmassá vált, ami az 1940-es évek közepén még inkább fokozódott. Ebben az időszakban több történelmi csapás érintette őket egyszerre, amelyek jelentősen átforgatták az életüket. Tanulmányomban azt vizsgálom, milyen hatásokkal voltak mindezek az események a családok mindennapjaira, hogyan alakult át életük ezekben az években.

A második világháborúba természetesen innen is sok férfi vonult be katonának, akik közül többen sosem térhettek haza. A faluban lakó Péter nevű zsidó családot deportálták a holocaust idején. A front 1944–45 telén érte el a falut, amikor a hátszágban élők is személyesen megtapasztalták a háború rémségeit. Abafalván a bevonuló szovjet csapatok több helyen felélték az ennivalót és a terményeket, összeszedték az állatokat és az élelmet. Nagyon féltették tőlük a fiatal lányokat és asszonyokat, így bújtatták, vagy fekete ruhába öltöztették őket, és korommal kenték be az arcukat, hogy idősebbeknek tűnjenek. Egy alkalommal az idős, egykori első világháborús hadifogoly, Varga István zavarta el a nők mellől a bevonuló katonákat azzal, hogy ők még a világon se voltak, mikor ő az első világháború után fogolyként már Szibériában volt.¹

Utóbbiak 1944 decemberében érkeztek Abafalvára, és érdekes momentum volt, mikor a megszálló alakulatokkal jött vissza az abafalvi Talián László zsidó származású, a közeli Tornaljáról származó főnöke, Rosenberg József is. A pincékben elbújt családnak csupán az elrejtett disznóhúsokból, szalonnából volt felhalmozott készlete, de ő – pedig az izraeliták nem ehetnek disznóhúst – éhségében azt is elfogadta.²

A civilek elhurcolása

Az abafalviaknak azonban a front átvonulása sem jelenthetett fellélegzést. 1945 januárjának végén újabb szovjet alakulatok érkeztek, akik önkéntes rendőröket, úgynevezett *policájo*-kat, *policokat* neveztek ki. A feladatuk az volt, hogy munkára szedjenek össze embereket. A

¹ Saját gyűjtés, Ondrejcsák Zoltán (1932), Abafalva, 2016. december 27.

² Saját gyűjtés, Majdák Ferencné (1927–2022), Bánréve, 2016. augusztus 7.

közeli sajlólénártfalvi hidat is lebombázták például a háborúban, és oda is toboroztak munkaerőt a faluból. 1945. január 23-án ismét hívták az embereket, de ezúttal nem munkára, hanem az iskolába azzal, hogy cipőtalpat osztanak. Onnan azonban már nem engedték ki őket, és katonák vigyáztak rájuk. Ekkor már sejtették, hogy fogságba kerültek. Itt már azt közölték velük, hogy munkát kell majd végezniük, – de sokan még akkor sem gyanakodtak, mivel ahogy a sajlólénártfalvi hid esetében is, a falubelieknek korábban is kellett ilyen „kis” munkákat végezniük.

Civileket azonban nemcsak itt, hanem a korábbi Gömör megye más délen fekvő közeli településein, az 1938 előtt is Magyarországhoz tartozó Serényfalván és Keleméren is összegyűjtöttek, és ugyanígy az első bécsi döntés után visszatért Sajószentkirály, Sajórecske, Kövecses, Hubó, Tornalja, Nagybalog, Uzapanyit községekből is. Ebben az időben mindegyik település Magyarországhoz tartozott.³

Ennek alapja az volt, hogy a szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 7161. számú határozata a német lakosság kényszermunkára történő deportálását irányozta elő, ami a 17 és 45 év közötti férfiakra, valamint a 18 és 30 év közötti nőkre vonatkozott.⁴ A tervezett keretszámok jelentősen meghaladták a némettség számarányát Magyarországon is, azonban a vélhetően bizonyos régiókra meghatározott létszámot tartani kellett, így a parancs hatálya alatt magyar nemzetiségű polgárokat is elhurcoltak. Abafalván és környékén nagyon kevés német lakos élt, és a szovjetek nem is törekedtek alapos regisztrálásukra és összegyűjtésükre, így itt az elhurcolások elsöprő többségben a magyar népeiséget érintették.⁵ A népszámlálási adatok mellett a családnevek vizsgálata sem támasztja alá a német eredetű jelenlétet ezeken a helyszíneken.⁶

A 2. Ukrán Front területén – ahova a térség is beletartozott – két szakaszra tervezték az akciót 1944. december 28. és 1945. január 15. között. Öt operatív csoportot állítottak fel Miskolcon, Szerencsen, Budapesten, Kőbánya-Alsón és Ceglédbercelen; és ugyanezen a helyeken létesítették a gyűjtőállomásokat is. Abafalva, Dél-Gömör falvainak lakóit Miskolcra irányították. A teljesítés időpontja azonban jelentősen csúszott, csak január utolsó napjaiban tudták ott végrehajtani.⁷

A településeken a megadott létszámkeret betöltése miatt a jegyzőt – ahol nem tudták elérni, ott az iskolai tanítót – névjegyzék készítésére kötelezték, amit a bíró írt alá, így „engedélyezte” azt. A szovjetek tehát ügyeltek arra, hogy így „törvényesítsék” a civil lakosság elvitelét. Abafalván mindez személyes tragédiába is torkollott:

„Ez a Breznay Ferenc az igazgatónk (...), Abafalán az iskolaigazgató. (...) Most ez az igazgató, ez volt a falu lelke. Ez mindenkit szeretett, a gyerekeket, ez igazgató volt a fiatalosnak, meg mindenütt no, ő volt, a Hangya Szövetkezetnek az elnöke, minden volt, egy okos, egy nagyon jószívű ember volt. Na, mindegy. Aláírták vele. És mikor meg-

³ A nagybalogiai elhurcolásáról lásd Koós I. 2006., illetve Nagybalogról és Uzapanyitról Lehotai A. 2018.

⁴ Vida I. 2005. 65–67.

⁵ Stark T. 2006. 73–74.

⁶ Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983.

⁷ Varga É. M. 2009. 152.

tudta, hogy visznek, akkor elmentek, hogy hát hogy lehetne visszavinni, rögtön tudták, mikor minket elvittek Miskolcra, hogy hogy lehetne minket visszahozni, rögtön ment, a tisztékhez mentek. Hát azt mondták a tiszték, hogy vigyenek élelmet Debrecenbe, akkor adják oda az oroszoknak, és akkor minket meg hazaengednek. Na, és akkor összeszedtek mindent, mindenki adott, kenyeret meg mit tudom én. Liszkaiék, Rozi néni, az ő családjából nem vittek el senkit, egy tehenet levágtak, és azt is felrakták, és akkor vitték Debrecenbe, hogy az oroszoknak, hogy minket engedjenek haza. Na, de mi az, ez csak hazugság volt. Mert mire odaértek Debrecenbe, akkor már mi ki tudja, hol voltunk, keresztül, Románián, keresztülvittek bennünket. (...) No, most ez az igazgató összeesett. És akkor ő nem evett. (...) Két hétig. Két hét után halt meg éhen, mert nem evett. (...) Annyira megviselte. Az Iduskának volt az apja, Breznaynak, aki énelem volt a fogságban.⁸ (...) Úgyhogy meghalt a Breznay, igen. Ő akkor éhségstrájkba kezdett, hogy így becsapták, meg hogy nem kellett volna aláírni, meg az már nem is számított, azt mondták nekem.⁹

A gyűjtésnél a meghatározott korhatárt azonban nem tartották be; 15–16 éves gyermekeket, valamint a törvényben meghatározott életkornál idősebbeket is összegyűjtöttek, de az állapotos nők sem lehettek biztonságban. Egy abafalvi fiatalasszonyt is terhesen vittek el, gyermekét a szovjet légerekbe vezető úton hozta világra; a csecsemő nem maradt életben, csak az édesanya élte túl a fogságot. A gyűjtőhelyen, akiket kevésbé tartottak munkaképesnek, elengedték. A tizenhét éves Kosztúr Julianna éppen beteg volt, a fiatalabbnak és gyengének tűnő lány az orvosi vizsgálaton egy évet letagadott a korából, így tudott megmenekülni. Volt olyan eset is, hogy el tudták kerülni az elhurcolást, mivel már voltak, akik tartottak az esetleges negatív következményektől: egy esetben például egy hazatérő partizán mentette ki párját igazolványa felmutatásával a foglyok közül.¹⁰ Az összegyűjtöttek többsége – különösen a fiatalok – azonban nem is sejtették annak töredékét sem, hogy mi fog rájuk várni. Abafalván 68 főt szedtek össze, akiknek több mint egynegyede nő volt.¹¹

A dél-gömöri emberek egy szerelvénnyel érkeztek a távoli orosz földre, a Donyec-medence bányavidékére. A falvakból, a gyűjtőhelyekről gyalog elindulva első éjszaka Sajóközön¹² szálltak meg, majd másnap a miskolci rendőrkapitányságon lévő gyűjtőállomásra vitték őket. A menet során az abafalviakat a helyi *policek* is kísérték, akiket nagy meglepetésükre Miskolcon hozzáraktak a többi elhurcolthoz. Később közölték a Miskolcon raboskodókkal, hogy a Szovjetunióban fognak dolgozni – de ekkor még csak hat hónapos munkáról beszéltek –, majd 1945. január 31-én szigorú őrizet mellett, negyvenfős csoportokban terelték őket a miskolci Gömöri pályaudvarra, ahonnan 17 napos út után megérkeztek a Szovjetunió légereibe. Ott februárban szörnyű hideg, valamint lerombolt épületek fogadták őket, amiket nekik kellett helyreállítani, hogy a lehetőségekhez képest valamivel

⁸ Az igazgató lányát, Breznay Idát is elhurcolták a szovjet légerekbe.

⁹ Saját gyűjtés, Majdák Ferencné (1927–2022), Bánréve, 2016. augusztus 7.

¹⁰ Saját gyűjtés, Molnár Józsefné (1930), Abafalva, 2017. január 29.

¹¹ Saját gyűjtés, Magicz Barnáné (1927), Putnok, 2017. január 29.

¹² Ma: Kazincbarcika része.

enyhítsenek a rettenetes életkörülményeken. A foglyok túlnyomó többsége bányákba került dolgozni, de volt, akiket kolhozokban vagy a helyreállítási és lágermunkáknál (például élelmezés, temetés) alkalmaztak.¹³

Deportálás cseh és morva területekre

A második világháború után Abafalvát visszacsatolták Csehszlovákiához, amiről általában semmit sem tudtak az elhurcoltak a szovjet lágerbirodalomban. Egy idő után már lehetett a családtagokkal levelezni, így esetenként előfordult, hogy erről is értesültek és tájékoztatták a velük együtt lévőket – és aki szlováknak vallotta magát, 1947-ben már hazakerülhetett.

A határon át ebben az időben viszonylag szabadon lehetett mozogni. A front átvonulása utáni hónapokban többen még átjártak a Magyarországon maradt bányászok vasútállomásra dolgozni, mivel ott korábban szívesen alkalmazták a csehszlovákiai állampolgárokat, és sokaknak vonzó volt az állami fizetés. Ők ugyanis 1938 előtt magasabb végzettséggel rendelkeztek, mivel ott már 8 általánost végeztek, miközben Magyarországon még csak 6 elemi volt a kötelező. Ráadásul Abafalva szomszédos volt Bánrévével, és az állomás is nagyon közel helyezkedett el a faluhoz. Az új országhoz való tartozás után azonban a vasúti állás is problémát okozott.

Kosztúr Julianna pont a második világháború lezárásának évében, 1945-ben ment férjhez, akinek vőlegénye szintén a bánrévei állomáson végezte munkáját:

„1945-ben esküdtünk, és már 1946. január 26-án átjöttünk. Engedtek akkor át, aki át akart jönni, nyugodtan hozhatott egy szekert holmit. Mert ugye, vasútnál volt, és ott a vasút nem vette át a magyarokat. Elengedték volna. Én meg már akkor hozzámentem, novemberben volt az esküvő, 1945-ben, és januárban már átjöttünk. Serényifalván kaptunk egy helyiséget, ahova be tudtunk menni, és ott laktunk 11 évig.”¹⁴

A csehszlovákiai magyarokat a második világháború után folyamatos retorziók érték. Az országban élő magyar és német kisebbség tagjait kollektíven háborús bűnösnek nyilvánították, majd pedig elvették állampolgárságukat – így pedig munkavállalási lehetőségüket is. Megindult a csehszlovák-magyar lakosságcsere, melynek keretében az önként jelentkező magyarországi szlovákok helyett erőszakkal telepítették át a magyarokat az anyaországba. Utóbbi döntés Abafalvát kevésbé érintette, egy következő csapás viszont annál inkább: míg a falu lakosságának egy része még a Szovjetunióban volt kényszermunkán, számos családot a cseh-morva területekre való deportálásra jelölték ki.

A magyar kisebbség cseh és morva területekre történő kitelepítésének tervével a csehszlovák kormány először 1946. június 21-én foglalkozott; ekkor még csupán 50 ezer fő átte-

¹³ Saját gyűjtés, Koleszár János (1927), Serényfalva, 2016. augusztus 28. Az elhurcolt abafalviak fogságbeli életéről lásd bővebben: Nagy P. 2017.

¹⁴ Saját gyűjtés, Magicz Barnáné (1927), Putnok, 2021. június 27.

leépítéséről volt szó, és csak a reszlovakizált, tehát a magukat szlováknak valló személyeket érintette volna. 1946 júliusában azonban úgy döntöttek, hogy mindezt összekapcsolják a cseh-morva vidékek munkaerőhiányával, amit az ottani németek korábbi kitelepítése okozott. Mindezt akkor még toborzással képzelték el – és azzal a reménnyel, hogy a munkavállalástól eltolt magyarok emiatt jelentkezni fognak –, és céljuk az volt, hogy az ő helyükre szlovákokat telepítsenek. Az erre vállalkozó magyarok száma azonban 2000 fő alatt maradt. 1946 augusztusában ezért elhatározták, hogy a magyarság deportálása ügyében kényszerítő eszközöket fognak bevetni.¹⁵

A végső lökést az jelentette, mikor 1946. október 12-én az időközben zajló párizsi békekonferencián nem talált támogatásra Csehszlovákia egyoldalú magyar kitelepítést célzó terveze – „csak” a csehszlovák-magyar lakosságcsere –, és másnap a csehszlovák politikai vezetők elhatározták erre válaszul a szlovákiai magyarság deportálását.¹⁶

A Szlovákiai Telepítési Hivatal november 4-én kelt irányelve kimondta, hogy minden olyan magyar személy „átcsoportosítható” 23 dél-szlovákiai járásból, aki nem tartozik a reszlovakizáltak és a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény alapján a magyarországi áttelepítésre kerülők közé. Ezek a területek jelentős magyarsággal rendelkeztek, amibe nem tartoztak szóránymagyarsággal rendelkező közigazgatási egységek – a kijelölt régiók elszlovákosítása volt tehát a legfontosabb cél. A közmunkára kötelezettek felső korhatárát férfiaknál 60, nőknél 55 évben határozták meg. 1946 novemberében meg is indult a folyamat a gyakorlatban is.¹⁷

Abafalváról 1947. január 27-étől kezdődően három transzporttal 27 magyar családot, összesen 98 személyt szállítottak el katonai teherautókon a tornaljai vasútállomásra, s onnan marhavagonokban az ismeretlenbe. Általában a módosabb családokat, a nagyobb gazdákat érintette az akció, mivel az ő házukra és földjeikre pályáztak az új csehszlovák hatalom képviselői. Mikor megérkeztek, a vasútállomáson, a peronon az ottani gazdaságok tulajdonosai válogatták őket, mint egy embervásáron, hogy a legjobb munkaerőt biztosíthassák maguknak. Ők mit sem tudtak azonban arról, hogy az abafalvi – és máshonnan érkező – magyarok nem önszántukból mentek oda. A faluból deportáltak döntő többségének mezőgazdasági tevékenységet kellett végeznie.¹⁸

Kosztúr Albert és felesége már az idősebb korosztályhoz tartozott, azonban mégis rákerültek az áttelepítendőek listájára:

„Jön haza az uram szolgálatból, és azt mondja, anyukaékat elvitték Csehországba. (...) Csak azt vitték el, akinek földje volt, meg háza, meg jószága, meg mindene, hogy tudjanak beleültetni szlovák telepest, akit hoztak. Úgyhogy megkapták a levelet, hogy viszik őket, pakoljanak össze, jön az autó. 20 hold föld mellett 4 darab marha, 2 ló, 2 tehen, az ólban fias disznó, minden, pakoljanak össze, mert ide áll az autó és viszik

¹⁵ Popély Á. 2007. 49.

¹⁶ Popély Á. 2007. 50.

¹⁷ Popély Á. 2007. 48–50.

¹⁸ Abafalván az elhurcoltakra emlékeztek. <https://www.mkp.sk/en/node/18293> (Letöltés ideje: 2022. február 27.)

őket. A szembe lévő lakásba elmentek, az istállóba bementek, mert onnan a lakók, akik benne laktak, átszöktek éjszaka Magyarországra, földúton. És ők befeküdtek a jászoly alá, hasra feküdtek és magukra húzták a szalmát, ami aljazva volt, hogy ne lássák meg őket, és elbújtak, hogy ha vége lesz annak, hogy elviszik a jónépet, akkor ők előjönnek, és jönnek át szökve éjszaka. Mert mink, mind a ketten, két lány, itt laktunk Magyarországon. És akkor ők hason feküdtek elbújva, 48 és 50 évesen, átment a szomszédunk, akit szintén el is vittek, unokatestvére apámnak, hogy ha nem akartok abba az egy ruhába elmenni Magyarországra a gyerekekhez, akkor gyertek elő, mert már mindenetek az autón van. Már felpakoltak ruhát, mindent. A bútort nem. Előjöttek. És ami még volt, apuka a disznót fejbe csapta, kihajította a belét, szőröstül-bőröstül feltették az autóra. Az istállóban rácsukta lakattal az ajtót a 4 darab marhára. Az ott volt 3 napig étlen-szomjan, senki nem törődött vele. A ruhát meg ágyneműt, ilyesmit, feltették az autóra, elvitték őket Tornaljára, ott meg bevagonizálták őket, és elvitték föl Csehországba. Ez január 28-a körül volt, olyan -20 fokos hideg volt. Ott lepakolták őket az állomáson a teraszra. És mentek oda a faluból, a városból, kidobolták, hogy akinek cselédre van szüksége, az menjen az állomásra, és hozzon magának munkást az állomásról. Mindenkit elvittek, ők maradtak ott, mert ők már 50 évesek voltak, ugye, a többiek már egy kicsit fiatalabbak voltak, több erőt láttak bennük. Ott voltak este 10 óráig a batyujukon ülve az állomáson, mikor ment egy kocsmáros ember, akinek kocsmája volt, és földje is volt neki, és úgy gondolta, hogy neki jó lesz ez az ember, hogy fogja dolgozni a földet, ő meg vezeti a kocsmát, mert volt 2 lova neki. Úgyhogy az elvitte őket, és bentlakást adtak nekik. Ővelük laktak együtt. Anyuka a két fiúgyerekre vigyázott. Iskolás gyerekek voltak, azzal volt, mert az asszony a kocsmát vezette. (...) Oda voltak 2 év és 8 hónapig, míg haza nem engedték őket. (...) Mikorra hazajöttek, JRD lett, elvették a földet.”¹⁹

Menekülés Magyarországra a deportálás elől – és más okok miatt

A csehországi deportálások idején nagyon sokan féltek attól, hogy a következő hullámban ők is sorra kerülnek, és elviszik őket is az ismeretlenbe. A második elhurcolás után sokan jobbnak látták, hogy inkább Magyarországra szökjenek. Három szlovák csendőr volt, aki a határt őrizte, 42 000 koronát és 3 hízót adtak nekik, ha egy meghatározott este 18 órától reggel 6 óráig nem őrzik a határt. 1947. február 4-én az éj leple alatt sok család átköltözött Abafalváról magyar területre. Amivel tudták, szekérral, szánkóval – mivel hó volt –, háton batyúval hordták, majd a határ vonalától pár méterre lepakolták az ingóságokat, és fordultak vissza. Senki nem nyúlt egymás dolgaihoz. A Magyarországon élő rokonok, ismerősök már várták őket. Közben azonban már szlovákokat telepítettek az egykori urasági épüle-

¹⁹ Saját gyűjtés, Magicz Barnáné (1927), Putnok, 2021. június 27.

tekbe, és ők látták, hogy nemcsak kézi poggyással menekülnek át Magyarországra, hanem amit lehet, elhoznak, és akkor betelefonáltak a tornaljai katonaságnak, akik este 20 órakor lezárták a határt. A családoknak csak egy része tudott átjönni, és sok személyes tárgy is a határon túl rekedt – volt, aki a következő hetekben jött át, mások titokban csempészték saját vagyonuk egy részét, amit tudtak. Volt azonban, aki ott maradt, és sokaknak tulajdonuk döntő része is.

Más családok ettől függetlenül kerültek át Magyarországra, mint például Erdős István és családja:

„1947. I. 28-án jöttünk át Magyarországra. Átjövetelem oka: 1946-ban megbetegedtem, az ottani kezelőorvosom 1947 januárjában átutalt Budapestre, hogy betegségemen segítsenek, mert Csehszlovákiában nem tudtak rajtam segíteni. Budapesten voltunk addig, amíg megtudtuk, hogy mi lesz velem, ez belekerült egy hétbe, akkor a feleségem és a fiam visszajött Budapestről. Egy 80 éves anyám volt odahaza, egyik este az a szlovák, aki a lakásba költözött, útnak indította, menjen a lányához Serényifalvára.²⁰ Amikor a feleségem és a fiam hazaérkeztek Budapestről, a lakás már el volt foglalva. Így kénytelenek voltak visszajönni Magyarországra, mert a csendőrség kiutasította őket. És így minden ingó és ingatlan vagyonunk ott maradt, minden kártérítés nélkül. Így maradtunk Magyarországon.”²¹

Időközben ugyanis nemcsak kitelepítettek embereket a faluból, hanem zajlott egy ellenkező irányú folyamat is. 1946-ban ugyanis romániai szlovákokat költöztettek be a községbe, akiket 1948-ban Kassa mellé vittek tovább. Helyükre Románia ruszinok lakta területeiről érkezett evangélikus lakosság. Ezzel azonban már nemcsak a nemzetiségi, hanem a felekezeti viszonyok is megváltoztak, mivel Abafalva lakói korábban túlnyomórészt római katolikus vallásúak voltak.²² Köztük azonban magyar eredetűek is voltak. Molnár Márta édesapja még tudott magyarul, lánya azonban, aki egy Csehországból később hazatért, korábban oda deportált család férfitagjának felesége lett, nem.²³ Abafalvára később Breznóbánya környékéről szlovákok is költöztek.²⁴

Az újonnan a községbe érkezők nagyrészt a cseh-morva területekre szállított családok házaikapták meg. A már Magyarországon élő Magicz Barnánának szörnyű érzés volt mindezt látni:

„És én átmentem szökve éjszaka a földeken, mert a tojó libát a szomszédnak adta oda anyuka, hogy vigyázzon rá, mert Juliska jön érte, meg egyebeket is. De a libát föltétlen, mert egy nagyon szép fehér tojó liba volt. Elmentem érte éjszaka. Ott aludtam. Majd másnap jöttem vissza. Bementem a spajzba, ott volt egy ilyen kisablak, és pont szembe

²⁰ Ma Serényfalva.

²¹ Erdős István visszaemlékezése. Serényifalva. Saját gyűjtemény.

²² Gecse A. 2021. 26.

²³ Saját gyűjtés, Kovács Balázs (1933–2018), Abafalva, 2017. január 29.

²⁴ Saját gyűjtés, Molnár Józsefné (1930), Abafalva, 2017. január 29.

volt a mi ajtónkkal, mert egy haj alatt laktunk. Nézek oda...sétál az anyám ruhájában, a ruszin asszony ment az ölbe fejni. Elment. De nem jöttem el az ablaktól, ott maradtam. Egyszer nyílik az ajtó. Az én iskolatászámmal megyen a ruszin gyerek iskolába. Akkor már nem kell egyebet mondani, hogy mennyire fáj nekem a szívem...²⁵

Mások az átszökött abafalviak otthonaiba költöztek. De hova kerültek nagyrészt a titokban átmenekült családok? Erdős Istvánék Serényifalván testvérénél, Margitéknál, Nagy Barnabáséknál laktak egy ideig, majd a szemközt lévő, eldeportált és vissza nem térő zsidó Fleischer család házáat kapták meg.²⁶ A Magyarországra kerültek Serényifalva mellett, legnagyobbbrészt Bánrévén, Putnokon és Hét településen találtak új otthonot. Bánréve természetesen azért is volt az egyik fő célpont amellet, hogy a legközelebb eső falu volt, mivel a vasútnál dolgozó abafalviaknak már voltak ott ismerőseik, akik szívesen segítették a határon túlról érkezőket.

Mit tudtak mindezekről a Szovjetunió légereiben a civilként elhurcoltak? Legtöbben semmit. Talián Irmát civilként hurcolták el 17 évesen, családja pedig átszökött Magyarországra a következő években – amiről ő mit sem tudott a Szovjetunióban. Irma egyszer egy levelet küldött hozzátartozóinak egy, a cseh-morva területek környékére hazainduló lengyel fogolytársával, ami még az oda elvitt abafalviakhoz is eljutott:

„Egy nagyon szép emlék nekem, mikor a lengyelek jöttek haza, akik még ott maradtak. Az egyik lengyel, az mondja nekem, hogy írjak levelet, ő elviszi nekem, hazaviszi. És én írtam egy hosszú levelet – de már ez úgy második évben, akkor a végén. Odaadtam a lengyelnek, én azt el is felejtettem. Ez az Ondrejcsák, ezeket is kivitték oda dolgozni.²⁷ (...) No, (...) ez a lengyel és ő valahogy összejöttek, hogy az ő falujukból is mondja az Ondrejcsák, hogy Abafalából²⁸ is mennyit elvittek, meg hova. És akkor valahogy rájött a lengyel, hogy ő hozott egy levelet, de ugye, rajta volt a cím, Abafala meg minden, és akkor odaadta ennek az Ondrejcsáknak, a közvetlen szomszédunknak. És ez olyan jó szomszéd volt (...) És odaadta ennek a Jánosnak, és hazahozta. És ezt a levelet felolvasták a templomban.²⁹ (...) És hazahozta a levelet, és felolvasták a templomban, ezt később tudtam meg.³⁰

²⁵ Saját gyűjtés, Magicz Barnáné (1927), Putnok, 2021. június 27.

²⁶ Saját gyűjtés, Nagy Józsefné (1934–2009), Encs, 2008. szeptember 12.

²⁷ A cseh-morva vidékekre deportálták.

²⁸ A népnyelvben sokszor Abafalaként nevezik Abafalvát.

²⁹ A Talián család tehát ekkor már nem élt Abafalván.

³⁰ Saját gyűjtés, Majdák Ferencné (1927–2022), Bánréve, 2016. augusztus 7.

A hazatérők és az új világ

Lassan szállingóztak haza a messzi tájakra korábban elkerült abafalviak – már akik életben maradtak. A civilként elhurcoltak egyötöde sosem tért haza, de a túlélők további életére is maradandó hatással voltak a kint tapasztaltak, gondoljunk csak a különféle egészségügyi problémákra vagy a lelki sérülésekre. Volt olyan eset is, hogy a kint történeteket már itthon bosszulták meg. Az összegyűjtés idején *polic*nak kinevezett abafalvi Varga Bélát is elvitték a szovjet lágerekbe, aki ott „hajcsár” lett, hatalmával visszaélő munkavezető. A hazatérő egykori önkéntes rendőrt Abafalván ezekért az elkövetett sérelmekért revansot véve, megverték a fogságból hazatérő egykori civilek.

A háborút és a szovjet fogolytáborokat túlélő egykori katonák és leventék, valamint a „málenkij robotot” átvészelő emberek sokszor mit sem tudtak arról, mi várja őket odahaza. Írásbeli visszaemlékezése alapján az Erdős Istvánnal rokon Erdős Ferenc a háború végén került ki a frontra, majd onnan katonaként szovjet fogságba. Onnan hazatérve szembesült azzal, hogy családtagjait Csehországba telepítették, egykori házukban pedig más lakik:

„Abafalváról 1944-ben behívtak katonai szolgálatra, és 1945-ben fogságba estem, így kerültem szovjet fogságba. 1947-ben hazatértem, de az akkori cseh kormány feleségemet eldeportálta Csehországba. Hazatértemkor így lakásom már el volt foglalva, egy ruszin lakott benne, nem tudtam hová menni, így kerültem Magyarországra, mivel 1938-tól itten dolgoztam, de lakásom ottan volt. Hazatértem után két hétre feleségem megszökött, hogy hozzám kerüljön. Ezen kívül semmi hibám Csehszlovákiával nincsen. Azért nem tudom, hogy az enyémet miért konfiskálták el. Továbbá az apai hagyatékkal nem tudom, hogy mi van, mivel édesapám még 1944-ben elhalt, és akkor távollétem miatt intézve nem lett, és telekkönyvben nem szerepel. Ezen vagyontárgyak minden adósság nélküliek, adója 1949-ig fizetve volt.”³¹

Az 1948-ban hazaérkező Talián Irmát a miskolci vonatpályaudvaron is nagy meglepetés érte, mikor megtudta, hogy családja már nem a közben Csehszlovákiába visszakerült Abafalván él, máshova kell hazamennie:

„Juli nenémék itt laktak Bánrévén, vasutas asszony volt, de nagyon fürge asszony volt. Szaladgált a peronon. – Irmus, Irmus – megtalált. Miskolcon, igen. Azt mondja, hogy ne menj Abafalába, ne menj be Bánrévére, keljél le Hétben! (...) Hogy miért Hétben kell nekem lekelni? Hát azt nem tudom, azt nem tudom, most miért Hétben kell lekelni? (...) Úgyhogy én elcsodálkoztam, hogy hát most miért vannak itt anyukaék. Nem tudtam. Hát ők ugye, átszöktek, akkor ott voltak. (...) Hát mi mentünk be Hétbe, de én sose, itt voltam Abafalában, én Hétben nem jártam.”³²

³¹ Erdős Ferenc visszaemlékezése. Putnok, 1958. január 27. Saját gyűjtemény.

³² Saját gyűjtés, Majdák Ferencné (1927–2022), Bánréve, 2016. augusztus 7.

Az információs csatornák azonban működtek határon innen és túl: például Abafalvára is nagyon hamar eljutott annak híre, hogy Irma hazajött – a vasutasok révén könnyen terjedtek a hírek. A nagynénje a határon lévő laktanyában dolgozott takarítónőként, így jóban volt az ottani csendőrökkel, a személyes ismeretség segítségével át is tudtak menni azonnal Magyarországra, mivel azok átengedték őket:

„Mikor hazajöttem, már délután jöttek át, a Talián Józsi bátyának a felesége is, akkor ez a Klinko Bözsi is, az is le van ott fényképezve, egyiknél villa volt, a másiknál kapa volt, így keresztül, szöktek át, már akkor itt határ volt, már azok ott voltak Hétfen. Akkor Bánrévéről jöttek. Apuka szolgálatban volt Bánrévén. Akkor jöttek, tele lett az egész lakás. Akkor Erdősék, keresztapaék, voltak az elsők, Erdős Ferenc,³³ (...) akik átjöttek, akik jöttek oda Hétfé. Mikor hazajöttem. Megtudták, hogy hazajöttem. (...) Már tudták Szlovákiában is ugye, mert ez a motorka járt keresztül, és akkor már telefonált oda is, abafaliak is dolgoztak a lénártfali³⁴ állomáson, rögtön tudták, hogy ki jött haza, meg minden. Úgyhogy aki tudta, már jött oda Hétfé. Én meg el voltam ájulva, hogy miért nem haza vittek. Miért vannak itt anyukaék, nem tudtam. Szóval nem tudtam.”³⁵

A civilként hazatérő Kovács István ideg-összeroppanást kapott, amikor hazatérve másokat talált családi házában – utána évekig kezelni kellett őt emiatt. Lánytestvéreék a cseh deportálás elől Magyarországra, Bánrévére menekültek, míg a többieket el is vitték oda az egyik transzporttal. Csak az idős dédmama maradt, akit azonban nem mertek egyedül hagyni, így őt is átcsempészték Bánrévére. Kovács István később addig-addig fenyegette az otthonukban élő ruszin családot, mígnem azok ezt megelégtelve új ingatlant igényeltek, és így visszakerült az a család tulajdonába. Közel két év után haza is tértek rokonai a cseh vidékekről – ekkor a dédmamát is visszakisérte hét éves dédunokája Abafalvára –, és általában minden oda deportált visszakerült szülőföldjére. Marasztalták volna ott ugyan őket, nem is lett olyan rossz helyük mezőgazdasági munkát végezve – összehasonlíthatatlan volt a szovjet fogságban lévőek életével –, de csak nagyon kevesen maradtak ott.³⁶ Házaikban azonban már túlnyomórészt mások laktak, így rokonaik, ismerőseik fogadták be őket, és nem mindenki kapta vissza idővel eredeti otthonát. Persze az is „keserves” volt, ha ideiglenesen kellett más-hol lakniuk...³⁷

A megpróbáltatások azonban nem értek ezzel véget. Míg az 1940-es évek második felében a visszaemlékezések szerint a határőrök sokszor emberségesek voltak, és ennek köszönhetően nagyon sokan tudtak átszökni, ingóságokat áthozni, addig a későbbi időszakban az új szabályok eredményeképpen megehezedett a határátlépés. Ezzel pedig a kapcsolattartás is a határ két oldalán élő rokonok között is. Volt, aki csak az édesapja temetése utáni napon

³³ Ők viszont ekkor már Magyarországon éltek.

³⁴ A helyi népryelvből Sajólénártfalvát sokszor Lénártfalának nevezik.

³⁵ Saját gyűjtés, Majdák Ferencné (1927–2022), Bánréve, 2016. augusztus 7.

³⁶ Saját gyűjtés, Juhász Istvánné (1941), Serényfalva, 2022. január 14.

³⁷ Saját gyűjtés, Kovács Balázs (1933–2018), Abafalva, 2017. január 29.

kapta meg az engedélyt, hogy arra elmenjen... Mások csak a határ közvetlen közelében lévő bokrok, cserjék mellett elbújva láthatták percekre már a szomszédos országban később megszületett unokáikat. Később ez a szigorú rendszer ugyan jelentősen lazult, azonban az abafalvi családok a mai napig nem tudják kitörölni emlékeikből a velük történt szörnyűségeket, sőt, transzgenerációs traumaként a következő generációk is hordozzák magukban szüleik, nagyszüleik történetét.³⁸

Az Abafalváról málenkij robotra elhurcoltak és a cseh-morva területre deportáltak emlékműve. (Forrás: <https://www.wikiwand.com/hu/Abafalva> Letöltés ideje: 2022. február 27.)

Összegzés

A második világháború vége nem jelentette az abafalvi családok nehézségeinek befejeződését. Pár héttel a front átvonulása után újabb szovjet csapatok jelentek meg, akik fogásba hurcoltak el közel hetven helybélit. Már ebben az időben megindultak a szökések Magyarországra, amelyek akkor gyorsultak fel, hogy eljutott a cseh és morva területekre történő deportálás híre, ami 1947 elején meg is történt. Minderről a fogolytáborokban lévők nem tudtak semmit. A Szovjetunióból hazatérve meglepően tapasztalták, hogy családtagjaik már máshol laknak, vagy éppen egykori otthonukban idegenek élnek. Ugyanis Abafalvára közben ruszinokat és szlovákokat telepítettek be. A cseh és morva területekre kitelepítettek zöme is hazatért idővel, azonban döntő részük nem térhetett haza egykori házukba. Ugyan a nagy népességmozgások az évtized végére megszűntek, ezeket a traumákat – amelyekből több is kijutott egy-egy családnak – életük végéig hurcolták, hurcolják magukban elszenvedőik, és leszármazottaik is. Abafalva esetében célszerű tehát

³⁸ Saját gyűjtés, Magicz Barnánéval (1927), Putnok, 2021. június 27.

egységében vizsgálni az 1940-es évek szinte párhuzamosan zajló eseményeit, hogy azok milyen hatással lettek az itteniek életének alakulására. Ezt az is szimbolizálja, hogy a helyi templom falán egymás mellett van a „málenkij robot” és a cseh deportálás emléktáblája, amely eseményekről minden év januárjában megemlékeznek az itt élők és az elkerült családok, családtagok.

Hivatkozott irodalom

Az 1941. évi népszámlálás. 3/a.

1983 *Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Gecse Annabella

2021 *Gömör szíve. Tanulmányok a dél-szlovákiai Gömör népi vallásosságáról*. (Lokális és regionális monográfiák, 9.) Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Intézet, Somorja-Komárom.

Koós István

2006 *Nagybalogi tragédiák*. Rákóczi Szövetség – Balogvölgyi Helyi Szervezet, Nagybalog.

Lehotai Aladár

2018 „Málenkij robot”. *Gömöriek a szovjet lágerekben*. Hagyományok és Értékek PT. SNM – A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, Pozsony.

Nagy Péter

2017 *Távol a szülőföldtől. Ózd vidékiek szovjet fogságban*. Ózdi Német Nemzetiségi Önkormányzat, Ózd.

Popély Árpád

2007 A szlovákiai magyarság csehországi deportálása. In Molnár Imre – Szarka László (szerk.): *Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 48–66.

Stark Tamás

2006 *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Budapest.

Varga Éva Mária

2009 *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonicana, Budapest.

Vida István (szerk.)

2005 *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. július. Dokumentumok.* Gondolat, Budapest.

Felhasznált források

Erdős Ferenc visszaemlékezése. Putnok, 1958. január 27. Saját gyűjtemény.

Erdős István visszaemlékezése. Serényifalva. Saját gyűjtemény.

Adatközlők listája

Juhász Istvánné (1941)

Koleszár János (1927)

Kovács Balázs (1933–2018)

Magicz Barnáné (1927)

Majdák Ferencné (1927–2022)

Molnár Józsefné (1930)

Nagy Józsefné (1934–2009)

Ondrejcsák Zoltán (1932)

Mohay Tamás

Felvidéki telepések Baranyában. Vázlat a beilleszkedésről

Bevezetés

Az utóbbi bő három évtizedben az 1947–49-ben lezajlott magyar-csehszlovák lakosságcsere történetéről megszülettek átfogó és egyes régiókra vonatkozó feldolgozások.¹ Eközben sokkal kevésbé ismert, hogy a szerteszét szórt felvidéki magyarok új lakóhelyein hogyan zajlottak a társadalmi beilleszkedési folyamatok. Egyetemi hallgatóként az 1980-as elején ebben a témában végeztem gyűjtőmunkát a Baranya megyei Bólyban (korábban Némethbóly), amiből 1983-ban Barabás Jenő irányításával a szakdolgozatom készült.² Tanulmányomban most erre támaszkodva vázolólok fel a címben foglalt téma néhány kiválasztott vonatkozását.

1983-ban – Janics Kálmán alapvető, és akkor még csak Svájcban kiadott könyvén kívül³ – alig volt a témába vágó feldolgozás.⁴ Ilyenek csak 1990 óta jelentek meg nagyobb számban: fontos könyveket írt vagy állított össze Ujváry Zoltán, Vadkerty Katalin, Zalabai Zsigmond, Szarka László, Molnár Imre.⁵ Az áttelepítések utáni helyzetről ezekben is többnyire csak elszórt megjegyzéseket találunk. Kugler József több tanulmányt és könyvet írt az alföldi szlovák környezetbe került felvidékiekről, és a helyben maradt, illetve áttelepült szlovákokkal is foglalkozott.⁶ Értékelése szerint a lakosságcsere a hazai szlovákokra csapást mért: az enklávékat szórványokká, diaszpórákká változtatta, alaposan megnehezítette az anyanyelv továbbadását, szinte belekényszerítette a népcsoportot az asszimilációba. Eközben az áttelepültek is sokkal rosszabb helyzetbe kerültek, mint ahogy remélték: a nem tömb szlovák területre kerülvén, ott is szinte kisebbségi helyzetben találták magukat – hasonlóan a baranyai svábok közé került felvidékiekhez.

1981–83-ban, bő harminc évvel az események után még szép számmal elérhetőek voltak a felnőttként vagy fiatalként áttelepítettek. Az ő nemzedékük küzdött meg a leginkább az idegenség-tapasztalatokkal, gyermekeik és unokáik már otthonosabban érezték magukat, vagy egyszerűen szétszóródtak.

¹ Bagi G. 1992., Bagyinszky M. 2018., Fazekas Á. 2001., G. Jakó M.– Högye I. 1995., Molnár I.– Szarka L. 2007., Szabó A. F. 1991., Szederjesi 2010., Vadkerty K. 1999.

² Mohay T. 1983. A „néprajzi jelen” ideje ez esetben ezért a gyűjtési időre vonatkozik.

³ Janics K. 1979.

⁴ Tószády J. 1949., Komanovics J. 1970., Krupa A. 1970., 1972. Thiery Á. 1971.

⁵ Néhány fontos mű: Ujváry Z. 1991., Vadkerty K. 2007., Zalabai Zs. 1995., Szarka L. 2003., Molnár I.– Szarka L. 2007.

⁶ Kugler J. 1996., 2000., 2015.

A felvidékiek sokkal kevésbé alkottak koherens társadalmat, mint pl. a Bácskából menekült bukovinai székelyek, az elnyomott, kitelepítéssel sújtott németiség pedig a maga módján évtizedekig igyekezett többé-kevésbé láthatatlan maradni. Mindkét csoportot egyaránt sújtotta a kollektívizálás. Ez ugyan hozzájárult a lassú közeledéshez, de a gyűjtés idején még nem beszélhetünk teljes körű asszimilációról.

A beilleszkedés vizsgálatára az egy-két faluban végzett elmélyültebb munka látszott alkalmasnak. A kutatáshoz olyan falut akartam választani, ahol viszonylag számos és egy helyről származó telepés van. Statisztikák híján becsléshez kellett folyamodnom az *Új Otthon* című hetilap (1947–1949) telepítési adatai alapján,⁷ továbbá felderítő gyűjtéseket végeztem Hajóson, Csávolyon, Bácsbokodon, Bátaszéken, Dunaszekcsőn, Szederkényben és Móron. Választásom Baranya megye mohácsi járásában Bólyra (korábban Németbóly) esett. Itt élt a háború végéig a legtöbb sváb, és ide került 1947–48-ban a legtöbb felvidéki.

Bóly a mohácsi járásban a baranyai németek/svábok egyik központi települése. Az 1730–60-as években lezajlott betelepülés után dinamikus fejlődésnek indult. 1771-ben mezőváros lett, fejlett kereskedelemmel, iparossággal, intézményekkel, polgárosodó parasztsággal. Százhusz év községi jogállás után 1998-ban újra város lett: Mohács után a legjelentősebb központ egy előregedő, elnéptelenedő aprófalvas térségben. Egy 1998–2000 közti kutatás azt találta, hogy „Bóly 1990 után tapasztalt fejlődése, várossá válása háttérben polgárainak az elődöktől örökölt értékrendje áll”, a serénység, takarékoság, precíz, pontos munka, és ez szoros összefüggésben áll a 20. század közepéig többséget alkotó svábság uralkodó mentalitásával.⁸ A lakosság mai száma valamivel négyezer alatt van.

Negyed múltja csaknem ezer évre nyúlik vissza.⁹ Jómódú parasztfalu volt a Vág mentén, fejlett árutermelő kertészkedéssel, egyesületekkel, gazdag intézményhálózattal, öt felekezettel. A falut a kitelepítés Bólynál még erősebben érintette: a magyar lakosság csaknem egyharmadát, mintegy 1600 személyt kényszerítettek lakóhelyváltásra. Az ő helyükbe szlovákok érkeztek kb. 1700-an, főként Nagybánhegyesről. Mai népessége 3300 körül van.

Európai telepítések

A magyar-csehszlovák lakosságcsere szélesebb európai összefüggésekbe és előzményekbe ágyazódik be. Már az első világháború után létrejött nemzetállamok is alkalmazták a módszert az etnikai kisebbségüktől való megszabadulás érdekében. Bulgáriából 1920 után kb. 30 ezer görög, az egész kisebbség 75%-a távozott el, cserébe jött kb. 54 ezer bulgár Törökországból. A Görögország és Törökország közötti lakosságcsere keretében 1923-tól kb. 190 ezer görög és 356 ezer török cserélt helyet. A második háború idején lezajlott milliós nagyságrendű német és szovjet áttelepítések következtében már megvolt az a tapasztalat,

⁷ Új Otthon hetilap, 1947–1949.

⁸ Barakonyiné Winiczai, 2001.

⁹ A településről 2011-ben jelent meg szakszerű falutörténeti monográfia a faluból elszármazott történész professzor, Izsák Lajos szerkesztésében. Izsák L. (szerk.): 2011.

hogy államközi egyezmények alapján lehetséges a teljes kisebbségcsere, hogy a parasztok is könnyen mozgathatók, és a városi népesség körében sem kell kevesebb propaganda és nyomás, mint a parasztoknál. Tudták már, hogy a gyors telepítés eredményesebb, mint az elhúzódó; a vasút mellett jól használható a teherautó, és még a ló- és ökörfogat is, akár száz- ezrek megmozgatásánál is. Tudták, hogy a siker esélyei jobbak a kétoldalú népcserre esetén (még ha nincs is meg a számszerű egyenlőség), így az újonnan érkezetteknek házat, földet, eszközöket lehet adni.

Az 1945 és 1955 között megmozgatott népesség legnagyobb részét a németek tették ki: a „kollektív felelősség” elve alapján Kelet-Európából kb. 13 milliónyian hagyták el eredeti lakóhelyüket. Kb. 4,3 millió lengyel települt át az újonnan megkapott nyugati területekre, köztük 1,5 millió kitelepített és 200–250 ezer menekült a Szovjetunióhoz került korábbi lengyel területekről, továbbá kb. 190 ezren az emigrációból hazatértek közül, valamint Lengyelország belső területeiről. Megjegyzendő, hogy a lengyel-szovjet lakosságcsere csak az 1939. szeptember 17. (Lengyelország szovjet megtámadása) *előtti* lengyel állampolgárokat érintette, kimaradtak viszont az 1939. szeptember 17. előtti Szovjetunióban (tehát az 1939 előtti lengyel-szovjet határtól keletebbre) élt lengyelek. Cserébe az új határok közötti Lengyelországban maradt ukránokat, fehéroroszokat és litvánokat, kb. 520 ezer embert szállítottak a Szovjetunióba. A lakóhelyválasztás szabad volt; ha az áttelepülők földművesek voltak, két, ha városiak voltak, egy tonnányi saját holmit vihettek magukkal, a visszamaradó ingóságokért és ingatlanokért pedig nem járt kártérítés.

Lakosságcsere-egyezményt kötött a Szovjetunió Csehszlovákiával is: ennek eredményeképp kb. 27 ezer cseh és szlovák hagyta el Kárpát-Ukrajnát. Az áttelepülők magukkal vihettek ingóságait, és hátrahagyott ingatlanokért kártérítésben részesítették őket. Volhíniából is áttelepült kb. 28 ezer cseh, 19. század végi emigránsok utódai. Csehszlovákián belül kb. 1,8 millióan költöztek át a szudétanémet területekre. Bulgáriából kitelepítettek kb. 157 ezer törököt. Mindent összevéve, Európában 1945 és 1955 között kb. 20 millió ember hagyta el eredeti lakhelyét.¹⁰

Természetes, hogy az új telepések beilleszkedése sehol sem volt könnyű. Finnországban például az áttelepült ingevónok arra kényszerültek, hogy visszatérjenek korábbi lakóhelyükre, a Szovjetunióba; az újonnan érkezett karéliei telepéseknek új helyükön nemcsak a szűkösebb vagyoni körülményekkel kellett szembenézniük, hanem a helyi, különösen a svéd lakosság barátságtalan attitűdjével is.¹¹ A beilleszkedésükről készült disszertáció a tradíciók változását a megváltozott környezettel és az általános modernizáció hatásaival magyarázza. Az áttelepültek nagyobb mértékben tartották meg ételleiket, klubszerű tevékenységeiket és szomszédlátogatási szokásaikat, míg az otthon maradtoknál inkább a családi élettel kapcsolatos szokások, a temetési rítusok, a családi munkamegosztás jellege és a munkavégzés bizonyos fogásai konzerválódtak.¹²

Más volt a helyzet Lengyelország nyugati, nagymértékben elnéptelenedett területein, melyek gyors betelepítése a háború után megtartásuk zálogának tűnhetett. Az ottani beil-

¹⁰ Schechtman, J. B. 1962.

¹¹ Schechtman, J. B. 1962. 30.

¹² Kovalainen, P. 1972. 104–110.

leszkesedésnek is megvoltak a maga hullámhegyei és hullámvölgyei, gazdaságilag éppúgy, mint pszichológiailag. A bizonytalanság érzése csak az 1950-es évek végén kezdett eltűnni; a telepesek addig „bőröndjeiken ültek”, ami visszafogta a nyugati területek fejlődését. A kormány sokat tett, hogy emelje a terület kulturális színvonalát, gyermekotthonokat, óvodákat, általános iskolákat, szakiskolákat és tanfolyamokat létesített. A legerősebb kapcsot a különböző csoportok közötti házasságok jelentették, amik fokozatosan eltüntették a különbségeket. A népesség itt fiatalabb volt, magasabb volt a házasságkötések és a gyermekszülések aránya, mint az ország más vidékein.¹³

Ki- és betelepítés

A rendelkezésre álló 1947-es adatok szerint Negyedről 381 családot, 1513 személyt telepítettek ki. Ők együtt a falu 1938-as magyar lakosságának 31,6%-át, a járás 8 falujából összesen kitelepítetteknek 33,2%-át tették ki.¹⁴ Ennyi ember egységes tömbben való elhelyezésére gondolni sem lehetett. Az áttelepítés során amúgy is érvényesülő, ha talán nem is kimondott elv volt, hogy az áttelepítetteket lehetőleg szórják szét. A negyedik úgy tartják számon, hogy a falu felét kitelepítették és 32 községbe szóródtak szét. „Szoktuk mondani, hogy akkor lesz a világ vége, amikor a negyedi ember mind otthon lesz”. Nagyobb számban telepítettek negyediket a mai Békés megyébe, Csanádaltalbertibe és Nagybánhegyesre, illetve vizsgált falunkba, Bólyba és környékére, Babarcra, Szajkra, valamivel távolabb a tolnai Mözsre. A Bólyba kerültek családi statisztikai lapjai 69 családot, 220 személyt tartanak nyilván.¹⁵ Bóly esetében félig-meddig tudatosan tartottak együtt nagyobb telepescsoportot: a Baranya megyei Betelepítési Bizottságban Tóth Imre, egy református lelkész igyekezett, hogy Bólyban, a színtiszta katolikus faluban református gyülekezetet hozzon létre. Volt olyan család, amelyik első helyéről azért költözött Bólyba, hogy ott az iskolázást biztosítsa a gyerekeknek. Az érkező negyedik között volt jó pár iparos (cementárus, hentes-mészáros, kőműves, cipész, asztalos, gépészkovács, rőfös, szabó), akiket külön szerelvényvel hoztak, és talán a megélhetésüket akarták biztosítani azzal, hogy népes, központi, korábban is sok iparost eltartó faluba telepítették őket.

Amikor 1947 nyaratól kezdve a negyedik megérkeztek, Bólyt már felkavarta a németek kitelepítése, ami 1946 nyarán 48 családot érintett. Az 570 ember akkor a lakosságnak mintegy egyhatodát tette ki. Helyükbe a felvidékiek előtt pár hónappal érkeztek telepesek a Bihar megyei Csökmőről, Újirázról és Irápusztáról, akik a földosztás során otthon nem jutottak földhöz. A kb. 30 család egy része uradalmi cseléd volt, a többiek falubeli nincstelének. 1947 szeptemberében Bólyból újra kitelepítettek 80 családot, akik az utolsó, 1941-es népszámláláskor német anyanyelvűeknek vallották magukat.

¹³ Schechtman, J. B. 1962. 257. és 237–238.

¹⁴ Thirring L. 1939., Új Otthon II. (6)

¹⁵ Baranya megyei Levéltár, Áttelepítési iratok, Németbóly. Hasonló adat: Izsák L. (szerk.): 2011. 361–364.

Az áttelepítés emlékezetben őrzött okai jól jelezték a sorsuk ellen semmit sem tehető emberek kiszolgáltatottságát.

„Akkor ez ilyen nemzetközi egyezmény volt, pedig mi nem akartunk jönni. Ahogy Hitler nem tudta megoldani a zsidókérdést, ugyanúgy a csehek sem a magyarokat, és azt hitték, hogy majd a kitelepítés...”

„Ott vannak a temetőbe az őseink; minden egyes bokor ismerős a határba, ugye, és hajánál fogva kihúzni onnét, teneked itt keresnivalód nincs, elmész ide vagy oda, az országnak a másik részére. Én nem is tudom, hogy ezek...”

„Beleeszköztünk, beletörődtünk, hogy ide kellett jönnünk, de belenyugodni nem nyugodtunk bele most sem. Itt csak házunk van, ott az otthon, ezt nem tudom elfelejteni.”

Sajnos, igen keveset tudni a felvidékieknek juttatott ingatlanokról. Mire ők megérkeztek, a faluban voltaképpen már befejeződött a földosztás, ami már a felvidékiek megérkezése előtt is erősen érintette a helybeli (kitelepített) németek földjeit.

Berendezkedés

A telepítésnél az volt a szabály, hogy 15 holdnál nagyobb birtokot az sem kaphat, aki ennél nagyobbat hagyott otthon. Az egyetlen általam ismert föld-kiutalásból is az derül ki, hogy a kiosztott birtokoknak több mint a fele 7–9 holdas volt (kerekítve, és a szőlőket nem számítva). Földet kaptak azok az iparosok is, akiknek otthon nem, vagy alig volt földjük; ezek néhány évig dolgoztak vele, aztán mielőbb igyekeztek megszabadulni tőle, eladták, lemondtak róla, feleségük belépett vele a téeszbe, mialatt ők korábbi szakmájukat folytatták. Ez nivellálta az áttelepítettek közötti vagyoni különbségeket.

Ha a földek kiosztásánál nem is, a házak juttatásával nagyjából megmaradtak az áttelepítettek közötti otthoni különbségek. Bólyban magában is jól elkülönült a 4–5 ablakos, kapubejárós nagygazda-házakkal beépített széles főutca a közép- és kisbirtokosok-lakta keskenyebb, kanyargósabb utcáktól, melyek kétoldalt körülfogták az előbbieket. „Itt a nagyobb gazdák tudtak fizetni, valahol, valakinek, azok jobb házakat kaptak. Nekünk is jobb volt kijelölve, de nem tudtunk fizetni, aztán mégsem azt kaptuk meg, hanem egy rosszabbat.”

A házak nagyságán, elhelyezkedésén, a melléképületeken kívül komoly különbséget jelentett az is, hogy üresen kapták-e meg és a maguk urai lehettek-e benne, vagy benne lakott (a hátsó szobában) a volt házigazda. Sokan voltak, akik hónapokig, vagy egy évig is együtt laktak az előző tulajdonosokkal.

„Ezt a házigazdát is kitelepítették, pedig benne volt a telepítési bizottságban előbb. Az itteni házigazda aztán 3 év után visszajött, itt lakott 14 évig, jól megvoltunk ... együtt nevelkedtek a gyerekek. Ők is sorsüldözöttek voltak, mink is.”

„Két évig együtt laktunk a házigazdákkal, nem is egyszerre költözködtek el. Öt év múlva jött vissza, hogy nem vihetné-e el a darálót, amit akkor itt hagyott. El is vitte, aztán eladta 1500 forintért.”

„Az elején mi fele házban laktunk, a másik felében a tulajdonos lakott. Az még elfogadta a köszönést, de sokan azt sem fogadták el. A bolyiaknak van egy csúnya szokása, köszönni nem köszöntek, csak bámultak az ember után gúnyosan. Ez egy kicsit érthető. Úgy érezték, hogy ha te nem jöttél volna ide, akkor mi maradhattunk volna.”

A megkapott házakat a fiatalabbak hamarosan elkezdték átalakítani. A konyhai nagy, szögletes, 12–16 kenyeres, de csak kényelmetlenül fűthető, alacsony ajtajú kemencéket, hacsak lehetett, pár év alatt kibólták, ezzel együtt megszüntették a szabadkéményeket is. A rakott spahertek helyébe saját, otthonról hozott tűzhelyeiket tették. Ha a házigazdák kiköltöztek, a két konyha közül az egyiket átalakították szobának. Megjavították a tetőt, cserepeztek, paláztak. Szokatlan volt számukra a helybeliek pólyás födémje, az otthoni gerenda vagy deszkafödémhez képest. A folyosót ritkán toldották, vagy bontották le. Bevakolták a falakon kívül vezetett, vagy leszakadt villanyvezetékeket. Tíz-tizenöt év múlva, az 1960-as évek elejétől, amikor már sok öreg meghalt, és már a gyerekként átkerültek is kezdtek házasodni, családot alapítani, kicserélték a padlót parkettára, megnagyobbították az ablakokat, bevezették a vizet. Ekkortájt alakították ki a fürdőszobákat is a régi házakban. Lebetonozták a téglás kapubejárókat, ólakat. Az istállók állatok híján lassan átalakultak lomtárrá, szerszámokkamrává, hogy évek múlva majd a fiatalok kezén éledjenek újjá hizlaldaként, pulykakeltetőként.

Bútoraikat a felvidékiek szabadon áthozhatták. Nem ragaszkodtak mindenhez: ami régi-esnek, divatjamúltnak vagy fölöslegesnek látszott, azt otthon hagyták. Így például azokat a faragott asztalosládákat, melyekben a két háború között a jómódú öregek már csak irataikat, pénzüket tartották. Nem hozták át az öregekről maradt 3–4 fiókos sublótokat sem: sok helyet foglaltak, inkább felvágták tüzelőnek. Ládát és sublótot az áttelepüléskor már a helybeliek sem használtak. Az idősebbek szobáiban az ágyak, szekrények az 1980-as évek elején még sok helyütt otthonról valók voltak. A helybeliek bútorából nemigen tartottak meg maguknak, pedig voltak házak, ahová a kitelepítés, menekülés, rejtőzés közben a svábok összehordták, amit menteni akartak. Utóbb ezekért a gazdákat keresték, akkor persze nem jelentkezett senki. A gazdátlan és fölösleges bútorokat 1948 tavaszán kihordták a vásártérre és elárverezték. Az első új bútorok az 1950-es években a házasodásokkal kerültek a felvidékiek házaiba és lassan kiszorították a régebbieket. Tűzre kerültek az asztalok, ágyak; a szekrényeket padlásra, kamrába, fészerbe, istállóba állították a szerszámoknak. Eladni nemigen lehetett, mert nem lett volna kinek. Az itt megházasodott nemzedéknek nem kellett az ósdi bútorok, de addig nem dobálták ki őket, míg az öregek éltek. A legtöbb Fő utcai házban az 1960-as évek eleje óta megvett, különböző stílusú szobabútort találni.

Bóly azok közé az – országosan is, a megyében is ritka – falvak közé tartozott, ahol 1946-ban már volt vízvezeték.¹⁶ Mégis sajátos nehézséget okozott az áttelepítetteknek a víz. Otthon egyrészt a Vág folyó lágyabb vizéhez voltak szokva, mosópadjukkal oda jártak

¹⁶ Orbán S. 1966. táblázat.

mosni, sulykolni a ruhákat. Másrészt ott artézi kutak voltak, amelyek vize melegebb és főleg lágyabb volt az itteninél.

„Amikor ide jöttünk, itt a víz teljesen ihatatlan volt. Olyan szokatlan volt. A svábok csak ebből a kútból ittak, a felvidékiek meg odajártak az artézi kútra, ott volt egy csap. A svábok csak nevettek, ők azt nem itták. A kútvíz nagyon kemény volt, főzni, mosni, mosakodni, mindent az artéziből hordtunk.”

Jó víz volt még a pincéknél, onnan sokan vitték a vizet.

„Vérhast is kaptam attól a víztől, ami itt a kútban volt. Nem tudtunk főzni vele, olyan meszes volt, csak az állatok részére volt jó. Olyan túros lett benne a szappan. Rágós volt benne a krumpli, a feketekávé édeskés, a húsleves zavaros, tejes. Babvizért a svábok is eljártak máshová, a sajátjuk sem volt jó. Meg kellett szokni, mindenre rá kellett gyűnni a magunk nyomorúságából.”

Mentalitás

Közvetlenül az áttelepítés után Tószády József írt rövid, de lényeglátó dolgozatot az áttelepített negyedeikről.¹⁷ Amit ő a régi otthon után az új otthon viszonyairól írt, az ugyan nem a Bólyba, hanem a Mözsre kerültre vonatkozik, de általánosabban érvényesnek mutatkozik ott is. Az áttelepítettek tudatában az otthon fogalmához tartozó, addig kristálytisza képzetek a legteljesebb mértékben összekuszálódtak, az otthon kialakult fordulatokkal jeleznek távolságokat („mint ide a farkasdi templom”); egyelőre szigorúan megtartják a hivatalos utcanéveket, dűlőneveket – ezekből így hiányzik az otthonra jellemző személyes viszony, minősítés.

„A közösség erkölcsi magárahagyatottságának természetes következménye az ... atomizálódás. A betelepítettek minden esetben csak mint természetes személyek viszonyultak a külvilághoz, nem mint kollektívum. ... A tájékozatlanság általános, bizalmatlanság és bizonytalanság figyelhető meg minden oldalon. ... Az új lakóhelyen élők több mint kétharmada még régi lakos, ezek keresik az összeköttetést a betelepítettekkel, ugyanakkor reflexszerűen éreztetik az ellenszenvüket és mindenben támogatja a régi lakosokat; a betelepítetteket könnyen minősítik hivatalan vendégnek, sőt tótoknak... Valószínű, hogy a bizalmatlanság gyökere nem a nemzetiségekben van, nem igazán németek ezek a németek. Erősíti a bizalmatlanságot, hogy minden egyes érkező vonatszerevény egzisztenciális veszélyt jelent a falu régibb és módosabb lakóira.”

¹⁷ Az álnév mögött Décsy Gyula áll, maga is negyedi származású, családjával együtt áttelepített. Később ismert nyelvészprofesszor lett.

Tószády kétféle viszonyulási formát summáz írásában: az egyik saját sérelmei okán jogosnak tartja a kárpótlást, és eközben inkább nem töpreng azon, hogy miből kárpótolják; a másik „öszönös népi humánus – vagy élehetlenség? – jegyében épp a legörökebb erkölcsi törvényt realizálja: amit magadnak nem kívánsz, ne tedd mással.”¹⁸

Ez a kettősség évtizedekkel később is kirajzolódik az emlékekből. „Eleivel soká ki se csomagoltunk” – ami persze nem tarthatott soká, hiszen élni, gazdálkodni kellett. Ám ami nélkülözhető volt, amire nem volt nap mint nap szükség, az bizony még évekig ládában maradt – ne kelljen újra csomagolni, ha hazamennek. A hazamenetel reményét az általános tájékozatlanság mellett két mozzanat is fenntarthatta: egyrészt a magyarok fő rosszakarójaként ismert Beneš hirtelen halála és a tömeges lakosságcsere leállítás 1948-ban, másrészt azok a hírek, melyek a csehországi deportált magyarok visszaszállingózásáról érkeztek. A hazatérés reménye legalábbis a felnőttek, idősebbek számára kapaszkodót jelentett a hirtelen elboruló ötvenes években. Dunaszekcsőn, ahol székely és csángó menekültek is voltak, és ez szembetűnővé tette a különbségeket, az áttelepítő lelkész számára is érezhető volt, hogy „gyökértelenek maradtak itt végig, kevés volt a gyerekek, az a küzdőképesség hiányzott belőlük. ... Hiányzott belőlük a népi erő. Végig nem érezték jogosnak, hogy ide tették őket a vagyoni. A felvidékiek meghunyászkodva, meghúzódnak helyezkedtek el, pedig munkás emberek, dolgoztak.” – A másik, „humanista“ magatartás a teljes vagyonával érkező, csak magára (és legfeljebb kapott földjére) utalt telepese öntudatából táplálkozott.

A felvidékiek számára az is nehézséget jelentett, hogy német falu(k)ba kerültek. „Itt német szót hallottam, egyik kisebbségből a másikba kerültünk”, és ha ez a kisebbségi helyzet a súlyát tekintve nem is mérhető össze a háború utáni Csehszlovákiával, mégis épp olyan fájó volt. Az ellentétek mégsem főként nemzetiségiek voltak, mint már Tószády is rámutatott; annál kevésbé, mert a bolyiak nagy része a háború előtt és alatt is „magyar érzelmű” volt és a Volksbund nem képviselt komoly erőt a faluban.

A kezdeti időktől kezdve megfigyelhető a felvidékiek elkülönülése a bihariaktól, a „telepesektől”; nem is vették magukra ezt az elnevezést, a *telepes* ma is az önként jötteket jelöli.

Az 1950-es években a betelepítettek és a helybeliek közötti lappangó ellentétek képe mára elhalványult, erősebb megnyilvánulásait éppoly szívesen felejtik el, mint ahogy mesélik, és az ötvenes évekkel kapcsolatban inkább másra emlékeznek.

Gazdálkodás

Az áttelepült negyedik gazdálkodási hagyományai, megszokott munkamódszerei és felszerelésük nem volt kevésbé fejlett, mint amit Bolyban találtak, azonban ez a tény mindkét csoport számára csak jó pár éves együttélés után vált nyilvánvalóvá: addig mindkét oldal öntudatának szerves része volt az a megbecsülés, amit a saját gazdálkodásuk iránt az addigi/korábbi környezetükben megtapasztalhattak. Negyed a Kisalföld, a Vág-mente régóta ker-

¹⁸ Tószády J. 1949. 50.

tészkesdő falvai sorába tartozott, és különösen szántóföldi káposzta-, valamint korai krump-
litermesztéséről volt nevezetes. Bóly pedig a mohácsi járás egyik leggazdagabb német faluja
volt, fejlett állattenyésztéssel és szőlőműveléssel. Saját magukat jó, sőt a legjobb gazdáknak
tudó parasztek találkoztak és kényszerültek együtt élni – olyan helyzetben, amikor ezt az
öntudatot megalapozni és fenntartani igen nehéz volt. Az áttelepítettek és a helybeliek egy-
ránt és joggal igazságtalanságok áldozatainak érezhették magukat, s mivel ezek valódi elkö-
vetői messze voltak, sértettségüket csak egymáson tölthették ki. Az első időkben az egymás
gazdálkodása iránti lenézés nem annyira a feltűnő hiányosságokból vagy ügyetlenségekből
fakadt, hanem inkább a távolságtartásból. Ennek már csak halvány nyomai az olysfajta
megjegyzések, mint hogy „a felvidékiek nem értettek a gazdálkodáshoz, csak a káposztával
foglalkoztak”, és viszont, hogy „a svábok nem értettek a kertészkesedéshez, csak állatokkal
meg szőlővel foglalkoztak”.

Szembetűnő különbség volt a szőlőmunkában, amit a bólyiak nagy szakértelemmel
végeztek a szőlőhegyi pincék körüli kis parcellákon. A kitelepített, összeköltöztetett, vagy-
nuktól megfosztott helybeliek egyik legnagyobb vesztesége és fájdalma volt a szőlők és pin-
cék elvesztése, hiszen ezek korábban nemcsak a megélhetés és a falubeli rang forrásai voltak,
hanem a pincetársaságok összejöveleleink színhelyei, baj esetén pedig alkalmas búvóhelyek
is. Bár a negyedik számára nem volt ismeretlen a szőlőmunka, néhány fogást itt kellett elsa-
jáltítaniuk: az oltást, a gondosabb metszést és a borkezelést.

Összetartás és megkülönböztetés

Az ember első pillanatban hajlamos azt gondolni, hogy a közös nehéz sors az összefogást,
egymás fokozottabb segítségét, az egymásrataltságot erősítette a felvidékiek között, ám
ennek az ellenkezőjére is vannak jelek. Éppen a cseppfolyós első időkben egyáltalán nem
volt mindegy, hogy ki mekkora házat, földet, szőlőt, pincét kap és hol; hogy az odaát módo-
sabbak ellensúlyozni tudják-e, hogy itt eleve kevesebbet kaphattak és hogy az odaát is sze-
gényebbek – feles kertészek, bérlők – milyen esélyekkel indulnak. Félig-meddig természetes,
hogy a sérelmes történeteket azok őrizték meg és mondják el, akik szenvedő alanyai voltak:
akit a „kenni tudó gazda” leelőzött, amikor kiutalt ökréért ballagott, vagy a házából
nyilas múlt vádjával próbáltak kitenni. „Ravaszok voltak azok a gazdák mind, csak kihasz-
nálni tudták a szegény embert.” Ugyanakkor az is természetes, hogy a téészenben még az egye-
sülés után is évekig előszeretettel alakítottak „felvidéki brigádokat”. Az összetartás egyfelől
a rokonságon belül maradt meg, másfelől a közel azonos státusú utca- vagy pinceszom-
szédokra terjedt ki. Valószínűnek látszik, hogy a generációkat erősebb-gyengébb határok
választották el egymástól.

Itt kell felemlíteni a Bólyban régen is, ma is igen kiterjedt „pincekultuszt”, amit a felvi-
dékiek is átvettek, és ami az összetartó rokoni, baráti, szomszedsági közösségek rendszeres
találkozási alkalmát jelentette. Bólyban több pincetársaság működött. Ezek csak férfiakból
álltak, akik nagyjából egyidősek voltak, utca- vagy pincebeli szomszédok, a kaszinói aszta-
l-társaság tagjai. Egy társaságba tartozott például a jegyző, az állatorvos, a gyógyszerész, az

intéző, egy mérnök, külön a tanító; akinek pincéje volt, annak rendszerint volt pincetársasága is. A tagok téli estéken vagy vasárnaponként sorra járták egymás pincéit. Vagy a gazda borát itták, vagy mindenki a saját literes üvegével érkezett; a főzés nem volt általános, de előfordult, inkább vitte mindenki a saját vacsoráját. Amikor szüret után készen voltak a borok, mentek borkóstolni. A társaságok némelyike névvel is megkülönböztette magát a többiektől: a *keddisták* kedden jártak össze, a *tizenégyek* zöme 1914-ben született, a *kőművesek* egyik törzstagja kőműves volt.

Bár 1946–49 között a pincézés némileg visszaesett, és 1949 után a politikai gyanakvásoktól sem volt mentes, az újjáéledő szokást a felvidékiek is átvették, és az idősebbek hosszú évekig, míg a tagok éltek, effajta társaságokként voltak együtt. Sem a helybeliek, sem a felvidékiek nem rekesztették ki egymást társaságaikból. Későbbi panaszok aztán már ezek bomlását jelzik:

„Régebben jobban együtt voltunk. Most már nem foglalkozik senki semmivel. Nehéz kimozdítani az embereket otthonról. Szétbomlik még a mi társaságunk is, a felvidékiek.” *„Nem érünk már rá egymással foglalkozni. Mindenkinek más a dolga. Be kell osztani azt is, hogy vasárnap lehet disznót vágni, mert akkor érnek rá segíteni.”*

Mindez leginkább az (akkoriban) már idősebb, felnőttként áttelepített nemzedékekre vonatkozik.

A szomszédos Babarcon a 10–15 évesek korosztályában is számontartják maguk között az áttelepítetteket, a „cseszakókat”, akik ebben – újra – egyre kevésbé semleges megjelölést, hanem gúnynevet látnak, és igyekeznek magukat elhatárolni tőle. Még a gyereklányként átkerült, és később egy helybelihez férjhez ment asszony fiának is gondot okozott serdülőkorában, hogy ő magyar vagy sváb, pedig már anyja sem „haza” megy Nyegyedre, hanem csak érdekességként mutatja meg családjának gyermekkorai színhelyeit.

Kapcsolat az otthonmaradottakkal

Az otthonmaradottakkal való kapcsolattartás is jobbára az első nemzedék (1927 előtt születettek) számára volt fontos. A legnehezebb volt kivárni az első látogatásig eltelt hosszú éveket, főként azoknak, akiknek közeli rokonai maradtak ott. A látogatások az ötvenes évek végétől válhattak rendszeressé, eleinte meghívólevéllel, majd anélkül. Akinek szülei, testvérei maradtak otthon, azok évente átmentek, némelyek kétszer-háromszor is, amellet, hogy az otthoniak is jöttek. Az ilyen látogatások a néhány naptól a két hétig terjedtek. Egy részük alkalmakhoz kötődött, főként temetésekhez, és már kevésbé az esküvőkhöz, keresztelőköz; más részük csupán az éppen kivethető szabadságok vagy elhalasztható munkák egyeztetésétől függött és az ismeretsegek fenntartását célozta. Volt, hogy a férj és feleség évente felváltva ment haza a fiával és a lányával. Megjegyzendő, hogy ezek a hazalátogatások sokaknál egyben az utazás, a szabadság egyedüli alkalmai voltak.

A rendszeresen hazlátogatók mellett meglepően nagynak látszik azoknak a száma is, akik alig egy párszor jutottak vissza Negyedre.

„Én húsz évig nem is voltam otthon. Mikor megérkeztünk először haza, elfogott a sírás. Ötven rokon várt, hívtak meg sorra. Nem is lehet azt elmondani, micsoda fájdalom az, hogy el kellett jönni (1947-ben). Én csak egyszer voltam otthon, de többet nem is megyek, ha nem lehet végleg.”

„Én nem voltam otthon, nem is kívánczok hazamenni. A férjem talán kétszer volt. Nincs ott senki, a fiatalok nem ismernek, 34 éve, hogy itt vagyunk, hát kihez menjek.”

A látogatások gyakorisága az ottmaradt rokonokon keresztül közvetve az áttelepítettek otthoni vagyoni helyzetével is összefügg: a módosabbak közül többet jelöltek ki áttelepítésre, így nagyobb volt már az esély, hogy egy-egy tehetősebb rokonságból többen kerüljenek át.

Érdekes módon úgy látszik, hogy a máshová telepítettekkel jóval kevésbé intenzív a kapcsolat (még az utóbbi csoportnál is), mint a hazaiakkal; szinte csak a temetéseken gyűlnek össze. Ahogy Negyedben is, Bólyban is felnő a második-harmadik nemzedék, úgy válnak az idősebbek egyre ismeretlenebbé, idegenebbé otthon; már nem ismerik az otthoni fiatalokat, csak ha megmondják nekik szüleiket is; azoknak is idegenek már a másod-harmadfokú unokatestvérek.

„Hát nem ismeri már az ember, a fiatalok is eltótosodnak. Összekeverednek, tótul beszél mindenki. Az a hivatalos nyelv, mindenütt azt kell használni.” „Mikor nincs rokon, akkor nem is húz az ember úgy vissza.”

Vallás és egyház

Bóly a háború végéig vallásilag homogénnek volt tekinthető, a 97%-nyi katolikus mellett elenyésző számban voltak csak reformátusok és izraeliták. A falu közepén lévő templom kívül a szőlők aljában és a malom mellett is kápolnát építettek. Negyedben 1938-ban a reformátusok voltak többségben (54%) és a 42%-nyi katolikus mellett kb. 3%-nyi izraelita és baptista is volt. Negyedben négy vallásnak volt temploma ill. imaháza (a reformátusok új temploma nem sokkal a háború előtt, 1937-ben épült fel), és ez az elkülönülés mellett éppúgy létrehozott egyfajta vallási türelmet, mint ennek az ellenkezőjét. „Ott a reformátusok Úrnapiján, ha nem vasárnapra esett, kimentek dolgozni, hogy ne zavarják a körmenetet. Ott egymás szidalmazását nem lehetett hallani, együtt nőttek föl, tudták, ismerték egymást.”

A reformátusok és katolikusok viszonylagos számbeli kiegyenlítettsége nem jelentett azonos súlyt a faluban: sok más területhez hasonlóan a módosabb gazdák többsége református volt, a katolikusok többsége pedig az iparosok, feles kertészek, részesmunkások, napszamosok és cigányok közül került ki, bár nem hiányoztak közülük a tehetősebbek sem. A 10–12 cséplőgép tulajdonosa mind református volt. Az 1930-as éveket megelőző hatvan évben a falunak csak református bírója volt. A református templomban a kor és nem szerint

elkülönültek a „jógazdák” és a szegényebbek. A helyek nem öröklődtek, és nem is voltak szigorúan megszabva „mindenki a maga társaságához igazodott, mint a kiscsibék”.

A telepítésekkel Bólyba már 1946-ban is bekerültek bihari reformátusok, ők viszont még nem alkottak gyülekezetet. Említettük már, hogy a felvidékieknek a megyébe telepítésekor szempont volt az, hogy néhány nagyobb faluba kerüljön annyi református, hogy gyülekezetet alkothassanak; másként nem is lett volna megoldható a lelkésszel való ellátásuk. Az áttelepült negyedik a főutca egyik nagyobb parasztházát kapták meg imaháznak; a másik felében alakították ki a lelkész lakását. Ebben a kis imaházban persze már sem hely, sem szükség nem volt arra a kialakult ülésrendre, amit otthon tartottak: itt csak az asszonyok és a férfiak padja vált el.

Ez a helyzet a felvidékiek és a helybeliek számára is új volt: a helybelieknek meg kellett szokniuk, hogy a katolikusok mellett nagyobb számban vannak reformátusok is a faluban, a reformátusoknak pedig azt, hogy „kisebbségbe” kerültek. Ez valószínűleg nem ment könnyen: „itt nem tudják tisztelni egymás vallását, azt hitték, a katolikust megessi a református”. Ez a szórványhelyzet százalékos arányban jobb részvételi arányhoz vezet az istentiszteleteken; amellet, hogy az emberek jobban egymás szemé előtt vannak, a rendszeres találkozások alkalmait is jelentik, olyannyira, hogy ha valaki kétszer elmarad, már érdeklődnek utána, nem beteg-e, jöjjön. Mindenesetre a vallásos érzés túltengésének tartják, és rosszállással emlegetik azokat az eseteket, amikor a vegyes vallású felvidéki házastársak egyike a reformátusok, a másik a katolikusok temetőjében nyugszik. A Bólyba települt néhány katolikus család is erősebben kötődik más vallású földijeikhez, mint a helybeliekhez.

Az utóbbi években a reformátusok és a katolikusok közeledését célozzák az évente tartott közös istentiszteletek egymás templomában.

Halál, temetés

Nem kétséges, hogy a halállal és temetéssel kapcsolatos hiedelmek és szokások a magyar parasztságnál azok közé tartoznak, melyek a hagyományörzés, az azonosságtudat fenntartását, valamint az alkalmazkodást és az újítás lehetőségét egyaránt képesek magukba olvasztani. Ez a kettős jelleg a katolikus svábok közé települt református felvidékiek szokásain és véleményein is meglátszik. Majdnem természetes, hogy röviddel az áttelepülés után máris felvetődött a fontos kérdés, hova fognak temetkezni? Furcsamód a helybeliek temetője sokáig nem került szóba.

„Amikor áttelepültünk, akkor két évre halt meg az édesanyám. Nem akartak helyet adni eltemetni, azt mondták, majd a dögkútban lesz a helye. A férjem erre azt mondta, hogy majd a konyhaajtó eleibe csinálunk egy lyukat, oda eltemetjük. Azt nem volt szabad, erre a temető sarkában, az árokparton temették el.”

Az első temetőhelyet a mai téesz kertje helyén, a Kossuth utcában kapták a betelepítettek; a másodikat röviddel ezután a későbbi gépállomás helyén, szemben a katolikus temetővel. A

két első temetőbe csak két-két halottat temettek, akiket a harmadik megnyitása után oda vittek át. Harmadjára kapták meg a mait, a mauzóleum, a későbbi ravatalozó mögötti területet, ami közvetlenül a helybeliek temetőjével szomszédos; attól a két kerítés közt húzóódó keskeny ösvény választja el. Átjárás nincs egyikből a másikba, külön bejárata van mindkettőnek, az útra csak a helybeliek kriptái és obeliszkjei látszanak ki. Ahogy az otthonról való elszakadás egyik (szimbolikusan is) fájdalmas része a sírok otthagynása volt, („ott vannak a temetőben az őseink, minden egyes bokor ismerős a határban...”), úgy az itteni beilleszkedésben is fontos kapcsot jelentett az egyre terjeszkedő temető. Ugyanakkor számontartják az otthonit is; szomorúan emlegetik, hogy „otthon a régi temetőt semmisíteni akarják, már nem is szabad oda temetni senkit”.

A negyedik első halottja egy húszéves lány volt, aki egy helyi rendőrtiszt iránti gyors és csalódott szerelmében lúgkövet ivott. Őt követték azok az öregek, akik sehogy sem tudták elviselni, hogy kimozdítják őket a házaikból, és az áttelepülés után néhány hónappal szívük, idegrendszerük felmondta a szolgálatot. A családi statisztikai lapokon nyilvántartott áttelepítettek több mint 40%-a helyben halt meg; halálzási éveikben látszik néhány sűrűsödési pont. Az ötvenes évek viszonylagos „csendje” után 1956–58-ban távoztak el az átlagot valamivel meghaladó számban, majd 1960–61-ben kiugróan sokan. Ez az időszak az élet más területein is némiképp fordulópontnak tekinthető, és az ekkor eltávozottak halála nemzedékváltást is jelentett. Köztük voltak azok, akik a legtávolabb akartak hazamenni, akik nem hagyták kivakolni a házuakat, mondván: minék; akik a legerősebben elleneztek a vegyes házasságokat, akik kedvéért a fiatalok megtartották a régi bútorokat, akik nem hagyták el otthoni ételeiket, és akiket a leginkább megviselt a kollektivizálás.

Kiszakadva abból a közegből, amely otthon a halott körüli szertartások ünnepélyessé tételével mindenki számára biztosította a gyász közös feloldásának lehetőségét, és átkerülve egy másikba, ahol ennek már a külső jelei is mások, idegenek voltak, (a többség számára már csak vallási okoknál fogva is) a felvidékiek számára éppen a temetés körüli külsőségek erőteljesebb hangsúlyozása jelenthetett kapaszkodót. „Nagyon összetartotta a református egyház a negyediket. Mikor azok kísérték egy-egy temetésen a koporsót, és énekelték a régi zoltárokat, föl húzták a csizmájukat és a legszebb öltönyüket, így vonultak – az egy döbbenetesen szép dolog volt.” Ma is emlegetik, hogy az asztalos áthozta magával a halotti lószerszámot és tollsokrétát, hogy ilyen a helybelieknek nem volt, és még kölcsön is kérték. Átkerülve elmaradt a halott kiharangozása, egy-egy halálhírt már nem kellett az egész faluval tudatni. Amíg az 1960-as évek elejétől Bólyban kötelezővé nem vált a ravatalozóból való temetés, addig a felvidékiek igyekeztek a virrasztás szokásait is tartani, amit a helybeliek nem ismertek. A temetés előtti egy vagy két estén 6–7 óra tájt összejöttek az idősebb rokonok, és ott voltak 10–11 óráig: „a családnak volt ez tiszteletadás”. A halottas szobában a család gyűlt össze, a mellette levőben gyülekeztek a férfiak, és egy jó hangú énekes vezetésével, aki soronként előre mondta a szöveget, halotti énekeket énekeltek. A háziak pohár borral kínálták a vendégeket, az asztalon kockacukor volt, „hogy a hangjukat pihentesse”. Beszélgettek a halotról, a betegségről, hogyan halt meg. A vendégek maguktól mentek, nem hívta őket senki. „Amikor már maradozott el, akkor volt, hogy eljöttek meghívni, hogy szeretnék, ha volna éneklés.” A virrasztás előtt délután mentek az emberek halottat nézni; pár percet beszélgettek a háziakkal, azok nem kínálták őket semmivel. Ide inkább az aszso-

nyok jártak, de nem csak a rokonok, hanem az egész falu. A halottnézés Bólyba kerülve már elmaradt, virrasztani viszont még a legutóbbi években is összejöttek, igaz, hogy ekkor már külön kérésre, és a halott sem volt a háznál.

A szétszóródott rokonság számára minden temetés találkozási alkalom is, ha az otthonmaradottak vagy azok gyermekei közül temetnek valakit éppúgy, mintha az Alföldön vagy Tolnában találkoznak temetéseken. A hazlátogatásnak is a temetések a legállandóbb alkalmak; esküvőre, keresztelőre sokkal ritkábban mennek. Amíg a kocsni nem terjedt el, vonattal jártak. A tor is ezzel kapcsolatban alakult át: az egymást rég nem látott rokonok hamar feloldódtak, Bólyban a bor mellé még sör is került az asztalra.

A felvidékiek számára feltűnő volt a helybeliek gyászolása. „A sváboknál sokszor olyan cifra a gyász, fejkendőjük sincs rendes. Aki rokona a meghaltnak, csak az van feketében.” „Temetésre a svábok piros, sárga, kékbe, mindenféle tarka ruhákban mentek, rózsás kendőkben, nem feketében. Nekünk ez nagyon furcsa volt. Mi azt nem adtuk fel, a feketét, és most már ők is inkább feketében vannak, de 8–9 évig is rózsásban jártak.”

A helybelieknél az volt a szokás, hogy ha meghalt valaki, a hozzátartozói behívták a többieket a temetésre, sorba járta valaki a házakat. Aki hívott, azt megfizették, és akit nem hívtak, az nem is ment el a temetésre. „Ez nálunk nem volt, ment mindenki, mindenki tudta, hogy menni kell.” „A svábok is jöttek a mi temetéseinkre, az elein kíváncsiságból, aztán már a rokonság miatt is.” Negyeden gazdagabb parasztcsaládok a már akkor is drága, de még elérhető árú gránit obeliszket állítottak a sírokra. Volt, aki már az áttelepüléskor magával hozta a félig kész követ, mások az utóbbi években az ottani temető felszámolásának hírére és a köveket az eltűnéstől féltve próbálkoztak meg azzal, hogy sírköveiket áthozhassák. Megéri, hiszen itthon talán már nem tudnának ilyet venni. Az ősök iránti kegyelet másodlagos szempont: a nagyszülők lecsiszolt neve helyére vésetik a magukét, úgy állítják fel még életükben. „Itt a temető ilyenekkel van tele...”

Negyeden a református temetőben dominálhatott a ferdére vágott végű, egyszerűen faragott fejfa. A mostani temetőben is sok van belőlük, mellettük a kőfaragóműhelyek négyzetes sírkövei. Némelyiken a név és életkor alatt felirat: „Otthonuktól és szeretteiktől távol nyugodjanak békében.” „Elszakadt otthonától, távol nyugszik élete párjától.”

Befejezés

Ha e néhány példa után arra kellene választ találnunk, hogy „beilleszkedtek-e” a felvidékiek, csak igent mondhatnánk, de ennek éppen az árnyalatai az érdekesekek. Voltaképp még azt sem könnyű megmondani, hogy hova is illeszkedtek be, hiszen sok faluban éppen az áttelepülésük után, annak okán kerültek kisebbségbe. Akik addig a saját falujukban többségben voltak (és csak mint nemzetiség voltak kisebbségben az országban), egyszeriben az új lakóhelyükön szorultak kisebbségbe. Mint magyaroknak azoktól kellett újabb és újabb megpróbáltatásokat elviselniük, akik rajtuk vettek elégtételt a magyaroktól elszenvedett sérelmeikért.

Az egy faluba került különböző származású felvidékiek egymással sem voltak közelebbiek, mint a helybeliekhez, sokszor elválasztotta őket a vallás, az evangélikusok, katolikusok,

reformátusok sokáig egymással sem szívesen házasodtak össze. Kevés volt a szilárd pont, a mindenki által elfogadható érték. A megkapott földek hamarosan inkább terhesek lettek, sokan igyekeztek tőle megszabadulni és továbbállni, városi munkát vállalni. Pár év múltán, a diktatúra fokozódó szorításában, a kollektivizálás idején aztán a saját helyük egyéni és közösségi megtalálása egészen új nehézségeket hozott, ami kissé háttérbe szorította az egymással szembeni nehezteket. Mindenkinek fel volt adva a lecke, hogyan tud a földindulások közepette is megmaradni embernek, tisztességesnek, olyannak, aki ragaszkodik az értékeihez, nem hagyja a keze közül kicsúszni a hagyományait, és továbbadja felhalmozott tapasztalatait az utána jövőeknek.

Hivatkozott irodalom

Bagi Gáborné

1992 *Kitelepítés, lakosságcsere Baracson 1944–48 között*. Dráva Múzeum, Barcs.

Bagyinszky Marianna

2017 *Emlékezésül... Gútai magyarok Medgyesegyházán*. Kiadó nélkül, Gyula.

Fazekas Árpád

2001 *Szlovákok közül – tírpákok közé. A csehszlovákiai magyarok kálváriája, 1945–1948. Adatok a felvidéki magyarok vészszokorához*. Felvidék 1947 Egyesület, Nyíregyháza.

G. Jakó Mariann – Hőgye István

1995 *A magyar-szlovák lakosságcsere és előzményei, 1945–1948*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Izsák Lajos (szerk.)

2011 *Negyed története*. Kiadó nélkül, Negyed.

Janics Kálmán

1979 *A hontalanság évei*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

Komanovics József

1970 Szlovákiai magyarok betelepítése Baranyába 1947–48-ban. *Agrártörténeti Szemle* XII. (1–2) 181–200.

Kovalainen, Pirkko

1972 *Karjalainen siirtoväenperinne hämäläisympäristössä*. (The Traditions of Evacuees in a Different (Häme) Environment.) Helsingin yliopiston Kansatieteen laitoksen tutkimuksia 3, Helsinki.

Krupa András

1970 Negyedi káposztatermesztők Csanádalbertin és Nagybánhegyesen. *Békési Élet* V. (1) 61–76.

1972 Negyedi káposztásételek Nagybánhegyesen és Csanádalbertin. *Békési Élet* VII. (1) 60–77.

Kugler József

1996 A csehszlovák-magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csanád megyében. *Regio* VII. (4) 47–73.

Kugler József

2000 *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.

2015 *Berényiek voltak, berényiek lettek. A második világháború utáni migrációs változások (németek kitelepítése, magyar – csehszlovák lakosságcsere) emlékezete*. Mezőberényi Helytörténeti és Tájvédelmi Egyesület, Mezőberény.

Mohay Tamás

1983 *Felvidéki telepések Baranyában*. Kézirat, szakdolgozat az ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszékén. Budapest.

Molnár Imre – Szarka László (szerk.)

2007 *Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom – Budapest.

Orbán Sándor

1966 Egy kérdőíves összeírás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről. *Agrártörténeti Szemle* VIII. (1–2) 73–21.

Schechtman, Joseph B.

1962 *Postwar Population Transfers in Europe 1945–1955*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Szabó A. Ferenc

1991 A második világháború utáni szlovák-magyar lakosságcsere demográfiai szempontból. *Regio* II. (4) 49–72.

Szarka László

2003 *A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Visszaemlékezések, tanulmányok, dokumentumok*. MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, Budapest–Komárom.

Szederjesi Cecília (szerk.)

2010 „Vonatok északnak és délnek” *A második világháborút követő szlovák-magyar lakosságcsere története és következményei.* (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 57.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.

Thiery Árpád

1971 *Bábel volt, Véménd!* Magvető, Budapest.

Thirring Lajos et al. (szerk.)

1939 Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938 november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint. *Magyar statisztikai közlemények.* Új sorozat 108.

Tószády József (Décsy Gyula)

1949 Áttelepítettek. *Válasz XIX.* (1) 40–52.

Új Otthon hetilap

1947–1949.

Ujváry Zoltán

1991 *Szülőföldön hontalanul.* Piremon, Debrecen.

Vadkerty Katalin

1999 *A belső telepítések és a lakosságcsere.* Kalligram, Pozsony.

2007 *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről.* Kalligram, Pozsony.

Zalabai Zsigmond

1995 *Magyar jeremiád. Visszaemlékezések, versek, dokumentumok a deportálásról és kitelepítésről 1946–1948.* Vox Nova, Pozsony.

Petro Krisztina

Megpróbáltatás és öröm a lakosságcsere során kitelepített nagymegyeriek emlékezetében

Az 1945–1948-as lakosságcsere eseményével már számos kutató foglalkozott, akik bemutatták a levéltárakban fellelhető történelmi dokumentumok sokaságát, vagy éppen felkeresve a kitelepítetteket, hozzátartozóikat, a tőlük megismert visszaemlékezéseket közölték.¹ Dolgozatomhoz kapcsolódóan, a kitelepített nagymegyeriekről Varga László munkáját tartom fontosnak, amelyből nemcsak a lakosságcsere különböző rendelkezéseit, folyamatait ismerhetjük meg a városra nézve, hanem visszaemlékezéseket olvashatunk a Nagymegyér és a környező falvak kitelepítetteitől, valamint a Csehországba deportáltaktól.² Hasonlóan fontos Tánzos Tibor Nagymegyér történelmével foglalkozó írása, amely számos újabb információval szolgál a népmozgásokról a településre fókuszálva.³ Kutatásomat hat beszélgetésre készült interjúra alapoztam, akiket 2021 októberében kerestem fel Békéscsabán, Mezőmegyeren és Kétsopronyban.

A Felvidékről kitelepítettek tragikus életét már megismerhettük, hiszen tudjuk, milyen áldatlan körülmények között kellett élniük családtagjaikkal együtt, hogy milyen nehézségeket okozott a beilleszkedés az éppen „tót”,⁴ vagy sváb többségű falvakban, és hogy mindezzel együtt milyen megerőltető volt talpraállniuk az új országban. Az azonban a témában még ismeretlen, hogy miképpen tudtak vigasztalódni az emberek, miben tudták megtalálni az örömeiket, boldogságukat, és hogy mi adott nekik erőt a felkapaszkodáshoz. Nehéz kérdések egyike ez, hiszen miféle boldogságot lehetett találni egy ilyen reményvesztett időszakban? Én mégis hiszem, hogy a kitelepítettek törekedtek a boldogságra még ezekben a nehéz években is, és sikerült találniuk olyan fogódzókat, amikben örömeiket lelték, hiszen ezek hiányában sorsuk felemésztette volna őket. Kellett valami, ami motivációt, reményt hozott az életükbe, ami megkönnyítette mindennapjaikat, és amiért azt érezték, érdemes élniük. Tanulmányomban ezekre a kérdésre keresem a választ a kitelepített nagymegyeriek visszaemlékezéseiben.

Nagymegyerről (Velký Meder) az első szerelvények 1947 áprilisában hagyták el az országot 304 családdal, azaz 1107 személlyel.⁵ A kitelepítés egészen 1948 februárjáig zajlott, amikor is az új politikai program Klement Gottwald vezetésével reményt nyújtott a nagymegyerieknek a kitelepítés elkerülésére. Csakhogy ez nem következett be, 1948. május 12-én másodjára is megindult a felvidékiek kitelepítése. Ebből az időszakból származik a

¹ Vadkerty K. 1993., 1999., Szarka L. (szerk.): 2003., Janics K. 1980., László P. 2005., Popély Á. 2010., 2014., 2020., Sütaj, 5. 2020.

² Varga L. 2007.

³ Tánzos T. 1996.

⁴ A tót jelzöt használták a kétsopronyaiak a helyi lakosokra, így én is ezt a kifejezést használom tanulmányomban. A kifejezés így nem pejoratív értelemben értendő.

⁵ Tánzos T. 1996. 21–23.

nagymegyeriek egyik legfontosabb dokumentuma, egy 12 éves kislány által lejegyzett lista, amely a városból kitelepítettek nevét tartalmazta, és hogy mikor, hova kerültek. E dokumentum alapján tudjuk, hogy 90 családot jelöltek ki a kitelepítésre, köztük az általam felkeresett személyek felmenőit is. Így ismerjük, hogy május 12-én Mezőmegyerre Cséfalvay Lászlót és Nagy Andrást, május 15-én Mezőberénybe Morva Rudolfot, június 7-én Újkígyórsra Nagyváthy Ferencet, szeptember 9-én Mezőmegyerre pedig Nagy Árpádot telepítették ki, akiről egy másik dokumentum⁶ közöl adatokat.⁷ Fontos megjegyeznünk, hogy bár Morva Rudolf jövőbeni lakhelyét Mezőberénybe határozták meg (legalábbis ez áll a dokumentumokban), végül Kétsopronyban kapott szállást, hasonlóképp Nagyváthy Ferenc Újkígyós helyett Békéscsabára lett telepítve.

A reszlovakizációs igazolvány helyett egy lapot kaptak, melyen informálták őket arról, hogy ki lesznek telepítve Magyarországra, és az összekelésre egy-két nap áll rendelkezésükre. Arról viszont nem kaptak semmiféle információt, hogy hová viszik őket. A nagymegyeriek lázasan készülődtek, ládákat *baricskáltak*, amikbe minden ingóságukat bepakolták, a bútorokat bedesztkázták, majd miután készen álltak, jött értük a teherkocsi, és kifuvarozta őket a nagymegyeri vasútállomásra. Felpakolták a különféle gazdasági eszközöket, állatokat, bútorokat, szénát és farönköket is.

„(...) olyan nagy ládákat gyártottak. Nem adtak, készíteni kellett otthon, csak hát akkor aki volt ismerősök, rokonság összejött segítekni, hogy tudjunk a vagonokba ugye bepakolni aztán - Valahova ugye pakoltak, aztán oda voltak berakva a minden, az állatok a szerszámok, vagy ilyen lovaskocsik, lovak, tehenek. Lehetett hozni disznót, tyúkokat, ilyesmit. Meg gyűjteni a nagy hasábfákat. Ugye ott közel volt az erdő, akkor volt készítve a lakásba télire való, akkor olyanokat is, meg szénát. Nem is tudom hány vagonba jöttünk. Aztán mikor a vagonba kikísért a rokonság aki ott maradt, akkor még a esperes úr is kikísérte a híveit az állomásra. Arra úgy emlékszek, nagyjából. Nem volt könnyű, főleg a szüleimnek.”⁸ – Morva Rozália, ma Kétsoprony lakosa így emlékezik vissza a készülődésre.

Egy interjúalanyom, Kosár Jenő számolt be arról, hogy ők nem hozhatták el mindenüket: „Ami volt ott jószág azt mind el kellett adni potom pénzért. Nem hozhattuk el. Ez a nagyapám, a Nagy nagyapám az tenyésztett bikákat, meg ilyesmiket. Hát ott maradt. Mondom, 2 lovat elhozhattuk, a többi állatot nem hozhattuk.”⁹

A kitelepítésre kijelölt felvidékiek annak érdekében, hogy a saját házaikba betelepülő szlovákok ne érezzék magukat olyan otthonosan, házaikat szándékosan tönkretették. Az egyik rendőri jelentés 1947. április 17-én arról szólt, hogy egy kosúti gazda szétszedte az ólját és kivágta a fákat az udvarból. Felsőszeliben egyik módos gazda a háza ablakait verte ki, míg

⁶ Varga L. 2007. 43045.

⁷ Tánczos T. 1996. 23–28.

⁸ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

⁹ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

mások a mennyezet deszkáit szedték le.¹⁰ Nagyváthy Tibor nagymegyeri interjúalanyom is arról mesélt, hogy miután kiköltöztek házukból, az őket elbúcsúztató nagymegyeriek telefirkálták a ház belső falait „jó kívánságokkal” a beköltöző szlovákoknak: „Mikor mi eljöttünk onnan, én má nem mentem be [a házba], apám, anyám bement elbúcsúzni, és tele vót firkávo mindennel. Üzenetekkel, annak, aki belemegy.”¹¹

Miután a teherkocsik megérkeztek a vasútállomásra, felpakolták a kitelepítettek javait a vagonokba, és elindultak a szerelvények. Mindenki számára bizonytalan időszak volt ez, hiszen a vonatra felszállt nagymegyeriek nem tudták hova viszik őket, az otthon maradottak pedig a saját maguk, és rokonaik sorsa miatt aggódtak. A vonatút idejéről mindenki más-ként emlékezett vissza, volt, aki 2–3 napra, míg más 5–6 napra emlékezett. Nagyváthy Tibor interjúalanyom mesélt azonban arról, hogy ők több héten keresztül jöttek, mivel útközben „problémák” merültek fel:

„(...) Akkor hoztak el minket Komáromba, akkor beraktak vagonba, áttóttak minket Magyarországra. Közbe ugyi Csehszlovákiába Beneš-t kilökték a ablakon. Reggel újra Komáromba ébredtünk föl, mondták [a vasutasok], hogy: Nem mennek maguk sehova, a Beneš-t kilökték a ablakon! No de aztán csak délután ráakasztották a mozdonyt, aztán Szobnál áthoztak Magyarországra megint.”¹²

Mindegyik interjúalanyom Békéscsabán szállt ki a vonatból, ahova újra megérkeztek a teherautók, amik a számukra kijelölt településre szállították őket. A nagymegyeriek nem hittek a szemüknek. Összerokadt, kicsi parasztházakat láttak maguk előtt, amin az a körülmény sem segített, hogy sok esetben ezek a házak a falutól több kilométerre lévő tanyán voltak. A nagymegyeri és a kétsopronyi házról ezt mesélték el a Morva testvérek:

„Apukám aztán ő dolgozott, nagyon szorgalmas ember volt. Felépítette, hát akkor most má úgy néz ki ugye, szegény kis házikó má a többi közt, mint egy kis putri, de hát akkor új téglából -, akkor az ment, vagy hát aki tudott - soknak nem volt olyan se! Csak ottan ugye 17 év után mikor felépítette apukám a új házat, ott kellett hagyni mindent. Akkor kitettek bennünket oda egy 5 kilométeres tanyára, de maga azt el se tudja képzelni, hogy ott milyen sár volt, idáig sár meg - Akkor má pedig Megyeren volt villany, itt meg nem volt semmi, se villany, se semmi. Meg ugye ott voltunk közel az iskolához [Nagymegyeren], ott van a ugye a iskola, meg a templom, itt meg ugye 5 kilométerre sárba.”¹³ - emlékezik vissza Morva Edit.

Testvére, Morva Rozália ekképp idézte fel a kétsopronyi házat:

¹⁰ Vadkerty K. 1999. 102.

¹¹ Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

¹² Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

¹³ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

„Amit kaptunk? (felnevet) Mit mondjak, vályogház, rosszak az ablakok, meg vót olyan kis konyha, összedült meg mit tudom én. Újból kellett aztán ólakat csinálni, meg ablakokat cserélni, hát olyan, nem volt olyan nagy értékű, úgyhogy furcsa volt nagyon. Hát mit csináljunk, olyan jött a sorsunkba.”¹⁴

Cséfalvy József így emlékezik vissza a nagymegyeri házra:

„Normális építésű volt, hát parasztház volt az is, de egész más volt a építési forma mint itt [Mezőmegyeren], náddal meg sárral, mint itt, úgy kellett kenni. Rendes agyagból készültek ott a házak. Hát ott a padláson olyan gerendák vótak, olyan vastag összekötő gerendák meg minden, szóval a tetőszerkezet, minden jó állapotba vót. Általába hosszú keskeny udvarok vótak, még a kert is ahogy folytatódott az is olyan keskeny. Oda csorvási tótókat raktak, de nem tudok úgy róluk semmit. Aztán azok eladták helyi, ottani lakosnak, megyerinek.”¹⁵ A mezőmegyeri házról ezt mesélte: „Hát itt vót egy ház, régi, de olyan hogy a szél átfújta. Kis régi parasztház vót, alacsony. Nekem bújni köllött a gerenda alatt. Akkor hát ezt adták helyette, meg még egy tanyát. Egy ócska ház vót, tényleg az vót. Akkor a tanya az valamivel jobb volt, hát ott el lehetett lakni...”¹⁶

Tudni kell ugyanis, hogy azok a családok, akik tanyára lettek kitelepítve, kaptak egy házat is bent a faluban, vagy Békéscsabán. E kettő ház együttesen azonban nem tette ki a nagymegyeri házuk (és földjeik) értékét, hiszen állapotuk meg sem közelítette azt. Kosár Jenő úgy írja le a nagymegyeri házukat, hogy az szép nagy volt, nagy gazdasági épülettel ellátva, és a főtéren, a csendőrség mellett helyezkedett el. Mezőmegyeren ők is két házat kaptak, egyet a főutcán, ami a nagyanyja nevéen volt, egyet pedig kint a tanyán. Mindkettő nagyon rossz állapotban volt.

„(...) meg aztán rossz helyre kerültünk, az az igazság. Olyan helyre mentünk, ahol, magának hiába mondom, több kilométerre, egy tanyát kaptunk. De nem csak ott éltünk, itt Megyeren [Mezőmegyeren] a főutcán is, a nagyanyám is ott lakott, de az is csak ilyen kisebb házat kapott. Meg mondtam, az én szüleim is, azok is ott miafenéltek.”¹⁷

Elmondása szerint olyan rossz állapotban volt a tanyasi ház, hogy nagyanyja bele akart ugrani a kútba, semmint beköltözni oda. A tanyasi háznak „rossz teteje volt, nem volt se kerítés se semmi. Egy szoba volt meg egy konyha. Meg hát volt melléképületünk, meg istálló. lent a Betyár út közelében.”¹⁸ Kosár Jenőék házának állapotáról Ifj. Nagy András is mesélt:

¹⁴ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

¹⁵ Saját gyűjtés, Cséfalvy József, 2021. október 24.

¹⁶ Saját gyűjtés, Cséfalvy József, 2021. október 24.

¹⁷ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

¹⁸ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

„(...) mi meg ott kajáltuk a kenyeret, fociztunk, labdázunk, de azt nem felejttem el, hogy nádtetős ház volt, négy sor cserép volt a legtetején. Aszondja egyszer csak Juliska [Kosár Jenő anyja]: Jaj, jön az eső! Hát szaladgált szegény vájlinggal, minden lavórral. Hát becsorgott a tetőn, képzeld el! Ez így vót.”¹⁹

Ifj. Nagy András és családja képezi a kivételt, hiszen édesapja két ház közül választhatta ki a neki leginkább megfelelőt:

„(...) Mer innen meg a szlovák önként ment el, innen apám házából, amit kapott. Mer egy szlovák elment, egy Vacsko nevű, és ötlet meg ide hozták egy teherkocsiva. Hát én még nem léteztem nyilván, még meg se nősült. No az a lényeg, hogy a sofőr mondja neki, hogy hát rajta vótak a mezőgazdasági felszerelések, két lova, eke, vetőgép meg az Isten tudja, ahogy az öreg elmondta, amit elhoztam, meg egy bútor, hát akkor megálltunk. Két ház vót itt aszondja, ilyen, hát amit a szlovákok ott hagytak. Hát válasszon! – aszondja. Hát megnéztük a sofőrrel – teherkocsiva jöttek, nevét nem tudom persze – hát aszondja csak ezt válassza, mer aszondja: Talán ez jobb állapotban van! Apám választhatott a két ház közül, melyikbe akar menni.”²⁰

A kiválasztott házat ekképp jellemezte Ifj. Nagy András:

„Közepes, mint egy átlagos. Szoba, konyha, kamra elég nagy vót, vót egy padlásfőljáró, meg vót egy ódalkamra. Ja meg itt vót a nyárikonyha, meg ott a kút, emitt meg egy istálló. Tehát vót ott minden, nem kellett megijedni. Jó ólacsák vótak, istállóba lett itt leengedve ilyen szín, abba vótak a gépek, vetőgép meg ilyesmi, meg kocsi. Tulajdonképpen az öreg meg volt vele elégedve, akkori kornak megfelelő volt.”²¹

Mindez nagy valószínűséggel azért történhetett meg, mert Ifj. Nagy András nagybátyja, Nagy László, párttag volt Nagymenyeren. Ifj. Nagy András elmondása szerint apja emiatt kaphatott valamiféle segítséget otthonról: „Az apámnak, hogy mondjam, ott a krémje benne volt, ott volt a lakoságnak, tehát nem az alsóbb rétegébe, hanem a vagyonosabb rétegébe, és akkor lehet, hogy onnan is kapott valami hátszelet. Ebbe se vagyok biztos, de úgy sejtem.”²²

Miután beköltöztek a megkapott házakba, kezdetét vette az életüknek egy új szakasza. Interjúalanyaim többen vissza tudták idézni, miként teltek el az első napok: „Először a folyosóra rakták a ládákat, akkor még hát nyár volt, vagy május, ott is aludt még az öcsém a ládába, mer hirtelen az ember nem tudta, hogy hogy rendezze.”²³ – mesélte Morva Rozália.

Nagyváthy Tibor így emlékezett az első napokra: „Ki nem bontottunk semmit, csak egyik oldalt a szekrénynek, hogy valamit kivegyünk belőle. Körbe vót ugyanúgy deszkáz-

¹⁹ Saját gyűjtés, Nagy András, 2021. október 25.

²⁰ Saját gyűjtés, Nagy András, 2021. október 25.

²¹ Saját gyűjtés, Nagy András, 2021. október 25.

²² Saját gyűjtés, Nagy András, 2021. október 25.

²³ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

va...”²⁴ A pakolás után szülei lefordították a hivatalos papirokat, ezek után pedig indultak is meglátogatni a magyarországi rokonokat:

„Meg nekünk itt Magyarországon annyi rokonunk vót, majdnem mint otthon az apám részirő. Mer nagyapámmak a bátyja az itt Pesten Hársfa utca 54. alatt lakott, annak ott volt két lány, három fiú, azok szétszóródtak. Nem a pakolás vót a izé, két nap alatt megvótak, má mentek fő Pestre, mentek Jászapátira, ott is vót a testvér, aztán mentek Kétsopronyra.”²⁵

A hátrahagyott család gondolata nagyon megnehezítette életüket, erről Morva Edit mesélt:

„(...) Borzasztó volt mer a apukámmak egy testvérét áthozták ide Kamutra, anyukámmak meg minden testvére ott maradt. Egy ment Györbe, de az már azelőtt átment. Annak [anyjának] meg ott vótak a testvérei, szülei éltek még. És ugye aztán mikor minket áthoztak, akkor nem lehetett elmenni látogatóba se. Három-négy hétig jött egy levél. Volt olyan levél, ami temetésre úgy későn érkezett meg, és amikor legelőször énvelem meg a testvéremmel, nővéremmel, hét éve mehettünk először haza, és addig semmi. Úgy emlékszek rá! Szegény nagymama ott várt, és ugye akkor én a nagymamámat csak úgy láttam, hogy akkor láttam. Akkor otthon voltunk egy hónapig, de fél évig kellett kérvényezni a vízumot Pesten, hogy haza lehessen menni. Hét év után, fél évig! Akkor aztán otthon voltunk három hétig, négy hétig, iskolából kiengedtek, másodikos voltam.”²⁶ – emlékezik vissza Morva Edit.

A rokonokat szerteszéjjel szórták Magyarország területén, így problémát okozott az is, hogy megtudakolják, kit merre telepítettek:

„Fele rokon ott maradt, testvérekből is, a másik felit meg szétszórták, de azt se, hogy na egy faluba, vagy tanyára, csak ország bármely részére széjjel. Csak úgy aztán egymástól tudtuk meg, hogy na ki hol lakik. Úgyhogy nem volt megmondva, hogy na most kit hova viszünk, nem mondták meg, az volt a rossz. Állomásnál is köszöntünk, anyunak is még éltek a szülei, akkor ott is a én anyumnak volt ugye a legkisebb másfél éves, és akkor gyerekekkel menni a semmibe, vagy hát hogy nem tudták, hogy hova viszik. Mer ugye vitték a zsidókat is, ugye hallani lehetett, hogy kivégezték, meg ilyesmi, nem tudták elgondolni, hogy na mi lesz velük, se, aki ott maradt, se, akinek jönni kellett. Az olyan bizonytalan, rossz volt bizony.”²⁷ – osztotta meg ezzel kapcsolatos emlékeit Morva Rozália.

A Morva család különféle megpróbáltatásokkal nézett szembe. Életét először a bolhákkal teli ház nehezítette meg, majd a helyi tót lakosság: „Tele vót minden bolhákkal. De hát az örölet,

²⁴ Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

²⁵ Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

²⁶ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

²⁷ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

hogy mennyi volt. Fekete volt minden tőle. Borzasztó volt. És ugye nekünk furcsa volt. Meg mindig mondta anyukám, hogy nem tudtunk elaludni, sírtunk, mer ugye a villanyhoz voltunk szokva, itt meg a sötét volt.”²⁸ – mesélte Morva Edit. A Morva család különösen nehéz helyzetben volt, hiszen őket a tót lakosokkal benépesült Kétsopronyba telepítették. Erről így meséltek: „Nem nagyon tetszett nekik az idegen nép ugye. Mindig vissza lehetett hallani, hogy a »madarkák«²⁹ jöttek. Más nép az más ugye. Nekünk is más vót, meg azoknak is. Az olyan világ volt, kényszerből az rossz volt mikor úgy kellett jönni.”³⁰ – idézte fel emlékeit ezzel kapcsolatban Morva Rozália. Családjuk mélyen katolikus vallású volt, Nagymegyeren rendszeresen látogatták a miséket, ez azonban Kétsopronyban nehézséget okozott:

„És amikor aztán ugye a lovaskocsival szoktak behozni a templomba, aztán úgy emlékszek amikor itt vót egy pap, az ugye szlovák vót, a Petrovszki Gyuri. Az itteni pap vót, azt itt tartotta a első miséjét, és akkor ugye hát persze hogy ő szlovák, itteni nyelven ő szlovákul beszélt. Aztán tudom, hogy szegény anyu mikor hazamentünk, hogy sírt, hogy: Még a Jézuskát is elvették tőlünk! Mer ugye nem hallotta, nem értett semmit.”³¹
– mesélte el Morva Edit sírdogálva.

A továbbiakban még azt is elmondta, hogy a mai napig érzi, hogy kiközösítik őt amiatt, mert nem tud tótul. A templomból jövet, ha többen gyalognak, elkezdenek tótul beszélni, és ilyenkor mindig Morva Edit leahagyja őket, mert nem tud becsatlakozni a beszélgetésbe. Ez a mai napig nagy szívfájdalom neki.

A többi nagymegyéri családot a falusiak jól fogadták. Kosár Jenő így emlékezik a falusiak családjához való viszonyulásáról:

„Biztos, hogy az összes szomszédasszony szerette a mamát. Hát édesanyám az sütötte a kenyeret itt mindenkinek. Úgyhogy tényleg nem lehet rá így mondani, hogy piszkáltak volna őket vagy bántották volna...”³²

Cséfalvy József is úgy gondolta, a falubeliek jól fogadták a betelepült családját:

„Nem vót olyan, hogy kiníztek vóna bennünket, szomszédokkal mindjárt ismerkedés vót. Nem vót olyan fogadtatás, hogy hát nem tetsző. Csak hát aztán mindig jobban össze köllött hangolódni.”³³

Ifj. Nagy András pedig azt mesélte el, hogy a kitelepített felvidékiek dolgos emberek voltak, így emiatt sem volt okuk a falusiaknak neheztelniük rájuk: „Nem rosszul fogadták, mert azt

²⁸ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

²⁹ Értsd: magyarok.

³⁰ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

³¹ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

³² Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

³³ Saját gyűjtés, Cséfalvy József, 2021. október 24.

tudom, hogy ezeket a Bári, meg a Bognár Laciék, meg akkor a Gyóriék, meg Berecz Vince, hát ők dógos emberek vótak ám ezek, igazi parasztemberek vótak, és szerették a földet, dógoztak.”³⁴

A rossz állapotban lévő ház, a honvágy, a családtagok távolléte, a faluba való beilleszkedés mehezhítette a kitelepített nagymegyeriek életét. A szülők igyekeztek megszokni az új otthonaikat, de az egész életüket végigkísérte a szomorúság a régi szülőföld és rokonság elhagyása miatt.

„...Nekem avval telt a gyerekkorom, hogy anyukám mindig sírt szegény. Mindig sírt, szíve fájt mindig, arra emlékszek. Mindig azt mondta, hogy - úgy emlékszem -, mikor én má iskolába megyek, addigra má hazamegyünk. Először ugye a ládákból se pakoltak ki, hogy hazamegyünk, hát dehogy mentünk haza!... Mindig azt mondta, hogyha meghalok, akkor anyukámmal nehogy megtudassátok. Arra emlékszek.”³⁵ - idézte fel emlékeit anyjáról Morva Edit, amiből még az is kiderült, hogy anyja a szülőföldhöz való visszatérésben reménykedett.

Apjáról ezt mesélte:

„Szegény apunak aztán a idegei tönkrementek, szóval nem úgy, hogy megbolondult, de nagyon ideges vót.”³⁶ Ifj. Nagy András apja lelkivilágáról így emlékezett vissza: „Látszott lelkileg rajta, hogy nincs valami rendbe. Tehát az azért benne maradt az a tüske, az 100%. Úgy valahogy olyan, én nem is tudom elmagyarázni. Egyszerűen kicsit azért is volt agresszív, olyan, nem tudta feldolgozni ezt a dolgot, valószínű. De ezt nem mondta ő, csak ez úgy ahogy visszagondolok - De aztán valahogy csak megtalálta itt a - de vissza nem akart már menni.”³⁷

Akadtt köztük olyan is, aki annak ellenére, hogy hiányolta szeretett szülővárosát, nem akarta ismét meglátogatni. Nagyváthy Tibor szülei a kitelepítés után egyszer sem tértek haza Nagymegyerre, sőt, anyukája a saját ikertestvérének a temetésére sem ment el, azzal az indokkal, hogy ő már soha többé nem lépi át ezt a határt, hacsak nem fegyvert szegeznek hozzá. Fia, Nagyváthy Tibor azonban az évek során ellátogatott Nagymegyerre többször is. Azt is elmondta, hogy bármerre mennek kirándulni, ő soha sem mondja azt, hogy „hazamegy Békéscsabára”, csak azt, hogy „megyek Csabára”,³⁸ hiszen a hazát számára Nagymegyert jelenti. A Morva testvérek szülei is úgy vélekedtek, hogy jobb, ha nem is látják, mit hagytak ott Nagymegyeren.

A kitelepített nagymegyeriek tragikus sorsukba egy idő után beletörődtek: „Beleszoktunk a itteni helyzetbe. Hát ugyi ahogy nőttünk, öregedtünk, idősödtünk, mindenki keregett magának párt meg satöbbi. Aztán ez lett a vége, hogy családot alapítani.”³⁹ - mesélte

³⁴ Saját gyűjtés, Nagy András, 2021. október 25.

³⁵ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

³⁶ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

³⁷ Saját gyűjtés, Nagy András, 2021. október 25.

³⁸ Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

³⁹ Saját gyűjtés, Cséfalvai József, 2021. október 24.

Cséfalvy József. Arra a kérdésemre, hogy a szülők meg tudták-e szokni az itteni életet, ezt felelte: „Muszaj vót. Aztán belejöttek má, nem vót visszaút, de nem vót elfelejtve.”⁴⁰ Morva Rozália ugyannerre a kérdésre így válaszolt: „Úgy ahogy, de rendesen nem soha, rendesen nem. Mindig visszavágyott, mindig eszükbe vót a régmúlt. Más volt ez, meg megint nagyon más, és akkor oszt nehéz volt.”⁴¹

Arról, hogy mi adott nekik és szüleiknek erőt a felkapaszkodáshoz, eltérő válaszokat kaptam. Fontosnak találták megjegyezni azt, hogy a kitelepített felvidékiek nagyon összetartóak voltak, így ez sokat segített mindnyájuknak. Ezzel kapcsolatban Nagyváthy Tibor arról mesélt, hogy náluk mindig összegyűltek a felvidékiek, és közösen beszélgettek, kártyáztak:

„Itt első évek, míg nem mentem el katonának, mi 80%-ba együtt tőtöttük. A komáromiak, a nagymegyeriek, érsekújváriak meg mittom kik, mindig megvót beszéve – A szomszédba odaköltöztek a Pintérek, azok is kitelepítettek voltak, a komáromi úton vót nekik egy sarok nagy ház, aztán benne ott vót a tűzér telep, azoké vót, aztán idejöttek mellénk lakni, azokkal összejártok. Akkor amazok meg valahonnan Ipoly mellől voltak, aztán meg ott volt a szeszfőzdés [Nagy Árpád], az is onnan való vót, azok má tanya vót, de annyira vót ugye a iskola – Ott jöttek össze nálunk. Apám sakkozni, aztán ultizni szeretett. Hát a ulti az hetenként, esténként. Összetartottak. Jaminából, tanyárú, meg Lászlók is kint Baranyából, azok is havonta egyszer-kétszer, vagy bejöttek piacra, anyámék árútak, még eleive összetalálkoztak.”⁴²

A kártyázáshoz még hozzátette, hogy: „Nálunk meg mindig filléres alapon kártyáztak, és akkor [apját idézi]: No főteszem a utolsó fillért, hagyok annyit, – aszondja – hogy addig kitartson, míg hazamegyünk”⁴³ – mesélte el nevetve. Az ő személyes boldogsága kapcsán hozta fel a szórakozási lehetőségeket, ahova eljártak fiatalokként: „(...) Aztán vót a Ligetbe olyan, hogy délután szombaton zene vót. Kerthelység vót, amott vót zárt helysíg, vót másik zárt helysíg, ott lehetett táncóni. Hát én is 17 éves vótam má akkor, aztán ugye az mind nagykorú vót, hát nem én rendeltem, de hát ugye én is a kört ugye kifizettem, de azok rendelték. Aztán együtt ittuk. Sose igazoltattak.”⁴⁴ Később azt is elmesélte, hogy 18 éves korában elment egy leánybúcsúba, ahol összeismerkedett egy lánnyal, akivel a katonaság alatt rengeteget leveleztek. Boldogsága kapcsán még a volt feleségével, Toszecki Mártával való megismerkedésüket mesélte el, akivel 38 évet éltek együtt.

Morva Edit a jó szomszédi viszonyról beszélt, ami megkönnyítette életüket: „(...) de még az volt a szerencsénk, hogy a szomszédunkba nagyon jó emberek voltak, nagyon jó. A Seresék azok is onnan vótak, csak azok Farkasdról, a másik szomszédunk az itteni vót, meg szlovák volt, de az egy olyan áldott jó szomszédunk. Az volt a szerencsénk.”⁴⁵ Később azt is

⁴⁰ Saját gyűjtés, Cséfalvy József, 2021. október 24.

⁴¹ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

⁴² Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

⁴³ Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

⁴⁴ Saját gyűjtés, Nagyváthy Tibor, 2021. október 27.

⁴⁵ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

elárulta, hogy számukra a hit jelentette a legnagyobb erőt, valamint az, hogy a templomban járással a felvidéki családok össze tudtak találkozni:

„Mondom, hogy a hit. Az, hogy minden vasárnap eljöttünk templomba, és akkor ott vót a hét család, aki járt templomba, és akkor ott mindig összejötték a apuék, én meg gyerekként mellettük. És akkor mindig ott beszéltek, hogy kinek mi a sorsa. De vót, aki közelebb lakott, de vót aki messzebb.”⁴⁶

Morva Rozália arra a kérdésemre, hogy szülei miben tudták meglelni a boldogságukat, ezt válaszolta:

„Hát mibe, gyerekekbe, meg a földekbe, másba nem. Milyen másban lehetett volna? Annyi jó volt, hogy egyik szomszédok nagyon jók voltak, emezek megint nagyon, átjártak, meg hát azokkal olyan jóban voltunk biztos, hogy az a két jó volt, hogy ott laktunk.”⁴⁷

Ő is arról mesélt, hogy a hit volt az, ami tartotta bennük az erőt, és ami átsegítette őket a nehéz időkön: „Szegény apu is, mindig este mindig letérdelt a szék mellé, vagy ágy elé, hálát adni az Istennek, hogyha ment dolgozni, mindig Jézus segíts..., hála Istennek... Imádkozott, reggel is fölkelt, úgy nem kelt föl, ha sietett is biztos, hogy imádkozott.”⁴⁸

Cséfalvay József anyyi mondott el szüleiről, hogy „Nem sok boldogság mutatkozott róluk”⁴⁹ Szülei a munkában és a gyerekekben találhatták meg az örömeiket, valamint mindig törekedtek arra, hogy beilleszkedjenek a falusiak közé és hogy megtalálják a boldogságot. Ő már a beköltözésük után egy nappal összebarátkozott egy fiúval, aki átjött hozzájuk. Mint fiatal legény tánciskolába jártak el szórakozni és „csajozni”.

Kosár Jenő azt mondta, hogy gyerekként ő nem tudja megmondani, minek örülhettek a szülei. Nem hiszi, hogy volt ilyen: „Nem voltak ők boldogok szerintem. Nagyon nehezen. Biztos, hogy nagyon komplikált volt nekik.”⁵⁰ Később azonban hozzátette, hogy biztosan lehetett valami, amiben megtalálták a boldogságukat, de ő nem tudja, mi volt az: „Egyértelmű, hogy volt valami, de ki tudja, hogy az öregjeink mit éltek, meg hogy éltek.”⁵¹ Felesége, Krátki Ilona megkérdezte Kosár Jenőtől, hogy: „Öcséid minek tudtak örülni? Amikor Szlovákiából hoztak ruhákat, meg ilyesmi.”⁵² Erre válaszul Kosár Jenő azt felelte, hogy: „Hát annak örültek, persze. Mert akik utánunk születtek 10 évre rá, az mindegyik örült, mikor édesanyám annak idején kiment Szlovákiába. Mert annak idején ugye nem

⁴⁶ Saját gyűjtés, Morva Edit, 2021. október 26.

⁴⁷ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

⁴⁸ Saját gyűjtés, Morva Rozália, 2021. október 28.

⁴⁹ Saját gyűjtés, Cséfalvay József, 2021. október 24.

⁵⁰ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

⁵¹ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

⁵² Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

voltam én, 67-ben voltam kint először Szlovákiába.⁵³ Majd arról mesélt, hogy az önkéntesen kitelepülő magyarországi szlovákoknak sokkal jobb sors jutott, mint nekik:

„Az biztos, hogy mióta én már jártam kifelé Szlovákiába, meg Lengyelbe, a focicsapatot vittem ki, meg minden, és én mindig azt tapasztaltam, hogy odakint soha nem volt nekik olyan rossz. Tehát azok rosszabbul jártak, akik ide átjöttek. Ott mindenki – én azoktól soha egy panaszt nem hallottam, hogy őket bántanák. Politika csinálta, csinálja. Ott nem is volt senkinek problémája. Soha. Ott mindenkinek olyan háza, meg olyan”⁵⁴ – majd hozzátette, hogy a család többi tagja is jobban él Szlovákiában, hiszen neki csak egy kis ház jutott.

A gyermekkori boldogságra ezt felelte: „Szerintem egy gyereknek minden öröm volt. Még az is öröm volt, hogy ide költöztünk Magyarországra – Egy gyerek mit tud csinálni, meg a szüleivel, és ha tényleg kap enni, akkor ő jól érzi magát.”⁵⁵

Ifj. Nagy András édesapja legényemberként települt át Mezőmgyerre, így emiatt teljesen más szemszögből tapasztalta meg a kitelepítést. Két ház közül választhatott, később jó munkahelyet kapott, és a betelepülését követő évben megismerkedett jövődöbeli feleségével, aki 1950-ben adott életet közös gyermeküknek. Az ő élete sikeres lett Mezőmgyerén, habár fia elmondása alapján nem tudta elfelejteni Nagymgyert, és a határon túl maradt rokonokat.

Összességében azt lehet megállapítani, hogy bár a családok szörnyű körülmények között találták magukat, sikerült az ismerősök, a család támogatásával felkapaszkodniuk, erőt merítettek más felvidéki kitelepített családokból, a gyermekekből, a munkából és a hitből. Természetesen bármennyire tereltem a beszélgetést a boldog pillanatok felidézése felé, interjúalanyaim alig tudtak ilyesmire visszaemlékezni, sokkal inkább maguk előtt látták a tragikus időszak egymást követő nehézségeit, és mivel gyerek szemmel éltek át mindezt, nem tudták megfigyelni, hogyan érezhettek ekkor szüleik. Az viszont meg lehet állapítani, hogy voltak olyan tényezők, amelyek megkönnyítették sorsuk feldolgozását, vígaszt, boldogságot nyújtottak a mindennapokban. Úgy gondolom, e témában még érdemes lenne kutatni, hiszen a nehéz idők megismerése mellett fontos tudnunk, hogy ezek az emberek hogyan tudtak egy ilyen nehéz időszakban felkapaszkodni, és meglelni a boldogságot. Mindez azért fontos, mert az ő történeteiken keresztül tudatosíthatjuk azt, hogy bármennyire nehéz időszak lép be az életünkbe, a boldogságot mindenhol meg lehet találni. Visszaemlékezéseik a felvidéki magyarokat arra buzdítják, hogy megőrizzék, megbecsüljék magyarságukat, hiszen ők 75 évvel ezelőtt magyarságukat felvállalva hagyták el szülőföldjüket. Emlékezzünk rájuk!

⁵³ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

⁵⁴ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

⁵⁵ Saját gyűjtés, Kosár Jenő, 2021. október 25.

Hivatkozott irodalom

Janics Kálmán

1980 *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* Madách Kiadó, München.

László Péter

2005 *Fehér laposok. Adalékok a magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezményhez.* Völgységi Tájékoztató Alapítvány, Szekszárd.

Popély Árpád

2010 A lakosságcsere területi szempontjai és etnikai következményei. In Szederjesi Cecília (szerk.): *„Vonatok északnak és délnek”. A második világháborút követő szlovák-magyar lakosságcsere története és következményei.* Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 66–93.

2014 *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 79–100.

2020 A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere és a szlovákiai magyar kisebbség. In Zsilák Mária - Demmel József (szerk.): *Hív az anyaföld? A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere 1946–1948.* Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, 74–105.

Šutaj, Štefan

2020 A csehszlovák–magyar lakosságcsere a háború utáni Európa kialakulásának kontextusában. In Zsilák Mária - Demmel József (szerk.): *Hív az anyaföld? A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere 1946–1948.* Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba, 11–54.

Szarka László (szerk.)

2003 *A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Visszaemlékezések, tanulmányok, dokumentumok.* MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom.

Tánczos Tibor

1996 *Ötven éve történt. A deportálás és a kitelepítés története Nagymegyeren.* Gyurcsó István Alapítvány, Dunaszerdahely – Nagymegyér.

Vadkerty Katalin

1993 *A reszlovakizáció.* Kalligram, Pozsony.

1999 *A belső telepítések és lakosságcsere.* Kalligram, Pozsony.

Varga László

2007 *Amikor elindult a vonat. Deportálás és kitelepítés Nagymegyér és környékén lévő településekről 1945–1948 között.* Csemadok Művelődési Intézete, Dunaszerdahely.

Morva Rozália, 83 éves. Fotó: Petro Krisztina

Morva Edit, 76 éves. Fotó: Petro Krisztina

Kosár Jenő, 82 éves. Fotó: Petro Krisztina

Cséfalvay József, 89 éves. Fotó: Petro Krisztina

Nagyváthy Tibor, 90 éves. Fotó: Petro Krisztina

Nagy András, 72 éves. Fotó: Petro Krisztina

Tóth Ágnes

„...és a saját családtagjainkról is le kell mondanunk” A háború és a kollektív büntetés hatása a német nemzetiségű családokra

Minden háború a családi kapcsolatokat és a személyes életviszonyokat érinti a legsúlyosabban. A második világháború után is a férfiak évekig tartó távolléte, a szétszakítottság, az egzisztenciális bizonytalanság, szeretteik elvesztése, a családok életét évtizedekig negatívan befolyásolta. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a magyarországi német és a kisebbségi magyar közösségek, amelyeket a háború után a kollektív bűnösség elve alapján különböző büntetőakciókkal – kényszymunkára hurcolás, vagyonek Kobzás, állampolgári jogaiktól való megfosztás, internálás, kitelepítés – is sújtottak. Az ő esetükben a háború és a kollektív büntetés következményei halmazati hátrányként egymásra rakódtak, amelyek hatása időben elhúzódott és több generáció életét, személyes életlehetőségét döntő módon befolyásolta. Így például a közösségen belüli kötődésekben máig ható negatív változásokat idézett elő.

Tanulmányomban azokat az élethelyzeteket mutatom be, amelyekkel a háború utolsó időszakában, illetve az azt követő évtizedekben a magyarországi német családoknak szembe kellett nézniük. Kitérek továbbá azokra a személyes és közösségi stratégiákra, amelyekkel ezeket a kilátástalan helyzeteket kezelték.

A háború végén, 1945 tavaszán a többségi társadalomhoz hasonlóan, a német nemzetiségű családoknak is a szétszakítottság és az egzisztenciális bizonytalanság volt az alapélménye. A férfiak jelentős része még nem tért haza a háborúból, többségük szovjet hadifogoly-táborokban várta szabadon bocsátását. Emellett súlyosan érintette a német közösséget az a szovjet-orosz hadsereg által a magyar közigazgatás közreműködésével 1944 karácsonya és 1945. február 2-a között végrehajtott büntető akció is, amely során mintegy 32 ezer magyarországi német nemzetiségű személy (20 989 férfi, 10 934 nő) került szovjet kényszymunkatáborokba.¹

A kényszymunkára hurcolás következtében a már egyébként is csonka német nemzetiségű családok elvesztették azokat a fiatal nőket, akikre a háború alatti években a családi gazdaságok működtetése, a család fenntartása hárult. Férfjuk távollétében sokuknak egyszerre kellett a család megélhetéséről, a gyerekek neveléséről és az idős szüleik segítéséről gondoskodniuk. Deportálásuk után ezek a feladatok sokszor még kiskorú gyerekeikre, illetve rokonaikra, a helyi közösség más tagjaira hárultak. Az elhurcolt férfiak jelentős része pedig jellemzően azok köréből került ki, akiket koruk, vagy egészségi állapotuk miatt a frontszolgálat alól már felmentettek. Különösen nehéz helyzetben voltak azok a családok, ahonnan több személyt is deportáltak.²

¹ A német nemzetiségű személyek Szovjetunióba hurcolására vonatkozóan bővebben lásd: Bognár Z. 2009., Márkus B. 2020., Muskovics A. A. – Ritter Gy. 2021., Stark T. 2006. és Zielbauer Gy. 1990.

² Márkus B. 2020.

„A mi családukból ketten mentünk, a nővérem 21 éves volt, és én 18 éves. Én megéreztem és semmi áron nem akartam menni. Édesanyánk már nem élt, édesapánk egy 7 és egy 9 éves gyermekkel maradt itthon a falu végén lévő házunkban. Útközben bementem a nagymamánkhöz és azt mondta, ne menjetek, gyertek vissza, bevetlek az ágyba benneteket. Akik a közelből elmentek, egy se jött még vissza. De a nővérem nem mert maradni, így én is utána mentem, féltem, hogy valami baj történik velem.”³

„Az én családomból akkor 7-en kerültek így fogságba, köztük apám is. 5 fiú testvér, a lánytestvér férje és egy fiú menyasszonya. A 7-ből 3 halt meg ott, 4 jött haza. Apám a holtak között volt, ő nem jött haza. Így maradt anyám fiatalon özvegyen 3 apró gyerekkel.”⁴

„18 évesen elhurcoltak Oroszországba, hárman mentünk a családból, Édesapám kint meghalt, én beteg lettem.”⁵

„1945. I. 2. gyűjtöttek össze engem és nejemet. (...) Feleségem 1947. VIII. 26. ért haza, én XI. 29. Szüleim az akkor öt éves fiunkkal a hugoméknál laktak. Szüleimtől a házat elkobozták, nekünk szolgálni kellett menni, a fiunkat is vittük magunkkal.”⁶

„Fizikailag legyengültem a betegtranszporttal jöttem haza. Egészségileg, fizikailag legyengülve megszakításokkal tudtam dolgozni. (...) A családból az apámat és húgomat is elhurcolták 1 hónappal később, őket is a Szovjetunióba, szintén szénbányában dolgoztak. De csak az apám tért haza, a húgom a szénbányában meghalt, 23 évesen.”⁷

„Édesapám 1945. augusztus 30-án a láger táborig segélyhelyén meghalt. (...) Ekkor még fia élt. Sajnos a bátyám is meghalt ugyanabban a táborban, 1945. december 15-én. (...) Elég sok hátrányom származott édesapám és bátyám elhurcolásából. Édesanyámmal szinte gyereként kellett dolgoznom, hogy megélhetésünk biztosított legyen.”⁸

„19 éves voltam mikor elvittek. Apámat szintén kivitték. Ő 44 éves volt, nem bírta a munkát, ott halt meg. Otthon 3 lány testvérem maradt édesanyámmal.”⁹

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXVIII-I-1 G. V-né J. M. (Mérk) visszaemlékezése, d.n. 37.d. A Magyarországi Németek Országos Szövetsége, 1990-ben a személyi kárpótlással kapcsolatos parlamenti viták megindulásakor egyrészt felmérte a kárpótlásra jogosultak körét, másrészt arra kérte a még élőket, hogy írják meg visszaemlékezéseiket. A visszaemlékezések az életutak retrospektív bemutatásai. Jól tükrözik, hogy az adott személy életét a kényszermunkára hurcolása, illetve a német nemzetiséghez tartozása miben és milyen mértékben befolyásolta. Az idézeteket szó szerint, az eredeti központozást meg-hagyva, s csak az értelemzavaró helyesírási hibákat javítva közlöm.

⁴ MNL OL XXVIII-I-1 N. F-né Sch. K. (Mérk/Debrecen), 1989. március 10. 37. d.

⁵ MNL OL XXVIII-I-1 H. J-né (Nagymányok), d.n. 46.d.

⁶ MNL OL XXVIII-I-1 D. M. (Nagykozár), 1989. szeptember 5. 46.d.

⁷ MNL OL XXVIII-I-1 V. J. (Kompolt), 1989. november 1. 46.d.

⁸ MNL OL XXVIII-I-1 K. F. (Dombóvár), 1989. november 8. 47.d.

⁹ MNL OL XXVIII-I-1 K. A. (Bakóca), 1989. augusztus 25. 47.d.

A visszaemlékezők egy-két tényszerű, leíró mondatba sűrítik bele, hogy az elhurcolásuk közvetlenül hogyan érintette akkori életüket. Az 1980-as évek végéről, a visszaemlékezés pillanatából szemlélve, már az egész életükre kiható veszteségek, traumák láncolata – több családtag elvesztése, a lágerban megromlott egészségi állapot, a teljes egzisztenciális összeomlás utáni újrakezdés nehézségei, gyötrelmei – is kirajzolódik. A mintegy száz visszaemlékezésből nem vonhatók le általános, az érintettek teljes körére jellemző megállapítások. Föltűnő azonban, hogy e körben milyen sok azoknak a családoknak a száma, ahonnan több személyt – testvéreket, házaspárokat, szülőt és gyereket/gyerekeit – együtt hurcoltak el. A deportáltak túlnyomó többsége 18–45 év közötti volt. A fiatal, életerős korosztály kiesése a családi munkamegosztásból azt jelentette, hogy az idősebbek és a gyerekek teljesen támasz nélkül maradtak. Egyszerre kellett a még élő 70–80 éves (nagy)szüleikről gondoskodni, a család birtokában lévő földeket művelni és sok esetben unokáikat ellátni, nevelni. Ebben a helyzetben az egyetlen támaszt, segítséget a nagycsalád és a helyi közösség tagjainak összetartása, szolidaritása jelentette.

Különösen drámai helyzetet teremtett, hogy számtalan esetben azokat a nőket is elhurcolták, akiknek kis gyerekek, vagy gyerekeik voltak. Mindhárom generáció érzelmi támasz nélkül maradt. Ha egészségi állapotuk és körülményeik engedték, akkor jellemzően az anyai nagyszülőkre maradtak az itthon maradt gyerekek. De találunk példát arra is, hogy az apai nagyszülők vagy a tágabb rokoni körből más személy vette magához az itthon maradt gyerekeket. Ezeknek a gyerekeknek az érzelmi biztonságot adó szülői jelenlét hiányán túl az egzisztenciális bizonytalanságot is hatványozottan kellett átélnie. A parasztcsaládokban a gyerekeknek korán be kellett kapcsolódnuk a házkörüli, vagy éppen a földeken adódó munkákba, a családi munkamegosztásban számoltak a gyerekek munkaerejével. Ebben a rendkívüli helyzetben azonban sok esetben olyan feladatokat kellett átvenniük, amit korábban felnőttek végeztek.

„1945 januárban kerültem Oroszországba. Itthon hagytam két kiskorú gyermeket.”¹⁰

„30 évesen, ifjú feleségemet és 2 hónapos, valamint 2 és fél éves gyerekeimet hátra hagyva hurcoltak el – nem hadifogolyként – engem is több társammal együtt, becsapva, megalázva bennünket.”¹¹

„Két és fél évig szenvedtem, éheztem, lesoványodva 45 kg testsúllyal engedtek 1947. júliusában szabadon. Két kisgyermekem ez idő alatt szüleimnél laktak, hazajöveteléskor már meg sem ismertek.”¹²

A visszaemlékezők több mint négy évtizeddel az átélt megpróbáltatások után szükségükre írtak, tömönatokba sűrítették bele megéléstörténeteiket, átélt szenvedéseiket. Szikár, tényközlő félmondatokkal érzékeltették az embertelen tábori körülményeket, az elviselhetetlenül nehéz munkavégzés feltételeit, fogva tartóik viselkedését. Szerepet játszhatott ebben az

¹⁰ MNL OL XXVIII-I-1 H. J-né (Bonyhád), 1989. augusztus 18. 46. d.

¹¹ MNL OL XXVIII-I-1 K. J. (Kismányok), 1989. augusztus 18. 46. d.

¹² MNL OL XXVIII-I-1 L. Gy-né (Erdősmecske/Görcsöny), 1989. december 16. 46. d.

is, hogy a politikai hatalom az 1980-as évek végéig, a rendszerváltásig a deportálásokat tabuként kezelte. Az abban érintetteknek megtiltotta, hogy a velük történeteket másokkal megosszák. Így sok német nemzetiségű családban a második, harmad generáció csak ekkor hallott először arról, hogy családtagjaikat a második világháború után a Szovjetunióba deportálták. A tiltás mind egyéni, mind közösségi szinten megakadályozta a traumatikus események feldolgozását, illetve a közösségi emlékezetbe való beemelését.

A visszaemlékezők számára a teljes kiszolgáltatottságot a családtagjaiktól, különösen kicsi gyerekeiktől való elszakíttatottságuk jelentette. Az otthon maradtakért érzett állandó aggodalom, a kölcsönös érzelmi támogatás hiánya okozta számukra a legnagyobb fájdalmat, még ennyi év távolából is. A visszaemlékezők azonban nem ítélik meg, és nagyrészt indulatoktól mentesen beszélnek szenvedéseik okozóiról is.¹³

„69 éves anyámra maradt a kislányom, nem tudtam élnék-e vagy meghaltak.”¹⁴

„26 évesen kerültem oda. A férjem a fronton volt, a 8 éves kisfiam otthon kellett hagynom a szüleimmel, 5 évig nem láttam őket.”¹⁵

„...volt egy két éves kislányom, az anyósom nevelte, míg hazajöttem. A férjem hősi halált halt Budapesten.”¹⁶

„Huszonnégy éves koromban két gyermekemtől, családomtól elszakítva kerültem egy szovjetunióbeli szénbányába, ahol néhány nap híján öt éven át nehéz bányamunkával, keserves élet- és munkakörülmények között kellett állítólagos bűnösségünkért vezekelnünk.”¹⁷

A visszaemlékezésekben azoknál, akik a deportálás következtében árván maradtak – magától értetődő módon –, már szülője elhurcolásának a közlése összekapcsolódik a később bekövetkező, de az egész életét meghatározó veszteség hangsúlyozásával.

„Édesanyám is a deportáltak között volt. 1946 márciusában fejtűfusz következtében elhunyt Oroszországban. Én nevelőszülőkhöz kerültem és 9 éves koromtól betegeskedem. Munkát végezni csak időszakosan tudtam.”¹⁸

„Gyönkről 1944. december 28-án hurcolták el a németeket. Édesanyám és édesapám is közöttük voltak Anyám nagyon sírt, átölelt engem és a két éves húgomat és azt mondta, hogy két hetes munkára kell csak menniük utána jönnek haza. Anyám kint meghalt.

¹³ Hasonló tapasztalatot fogalmaz meg Ament-Kovács Bence is négy völgyeségi asszony elűzetés-történetének feldolgozása során. Lásd: Ament-Kovács B. 2019. 147–163.

¹⁴ MNL OL XXVIII-I-1 H. M-né (Mekényes/Komló), 1990. március 30. 46.d.

¹⁵ MNL OL XXVIII-I-1 M. J-né (Feked), 1989. augusztus 10. 46.d.

¹⁶ MNL OL XXVIII-I-1 M. J-né (Palotabozsok), 1989. augusztus 10. 46.d.

¹⁷ MNL OL XXVIII-I-1 H. J-né (Palotabozsok), 1989. augusztus 11. 46.d.

¹⁸ MNL OL XXVIII-I-1 Sch. J-né B.E. (Szakadát), 1989. augusztus 25. 46.d.

*... Amikor édesapám hazajött ez nagyon nagy öröm volt az egész családnak, de ő és a nagyszüleim sokat sírtak, mivel sokan hazajöttek, de anyám nem.*¹⁹

Bár a jóvátételi közmunkára elhurcolt német nemzetiségű civilek első csoportja már 1945 végén hazatérhetett Magyarországra, a deportáltak többségét csak két-három év után engedték szabadon. Egy része az elhurcoltaknak pedig csak 1949 végén hagyhatta el a Szovjetuniót.²⁰

Eközben a magyar kormány a kollektív bűnösség elve alapján 1946. január 19. és 1948. június 30. között mintegy 200–220 ezer német nemzetiségű személyt telepített ki Németországba.²¹ A kitelepítettek közül több tízezer személy azonnal különböző visszatérési stratégiákkal élt. A visszatérés motivációja általában nem szűkíthető le egyetlen okra, a döntés sokoldalú alátámasztásával az adott személy önmaga előtt is indokolta, erősítette annak helyességét. Bár az érintettek a hazatérés motivációjaként több okot említenek, ezek között meghatározó szerepet játszott a családdegysítés, a nagyobb családi egység helyreállításának igénye, reménye, belső parancsa. Miután az itthon maradtoknak, illetve a kitelepítetteknek nem voltak információik a Szovjetunióban hadifogságban, vagy kényszermunka táborokban fogvatartott hozzátartozóik elengedésének időpontjáról, korábbi életük helyét, terét tartották egy olyan biztos pontnak, ahová szerették is visszatér. Ezért (is) ragaszkodtak ahhoz, hogy eredeti lakóhelyükön maradjanak, illetve oda visszatérjenek. A kitelepítettek közül az 1946–1949 (1950) közötti időszakban legalább 10–15 ezer személy visszatért, illetve többnyire illegálisan visszaszökött Magyarországra.²²

A legálisan visszatérni szándékozók a németországi megszálló katonai hatóságok és a Hazahozatali Kormánybiztosság kiküldöttei előtt is eltitkolták német származásukat, visszatérésüket azzal indokolták, hogy magyarnak vallották magukat. A különböző hatóságok nem számoltak a kitelepítettek ilyen módon való tömeges visszatéréseivel, ezért a hazatérők szigorú ellenőrzésére csak fáziskéséssel került sor.²³

Az érintettek a berlini magyar külképviselethez, valamint a Hazahozatali Kormánybiztosság kiküldöttjeihez benyújtott nagyszámú egyéni kérvényükben mindenekelőtt kitelepítésük jogszerűtlen voltára, magyar nemzetiségükre, illetve magyar állampolgárságukra hivatkoztak, s hangsúlyozták a magyar állammal szemben tanúsított lojalitásukat is. A kérvényeket a Külügyminisztérium felterjesztése után a Belügyminisztérium bírálta el. Gyakorlatilag valamennyi esetben azonos érveléssel utasították el őket. Eszerint a kitelepítés jogszerű volt, sőt úgy fogalmaztak, hogy a kérelmezők „jogszerűen települtek át Németországba”, a magyar

¹⁹ MNL OL XXVIII-I-1 H. J-né R.E. (Szekszárd), 1989. július. 46. d.

²⁰ A táborokban életüket veszítették számáról jelenleg még nincsenek pontos adataink, a legújabb kutatási eredmények szerint az elhurcoltak 20–25%-a halt meg az éhezés, a rossz elhelyezési és munkakörülmények és a táborokban pusztító járványok következtében. Márkus B. 2020. 348–350.

²¹ Ehhez kapcsolódóan bővebben lásd Tóth Á. 1993. és Marchut R. 2014.

²² A kitelepítéssel párhuzamosan visszatértek történetére, a hazatérés okaira, illetve a személyes döntések indoklására vonatkozóan bővebben lásd Tóth Á. 2008a. Német kiadása: Tóth Á. 2012.

²³ Erre vonatkozóan bővebben lásd Tóth Á. 2008. 32–33. A kitelepítésből visszatértek lokális földolgozására vonatkozóan lásd Bodrogi L. - Szále L. 2016.

állampolgárságukat elvesztették, „így visszatérésüknek engedélyezésére lehetőség nincs.”²⁴ Kádár János belügyminiszter 1948. szeptember 23-án Rajk László külügyminiszternek írt levelében azt kérte, hogy a berlini kormányképviselő „áttelepített sváboktól hasonló kérelmeket ne fogadjon el, mert az az osztályomnak csak felesleges munkát ad.”²⁵ Hasonló konfliktus alakult ki a Belügyminisztérium és a Hazahozatali Kormánybiztosság²⁶ között is. Millok Sándor²⁷ kormánybiztos azt panaszolta, hogy „még egyetlen esetben sem kaptam... választ azokra az átírataimra, amelyekkel egy vagy több személy adatait küldtem meg annak megállapítására, vajon az illetők kitelepítés alá esőknek tekinthetők-e”²⁸

A magyar kormány nyilvánvalóan nem kívánt foglalkozni a kitelepített, ám hazatérni szándékozó német nemzetiségűek kérelmeivel. Az érdemi elbírálás során az esetek egy részében szembe kellett volna néznie a kitelepítési eljárás során elkövetett jogtalanságokkal, visszaélésekkel, az esetleges hazatérés engedélyezése pedig egzisztenciális, kártérítési kérdéseket is fölvetett volna.²⁹

Éppen elég gondot okozott számára a kitelepítési lehetőségek 1948. júniusi lezárulását követően az ország területén maradt mintegy 200–220 ezer német nemzetiségű személy társadalmi integrációja. Ezeknek a személyeknek a nagy részét 1947-ben kitelepítésre már kijelölték, tehát házától, földjétől megfosztották, más családokkal összeköltöztették, megvonták állampolgárságát, szabadon nem választhatta meg lakóhelyét és munkát sem vállalhatott. 1949 tavaszától a társadalom egésze szempontjából is sürgetővé vált a Magyarországon maradt németek helyzetének megoldása.

Ezért a Magyarországon maradt német nemzetiségű személyek társadalmi integrációja első lépéseként 1949 októberében egy minisztertanácsi rendelet (4274/1949. MT számú rendelet) azon személyek esetében, akiket Németországba áttelepülésre köteleztek, de áttelepítésükre nem került sor, kimondta, hogy „a lakóhely (tartózkodóhely) megválasztása és a munkavállalás... szempontjából a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek.”³⁰ Ennél is nagyobb jelentőségű volt az 1949. december 16-án megjelent jogszabály (4364/1949. MT számú rendelet), amely a földreform és a telepítés befejezésének egyes szabályairól rendel-

²⁴ MNL OL XIX-J-34-a 10/res/1948.

²⁵ MNL OL XIX-J-34-a 10/res/1948. Miután a hazatérők kérelmeit a külképviselőt egyöntetűen továbbra sem utasította vissza, a belügyminiszter 1949. január 10-én a hozzá felterjesztett kérelmeket érdemi elbírálás nélkül küldte vissza a külügyminisztériumba. MNL OL XIX-J-34-b 16. f. 37/1949.

²⁶ Erdős K. 2015. 171–196.

²⁷ Millok Sándor (1887–1959) újságíró, szociáldemokrata politikus. A Déli vasútnál volt munkás, majd tisztviselő, 1914-től a szociáldemokrata párt tagja. 1919-ben a vasutasok szakszervezetének egyik vezetője. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált. 1924 végén jött haza. A Villamos című lap szerkesztője, majd 1941-től a Népszava felelős szerkesztője. 1944-ben a németek elfogták és a mauthauseni koncentrációs táborba vitték. 1945 májusában tért haza. Ezután miniszterelnökségi államtitkár, hazahozatali kormánybiztos, majd a Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. (Beszkárt) elnöke lett. 1948-ban visszavonult a politikától. – <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10582.htm> (Letöltés ideje: 2015. április 7.)

²⁸ MNL OL XIX-B-1-r 1563/1947. A Nyugaton hadifogságba esett német származásúakkal kapcsolatban is az az álláspont született, hogy „az országba való visszatérésük nem kívánatos”, tekintet nélkül arra, hogy hozzátartozóikat már kitelepítették-e vagy sem. MOL XIX-B-1-r 970/1947.

²⁹ A Magyarországról kitelepített német nemzetiségűek németországi integrációjára, a folyamat személyes aspektusaira vonatkozóan lásd Prosser-Schell, M. 2016. és Schell Cs. 2019.

³⁰ Magyar Közlöny IV. (213) 1949. október 11. 486. A minisztertanácsi rendelet végrehajtását a 245.900/1949. BM sz. rendelet szabályozta.

kezett.³¹ A jogszabály a ki nem telepített személyek számára visszahagyott ingó és ingatlan vagyon telekönnyvezésének kötelezővé tételével végre stabilizálta a fél évtizede állandóan változásban lévő tulajdoni viszonyokat.³²

A magyarországi német nemzetiségű lakosság áttelepítésével kapcsolatban kiadott korlátozó rendelkezések hatálytalanításáról a 84/1950. MT számú rendelet intézkedett, amely kimondta:

„Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak..., magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”³³

Az 1950. március 25-én megjelent rendelet lehetővé tette, hogy a belügyminiszter azoknak a kitelepített németeknek is megadja a magyar állampolgárságot, akik „erre érdemesnek mutatkoznak”. A megfogalmazás újabb reményt keltett a szétszakított családok körében. Az erre irányuló kérelmet a rendelet hatálybalépését követő hat hónapon belül kellett a törvényhatóság első tisztviselője vagy a magyar külképviseleti hatóságok útján előterjeszteni. Törvényesen deklarált formai követelményei a visszaköltözésnek nem voltak. A magyar állam a jelentkezők arra érdemes voltát eseti mérlegelés alapján döntötte el.

Miután a 84/1950. MT számú rendelet megjelenését követően a német sajtóban is különböző értelmezések láttak napvilágot, az érintettek a berlini magyar misszióhoz és a Szövetséges Főbiztossághoz (Alliierte Hohe Kommission) fordultak. Mindkét válasz egyértelmű volt. Hajdú József³⁴ levelében kifejtette, hogy „a Magyarországról kitelepített német anyanyelvű személyek visszatelepítésével kapcsolatos hírek nem felelnek meg a valóságnak. (...) Mindazok, kik a kitelepítés során hagyták el Magyarország területét, magyar állampolgárságukat elvesztették, s így visszatérésük nem lehetséges”³⁵ A Szövetséges Főbiztosság pedig lakonikusan csak annyit közölt: „Az egész csak kommunista propaganda, és minden

³¹ Magyar Közlöny IV. (288) 1949. december 31. 562–563.

³² A magyar kormány intézkedéseiről több nyugati lap is beszámolt. A Bécsben megjelenő Landpost Rákosi Mátyás megtartotta szavát címmel közölt cikket, amelyben a lakhelyhagyási tilalmat feloldó és a szabad munkavállalást lehetővé tevő rendeletet úgy interpretálta, mint ami az illegálisan Magyarországon tartózkodó svábok teljes állampolgársági jogegyenlőségét is lehetővé teszi. (Landpost 1949. október 22. 10.) A magyar külügyminisztérium szóbeli jegyzékben tiltakozott az értelmezés ellen és hivatalos helyreigazításra kérte az osztrák kormányt. Hangsúlyozva, hogy a cikk „nem kívánatos határátzökéseket és illegális visszavándorlást idézhet elő” MNL OL XIX-J-36-a 515/Bizalmas/1949.

³³ Törvények, törvényerejű rendeletek 1950. 1951. 271–272. A rendeletet a korabeli politikai szóhasználat erőteljes túlzással „sváb amnesztiarendelethez” nevezte.

³⁴ Hajdú József (1898–1966) vasesztergályos, diplomata. A Tanácsköztársaság idején vöröskatoná. Pozsonyban és Bécsben élt (1919–1921), majd Jugoszláviába költözött (1921–1941). Részt vett a munkásmozgalomban. A második világháború után a Ganz Hajógyár Üzemi Bizottságának alelnöke, elnöke (1945–1948). Rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, 1949-ben a bécsi követség vezetője ügyvivői minőségben, majd a berlini követség vezetője (1950–1953). A következő években is diplomáciai feladatokat látott el. A forradalom alatti magatartása miatt pártfegyelmit kapott, és elbocsátották a Külügyminisztériumból. Az MSZMP Párttörténeti Intézet Archivumának társadalmi munkatársa. Baráth M. – Gecsényi L. 2015. 182.

³⁵ Über Rückkehrmöglichkeiten. Dichtung und Wahrheit [A hazatérési lehetőségekről. Híresztelések és valóság.] Unsere Post 1950. április 1. 2.

komoly alapot nélkülöz.³⁶ A megállapítás egyáltalán nem túlzó, elég csak a Szovjetunióból hazatértek családgyejesítési tapasztalatait számba vennünk. Valójában valamennyi Szovjetunióból hazatérő német nemzetiségű személy számára az évekig vágyott hazatérés újabb megpróbáltatásokat jelentett. A fogság idején erőt adó otthon, haza képe, amit a személyek – a szűkebb és tágabb család, rokoni, baráti, helyi közösségi háló – és korábbi életük anyagi körülményei alkottak, széttöredezett, széthullott, esetlegessé vált.

A deportáltaknak és hadifogságban lévőknek nem, vagy minimális információja volt a magyarországi eseményekről. A kitelepítésről általában tudtak, de még így is volt olyan személy, aki hazatérése után szembesült azzal, hogy családja nincs már Magyarországon.

„1948-ban hazajöttünk, megtudtam, hogy szegény szüleimet elvitték Németországba. De olyan nagy volt a honvágy még egyszer az otthon látni és utána megyünk a Nagyvilágba. Valamilyen rokonnál talán megleszünk egy kis ideig. Utána megyünk a szüleink után. Édesapám 1948. október 5-én még írta a levelet, csak szedjem össze magam. ...6-dika reggelre mind ketten meghaltak gázmérgezésben. Egy gyerek sem mehetett a temetésükre. A falubeliek intéztek mindent.”³⁷

„1946-ban a szüleinket kitelepítették Németországba, mi semmit nem kaptunk vissza, még a varrógépet sem.”³⁸

„(...) akkor láttam utoljára szegény jó Édesanyámat, mert mire én hazajöttem 46-ban, akkor előttem Pünkösdkor kitelepítették őket Németországba, Nürnbergtől 20 kilométerre, ott építettek megint házat, olyan idősen is.”³⁹

„1947. október 10-én pakoltak be bennünket a vagonokba és jöttünk Debrecenig, ott legalább egy hétig voltunk, ez idő alatt minden nap kihallgattak, molesztáltak bennünket, aztán kérdezték tőlünk hová akarunk onnan menni, haza vagy külföldre, de mi csak haza akartunk menni szüleinkhez, de vesztünkre döntöttünk úgy. Okt. 29-én útnak bocsájtottak bennünket haza felé, 30-án értünk Kaposvárra, ott találkoztunk egy falubeli fiatal emberrel, attól megtudtuk, hogy nem csak édesapánk nincs, hanem édesanyánk sincs, aki 1947 augusztusában disszidált.”⁴⁰

³⁶ Die ganze ist nur eine kommunistische Propaganda und entbehrt jeder ernsten Grundlage. Unsere Post 1950. április 1. 2. Óvatosságra intett a híresztelésekkel kapcsolatban a Budakeszről kitelepítettek által kiadott Értesítő is. Ehhez kapcsolódóan lásd Dr. G.: Rendelet az egyenjogúsításról. (Értesítő 1949. október 15. 1.) Az egyik badeni napilap téves hírt közölt a magyarországi kiutasítottak hazatérési lehetősége felől. (Értesítő 1950. február 1. 4.) Dr. G.: Semmi nyoma sincs. (Értesítő 1950. március 15. 1.) Dr. G.: Még egyszer a visszatérési lehetőségről. (Értesítő 1950. április 15. 1–2.) Figyelemreméltó, hogy a hazatérésre vonatkozó hírek már hónapokkal a 84/1950. MT számú rendelet közzétételét megelőzően elterjedtek a kitelepítettek körében, mint ahogyan a német sajtóban megjelent cikkek egy része is korábban jelent meg.

³⁷ MNL OL XXVIII-I-1-j U. J-né (Mágocs), d.n. 46.d.

³⁸ MNL OL XXVIII-I-1-j Sz. E. (Almáskamarás), 1989. november 14. 46.d.

³⁹ MNL OL XXVIII-I-1-j özv. H. I-né, 1989. november 20. 37.d.

⁴⁰ MNL OL XXVIII-I-1-j H. J-né (Kaposvár), 1989. 37.d.

Ekkor azonban már azok a német nemzetiségűek is, akik nem kerültek kitelepítésre, vagyonuktól, megélhetésüktől megfosztva, házaikból, sőt sok esetben korábbi lakóhelyükről más településre át/kitelepítve, idegen családokkal összeköltöztetve, a társadalom peremén éltek. Különösen fájó volt, hogy az otthon(osságo)t jelentő, korábban több generáció együttélését biztosító házaikat is elkobozták.⁴¹

„Mire hazaértünk – 3 év leteltével – addigra ki voltunk dobva a házból, ruhánk csak annyi volt, amit édesanyánk eldugott és ez az életébe került, mert pincébe zárták, megverték. Egyedül volt mert három gyermeke Oroszországba volt, a negyedik meg fogságban, édesapánkat internálták. Ezt nem tudta átélni és öngyilkos lett. Mikor hazaértünk, nem kérdezte meg senki, hogy van-e ennivalód, vagy hol fogsz lakni, van-e egy szobád, kizavartak bennünket a saját házunkból, mint egy kutyát.”⁴²

„Első utunk a templomba vezetett, mert megfogadtuk, ha a Szűzanya hazasegít első utunk a templomba lesz hálaadásra. Utána hazamentem volna, de nem volt otthonom, csak a szomszédba mehettek, mert édesanyámékat 1946. augusztus 12-én kidobták az utcára, a Népköztársaság nevében egy félórán belül. Édesapám eltűnt a fronton, semmi értesítést nem kaptunk. Akkor folytak a Németországba való kitelepítések, mi csak azért nem kerültünk sorra, mert nem a fővonal mellett laktunk.”⁴³

Még nagyobb nehézségekkel kellett megküzdeniük azoknak, akiknek nem élt már hozzátartozója Magyarországon, számukra a Népjóléti Minisztérium Debrecenben átmeneti táborát állított fel, ahol biztosították ideiglenes ellátásukat. A magyar kormány számára azonban ezek az emberek nemcsak ellátási problémát, hanem politikai kockázatot is jelentettek, ezért ezeket a személyeket mielőbb át akarta adni Németországnak.⁴⁴ A két német állam megalakulásának következtében azonban a megvalósítás során számos politikai és jogi nehézséggel kellett szembenéznie. Az azonos politikai tömbhöz tartozó NDK-val kezdeményezett tárgyalások is több évig elhúzódtak és meddőnek bizonyultak. A magyarországi német nemzetiségű családok családgyejesítése kapcsán a két állam nem elvszerű álláspontot képviselt. Sokkal inkább napi politikai érdekeiket és presztízsszempontjaikat követték, amit az alapfogalmak – állampolgárság, visszahonosítás, repatriálás – állandó újraértelmezésével próbáltak leplezni. Bár a magyar kormány a visszahonosítás lehetőségét ismét deklarálta, néhány kivételes esettől eltekintve – például szakmával rendelkező fiatalok – nem támogatta azt, sőt kifejezetten akadályozta. A családtagoknak az NSZK-ba való kiengedése elé pedig még több, az érintettek által átláthatatlan bürokratikus akadályokat gördítettek.

⁴¹ A házak visszavásárlása, ezzel kapcsolatos államhatalmi eljárási módra vonatkozóan bővebben lásd: Tóth Á. 2020. 426–432. Egy gannai család több generációjának elvett házához való viszonyát, visszaszerzésére kialakított stratégiáját mutatja be Schleicher V. 2006. 187–206.

⁴² MNL OL XXVIII-I-1-j K. J.-né (Bátaszék), d.n. 46.d.

⁴³ MNL OL XXVIII-I-1-j V. A.-né Á. M. (Berkenye), 1989. november, 37.d.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-k-NDK 16. d 024247/1950. Feljegyzés a Szovjetunióból repatriált svábok Németországba kiutazásáról, 1950. július 21. valamint Tóth Á. 2020. 85–130.

A német családok év(tized)ekig tartó kálváriájába nyújtanak bepillantást az NDK-ba kitelepített és Magyarországon maradt személyek családegyesítésért folytatott küzdelmei.⁴⁵

Figyelemreméltó ezeknek a hivatali ügyintézésben járatlan, attól ódzkodó parasztembereknek a kreativitása és kitartása – akiket az NDK-ban még a korábbi évtizedek tapasztalata sem segítette, s további nehézséget jelenthetett a közigazgatási struktúra különbözősége is –, amivel a családegyesítésért küzdöttek.

A kérelmezők természetesen a legközvetlenebb családtagok – szülők gyerekeikkel, vagy fordítva, gyerekek szülőikkel, házastársak – ismételt együttélését akarták elérni. Sokszor előfordult, hogy még össze nem házasodott jegyesek szerettek volna egymáshoz utazni. Ritkábban nagyszülő unokáinak vagy testvér testvéreinek utazását szorgalmazta. Ez utóbbi esetekben a közvetlen családtagok már nem éltek, vagy eltűntek a háborúban.

A kérelmekben tárgyyszerűen fogalmaztak. Arra vonatkozóan, hogy hogyan kerültek az NDK-ba, szinonimaként használták az 'ausweisen/kiutasítani', 'vertreiben/kiűzni', 'umsiedeln/áttelepülni', 'umziehen/átköltözni', 'kommen/jönni' kifejezéseket. Csak egyetlen kérelmező használta a 'Heimkehr/hazatérés' kifejezést, ő is azonban a 'szüleikhez való hazatérés' értelmében. Ugyancsak egyetlen kérelmező, Susanne Weisz nevezte új hazájának az NDK-t, amikor unokája hozzá való kiengedését kérte: „wo ich meine neue Heimat gefunden habe”.⁴⁶

J. L., akit Egyházaskozárról feleségével együtt telepítették ki, s ekkor a Nester családnál albérletben laktak, 1950. február 20-án a német külügyminiszternek írott levelében a következőket írta:

„Akkor elvesztettük vagyonunkat és a legkedvesebbet, a »hazát«. A lányom, K. L. 1925. január 25-én született Egyházaskozáron, női szabó, akit évekkal ezelőtt Oroszországba vittek. 1949. november 26-án tért vissza Oroszországból. Debrecenben (Magyarország) egy kaszárnyába vitték. Itt kb. 200 személy van, akiket egymás után engednek el az általuk megnevezett településekre. A lányomnak van ugyan szabad költözési joga, de az csak Magyarország területére terjed ki. Kérem, segítsen és bizonyítsa be segítőkészségét! Rettenetes dolog, hogy kiűztek a vagyonunkból, elrabolták a

⁴⁵ A Német Demokratikus Köztársaság külügyi anyagában több mint 120 magyarországi német nemzetiségű személy családegyesítési kérelmét leltem föl. Az érintettek száma azonban ennek a többszöröse lehetett. Figyelemreméltó, hogy csak két Magyarországon beadott családegyesítési vagy visszahonosítási kérelmet találtam, holott egy 1950. október 4-i jelentés 8369 Magyarországon tartózkodó hozzátartozó által beadott kérelmet említ. A Magyarországon beadott családegyesítési kérelmeket lásd MNL OL XIX-A-1-p 511/1950. és 229/1950. A nyugati megszállási övezetbe telepített családegyesítést kérőkre vonatkozóan szintén nincsenek adataink.

⁴⁶ Politisches Archiv [Német Külügyi Levéltár] (PA) Ministerium für Auswärtige Angelegenheit [A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] (MfAA). Repatriierung und Familienzusammenführung aus Ungarn in die DDR 1950–1951. [Repatriálás és családegyesítés Magyarországról az NDK-ba] A 7871 126.

*hazánkat, megakadályozták a hazánkba való visszatérésünket, és a saját családtagjainkról is le kell mondanunk*⁴⁷.

A német külügyminisztérium néhány nappal később egy udvarias, de konkrétumokat nem tartalmazó levélben arról értesítette a kérelmezőt, hogy a két ország között már folynak a családegyesítési tárgyalások, amelyek eredményéről és a követendő eljárási módról a közeljövőben a sajtóban tájékoztatást adnak. Hamarosan megoldódik tehát a család problémája, és a lányok kiköltözhet a szülőkhöz. A kérelmezők a magyar–német családegyesítési egyezmény megkötéséig – 1950. június végéig – gyakorlatilag azonos tartalmú levelet kaptak.

Voltak olyan kérelmezők is, akik közvetlenül a debreceni táborból fordultak az NDK külügyminisztériumához. H. M. 1950. január 24-én, magyar nyelvű levélben kérte kiutazásának engedélyezését:

„Tisztelettel kérem szíveskedjék lehetővé tenni számomra, hogy hozzátartozóimhoz Németországba hazatérhessek a debreceni átmeneti hadifogoly otthonból. Orosz hadifogságból ma tértem haza Magyarországra, Debrecenbe, azonban hozzátartozóim: szüleim időközben Németországba költöztek”⁴⁸.

Néhány hónappal később – Kéty, 1950. július 9. – keletkezett E. L. (szül.: Richter) kérvénye:

„1922. szeptember 29-én Kétyen, Tolna megyében, Magyarországon születtem. Apám parasztember, kis földjén gazdálkodott. A születési helyemen jártam általános iskolába, 6 osztályt végeztem. Azután szüleimnek segítettem a háztartásban és a földeken. 1944. december 20-án munkaszolgálatra hívtak be és a Szovjetunióba szállítottak. Rosztov környékén 2 évig bányában dolgoztam, 3 évig föld feletti munkára osztottak be. A Szovjetunióból 1949. október 20-án tértem haza. A kinti tartózkodásom alatt szüleimet és gyermekemet áttelepítették Németországba. (...) Eddig rokonoknál tar-

⁴⁷ „Wir haben nun Haus und Hof, und das Liebste, »die Heimat« verloren. Meine Tochter, Katharina Lickel, geboren am 25. Januar 1925 in Egyházaskozar, die Damenschneiderin ist, wurde von Jahren nach Russland geschickt. Am 26. November 1949. kehrte sie aus Russland zurück. Sie wurde nach Debrecen (Ungarn) in eine Kaserne gebracht. In dieser befinden sich ca 200 Personen, die nach und nach in die von ihnen angegebenen Orte entlassen werden. Meine Tochter genießt dort zwar Freizügigkeit, die sich aber nur auf das ungarische Territorium erstreckt. [...] Helfen Sie bitte und erweisen Sie sich bitte gefällig! Es ist furchtbar von Haus und Hof vertrieben zu sein, der Heimat beraubt, des Zuzuges in die Heimat verwehrt und den eigenen Angehörigen entsagen zu müssen”. PA AA MfAA A 7871 27–28. A kérelmező levelének utolsó soraiban azt is fontosnak tartja közölni, hogy az általa mondottak valóságtartalmát a flóhai kerületi tanács kész megerősíteni.

⁴⁸ PA AA MfAA A 7871 20. – H. M. (Véménd, 1924. 06. 26.) szüleire, a Friedersdorfban élő H. M.-hez és G. M.-hez kérte kiutazását.

*tózkodtam, most, hogy erre lehetőség lesz, 6 évi szétszakítás után szeretnék kisgyerekemhez és szüleimhez Németország orosz zónájába menni/kitelepülni”.*⁴⁹

Szép számmal volt példa ebben a kezdeti időszakban arra is, hogy a kitelepítettek családgye-sítésre hivatkozva kérték Magyarországra való visszatelepülésüket.

A Hetzdorfba kitelepített Tucharth házaspár Otto Grotewohl⁵⁰ miniszterelnöknek írt levelet 1949. december utolsó napjaiban. Magyarországra való visszatérésük engedélyezését azzal indokolták, hogy nem voltak hitleristák, ezért kitelepítésüket igazságtalannak tartják. S bár tetszik nekik az NDK, de nagy a honvágyuk, hiszen szüleik, lányaik, unokáik Magyarországon maradtak. Fiuk, aki egy termelőszövetkezetben dolgozott, egy újságcikk nyomán arról értesítette őket, hogy a keleti zónába kitelepítettek visszatérhetnek. Valójában azt tudakolták, hogy milyen gyakorlati lépéseket kell tenniük hazatérésük érdekében. A német külügyminisztérium 1950. február 17-i válaszában a berlini magyar misszióra hivatkozva azt közölte, hogy miután a kérelmezőket jogszerűen telepítették ki, és ezzel elvesztették magyar állampolgárságukat, így visszatérésükre nincs lehetőség.⁵¹

A szűkszavú, nyelvilag szikár, jelzők nélküli, tények közlésére szorítókozó önéletrajzok, kérvények néhány sorba sűrítik bele egy-egy személy, család élettörténetét. Érzelmekbe, szenvedéseikbe nem, vagy alig engednek bepillantást a sorsuk felől döntő bürokrátáknak. A szikár tények, életük fundamentumai, a többi – hogyan lehet helyreállítani 4–8 év különélés után, megromlott egészségi állapotban egy család tagjainak nemcsak egzisztenciális, de érzelmi egységét, közösségét – úgyszólván magánügy.

A háború számos következménye – családtagok elvesztése, a még hosszabb ideig hadifogságban lévő családtag hiánya –, sőt egyes területeken a kényszermunkára hurcolás is, nem csak a németeket, de a magyar társadalom más csoportjait is érintette. Döntő különbség azonban, hogy a politikai hatalom a németekkel szemben alkalmazott jogfosztó, jogkorlátozó intézkedéseket, majd kitelepítésüket is a kollektív bűnösség elve alapján hajtotta végre. Jóllehet ehhez más politikai stigmákat – SS-katona, Volksbund-tag, hitlerista, kulák – is társítanak. Megfigyelhető az is, hogy a németeket párhuzamosan többféle büntető

⁴⁹ „Ich gebore im Jahre am 29 Sept. 1922 in Kéty, Komitat Tolna in Ungarn. Mein Vater war ein Bauer und wirtschafnete auf seinem kleinen Vermögen. Ich besuchte die 6 Klassen der Volksschule in meinem Geburtsort, dann half ich meinen Eltern im Haus und auf dem Felde mit. Im Jahre 1944 am 20. Dez. hat man mich auf Arbeitsdienst einberufen und wurde nach Russland geliefert. Dort arbeitete ich in der Umgebung von Rostov 2 jahrelang in Kohlengrube, 3 jahrelang bekam ich oberirdische Einteilung.

Am 20. Okt. 1949 kehrte ich aus der Sowjetunion heim. Während meines Aufenthalts in der Sowjetunion wurde meine Eltern und mein Kind nach Deutschland umgesiedelt [...]

Bis daher hielt ich mich bei meinen Verwandten auf und das es jetzt möglich wird nach 6 jähriger Trennung möchte zu meinem kleinen Kind und den Eltern nach Deutschland in die russische Zone zurückkehren”. – PA AA MfAA A 7871 19.

⁵⁰ Grotewohl, Otto (1894–1964) eredeti foglalkozása nyomdász, 1945-ben a Német Szociáldemokrata Párt Központi Vezetőségének elnökévé választották. Jelentős szerepe volt a két munkáspárt egyesülésében. 1946-ban az egyesített Német Szocialista Egységpárt társelnöke, a pb és a titkárság tagja lett. 1949-től a Népi Kamara képviselője. Az NDK 1949-es megalakításától az ország miniszterelnöke, majd 1960-tól haláláig az államtanács elnökhelyettese. – <https://www.hdg.de/lemo/biografie/otto-grotewohl.html> (Letöltés ideje: 2016. június 30.)

⁵¹ PA AA MfAA A 7871 142–143.

akció, vagy jogfosztó intézkedés sújtja. Így például a kényszermunkára hurcolás alig fejeződött be, amikor már megkezdődött a németek tömeges internálása,⁵² ezzel együtt házaikból való kilakoltatása, majd a földreform végrehajtása során földjeiktől való megfosztása, állampolgári jogaik korlátozása, s végül kitelepítésük. Az időben párhuzamosan, vagy egymás után gyorsan végrehajtott akciók egymásra épültek, hatásuk pedig halmazati módon érvényesült. Az egyes családok előbb családtagjaikat veszítik el, majd egzisztenciális létük alapjait. Megfigyelhető az is, hogy az adott büntetést elszenvető csoporton belül is negatívan különböztetik meg őket. Jó példa erre a Szovjetunióból 1950 decemberében hazaengedett hadifoglyok esete. Míg a magyar nemzetiségűek többsége visszatérhetett családjához, addig a német nemzetiségűeket – néhány kivételtől eltekintve – automatikusan Tiszalökre és Kazincbarcikára internálták. Ezek a személyek három évig családtagjaikkal sem tarthattak kapcsolatot. Döntő különbség továbbá, hogy a kitelepítéssel számos család és a közösség is végérvényesen ketté szakadt. Pontosabban, ha figyelembe vesszük a Németország(ok)ba telepítettek elhelyezését, sokféle szakadásról beszélhetünk. A magcsaládok egysége is sok esetben csak másfél évtizedes küzdelem után állt helyre. A földrajzi távolság, a különböző gazdasági, politikai környezet a nagyobb családok és a közösség részek életének, történetének az elkövetkező évtizedekben más-más irányt szabott. Ami a közösségen belül korábban működő kohézió és keresztkötődések jelentős mértékű sérülésével járt.

Hivatkozott irodalom

Ament-Kovács Bence

2019 Négy völgyeségi magyarországi német asszony elűzetés-története. In Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 147–163.

Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos (szerk.)

2015 *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Bodrogi László – Szále László

2016 *Visszaszököttek.* Noran Libro, Budapest.

Bognár Zalán (szerk.)

2009 „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása malenkij robot-ra a sztálini légerekbe, 1944/45–1950.* Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs.

⁵² Az internálás folyamatára vonatkozóan bővebben lásd Tóth Á. 2006. és Tóth Á. 2008b.

Erdős Kristóf

2015 A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In Soós Viktor Attila (szerk.): *Súlypontáthelyezés a diplomáciában. A NEB külügyi munkacsoportjának tanulmányai* 1. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 171–196.

Marchut Réka

2014 *Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak következményei (1920–1948)*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület, Budaörs – Budapest.

Márkus Beáta

2020 „Csak egy csepp német vér”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Kronosz, Pécs.

Muskovics Andrea Anna – Ritter György

2021 „Elhurcolva”. *Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945*. Napkút, Budapest.

Prosser-Schell, Michael

2016 Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban 1945–1946 után. *Pro Minoritate* (25) 2, 5–18.

Schell Csilla

2019 „A férjem naponta kérdezi, hogy megválaszoltam-e már a levelet.” Kitelepített magyarországi német asszonyok levelei. In Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklór szövegek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 147–163.

Schleicher Vera

2006 Ungarndeutsche Hausgeschichte als Heimatgeschichte. Die Hauslebensstrategie einer vertriebenen Familie. In Radek Tünde – Szilágyi Anikó. (Hrsg.) *Hausgeschichten. Studien zur ungarndeutschen Kultur in Transdanubien*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 187–206.

Stark Tamás

2006 *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus, Budapest.

Tóth Ágnes

1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét.

- 2006 „A népeket kihajcsák a legelőre és ők azt viszik getoba akit akkarnak”. Internálótábor Lengyel községben. *Kisebbségkutatás XV. (4)* 621–641.
- 2008a *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Gondolat, Budapest.
- 2008b A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, Salgótarján – Budapest, 37–52.
- 2012 *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. Oldenbourg Verlag, München.
- 2020 *Németek Magyarországon 1950–1970*. Argumentum, Budapest.

Törvények, törvényerejű rendeletek

- 1951 *Törvények, törvényerejű rendeletek 1950*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Zielbauer György

- 1990 *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955*. Pannon Műhely Kft., Szombathely – Vép.

Muskovics Andrea Anna

„Málenkij robot”

Személyes sorsok, utóhatások és emlékezet Tárnokon

*„Gyászol az én kicsi falum / Sok-sok éve már, / Gyászmisére hív a harang / Sok-sok éve már.
Gyertyát gyújtunk, imádkozunk, / Könnyeinket törölgetjük / Sok-sok éve már.
Idegenben porlik testük, / De a csendes éjszakában / Lelkük hazajár.
Felhallik a sóhajtásuk / Évek óta már. / Isten, haza, család, gyermek, / Jaj, de messze
már!”*

(Proháczikné Poszmik Elvira)

Bevezetés

Proháczikné Poszmik Elvira fentebb olvasható verse talán a legszemléletesebben fejezi ki egy idős asszony fájdalmát, aki 1945-ben veszítette el édesapját. Egy árván maradt gyermek, a sok közül egy, a többtucatnyi széthullott család között.

Tárnok lakossága reménnyel telve várta az 1945-ös évet a szenvedésekkel teli 1944-es esztendő után. A tárnokiak ekkorra saját bőrükön tapasztalták meg a megszálló hadsereg kegyetlenkedéseit, a harci események borzalmait, a politikai hatalom megtorlásait. A remény helyett azonban 1945 egy újabb tragédiával köszöntött be. Egy olyan tragédiával, amely közel 200 tárnokit és a családját érintette.

1945 óta Tárnok gyásznapja január 8-a. Ezen a napon hurcolták el „málenkij robotra” Tárnok és a környező települések 18–45 év közötti férfilakosságát.¹ Az érdi vásártérről közel 200 tárnokit indítottak útnak Baja irányába, akik közül jelenlegi ismereteink szerint 65 fő,² soha nem térhetett haza. A táborokat túlélők több hónapos vagy több éves szenvedés után láthatták viszont szeretteiket, de megpróbáltatásaikról hosszú évtizedeken keresztül hallgatniuk kellett. Sokszor még családjuk sem ismerte valós történetüket, sok feleség, anya és gyermek pedig soha nem tudta meg, mi történt a hozzátartozójukkal. Sokak számára csak a remény maradt, amely az 1940-es évek végére végleg szertefoszlott, amikor a Gupvi-táborok foglyait hazaengedték.

Az elmúlt években, köszönhetően a Gulág(-Gupvi) Emlékvénekn is, a „málenkij robottal” kapcsolatos kutatások száma jelentősen megnövekedett. Ezek elsősorban a túlélőkkel készí-

¹ Pontosabb adatokkal Érdről, Diósról és Százhalombattáról rendelkezünk, de az elhurcolás bizonyos szinten Pusztazámort és Sósikut is érintette.

² A korábbi publikációkban még 66 elhunyt szerepel, Paulik Pálról azonban a legújabb kutatási eredményeknek köszönhetően kiderült, hogy ő katonaként tűnt el a háborúban.

tett interjúkra koncentráltak, számos gyűjtemény jelent meg ezekből a forrásokból, valamint több kisebb régiót érintő kutatások is megkezdődtek. Ebben semmi meglepő nincs, hiszen a téma elsődleges forrásai a túlélők elbeszélései, így ezek összegyűjtése volt a legfontosabb. Mindezek mellett némiképp háttérbe szorult a leszármazottak felé irányuló adatgyűjtés, ezek egy-egy mikroszintű vizsgálat esetén játszottak fontosabb szerepet.

Tárnokon 2012-ben indult meg a téma kutatása, a cél kezdetben egy helyi mélyfúrás volt, a „málenkij roboton” elhunytak „arcképcsarnokának” összeállítása. Ennek alapját egy, az 1980-as évek végén végzett gyűjtés adta, amikor Cserháti István több segítőjével együtt összegyűjtötte a második világháború tárnoki áldozatait. Majd egy évtizeddel ezelőtt, ezt a listát alapul véve kezdődtek meg a kutatások, amelyek során felkerestük a túlélőket, valamint az elhunytak családtagjait, pontosítva ezzel a Cserháti-gyűjtést. Több olyan személlyel is sikerült interjút készíteni, akik édesapjukat veszítették el 1945-ben, illetve több leszármazottal, akik a családi emlékezetet őrizték meg. A gyűjtések előrehaladtával egyre inkább körvonalazódtak a személyes, sokszor egymásba fonódó tragédiák, a családok körében éveken vagy akár évtizedeken át uralkodó bizonytalanság és remény, az emlékek megőrzésének különböző módjai.

Az elmúlt években a kutatásoknak köszönhetően a tárnokiak sorsát sokan megismerhették, kiállításokon, kiadványokban emlékeztünk meg az elhurcoltakról. Ezek az írások azonban elsősorban a túlélők szemével láttatták az eseményeket, a hozzátartozók visszaemlékezéseinek feldolgozása eddig nem történt meg. Erre először jelen írásomban teszek kísérletet. Célom, hogy a családok, a szerettüket elvesztettek szemszögéből mutassam be az eseményeket, az emlékezés formáit, még akkor is, ha a kutatások jelenlegi állása miatt erre csak vázlatosan van lehetőségem. Hogyan emlékeznek az akkori kisgyermek az elhurcolásra? Kaptak-e értesítést a családok elhunyt hozzátartozójukról? Hogyan várták haza az elhurcoltakat, meddig élt a remény? Hogyan ápolják az elhunyt emléket, milyen tárgyak őrződtek meg a mai napig? Munkámban ezekre a kérdésekre keresem a választ, és reményeim szerint sikerül bemutatnom, hogy egy közösségen belül a személyes és közösségi emlékezetnek mekkora jelentősége van, miért is van szükség a téma kutatására, és mindez mit jelent a hozzátartozóknak.

Összefonódó tragédiák

Az első világháborúban – eddigi ismereteink szerint – 105 tárnoki katona veszítette életét, de legalább ugyanennyien szenvedtek el élethosszig tartó lelki sérüléseket, és többen testileg is megrokkantak a háború borzalmi között. Ekkor azonban még senki sem sejtette, hogy bő két évtized múlva ennél is több személyt és családot érintő tragédiatorozat következik be.

Az 1920-as évektől egy viszonylag békés időszak köszöntött be, aminek következtében a kulturális élet is jelentősen fellendült. Sorra alakultak az egyesületek, rendszeressé váltak a színi előadások, a zenés táncmulatságok. Az ifjak nevelésében központi szerepet játszott a római katolikus egyházközség, de emellett tovább éltek a hagyományok, és továbbra is

őseik nyelvét használták a faluban.³ Az 1920-as évek végén meginduló parcellázás ellenére is, az Ófalu zárt maradt. Ezt a viszonylag stabil fejlődést akasztotta meg a második világháború, amely súlyos gazdasági, társadalmi és kulturális változásokat eredményezett. Az egyesületek feloszlottak, a zsidó családok által üzemeltetett boltok megszűntek, a kulturális és ipari életben fontos szerepet játszó személyek veszték oda a harcmezőkön, valamint váltak a „málenkij robot” áldozataivá.

Bárdossy László 1941. június 27-én jelentette be, hogy Magyarország hadiállapotban áll a Szovjetunióval. Ez a bejelentés szinte valamennyi magyarországi, ezáltal tárnoki család életét megpecsételte. Nem sok családot találni, akiket a háború vagy annak tragikus következményei ne érintettek volna.

A tárnokiak 1941-től tapasztalták meg a háború borzalmaikat, ekkor kezdték bevonultatni a helyi férfilekosságot, néhány hónap múlva pedig az első tragikus hírek is megérkeztek az elesettekről. A legtöbben 1942/1943 telén, a Don-kanyarnál megsemmisülő 2. magyar hadseregben harcolva estek el, a harcokban és a hadifogságban pedig összesen közel 80 tárnoki férfi hunyt el.

A lakosság életében jelentős fordulópontra volt 1944, amikor a megszálló seregek és a harci események is elértek a települést. Ez év márciusában német csapatok szállták meg Tárnokot, a nyár folyamán pedig deportálták a zsidókat.

A lakosság szenvedése december elején tovább folytatódott, ekkor a harci cselekmények is elértek Tárnokot: a Budapest ellen irányuló támadások során több civil lakos is életét veszítette, a települést pedig szovjet csapatok szállták meg.⁴ A harci cselekményekben és az erőszakoskodások következtében többen életüket veszítették, köztük asszonyok és kisgyermek is. Így ért véget az 1944-es év, amely után azonban 1945 egy újabb tragédiával köszöntött be.

1945. január 7-én mind a faluban, mind pedig a szőlőhegyen kihirdették, hogy másnap az érdi vásártéren kell jelentkeznie a 16 és 60 év közötti férfilekosságnak. Az igazoltatás kihirdetését a közösség életében vezető szerepet betöltő személyekre bízták, valamint olyanokra, akiknek szavára hallgatott a nép. Így érthették el, hogy az emberek többsége nem kételkedett, nyugodtan indult el Érdre január 8-ának reggelén.

„Olyan embereket választottak ki, hogy menjenek, akik mondjuk a faluban ilyen megbízható valakik voltak. [...] Azok is elmentek. A gyerekeik is elmentek, de azok már

³ Tárnokot az 1720-as évek elején felvidéki tótokkal telepítették be. Tanulmányomban tudatosan a tót kifejezést használok, a helyi őslakosok ugyanis a mai napig így nevezik magukat, ha származásukról van szó.

⁴ Az első belövéstől kezdve a lakosság folyamatos félelemben, rettegésben élt. A nagyobb védelem reményében a lakosság jelentős része már december elején felköltözött a településtől körülbelül két-három kilométerre található szőlőhegy pincéibe. A félelmet és kétségbeesést a legkifejezettebben Hladik Nándor plébános fogalmazta meg, aki a megszállást követő napokra így emlékezett vissza: „A kőbánya hatalmas termeiben mondtam a szent misét, mint valamikor az ősegyház papjai a római katakombákban. Kívülről tompán behallatszott az aknák robbanása, lent pedig a ládákban összeállított oltár körül pár szál gyertya fényénél könnyezve énekeltek a gyűrött, fáradt arcú emberek, akiknek énekébe belevegült a megmentett lovak dobogása, a tehének bőgése és a kecskék mekegése. Prédikálni nem volt nehéz, a szó jött magától, hiszen soha oly közel nem éreztem az Istent, mint akkor, és soha nem éreztem annyira papnak magamat, mint ott, az Isten irgalmáért könyörgő, síró emberek között. De nehéz is volt, mert tőlem vártak vigaszt, mikor én is nagyon éreztem a körülöttem dübörgő vérzivatar súlyos keresztjét.” Mózessy G. 2004. 271.

*a korhatáron túl voltak, meg vasúton dolgoztak. És ezek ki lettek választva. Ezek ki lettek választva, így ezeknek nem kellett elmenni.*⁵

Mire a „málenkij robot” elérte a települést, a családok egy része már nemcsak a települést érintő harci cselekmények következtében élte meg a háború borzalmaival, hanem személyi veszteség is érte őket. A pusztításoknak, fosztogatásoknak következtében az anyagi károk is jelentősek voltak, a megszálló hadsereg folyamatos félelmet és terhet jelentett a lakosságnak. A „málenkij robotban” érintett családok száma azonban minden korábbi tragédiáét meghaladta, jelenlegi ismeretink szerint ugyanis körülbelül 200 férfit hurcoltak el. Mit is jelentett mindez a hozzátartozók szemszögéből?

Kunt Gergely egy 2021 februári előadásában hangsúlyozta, hogy a háború áldozatainak valójában ötszörös számmal számolhatunk, ha figyelembe vesszük a közvetlen hozzátartozókat is.⁶ A második világháborúban, bár a számok még most is változnak a kutatási eredményeknek köszönhetően, közel 200 tárnoki (civiliek, izraelita lakosság, katonák, „málenkij robotra” hurcoltak) vesztette életét. Körülbelül 130 főre tehetjük azok számát, akik szerencsésen hazatértek a „málenkij robotról” – ide beleszámítva azokat is, akik visszaszöktek. A közvetlen hozzátartozókat is figyelembe véve, ez már így is közel 1600 főt jelent, és akkor még nem számoltuk azokat a személyeket, akik katonai szolgálatot teljesítettek, és szerencsésen hazatértek a frontról vagy a fogságból. Ha „csak” a háborúban elhunytakat nézzük, akkor is körülbelül 1000 főre tehető a közvetlen hozzátartozók száma, és ugyanezt a számot kapjuk akkor is, ha azokat vesszük figyelembe, akik a „málenkij robotban” voltak érintettek. És ezek csak a közvetlen hozzátartozók, akikbe nem tartoznak bele a barátok, ismerősök, házastársak családjai stb. Döbbenetes számok egy körülbelül 3700 fős településen.

A második világháború következtében a tárnoki családok többsége szétszakadt, és bár a szerencsésebb családok idővel egyesülhettek, a lelki sebek egy életen át megmaradtak. Voltak családok, ahol hosszabb-rövidebb időre szinte valamennyi férfi családtag távol volt, és voltak, ahol több fiúgyermek is a háború áldozatává vált. Bár minden történet egyedi, a sorsok és tragédiák egymásba kapcsolódtak, hiszen bizonyos szinten minden család érintve volt a háború borzalmaiban. Több száz egyéni történet, amelyek együtt egy közösség kálváriáját tárják elénk. Hosszan lehetne sorolni a példákat, hogyan is fonódtak össze a világháború borzalmai egy-egy családon belül, de itt most csak három családot emelnék ki: három történetet, amelyek azonban tipikusnak, általánosnak voltak tekinthetők 1944/1945-ben.

1. A Vas család mindkét fiúgyermeké érintett volt a háborúban. Az idősebb a fronton szolgált, és 1942 decemberében Voronyezsnél vesztette életét. Öccsét 1945. január 8-án hurcolták el és 1945 áprilisában Szegeden hunyt el. A Vas család története egy azon sok család közül, ahol az idősebb fiúk a fronton voltak, míg a 18–20 év körüliek még otthon, akiket viszont szinte kivétel nélkül elhurcoltak a szovjetek 1945. január 8-án.

⁵ Saját gyűjtés, 2012. december 17. A tanulmányban közölt interjúk, a könnyebb olvashatóság miatt szerkesztett formában lettek közölve.

⁶ Kunt G. 2021.

2. A Polacsek családban mind a négy fiút érintették a háború borzalmai, mind a négyüket elvitték katonának. A legidősebb repülősként szolgált, a háború végén szerencsésen hazatért. Korban a harmadik fiú fogságba esett, ahonnan 1947-ben, 26 hónap után szabadult. A másik két fiú 1945 januárjában Tárnokon tartózkodott: mind a kettőjüket elhurcolták és Szegeden vesztették életüket. A két fiú története azért tekinthető egyedinek, mert a családi emlékezet szerint őket a tárnoki szőlőhegyen fogták el, tehát nem mentek át Érdre. A Polacsek család története emellett rávilágít arra a problémára, ami miatt az 1980-as évek végén lefolytatott gyűjtés egyes adatait pontosítani kellett. Nem egy katonaként szolgáló, de januárban Tárnokon tartózkodó férfit is elhurcoltak, akikkel kapcsolatban még a leszármazottak körében is nem egy esetben bizonytalanság van azzal kapcsolatban, hogy az illető katonaként esett el (a harcmezőn vagy hadifogságban) vagy „málenkij robotosként” vesztette életét.
3. A Viktóriusz család tragédiája szintén több más család sorsával mutat párhuzamot. Ez a családtörténet azt az utat mutatja, amikor a háború borzalmai közül hazatérő, életének több évét a fronton töltő családfők úgy tértek haza, hogy fiúgyermeküket elhurcolták. A szerencsésebbek viszont láthatták hónapok vagy évek múlva gyermeküket, Viktóriusz Ferenc azonban már soha nem térhetett haza.

„Málenkij robotra” hurcolás Tárnokról

A kihirdetés és az elhurcolás a hozzátartozók szemével

Jelen tanulmánynak nem célja, hogy a kihirdetésről, a Bajáig tartó gyalogmenetről, a táborokban megélt borzalmakról pontos és átfogó képet adjon. Erről több tanulmányban, valamint a túlélők visszaemlékezéseiben is részletesen olvashatunk.⁷ Itt most csak egy rövid vázlatot kívánok adni, illetve kiemelni az elhurcolásnak azokat a mozzanatait, amelyekre a hozzátartozók is emlékeznek, amely témákhoz az ő emlékeik is fontos információkat adhatnak.

A január 7-i kihirdetés pillanata nemcsak a túlélőkben, hanem az akkor gyermekkorban lévőkben is kitörölhetetlen emlékként maradt meg. Még azok emlékezetében is, akiknél valami oknál fogva az édesapa végül nem indult útnak. A félelem azonban ezekben a családokban is jelen volt, ugyanis a kihirdetésnél megfélemlítették az embereket. „Mert apuka sem mozgott akkor nagyon, mert nem volt tanácsos, mert hát ugye azért csak féltek, hogy nem ment el jelentkezni.”⁸

Az 1945-ben 10–15 éves gyerekek majd’ hét évtizeddel később is elevenen tudták felidézni a január 8-án reggel történeteket. Bár akkor még nem sejtették, később beléjük égett

⁷ Az eseményekről összefoglaló jelleggel lásd: Muskovics A. A. 2017. A visszaemlékezéseket lásd: Muskovics A. A. 2016.

⁸ Saját gyűjtés, 2012. december 29.

az utolsó búcsúzás pillanata, nem egyszer olyan apró részleteket említve, hogy csak egy gyors reggelivel indult el az édesapjuk, vagy azt, hogy nem a legmelegebb ruhájukat vették fel, mondván, néhány órán belül otthon lesznek.

„Hát, szépen az én apám reggel fölöltözködött. Egy teával ment el, meg zsiros kenyérel. És vártuk őket délután haza. De én, akkor 11 éves voltam, de én éreztem valamit. Egész nap sírtam. Nem is jött haza többet. Nem is láttam. És akkor hallottuk, itt van, ott van, Ercsibe vitték. Délután már érdeklődtünk, hogy mi van, mi van?”⁹

Természetesen ezen emlékekre ráakódhattak a családban hallott dolgok is, ez azonban mit sem von le abból a tényből, hogy ezek a pillanatok egy életre szóló traumát jelentettek a gyermekeknek. Fontos kiemelni, hogy az akkor csak néhány éves kisgyermekekben is, akiknek talán emlékképeik sem lehettek édesapjukról, egy állandó hiány maradt meg, valamint azok a szenvedések, amelyet a családfő elvesztése okozott.

„Úgy volt, hogy apukám elment januárban, és az öcsém született szeptemberben. És hát az volt érdekes, hogy hát apukám nem is tudta, hogy van neki még egy fia, mert ugye akkoriban maradt terhes az anyukám, abban az időben, amikor elmentek. [...] És akkor, ha hazajött volna, akkor meglepődött volna, hogy hát van neki egy fia. Mert akkor maradt úgy terhes az anyu. Úgyhogy az öcsém egyáltalán nem is ismerte az apukámat. Hát, igen. Én azóta is ugye, mivel lánygyerek vagyok, én, én nekem nagyon hiányzik még a mai napig is. Mikor így szó van róla, meg ott is, amikor van a megemlékezés, alig tudom visszafogni magam. [...] Hát háború után ugye se apuka, anyukám meg elment a vasútra, férfiaknak, dolgozóknak vizet hordani. És nem Tárnokon, hanem el kellett menni Nógrád megyébe, meg mit tudom én hová ment. Úgyhogy hónapig nem jött haza, csak mikor egy kis pénzt hozott haza, és akkor ment vissza.”¹⁰

A 16–60 év közötti férfiak január 8-án, a kora reggeli órákban, többnyire gyalog indultak el az érdi vásártérre. Nem egy olyan személy is bekerült a csoportba, aki nem tartozott az előírt korosztályba, vagy nagybetegen indult el. Közéjük tartozott az egyik tárnokligeti elhurcolt is, aki korábban súlyos sérüléseket szenvedett egy bombatalálat következtében.

„Hát, szóval a szüleim úgy védekeztek, hogy egy bunker volt tulajdonképpen a kerítés mellett. És ott volt lent a család. De még a szomszédok is belefértek, azok is voltak még bent. És a bomba tulajdonképpen a bunkertől körülbelül egy olyan négy-öt méterre esett le. De a bunker bejárata előtt volt egy palánk. És a bombázás következtében azt a palánkot tulajdonképpen, nem a külsejét, hanem a belsejét, teljesen elvitte a légnyomás. És az apám pedig pont a bunker előtt feküdt le, mert már hallotta az első bombákat, mikor potyogtak a réten, és akkor mindjárt ott levágódott a bunker elé, de már nem tudott bemenni a bunkerba. És aztán ott sok szilánkot kapott. Elég súlyos

⁹ Saját gyűjtés, 2012. december 17.

¹⁰ Saját gyűjtés, 2013. január 3.

*állapotban volt, aztán bevitték a kórházba, és hát próbálták kiszedni belőle a szilánkokat, amik belekerültek a testébe. Sokat kiszedtek, de sok benne is maradt.*¹¹

A visszaemlékezésekben arról is hallhatunk, hogy a vásártéren a betegek egy része nem mert kiállni a sorból, illetve akinek lehetősége volt a szökésre, az sem mindig élt vele.

*„Hát persze, mint törvénytudó emberek, ugye nem akartak kellemetlenséget maguknak, inkább elmentek. Még a betegek is elmentek. Ott hamar kihirdették, hogy hát a betegek, meg az öregek álljanak félre. Az én apám nem állt félre, hanem hát ott voltak a többi barátok, kollégák, ismerősök, hát, ha azok maradnak itt, akkor én is maradok. De aztán amikor már sorba állították őket, aztán nem lehetett már megszökni vagy kilépni, mert akkor már szigorú őrizet alatt álltak, és vitték őket, mint a marhákat. Hajtották őket.*¹²

„A papa félreállt, mert szegénynek valóban volt két nagy sérve, ki lehetett tapintani. [...] És akkor ő még súgta a Mészáros Sanyi bácsi apukájának [Mészáros József] is, hogy álljon a betegek közé. Azt mondta: »Jóska, gyere te is, állj ide közénk, mert hiszen te is beteg vagy!« Akkor a Ferinek is azt mondta, mert annak pont tüdőgyulladás volt, a Pintér Feri újonak.¹³ »Feri, te meg lázas vagy, gyere ide közénk! Te is beteg vagy!« Akkor valamelyik azt mondta: »Nem megyek, mert a betegeket le fogják löni.«¹⁴

Január 8-án – jelenlegi ismereteink szerint – körülbelül 200 tárnoki hagyta el családját. Közülük csak azokat látták viszont még aznap, akiket fiatal vagy idős koruk, esetleg foglalkozásuk miatt elengedtek;¹⁵ azokat, akiknek sikerült Érdre vagy az Ercsi felé vezető úton megszökniük; valamint azokat, akik valami oknál fogva késve indultak el Érdre, és a vásártérről visszaküldték őket, mivel megvolt a szükséges létszám.

„Hát, én visszajöttem, mert mi későn mentünk. [...] És találkoztunk egy Lepsényi bácsival, Újtepen lakott, az már jött vissza. És az kiabált a bátyámnak, hogy gyere vissza, ne menjél, mert elvisznek. Azt mondja, gyere haza. A bátyám elengedte a kocsi, szaladt az öreg után. Szólt ő nekünk, hogy mit mondott, de mi csak mentünk. És ahol van a rendőrség, az elágazás, ott volt gyógyszerár és egy vasüzlet. És ott megálltunk mink. És akkor vitték a tárnoki fiúkat már. És az egyik gyerek, az még mondja a ruszkinak, hogy vidd el ezeket is. Azt mondja, ő neki ölég ez. Megvan a létszám, nem kellettünk. Jött egy érdi, policájnak hívták, ilyen önkéntes rendőrök voltak akkor

¹¹ Saját gyűjtés, 2012. december 18.

¹² Saját gyűjtés, 2012. december 18.

¹³ Értsd: nagybácsi.

¹⁴ Muskovics A. A. 2016. 130. A betegen útnak indulóknak esélye sem volt a túlélésre, az idézett szövegben említett Mészáros Józsefet és Pintér Ferencet sem látta többé a családja. A velük kapcsolatos adatokat lásd: Muskovics A. A. 2016. 170., 173.

¹⁵ Az embereket három csoportba osztották. A 45 év felettieket elengedték, valamint a vasutasok egy részét is. A 18 év alattiakat tornasorba állították, közülük a magasabbakat vitték el.

már, és én ezt ismertem. Te, mondom, mi a helyzet itten? Hű, azt mondja, menjetek, mert észreveszik, hogy nem mentetek el, agyonlőnek titeket. Ott álltunk a gyógyszer-tárnak, meg a vasüzletnek a lépcsőjén. Tanakodtunk, mit csináljunk. De akkor már a java része elment már az Ercsi országút felé. Így csoportokban. Hát, aztán mentünk, tótul tudtunk beszélni, és ahol most a buszmegálló van, ott volt a vásártér. Ott sok katonatiszt is volt, és ott gyűjtötték a népet, és onnan aztán csoportokban kísérték tovább az Ercsi országúton. Hát, oda mentünk, hogy majd megmondjuk, az erdőben voltunk fát vágni, mert a pékségben kellett az orosz katonáknak sütni. Hát, mondom, csak most tudtunk jönni. De akkor már nem voltak emberek, csak ezek a tisztek ott beszélgettek. Mondom, hogy erdőben voltunk fát vágni, pékségben dolgozunk, kenyeret sütnék a katonáknak. [...] Hát, azt mondja, akkor menjetek és csináljátok tovább. [...] Hazaértünk, és hiába vártuk a tárnokiakat. Más nagyon nem jött.”¹⁶

A hozzátartozók és az elhurcoltak azonban még ekkor is reménykedtek, hogy az igazolást majd Ercsiben kiosztják, és akkor mindenki hazatér. De minden egyes nappal tovább nőtt a bizonytalanság, és az Ercsiből néhány nap múltán visszazökött személyek beszámolóai alapján biztossá vált, hogy az érdi vásártérről elhurcoltak nem térhetnek haza.

Remény és bizonytalanság

A családtagok nem kaptak válaszokat a várakozás napjaiban, később hónapjaiban, éveiben. Mindezek miatt csak találgatások születhettek, nem egyszer helyi személyeket tettek felelőssé a történetért.¹⁷ A legkielemeztebb helyzet Érden alakult ki, ahol Szentirmay Jánosnak, a Nemzeti Bizottság elnökének tulajdonították az elhurcolást. Az első világháborús hadifogolyként oroszul jól beszélő Szentirmay Jánost községi bírónak, majd 1945 márciusában a Nemzeti Bizottság elnökének nevezték ki, és az terjedt el róla, hogy ő vitette el a férfilakosságot, mert Érden abban az időben sok nyilas és szökött katona volt. Bűnbakká tételének hátterében azonban egy 1945. április 10-i esemény állhatott, amelyről az érdi Nemzeti Bizottság 9. rendes ülésének jegyzőkönyve számolt be április 12-én. Eszerint előző nap Földházy Antal bizottsági tagnál megjelent egy érdi lakos, aki arról adott hírt, hogy ő a szegedi Csillagbörtönből szabadult 1000 érdi lakossal együtt. Őt felvette egy szovjet gépkocsi, ezért ért már haza. A többi elbocsájtott érdi lakos viszont minden élelem nélkül gyalogol

¹⁶ Sajtó gyűjtés, 2012. december 17.

¹⁷ A visszaemlékezések alapján az elhurcolás okaira pontos választ nem kaphatunk, ennek megválaszolására a történeti kutatások eredményeire van szükség, amelyek az mutatják, hogy az Érd környéki elhurcolás hátterében Budapest elhúzódó ostroma állt. Sztálin parancsának értelmében Budapestet Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsallnak menetből kellett volna elfoglalnia, ezzel szemben a hadművelet 108 napig tartott. Malinovszkij a megtorlástól való félelmében a főváros bevételének elhúzódását az ellenséges német–magyar erők nagy számával magyarázta. 80 000 helyett 180 000–200 000 fős haderőről számolt be, és a fogságba esettek számát 138 000 főben adta meg. Mivel Budapest védői közül mintegy 40 000 fő eshetett szovjet fogságba, a hiányzó foglyommennyiséget, azaz körülbelül 100 000 főt a polgári lakosság köréből kellett pótolni. A kérdéssel kapcsolatban bővebben lásd: Bognár Z. 2017. 39–58.

hazafelé. Földházy Antal másnap felkereste a jegyzőt, akinek azt tanácsolta, hogy dobszó útján értesítse a lakosságot, hogy a január 8-án elvitt férfiak útban vannak Érd felé, és a hozzátartozók egy napi ételmezt hozzanak a községházára, hogy azt azután kocsival az elhurcoltak elé vihessék. Hamarosan azonban kiderült, hogy senki nem tart haza. Így „egyes emberek az amúgyis túlfűtött idegállapotot arra használták fel, hogy a községvezetők ellen izgassanak.”¹⁸

A közhiedelem, hogy egy ember tehet az elhurcolásról, illetve hogy a települést nyilas volta miatt büntettek, még a későbbi hónapokban is többször felbukkant a jegyzőkönyvekben,¹⁹ és később több érdi visszaemlékezőnél is előkerült, hogy Szentirmay János tehető felelőssé a január elején történekeért.²⁰ Ezt azonban kizárólagos okként nem fogadhatjuk el, és erre már Pokorny Ferenc is felhívta a figyelmet, amikor arról írt, hogy Szentirmay János „legfeljebb csak végrehajtója volt annak, amit tőle az oroszok követeltek. Együttműködött velük, kidoboltatta a gyülekezés időpontját, mást azonban aligha tehetett volna se értük, se ellenük.”²¹ A Szentirmay János elleni vádak egyértelműen azért sem állják meg a helyüket, mert nem csak Érdet érintette az elhurcolás.²²

Meg kell még jegyezni, nem Szentirmay János volt az egyetlen, akit megpróbáltak felelőssé tenni az eseményekért. Tárnokon is több személlyel kapcsolatban említették, hogy tudhatták, mi fog történni Érden. Bizonyos személyekkel kapcsolatban ezek a vádak azért hangoztak el, mert őket nem vitték el „málenkij robotra”. Több esetben azonban kiderült, hogy az illető már betöltötte a 45. életévét. Szintén nem állják meg helyüket azok a vélemények, melyek szerint a módosabb, vezető szerepet betöltő családok mentesültek az elhurcolás alól. Tárnokon egy 1945. július 18-i jegyzőkönyv utal arra, hogy január 8-án a segédjegyzőt, Kiss Tamást is elvitték.²³ De szintén elhurcolták az iskolaigazgatót, Viczing Tamás testvérét, Viczing Istvánt, valamint több helyi iparost is, például a hentes Muskovits Ernőt vagy a mozi- és kocsmatulajdonos Petró Józsefet.²⁴ Szintén találgatásokra adott okot, hogy a vásártéren voltak olyanok, akiknek lehetőségük volt arra, hogy néhány személyt kivegyenek a tömegből, tehát a szovjet katonák munkáját többen is segítették az érintett települések lakói közül. Korántsem biztos azonban, hogy tudomásuk lett volna arról, hogy mi fog történni a későbbiek során, ahogy azoknak sem volt, akikre rábízták január 7-én a hirdetését.

¹⁸ MFM ÉNBj 1945. április 12.

¹⁹ „Pedig egyszer már 2700 derék férfi elhurcolásával fizettünk nyilas község hírünkért. Hogy tehát megszűnjék a suttozó propaganda, a szabotázs, fel kell állítanunk egy internáló táborot.” (MFM ÉNBj melléklet.)

²⁰ Példaként lásd: Lendvai Timár E. 2016. 18., 34.

²¹ Pokorny F. 2000. 73.

²² Az események Szentirmay János „bukását” jelentették, 1945 májusában bírói, júliusban pedig elnöki tisztjéből is felmentették.

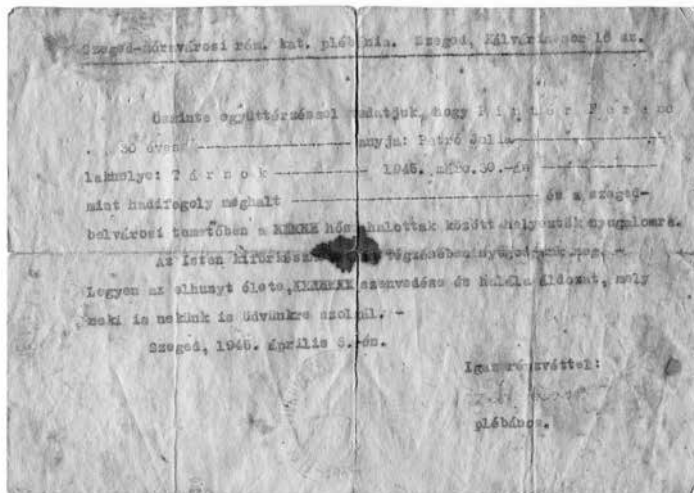
²³ MNL PML V.1137.D.a. 1. kötet, 1945. július 18.

²⁴ Az adatokat velük kapcsolatban lásd: Muskovics A. A. 2016. 172–173., 178. Hasonló eseteket ismerünk Érdről és Diósdról is. Utóbbi településről Weigl Lajos irodatisztet hurcolták el, akinek állását időközben szintén betöltötték, de visszatérése után ismétetlen megválasztották. (MNL PML V.1026.D.a. 1. kötet, 1945. szeptember 9.) Érdről Földházy Antal, a Nemzeti Bizottság tagjának fiát is elvitték. Ezt az apa a bizottság ülésén nem is hagyta szó nélkül. Az 1945. március 16-i rendes ülésen kifejtette, hogy ő végig baloldali nézeteket vallott, s hogy emiatt 1919-ben börtönbe is zárták, majd a későbbi években is számos hátránya származott abból, hogy kitartott politikai nézetei mellett. Fiát is ugyanebben a szellemben nevelte, mégis elhurcolták január 8-án. (MFM ÉNBj 1945. március 16.)

Az Ercsiből visszazökött tárnokiak után már kevesen tértek haza, később még négy fő hazatéréséről tudunk. Az ő elmondásaikból már biztossá vált, hogy az érdi vásártéren megjelenteket elhurcolták. Ezt követően a családokban már csak a remény maradt. Többen még hírt kaptak arról, hogy szerették a szegedi Csillagbörtönben van, ide ugyanis még több hozzátartozó is elment, hogy valamit megtudjon fiáról vagy férjéről. Ezt követően azonban semmilyen hír nem érkezett.

Az első túlélőket 1945 nyarának végén, őszének elején engedték haza. Ők voltak azok, akik betegen a lezárt temesvári táborban maradtak, és a tifuszból felépülve hazatérhettek. Feltehetően ők hozták meg az első híreket. A túlélők visszaemlékezései azt mutatják, hogy Temesvárig az egy falubeliek igyekeztek együtt maradni.²⁵ Emiatt is tudtak beszámolni az 1947-től egyre nagyobb számban hazatérő személyekről. A bizonytalanságot, a kaotikus állapotokat azonban jól mutatja, hogy többekkel kapcsolatban téves hírek is érkeztek. Viktóriusz Ferencről például az a család azt az információt kapta, hogy Temesváron hunyt el, évtizedekkel később szülei és testvére is ebben a tudatban halt meg. Ezzel szemben a kutatások során fellelt hadifogolykarton azt mutatja, hogy a 3604-es táborban (Szapogóvó) vesztette életét.²⁶

Konkrét tájékoztatást kevés család kapott, ezek közé tartoztak Pintér Ferenc hozzátartozói, akiknek a Szeged-mórávárosi plébános küldött értesítést, vagy azok, akik elutaztak Szegedre, ahol hírt kaptak szerették elvesztéséről.²⁷

Pintér Ferenc halotti értesítője. A Szeged-mórávárosi katolikus plébánia 1945 áprilisában értesítette a családot, hogy Pintér Ferenc március 30-án, Szegeden elhunyt. (Az Ábel család tulajdona)

²⁵ A temesvári tábor lezárása után a foglyok egy részét Szegedre, más részüket pedig a Szovjetunióba szállították. Miután Szegeden is kitört a tifusz, az egészségesekeket itt is bevagonizolták és a Gupvi táborai felé indították.

²⁶ A vele kapcsolatos adatokat lásd: Muskovics A. A. 2016. 178.

²⁷ Saját gyűjtés, 2012. december 29.

A sokszor hónapokig, évekig tartó bizonytalanság miatt a visszaemlékezésekben központi szerepet töltenek be azok a mozzanatok, amelyek a reményről, majd annak széthullásáról szólnak, valamint azok a tábori lapok, amelyek az egyetlen biztos pontot jelentették a hozzátartozó sorsával kapcsolatban. A felfoghatatlan tragédiát sokan nem tudták elfogadni, nem egy beszámolólt ismerni arról, hogy a családban félretették a húst a hazavárt fiú számára, vagy pedig éveken keresztül terítették az asztalnál az eltűnt gyermek részére is.²⁸ De ugyanígy meghatározó pontjai a visszaemlékezéseknek azok az emlékek, amelyekben a hozzátartozók arról számolnak be, hogyan is tudták meg szerettük halálhírét.

„Fölkeltett [az édesanya – M. A. A.] bennünket, és imádkozni kellett. Azt mondta, gyerekek, keljeteek föl, imádkozzatok, mert apátok meghalt. Azt mondta, hogy őneki megjelent. És keltett bennünket, és éjjel volt és imádkozni kellett akkor.”²⁹

„Négyéves voltam. És emlékszem, hogy tél volt, és akkor jött a postás. Bennem úgy megmaradt, hogy jött a postás, és akkor a nagymama, meg az anyu ott nézték az izét. Kibontották, nézték, és akkor hát egyből elváltozott az arcuk... Akkor nekem nem mondtak semmit, hanem csak később tudtam meg. De erre én határozottan emlékszem, hogy így volt. Hogy akkor jött meg az értesítés, hogy meghalt.”³⁰

Emlékezés

A hozzátartozók számára mindig is természetes volt az emlékezés, az elnyomás éveiben is megragadták az alkalmat, hogy az elhurcoltak, az elhunytak emlékét ápolják. Tárnokon 1946 óta január 8-án szentmisét mutatnak be a Rózsafüzér Királynője templomban, ahol olyan énekek hangzanak fel, amelyek az év során máskor nem; a fájdalomról, a hiányról, a reményről, a foglyok hazavárásáról. Az embert még ma – amikor egyre kevesebb leszármazott ül a templomban – is megérintik ezek a dallamok és szövegek, így elképzelni sem lehet, hogy az elhurcolást követő első években, amikor sok családban még teljes bizonytalanság volt, és az információk hiányában csak reménykedhettek, hogy egyszer szerettüket viszontlátják, mit érezhettek a templomban ülő hozzátartozók, amikor felhangzottak az alábbi sorok: „Kegyelmes jó Anyánk, tekints a foglyokra! Ó nagyirgalmú Szűz Anyánk, vezesd őket haza!”

A január 8-i szentmise a rendszerváltoztatást követő évektől egy központi megemlékezéssel egészül ki, amelyet jelenleg Tárnok Nagyközség Önkormányzata, valamint Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata rendez meg. Az emlékezők a második világháborús emlékműnél gyűlnek össze, amelyet 1989. október 29-én szenteltek fel. A közadakozásból emelt emlékmű a túlélők és a leszármazottak összefogását mutatja, és felépü-

²⁸ Saját gyűjtés, é. n.

²⁹ Saját gyűjtés, 2015. július 27.

³⁰ Saját gyűjtés, 2013. január 3.

lésével, sok évtizeddel a történések után végre lett egy hely, ahol emlékezni lehet. Ahogy Cserháti István írta: „...engem egy cél vezért, ezekről az áldozatokról meg kell emlékezni.”³¹ És hogy mit jelentett az emlékmű a hozzátartozók számára? Ehhez álljanak itt Őr Andrásnak, az Emlékmű Bizottság egyik tagjának szavai, amelyek avatóbeszédében hangzottak el: „Kívánjuk, hogy ez az emlékmű szolgáljon igaz ügyet! Emlékeztessen eleinkre, szeretteinkre, történelmünkre! Csillapítsa a gyászolók fájalmát, nyújtson vigaszt nékik! Legyen az összetartozásunk jelképe és hirdesse békeszeretetünket!”³²

Az első világháborús obeliszk, két oldalán a második világháború áldozatait őrző emléktáblákkal. Az elmúlt években katonai tiszteletadás mellett nemcsak az emlékezés koszorúit helyezik el a civil szervezetek képviselői, hanem a hozzátartozók és a jelenlévő emlékezők 65 gyertyát is kivisznek az emlékműhöz, eközben pedig elhangzik a „málenkij roboton” elhunyt 65 tárnoki neve. (Fotó: Czabán Dávid, 2022.)

A közösségi emlékezés mellett a személyes emlékezésről is beszélni kell, amelynek különböző formái figyelhetők meg:

- az elhunyt tiszteletére emlék állítása (sírfeliratok, versek stb.)
- a „málenkij roboton” elhunytak személyes tárgyainak megőrzése
- a túlélők fogsággal kapcsolatos tárgyainak, dokumentumainak megőrzése.

A „málenkij roboton” elhunytak emlékét a tárnoki temetőben több sírfelirat őrzi. Ezek férjek esetében általában a később meghalt házastárs sírkövén kaptak helyet, míg a még nőtlen fiúgyermekekre többnyire a szülők sírján emlékeztek meg a hozzátartozók. A feliratok rövidek, az elhunyt nevét, valamint születésének és halálkozásának az évét foglalják magukba. Ezekből a feliratokból sokszor nem derül ki, hogy az illető „málenkij roboton” hunyt el, ezt az elhunytakról összeállított lista alapján lehet megállapítani. Elvértve fordul

³¹ Cserháti István hagyatékából.

³² Cserháti István hagyatékából.

elő, hogy konkrétan megemlítik halálának helyét és okát. Egy ilyen felirat olvasható például az Öregtemetőben, amely egyben valószínűleg a legkorábbi példája is a megemlékezés ezen formájának. „MIHALOVITS JÓZSEF / 1912–1931 / MIHALOVITS PÁL / HŐSI HALÁLT HALT ÉS / PIHEN A SZEGEDI TEMETŐBEN / Nyugodjanak békében!”

A sírfeliratok mellett az emlékezés egyedi formáival is találkozhatunk Tárnokon. Ennek egyik legszebb tárgyi emléke az a „házioltár”, amit Viktóriusz Matild készített férje, Somogyi Pál emlékére. De az emlékezés sajátos módja a fájdalom, a hiány szakvakba öntése is, például versek formájában. Proháczikné Poszmik Elvira, Poszmik Ferenc lánya az 1990-es évektől több versben is megemlékezett édesapjáról, valamint a tárnoki elhurcoltakról.

Somogyi Pál emlékére készítettet „házioltár”, amely Viktóriusz Matild szobájában egy kis polcon állt.
(Somogyi Pálné hagyatékából)

Az elhunytakra való emlékezés módja volt a személyes tárgyak megőrzése is, valamint az elhurcoltak fényképének falra történő kihelyezése. Nem egy házban még néhány évvel ezelőtt is kint lógott a szeretett édesapa vagy testvér fényképe.

A közvetlen leszármazottak számára nemcsak a személyes, hanem a közösségi emlékezés is fontos a mai napig, bár sajnos egyre kevesebben vannak azok, akik jelen tudnak lenni ezeken az alkalmakon. Hiányoznak a túlélők is, akik közül ma már senki sincs az élők sorában. Korábban ők emlékeztek a koszorúzás után, meséltek az átélt borzalmakról. Egyre kisebb számban vannak jelen az ő leszármazottaik is, akiknek a hallgatás miatt nem is mindig van ismeretük arról, hogy mi történt édesapjukkal 1945-ben. Ezért is van nagy felelősség a községek vezetőin, a témával foglalkozó kutatókon. A táborokban átélt dolgokat el lehet mesélni, az igazi szenvedést azonban csak a táborokat megjártak és a kétségek közt maradó hozzátartozók élték át. Azt azonban megtehetjük és kötelességünk is megtenni, hogy a túlélők elbeszélései alapján megismertessük a fiatalabb generációkkal az akkor történeteket,

hogy a későbbi évtizedekben is legyenek, akik emlékeznek településünk gyásznapjára, hogy az elhurcoltak emléke sose merüljön feledésbe.

Zárógondolatok

1945. január 8-án családok tucatjai hulltak szét, amelyek közül több mint 60 soha többé nem egyesült újra. Asszonyok siratták férjüket, anyák gyermeküket, nagyszülők unokájukat, gyermekek édesapjukat, fiatal lányok kedvesüket. Talán nem volt olyan fiatal vagy idős, nő vagy férfi Tárnokon, aki ne vesztette volna el legalább egy családtagját, barátját vagy ismerőst. A gyászt, a trauma feldolgozását nagyban megnehezítette, hogy a történekről nem lehetett beszélni, a családtagok sokszor semmilyen információt nem kaptak. Hivatalosan nem lehetett gyászolni, a poklot megjárt férfiaknak maguknak kellett feldolgozniuk azt az embertelenséget, amelyek közt hónapokon vagy éveken keresztül sínylődtek. A hozzátartozók és túlélők sok évtized után is be nem gyógyult sebekkel rendelkeztek, kételyek és nyitott kérdések között éltek. Számukra az emlékmű felavatása jelentette némiképp az első nyugópontot.

A túlélőkkel készített interjúk során nem egyszer hangzott el, hogy nem harag, hanem megbocsátás van bennük. Csupán arra vágynak, hogy bocsánatot kérjenek tőlük. Az interjúk során ugyanakkor nem egyszer lehetett érezni a megkönnyebbülést, hogy végre elmesélhetik történetüket. Talán ezt a megkönnyebbülést jelentették a kutatások a leszármazottak számára is. Egy biztos tudatot, egy jó érzést, hogy édesapjuk, testvérük emléke soha nem merül feledésbe. A hozzátartozók és túlélők összefogása a kiállítások rendezése, a gyűjtési munkák során egyértelműen megmutatta, hogy igenis szükség van a helyi szintű mélyfúrásokra, amelyek sokszor évtizedeken át nyitott kérdésekre is válaszokat adnak.

Zárásként pedig álljanak itt Proháczikné Poszmik Elvira szavai, aki 14 éves fiatal lányként a kapuban állva integetett édesapjának. Poszmik Ferenc csak annyit mondott, hamarosan találkozunk. Egy gyermek a sok közül, aki számára ez volt az utolsó integetés, aki hiába várta haza édesapját.

„Könnyáztatta hősök szobra,
Könnyeinkkel van az mosva.
Drága nevek sokasága
Vésve van rá, szívünk fájdalomra.
Oda járunk imádkozni,
Hőseinkre emlékezni.
Ez a falu sok hőst adott,
Értük fáj a szívünk nagyon.
Örök gyász ez falunknak.
Áldott legyen az a kő, mellyen
Fájdalom és bánat könnye
Ragyog örökre.”

Hivatkozott irodalom

Bognár Zalán

2017 100 000 civil elhurcolása 'málenkij robotra' Budapestről és környékéről, 1944. december – 1945. április. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Budapest, Kárpát-medence – 'málenkij robot', emlékezet. Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötete.* Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, Budapest, 39–58.

Kunt Gergely

2021 *A tömeges elhurcolások hatása az itthonmaradottakra Diósgyőrön.* Elhangzott: Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának online konferenciája, 2021. február 25–26.

Lendvai Timár Edit

2016 *Szabadulás nélkül. Érd és környéke lakosai a Szovjetunió munkatáboraiiban 1945–1954* 2. Magyar Földrajzi Múzeum, Érd.

Mózessy Gergely

2004 *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből II.) Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár.

Muskovics Andrea Anna

2016 „Mit vétettem, kinek ártottam?” *Tárnokiak málenkij roboton.* (Tárnok Múltja) Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, Tárnok.

2017 „Hittünk, mert jó keresztények voltunk.” *'Málenkij robotra' hurcolás Tárnokról.* (Néprajzi és helytörténeti füzetek Tárnokról, 4.) Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, Tárnok.

Pokorny Ferenc

2000 *Visszaemlékezéseim a második világháború fronteseményeire. Ahogy azt én szülőhelyemen, Érdén megéltem.* https://csukalib.hu/download/ht/ht_2.pdf (Letöltés ideje: 2022. január 2.)

Felhasznált források

Magyar Földrajzi Múzeum (MFM) Érdi Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei (ÉNBj)

MFM ÉNBj 1945. április 12.

MFM ÉNBj 1945. március 16.

MFM ÉNBj melléklet

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

V.1026.D.a. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek (1336–1950). Diósd nagyközség iratai (1910–1950). Népi demokratikus kori iratok. Képviselő-testületi iratok 1945–1950.

V.1137.D.a. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek (1336–1950). Tárnok nagyközség iratai (1880–1950). Népi demokratikus kori iratok. Képviselő-testületi iratok 1945–1950.

Ament-Kovács Bence

**„mert parasztagazdaságot,
vagy más vagyont nem adhattunk nekik”¹****Római katolikus német családok életstratégiái
a II. világháború utáni évtizedekben a Hegyhát és
a Völgység határán²**

Tanulmányomban a Tolna megyei Hőgyész,³ és a környező települések példáján keresztül arra keresem a választ, hogy a kitelepítés utáni évtizedekben Magyarországon maradt, vagy oda visszatért német nemzetiség tagjainak⁴ családszférájában milyen változások következtek be, milyenné formálódott legalapvetőbb társadalmi közösségük a szocializmus első felének viszonyai között. Hogyan voltak képesek feldolgozni társadalomszerkezetük és életmódjuk radikális változását és milyen stratégiákat alkalmaztak az új körülmények közötti státusfenntartás, fokozatos előrelépés során.⁵ Az általam vizsgált korszakra és közösségre vonatkozóan tanulmányomban öt egymásba transzformálódó *biztonsági dimenzió*⁶ különíttek el, amelyek a megújult körülmények közötti státusfenntartást biztosították, alkalmasint a jogfosztások megismétlődését akadályozták meg.

¹ Kerner L. 1996. 296.

² A tanulmány létrejöttét az ELKH Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás című kutatási projektje támogatta.

³ Hőgyész Gyöng és Bonyhád mellett nemesi székhelyként központi hely funkcióját töltötte be a kistérségben. Az uradalmi majorból megszervezett állami gazdaság pedig a hajdani mezőváros oktatási, egészségügyi és kereskedelmi centrum funkcióját tovább növelte. Várnagy A. 1998.

⁴ 1945 és 1948 között mintegy 200–220 000 német személyt távolítottak el Magyarországról. A kitelepítések lezárását követően hazánkban megközelítőleg ugyanennyi német nemzetiségű lakos tartózkodott, akiknek jelentős százaléka a vagyonelkobzást következtében az 1950-es évek rendezetlen jogi és gazdasági körülmények között élt. Tóth Á. 1993., 2016., 2020., Gonda G. 2014., Ament-Kovács B. 2019.

⁵ Az írásomban megfogalmazott tapasztalatok kiindulópontjait az általam 2010 és 2021 között elsősorban római katolikus német adatközlőkkel készített helyszíni interjúk mellett a régiót átfogó interjúkötetek (Andrási et al. 2005., 2006.) illetve a Tolna Megyei Németek Önkormányzata által készített életútbeszélések (https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemetek.php Letöltés ideje: 2021. május 09.) képzik. Munkámhoz módszertanilag kiinduló pontot nyújtott Turai Tünde azonos korszakot vizsgáló tanulmánya és Tóth Ágnes monográfiája: Turai T. 2003., Tóth Á. 2020. Személyes érintettségem okán levont következtetéseimet nem csupán interjúszituációk során szerzett információk, hanem családi és baráti beszélgetések benyomásai is befolyásolják.

⁶ Dávid Beáta, Barna Ildikó, Bóné Veronika, Hegedűs Réka és Izsák Éva a rendszerváltás időszakára fókuszáló kötetében a társadalmi és személyes biztonságot hét dimenzió segítségével írta le. 1. a munka (jövedelem) biztonsága, 2. az otthon (lakóhely) biztonsága, 3. a párkapcsolat biztonsága, 4. a társas környezet – családi kapcsolatok biztonsága, 5. a társas környezet – baráti kapcsolatok biztonsága, 6. a testi-lelki egészségesség biztonsága, 7. a jövő biztonsága. Dávid B. – Barna I. – Bóné V. – Hegedűs R. – Izsák É. 2016. 112–145.

1. Az otthon (lakóhely) biztonsága

A klasszikus paraszti korszakhoz hasonlóan a falusi ház napjainkig reprezentálja tulajdonosa társadalmi pozícióját, szorgalma eredményét. E tény súlyát bizonyítja, hogy az általam a régióban gyűjtött, és *elűzetés-történetként* definiált, a kitelepítést, vagyonekmozgást, etnikai megkülönböztetést leíró interjúk során az adatközlők narratívumuk kezdőpontjaként rendszerint otthonuk elhagyásának időpontját, végpontként pedig az ismét állandó lakhely megszerzését (kiutalás, meg-, visszavásárlás) nevezik meg a család esetleges újraegyesülésének időpontja mellett.⁷

„Hát ott nem maradhattunk abba az egy szoba-konyhába hatan! Na akkor ment édesanyám a bíróhoz – Witzl Karcsi bácsihoz⁸ –, és akkor hát mondta neki. Azt mondja: »Idefigyeljen, én megmondom, de úgy, hogy én nem mondtam semmit. [...] Menjenek vissza a házba, nyissák ki, menjenek be. Ha jönnek és kiteszik magukat, hát akkor kimennek.« [...] Na és úgy is volt, akkor visszamentünk a házunkba. Akkor tartott talán egy évet, visszavehettük [...] a földalaptól. Fizettünk 17 000 forintot.»⁹

A régió német lakosságának lakáskörülményeit az 1950-es évek közepére elsősorban kényszermegoldásokkal orvosolták, amely nem a lakáshelyzet megoldását, legfőképpen nem az érintettek kárpótlását, pusztán egyfajta lakhely birtoklását jelentette.¹⁰ Az államosítást követően a falusi lakosság mindennapi szférájában határozottan különvált a munkahely és a lakhely, emellett a gazdasági aspirációk körében is változások következtek be. A családi befektetések elsődleges céljává a földtulajdon, nagyállatok, vagy mezőgazdasági eszközök helyett szinte kizárólagosan a ház vált, és mint presztízsszimbólumot, az épületet vagy annak berendezését folyamatosan korszerűsítették, bővítették.¹¹

Az országos tendenciához hasonlóan a régióban is elsősorban az 1960-as és az 1980-as évek lakásépítési konjunktúráit különíthetjük el, melyek mellett az elzártabb falvakban nagyobb, a központi fekvésűekben kisebb számban voltak megtalálhatók *párhuzamos különidejűségként*¹² a hajdani parasztházak is. A fokozódó ipari munkavállalás szorosabbá fűzte a falusi emberek kapcsolatait a külvilággal, az új, városias minták mellett a tömegtermelés is mindennapjaik részévé vált. A kockaházépítést tehát a törekvő utóparaszti réteg sajátosságának tekinthetjük, akik rendelkeztek az új otthonuk felépítéséhez szükséges technikai tudással és kapcsolati tőkével, társadalm szerkezetükkel pedig képesek is voltak fenntartani azt. Az 1960-as években aktív korú generáció számára a – paraszti és német nemzetiségi mivoltukról egyaránt árulkodó – parasztházak helyett a kockaház jelentette az orientációs

⁷ Ament-Kovács B. 2019. 150.

⁸ Hőgyész utolsó bírója.

⁹ Saját gyűjtés, Gungl Ferencné Göttlinger Teréz (Hőgyész, 1930 – Hőgyész, 2017). Hőgyész, 2017. október 21.

¹⁰ Tóth Á. 2020. 247–268.

¹¹ Turai T. 2003. 91., Bali J. 2015. 182.

¹² Ernst Bloch terminusának használatára Hermann Bausinger irányította rá a figyelmet, a népi építészetre pedig Bali János alkalmazta először a kifejezést: Bausinger, H. 1989. 25., Bali J. 2015. 198.

mintát. Ezért törekedtek nagy számban arra, hogy ha nem is rendelkeztek új ház építéséhez szükséges anyagi háttérrel, parasztházukat L alakúra bővítsék, ezáltal otthonuk a tetőszerkezet átalakításával és az utcára nyíló hármablakokkal kockaház formát nyerjen el.¹³

2. A családszerkezet és a családi kötelékek biztonsága

„Úgyhogy az apukám amikor meghalt, azt mondta, ha Ő meghal, a mamához legyen temetve. Mindig azt mondta: »a mama sírhelyére, engem oda temessetek«. Mert szép helyen is van, és oda temessük. Úgyhogy ahol most a mamám van, a [nagy]mamámék vannak, a férjem van és én is odakerülök. Úgyhogy a család együtt van.”¹⁴

A törzsöröklés (Anerbenrecht) okán már a kitelepítés előtt is a törzscsalád volt a német lakosság esetében az együttélés legjellemzőbb formája. A vagyont osztatlanul öröklő első gyermek és annak házastársa házasság előtt álló gyermekein kívül csak egyenesági felmenőket, vagy adott esetben nőtlen (esetleg gyermek nélkül megözvegyült) testvéreket találhattunk egy háztartásban. Természetesen már a második világháború előtt is felfedezhetők a nukleáris családok irányába mutató átmeneti formák, hiszen gyakran fordult elő, hogy az egyes generációk külön mikro-életközösségekben éltek.¹⁵

„1948 nyarán jöttek haza Oroszországból, akiket elvittek »málenkij« robotra. A volt aratónknak a lánya is hazajött, valamint a sógorom öccse (az ő családjaitak Németországba telepítették, nem volt rokonság a faluban). Nem volt hova menniük, befogadtuk őket.”¹⁶

Hangsúlyozandó, hogy a lakosságcsere és jogfosztások idején szociális okokból a német lakosság átmeneti jelleggel kiterjedt családi együttélésre kényszerült. Gyakori példa, hogy az egymással rokonságban álló törzscsaládok otthonát és vagyonát más időpontban kobozták el, de kitelepítésre még nem kerültek, ezért rokonaik, barátaik, szomszédaik fogadták be őket és ezután nagycsaládi körülmények között éltek. Úgyisintén a szűkebb, vagy tágabb közösség segítségére szorultak azok a gyermekek és idősek, akiknek családtagjait kényszermunkára hurcolták, vagy azon asszonyok, akiknek háztartásában a munkaképes férfiak hadiszolgálatukat töltötték. Azonban a krízishelyzet megszűnésével a német családok együttélési viszonyai rendszerint az 1950-es évek közepére visszarendeződtek régi szerkezeti struktúrájukba.¹⁷

¹³ Turai T. 2003. 91., Tamáska M. 2008., Tóth Z. 2010. 14., Bali J. 2015. 192–198., Ament-Kovács B. 2021. 218.

¹⁴ Sajtógyűjtés, Hábel Ferencné Göttlinger Teréz (Hőgyész, 1936). Hőgyész, 2017. október 21.

¹⁵ Ament-Kovács B. 2020. 166–167.

¹⁶ Steitz Jánosné Gaál Erzsébet (Gyöngy, 1925), gy.: Streicher Györgyné Steitz Ildikó, Gyöngy, 2005. Közli: Andrási Zné. et al. 2005. 142.

¹⁷ Tóth Á. 2008a., 2008b., 2020. 85–224., Márkus B. 2020. Páthuzamos esettanulmányként: Turai T. 2003. 97.

A második világháború után a fokozódó szekularizáció, a hatalmi diskurzus és az állami kezdeményezések (pl. lakástervek, szociális juttatások) szintén a törzs, illetve nukleáris családformát legitimizálták.¹⁸ Ugyancsak az individualizálódást segítette elő a jövedelmek megújult elosztási formája is, hiszen nem a teljes család közös munkájának eredményét aratták le évente, hanem egyéni teljesítmények, havi fizetések, terményjuttatások formájában szereztek meg azt. A kitelepítés évei után tehát megszűnt a családok komplex gazdasági üzem szerepe, amely az egyik legalapvetőbb kapocs volt azok összetartozástudatában. Noha a nem munkahelyi munkavégzés különböző családi, rokoni és baráti alapokon nyugvó formái továbbra is tartósan fennmaradtak, a munkahelyi munkavállalásra kényszerülő fiatalok rendszeres havi bére, anyagi önállósága destruktív hatással volt a korábbi családformára, és módosította a családtagok hierarchiában betöltött szerepét. A német családok esetében – szemben a magyar és délszláv példákkal – a jelképes családfői szerepet az idősebb férfi rendszerint már a háború előtt is még testi és szellemi erejének birtokában átadta fiának vagy vejének. A háború utáni foglalkoztatási rendszerben a családfenntartói fizetés megkeresése azonban tovább erősítette az aktív férfiak családfői szerepét és egyre inkább gyengítette az idősek tekintélyét, akik a kitelepítés okán már a ház örökhagyói szerepében sem álltak.¹⁹

Az életpasztalatra épülő, személyes paraszti tudás okán egy-egy egyén az összes ismeret egy szeletét, saját helyzetére és szerepére releváns hányadát birtokolta, sajátította el. A családtagok ismeretei pedig kiegészítették egymást, és egyaránt szolgálták az egyén és családja, szűkebb és tágabb közössége érdekeit. A közösségekben a kiemelkedő képességű egyének, specialisták mellett az idősek empirikus tudása volt meghatározó a feltehetően hasonló életmódra predestinált fiatalabb generációk számára is. A család termelési egységében és társadalmi kapcsolataiban az idősek szerepe és tekintélye – amíg a kevésbé nehéz fizikai munkák valamely szegmensét el tudták végezni, vagy a gyermekek felügyeletét el tudták látni, illetve tanácsaikkal elő tudták mozdítani a termelést – konzisztens volt. A kataklizmatikus társadalmi átalakulás és a technika gyorsütemű fejlődése, illetve a fiatalabb generációk iskolai (nem tapasztalati) úton való ismeretszerzése megingatta az idősek kétségbevonhatatlan tekintélyét, pozícióját és megkérdőjelezhetetlen értékrendjét. Ugyanakkor elengedhetetlen hangsúlyozni, hogy az általam vizsgált évtizedekben, a többgenerációs törzscsaládok esetében a kiskorú gyermekek felcseperedéséig a nagyszülők (dédszülők) kulcsszerepet játszottak a gyermekek társadalmi és vallási szocializációjában, családjuk anyagi biztonságának megőrzésében. Mind a saját gazdaságban való tevékenységek, mind a munkahelyi munkavégzés tekintetében az idősek az aktív családtagok munkára fordítható idejét szabadították fel, felmentették őket a háztartásvezetés és a gyermekfelügyelet alól.²⁰ Amennyiben ezirányú szerepüknek nem tudtak eleget tenni, és a családnak kapcsolati tőkájével nem volt módja az aktív keresőkre háruló plusz terhelést áthidalni, az rendszerint a családanya jövedelmének kiesését, azaz státuszvesztést eredményezett.

¹⁸ Tomka B. 2000. 91–106., Turai T. 2003. 88–92. A németiségre vonatkozóan: Bode, S. 2004., 2009., Hampe, H. 2015.

¹⁹ Ament-Kovács B. 2020. 165.

²⁰ Szabó L. 2008. 252–257., Turai T. 2010.

3. A társadalmi kapcsolatok biztonsága (rokoni háló, barátság, faluközösség)

„Előkelőség tekintetében a bennszülötteket²¹ a svábok követték. [...] Számban és tekintélyben a svábok után a felvidékiek következtek [...]. Vannak még itt bucsaiak²² az ország északi részéből, Nógrádból, ide települt palócok, bukovinai székelyek, cigányok, s ki tudja, hogy még milyen nemzetiségek.”²³

A kitelepítés, a lakosságcsere és a kényszer munkára hurcolás alapjaiban változtatta meg a magyarországi német települések lakossági összetételét. A hajdani régióra kiterjedő rokoni háló mesterségesen szakadt meg, vagy jelentősen összezsugorodott. Mivel a teljes közösséget érintő, elsősorban egyházi ünnepek (búcsú, regrutabál, elsőáldozás stb.) az itthon maradtak számára is megszűntek vagy megváltoztak, a tágabb rokonság hiánya elsősorban a kalákaformájú munkavégzésben, a vizsgált korszakban főként a második gazdaság keretében mutatkozott meg. E helyzetet súlyosbította, hogy a korábban a háztartás részeként értelmezhető gazdacseléd, vagy a településen élő zsellér munkaerő felhasználása sem volt lehetséges a társadalmi változások és a német családok meglehetősen korlátozott anyagi helyzete miatt.

A külföldre szakítottakkal tartott családi, rokoni és baráti kapcsolatok egy-egy levélváltásra, később látogatásra redukálódtak. A második világháború előtt szocializálódott generáció számára társadalmi kapcsolataiban azonban a háború előtti társadalmi státusz maradt a meghatározó, melyen csak egy-egy aktuális, jelentősen pozitív, vagy negatív irányú vagyoni, erkölcsi kilengés változtatható. Akik gyermekként megélték a háborút és autentikus emlékeik voltak a kitelepítés előtti mindennapokról, korosztályuknak, nemüknek és hajdani státuszuknak megfelelő barátságokat kötöttek, és csak a legritkább esetben választottak nem német (és nem vallásuknak megfelelő) házastársat. A *kisházások* továbbra is előre köszöntötték a hajdani *nagyházas* gazdákat, a régi iparosok saját körükből választottak egy korszó sör mellé asztaltársat. Tehát a lakosságcsere előtti közösség(ek) tagjai számára az erkölcs jelképes szférájában továbbra is fennmaradtak hajdani településük hierarchiájának emlékei,²⁴ de a megváltozott faluközösség a továbbiakban nem volt képes egységes és ütőképessé válni a kríziskezelésre.

„Megtörtént a kertészetben dolgozó asszonyok beszélgetése közben K. Gy.-né Margit néni panaszkodott, hogy nem érti, hogy a Till menyecske miért neheztel rá, pedig ő nem bántotta. Erre én a nagy számmal megszólaltam: »Mit szolt volna hozzá, ha bementem volna a község házára és kiigényelem az egyik tehenüket, mert a mienket, akár csak maguknak le kellett vágni azzal az indokkal, hogy három tehen áll az istál-

²¹ Tösgyökeres magyar családok.

²² Békés megyei település.

²³ A bukovinai székely családból származó Bardócz Antal visszaemlékezése Diósberényre önéletrajzi munkájából: Bardócz A. 2010. 78.

²⁴ Erre vonatkozóan lásd Ingeborg Weber-Kellermann kisbecskereki tapasztalatait: Weber-Kellermann, I. 1973. 93.

lóban maga is haragudna.« Olyan csend támadt a brigádban, hogy a légy zümmögését is lehetett hallani, de választ adni nem tudott.»²⁵

A szűkebb családot összetartó kohéziós erők is jelentősen megváltoztak a kitelepítést követően, de talán legszembetűnőbben a Kádár-korszakban. A kényszerek időszakában a létfenntartás dominanciája indukálta nem és életkor szerinti munkamegosztás, illetve a statikusabb, elsősorban az egyházi év rendjéhez igazodó ünnepnapok, társadalmi együttlétek során az érzelmi kötődésnek korántsem volt akkora szerepe. A család privatizálódásaként, emocionalizálódásaként definiálható folyamat során a lakosságcsere és államosítás, szekularizáció és munkahelyi munkavállalás következtében a családon belüli érzelmi kötődés kohéziója jelentősen erősödött, és markánsabb lett az egyén autonómiája is.²⁶ Ugyanakkor a második világháború előtt szocializálódott generáció és szűkebb rokonsága viszonyát *összekapcsolódó kohézió*ként értelmezhetjük, hiszen az egyes háztartások gazdasági önállósága mellett nagyban támaszkodhattak itthon maradt rokonságuk tagjaira mind materiális, mind emocionális értelemben.²⁷

Noha a templomi vallásgyakorlásban kézzelfogható változások következtek be, a vidéki németiség számára a közösségi együttlét ezen formája maradt a háztartáson belüli nyelvhasználat mellett a legfontosabb identitáskifejező tényező.²⁸ A lakosságcsere következtében a korábbi, nem és életkor szerint templomi ülésrend megbomlott, és a házaspárok kevés kivétellel (pl. egyházközségi tisztviselők) egymás mellett foglaltak helyet. A miséket a második vatikáni zsinat után nemzeti nyelven, a lakosságcsere miatt pedig kizárólag magyar nyelven celebrálták, de a szentmiséken való közös részvétel, legfőképpen az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó átmeneti rítusok megélése a kitelepített rokonságot és a hajdani faluközösséget megmozgató alkalom volt. A második világháború előtt született generáció számára a hivatalossal szemben a személyes vallásgyakorlás nyelve a német maradt. Otthonaikban rendszerint németül imádkoztak, és amíg erre lehetőségük volt, a házaknál a siratást is német nyelven végezték, egyesek napjainkig (beleértve a kommunizmus négy évtizedét) kizárólag anyanyelvükön, német nyelven gyónnak.

A kitelepítések következtében gyakorlatilag minden magyarországi német családnak volt hozzátartozója a keleti, vagy a nyugati német államban,²⁹ elsősorban az NSZK-ban.³⁰ Mivel a Rákosi-érában és a korai Kádár-korszakban nem létezett valódi idegenforgalom, a

²⁵ Müller János (Varsád, [születési időpontja ismeretlen]), gy.: Trautman Konrádné Müller Márta, Varsád, 2005. Közli: András Zné. et al. 2005. 238.

²⁶ Jávor K. – Molnár M. – Szabó P. – Sárkány M. 2000. 997–998., Harcsa I. – Monostori J. 2014. 44.

²⁷ Az egyes családok, családtagok döntési, felelősségi rendszerben való részvételének mértékét Leslie A. Miller és Clyde Tucker egy négyes skálán elhelyezve definiálta, melyek a következők: 1. szabadon hagyó (disengaged) kohézió, 2. az egymástól elkülönülő családtagok (separated) kohéziója, 3. az összekapcsolódó (connected) családok kohéziója, 4. a szoros hálóban (enmeshed) élők erős érzelmi kötődése, intenzív kommunikációja. Munkájukat a hazai társadalomra alkalmazza: Harcsa I. – Monostori J. 2014. 45.

²⁸ Bindorffer Gy. 2007. 65. vő.: Bindorffer Gy. 2001., Tóth Á. – Vékás J. 2013., Iancu L. 2018.

²⁹ 1949-ben jött létre a hajdani szövetséges (francia, angol és USA) megszállási övezetkből egyesített NSZK és a szovjet megszállási övezetből az NDK. 1972-ben a két állam alapszerződéssel ismerte el egymást, egyesítésük 1990. október 3-án történt meg.

³⁰ A magyarországi németek döntő többségét az NSZK területére telepítették, ahol 1960-ra a lakosság egy-negyede volt az NDK-ból, Kelet-Európából menekült, kényszertelepített személy. Slachta K. 2015. 65–73.

rendezett lehetőségek az 1960-as évek végétől nyíltak meg az első rokonlátogatásokra (bár teljes családok nyugatra utazása nem volt megengedett). Mivel a hazalátogató német rokonok más utazókhöz mérten jobb hely- és nyelvismerettel rendelkeztek, ráadásul nem a fő turista látványosságok iránt érdeklődtek, *külső ellenségként* ellenséges propaganda, híresztelés, kisebb részben csempészés gyanújába keveredtek és a titkosszolgálatok látókörébe kerültek.³¹

„Tavaly templomszentelésen jártam odahaza, s elmentünk Gunarasra³² fürödni. Látom ám, hogy egy korombeli méreget, s nekem is olyan ismerős. Aztán megöleltük egymást. Grünter József, a volt zenekari tag, akivel 1944-ben találkoztam utoljára. Amerikából jött haza, Kurdra látogatóba. Estére aztán egy harmadik barát is csatlakozott a kompániához: Walter József, aki szintén högyész.”³³

A még Magyarországon született generáció és részben gyermekei is aktív részt vállaltak a magyarországi rokonság ápolásában, hazatéréseiket rendszerint összekötötték az egyes, előre kiszámíthatóbb családi alkalmakkal (pl. elsőáldozás, esküvő) vagy egyházi és társadalmi eseményekkel (pl. búcsú, elszármazottak találkozója). Az anyagi lehetőségek stabilizációja után az esküvők, illetve temetések (post mortem felvételek) elmaradhatatlan része volt a rokonok fényképes tájékoztatása, vagy egy-egy levélben küldhető értékeesebb – bár nem teljes bizonyossággal megérkező – ajándék küldése is.³⁴ E generációra a partnerkapcsolatok katalizátoraiként tekinthetünk, hiszen a még Magyarországon születetteknek nagy szerepük volt szülőfalujuk fejlesztésében, szakrális- és középületeik felújításában, melyből a helységek teljes lakossága profitálhatott.³⁵ Noha a testvértelepülési viszonyok hivatalos írásbeli rögzítése nagyrészt az 1980-as években történt meg, a partnerkapcsolatok az 1960-as évek végétől kiszélesedő kétoldalú látogatásokban, és a német államokban szervezett körök, központok (*Landsmannschaftok*) tevékenységében csíráznak.³⁶

³¹ A folyamatosan átalakított minisztériumi ügyosztályok mellett a megyei rendőrkapitányságok kapták tartós feladatul a rokonlátogatók ellenőrzését. Slachta K. 2020. 247., 254–260.

³² Kedvelt Tolna megyei fürdőhely, Dombóvár városrésze.

³³ Ketterer János (Högyész, kb.1910). Kozma Ferenc gy.: Kozma Ferenc, Erlangen, 1991. Közl.: Kozma F. 1991. 131. A gyűjtés időpontja ismeretlen, de feltehetően Högyész 1799-ben épült templomának 1988-as külső felújítását követő, 1989–1990 közötti belső renoválását ünnepélyesen lezáró újraszentelésére utal az adatközlő. Vö.: Várnagy A. 1998. 284–285.

³⁴ A postai levelezés korlátozott lehetőségeit érzékletesen példázzák az 1962-es év adatai. Ekkor a Magyarország és az NSZK között megforduló 1,7 millió küldemény közül pusztán júliusban 10.800 borítékot ellenőriztek (melyekből 50 példányt koboztak el és 19 minősült egyházi propagandának). Slachta K. 2020. 263.

³⁵ Kerner L. 1996. 297., Slachta K. 2020. 248.

³⁶ Arady L. – Hlavik Gy. 1988. 48–56., Slachta K. 2020. 263–270., Tóth Á. 2020. 450–451. A honváguturizmus fogalmáról lásd: Ilyés Z. 2003. 51–58.

4. A munka (jövedelem) biztonsága

„Ozórán lehúztam majdnem 1 évet. '48-ban pedig már működtek az állami gazdaságok. Nagyon sok sváb gyerek, asszony Szabatonba³⁷ ment. Mink is jelentkeztünk, de telt létszám volt. Ott mondták, hogy menjünk a hőgyézi gazdaságba, ott még van felvétel. [...] Kalaznó pusztán³⁸ tudunk dolgozni. [...] Az '50-es évek elejére már annyira normalizálódott a helyzet, hogy aki dolgozott, gyarapodott. Én 1951-ben Komlóra kerültem kőműves tanulóknak.”³⁹

A vagyonekzobzás következtében a német lakosság számára a saját tulajdonon való földművelés már nem tudta betölteni státusreprodukációs funkcióját, ezért eleinte a meglévő hagyományos gazdálkodási ismeretek magánszemélyeknél, gazdacselédsorban, az általános államosítási hullámot követően pedig a termelőszövetkezetben, állami gazdaságokban való hasznosítása bizonyult a férfiak számára a legopcionálisabb pályaválasztási lehetőségnek. A fokozatosan növekvő reáljövedelem emelkedése 1965 és 1975 között vált a legdinamikusabbá, azonban párhuzamosan az agrárértelmiségi (diplomás) csoportok munkaerőpiaci megjelenése jelentősen leértékelte a generációs paraszti földművelési tudás jelentőségét. Ezért az egykori parasztság nagy számban ipari és szolgáltató ágazatokban, illetve az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek al- és melléktevékenységeiben helyezkedett el.⁴⁰

Párhuzamosan a női foglalkoztatás mértéke gyors ütemben emelkedett, a század utolsó harmadára pedig a nyugat-európai átlagnál is több családanya vállalt munkát a háztartásokon kívül. Megváltozott a női foglalkozások jellege, illetve emelkedett a valamilyen iskolai végzettséggel rendelkező dolgozó asszonyok száma is. A társadalom családon belüli, hétköznapi női szerepekről, különösen a munkavállalást érintő kérdésekről vallott felfogása egyelőre még kevésbé változott, e tekintetben szembeötlőek voltak a különbségek a nyugat-európai viszonyokhoz képest. A rendelkezésre álló szabadidő vonatkozásában is különbségek mutatkoztak meg, hiszen nem pusztán a háztartási feladatok többségét látták el továbbra is az asszonyok, hanem a gyermeknevelés és a családi gazdaságban való termelés is nagyobb időráfordítást igényelt tőlük.⁴¹

Az 1960-as évekre az első és második gazdaság egymást kiegészítő jelenség lett, elősegítve ezzel a lakosság (újra) differenciálódását. Valuch Tibor hívja fel a figyelmet a tényre, miszerint „a rendelkezésre álló különböző típusú tőkék minősége és mennyisége mellett fontos, hogy a családi gazdálkodás keretei között a főfoglalkozás adottságai milyen mérték-

³⁷ Egykori pusztá Tolna megyében, amelyen az államosítás után a helyi termelőszövetkezet gazdálkodott. Napjainkban közigazgatási szempontból Gyöngyös város területéhez tartozik.

³⁸ Minden bizonnyal a Kalaznó település mellett fekvő, ma már nem létező, egykor lakott külterületre utal az adatközlő.

³⁹ Genszler Péter (Diósberény, 1934), gy.: Fritsz Anikó, Diósberény, 2005. január 27. Közli: Andrásiné Zné. et al 2005. 42.

⁴⁰ Andorka R. 1982. 70–84., Jávor K. – Molnár M. – Szabó P. – Sárkány M. 2000. 980–986., Solymár I. 2003. 143–307., Turai T. 2003. 89., Valuch T. 2005. 200–201.

⁴¹ Tomka B. 2000. 68., 72–77.

ben hasznosíthatók.⁴² Ez az általam vizsgált régióban felfogható a munkaidő rugalmassága terén (például az asszonyok esetében a zöldségek, gyümölcsök télire való készletezése idején), de a férfiak esetében összeköthető egyfajta nem hivatalos, a főfoglalkozással azonos, vagy annak alapanyagait privát tőke növelése céljából való felhasználásával is.

Az utazási lehetőségek szélesedésével a hazalátogató rokonoknak is nagy szerepe volt abban, hogy az a vidéki lakosság az idegenforgalomból is jelentős bevételre tehesen szert,⁴³ melyet a falusi vendéglátás rendszerének elődjeként is felfoghatunk. Emellett a németiségnek úgyszintén lehetősége volt egyéb szolgáltatásokkal (tolmácsolás, családfakutatáshoz való segítségnyújtás) további bevételekre szert tennie.

5. A jövő biztonsága

„Nagyon örülök, amikor mindannyian együtt vagyunk. Sokszor előjönnek ilyen beszélgetések, de én kívánom, és remélem, hogy nekik nem kell soha átélni ilyen borzalmakat.”⁴⁴

A tanulmányomban felsoroltak közül a jövő dimenziója értelmezhető a legkomplexebb módon, hiszen tulajdonképpen minden korábban említett dimenzió sikerére való törekvés a fiatalabb generációk eredményes státuszátörökítését, illetve előrelépését célozza.

Amikor az 1960-as években egyre több család döntött úgy, hogy elhagyja az apróbb településeket és regionális központokat (pl. Hőgyész, Gyönk, Bonyhád), vagy nagyobb városokat (pl. Szekszárd, Pécs) választ lakhelyéül, már nem pusztán a munkamobilitás ösztönözte őket, hanem a korszak apróbb településeket érintő negatív politikája is. A kis falvakban egyre inkább szűkültek az oktatási és egészségügyi lehetőségek, ám az új helyszínek már nem csupán az aktív keresők, hanem felcseperedő gyermekeik számára is több lehetőséget tartogattak. A következő generáció az 1980-as, 1990-es években a fővárost, majd Ausztriát, Németországot célzó migrációjával szemben, ekkor még az egyes külön háztartásban élő törzscsaládok nagyobb hangsúlyt fektettek a szűkebb rokonsággal való közös költözésre, vagy a hajdani származási hellyel való rendszeres kapcsolattartási lehetőségekre.⁴⁵

A vagyonek Kobzás eredményeként jelentősen megváltozott a presztízsnek örvendő tudás tartalma is. E folyamat a magyarországi németiség számára is az értelmiségi lét, a szellemi munkavégzés centrális pozícióba kerülését eredményezte – akár a vallási élet gyakorlásának ideiglenes megszakítása, vagy más helyszínen való gyakorlása árán is – pályaválasztási és továbbtanulási aspirációik során.⁴⁶ Ebben részben közrejátszottak háború előtti tapasztala-

⁴² Valuch T. 2005. 203.

⁴³ Slachta K. 2020. 252.

⁴⁴ Téri Andrásné Krémer Erzsébet (Szakadát, 1928), gy.: Bothné Téri Veronika, Szakadát, 2005. november 20. Közli: Andrási Zné. et al. 2006. 183.

⁴⁵ Ament-Kovács B. 2020. 176–178., Ispán Á. 2020. 89–96.

⁴⁶ Andorka R. 1982. 216–248., Turai T. 2003. 90.

taik az állami alkalmazottak biztos jövedelméről és nyugellátásáról, párhuzamosan azzal, hogy a városi értelmiségi pályát űző, faluközösségből kiszakadt németiséget a kitelepítés kisebb mértékben érintette. Döntésük során azzal is tisztában voltak, hogy a taníttatás után gyermekük kiszakadhat a faluközösségből, amely az idősek ellátását biztosító törzscsalád felbomlását eredményezheti.

A gyermekek taníttatásával párhuzamosan a második gazdaság keretében a családokra továbbra is termelési egységként tekinthetünk. A különböző munkák elsajátítása a belenevelődés része volt, azonban a gyermekmunka szerepe a korszakban jelentősen megváltozott. E ponton szembetűnő az „amit megtanulsz nem vehetik el tőled” szemlélet, miszerint a szülők és a rokonság idősebb tagjai minden olyan ismeretre igyekeztek megtanítani leszármazottaikat, amellyel maguk is rendelkeztek, még akkor is, ha erre az aktuális élethelyzetben nem volt racionális ok, azonban az ismeret hasznosítására egy előre ki nem számítható helyzet pozitív kimenetelének érdekében lehetőséget kívántak biztosítani.⁴⁷

„Innerhalb des Tors auf Deutsch, außerhalb des Tors, wie ihr wünscht.”⁴⁸

Ehhez hasonlóan a német nyelv ismeretére, tanít(tat)ására is tekinthetünk tudatos célként. A második világháborút felnőttként megélt generáció tagjai (elsősorban az asszonyok) kevéssé ismerték a magyar nyelvet, ezért a többgenerációs törzscsaládokban – amely a Kádár-korszak első felében a vidéki németiség legjellemzőbb együttélési formája volt – halálukig otthonukban, családi körben a német volt a kommunikációs nyelv. Ezért az 1950-es, 1960-as években született generáció tagjai az általam vizsgált régióban kevés kivétellel alapvető német nyelvtudásra tettek szert. Bár meg kell jegyeztem, egyesek viseletükkel együtt elsődleges kommunikációs nyelvüket is lecserélték, melyben komoly szerepe volt annak, hogy a magyar nyelv univerzalitásával a csak hétköznapi társalgásban használható német dialektusok nem tudták felvenni a versenyt. A célirányos iskolai, vagy magán úton való nyelvoktatás igénye azonban nem széleskörűen jellemző, elsősorban azon családok éltek e lehetőséggel, akik tudatosan továbbtanulásra készítették fel gyermekeiket.⁴⁹

Összegzés

Tanulmányomban a Tolna megyei Hegyhát és Völgyesség határán elhelyezkedő települések és elsősorban római katolikus adatközlők példáján keresztül öt biztonsági dimenzió segítségével mutattam be a magyarországi németiség családi szférájában a második világháború utáni évtizedekben bekövetkezett változásokat. Tapasztalataim szerint a két világháború közötti falukö-

⁴⁷ A szabadság és létbiztonság viszonyrendszeréről lásd: Ferge Zs. 1994.

⁴⁸ Azaz: „Kapun belül németül, kapun kívül ahogy akarjátok.” Saját gyűjtés, Ament Éva (1964) visszaemlékezése velük egy háztartásban élő anyai nagyapja iránymutatására. Tárnok, 2021. május 10.

⁴⁹ Kapitány Á. – Kapitány G. 1981., Bartha Cs. – Borbély A. – Erb M. – Uhrin E. 2013. 564–571., Knipf-Komlósi, E. – Müller, M. 2018., Tóth Á. 2020. 269–384.

zösszegegről autentikus emlékekkel rendelkező generáció számára a második világháború előtti társadalmi kapcsolatok maradtak a meghatározók, ám gazdasági, életmódbeli és gyermekeik tanítási- és nevelési törekvéseikben, illetve családszerkezetük mellett etnikai- és vallási identitásukban kézzelfogható változások következtek be. E komplex folyamatok során a Magyarországon maradt német családok az 1960-as évek végére nagy számban képesek voltak státuszukat helyreállítani, majd egy generációval később – párhuzamosan a diktatúra enyhülésével és a nukleáris családok térhódításával – rendszerint már előrelépést is meg tudtak valósítani.⁵⁰

Hivatkozott irodalom

Ament-Kovács Bence

2019 Négy magyarországi német asszony elűzetés-története. In Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): *Emlékek, szövegek, történetek. Női folklórszövegek*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 147–163.

2020 Kovácsmühellyel századokon át. Fejezetek egy Tolna megyei német kisiparoscsalád öt generációjának töke- és státusátörökítéséből. In Bárh Dániel (szerk.): *Vetésforgó II. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Tudományos Diákköréből*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 159–184.

2021 „Házvásárlás: Munka és kiadás” Egy kockaház felújítása 1986.01.30–1986.10.11. In Tamáska Máté – Szolnoki József (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 213–232.

Andorka Rudolf

1982 *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest.

Andrási Zoltánné et al.

2005-2006 *Átélt történelem I-II. Életrajzok 1944–1948*. Diósberényért Egyesület, Diósberény.

Arady Lajos – Hlavik György

1988 *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Bali János

2015 A kentaur-ház. A falusi lakóház atipikus változata Magyarországon, a 20. század első felében. In Bereczki Ibolya – Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 27*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 179–202.

⁵⁰ Munkám elsősorban a társadalmi és életmódbeli változásokra koncentrálok, ezért az egyének saját kultúrájukhoz való érzelmi viszonyára, illetve nemzetiségük megélési módjainak bemutatására nem volt lehetőségem.

Bartha Csilla – Borbély Anna – Erb Mária – Uhrin Erzsébet

2013 A generációs nyelvátadás mint nyelvmegőrzési univerzálé. Egy XXI. századi összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat eredményeiből. In Fedinec Csilla et al. (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Kalligram, Pozsony, 557–576.

Bardócz Antal

2010 *A gödör. Elbeszélések*. Magyar a Magyarért Alapítvány, Budapest.

Bausinger, Hermann

1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus tudományig. *Ethnographia* C. (1–4) 24–37.

Bindorffer Györgyi

2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

2007 Egyház, vallás etnikai identitás. Katolicizmus és protestantizmus a magyarországi svábok körében. In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 63–78.

Bode, Sabine

2004 *Die vergessene Generation: Die Kriegskinder brechen ihr Schweigen*. Klett-Cotta Verlag, Stuttgart.

2009 *Kriegsenkel: Die Erben der vergessenen Generation*. Klett-Cotta Verlag, Stuttgart.

Dávid Beáta – Barna Ildikó – Bóné Veronika – Hegedűs Réka – Izsák Éva

2016 *A rendszerváltás családtörténetei. Huszonöt év Budapest árnyékában*. L'Harmattan, Budapest.

Ferge Zsuzsa

1994 Szabadság és biztonság. *Esély* 5. 3–24.

Gonda Gábor

2014 *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform a németek által lakott Dél- és Nyugat-dunántúli településeken*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XI.) Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Kronosz Kiadó, Pécs.

Hampe, Henrike (szerk.)

2015 *Kinderwelten entlang der Donau Vom Aufwachsen als Deutsche in einer multiethnischen Region*. Donauschwäbischen Zentralmuseum, Ulm.

Harcza István – Monostori Judit

2014 Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon. *Társadalmi Riport* XIII. (1) 83–109.

Iancu Laura

2018 A „katolikus identitás” a moldvai magyaroknál. *Honismeret* XLVI. (6) 35–41.

Ilyés Zoltán

2003 Az emlékezés és az újratanulás terei. A „honvágyturizmus” mint tér- és identitásszervezés. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata: tanulmányok*. Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 51–58.

Ispán Ágota Lídia

2020 *A város és vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Budapest.

Jávor Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály

2000 A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom*. (Magyar néprajz nyolc kötetben, 8.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 979–1006.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

1981 Hogyan tükrözi a nyelv a személyiség sajátosságait? *Magyar Filozófiai Szemle* XXV. (4) 559–584.

Kerner Lőrinc

1996 Pillantás a jövőbe. In Zielbauer György (szerk.): *A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján*. Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen, Budapest, 295–299.

Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Marta

2018 Deutsche Sprache im öffentlichen Raum einer ungarndeutschen Siedlung. In Philipp, Hannes et al. (szerk.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa*. Universitätsverlag Regensburg, Regensburg, 319–341.

Kozma Ferenc

1991 *Keserves utak. Riportok a Magyarországról kitelepített németsegről*. Pátria Könyvek, Hn. /Dombóvár/

Márkus Beáta

2020 „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Kronosz Kiadó, Pécs.

Slachta Krisztina

2015 Német-német migráció a 20. század második felében. *Forrás* XLVII. (7–8) 63–76.

2020 A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években. In Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek*

elmúlt 100 éve. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest, 247–271.

Solymár Imre

2003 Nemzetiségi elkülönülés és együttélés Tolna – Baranya mezőgazdasági szövetkezeiben. In Uő. (s.a.r. Szóts Zoltán.): *A Dél-dunántúli németek mentalitása*. Völgységi Múzeum, Bonyhád, 143–220.

Szabó László

2008 Lehet-e a hagyományos paraszti közösségeken generációs ellentét? In Gyáni Gábor – Lácay Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza, 247–258.

Tamáská Máté

2008 Generációs különbségek a falusi lakóház megítélésben. In Gyáni Gábor – Lácay Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 21.) Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza, 259–267.

Tomka Béla

2000 *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Osiris, Budapest.

Tóth Ágnes

1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

2008a *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Gondolat Kiadó, Budapest.

2008b Elűzött svábok, betelepített bukovinai székelyek. A földreform és a társadalmi szerkezet néhány összefüggése a Dél-Dunántúlon (1945–1949). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* X. (1) 145–161.

2016 Integráció az elméletben – diszkrimináció a gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956. *Pro Minoritate*, 25 (2) 47–55.

2020 *Németek Magyarországon. 1950–1970*. Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.

Tóth Ágnes – Vékás János

2013 Az identitás természete. In Uő. et Bárdi Nándor (szerk.): *Tér és Terep. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének évkönyve 9. Önazonosság és tagoltság: elemzések a kulturális megosztottságról*. Argumentum Kiadó, Budapest, 11–40.

Tóth Zoltán

2010 Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásházról?
Korall 40. 5–44.

Turai Tünde

2003 A családszerkezet változása a szocializmus évtizedeiben a Szilágységben. *Erdélyi társadalom* I. (2) 85–99.

2010 *Öreg ember nem vénember! Idősek társadalom-néprajzi szempontból*. Balassi Kiadó, Budapest.

Valuch Tibor

2005 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.

Várnagy Antal

1998 *Hőgyész. Községtörténeti monográfia* II. Hőgyész Nagyközség Önkormányzata, Hőgyész.

Weber-Kellermann, Ingeborg

1973 Die Familie. In Uő. et Schenk, Annemie (szerk.): *Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumanischen Banats*. (Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosozioologie, 3.) Marburger Studienkreis für Europäische Ethnologie, Marburg, 91–123.

Marianna Oravcová

B Akció. Családok az autenticitás-nélküliség és a társadalmi kirekesztés mezsgyéjén

A civil lakosság üldöztetésének különböző formái alakultak ki Közép-Európa szovjet érdekszférába került országaiban, ahol a politikai hatalmat fokozatosan a kommunista pártok vették át. Az egyik ilyen forma a családok erőszakos kitelepítése volt, majd ezt követően munkaképes tagjaik fizikai munkára való kényszerítése új lakóhelyükön. A régió országaiban mindenhol átfogó üldözés indult meg, tekintet nélkül arra, hogy az adott ország a háborúban a Szovjetunió szövetségese vagy ellensége volt, vagy a titói Jugoszláviához hasonlóan önálló harcot vívott. Az üldözés minden országban azonos típusú volt (egyházüldözés, a kulákok, az értelmiség, a burzsoázia üldözése, az ellenség megsemmisítése stb.) és azonos módszerekkel hajtották végre (kényszermunka, internáló munkatáborok, katonai munkaegységek, kitelepítés stb.). Intenzitásában és kiterjedésében eltérő lehetett a lakosság létszámától függően, esetleg bizonyos specifikumok tekintetében is különbözött.¹

Írásunkban az erőszakos kitelepítés jelenségének legtervszerűbb formájára szorítókonzunk, amely a B Akció² nevet viselte, valamint az ilyen típusú üldözés családokra gyakorolt következményeit elemezzük. A B Akció – amely 1952 májusától 1953 szeptemberéig tartott, és Pozsonyt, illetve Szlovákia nagyobb városait is érintette –, az erőszakos kitelepítés és a kényszermunka szinonimája lett. Ideológiai szempontból az volt a cél, hogy likvidálják az osztályellenséget, vagyis a hatalom szemében megbízhatatlan személyeket. Ez a bélyeg a döntéshozatalban ajtót nyitott az önkényességnek. A pragmatikus indíték pedig a lakás-szerzés volt, mivel a lakásépítés – a nehézipar erőltetett fejlesztése következtében – stagnált.

Kontextusok. A B akció nem volt sem Szlovákia, ill. Csehszlovákia jellegzetessége, sem pedig az üldözés egyedüli megnyilvánulása. Szlovákiában is különböző történeti-politikai kontextusok adták a keretét.

A legszélesebb és egyben legmeghatározóbb a II. világháború után *végbemenő politikai változások kontextusa* volt, amely Csehszlovákiában is – az első Csehszlovák Köztársaság (1918-1939) demokratikus tradíciói ellenére – a kommunista párt megerősödése révén annak puccs általi hatalomátvételéhez vezetett 1948 februárjában. A kommunista párt kizárólagos hatalma az állam minden területére kiterjedt, és érdekei érvényesítéséhez nem ritkán alkalmazott erőszakot. A végrehajtói és büntetőjogi hatalmat a nemzeti bizottságok látták el, amelyek újonnan alakult, de nem választott intézmények voltak. Az egységes Nemzeti Front

¹ A terjedelmes szakirodalom válogatásszerű elemzése In Oravcová, M. 2020. 17–39., amely a világháború utáni szlovák történelem e fehér foltjának első monográfiai feldolgozása.

² Az egyes akciókat a célpontok kezdőbetűjével jelölték: B – byty (házak, lakások), K – kláštor (kolostorok), R – rehole (szerzetesrendek) stb.

magába olvasztotta az összes politikai pártot, társadalmi szervezetet és egyéb csoportosulásokat, amivel felszámolta a demokratikus sokszínűséget és függetlenséget.

A következő kontextus a *jogrendben*, pontosabban a büntetőjogi területen *bekövetkezett változás* volt, az ún. právna dvojočnica (kétéves jogalkotási folyamat) idején, 1948-1950-ben, amikor az igazságügyi tárcaát Alexej Čepička vezette. Azon túl, hogy a köztársaság elleni összeesküvés vádja drákói szigorúságú büntetést vont maga után, intézményesítették az „államilag megbízhatatlan személyek” fogalmát (1938/1948. sz. törvény), és több törvénybe belefoglalták az ingatlanvesztés szankcióját (213/1948, 231/1948, 247/1948, 322/1948, 201/1949, 86-89/1950 sz. törvény), illetve a tartózkodás tiltását és a tartózkodási hely meghatározását is (88/1950 sz. törvény).

A harmadik kontextus a *konceptiós perek* voltak, mint a politikai tisztogatások professzionális eszközei, melyeket az akcióbizottságok hajtottak végre. Ilyenek voltak a pozsonyi tisztogatások (1948. augusztus 23-tól 1949 szeptemberéig), amelyek során a megbízhatatlan személyektől elkobozták lakásukat, vagy a következő, T 43-as Akció 1949 őszén, amelynek feladata az indokló jelentés szerint az volt, hogy „megtisztítsa a nagyvárosokat a reakciótól, és fordulatot idézzen elő a lakások eddigi birtoklásában.” Bár a két utóbbi akció során kevesebb családot telepítettek ki, mint amennyit terveztek, a megbízhatatlan személyek listáját a Központi Bizottság (KB) utasítására megőrizték, és felhasználták a B Akció során. Hasonlóan a magyar nemzetiségű személyek listáihoz, melyeket csak részben használtak fel a Dél Akció keretében végrehajtott, csehországi területekre való kitelepítések idején.³

Mechanizmus. A B Akciót Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága (SZLKP KB) készítette elő és fogadta el Július Ďuriš, a Megbízottak Testülete elnökének javaslatára 1952. május 17-én. A megvalósítás szigorúan titkos keretek között zajlott az újonnan alakult Különbizottság berkeiben, amelyet Jozef Lietavec belügyi megbízott vezetett, és amelyben a Központi Nemzeti Bizottságból (KNB), az SZLKP Kerületi Bizottságaiból és az állambiztonságtól (Štátna bezpečnosť – ŠtB) küldött képviselők is helyet kaptak. A mechanizmus néhány lépésből állt: az ún. „ügynökök” – az ŠtB emberei – kiszemelték az áldozatokat, az illetékes bizottság pedig javaslatokat dolgozott ki a Különbizottságnak ezek kitelepítésére. Ezt követően a Különbizottság elfogadta a listát azzal a névsorral együtt, amely a felszabadult ingatlanok iránt érdeklődőket tartalmazta, és továbbította az SZLKP KB Titkárságára, az pedig az SZLKP KB Elnökségéhez, mely a távoli területekre/ún. zsákfalvakba való kitelepítésről, illetve a bányákban, kőfejtőkben és az ún. építőipari nyersanyaggyártásban végzett fizikai munkáról szóló javaslatot végérvényesen elfogadta. A kitelepítésről szóló végzést az érintettek a pozsonyi KNB-től kapták meg, így a döntések háttere ismeretlen maradt, és mivel a fellebbezés nem bírt felfüggesztési hatállyal, a családok általában 2-5 nap elteltével ismeretlen helyen találták magukat a legfontosabb ingóságaikkal együtt, amelyek egy részét a vasútnál egy hivatalos utasítás alapján „feleslegesnek” ítélve, elvették tőlük.

Számok. 1952 júliusától a B Akció felfüggesztéséig (1953.09.19.) – de még röviddel azután is – 18 csoportban mintegy 700 családot telepítettek ki Pozsonyból, Szlovákiában pedig

³ Lásd pl. Hrabovec, E. 2001. 425–454.

összesen legkevesebb 1500 család veszítette el addigi otthonát. Az adatok⁴ a Különbizottság – nem mindig teljes – összesítéseiből és az újonnan szerzett ingatlanok áttekintéseiből származnak. Az adatok pontatlansága főként abból ered, hogy abban az időben a lakásokban gyakori volt a háromgenerációs családok együttélése – a felnőtt gyerekek is együtt laktak a szülőkkel, és a kitelepítéstől megmenekülni akarván a lakások nagy mérete okán további rokonok is beköltöztek: diákok, megőzvegyültek és/vagy bérlők, vagyis a családok és személyek száma nyilvánvalóan magasabb volt.

Kik voltak az áldozatok? Az összpontosított ideológiai nyomás az ötvenes évek elején már nem tudott leszámolni az új rendszer első számú ellenségeivel – a politikusokkal, közéleti szereplőkkel, valamint a háborús és az 1948. február előtti időszak képviselőivel. Ennek több oka volt: meghaltak, emigráltak, vagy már letöltötték a büntetésüket, családjaiktól pedig elkobozták vagyonukat. Az áldozatok alacsony számára paradox módon az ŠtB is panaszt tett, amely nem volt képes elegendő számú kitelepítési javaslatot készíteni (az első ambíciózus tervben heti 200 család szerepelt), s ugyanígy nem tudott kellő számú javaslatot kidolgozni az ellenségek számának fokozatos csökkentésére. Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a kitelepítési hullámok és konkrétan a B Akció következményei a középosztály nagy részének felszámolását jelentették, mely Szlovákiában az előző évtizedekben kulturális, szociális és gazdasági értelemben főleg paraszti, valamint munkás alapokon alakult ki. Egyúttal végzetes beavatkozást jelentettek a városalkotó struktúrák szempontjából, ami elmozdulást eredményezett a szlovákiai társadalom rétegződésében, az urbanizációban. „A városalkotó rétegek kényszerű tömeges távozása hozzájárult a pozsonyi társadalom struktúrájának végleges szétveréséhez és hagyományos értékeinek felszámolásához.”⁵

Az áldozatokról nyert információk három alapvető forrásból származnak: 1. Az SZLKP KB Elnöksége, a Belügyi Megbízotti Hivatal (BMH) és a KNB családokról szóló hivatalos határozataiból, amelyek az Állambiztonság és a Különbizottság begyűjtött adatai alapján készültek, 2. a kitelepítettek fellebbezéseiből, melyeket 1952/53-ban a határozat kézhezvételekor, valamint a B Akció leállítása után és 1956 után íródtak,⁶ 3. körülbelül két tucat emlékiratból,⁷ amelyek a szemtanúktól származnak – ez pedig behatárolja minden elemzésünket.

A B Akció többet jelentett pusztá áttelepítésnél. A kijelölt helyre való kitelepítés és munkára kényszerítés ötvözésének következményei soktényezős jelenségként hatottak mind keletkezésük idején, mind a politikai nyomás felerősödésekor és annak enyhülésekor, sőt még a kommunista rendszer bukása után is.

Az érintettek számára a fejük fölötti fedél/a lakóhelyük elvesztése egyet jelentett addigi világuk összeomlásával. Az új lakhely nem pótolta az otthonukat, inkább teher volt szá-

⁴ A levéltári fondokról: Oravcová, M. 2020, 292., ezen kívül a szlovákiai járási központokban található néhány feldolgozatlan fond. A Kassán működő Kommunizmus Áldozatainak Múzeuma eddig 4749 személyt tart számon.

⁵ Salner, P. 1998. 55.

⁶ Elsősorban a Szlovák Nemzeti Levéltár (SZNL) – f. BMH, Pozsonyi Városi Levéltár – f. KNB, a kassai és a nyitrai Állami Levéltárak, az érintett személyek magángyűjteményei.

⁷ Ezeket 2010 után jegyezte le a Nemzeti Emlékezet Intézete (Ústav pamäti národa – ÚPN), valamint A város kulturális és társadalmi heterogenitása a fenntartható fejlődés kontextusában c. projekt, Univerzita M. Bela v Banskej Bystrici. Darulová, J. In Bitušíková, A. – Luther, D. 2013. 114–128.

mukra az átlagosnál alacsonyabb lakhatási körülmények és a velük összefüggő egészségügyi kockázatok miatt, melyek betegségekhez és korai elhalálozáshoz vezettek, valamint a hely félreeső mivolta, vagyis a szándékosan előidézett teljes izoláció miatt.

A deportálás a munkavállalás terén is totális és tartós diszkriminációt eredményezett, mivel a kényszermunkára való besorozás nemcsak az előző munkahelyi pozíció elvesztésével járt együtt, hanem az egyén többé nem helyezkedhetett el végzettsége alapján. Ezzel a megélhetés biztonsága is elveszett. Az anyagi és pénzügyi veszteséghez, illetve a jövőkép hiányához járult továbbá:

- a társadalmi és kommunikációs kapcsolatok elvesztése,
- a teljes jogú állampolgár státuszának elvesztése (formálisan az Alkotmány §1, 150/1948. sz. törvénye garantálta),
- az államilag megbízhatatlan személy kategóriájába való besorolás⁸ (138/1948. sz. törvény rögzítette),
- az alapvető szabadságjogok elvesztése, pl. a szabad mozgás korlátozása, amely a B Akció felfüggesztése után is megmaradt, és melyre az államilag megbízhatatlan személyek fent említett névsorából következtethetünk, akiknek tilos volt Pozsonyban lakniuk; a névsort a KNB ingatlanügyi osztálya vezette. Egy titkos utasítás alapján ezek az emberek a B Akció vége után sem kerülhettek fel az újonnan alakult Ingatlanok Egységes Várólistájára,
- a szabad munkahelyválasztás tiltása. A káderosztályok, amelyek minden dolgozóról személyes káderanyagot vezettek, a B Akció keretében kitelepítetteket megbízhatatlan személyeknek bélyegezték, ami közvetlenül befolyásolta munkahelyi előmenetelük korlátozását, munkájuk értékelését és fizetésük mennyiségét is. Teljesítményük ellenére környezetük bizalmatlansággal, gyanakvással fordult feléjük, mintha láthatatlan fal vette volna őket körül,
- alkalmi kihallgatások az ŠtB által, mint a rendszer éberségének megnyilvánulásai, és annak érzékeltetése, hogy a megfigyelt személyek esetleges államellenes tevékenységét – pl. munkahelyi szabotázs vagy a múltbeli kapcsolatok felelevenítése – kontroll alatt tartják,
- a gyermekek döntési szabadságának korlátozása. A családok munkaképessé vált tagjai nem fejezhették be tanulmányaikat, és automatikusan fizikai munkára osztották be őket. A munkáltató, a Helyi Nemzeti Bizottság (HNB) vagy a Járási Nemzeti Bizottság (JNB) által a szülőkről készített káderjelentések automatikusan a gyermekeik negatív értékelésébe is beleszámítottak, így ők is a rendszer ellenségeivé váltak. A megbélyegzés így kollektív jelleget öltött: az egyéneken keresztül a családjukra – férjükre, feleségükre, gyermekeikre és szüleikre, testvéreikre, néha még barátaikra és ismerőseikre is kiterjedt.

⁸ Az „korábbi rendszer embereiről” készült listákat Csehszlovákiában még üldöztetésük megszűnte után sem semmisítették meg, hanem megőrizték őket. 1956-ban az állambiztonság szigorúan titkos nyilvántartásában kb. egymillió ilyen személy szerepelt. 1964-ben a nyilvántartást átdolgozták, a számokat százezres nagyságrendűre csökkentették, és a személyek megnevezését „nemkívánatos személyekre” változtatták. Vö. Kaplan, K. 1993. 23–24.

E jogtalan korlátozások hálózata, mely az állampolgári jogok és szabadságok tartós vagy éppenséggel örökletes megvonását célozta meg, káros/megsemmisítő hatással bírt elsősorban az én-konceptióra és annak forrására – az identitásra, másrészt pedig a kollektív emlékezetre, egyaránt érintve annak kommunikatív és kulturális dimenzióit, függetlenül attól, hogy a kollektív emlékezetet szociológiai vagy történettudományi szempontból értelmezzük.⁹

Identitás. Megpróbáljuk igazolni azt a hipotézist, amely szerint a kitelepített családok – mint eredetileg városalkotó réteg – azzal, hogy a marginalizáció, a kirekesztés, a diszperzió és a kommunikációs lehetőségek teljes hiánya következtében elvesztették helyüket, saját társadalmi identitásukat is elveszítették.

Amennyiben az identitást úgy értelmezzük, hogy az „egy állandósult pozíció a társadalomban, amelyet az egyén csoportokban elfoglalt státuszaiból és az ezekből a státuszokból, valamint a csoportokhoz tartozás alapján (nem, kor, osztály, faj stb.) képviselt társadalmi kategóriákból következő szerepeiből vezethetünk le”,¹⁰ és mivel empirikus kutatás elvégzésére nincs lehetőségünk, megkíséreljük felvázolni, hogy a fentebb feltüntetett források alapján mit tudunk elmondani a családok és tagjaik én-konceptiójáról és identitásáról.

Az „osztályharc” keretében, főként annak deklarált kiéleződésekor a kitelepítettek először eredeti társadalmi státuszuk megjelölését veszítették el, a tudománnyá avaszsált történelmi materializmus alapján pedig hivatalosan osztályellenséggé, a nép ellenségeivé; ideológiai értelemben belső ellenséggé, politikailag megbízhatatlanná, a korábbi rendszer embereivé nyilvánították őket. A propagandaeszközökben, a médiában, a bírósági perekben, a bizalmas pártértekezleteken és dokumentumokban dehonosztáló elnevezések egész tárházát használták: „ellenséges, reakciós elemek, naplopók, szabotőrök, csalók, felforgatók, összeesküvők, kártevők”. A törvényhozásban bevezették az említett „megbízhatatlan személyek” kategóriáját, nyíltan úgy beszéltek róluk, mint akik „nemkívánatosak” a társa-

⁹ Az elmúlt fél évszázad terjedelmes szakirodalmában (lásd pl. in My a tí druhi, 2009., Gecas V. 1982. 1–33., Olick J. K. 2011, amely William James Ennel, én-konceptióval, identitással és szerepekkel kapcsolatos vizsgálataiból kiindulva a legkülönbözőbb társadalmi struktúrákkal, a fehér és fekete emberek történelmi kapcsolataival, az amishokkal, a rabszolgasággal, a gyermekek szocializációjával, a diákok én-konceptióját érintő negatív hatásokkal, a holokauszt áldozataival, nemzeti kisebbségekkel és a posztmodern emberrel is foglalkozik), csak elvétve találoztunk olyan szociológiai, szociálpszichológiai vagy néprajzi kutatásokkal, amelyek témája a belső, politikai értelemben megjelölt osztályellenség üldözése, likvidálása lett volna. Bár számos vizsgálat foglalkozik az én-konceptió rendellenességeivel, ezek csak a mentális zavarokkal összefüggő pszichológiai eltérések dimenzióján belül vizsgálódnak, a szociopátiával, a szélesebb környezettől elütő kriminális magatartással, továbbá a társadalmi izoláció révén eltorzult én-képpel foglalkoznak, nem veszik azonban figyelembe a politikailag motivált társadalmi izolációt, kirekesztést.

Hasonlóan az emlékezet, különösen a kollektív emlékezet kutatása terén (Halbwachs, M. 1925., Assmann, J. 1992., Olick, J. 2011) a terjedelmes szakirodalom több figyelmet fordít a „nagy történelemre”, a nemzetre, népre, ill. más csoportokra, mint a család az általunk elemzett kontextusban. Ezért a meglévő fogalmi rendszerekből csak néhányat veszünk át saját kutatásunkba, esetleg rámutatunk a továbbiak használhatatlanságára.

¹⁰ A Dictionary of the Social Sciences. 1964. 631.

dalom szemében.¹¹ A deportálások és a kényszermunka radikális beavatkozást jelentett az érintettek identitásába, vagy akár egyenesen megsemmisítette azt, veszélybe sodorva egzisztenciájukat, ezzel csapást mérve méltóságukra és önbecsülésükre.

Mikhail Epstein az én-koncepciót egy olyan elméletként értelmezi, amellyel egy adott személy rendelkezik önmagáról mint cselekvő, a világgal kölcsönhatásban álló s ennek során tapasztalatokat szerző lényről.¹² Ha ezt a nézetet alkalmazzuk, az azt jelentené, hogy az erőszakos külső beavatkozások a folyamatba repedéseket okoznak, amelyek mentén az egyén én-felfogásának meg kell változnia, vagyis feltételezhetnénk, hogy a túlélés vagy az integritás megőrzésének érdekében¹³ bizonyos mértékben az Én éppen a külső behatásra való reflektálás során megújítja az én-koncepciót. De ez vajon egyúttal azt is jelenti, hogy megerősödik benne a korábbi koncepció? Milyen mértékben? Ha az embereket megfosztják identitásuktól, vagy éppen új identitást kényszerítenek rájuk, aligha beszélhetünk az „identitás rendezéséről, amely motivációs bázist jelent az integritás számára.”¹⁴ Valószínűsíthető, hogy az eredeti és az egyénre rákényszerített új identitás különböző arányú kombinációja jön létre, mely arány a külső körülmények nyomásának intenzitásától és az egyén belső erejétől függ, amely az én-koncepció nélkülözhetetlen alkotóelemeit (erkölcsi normák, munkamórák, hit stb.) próbálja megőrizni akkor, amikor identitásának más elemeitől megfosztották.¹⁵ Ralph Herbert Turner felhívja a figyelmet arra, hogy az én-koncepció a tér- és időbeli folytonosság érzékelését igényli, mely érzés jelentősen különbözik a viselkedéstől és a magatartástól, valamint a személy minőségi és értékelő terminusok alapján való és hely szerinti beazonosítását is megkívánja.¹⁶ A kitelepítés mint a tömeges, erőszakos társadalmi beavatkozások egyike azonban a családok számára a korábban életüket meghatározó téridőben való létezés hirtelen befejezését jelentette, identitásuk alapvető építőköveinek lerombolását, azt, hogy visszavonhatatlanul teljesen értelmetlen, érthetetlen tevékenységre kényszerítették őket, létezésüket pedig egy teljesen más, távoli téridőbe, pontosabban mikrokörnyezetbe helyezték.

A külső beavatkozások általi identitásvesztés kérdésével többek között olyan filozófusok is foglalkoztak munkáikban, mint Wittgenstein, Heidegger vagy Jaspers. A szépirodalomban is találkozhatunk vele: „nem az ő életük volt, mégis kénytelenek voltak azt élni” – írja Kertész Imre a Sorstalanságban. Ezért egy másik megközelítés, mégpedig, hogy az Én és

¹¹ A népi-demokratikus rendszerek – Vaszilij Grosszman szavaival élve – képesek voltak arra, hogy „mind a nemzetiszocializmus, mind a sztálinizmus esetében megfosszák az emberi lényeket azon joguktól, hogy embernek tekintsek őket”, amivel mély árkot ástak a társadalmon belül. Oravcová, M. 2020. 31. Vö. Jankélévitch, V. 1986 a holokauszt kapcsán: „az emberiség egy része a nemkívánatosak kategóriájába esik, akiktől megvonják az élethez való jogot, és akiknek bocsánatot kell kérniük saját létezésükért.” Smreková, D. 2017. 87–88.

¹² Gecas, V. 1982. 3.

¹³ Gecas, V. 1982. 24.

¹⁴ Gecas, V. 1982. 24.

¹⁵ Ezek a szakirodalom szerint pl.: célok és azok megvalósításának sikere, érdeklődés és ellenszenv, önértékelés, világnézet mint önmagunkat és a környező világot értelmező hivatkozási keret stb. A Dictionary of Social Sciences, 1964. 630.

¹⁶ Gecas, V. 1982. 3.

az azt körülvevő világ kölcsönösen hatnak egymásra/determinálják egymást,¹⁷ e családokra nem alkalmazható. A deportált családok nem befolyásolták olyan mértékben a társadalmat, mint az üldözést elkerülő polgárok. Az üldözés (annak határozottságával, átfogó jellegével, hosszútávú mivoltával vagy éppenséggel végleges, a következő generációkat is érintő jellegével) a kitelepítetteket a társadalom peremére sodorta, így erősen kiegyensúlyozatlan státuszba kerültek egy olyan állapothoz képest, melyben a család és környezete kölcsönhatása érvényesül.

Milyen identitásuk maradt? A rájuk kényszerített kollektív osztályellenség-identitás? „Túléltük... mindent elvettek tőlünk... csak a genetikai örökségünk maradt meg” – mondta Anna Prugarová Thalmeinerová, aki 45-50 éves volt, amikor az SHV (Slovenský helsinský výbor – Szlovák Helsinki Bizottság) munkacsoportja interjút készített vele 1992-ben.

Tekintettel a B Akció megvalósítási módjára, az identitásváltozás mint egyértelmű társadalmi hanyatlás leírása szempontjából inkább a szociológiai értelmezés más kategóriái bizonyulnak alkalmasnak: az elidegenedés fogalomban foglalt jelentések, úgymint tehetetlenség, értelmetlenség, a normák hiánya vagy érvénytelenítése, izoláció, önmagunktól való elidegenedés.¹⁸

Az érintettek a hatalmi rendelkezésekkel szemben teljesen tehetetlenek voltak. Ezeknek jogellenessége azon normák hiányából következett, melyek egyébként a társadalmi valóság struktúráját hivatottak biztosítani, és támaszként szolgálnak az egyén számára. Ezek a rendelkezések annyira értelmetlennek tünnek, hogy a kitelepítések első hulláma idején („Pozsony megtisztítása”) a KNB kiküldött határozatait az érintettek első olvasatra nem is vették komolyan, hivatali tévedésnek vélték. Annál pusztítóbb következményei lettek azok erőszakos megvalósításának. A múlt elveszett, a jövőt nem lehetett racionálisan előre látni, nemhogy befolyásolni. Idegen, rájuk kényszerített létbe taszították őket, amely nem volt sem a múlt folytatása, sem a jövőbe való átmenet. Így az autentikus jelen sem adatott meg nekik, hiszen az csak akkor lehet hiteles, ha az ember maga dönt róla, maga választ a lehetőségek-ből, és saját cselekvésével tölti meg jelenét.

¹⁷ E trend képviselőit mutatja be: Gecas, V. 1982. 27. Pl. Snyder, M. 1981. On the influence of individuals on situations. In *Personality, Cognition, and Social Interaction*, ed. N. Cantor, J. F. Kihlstrom. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.

¹⁸ Seeman M. 1959. 783–791. Ahogyan a szerző írja, ezt a fogalmi eszköztárat azért hozták létre, hogy ez a klasszikus idea, melyet addig csak egy szűkebb területen használtak, tapasztalati alapú kutatások számára is elérhetővé váljon. In *CC/No 37*, Sept. 13, 1982.

Az *eljelentéktelenítés*¹⁹ fogalma szintén kézenfekvő, mivel – azzal, hogy folyamatot jelöl – kifejezi, hogyan járt együtt az eredeti jelentés „kiüresedése” a családok identitásának elvesztésével. Mégpedig:

- politikai értelemben, amennyiben olyan pártok tagjai voltak az illetők, melyeket erőszakos határozattal megszüntettek, (az olyan, elvéve előforduló esetek, amikor valaki közülük be akart lépni a kommunista pártba, vagy sikertelenek voltak, vagy csak rövid ideig tartottak, mivel a párton belüli, a párttagkönyvek ellenőrzésén alapuló, rendszeresen ismétlődő átvilágítások során a funkcionáriusok többnyire hamar kiderítették, hogy az osztályellenesség „betolakodott” a pártba),
- a társadalmi identitás elvesztése, amennyiben nem számítjuk az állam által rájuk osztott csoportos osztályellenesség-identitást, mivel a középosztálytól először vagyont és munkahelyet vettek el, majd pedig szakmai identitását, ideológiai értelemben tehát megszűnt létezni. Az identitásvesztés fogalmait és annak eredeti jelentését már tisztáztuk. Meglehetősen jól érzékeltették azt a kitelepítési javaslatokban szereplő fogalomváltozások is (bankár – zsaroló, vállalkozó – kizsákmányoló, hivatalnok – naplopó stb.),
- a kitelepítéssel és a kényszermunkával pedig szándékosan megfosztották az érintetteket minden közösségi életérzéstől és a múltjuktól is.

Az izoláció az ideológiai nyomással és a politikai üldöztetéssel együtt lehetetlenné tette a családok számára, hogy létük érvénytelenített jelentéstartalmait megőrizték, vagyis megélik azokat és továbbadják gyermekeiknek.

Esetükben elmondható, hogy „Megfosztották őket életük értelmétől azzal, hogy minden olyan társadalmi céljukat elértektelenítették, amelyre egyéni életük törekvései irányultak”²⁰ és nyíltan a történelem szemétdombjára valónak ítélték őket. A múlttal mint az osztálytársadalom elvetendő korszakával és főleg annak szereplőivel való, tudományosan megindokolt forradalmi szakítás egyidejűleg az eljelentéktelenítés legszélesebb kontextusa volt. A múlt tehát ebben az esetben kizáró érvként működött; a múlt lebecsülése, elutasítása hozzájárult az identitás leépítéséhez.

A tapasztalati úton szerzett anyagok elégtelensége, az Én tartósságával és kontinuitásával foglalkozó kutatások hiánya, főleg az e területen folytatott hosszútávú kutatásoké lehetet-

¹⁹ Ezt a kifejezést William James társadalmi Énjéből, különösen az egyénnek ebbe a képébe való érzéketlen beavatkozásra vonatkozó figyelmeztetéséből, illetve az én-koncepcióból mint jelentéstartalomtól kiindulva, valamint figyelembe véve Lyotard elméletét, miszerint a személyes narratívát hangsúlyosabbá/ szignifikánssá teheti, ha azt egy szélesebb és társadalmilag elfogadottabb „nagy narratívába” ágyazza (La conditione postmoderne 1978), Szlovákiában először Dilbar Alijeva alkalmazta, mint olyan szakkifejezést, amely jól kifejezi a jelentéstartalmak elvesztésének folyamatát a társadalmi fordulatok idején, az egyén megfosztását én-koncepciójától, önbecsülésétől mint identitásának fontos összetevőjétől. In Alijeva D. 1994. 207–217. dtto In Filozofia každodennosti, Bratislava 2015, s. 191–206. Ő viszont kizárólag arra alkalmazza ezt a kifejezést, hogy élesen bírálja pl. a munkásosztály vagy „egész társadalmi és generációs rétegek” eljelentéktelenítését, legyen bár szó Közép-Európa poszt szocialista korszakáról, vagy a Szovjetunió lakosainak az 1989-es társadalmi változások hatására kialakuló életminőségéről és társadalmi céljairól. Ennek ellenére ez a kifejezés alkalmasnak tűnik a mi kutatásunk számára is, melyben az egyénnel vagy csoportokkal szembeni erőszak alkalmazásával foglalkozunk a kommunista párt hatalomgyakorlása idején.

²⁰ Alijeva D. 1994. 208.

lenné teszik, hogy további következtetéseket vonjunk le. Vagyis ahhoz, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, milyen identitással éltek (túl) ezek az emberek, paradox módon William James megállapításához kell visszatérnünk, mely szerint „az, aki a legigazibb, legerősebb és legmélyebb Énjét keresi, (...gondosan végig kell vizsgálja az összes énjét...) és kiválasztani azt, amely üdvözülést hoz számára”,²¹ és tegyük hozzá: akár egy másik életet jelent ez, akár nem, előtte még ott van a túlélés.

A kényszerpályára került életre jellemző túlélési stratégiák és technikák szintén az én-koncepcióból erednek. E tanulmány terjedelmére való tekintettel nem tudjuk pontosabban definiálni, hogy a kettő viszonyában mi a meghatározóbb – az én-koncepció változása hat mintegy önvédelemből a stratégiára, vagy a túlélésért folytatott harc változtatja meg az én-koncepciót pl. erkölcsi szempontból. A családok korábbi jellemzői közül azonban továbbra is él:

- az összetartás (válás csak kivételes esetekben mutatható ki),
- a vallásosság – társadalmi helyzetük eljelentéktelenítés okozta romlása nem járt együtt olyan kompenzációs mechanizmusok, mint a tudat transzcendentálása és fatalizációja megjelenésével – a hit továbbra is identitásuk alapvető tényezője maradt,
- a gyermekek oktatásának igénye, mely komoly kihívást jelentett, és egyben az ellenállóképesség próbája is volt pl. az ŠtB fenyegetéseivel szemben,
- a magas munkamorál tekintet nélkül az alacsony beosztásra, mint az illető eredeti identitásának, illetve eredeti szakmaiságának és életstratégiájának részbeni átmentése,
- a politikai aktivitás hiánya (az utóbbi kettő kombinációját igazolják az érintettek munkateljesítményének értékelései).

Újdonság az a tipikussá vált jelenség, hogy az egyes családokon belül a kitelepítés mint téma alacsony intenzitással jelent meg, mivel a szülők arra törekedtek, hogy gyermekeik megvédelése érdekében a B Akció ténye ne legyen a családi diskurzus része. Általánosan jellemző, hogy a túlélők nem szívesen emlékeznek vissza az üldöztetés élményeire. Az a tény, hogy még ma, 70 évvel később is nehezen nyílnak meg az egykori osztályellenségek („outing”) – sőt, ez még utódaiknak is gondot jelent, arra utal, milyen maradandó is ez a stigma, milyen mély a megbélyegzés következményeitől való félelem, milyen mélye ásta magát a tudatban a rettegés, melyet e családok több évtizedeken keresztül megéltek. A társadalmi nyomás alatt önvédelemből magukba zárkóztak, ami kifelé bizonyos mértékű öncenzúrában nyilvánult meg. Nem is beszélve arról, milyen módszerekkel próbálták elnyomni magukban ezeket a kimondhatatlan tapasztalatokat. A kitelepített szülők gyermekeinek generációja számára sok, tudatból kiszorított emléket éppen a historiográfiai kutatás közzététele segít kontextusba helyezni.

Ezek az emberek – atomizált és az egész ország területén szétszórt – szülői nemzedék-ként, társadalmi pozíciójukat és a velük járó szerepeket elveszítve, természetes környezetük kapcsolataitól és addigi életük folytonosságától megfosztva többé már nem találkoztak. Ezzel szemben gyermekeik néha-néha igen, a műszaki segédmunkaegységekben (PTP –

²¹ Marks S. R. – MacDermid S. M. 1996. 310.

Pomocný technický prápor), a kényszermunkatáborokban (TNP – Tábor nútených prác), a bányákban, jobb esetben a Mezőgazdasági Főiskolán, addig, amíg a munkahely-kijelölő rendszer (e rendszer lényege az volt, hogy az ország bármely pontján kijelölhettek nekik állást, melyet kötelességük volt betölteni – a ford.) szét nem szórta őket is az egész országban.

Új kapcsolatok kialakítására az új környezetben – az ellenség bélyegének súlya alatt – csak elvétve került sor; általános volt a velük szembeni óvatosság, gyanakvás, félelem; a munkahelyen, iskolákban továbbra is „ellenséges személyként” tartották számon őket.

Az 1950-es években az emberek mindenféle fokozatosság, adaptáció, ellenállás és alkalmazkodás lehetősége nélkül zuhantak le a társadalmi ranglétra aljára, és ez a zuhanás alapjában véve végleges volt. A B Akció felfüggesztését nem követte a határozatok megszüntetése, így az érintettek nem térhettek vissza eredeti otthonaikba, sem Pozsonyba, sem más városokba, és eredeti foglalkozásukat sem gyakorolhatták. Ez érvényes arra a több száz áldozatra is, akiket az ezt megelőző kitelepítési hullámokban (Pozsony megtisztítása, T 43-as Akció) deportáltak.²² Az eredeti vagy legalább az egyén képzettségének megfelelő munkapozícióba való visszatérés 1968-ig teljesen lehetetlen volt, 1968–69-ben igen ritkaságszámba ment, később pedig néhányan áldozatul estek a hetvenes évek eleji politikai átvilágításoknak, amikor a termelési szférában is fel kellett tölteni a hadseregek bevonulásával egyet nem értő polgárok kvótáját. A B Akció előtti társadalmi státusz visszaszerzése, ill. a szocialista társadalom rendszerén belüli pozíciószerezés szintén ki volt zárva.

Annak ellenére, hogy az emberek ezreinek eljelentéktelenítése egy társadalmi csoporton és mintegy két generáción belül kumulálódott, összefogva, csoportos módszerekkel nem tudtak rá megoldást keresni, mivel szétszórva éltek az egész ország területén, így problémáik nem váltak társadalmilag szignifikánssá, hanem a társadalom számára teljesen ismeretlenek maradtak, megmaradtak a családi tragédia szintjén, és a családdal együtt tűntek el.

A kitelepítettek, ha – igen ritka esetben – vissza is tértek a városokba, csak elvétve újjították fel társadalmi kapcsolataikat, mivel 1956 után is tartani kellett tőle, hogy az ŠtB szándékosan félreértelmezi ezt a törekvésüket, a köztársaság ellen irányuló, hazaáruló „összeesküvésnek”, vagy „a népi-demokratikus berendezkedés megrögzött ellenségeinek csoportosulásaként” definiálva azt. Tekintettel az egyház helyzetére, még az egyházközségekben sem találhattak természetes támaszra.

Gyermekeik generációjának az életét az 1950-es években a szüleikéhez hasonlóan a társadalmi hanyatlás, az eljelentéktelenítés és az ellenség-státusz határozta meg:

- 15. életévük betöltése után kötelesek voltak elhagyni az iskolát és munkába állni, ami ellentétben állt mind a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) 1930/29. számú egyezményével, mind a hazai törvényekkel,
- a fiatal felnőtt férfiakat kötelező jelleggel műszaki segédmunkaegységekbe (PTP) és kényszermunkatáborokba (TNP) küldték,

²² A családoknak csak egy kis része tért vissza Pozsonyba, nagy részük vidéken maradt. Az ún. zsákfalvakból más falvakba, esetleg járási vagy megyei városokba költöztek. Hivatalosan az ún. kijelölt lakhelyről szóló jogellenes végzéseiket nem helyezték hatályon kívül, a BMH a B Akciót követően is csak kérvényezés útján engedélyezte számukra még a rokonlátogatást is. Még a ritka visszatérések sem voltak teljes értékűek a munka vagy a lakhatás szempontjából, mivel eredeti otthonaikba soha nem térhettek vissza, továbbá titkos utasítás alapján nem kerülhettek fel az Ingatlanok Egységes Várólistájára, amelyről már szó esett.

- jelentősen korlátozták továbbtanulási lehetőségeiket, az ŠTB 1949-től vezetett listákat azokról a „főiskolásokról, akiket végleg eltiltottak tanulmányaiktól.” Az idő múltával tapasztalható volt némi elmozdulás ettől a határozattól, mégpedig bizonyos, nem garantált lehetőségeken keresztül, pl. fizikai munkával (pl. az ostravai bányákban) az illető osztályellenségből diákká rekvalifikálhatta magát. Egészen 1968-ig a kitelepítettek gyermekeinek szabad továbbtanulását jobbra már az általános iskola befejezése után lehetetlenné tették. A gimnáziumokba és főiskolákra való felvételt az NB nem támogatta, így a lehetőségeket a műszaki és mezőgazdasági tanulmányokra korlátozták. A káderjelentések okán megtagadott felvétel, amely főként az orvosi és bölcsészettudományi karokra vonatkozott, még az 1970-es években is jellemző volt, bár már nem volt előírt szabály,
- a főiskolák végzősei a munkahely-kijelölő rendszer keretében kizárólag távoli településeken kaptak állást,
- e csoport emigrációja, amely az 1950-es években összetettebb volt, mint 1945 vagy közvetlenül 1948 februárja után, 1968 augusztusa után még jobban felerősödött, ami újfent befolyásolta a társadalom szerkezetét,
- nem lettek aktív ellenzékiek (néhány kivételtől eltekintve a katolikus ellenzék körében), nem alakították ki maguk körül a pozitív deviancia szigeteket,
- sohasem váltak a társadalom véleményformáló erőinek részévé,
- nem léptek be a kommunista pártba, az állandó „káderezés” miatt pedig nem volt bátorságuk közéleti szereplőkké válni,
- pozsonyi nemzedékként, amely a város arculatát meghatározta volna, lényegében már ők sem találkoztak egymással soha, s nem is működtek együtt.

Kollektív emlékezet. Az osztályalapú társadalom érvényesítésekor az ideológia a politikai dominancia érdekében valójában törésvonalat generált az emberek között.²³ Az egyes osztályok közötti elfogadhatatlan különbségek hangsúlyozása és a nemkívánatos „másokkal” (a nép ellenségeivel) szembeni üldözési stratégiák (tisztogatás a városokban, intézményekben és magában a társadalomban) többek között kiszorították (társadalmilag, sőt egy részüket fizikailag is) a történelmi emlékezet e hordozóit, kívülről új identitást erőltetve rájuk. Az emlékezetet először tökéletesen – metszetek nélkül – kettéválasztották, majd a nemkívánatos részét egyszerűen nem engedték be a társadalmi térbe és diskurzusba. A hivatalos társadalmi emlékezetben az osztályellenségek amúgy sem szerepeltek, kivéve akkor, amikor – ideológiai alapon – végső megoldásként a történelem szemétdombjára száműzték őket.

Ennek az lett a következménye, hogy – eltekintve a totalitárius időszak egyelőre csak részleges historiográfiai feldolgozásától annak egymással ellentétes értelmezéseit is beleértve – a szlovákiai társadalom nem rendelkezik kollektív emlékezettel erről a korszakról. Mégpedig sem az identitásra fókuszáló szociológiai szempontból, sem a történelmi megismerés szempontjából. Tehát amennyiben a legújabb, az emlékezet historiográfiában elfoglalt helyéről, ill. ezek kapcsolatáról folytatott elméleti vitákat számba vesszük, az üldözött

²³ Thompson, J. B. 1990. 65.

csoportok kirekesztésének valósága elavulttá teszi annak szükségességét, hogy valamelyik irányzat mellett állást foglaljunk az emlékezet és a historiográfia kapcsolatának kérdésében.²⁴ Pierre Nora arra hívja fel a figyelmet, hogy a visszaemlékezések/egyéni emlékezetek explóziója jelentősen megváltoztatta a történelem és az emlékezet viszonyát, így ösztönözte a „kollektív emlékezet” fogalmának létrejöttét. Kritikusan elemzi azt is, hogyan tette lehetővé az ún. ideológiai dekolonizáció, mely a 20. században a totalitárius, kommunista, náci, vagy bármilyen diktatórikus rendszer bukását követte, hogy e nemzetek azonosulni tudjanak hagyományos, hosszútávú emlékezetükkel, amelyet az említett rendszerek elkoboztak, megsemmisítettek vagy manipuláltak.²⁵ A kitelepítettek és valószínűleg a kommunista rezsim többi üldözött csoportjának esetében azonban nem kell „tartanunk” az emlékezet ilyen egyértelmű „beindulásától”. Üldöztetésük módja nem adott lehetőséget a történelemmel (tudománnyal) konkuráló tanúságtételek keletkezésére. A családok kollektív emlékezetének hiánya – a deportáltak minimális emlékeire való tekintettel – Nora azon félelmét is megcáfolja, hogy a kollektív emlékezet érvényre juttatása, melyet helyesen az igazságosság utáni vágyként is értelmez, túlnőne saját keretein, és a „háború eszköze” válna. Úgyszintén nem kell tartanunk attól sem, amit Maier feltételez: hogy az emlékek túlzott bőségével találánánk magunkat szemben.²⁶

A törvényenkívüliek esetében nem érvényes Maurice Halbwachs kiindulópontja sem, miszerint egy nemzedék társadalmi és kulturális változásokat indikál és közvetít, a társadalomnak új arculatot ad, és kollektív emlékezte nem adott, hanem társadalmilag konstruált ... az emlékezet hordozói az egyének mint a csoport tagjai”,²⁷ mivel annak nagy részét kimozdították természetes pozíciójából.

A történelmi emlékezet „rezervoárját” – mint a társadalmi emlékezet részét – a hétköznapi emberek úgy alakítják, hogy kiválasztják, mi függ össze az önbecsülésükkel, az önértékelésükkel, tevékenységük és közösségük céljaival. Mivel a deportáltakat vakvágányra állították, az ő generációs emlékezetük hiányzik a társadalomból, ill. csak minimális mértékben és töredezetten van jelen.

A személyes emlékezetet, amelynek „összefüggőbb és tömörebb képet” kellene adnia,²⁸ az üldözöttek túlélési stratégiákkal helyettesítették: nem néztek vissza a múltba, kiszorították a múlt negatív élményeit (mivel ott egyrészt hiányosságokba ütköztek volna, másrészt frusztrációval, fájdalommal és a belőle eredő negatív pszichológiai állapotokkal kellett volna szembesülniük), szándékos amnéziát idéztek elő, és gyermekeik generációjának megvédésére törekedtek.

Családi szinten is rengeteg emlék veszett el, nem maradtak meg az emléktárgyak és az olyan alapvető írásbeli emlékek sem, mint a munkáról vagy tanulmányokról szóló iratok,

²⁴ Olick, J. K. 2011. 43.

²⁵ Nora, P. In Olick, J. K. 2011. 439–441.

²⁶ Maier, Ch. In Olick, J. K. 2001. 442.

²⁷ Halbwachs, M. 2009. 123., 95.

²⁸ Halbwachs, M. 2009. 95.

albumok.²⁹ Nem működött az élménymesélés sem, mivel ezek az élmények teljességgel összeegyeztethetetlenek voltak a jelenlegi szituációval. Nagyon ritkák az emlékezet megőrzésével foglalkozó intézmények, médiumok vagy tudományos fórumok által feljegyzett visszaemlékezések is. Az outingot már említettük, mint azon formák egyikét, amikor az emlékek olyan külső hatásra törnek felszínre, mely feloldja az egyénben az elfogadhatatlan témától való félelmet.

Mivel a személyes, egyedi történelem így vagy úgy, de része az egyetemes történelemnek, milyen kölcsönhatásról is beszélhetünk? Egyfajta éles kontrasztot vélünk felfedezni: egyrészt az egyetemes történelem erőltetett és komplex módon avatkozott be az üldözöttek életébe, és mindenhol jelen volt a propagandától kezdve a kényszeren, jogtalanságon és tartós kontrollon át egészen az erőszakig, hogy kirekessze őket a társadalomból, másrészt az izolációjuk révén az autenticitást nélkülöző életet éltek egy párhuzamos világban.

Egy letűnt kor szereplőiként, avagy „saját jelenük disjecta membrae-jeként ... ezek az emberek „nem jelenbeli“ emlékezetet hordoznak, vagyis olyasvalamit, ami egy másik korból származik, tehát „a jelennel összeegyeztethetetlen” ... sőt a jelenbeliség abszolút hiányát, vagyis múltjuk azon része, amelyet teljesen megsemmisítettek/kiirtottak”,³⁰ vakfolt maradt. Nyitva marad a kérdés, vajon meg lehet-e valósítani Assmann elképzelését: „Cultural memory is a faculty that allows us to build a narrative picture of the past and through this process develop an image and an identity for ourselves.”³¹

Az oral history egy retrospektív megközelítés a traumák feldolgozására. Mivel a jogtalanul üldözöttekről a nyilvános térbe szinte semmilyen információ nem szivárgott ki, a párt- és kormányzati intézmények archivált dokumentumain kívül éppen az oral history számít a legkézenfekvőbb, legértékesebb és nemcsak kiegészítő jellegű forrásnak.

Az emlékezet a csoportok identifikációs folyamataiban rendszerint fontos integrációs szerepet tölt be, és figyelembevétele nemcsak a néprajz és antropológia számára fontos,³² de a totalitárius rendszerek történetének vizsgálatakor is, mivel eltérő képet adhat, mint a történelmi események hivatalos értelmezése. A kb. 2010 óta készített feljegyzések azonban e műfaj minden lehetséges hiányosságát tükrözik, főleg a tudományos historiográfia szempontjából:

- időbeli távolság, a lejegyzéseket 50-60 évvel az események után készítik, a visszaemlékező magas életkora (70+),
- amennyiben az emlékek nem szorultak ki teljesen a tudatból, a gyermeki emlékezetet őrizték meg szélesebb keretek nélkül, a gyermek emlékdarabkái a szülők kijelentéseivel

²⁹ A Comenius Egyetem levéltárában a Jogtudományi Kar fondjában nem található meg azok a dokumentumok, amelyek a két világháború közötti jogásznemzedék tanulmányait érintik. Ezeket nekik, mint diákoknak adták ki (vagyis nem másolatként), mivel ők is az üldözés összes hullámában érintettek voltak, 70 ezer hivatalnok termelésbe való átirányításától kezdve egészen a kitelepítésükig. Jellemző, hogy ebből az időszakból csak kevés életrajzzal rendelkezünk, amely műfaj – processzurális értelemben – alkalmas az egyén és a társadalom összekapcsolására. Vö.: Fischer-Rosenthal, W. 1997. é. 27.

³⁰ Gross, D. In Olick, J. K. 2011. 421. a modern kultúra kontextusában, illetve a felejtéssel való összefüggésében is.

³¹ A kulturális emlékezet olyan képesség, amely lehetővé teszi, hogy narratív képet alkothassunk a múlttól, és ezáltal kialakíthassuk saját magunk képzetét és identitását. Assmann, 2011.

³² Hlůšková, H. 2008. 63.

- keverednek. Az alany gyakran nem képes arra, hogy személyes sorsát legalább utólag valós politikai kontextusba helyezze, csak elvétve egészíti ki mondandóját korabeli történelmi eseményekkel. Ez is az emlékezet leépítéséről tanúskodik,
- a szülők kijelentéseit illető emlékek is torzák (mivel akkor a kitelepítéshez vezető reális események eltolt okai ismerete nélkül hallották azokat),
 - másrészt – bár az érintettek csak egy töredéke adott interjú vagy készített írásbeli feljegyzést – ezeket minden esetben figyelembe kell venni, mint olyan, a múltat restauráló hangokat, amelyek hiányoznak a történetírásból, vagyis szociológiai szempontból hasznos kiegészítésként szolgálnak,
 - ezeket az önéletrajzi szövegeket társadalmi jelenségként kezelhetjük, ami a 21. század elején keletkezett, tartalmilag a 20. század 50-es éveire vonatkozó anyagok esetében azt jelenti, hogy az eredeti korszak a politikai törések következtében különböző társadalmi realitásokkal és konfigurációkkal rétegződött át, melyek peremén ezeknek az embereknek az élete zajlott,
 - ami a motivációt illeti, ezek a visszaemlékezések egyértelműen kívülről motiváltak. Csak ritka esetekben van szó az emlékek spontán írásbeli megörökítéséről a család következő nemzedékei számára,
 - a kitelepítettek oral history-jának fentebb ismertetett jellege nem teszi lehetővé, hogy a faktográfián túl egyéb pszichológiai jelenségeket is megkülönböztessünk. Azonban minden esetben beazonosítható a mindennapokat uraló félelem döntéshozatal vagy kompromisszum-elfogadás idején (már ha egyáltalán lehetőség volt a kompromisszum-keresésre), mely félelem a közvetlen üldözés után még évtizedekig hatott,
 - az érintettek különböző mértékben hordták/hordják magukban a traumákat. A hozzájuk való leggyakoribb viszonyulási stratégia – a leírt körülményekre való tekintettel – a kiszorítás/elnyomás, a gyermekkori pillanatok emlékezeti optimizmusával kombinálva. Az a tény, hogy a rehabilitáció csak későn és részlegesen ment végbe, a kártérítés pedig nem volt elégséges,³³ nem segítette az átélt feldolgozását vagy a velük való megbékélést, inkább a végleges rezignáció érzését és a felejtésre való törekvést erősítette.

Összegzés. A kitelepített családok életén – a jogtalan és törvénytelen üldöztetések más áldozataihoz hasonlóan – két-három generáción keresztül nyomott hagyott, ami velük történt. A deportálások végeztével is állandó egzisztenciális fenyegetettségben, társadalmi diszkriminációban éltek, és magukon viselték az alsóbbrendű állampolgárok bélyegét. Még 1989 novembere után sem kaptak méltányos elégtételt, már ha egyáltalán megérték a demokratikus változásokat. Csehországban a múlttal való kiegyezés nem járt együtt az üldöztetések értékelésének szisztematikus betagozódásával a kollektív emlékezetbe. Épp ellenkezőleg: a múltat lezáró választóvonalat csendben akceptálták, mivel a múlt felelőseit nem fenyegette semmi. A jogi döntéshozatalból hiányzott Gustav Radbruch törvényfeletti jogról alkotott elképzelésének étosza. A történelmi emlékezés/historical remembrance³⁴ a társadalomban csak marginális kérdés maradt.

³³ Oravcová, M. 2020. 253–282.

³⁴ Winter, J. In Olick, J. K. 2011. 427–428

Vagyis az áldozatok sorsa is megerősíti, hogy semmilyen gondolat – hangozzék bármennyire igazságosnak, szépnek és magasztosnak – nem lehet érdemes arra, hogy azt emberi áldozatok árán, erőszakkal valósítsák meg.

Hivatkozott irodalom

A Dictionary of the Social Sciences. 1964 Gould, Julius – Kolb, William L. (ed.): The Free Press of Glencoe.

Alijevová, Dilbar

1994 Zbežvýznamňovanie ľudského života ako generačný problém. *Sociológia* XXVI. (3) 207–216.

Assmann, Jan

1992 *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. C.H.Beck, München.

2011 *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. University Press, Cambridge.

Darulová, Jolana

2013 Adaptácia nútene vystahovaných rodín v Akcii B. Minulosť a prítomnosť. In Bitušíková, Alexandra – Luther, Daniel (eds.): *Spoločenská zmena a adaptácia. Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku IV*. Bratislava, 114–128.

Fischer-Rosenthal, Wolfram

1997 *Potíže s identitou. Biograf XII. čís. odstavce*, 1–42.

Gecas, Viktor

1982 The Self-Concept. *Annual Reviews* VIII. 1–33.

Halbwachs, Maurice

2009 *Kolektivní paměť*. Sociologické nakladatelství, Praha.

Hlôšková, Hana

2008 *Individuálna a kolektívna historická pamäť*. Univerzita Komenského, Bratislava.

Jankélévitch, Vladimir

1986 *Imprescriptible*. Éditions du Seuil, Paris.

Kaplan, Karel

1993 *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. Statistický přehled. Sv.12. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Praha.

Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva

2009 *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Veda, vydavateľstvo SAV, Bratislava.

Kiliánová, Gabriela

1992 Rozprávanie zo života ako žáner ľudovej prózy. *Slovenský národopis* XL. (3) 267–279.

Kusá, Zuzana

1995 Problém pravdivosti v životopisných rozprávaniach. *Genealogicko-heraldický hlas* V. (2) 17–20.

Leary, David E.

1990 William James on the Self and Personality. In James, William-Johnson – Michael G. – Henley, Tracy B (eds.): *Reflections on The Principles of Psychology*. Hillsdale, NJ, 101–137.

Marks, Stephen R. – MacDermid, Shelley M.

1996 Multiple Roles and the Self: A theory of Role Balance. *Journal of Marriage and Family* LVIII. (2) 417–432.

Mikloško, František – Smolík, Peter – Smolíková, Gabriela (eds.)

2001 *Zločiny komunizmu na Slovensku I*. Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov.

Nora, Pierre

1992–1993 *Les lieux de mémoire. Tome 1-3*. Gallimard, Paris.

Olick, Jeffrey – Vinitzky-Serrousi, Vered – Levy, Daniel

2011 *The Collective Memory Reader*. Oxford University Press, Oxford.

Oravcová, Marianna

2020 *Akcia B. Ústav pamäti národa*, Bratislava.

Pakier, Malgorzata – Wawrzyniak, Joanna

2016 *Memory and Change in Europe*. Berghahn, New York – Oxford.

Pospíšilová, Jana

2002 Paměť, vzpomínání a ústní historie. *Slovenský národopis* L. (3–4) 363–365.

Salner, Peter

1998 *Premeny Bratislavy 1939–1993. Etnologické aspekty socialistických procesov v mestskom prostredí*. Veda, Bratislava.

Seeman, Melvin

1959 On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review* XXIV (6) 783–791.

Smreková, Dagmar

2017 *Filozofický príbeh odpustenia*. Iris. Bratislava.

Thompson, John B.

1990 *Ideology and Modern Culture. Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*. Stanford University Press, Stanford California.

Beránková, Helena – Botiková, Marta

Hamuvá porlott élet

Életrsorsok a 20. század derekán. Karol Jaroň – csehszlovák könyvkiadó, tipográfus, bibliofil és kulturális szervező

Bevezetés, módszer

Karol Jaroň (1895–1972), a két háború közötti csehszlovák tipográfia és könyvkiadás jelentős alakja szakmai és magánéletét az alábbi tanulmány a családi archívumban fennmaradt fényképek és egyéb dokumentumok, valamint Jaroň lányának, asszonynevén Dagmar Bílkovának (szül. 1934) önéletrajzi elbeszélése alapján mutatja be. A publikált dokumentumok, a magánarchívum és az oral history összekapcsolása plasztikusabb képet ad, mélyebb betekintést enged az egész család sorsának egyes szakaszaiba, melyre oly meghatározó hatással voltak a „nagy történelem” eseményei.

Bár Karol Jaroň a két háború közti csehszlovák tipográfia jelentős és bizonyos értelemben alapító személyisége volt, néhány kósza korabeli hírt leszámítva,¹ a szakmában szerzett érdemeit először Marianna Mináriková írása értékelte,² de – tekintettel a kiadás évére – ebből a szövegből teljesen hiányzott a kommunista rezsim részéről Karol Jaroňt ért üldözés ténye. Ezt az üldözést és annak romboló hatását a sikeres és Csehszlovákia határain túl is ismert műhelyre és ezzel Karol Jaroň családjának életére is, lánya, Dagmar asszony *három* szóban foglalta össze: ... hamuvá porlott élet. Csak 1989 után jött el az idő, amikor Lubomír Longauer munkái végre bemutathatták Karol Jaroň jelentőségét.³

Karol Jaroň magánélete és szakmai munkássága reflektált az újonnan megalakult Csehszlovák Köztársaság két nemzetének együttműködésére, és egészében véve több szempontból is tipikusnak mondható a 20. század első felének közép-európai közegében. Kezdetben adott egy tehetséges ember sikeresen felfelé ívelő, a két háború közötti Csehszlovákia demokratikus szellemének megfelelő karrierje, melyet 1950 után a kommunista rezsim véglegesen derékba tör és megsemmisít.

¹ Kühn, I. 1934.

² Mináriková, M. 1987. 125–128.

³ Longauer, L. 2012., 2014.

A gyökerek

Karol Jaroň a saját erejéből feltörekvő ember példája volt. 1895-ben született Řepčínben,⁴ egy cukorgyári munkás fiaként. A négy fivér közül csak Karol testvére, Albín fejezte be a középiskolát és a főiskolát. Karol, bár kitűnő tanuló volt, a család anyagi gondjai miatt nem fejezte be a gimnáziumot. Minden bizonnyal Karol Jaroň édesanyja volt az, „a nagymamám, öreganyám”, ahogy Dagmar asszony szólította, aki megtudta, hogy felszabadult egy tanonci hely az olomouci nyomdában, és beíratta Karolt betűszedőnek. Ám amikor a 20. század első évtizedében a rosszabbodó gazdasági helyzet miatt a nyomdából elbocsájtották a munkásokat, köztük pedig elsősorban a legfiatalabbakat, Karol Jaroň cukorgyári munkásnak kényszerült beállni. Ekkortájt halt meg az apja is, így Karolra nehezedett a teher, hogy segítsen anyjának biztosítani a család élelmezését, beleértve továbbtanuló fivérének támogatását is. Miután besorozták a hadseregbe, egy sebesülés után hadirokkantként folytatta tanulmányait a brünni nyomdában. Itt tanulta meg a soröntő szedőgép (Linotype)⁵ használatát, és gépi szedő szakképesítést szerzett. Már 1920-ban meghívták a Szlovák Könyvnyomdába, Bratislavába (Pozsonyba), hogy az első ilyen szakirányú nyomdászokat kiképezze.

A két háború közti vállalkozás felvirágzása

1925-ben Karol Jaroň alig harmincévesen a Slovenská Grafia igazgatója lett.⁶

„Arról volt szó, hogy ezek a könyvek kinézetben, papírban, betűtípusban ne maradjanak el a szép könyv követelményeitől,⁷ és apám arra törekedett, hogy Szlovákia ne maradjon le annyira a cseh és morva országrészhez képest, ahol ennek már nagy hagyománya volt.”⁸

⁴ Řepčín – korábban önálló község, ma Olomouc északnyugati városrésze.

⁵ 1896-ban Ottmar Mergenthaler német órás Baltimore-ban állította össze a Linotype nevű, praktikus használatú soröntő szedőgépet. Ezen egy billentyűzet segítségével lehetett a negatív matricákat sorozni, és csak a kész sort kellett kiönteni. Minden matricának bevágása volt, így használat után automatikusan a helyes tartóba került vissza. A [szlovákul az első gyártó márkája után – a ford. megj.] „linotypkának” nevezett soröntő szedőgépek folyamatosan tökéletesedtek, és több mint kilencven éven át gyártották őket. <https://cs.wikipedia.org/wiki/Sazba> (Letöltés ideje: 2021. január 25.)

⁶ „A Slovenská Grafia az 1921-ben létrejött nyomda, Szlovákia legrégebbi nyomdájának eredeti neve volt. A társalapító és az igazgatótanács elnöke Milan Hodža volt, az Első Csehszlovák Köztársaság első szlovák miniszterelnöke. 1935-ben az itteni nyomdagépek nyomtatták ki az első színes publikációt a Matica slovenská számára [cím nélkül]. 1936-ban bevezették a mélynyomatást, két évvel később pedig az ofszetnyomatást.” A társaság profilja – Történelem, idézve a <http://www.grafia.sk/o-nas/profil-spolocnosti/> alapján. (Letöltés ideje: 2019. április 23.)

⁷ A *szép könyv* fogalma olyan könyvet jelent, melyben a szöveg, az illusztrációk, a grafika, a tipográfia, a papír és a kötés igényes egységet alkot. A *szép könyvek* kis példányszámban jelentek meg, és a példányok egy részében szerepelt a grafikus aláírása is.

⁸ Többek között megemlíthetjük a bibliofil könyvek nyomtatására szakosodott Nový Jičín-i (majd később Kroměřížben működő) Kryl & Scotti Nyomdát, mely olyan megrendelőkkel dolgozott, mint Jakub Deml, Josef Čapek, Otakar Štorch-Marien (Aventinum), később Bohuslav Reynek, Bedřich Beneš Buchlovan és mások. A nyomda termékeiből történelmi jelentőségűek voltak a Szlovákia számára kiadott munkák, mivel itt a bibliofil könyvek kiadása még gyerekcipőben járt.

Karol Jaroň szakértelmével és személyes rátermettségével hamarosan a szlovák tipográfia vezető személyiségévé küzdötte föl magát. A Szlovákiai Könyvnyomdászok Testületének elnöke, majd a Szlovák Bibliofil Egyesület alapítója,⁹ a pozsonyi nyomdászok önszervezetének, a Tlač-nak [nyomtatás, nyomdatermék], valamint az EOS Könyvkiadónak elnöke lett. Szakszervezeti téren is aktív volt, többek között kidolgozott egy szociális programtervezetet, melyben kollektív szerződés keretében európai kontextusban is egyedülálló munkafeltételeket teremtett a szlovák tipográfiai munkások számára.¹⁰

Félbemaradt tanulmányait Brünnben fejezte be, később pedig munka mellett elvégzett több, szakértelmét és szervezői képességeit fejlesztő kurzust.

„És akkor jött az 1926-os év. Apám Szlovákiából elsőként és egyetlenként részt vett egy barcelonai kiállításon, ahol a Szlovákiai Könyvnyomdászok Testülete képviselőjeként aranyérmeket nyert,¹¹ aztán Brünnben, Lipcsében állított ki, Stockholmban, Olaszországban, de ezt már Szlovákia képviseletében tette, ez szlovák produkció volt. Itt Szlovákiában is megkapta munkáiért a Štefánik Országos Díjat. A Lásky Štúrove [Štúr szerelmei] című könyvéért és Ferdiš Duša Dolu Váhom [Lefelé a Vág folyón] című fametszet-sorozatáért.”¹²

Karol Jaroňnak a kortársak egy új folyóiratot is köszönhetnek: Antonín Hořejšivel együtt szerkesztették a szlovákiai könyvnyomtatás fellendítésének és a könyvművészet népszerűsítésének szentelt *Slovenská grafia* című folyóiratot, mely 1929-től jelent meg. És elismert szakemberként bábáskodott a Pozsonyi Grafikai Tanonciskola tipográfiai szakképzésének beindításánál is.¹³

„A konzervativizmust és a helyben toporgást felváltotta a modernség és a nagyvonalúság [...]. Professzionalitás és szakmaiság – ez volt a modernizmus.”¹⁴ Ezt az értékelést Karol Jaroň kiadói tevékenységére is alkalmazhatjuk. Dagmar asszony elbeszélésében is erős visszhangot kap Karol Jaroň barátsága különböző irodalmárokkal és képzőművészekkel: Jozef G. Tajovskýval, Martin Rázusszal, Andrej Žarnovval, Ivan Stodolával.

„Egyvalami világos számomra, amikor az apám által tervezett vagy nyomtatott bibliofil kiadványokat lapozgatom, hogy azok a húszas évek, azok az emberek, az a légkör, mely akkor uralkodott, az valamiképp a világ, az európaiság iránti nyitottság [volt].”

⁹ Longauer, L. 2014. 327–338.

¹⁰ Jaroň, K. Keltetés nélküli kézirat.

¹¹ Jaroň a díjat Antonín Václavík 1925-ös, Podunajská dedina v Československu [Duna menti falu Csehszlovákiában] (Vydavateľské družstvo, Bratislava) című néprajzi monográfiájáért kapta.

¹² A Štefánik Országos Díjat a különböző művészeti ágakban készült kimagasló művekért ítelték oda [Milan Rastislav Štefánik tragikus halálának évfordulóján, először 1933-ban].

¹³ Longauer, L. 2012. 43., 58.

¹⁴ Longauer, L. 2012. 19.

A Karol Jaroň által kiadott és nagyrészt grafikailag is általa gondozott sajtótermékek jegyzéke 119 tételt tartalmaz. Jaroň a tipográfia és a bibliofil kiadványok terén bekapcsolódott a szép könyvek készítésébe, melyeknek keletkezésénél cseh és szlovák írók, költők, illusztrátorok, tipográfusok és könyvkötők találkoztak; együttműködött az irodalmi és képzőművészeti avantgárral, magánkiadványokat és alkalmi kiadványokat is megjelentetett a bibliofil egyesület üléseire vagy a cseh és szlovák egyesület közös gyűléseire. A magas művészi követelmények mellett kiadói tevékenységének keretében jelentős igyekezetet fejtett ki az újonnan létrejött önálló államalkotó nemzetek reprezentációjára, az Európa többi részével, elsősorban Angliával és Franciaországgal egyenlő színvonalú képviselőre,¹⁵ és egyúttal a nemzeti eszme nacionalista tendenciáktól mentes prezentálására.¹⁶ Ez főképp a hazai (a népi kultúrához szorosan kötődő) irodalmi alkotómunka és képzőművészeti szintér közvetítésével zajlott. „Az volt a cél, hogy a csehszlovákokat valahogy láthatóvá tegyék Európában, ez is új irányzat volt...”

A csillagokat is az égről...

Karol Jaroň nemcsak a munkáját szerette, hanem a családját is – feleségét, leánykori nevén Mária Putnovát, fiát, Svätoplukot és lányát, Dagmart. Átlagon felüli életszínvonalat biztosíthatott nekik: „A csillagokat is lehozta nekem az égről.” De házassága nagyon viharos és bonyolult volt:

„Édesanyám apja, Putna nagypapa a Pálffy-nagybirtokok intézője volt. Anya a Nagyszombat melletti birtokon nőtt fel. Hárman voltak testvérek, ő volt a legfiatalabb. Vidám volt, természetes, társaságot élvező fiatal hölgy, csak mindig fölelegette, sajnálja, hogy apja nem engedte továbbtanulni, hogy tizenhat éves korában kivette az iskolából, azzal, hogy úgyszólván férjhez megy... Szóval körülbelül tizenhét éves volt, amikor itt Pozsonyban megismerkedtek [Karol Jaroňnyal] a Vigadóban az ötórás teán... Amikor apám és anyám összeházasodtak, kezdetben Putna nagypapánál laktak, itt a Jég utcában, mikor már nem volt intéző, és nyugdíjba ment, épített egy családi házat. De apa rekordgyorsasággal kezdte építeni a saját villáját. A terveket a híres építész, [Alois] Balán készítette.”¹⁷

¹⁵ Pospíšilová, M. 2014.

¹⁶ Mazáč, T. 1998. 126.

¹⁷ Alois Balán (1891, Valašské Meziříčí – 1960, Zlín) építész, faipari iskolát végzett Valašské Meziříčíben, majd 1914-ben elvégezte a prágai műszaki egyetemet. Csehszlovákia megalakulása után Pozsonyban vállalt munkát, ahol 1922–1927 között gépipari szakiskolában tanított, majd a Közmunkahivatalban dolgozott hivatalnokként. Később Jiří Grossmann-nal közösen építésműhelyt nyitottak, és számos tervükkel, így például az YMCA, a Rádiószurnál, a Földbiztosító, a Művésztanács épületével jelentősen befolyásolták Pozsony arculatát. Társzerzője volt Pozsony, Puhó, Malacka és Losonc városrendezési tervének. A Szlovák Állam megalakulása után visszatért Valašské Meziříčíbe, ahol a faipari iskolában talált tanári állást, és ahol a takarékpénztárat és a kórházi orvosok házait tervezte. 1948-ig városi építésként működött, később Gottwaldov (ma Zlín) Kerületi Nemzeti Tanácsának területrendezési osztályán dolgozott.

Funkcionalista stílusát számos korabeli világcatalógus, valamint a modern építészettel foglalkozó mai szakirodalom is nagyra értékeli.¹⁸ A villa a harmincas évek végén nemcsak reprezentatív családi fészek volt, hanem a pozsonyi intellektuális és művészi elit szakmai és baráti találkozóinak színhelye is. „1927-ben [a szüleim] elköltöztek az Uher utcába, ekkor Svätopluk bátyám már két éves volt. Megmosolyogtató, hogy apám ebben a légkörben, mely annyira lelkesítően hatott, Svätopluknak és Dagmarnak keresztelte a gyermekeit.”

Karol és Mária házassága szétesett, a gyerekek az apjuknál maradtak. A nehéz időket Karol Jaroň fegyelmezettségének, felelősségtudatának és szigorú életvitelének köszönhetően vészelte át. A háztartási alkalmazott, aki a gyerekeket gondozta, nem tudta pótolni a szülői nevelést:

„Én már a Sendlein utcában, vagyis az Uher utcában születtem. Két évvel később a szüleink elváltak. És közeledett 1938. Ekkor már nagyon feszült volt a légkör. Szlovákia autonómiát szerzett, és ez erős csehellenes indulatokat szült... apa azt latolgatta, egyáltalán itt maradhat-e. A Linografiából Szlovák Népnyomda lett, de végül maradhatunk. Ezek nagyon nehéz idők voltak a nyomda számára...”

A második világháború végén az Uher utcai családi villát elfoglalta a szovjet hadsereg, Karol Jaroň pedig gyerekeivel a nyomdába költözött. Ez volt a kenyere, ahogy Dagmar asszony mondja visszaemlékezéseiben. 1946-ban Karol Jaroň felesége, Mária visszatért a családhoz:

„Anya hozzám csodálatosan kedves volt... De tovább tartott a feszültség is, a gondok, melyek negyvenhétben apámra nehezedtek, mindez érezhető volt a levegőben. Anya többé-kevésbé bohém lélek volt, ebben homlokegyenest különbözött apa csodálatosan felelősségteljes lényétől.”

Maga az a Jaroň?

A háború végét követően Karol Jaroň nyomdájában nyomták az élelmiszerjegyeket, melyek iránt nemcsak a rendőrség, hanem a jegyüzérek és spekulánsok is érdeklődtek. A nyomda és a család történetének legrosszabb időszaka azonban még hátravolt. Karol Jaroň kommunista puccs utáni sorsa hasonló volt több száz középosztálybeli család sorsához az akkori Csehszlovákiában. Az új rezsim szisztematikusan leszámolt osztályellenségeivel, így a középosztállyal is. Az államosított üzemben a volt tulajdonos, Karol Jaroň átmenetileg államilag kinevezett igazgató maradt, később már csak művezető, majd 1952-ben véglegesen elbocsátották.

¹⁸ Berka, T. – Bahna, J. 2013. 19., 486.

A jogellenes B Akció¹⁹ keretében családjával együtt kilakoltatták saját villájából. Az akcióra 1952–1953-ban került sor, és elsősorban prágai, pozsonyi és plzeňi családok ezreit sújtotta.²⁰

„Gyönyörű, gondtalan gyerekkorom volt. Csak 1948-ban kezdődtek a legrosszabb megtorló intézkedések, és ezt már én is éreztem, főleg azt, hogy apám gondterhelt volt, az ő vállát nyomta minden családtag sorsa.” A család három napot kapott rá, hogy kiürítse a házat, és tehervagonban elköltöztesse a legszükségesebb dolgokat. Néhány bútort, szőnyeget és értéktárgyat elkoboztak tőlük állítólagos adótartozás miatt, melyet később a bíróság nem erősített meg. „A házukba pedig beköltözött az Állambiztonság... a szüleim földönfutóvá váltak. Ez is az élethez tartozik.” A családot egy lakhelynek teljességgel alkalmatlan mezőgazdasági viskóba költöztették, „ami baromfióként funkcionált”, Tiszolc városkában.²¹ Dagmar lányuknak tizennyolc éves diáklánként kényszermunkára kellett jelentkeznie. A kiutat a gyors eljegyzés és esküvő jelentette, mivel a vezetékneve megváltoztatása legalább részben megmentette az üldöztetéstől. Új néven elvégezte a kereskedelmi akadémia utolsó évfolyamát, és sikeresen leérettségizett.²² Amikor először meglátogatta a szüleit a Traf mládeže [Fiatalok Vasútja] elnevezésű nyári építőtáborból, „apám fehér volt, mint a fal, de előttem becsülettel tartották magukat.”

Tiszolc végül csak közties állomás volt, a család később átköltözhetett Stará Boleslavba, ahol Mária asszony öröklés révén hozzájutott egy régebbi családi ház padlásrészéhez. Karol Jaroň, a nemzetközileg elismert tipográfus kőbányában dolgozott, és minden módon, például angóranyulak tenyésztésével igyekezett enyhíteni a családot sújtó nélkülözést.

Csak szakmai karrierje vége felé helyezkedhetett el a prágai Állami Pedagógiai Könyvkiadónál, ahol az egyik felvilágosult felettese ezekkel a szavakkal fogadta: „Maga az a Jaroň, aki Pozsonyban a Linografiát vezette? Tárt karokkal várjuk.” Munkásságának híre, valamint a szlovák és cseh tipográfiára gyakorolt hatása még mindig benne volt a köztudatban.

Nem véletlen, hogy az új állam identitásának építése nálunk [Szlovákiában – a ford. megj.], ahogy máshol is, éppen abban állt, hogy egyediségének képét építették fel. A modern irányzatok képzőművészei is a népművészet formai jegyeiből indultak ki, melyekben nemcsak inspirációt, hanem önkifejezési lehetőséget is láttak. Karol Jaroň személyét kivételesnek

¹⁹ B Akció volt a fedőneve annak a központilag szervezett erőszakos kitelepítésnek, amely a kommunista rezsimnek valamilyen szempontból kellemetlen embereket érintett, akiket vidékre, gyakran a határterületekre és lakhatásra alkalmatlan hajlékokba száműztek.

²⁰ Ezekre a perenkívüli perzekúciókra egyedi esetekben már 1948 júliusától volt példa, amikor törvénybe iktatták, hogy az államilag megbízhatatlan személyeket azonnal hatállyal megfoszthatják lakásbérletüktől és tartózkodási engedélyüktől. [https://cs.wikipedia.org/wiki/Akce_B_\(1952-1953\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Akce_B_(1952-1953)) Letöltés ideje: 2017. május 20., Lásd még Veselská, N. 2000, Oravcová, M. 2020.

²¹ Tisovec, németül Theissholz, magyarul Tiszolc, Rimaszombati járás, Besztercebányai kerület.

²² Az új vezetéknev ellenére Dagmar asszonyt a politikai rezsim sok megpróbáltatás elé állította: a jólét évei után, amikor a csillagokat is lehozták neki az égről, a rendszer a burzsoá káderek átnevelése keretében ún. „R”, vagyis kétkezi munkás pozícióba kényszerítette. Megfigyelés alatt állt, lányai megszületése után pedig nehezen talált munkát. Csak a hatvanas évek közepén, amikor szabadabbá vált a politikai légkör, sikerült megfelelőbb állást találnia: titkárnő és könyvtáros lett a Szlovák Tudományos Akadémia Állami és Jogi Intézetében. A zaklatás következő fejezete akkor kezdődött, amikor idősebbik lánya emigrált. Ahogy ő maga nevetve megjegyezte: „gazdag múlttal rendelkezem.”

tartjuk a népi kultúrához való viszonya miatt is. Olyan könyveket alkotott, melyek világszínvonalúak voltak, de egyúttal a hazai hagyományban gyökereztek.

Karol Jaroň dolgos és fegyelmzett ember volt; magával szemben szinte aszketikus, családjával azonban bőkezű. Megengedhette magának, hogy építészetiileg egyedülálló villában lakjon, és minden évben költséges nyaralást biztosított számukra a híres és a csehszlovák kapcsolatok szempontjából szimbolikus Luhačovicében.

Karol Jaroň munkájában sikeres szakember, s bátor, de józan befektető volt. Életében sok nehézséggel kellett megküzdenie: kora ifjúságában apja elvesztésével, korai munkába állásával, friss házasságának felbomlásával, később fia emigrálásával,²³ a háború után a kommunista rezsim zaklatásával, tekintélyes állásának elvesztésével, vagyona elkobzásával. Csak pályája végén volt része némi elégtételben, mivel kvalifikált és elismert munkát végezhetett.

Érdemei és elismertsége időszakai értelmetlen és rosszindulatú büntetések periódusaival váltakoztak, melyekben csodálatra méltó személyi integritásának köszönhetően volt képes helytállni.

Befejezésül Jaroň munkatársainak részvétnyilvánításából idézünk. Abból a levélből, melyet maga Karol Jaroň már nem tudott elolvasni:

„Bogáncon és tüskén verekedte át magát, magára hagyatottan, vitalitására, szorgalmára, eszére és kezére, valamint az önmagába vetett hitre hagyatkozva. Minden igyekezetét és energiáját a szlovákiai könyvnyomtatás megújítására és felemelésére fordította. Művészi ízlés, tipográfiai precizitás, minőségi igényesség. És a rohanó napok és évek végzetes mostohaságának ellenére – a szlovák és cseh kollégák szívében és lelkében – csak a tiszta és a maradandó rezonál – becsületes és jól végzett munkája eredményeire mindig emlékezni fogunk.”

Hivatkozott irodalom

Berka, Tomáš – Bahna, Ján M.
2013 *Vily nad Bratislavou*. Marenčin PT, Bratislava.

Dulla, Matúš (ed.)
2010 *Slávne vily Slovenska*. Fiobos, Bratislava.

Jaroň, Karel
É.n. *Životopis [Életrajz]*, Kézirat, Magánarchívum.

²³ Jaroň fia, Svätopluk 1947-ben érettségizett, és az érettségivel egyidőben tipográfiai szakképesítést is szerzett. Apja az érettségi után Svájcba, Bernbe küldte gyakorlatra a Halvack Nyomdába. Az egyéves gyakorlat letelte után, tekintettel az 1948-as változásokra, nem tért vissza, emigrációban maradt.

Jiroušek, Jan

1983 *Česká kniha na přelomu XIX. a XX. století. Kmen*. <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?-path=Kmen/1983/13/3.png> (Letöltés ideje: 2020. április 07.)

Kimák, Václav, M.

1989 *Malý slovník bibliofila*. Spolek českých bibliofilů, Památník národního písemnictví. Příloha Zpráv pro členy Spolku českých bibliofilů, Praha.

Kneidl, Pravoslav

É.n. *Historie Spolku českých bibliofilů*. Zprávy Spolku českých bibliofilů [online]. http://scb.wdr.cz/scb_historie.html (Letöltés ideje: 2020. április 25.)

Kühn, Ivan

1934 Tohoroční laureáti slovenskej zeme. Štefánikove ceny dostali... *Slovenský denník* (102) 2.

Longauer, Lubomír

2012 *Modernosť tradície* (Úžitková grafika na Slovensku po roku 1918). Slovart, Bratislava.

Longauer, Lubomír

2014 *Vyzliekanie z kroja*. Slovart, Bratislava.

Kaplan, Karel

1992 *Dokumenty o perzekuci a odporu*. Svazek 2: Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst 1952–1953. Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, Praha.

2013. *Typografia a dizajn písma na Slovensku*. Začalo sa to Cyrilom a Metodom. (Kolektív autorov) Vysoká škola výtvarných umení, Slovart, Bratislava.

Mazáč, Tomáš

1998. „Bratia bratom“ Ke spolupráci českých a slovenských umělců na poli krásné knihy v období meziválečném. In Pospíšil, Ivo (ed.): *Brněnská slovakistika a česko-slovenské vztahy*. Masarykova univerzita, Brno, 126–132.

Oravcová, Marianna

2020 *Akcia B*. Ústav pamäti národa, Bratislava.

Pospíšilová, Magda

2014 *Česká krásná kniha v kontextu knižní kultury přelomu 19. a 20. století* [online]. Bakkalaureátusi dolgozat. Masarykova univerzita, Brno. Filozofická fakulta. Témavezető: Pavel Křepela. <https://is.muni.cz/th/pqqo5/>

Václavík, Antonín

1925 *Podunajská dedina v Československu*. Vydavateľské Družstvo, Bratislava.

Václavík, Antonín

1930 *Luhačovské Zálesí*. Musejní společnost, Česká grafická unie, Luhačovice.

Veselská, Natália

2000 *Reflexia politických perzekúcií v živote človeka*. Szakdolgozat. Univerzita Komenského, Filozofická fakulta. Bratislava. Konzulens: Magdaléna Paríková.

Felhasznált források

Karol Jaroň (slovenská grafia, linografia, EOS) Viac tu: <https://bibliofilie.webnode.sk/karol-jaron-slovenska-grafia-a-linografia/> (Letöltés ideje: 2020. november 10.)

Strukturált interjú Dagmar Bílkovával, szül. Jaroňovával, 2015. február, 2017. március.

Fordította: Marosz Diána

A szöveg fordítását a VEGA 1/0187/20 Obraz socialistického mesta/A szocialista város képe című pályázat támogatta.

Nagy Pál

Telepek és telepfelszámolási törekvések az 1960-as években

Bevezetés

A magyarországi cigányok történetének kutatásában fontos részterület a térbeli elkülönülés vizsgálata. Ez leginkább a cigánytelepként ismert szegregátumok (gettók, nyomortelepek) múltjának feltárását jelenti. A témáról mára már bőségesnek mondható szakirodalom született, különösen a 20. századi, azon belül az államszocializmus korának telepeiről, főként pedig a szocialista modernizációs és társadalomszervező kísérlet cigánypolitikájának következményeként történt telepfelszámolásokról. Utóbbinak leginkább a politikai, államigazgatási aspektusairól írtak különféle szerzők, illetve alaposnak mondható a telepek tipizálása és a telepi viszonyok bemutatása.¹

Jómagam a telepek kérdéskörének több mozzanatát érintettem már az utóbbi mintegy két évtizedben. Legalaposabban Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének 1950-es évekbeli történetét kutattam, nagyobb léptékben pedig a társadalmi lesüllyedés és a szegregálódás kapcsolatának módozatait, az alsókasztosodás történeti vonatkozásait.² Jelen írásban, a történeti előzmények rövid áttekintése és az államszocializmus telepfelszámolási hátterének összefoglalását követően a hatósági átköltöztetések bemutatására helyezem a hangsúlyt, amely leginkább kapcsolódik a *Család és kitelepítés a II. világháború utáni Közép-Kelet-Európában* című konferencia tematikájához. Saját kutatói elképzeléseimben ezt tekintem a továbbhaladás lehetséges útjának, a telepi élet feltárását, a telepi emberek közelebbi megismerését a személyes történelem és az érzelemtörténeti megközelítés irányából.

Történeti előzmények

A „cigánytelep”, mint sajátos települési, társadalmi és etnikai képződmény a 15. század óta kimutatható a Kárpát-medencében. A 18. századtól Erdélyben és az Alföldön váltak leginkább elterjedté a *cigányvárosok*. Némely sajátosságaikról 19. századi szerzők is írtak, de etnikai és társadalmi különösségükre Madarassy László figyelt fel először. Ő vette észre,

¹ A szakirodalmat lásd az alább következő hivatkozásokban.

² Nagy P. 2010., 2020.

hogy a *cigányváros* elsődlegesen nem etnikai, hanem társadalmi szegregátum, „a legelső társadalmi rétegek gyűlöhelye”.³ Hasonlóan írta le a karcagi déli cigánytelepet Antalffy Gyula.⁴

A 18. századtól figyelhetők meg a kvázi telepek, alkalmi szálláshelyek megszüntetésére irányuló törekvések (pl. kunyhók lerombolása), részben az állami civilizációs program, részben helyi döntések következményeként. Akkor született meg azon elképzelés is II. József uralkodása idején, hogy a cigányokat a településeken telepítsék szét a többi lakos közé.⁵ A 19. században egyre gyakrabban találkozunk a cigányok áttelepítésével (pl. Csenyétén)⁶ és a marginális rétegek által lakott településrészek, illetve külterületek lehetetlen állapotainak rendezési szándékával (pl. Szentesen, Makón).⁷ Mindez azonban nem tekinthető országos szintű, államilag irányított, tervszerű, szervezett telepfelszámolásnak, többnyire inkább ad hoc megoldásokról volt szó, az államigazgatás és a helyi közigazgatás tehetetlenségéről, közönyéről. A 19. század közepétől meggyarapodó szociografikus jellegű leírásokban is találkozhatunk ezzel (pl. az érsekújvári Péró).⁸ Az 1930-as évekre a *cigánykérdés* fogalma döntően a telepek problémáját jelentette. Ekkor történtek az első szisztematikus telepfelszámolási kísérletek is.⁹

Telepfelszámolás a szocializmus időszakában

A II. világháború utáni években a telepek tarthatatlan közegészségügyi állapota, a nyomor és az embertelen lakhatási körülmények megszüntetése voltak a kardinális problémák. A Belügyminisztérium járványok megelőzéséről és a tífusz elleni védekezés tárgyában kibocsátott rendeletei 1946–1947-ben a „kóborcigányok” és a cigánytelepek mellett az „egyéb fokozott közegészségügyi felügyeletre szoruló lakosság”-ról is rendelkeztek, a koldusokat, csavargókat, a tömegszállások lakóit értve alatta.¹⁰ Ugyanezekben az években több településen is különböző alternatívák születtek a telepek felszámolására, ami különös gondot jelentett, mert a putritelepek többsége a vasútoldalban, mélyen fekvő, vizes területen volt (pl. Mezőberényben).¹¹ A telepfelszámolás összekapcsolódott a cigányok, illetve nyomorúságban élők munkához juttatásával és fontos mozzanata volt a telepi népesség „széttelepítése” vagy „áttelepítése”.¹²

Az 1950-es közigazgatási szisztéma létrejöttét követően a tanácsok elsősorban telekosztással igyekeztek megoldani a cigánytelepek gondját. A Minisztertanács 1951-es rendelete

³ Madarassy L. 1905. 53.

⁴ Antalffy Gy. 1937. 11.

⁵ Nagy P. 1998. passim.

⁶ Ladányi J. – Szelényi I. 2004. 44–45.

⁷ Nagy P. 2011. 167–168. 72–73. sz. közlés.

⁸ Mennyey J. 1856.

⁹ Hajnáczy T. 2021. 95–98.

¹⁰ Hajnáczy T. 2020. 295.

¹¹ Kereskényiné 2008. 135.

¹² Nagy P. 2009. 117–133., Nagy P. 2011. 312., 318–326.

országosan lehetővé tette az ingyenes házhelyjuttatást.¹³ Ez sok esetben jelentősen javította az életkörülményeket, de nem szüntette meg a cigánynak számító népesség elkülönültségét, illetve új telepek, telepszerű településrészek kialakulásával, némely helyen konfliktusokkal járt, 1957-ben pedig kormányrendelet szüntette meg az ingyenes házhelyjuttatást.¹⁴ A tanácsok országosan egységes, központi rendezési tervet szorgalmaztak, ám az csak a Kádár-i konszolidációval született meg. A telepeken élőkét tartósan megalázó helyzetbe hozta az Egészségügyi Minisztérium 1955. évi, a tifusz megelőzése érdekében kiadott rendelete a kényszermosdatásokról, amit rendőrségi szervek bevonásával kellett végrehajtani, a DDT alkalmazásával.¹⁵

Az 1950-es évek közepétől az erőszakos szét- és áttelepítés szándéka a különféle jelentések szerint mérséklődött és előtérbe került a lakásépítés, valamint a telepfelszámolás és az asszimiláció összefüggése. A telepfelszámolás fogalmat ekkoriban nem használták, letelepítésről beszéltek (telepfelszámolást értve alatta) és felmerült Letelepítési Bizottság létrehozása (nem valósult meg).¹⁶ Amikor 1959-ben a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya kezdeményezésére értekezletet szerveztek a cigányság helyzetéről, Vendégh Sándor vitaindítójában határozottan megfogalmazódtak a következő mintegy másfél évtized politikáját meghatározó alapelvek: a cigányság nem nemzetiség, a telepfelszámolás pedig az asszimiláció eszköze, amit a szocializmus ügyének kell alárendelni.¹⁷ Vendégh Sándor volt az ideológiai kulcsfigurája a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1960. májusban szervezett háromnapos értekezletének is. A tanácskozáson újra és újra visszatértek a cigánytelepek kérdéséhez. Az egyik felszólaló felvetése kifejezi a cigányság helyzetének változtatására irányuló politikának az elkövetkezendő években követett alapelvét: „A cigánykérdés végső megoldása az lesz, ha a cigánytanyákat felszámoljuk, és fokozatosan bevisszük őket a lakosság közé.”¹⁸ Egy másik felszólaló megfogalmazta a megoldások keresésének más módokkal napjainkig visszatérő ellentmondását:

„Két irányzat van lent a gyakorlatban. Az egyik, amely a felszívódás elméletét vallja, a másik pedig az elkülönítés elméletét. Ilyen elméletből született nálunk az, hogy a jelenlegi cigánytelep nem megfelelő, egészségügyileg kifogásolható, stb. – adjunk nekik házhelyet, máshol jelöljünk ki telepet, és ott portákat adjunk, s telepítsük újra a cigányokat. Ebből megint csak cigánytelep lesz, mert nem tud építeni, ugyanolyan viskókat csinál, mint az előző telepen. A másik a felszívódás. Ez talán még nehezebb probléma, mint az elkülönítés kérdése. Gyakorlatban talán könnyebb volna. A felszívódásnál számolni kell azzal a népellenállással, hogy így fejezzem ki magam, ami a gyakor-

¹³ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1952. 259–260.

¹⁴ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 292.

¹⁵ Bernáth G. 2002., Hajnáczy T. 2020. 304–305.

¹⁶ Hajnáczy T. 2015. 95–96.

¹⁷ Nagy P. 2011. 342–354.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XXVIII-M-8 1 d. 3. tétel. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének munkaügyi bizottságának munkaterv értekezlete 1960. május 23.

*latban megvan. Alapul kell venni azt, hogy a cigány csak az övéi között találja meg a helyét. Az egész program ezt a két elvi álláspontot nem tisztázza. Ott kellene kezdeni, hogy kategorikusan meghatározzuk, milyen irányt képviseljünk, mert a kultúrában az elkülönülést, tehát a cigány kultúrának a fejlesztését akarjuk megoldani, a település kérdésben pedig a felszívódást. Ez nem megy.*¹⁹

A Politikai Bizottság 1961-es határozata megadta a kategorikus választ: a cigányság nem nemzetiség, a következő években pedig visszatérő toposz lett, hogy a cigányok ne különüljenek el. A határozat is érintette a telepek kérdését. Az akkori becslés szerint 2100 cigánytelep volt az országban, egy részük a 19. század vége felé, nagyobb részük az I. világháború után keletkezett. A politikailag ellentmondásos és utólag többször félremagyarázott határozat reálisan látta a cigány népesség differenciáltságát, integráltságának-szegregáltságának eltérő módozatait. Továbbá azt is, hogy a telepek a legkedvezőtlenebb helyeken alakultak, az egészségügyi körülmények, a kommunális ellátottság, a lakásviszonyok tarthatatlanok. Ugyanebben az évben külön rendelkeztek, hogy a cigányokat a lakásigényléseknél más lakásigénylőkkel egyenlően bírálják el és az önerőből történő lakásépítés fokozott támogatását szorgalmazták.²⁰

A pártvezetés részben a szocialista társadalom ideája, részben pedig propaganda törekvések miatt a megoldást (újra) a cigányoknak a nem cigány lakosság közé történő széttelepítésében látta. A szocialista rendszer és társadalom megvalósításának erőltettsége és felemássága a telepelszámolásban és a mögötte húzódo társadalomszervező törekvésekben is megmutatkozott. 1963-ban a Politikai Bizottságnak szembe kellett néznie a telepelszámolás eredménytelenségével, csapdáival, kimondva, hogy „belátható időn belül nem oldható meg”. Ekkor készítettek tervezetet, hogy a cigány lakosság számára egyszerűbb hitelfeltételeket és egyszerűbb lakásokat biztosítsanak. Eredetileg „a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének” javításáról beszéltek, de hamarosan kiegészítették azzal, hogy „a tervezett kedvezményeket minden olyan dolgozó megkaphatja, aki egészségtelen... szükséglakásban lakik”, mindazok, akik önerőből képtelenek lakáshelyzetük megjavítására. Attól tartottak, ha „a cigánylakosság részére nyújtandó kedvezmények a hasonló életkörülmények között lakó nem cigány lakosságot nem illetnék meg, ez feszültséget idézhetne elő”.²¹ Az 1964. május 4-én kiadott kormányhatározat „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról” már címében is utalt a változásra.²²

A kormányzervek nem definiálták egzaktn sem a „telep”, sem a „cigány” fogalmát. Az 1964-ben hozott határozatot követő felmérés irányelveiben:

„telep az a lakott hely, ahol egymáshoz közel – egy telken, egy csomóban, egymás mellett stb. – öt, vagy ennél több olyan lakásfélése van, amelyek a legalapvetőbb lakhatási

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XXVIII-M-8 1 d. 3. tétel. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének munkaügyi bizottságának munkaterv értekezlete 1960. május 23.

²⁰ Nagy P. 2010. 344–345., Hajnáczy T. 2013. 245–246.

²¹ Hajnáczy 2018. 19–20.

²² Berey K. 1990. 34.

körülményeket sem biztosítják (fizikailag nem állékonyak, egészségtelenek stb., vagyis köznyelven putrik).²³

Különbféle jelentések alapján a telepeket szűkszavúan kategorizálták, annak eldöntését pedig, hogy ki cigány, teljesen a tanácsokra bízta. Ebben az évben felmérték a májusi rendelet hatálya alá tartozó telepeket. 222 160 ember (55 425 család) lakott 48 966 lakásszerűségben, „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken”. E népesség 70%-át sorolták a tanácsok a „cigányok” közé.²⁴ A besorolás következetlen és önkényes volt. Néhány év múlva a Kemény István által vezetett kutatás igazolta ezt. Az 1964-es rendelet hatálya alá eső telepeken élő cigányság a hazai cigány népesség 45-50%-át tette ki (150-160 ezer ember).

Az 1960-as évek tanácsi jelentései mindenhol áldatlan állapotokról és ellentmondásokról számoltak be (jelezve, hogy a telep fogalmának 1964-es meghatározása módfelett felületes volt), a salgótarjáni cigánytelepekről (ahol cigányok és nem cigányok egymástól elkülönülten laktak) ezt írták:

„Bérházak és kunyhók. Maszatos, hiányos öltözetű gyermekek, szemétközve turkáló anyókák és civilizált emberek. Neonfény és petróleumlámpa. Egyszóval, az ellentmondások rettenetes valósága tárul elénk [...] Cigánytelep? Igen, de nem a faluszéli vertfalas viskókból, vagy földbe vájt barlanglakásokból áll e telep. Kulturáltabbak a körülmények; málsós fehér homokkő a házak alapja, vertfal, vagy vályog a tákolmány oldala, a teteje bitumenes hordók lemezeiből van összerakva és micsoda színorgia; püspöklilára, citromsárgára, ciklámenre és ki tudja még milyen színekre van pingálva a nyomortanyák látható oldala.”²⁵

Hatósági átköltöztetések

A telepek megszüntetését már 1963-ban a 15 éves lakásfejlesztési terv keretében gondolták el. Az Építési Minisztérium és a Pénzügyminisztérium 1965-ös együttes, a „cigány-, barlang- és más hasonló lakásokból álló telepekre” kiterjedő rendeletében²⁶ megerősítették ezt. Nem először mondták ki azt is, hogy a lakásépítési programban csak azok vehetnek részt, akik rendelkeznek állandó munkaviszonnyal (ennek egyenes következményeként előírták a vállalatoknak és a tanácsi szervezeteknek a telepi lakosság munkához jutásának segítségét), ezer forintot meghaladó átlagkeresettel, házhellyel, valamint tíz százalék önrésszel. A programba bekapcsolódóknak olyan helyen kellett lakni, amely telepnek számított és a tanácsok kijelölték őket a részvételre. A többemű kritériumrendszer létrehozta azt a csapdahelyzetet,

²³ Kovács J. 1975. 20., Kertesi G. – Kézdi G. 1998. 122., 298.

²⁴ Kovács J. 1975. 20.

²⁵ Berkes J. é.n. 18.

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS-288. f. 5/1961/233. ö.e., 5/1963/293. ö.e. 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek elszárolásáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. 1966. 368–371.

amely azóta is többször megismétlődött: a programba éppen azok nem tudtak bekapcsolódni, akik a leginkább rászorultak (idősek, tartósan betegek, sokgyermekesek); csak a rendszeresen dolgozók számítottak érdemesnek (ők fizethették az OTP-nek a hiteltörlesztést), s így érte el a pártállam, hogy a közvélemény ne legyen megütközve, elkerülve a feszültséget, amitől már az 1960-as évek elején tartottak (ez a politikai félelem is ismétlődik napjainkig, a „cigányság, mint nemzetbiztonsági kockázat” gondolatban).

Az 1965-ös rendelet végrehajtásának tapasztalatait mérlegelve, már két év elteltével be kellett látni a minisztériumoknak, hogy a telepfelszámolás nem valósítható meg a 15 éves lakásfejlesztési terv keretében. Leszögezték:

„A jelenleg biztosítható lehetőségek mellett a telepek felszámolása évtizedekre elhúzódhat. Azt a körülményt is figyelembe véve, hogy a telepeken élő, elsősorban a cigánycsaládok természetes szaporodása igen nagymértékű – óvatos becsléssel is évente 1,5% –, a jelenlegi ütem mellett biztosítható lakások nagy részét már a várható új igények is kimerítenék.”²⁷

Nem lehetett kikerülni azt a problémát sem, hogy az ötnél kevesebb épületből álló telepszerű képződmények megszüntetéséhez számba sem vették a szükséges keretet. A legnagyobb gondot pedig az jelentette, hogy a legtöbben nem feleltek meg a munkavállalási és jövedelmi kritériumoknak.

„Az akció során általában egyes, a feltételekkel már rendelkező családok jutnak lakáshoz, más-más telepekről. Ilyen módon teljesül ugyan az az alapvető politikai, nevelési érdek, hogy a dolgozabb, törekvőbb réteg kerül jobb lakáshelyzetbe, azonban a telepek teljes felszámolására így nemigen kerülhet sor [...] nehézséget fog jelenteni a kölcsönnyújtási feltételekkel, munkaviszonnyal nem rendelkező, vagy csak időszakos munkával foglalkozók, a betegek, idősek, büntetett előéletűek lakáskérdésének a megoldása.”²⁸

A telepfelszámolás nehézségei háttérbe szorultak Magyarország külföldi megítélésének fontossága mögött. Az idegenforgalomban legjobban érintett területekről akarták minél gyorsabban eltüntetni szem elől a telepeket és a szegénységet, aminek a létezését sem akarták elismerni.

„Az ország növekvő idegenforgalma, az ezzel kapcsolatos politikai érdek sok esetben mégis azt kívánja, hogy a kormányhatározat ilyen értelmű rendelkezésének megfelelően a városok belterületén, üdülőkörzetekben, főközlekedési útvonalak és vasútvonalak mentén fekvő telepek teljes felszámolását soron kívüli feladatnak tekintsük, a biztosítható erőforrások egy részét erre összpontosítsuk.”²⁹

²⁷ Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltára XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)

²⁸ Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltára XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)

²⁹ Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltára XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)

A telepelszámolásról író szerzők által kevésbé észrevett, a korszakról író történészek szerint pedig figyelmen kívül hagyott, nézetem szerint fontos történeti összefüggés, hogy ekkor már Kádárék az átfogó gazdasági reformok bevezetésének finisében voltak. Egy évvel a központi tervezés csökkentése, a vállalatok önállóságának növelése, az árak liberalizálódása és a rugalmasabb bérrendszer előtt, az addigi telepelszámolási elképzelések jórészt anakronisztikussá váltak.³⁰

Az idegenforgalom előtérbe kerülése a gazdasági reformok hatásának következménye volt, Kádár pedig az egész átfogó folyamatot a szocialista rendszer és az életszínvonal-politika szempontjából mérlegelte.³¹ A 2047/1967. sz. kormányhatározat a telepelszámolás sikertelenségét és kimondatlanul a változtatások indokát, azzal magyarázták, hogy a telepi népesség „szemléletük” miatt nem tesz eleget a feltételeknek. Bevezették a „kiemelt” és „nem kiemelt” telep fogalmát, arra helyezve a hangsúlyt, hogy: „[a] kiemelten kezelendő telepek gyorsított ütemű, teljes felszámolására kell fordítani a rendelkezésre álló, illetőleg biztosítandó valamennyi erőforrás több mint felét.”³² Gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy a 86 „kiemelt telepen” élő 2897 család számára több Cs-lakás keretet akartak adni, mint a többi 53 ezernek.³³ A lakásépítési programban történő részvétel kritériumait enyhítették és annyira meg akarták gyorsítani, hogy a 3254/1967. sz. kormányrendelettel lehetővé tették karhatalom bevetését a „kiemelt telepek” felszámolásában: „Kivételes esetekben a rendőrség szervei a tanácsi szervek kérésére a telepi lakosok településen belüli vagy kívüli áttelepítéséhez, illetőleg visszatelepítéséhez bocsássonak karhatalmat rendelkezésre.”³⁴

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968-ban értekezett az 1961-es párthatározat végrehajtásának tapasztalatairól. Szamba vették a szerény eredményeket és megállapították, hogy több lakást kell építeni, mint eredetileg gondolták, „a jelenlegi ütem, vagyis évi 800 lakás építése mellett 70 év kellene a telepek felszámolásához”. Be kellett látni, hogy a nyomortelepek nem tűntek el és az ottani viszonyok rendezését nem lehet tovább halogatni. Az erre vonatkozó korábbi utasításokkal a tanácsok többnyire nem törődtek. A nyomortelepekről szóló leírás az 1950-es évek hasonlóan lehangoló jelentéseire emlékeztet (vagy szólhatna akár napjaink valamely telepéről): „Rossz a vízellátás, nincs árnyékszék, szennyezett, rendezetlen a telepek környéke, a személyi tisztaságnak sokszor minimális lehetősége sincs, emiatt sok a fertőző megbetegedés.” A problémák hatékonyabb rendezése érdekében létrehozták a Tárcaközi Koordinációs Bizottságot.³⁵

Az 1960-as évek különféle telepelszámolásainak következményeiről, a telepek típusairól és a telepi életmódról a legalaposabb tudományos ismerettel a Kemény István munkacsoportja által 1971-ben végzett vizsgálatból rendelkezünk.³⁶ Kemény és munkatársai

³⁰ Rainer M. J. 2010. 40–44.

³¹ Rainer M. J. 2010. 41.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-83-b 2047/1967. (438.d.)

³³ A „kiemelt telepek” adatait lásd Hajnáczy T. 2018. 25. 6. sz. táblázat.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-83-b 3254/1967. (429. d.)

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS-288. f. 41/1968. 100. ó.e.

³⁶ A munkacsoportról és a tudományos kutatás politikai kapcsolódásairól Hajnáczy T. 2018. 29–31.

a cigánytelepeket két típusba sorolták: „hagyományos telepek” és „hatósági kezdeményezésre” kialakult „új telepek”.

A „hagyományos telepekről” ezt írták az 1971-es kutatásról kiadott beszámolóban:³⁷

„A cigánytelepi házakat a cigányok maguk építik. Vályogból vagy vert földből készítik a falakat, alapot nem ásnak, a falakat nem szigetelik. A padlózat földes az ajtók és ablakok rosszak, mivel többnyire bontásból származnak. A szobák 9-12 négyzetméter alapterületűek. A padlózatból és a falazatból jövő nedvesség átjárja és elrohasztja a ruhákat, az amúgy is nagyon szegényes és hiányos bútort. A rossz ajtók és ablakok miatt erős légmozgás alakul ki, az ablakok kis mérete miatt nem lehet rendszeresen szellőztetni. A tető gyakran hiányos, úgyhogy beesik az eső, de ahol nem hiányos, többnyire ott is átázik. Fűtésre sparherdet használnak, amely csak addig melegít, amíg a tűz ég. Gyakori a gombásodás, a levegő nehéz dohosságú. Igen gyakoriak a meghűléses, reumás, ízületi betegségek, a tbc és az asztma. Az egészséges ivóvíz, az árnyékszék hiánya, a szétdobált szemét miatt sok a fertőző betegség, vérhas, hastífusz, fertőző májgyulladás. Igen nagy a bélférges betegségek aránya, a gyermekek 90 százaléka fertőzött. A zsúfoltság neurotizálja az embereket, egymás ellen fordítja és megnehezíti az együttélést. A kulturált életforma átvétele a telepen lakó cigányok számára a telepi körülmények miatt lehetetlen, még azoknak a családoknak is, amelyekben a jövedelmi színvonal ezt lehetővé tenné.”

Az „új telepek kialakulásában elhatárolták a „hatósági átköltöztetéseket” és a telepi lakosok „részben saját erőre támaszkodó” lakásvásárlását, építkezését. A hatósági átköltöztetések elsősorban a 204/1967. sz. kormányrendeletben meghatározott kiemelt telepekről történtek. Ezt Keményék nem mondták ki ilyen határozottan, a későbbi kutatás megállapítása.³⁸ A hatósági kezdeményezésre, gyakorta karhatalom közreműködésével történt átköltöztetéseknek Kemény Istvánék négyféle módozatát mutatták ki.

A hatósági átköltöztetés első típusa, amikor a cigányokat régi, leromlott épületbe költöztették, pl. üres gazdasági épület, egykori cselédházak, elhagyott szeszfőzde, vagy akár átalakított istálló. Keményék esetleírása egy ilyen „új telepről”:

„Az udvart és a karámot csak drótkerítés választja el, alatta átfolyik a trágyalé a cigányok udvarára. A szélső lakás és a birkaistálló közti távolság 10 méter. Az állatok közelsége miatt az egész telepen orrfacsaró bűz uralkodik, a birkák jellegzetes szaga behúzódik a lakásokba és mindent átítat. A legyek valóságos felhőkben lepik el az embereket, élelmiszert. Semmit sem tudnak tenni ellene, mert a legyek a birkais-tálló trágyadombján tenyésznek. A közös árnyékszék az emeletes épülettől 40 méterre fekszik. Állapota leírhatatlan. A kút vize vöröses, tele van mindenféle piszokkal, íze édes, ihatatlan. Fogyasztása hasmenést okoz. A hosszú idő óta összezsúfoltan lakó és a

³⁷ Kemény I. 1976. 26.

³⁸ Vö. Hajnáczy T. 2018. 33.

*világtól gyakorlatilag elzárt emberek felfokozott idegállapotban élnek. Az élet minden természetes megnyilvánulása valamilyen sűrűlódás forrásává válik. A sűrűlódások pillanatokon belül hangos kiabálást, veszekedést eredményeznek. Klikkek keletkeznek, órák alatt felbomlanak és újak alakulnak. [...] A zsúfoltság nemcsak a lakók együttélését teszi elviselhetetlenné, hanem a telep rendkívüli elhanyagoltságának is oka. A közös használatban álló helyiségeket közösen kellene takarítaniuk, ebben azonban nem tudnak megegyezni. Így azután senki nem takarít, a piszok és a szemet mindent elborít.*³⁹

A második változata az átköltöztetésnek, amikor a tanács kijelölte a cigányok számára az új helyet, ahol lakó-alkalmatosságait (többnyire putri, kunyhó) felépíthették, általában rosszabb helyzetbe kerülve, mint korábbi helyükön. Kemény Istvánék kutatásából olyan esetet idézek, amikor a kijelölt hely egy ipari szemételep volt.

*„Ez a hely voltaképpen ipari melléktermékek temetője, vastagon borítva fekete salakkal. Eredetileg hagyományos erdei telepen élő román anyanyelvű cigányokat telepítettek ide. Az ipari környezet nyomasztó hatása különös erővel érintette az erdei élethez szokott cigányokat. [...] A telep a legalapvetőbb közegészségügyi feltételeknek sem felel meg. Nincs semmifajta közmű, a régebben fűrt egyetlen kút használhatatlan. A telepiek az 1 km távolságban fekvő közkútra járnak vízért. A betegek és az öregek nem képesek ilyen távolságról cipekedni, és a telep melletti csatorna szennyezett vizét használják. A telep lakóit teljes távlattalanság, beletörődés, fásultság jellemzi. Ritka az állandó munkaviszony, a folyamatos rendszeres jövedelem. Csaknem teljes mértékben hiányzik a beosztás, a jövedelem tervszerű elköltése. Ezért az életszínvonal még a jövedelem adta lehetőségeknél is alacsonyabb. A családi élet rendezetlen, a szexuális kapcsolatok többirányúak, az emberi kapcsolatokat érzelmi sivárság jellemzi. A gyerek és a szülő közti kötődés az átlagosnál lazább. Az alkoholizmus igen erős. A 14 éven felüliek igen nagy része büntetett előéletű. Előfordulnak különös kegyetlenséggel elkövetett bűntettek. Uralkodnak az antiszociális magatartások.*⁴⁰

A harmadik átköltöztetési mód, a cigányok barakktelepeken történt elhelyezése. Az ilyenek viszonyai csaknem mindenben hasonlóak az első kettőhöz: rossz állagú épületek, árnyékszékek hiánya, szemételep közelsége, rossz minőségű víz. A Kemény vezette munkacsoport egyik legmegrázóbb tapasztalata egy barakktelepről szól:

„A szemételep a legszélső falaktól kb. 10 méter távolságra kezdődik. A szemételepről átjövő patkányok szinte az egész barakképületet ellepik, ott szaladgálnak az udvaron, éjszaka az alvó emberek ágyaira másznak. Az egyik kisgyerek kezét a patkány olyan súlyosan megmarta, hogy orvoshoz kellett vinni. [...] A barakktelep néhány éve kitermelte a létező szemet valamennyi fajtáját. Minden barakknak megvan a maga prostituáltja, aki a szomszédos családok házasságait tönkreteszi és nyakukra hozza a

³⁹ Kemény I. 1976. 28.

⁴⁰ Kemény I. 1976. 29.

*rendőrséget. Megvan a maga elmebeteg és bűnözője is. Az ide kerülő családok férfitagjai bicskázó és durva iszákossá válnak néhány hónap alatt. Az asszonyok türelmetlenek, verik, rángatják a gyermekeket. [...] Kés, téglá, balta és ököl egészíti ki a napi átlagban két rendőri feljelentést. Minden második cigány vagy most ül, vagy most jött ki a börtönből, vagy most megy oda.*⁴¹

A hatósági telepfelszámolás legszelídebb változata volt a Cs-lakásokba történő költöztetés. Az így átköltöztetett emberek nem ellenkeztek ezzel a megoldással, mert ki akartak jutni az addigi lakhelyük embertelen viszonyaiból. Az átköltöztetésnek ez a típusa eltért attól, amikor családok önerőből kerültek ki a telepről, kedvezményes hitellel építve Cs-lakást. A közösségre gyakorolt hatása azonban ennek a negyedik típusnak is romboló volt:

*„A Cs-lakások elvileg megadják a lehetőséget elfogadható életforma kialakításához. A régi épületbe, barakkokba való költöztetésnél a hatóság nem gondoskodik arról, hogy a cigányok elfogadható, kúttal és villannyal ellátott, a kulturált élet alapjait biztosító épületekbe költözzenek. ... A Cs-lakásokba való átköltöztetéseket viszont civilizatorikus akciónak kell tekintenünk. A közösségi élet felbomlásának kedvezőtlen hatása azonban itt is érvényesül.*⁴²

Összegzés

A telepek felszámolását és a családokra gyakorolt hatását ambivalencia jellemezte, miként az államszocializmus korszakának és modernizációs kísérletének egészét. A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról 1965–1983 között hét rendeletet adtak ki. Az eredeti rendelet különféle módosításaival kiegészített, egységes keretbe foglalt alapszövegét csak 1982-ben tették közzé, azaz a telepfelszámolás alakváltozásai követték a korszak változásait. Többször szabályozták és módosították a telepfelszámolás kulcselemét jelentő lakásépítés feltételeit: a pénzügyi kölcsönhöz jutást, a munkáltatói támogatást, a szociálpolitikai kedvezményt, a 10% előtakarékoság alóli felmentést, a helyi tanácsok támogatási lehetőségeit.

A telepeken élő népesség szabálytalan társadalmi viszonyai, nehezen áttekinthető életmódja, jövedelmi rendezetlenségei újra és újra többféle részkerdés szabályozását tette szükségessé. A telepeken egy-egy putriban gyakran több cigány család is élt, kérdéses volt a jogosultság. A legtöbben nem tudták előteremteni az önrészt, vagy nem rendelkeztek rendszeres jövedelemmel. Az OTP a törlesztések elmaradásától tartva olyan feltételeket is szabott a kölcsönöknél, amelyek nem voltak összhangban a telepfelszámolás jogi szabályozásával.

Az államigazgatás az 1960-as években többször szembesült a telepfelszámolás sikertelenségével, hatástalanul próbálta megtalálni a hatékonyság útját, de az akadályok újratér-

⁴¹ Kemény I. 1976. 29–30.

⁴² Kemény I. 1976. 31.

melődése a rendszer beépített elemeként működött, olyannyira, hogy az évtized második felére a telepek megszüntetésének létrejött egy agresszív módozata, amely totális öngólnak minősült mind az államhatalom, mind a helyi közigazgatás részéről.

A családokat traumaként érte a lokális közösségek felbomlásától való félelem, de drámai szétszórátást nem éltek át, mert a telepek részben magasabb civilizációs szinten újra termelődtek, illetve a családokat nem választották el egymástól még a gyakorta rosszabb helyzetet okozó hatósági átköltöztetéseknél sem. Borsod, Csongrád, Fejér, Heves, Pest és Szolnok megyékben 1978-ban is 40% körül volt a telepeken élő cigány népesség aránya, országosan pedig 25%⁴³ (az arányokat a munkavállalás miatti belső vándorlás is befolyásolta). Ugyanakkor újratermelődött a többségtől való elkülönülésük is. Megrázkódtatást a telepek felszámolása során alkalmazott hatósági erőszak, a cigány családok elégtelen érdekvépviselete, az átnevelési szándék és a Cs-lakások építése során történt visszaélések okoztak.

Az írásomban hangsúlyt kapó hatósági átköltöztetések traumatizáló hatása egyrészt az embertelen körülményekben jelentkezett, illetve ennek további hatásaként a közösségek felbomlásában, neurotizálódásában, lelki szétzilálódásában. A hatóságilag létrehozott új telepeknek az a jelensége, hogy a közösség felbomlik, deklasszáldott, bűnöző elemek költöznek oda, a hagyományos cigány(telepi) közösség felbomlik és a szegénység kultúrájának szindrómái erősödnek fel, azzal járt, hogy miközben a cigány népesség jelentős része az alsó kaszt állapotból az alsó osztály állapotba emelkedett,⁴⁴ az állam létrehozta az alsó kasztba zuhanás új módozatait. Kemény István és munkatársai erről is látletet adtak:

„Az erőszakos hatósági beavatkozás csökkenti a telep ellenálló képességét a felhígulás-szal szemben. Máshonnan származó cigányok beáramlásával a telep rendszerint egyre heterogénebbé válik, mégpedig többnyire negatív irányban. A telepek feltöltődnek lumpen elemekkel. Mindez deklasszált lumpen életforma tipikussá válását segíti elő.”⁴⁵

A nyomortelepekre kényszerülő hibrid népesség kialakulása egyrészt nemzetközi jelenség, másrészt Magyarország történetében ismétlődik. Utalnék itt példaként a Japánban sajátos csoportot alkotó burakuminokra, amely a 17. század óta kimutatható, s akiknek éppen 1960-as évekbeli életét egy tokiói nyomortelep példáján Akira Kurosava mutatta be 1970-ben a *Dodesukaden* című filmjében. A barakktelep életéről fentebb idézett szöveg származhatna a film forgatókönyvéből is, olyan sok a párhuzam és a hasonlóság.⁴⁶ A magyarországi telepek néhány történeti aspektusára a bevezetésben már utaltam. A telepfelszámolások államszocialista kísérletének bemutatása után, bezárva a kört, hozzáteszem még, hogy a lumpen életformával, a szegénység kultúrájának sajátosságaival és az alsókasztosodással összefüggő nyomortelepek már a 19. században kialakultak, továbbiak jöttek létre az 1930-as években

⁴³ Hajnáczy T. 2018. 41. 9. sz. táblázat.

⁴⁴ L. erről Ladányi J. – Szelényi I. 2014.

⁴⁵ Kemény I. 1976.

⁴⁶ A filmről l. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Dodeszukaden> (Letöltés ideje: 2022. február 3.)

a világválság nyomában, államilag szervezeten a jelen tanulmány tárgyát képező 1960-as években és napjainkban is zajlik egy ilyen folyamat.⁴⁷

A lumpenesedés a különböző korszakokban lezajlott gettósodások közös nevezőjének tekinthető. Mindegyikre jellemző az is, hogy összetett jelenséggel állunk szemben, illetve az 1971-es kutatás eredményeiről beszámoló kötet előszavában rögzített tapasztalat saját korán túlmutatva, történelmi perspektívában is érvényes:

„Gyakorlatból származó példák bizonyítékai annak, hogy egyetlen tényező változása – gondoljunk csak a cigányok lakáshoz juttatására – a legritkább esetben elegendő az integrálódáshoz, sőt gyakran a korábbi életfeltételekhez kapcsolódó normák továbbélése – gyakran rendkívül torz továbbélése – azt eredményezi, hogy nő, vagy újratermelődik a nem cigány környezet egyébként is meglévő előítélete, s ezzel további feszültségforrások keletkeznek, s ez óhatatlanul a hatóságok munkájának további nehezédését vagy kudarcát is jelentik. Az integrálódás szempontjából jelentős tényezők szoros kapcsolatban vannak egymással.”⁴⁸

Hivatkozott irodalom

Antalffy Gyula

1937 Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava* LXV. (88) 11.

Berey Katalin

1990 A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest. 5–72.

Berkes József (szerk.)

é.n. *A Pécskő úti és az Újajkai cigánytelepek helyzete és felszámolásuk lehetőségei. Bizalmas! Salgótarjáni Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának Titkárságától. Salgótarjáni Városi Tanács V.B., Salgótarján.*

Bernáth Gábor (szerk.)

2002 *Kényszermosdatások cigánytelepeken, 1940–1985*. Roma Sajtóközpont, Budapest.

Hajnáczky Tamás

2013 Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk* LVIII. (1) 237–272.

⁴⁷ Részletesebben írtam e témáról: Nagy P. 2020.

⁴⁸ Kemény I. 1976. 6.

- 2015 „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 2018 CS-lakás program. „Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” felszámolása a Kádár-korszakban. *Romológia* VI. (14) 8–59.
- 2020 Cigánytelep felszámolási elgondolások és intézkedések a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját megelőző időszakban 1945–1960. *Fons* XXVII. (3) 291–340.
- 2021 Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon. *Esély* XXXII. (2) 90–113.
- Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.)
1976 *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kereskényiné Cseh Edit (vál.)
2008 *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768–1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor
1998 *A cigány népesség Magyarországon*. Dokumentációs és adattár. Socio-typo, Budapest.
- Kovács József
1975 A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Városgazdasági Tájékoztató* 5–6. 1923.
- Ladányi János – Szelényi Iván
2004 *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- 2014 Újrakasztosodás. *Élet és Irodalom* LVIII (38) <https://www.es.hu/cikk/2014-09-19/ladanyi-janos8211szelenyi-ivan/ujrakasztosodas.html> (Letöltés ideje: 2022. február 3.)
- Madarassy László
1905 A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő* VI. 53–57.
- Mennyey József
1856 A cigányfaj Magyarországon. *Tanodai Lapok* I. (7) 61–63. (8) 69–70.
- Nagy Pál
1998 *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár.
- 2009 Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951–1956). *Regio* XIX. (4) 82–118.

- 2010 Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 15.) Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 307–344.
- 2011 *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.
- 2020 Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század). *Aetas* XXXV. (1) 131–149.

Rainer M. János

2010 *A Kádár-korszak 1956–1989*. (Magyarország története, 22.) Kossuth Kiadó, Budapest.

Székely András Bertalan

Egy kimagasló erdélyi társadalomtudós szenvedéstörténete

Újabb adalékok Venczel József viszontagságos életéről és meghurcolásáról

Közel negyven éve kezdtem el Venczel József (1913–1972) munkásságával foglalkozni, amikor még a legkeményebb pártállami diktatúra tombolt Romániában. E nem veszélytelen kutatómunka részeként a jeles társadalomtudós kéziratban fennmaradt hagyatékát átmentettük az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába. A családtagokkal és még élő kortársakkal interjúkat készítettem Erdélyben és Magyarországon, majd könyvtári és a hagyatékban való bújárkodás után, három kötetben kiadtam az életmű legfontosabb tanulmányait, cikkeit.¹ A kötetekhez írott, majd másutt megjelent további tanulmányaim² részletesen összefoglalták a transzilván magyarságtudomány megteremtésében, a falukutatásban, a felsőoktatásban betöltött szerepét csakúgy, mint a társadalom- és gazdaságtudomány, a társadalompolitika és az etikai alapú népszolgálat szintézisét az életművében. A két *Hitel* című nemzetpolitikai folyóirat létrejötte és szerkesztése (1935–1944), az abból kisarjadt magyar önismereti mozgalom, a második világháború előtti román földbirtokreform vizsgálata és a magyar-román társadalomtudományi kapcsolatok elmélyítése mind-mind olyan területek, amelyekben meghatározó szerepet játszott a tudós. Következésképpen indokoltá vált Venczel addig méltatlanul feledésre ítélt munkásságának a beemelése a hazai és erdélyi köztudatba, amelyen néhányan, azóta is, folyamatosan dolgozunk itthon s otthon.

Születése 80., 90. és 100. évfordulóján konferenciákat rendeztünk Csíkszeredában, Budapesten és Heves városában, szerepet vállaltam a Magyar Örökség Díjjal való posztumusz elisme-

Venczel József
1942-ben

¹ Venczel J. 1988. 272., 1993a. 124., 1993b. 285. bővített, második kiadás: 2008. 293.

² Pl. Székely A. B. 1988., 323–329., 1996. 101–105., 2001. 245–255., 2002. 193–203., 2018. 9–16., 2021. 116–138.

résében is.³ Hasonlóképp előadással és különdíjjal járulok hozzá a csiki megyeszékhelyen évente megrendezésre kerülő, középiskolás Venczel József társadalomkutatási vetélkedőhöz. A fővárosi Reménység Szigetén a Venczel József emlékére avatott emlékoszlop állításakor 2019-ben az Erdélyi Gyülekezet előadás tartására kért fel. Az utóbbi alkalmak szintén elősegítették a – legalább szellemi – rehabilitálását. A publikációkban és korábbi tanácskozáson csak kis terjedelemben kerültek megemlítésre a Márton Áron, Erdély római katolikus püspöke elleni koncepciók per kapcsán történt meghurcolása, annak előzményei és következményei. A mostani írásom alkalmat ad arra, hogy megvizsgáljam részletesebben Venczel József életének e vonatkozásait.

A korábban feldolgozott, ám kevésbé felhasznált dokumentumok ilyen szempontú újratanulmányozása mellett, e célból felelevenítettem a kapcsolatot Venczel József három élő családtagjával – legkisebb lányával (a moldvai Foksányban élő Krisztával, Cristina Benguşsal), legidősebb vejevel (Fikker Leventével Kolozsvárt) és egyik unokájával, Soós Csabával Pest megyében – kérve, foglalják össze a személyes emlékeiket, illetve a családban hallottakat, tanácskozás, illetve a mostani tanulmány témájához illeszthetően. Itt fejezem ki köszönetemet a készséges válaszadásukért. A jelzett források alapján építhettem fel a mondandómat.

Előzmények

Venczel József a második világháború alatt és után a Teleki Pál Tudományos Intézet professzoraként, majd tagintézete, az Erdélyi Tudományos Intézet ügyvezető igazgatójaként dolgozott. Oroszlánrészt vállalt a Bolyai Tudományegyetem megszervezésében is, ahol a jogi és közgazdasági karon a statisztika és szociológia tanszéken mint egyetemi tanár oktatott. Mivel Észak-Erdélyt a második bécsi döntés értelmében visszacsatolták Magyarországhoz, azokban az években még nyitott volt az országrész jövőbeni státusa. A szovjet megszállás alatt álló Románia politikusai mindent megtettek, hogy visszaállítsák a trianoni békediktátummal kialakult határokat, az erdélyi magyarság legjobbjai viszont legalább a második bécsi döntéshez közelítő megoldást szerettek volna kieszközölni. E kibékíthetetlen érdekelletét áldozatává lett többek között Venczel József is.

Dr. Petru Groza román miniszterelnök és politikustársai olyan helyzetet kívántak teremteni, amelyben különböző pozíciók ígéreteivel megnyert magyar politikusok „önként és dalolva” maguk nyilatkoznak úgy, mintha a kialakult status quo megfelelné az erdélyi magyarság érdekeinek. A baloldali Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ) 1944-ben felvette a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) nevet, és egyre jobban a Román Kommunista Párt befolyása alá került. A Kurkó Gyárfás elnök és Bányai László főtitkár vezette szervezet 1945 novemberében Marosvásárhelyt tartott ülést. A „százak gyűlése” néven elhíresült eseményen, Bányai – a jelen lévő Groza ösztönzésére – olyan határozati javaslattal élt, miszerint az erdélyi magyarság nevében jelentsék ki, hogy Romániához akar tartozni, mert úgymond a

³ Székely A. B. 2016. 171–172.

román kormány a legnagyobb megértéssel viseltetik a magyar közösséggel szemben. Óriási felháborodás fogadta az indítványt, még a hithű kommunista Kurkó is úgy vélte, hogy ezt így nem lehet megszavazni, mert a székelyek agyonvernék őket... Ennek ellenére a Végrehajtó Bizottság többsége pedig meg is szavazta:

„Tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés, hanem a demokrácia megerősödésének, a nemzeti jogegyenlőség megvalósításának, a határok feloldásának a kérdése. Nem helyeselhető semmiféle 'áttelepítés', amely anyaföldünktől szakítana el. Nem helyeselhető semmiféle olyan törekvés, akár magyar, akár román részről, amely a bécsi döntéshez hasonló módszerrel, a nemzetközi reakció szolgálatában Erdélyből újra háborús tüzfészket teremtene.”⁴

A vélelmezett felháborodás elkerülésére a hatalom ügyelt arra, hogy az állásfoglalás ne kerüljön nyilvánosságra, mindamellett a szavazásban résztvevők sokaknak elmondták. Közülük többen azonnal felkeresték Márton Áron gyulafehérvári püspököt. A hír hallatán a főpap bizalmi embereivel, Szász Pál ügyvéddel, az Erdélyi Magyar Gazdaság Egyesület elnökével és Venczel Józseffel sürgősen megbeszélte a teendőket, nevezetesen egy memorandum összeállítását, amely a következő négy pilléren nyugodjék:

- „1. A MNSZ a Román Kommunista Párt magyar nyelvű fiókszervezete. Minthogy Erdély népének még 5%-a sem kommunista, az MNSZ-nek nincs joga a magyarság nevében nyilatkozni. (...)*
- 2. A két világháború között sokan meggyőződhetek arról, hogy Trianont a vesztes országokkal szembeni elfogultság diktálta, és ezért a döntések nem egy esetben téves megoldásokat eredményeztek. Most alkalom kínálkozik arra, hogy a magyarság rovására elkövetett túlzásokat egy új békeszerződés szövege jóvá tegye. Romániában közel kétmillió magyar él. (...)*
- 3. Az erdélyi magyarságot olyan személy képviselje a béketárgyalásokon, aki független és az erdélyi magyarság szempontjából teljesen megbízható. A legalkalmasabb lenne dr. Teleki Géza egyetemi tanár, aki ismeri Erdélyt és Erdély történetét, nemzeti összetételét.*
- 4. A memorandumot azoknak az erdélyi intézményeknek vezetői írják alá, akiket tagjai szabadon választhatnak vagy a törvény és a tradíciók értelmében állásuknál fogva a magyarság elismert vezetői Erdélyben.”⁵*

Az elhatározást tettek követték. Venczelék kolozsvári lakásán decemberben értekezletet tartottak, majd Búza László, a nemzetközi jog egyetemi tanára megszerkesztette a memorandumot. Venczel az emlékirat mellékleteként – a lehetséges határok bejelölésével – megrajzolta Erdély néprajzi térképét az 1910. évi népszámlálás alapján. A fordításokat és Teleki Géza megbízólevelét Márton Áron és a magyar közösség szabadon választott vallási és gazdasági

⁴ Bányai L. 1949. 97.

⁵ Domokos P. P. 1989. 171–172.

vezetői írták alá. Dr. Nékám Sándor, Magyarország bukaresti nagykövete vállalta a dokumentumok eljuttatását a magyar kormányhoz és a szövetséges hatalmakhoz.

Az áprilisi, következő találkozásukkor Nékám elmondta a püspök atyának, hogy Rákosi – Sztálin negatív hozzáállásának ismeretében – nem vállalta a nyílt konfrontációt. Teleki delegálása helyett Gyöngyösi János külügyminisztert nevezte ki a párizsi béketárgyalásra utazó magyar küldöttség vezetőjéül. Mint várható volt, a román diplomácia irányítója, Gheorghe Tătărescu a Magyar Népi Szövetség határozatával érvelt a még csekély, 4 000 km² mértékű, határ menti magyar igények ellen is. Az 1947 februárjában aláírt békeszerződés értelmében Erdély és más elszakított területek magyar népének a sorsát ismét hosszú időre mások határozták meg, az érintettek vagy hiteles képviselők hozzájárulása nélkül. Az új hatalom – immár birtokon belülré kerülve – kíméletlenül kezdhett hozzá a magyar gazdasági, vallási és oktatási, művelődési intézmények, a civil szféra szétzúzásához, vezető személyiségeinek a meghurcolásához.

Leszámolás

Hasonlóan a térség többi országához, Romániában is a kommunisták jutottak teljhatalomhoz. A nemzetbiztonsági kockázat és az osztályharc köntösébe bújtatva kezdtek hozzá a leszámoláshoz mindazokkal, akik – a korábbi tevékenységük vagy a képességeik alapján – potenciális veszélyt jelenthettek. Az önkényuralom azokat sem kímélte, akik afféle „mórként” már megtették a kötelességüket. Júdáspénzként a Magyar Népi Szövetség kapott 29 parlamenti mandátumot, ám az EMGE-t, a Hangyát megszüntették vagy beolvasztották, ahogy az önálló magyar egyetemet is egyesítették a románnal.

Márton püspök – az esetleges vérontás elkerülése végett – az 1946. évi csíksomlyói pünkösdi búcsún végül is nem olvasta fel a memorandumot, ám leszögezte, hogy „a Hargita fölött fekete fellegek gyülekeznek és megdördült fejünk felett az ég. Ugyanígy Erdély ege fölött is sötét felhők vannak, mert még nem dőlt el a mi hovátartozásunk!” A titkosrendőrség e mondatokat is felhasználta az ellene később indult eljárásokban. 1947-ben – bár a hatóságok megtiltották – diadalkapukkal fogadja misekörútján az egyházmegye népe. 1948-ban minden templomban felolvassák a körlevelét, amelyben tiltakozik az egyházi iskolák államosítása ellen. Az összes római és görögkatolikus püspökkel egyeztetve, az egyházzal összhangban lévő manifesztumot is készített tiltakozásul, amelyet 1948 októberében eljuttatnak a kultuszminisztériumhoz. A kormány még aznap elrendelte a görögkatolikus püspökök letartóztatását.

Venczel Józsefet 1947-ben két hónapra internálták Pitești-be. 1948-ban a román pártokat is feloszlatták, vezetőiket bebörtönözték, a nem kommunista sajtót betiltották, még abban az évben Mihály királyt is lemondatták.

Márton Áront, az általa fogalmazott tanügyi kiáltvány miatt, a központi sajtóban a Vatikán kémjének titulálták. A kultuszminiszter ezek után megpróbálta rávenni a pápa főségére vonatkozó pontok visszavonására, egyben kijelentette, hogy görögkatolikusok nem léteznek a román nemzeti katolikus egyház létrehozásának szándékával. A püspök semmi-

féle változtatáshoz nem járult hozzá. Az 1949. tavaszi béрма körútján a székely legények többkörös gyűrűvel vették körül, mert híre szaladt, hogy az állam parancsot adott ki az elfogására. A júniusi úrnapi búcsúról, Székelyudvarhelyről mezei utakon kellett Gyulafehérvárra menekülnie. Négy nappal később azután megjelent egy ismeretlen gépkocsi a püspöki hivatal előtt, majd miniszterelnöki megbeszélés ürügyén, látszólag Bukarestbe indult a püspökkel és titkárával. Útközben közölte az első ülésen ülő biztonsági főnök, hogy letartóztatták őket. Románia különböző börtöneiben kellett töltenie a következő időszakot. Novemberben a magyar vezetőket: dr. Szászt, Korparichot és Kurkót, 1950 februárjában pedig Lakatost, Venczelt, gr. Teleki Ádámot, Bodor Bertalan bankigazgatót és dr. Pásztai Géza szociáldemokrata ügyvédet is letartóztatták.⁶

Az 1951 júliusára előkészített koncepciók per tárgyalását titkokban folytatták le a bukaresti hadbírószágon. A kilenc említett vádlott együttesen nem több mint fél órát kapott, hogy az összesen egy példányban rendelkezésükre bocsátott vádiratot elolvassák. A fő vád ellenük az volt, hogy Rajk László magyar belügyminiszter, Tito jugoszláv elnök és az amerikai imperialisták segítségével összeesküvést szőttek Románia ellen: meg akarták buktatni a kormányt, vissza kívánták állítani a kapitalista rendszert, és meg akarták akadályozni a második bécsi döntés hatálytalánítását.⁷

A már a vizsgálati fogság idején testileg-lelkileg meggyötört foglyok a vádpontok közül csak a békeszerződés előtt készített memorandum és térkép készítését ismerték el. Mivel akkor még magyar állampolgárként, a határok még el nem dőlt kérdésében, igazságos megoldás érdekében cselekedtek, tagadták a román állam elleni hazaárulás vádját. Az utolsó szó jogán Venczel – Domokos Pál Péter rekonstrukciója szerint – a következőkről szólhatott:

„A kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen voltam a Statisztikai Tanszék professzora és néprajzkutató. Ismerem Észak-Erdély minden megyéjét, a románokat, a magyarokat és a szászokat. Ismerem viseletüket, szokásaikat és számarányukat és ezért szívesen vállaltam egy olyan térkép megrajzolását, amely pontosan kimutatja a románok, magyarok és más nemzetiségűek számarányát, és feltűnteti különböző színekben, hogy az emberek az első látásra is könnyen megérhessék az arányokat. Tudtam, hogy ez a térkép a békeszerződést tárgyaló nagyhatalmak elé kerül és éppen ezért nagyon becsületes és pontos akartam lenni, hogy senki ne legyen képes az ellenkezőjét bizonyítani. A bécsi döntés által megállapított határokat több helyen meg kellett volna változtatni, mert szerintünk nem a vasútvonalak, az országutak, a pillanatnyi gazdasági érdekek a döntők a határok megállapításánál, hanem a lakosság nemzetiségi összetétele. (...) Lehetetlen helyzet az, hogy a gyarmatok felszabadítása után minden száz- és százötvenezres gyarmati népnek joga van országot alapítani, de a kétmilliónyi romániai magyar ne is nyikkanjon (...) Bárhogyan is korrigálják a statisztikákat és a népszámlálásokat, és ezt a tényt nem lehet börtönnel megoldani, csak a tárgyalóasztalnál és kölcsönös áldozatokkal. Előbb vagy utóbb becsületesen osztozkodni kell az arányszámok alapján, hogy végre nyugvópontra jusson ez a sokat vitatott kérdés a két szomszéd nép

⁶ Domokos P. P. 1993. 263–266.

⁷ Domokos P. P. 1989. 183–187.

*megbékélése érdekében (...) itt nem jogról, nem ítélkezéstről van szó, hanem megfélemlítésről. De mi vállaljuk a memorandumért a felelősséget, akármi történjék velünk. A kormánybuktató összeesküvésről nem érdemes beszélni, ez annyira naiv gyermekmese, hogy kár vele foglalkozni.*⁸

A kirakatper előre megírt forgatókönyv szerinti kimenetelét a négy hivatalból kirendelt, szintén megfélemlített ügyvéd, érdemben nem tudta befolyásolni. Másfél hónapnyi procedúra után 1951. augusztus 7-én, a zsilvai börtön egyik szobájában a katonai ügyész és a jegyzőkönyvvezető olvasta fel az ítéletet. Végül Márton Áron katolikus püspökre és hét társára különböző fokú, súlyos büntetéseket szabtak ki. Közülük dr. Venczel Józsefre összeesküvésben való részvétel miatt 5 évi nehéz börtönt és 3 évi jogvesztést, hazaárulásért 12 évi kényszermunkát, valamint további 12 évi kényszermunkát és 3 évi jogvesztést szintén hazaárulásért róttak ki, azon túl vagyonekobjzásra és 3 000 lej perköltség megfizetésére kötelezték. Az elítéltek közül Szász éhen halt a börtönben, Kurkó megtébolyodott, Lakatos, Korparich és Bodor letöltve büntetését, Márton és Teleki rövidítés után távozott. Venczel 11 év után, súlyos betegen szabadult.⁹

Vajmi keveset tudunk Venczel József börtönéveiről, amelyeket Zsilaván, Văcăreștin, Nagyenyeden, Szamosújváron és még talán másutt is töltött. Ennek oka egyrészt az a kötelezvény, amelyet a szabadulásakor aláírtak minden elítélttel, hogy soha, senkinek semmiről nem beszél, amit látott, hallott és vele történt a börtönévei alatt. Amin keresztülmehetett, csak sejteni tudjuk, egy ny. plébános például így emlékezett: „Többször megfordultam nála. Börtönéveiről nem panaszkodott. Arról más forrásból értesültünk. Egyszer említette, hogy 72 órán keresztül tartott az egyik kihallgatása, váltott kihallgató személyzettel. A vallatás, bántalmazás nélkül is pokoli volt.”¹⁰ Katona Ádám székelyudvarhelyi közírónak sem közölt részleteket a börtönviszonyokról, ahogyan más sorstársai sem. Két keserű megjegyzését azonban évtizedek múltán sem feledte.

„Az első: bizony a bebörtönzöttek közül nem mindenki vállalta a mártírsorsot. Rengeteg a kollaboráns, sokukat sikerült a hatalomnak megtörnie, besúgóvá aljasítania már a tárgyalás előtti kínzások során vagy pedig a börtönben, s talán még többüket a kiszabadulásukat követően, amikor rendszeresen citálták őket a szekuritátéra (...) Venczel József azonban csak az igazat vallotta, s még a kommunista rabtársain is segített, amiben s ahogyan lehetett.”¹¹

Nagy Benedek, a bukaresti parlament rendszerváltozás utáni képviselője 1957-ben a börtöntársra volt Szamosújvárt. Emlékezete szerint Venczel egyetemi szintű előadásokat tartott a fogva tartása alatt többek között a falukutatásról, az egyháztörténetről és a székelyek eredetéről. A diktatúra még hosszan tartó uralmát és a már csak részben magyar kolozsvári egye-

⁸ Domokos P. P. 1989. 193.

⁹ Domokos P. P. 1989. 187–198.

¹⁰ Jakab L. 1993. 3.

¹¹ Katona Á. 1993. 9–11.

tem teljes megszüntetését valószínűsítette, ugyanakkor szorgalmazta a párbeszédet román értelmiségiekkel.¹²

Hogyan élte meg a család a börtönéveket s az azokat követő időszakot?

Dr. Venczel József és felesége, dr. Boga Éva Mária közös életének az első időszakát így idézi fel legkisebb leányuk, Kriszta:

*„Visszaemlékezni nehéz, főleg akkor, amikor soha senki semmiről sem beszélt, és megtanultunk hallgatni. Ha átgondolom a szüleim életét: 1939-ben házasodtak össze, egy 10 évnél továbbra nyúló gyönyörű barátság és nagy szerelem után, amikor már mindketten fel voltak készülve az igazi intellektüel életre, a közösségnek elkötelezve. Vagyis a komoly általános műveltség elsajátítása után, irodalmi felkészültség, zenei kultúra, nyelvek stb. birtokában, a jogi egyetemet elvégezve, mindketten doktorátussal a tarso-lyukban. Közös, szigorú, katolikus etika volt a házasságuk támasza (...) Apám 17 éves korától tevékenyen részt vett mindenütt, ahol a közösséget szolgálhatta. Anyám barátságuk és házasságuk alatt – ami megcsorbult a közel 12 éves raboskodás és apám korai (59 évesen) elhalálása által – szívvel-lélekkel mellette állt. Az első 10 év aktív, szép, felfelé ívelő, fiatal évek 26 éves koruktól 36 éves korukig, illetve 1939-től. Apám egyetemi tanár lesz, részt vesz mindenben, ahol szükség van a tudására, tisztánlátására, demokratikus, nagyon szigorú etikai véleményére. Anyám mindenben támogatja, fel-
néz rá és elvállalja apám buzdítására, hogy hat év alatt négy gyermeket szüljön.”¹³*

Az 1940-ben született Éva (Fikker Leventéné, Venczel Éva Mária) volt az első a gyermekek sorában, őt követte 1942-ben Hajna (Soós Lászlóné, Venczel Hajna Mária), majd az 1945-ös születésű József (Joseph Wenczel), végül pedig az imént idézett Kriszta (Benguş Florentinné, Venczel Krisztina Mária) 1946-ban. Mind a négyen élnek, valamennyiükkel volt szerencsém találkozni az elmúlt évtizedekben: Éva és Hajna Kolozsváron lakik, József Németországban, Kriszta pedig Foksányban.

Kriszta még nem élt, de hallotta, hogy az első években a Petőfi utcai – a Házsongárdi temető utcája –, most is nagyon szép, modern épület egy emeletét lakták, összkomfortban édesanyja szüleivel, akik a segítségére voltak a kisgyerekek gondozásában. A családnak a háború alatt egy ideig a Kolozsvártól 25 km-re lévő Mákófalvára kellett költöznie. Hajna fia, Csaba leírásában ott szerény körülmények között éltek, viszont mindenképp figyeltek a gyerekek megfelelő nevelésére.¹⁴

¹² Elhangzott a tudós 80. születésnapjára rendezett tudományos emlékülésen, Csíkszeredán, 1993. november 6-án, a helyszíni személyes feljegyzésem alapján.

¹³ Cristina Benguş elektronikus levele a szerzőnek 2021. március 30-án.

¹⁴ Soós Csaba levele a szerzőnek 2021. április 2-án.

Venczel első internálása és a koncepciók per közötti időszakban el kellett hagyniuk a Petőfi utcai lakást, ahová 1949-ben, amikor kilakoltatták őket, „beköltözött a majorságokkal együtt, egy másképp nagyon jóra való elvtárs. A Jóisten azt adta, hogy az ismert szemorvosnő, Fugulyán Katus néninek, legyen a Dónát úton egy víz és gáz nélküli, nyári üdülőháza a Kolozsvár szélén levő gyönyörű negyedben. A doktornő felajánlotta havi potom béréért. Igazi mennyország volt a nagy udvar, sok gyümölcsfa, jó levegő nekünk, a gyerekeknek. Én még emlékszem Apára ebben a lakásban, kedvesnek és szigorúnak” – emlékezett vissza Kriszta lányuk.

Hihetetlen nehézségek, generációkon átívelő diszkriminációk sújtották a Venczel-családot ezután. 1950 februárjában tartóztatták le a professzort, aki akkor már másfél éve az Erdélyi Múzeum-egyesület főlevéltárosa és tudományos kutatója volt a Farkas utcai Nemesházban, Jakó Zsigmond mellett.

„A feleségét is többször elhurcolták gyermekei mellől a pribékek, többnyire éjjel. 1950-ben egy teljes hónapig fogva tartották; az év tavaszán, a per előtt néhány hónappal szembesítették is – kommunista módra –, hogy még pillantást se válthassanak, fekete szemüveget kényszerítettek Éva asszonyra, úgy vezetve a vallatott férje elé. Akitől másokat terhelő vallomást akartak kicsikarni.”¹⁵

Erős lélek lévén mindkettő, nem sikerült megtörni őket. Az unoka börtönöveket összegző leveléből idézve:

„a család alapvetően külső segítségre volt hagyatva – szomszédok és jó barátok úgy-mond kölcsön könyveket és dolgokat hoztak vissza, amikben pénz vagy étel volt. A ház előtt álló fekete autót próbálták így megtéveszteni. Legfőképp abban az időben, amikor mind nagytatám, mind nagymamám be volt zárva, és ugye a négy gyerek a rokkant dédmamámra voltak hagyatva, illetve a szomszédok és jó barátok (orvosok, gyógyszerészek, apácák) segítségével.”

Az apácák közül különösen a „szürke nővérek” (a Szociális Testvérek Társaságának tagjai), akikkel a házaspárnak korábban is voltak egyházi kapcsolatai a püspök úr környezetében. És szabadulása után Márton Áron is a maga módján igyekezett támogatni a még börtönben lévő közeli munkatársa családját. A katolikus egyház mellett nagyon sok régi református barát sem hagyta cserben őket: Dr. Tonk Emil gyermekgyógyász főorvos, presbiter, dr. Juhász István, a teológia rektora, Nagy Géza teológiai tanár, aki a gyermekeket felkészítette iskolai felvételire. Mindenki ismerte a helyzetüket, szeretették és tisztelték a feleséget, a nagymamát, akik az apa távollétében nevelték a gyermekeket.

A jogi végzettségű, törekeny, kistermetű Venczel Józsefné – bár a négy gyermeke bőségesen adott neki tennivalót – nem tétlenkedett, tette mindazt, amit ilyen, embert próbáló helyzetben tennie kellett. Ismét a legkisebb lányát idézem:

¹⁵ Katona Á. 1993. 11.

„egyik éjjel elvitték Apát. Anyám nem esett kétségbe. Nem emlékszem sírásra, csak az állandó gondra, hogy legyen mit enni adni, ennyi embernek. Egy ideig, nagyanyám nyugdíjából éltünk, amíg – a szép, mindig nagyon jó ízlésű, szépen öltözködő – anyám bakancsot vett a lábára és keresett valami megfelelő munkát. Testvérének, aki első csellista volt a Magyar Operában, sikerült hoznia kottázni valót – mire lett jó anyám nagyon jó kéz ügyessége és zenei tudása – és végül egy harisnyagyárban talált munkát. A gépből kivett, cérnarhisnyákat a végén be kellett szemeznie kézzel. Később hazahozta a munkát és otthon mindenki szemezt: a kolozsvári nanó, anyám, Éva és Hajna, s mikor már nagyobbacska lettem, én is.

A nagylányok már elemi iskolások, persze a központi, rangos Mariánum után, a közeli levő helyi iskolában. Otthon az élet nagyon szigorú volt: iskola, tanulás, mindenkinek megvolt a fiókja, szekrénye, alvóhelye, a szennyes ruha helye. Tudtuk, hogy nem mehetünk iskolába mosdás nélkül, a cipőnk mindig tiszta kell legyen, ha valami elszakadt, rögtön mentiünk nanóhoz, hogy varrja meg, mert nem szégyen a foltozott ruha, csak a mocskos és a lyuk. Nálunk mindig rend volt, anélkül, hogy ezért baj lett volna. A hangulatban volt egy általános nyomás, amit anélkül, hogy mondták volna, éreztünk és mindent megtettünk, hogy anyámnak örömet szerezzünk.”

ÉDES GYERMEKEIM, – NEM TUDTAM SZEMÉLYESEN
JÖNNI, DE MAJD JÖVŐRE USBÓL ELJÖVÖK. HOGY ÁDIDIG
SE FELEJTSETEK EL, – LÁJÁTEK: MEGEMLEKFELEM
RÓLÁTEK S MINDÉGYZTEKNEK ÜZENEK IS VALAMIT.

ÖRÖMMEL LÁTOM CSEPERKE MILYEN SZOR-
GALMASAN TANUL, DE ÖRÜLNÉK, HA NEM LENNE
OLYAN TÖRLEMELLEN A TESTVÉRKÉVEL ÉS
SÍVISEN SEGITENE ÉDESANYJÁNAK IS, HISZEN MÁR
NAGY LEÁNYKA →

HAJNIKÁM NYÁFOGÁSBÓT
ÁLLANDÓAN #ALLOM FELHÁLLSOK AZ ÉSBE. S MEG
MINDIG SZERETED TESTVÉRKÉDET BOGSANTANI. ÚGY-E
JÖVŐRE NEM LESZ RÁD TANASZOM –

TAMÁSKÁM, MILYEN JO, HOGY TE IS ITT VAGY
S MEG IS DICSÉREK A SEB SÉR VÉRSÉRT.
AMIT OLYAN JÓL MEGTANULTÁL ÉS AMIKRE MOST
MEGTANITOD A VENCZEL-GYERMEKEKET IS. DE AZTAN
EL NE RONTSD A JO HÍREDET MERT AKKOR JÖVŐBEN
NEM DICSÉREK LESZ, #ANEM MEG A VIRGÁCNÁL IS
RÖVIDREBB! →

JÓZSIKÁM, TE IS MÁR JÓV VER-
SÉKÉRT TUDS: BŐRSEKÉIS VAGYOK RÁD, DE ARRÁ LÉREK,
NE VERSEKÉREK NE NYÁJÁL MINDENBE DELE ÉS SZÉP
ÖSENDESEN BESZÉLJ →

KRISZTA
GYÖRGYIKE

JO KIS LEÁNYKÁK: CSAK AKKOR VAGYOK SZÓRÓR, MIKOR
NEM CSINÁLTÁK AZT, AMIT A #ÉDESANYJUK MEND ÉS
NEM ENGEDELMÉSKEDEK. SZERESÉTEK NAGYON A
TI SZÜLEITEKET ÉS NAGYSZÜLEITEKET, MERT HANEM
ÉN SEM SZERETLEK TITEKET → #ORDITS!

HA JÖVŐRE MEG JOBBAK LESZTEK S NEM
LEVE OLYAN #PRÓCÁSÁS – MEG TÖBB MINDENT
LÁPTOK. ÁDIDIG IS SZERETTEL VAGYOK
MINDÉGYZTEKNEK

MIKULÁS BACSIZA

VENCZEL ÉS BOGA
GYERMEKEK

PETŐFI UTCA 3

Venczel József levele
a börtönből a gyermekeknek

A pitești-i internálótáborba még tudtak néha csomagot küldeni, ám a hosszan tartó börtönévek alatt mindössze kétszer sikerült nyílt képeslapot váltaniuk egymással. A család alapvetően a börtönökből kikerülő embereken keresztül, illetve egy jogász barát rendszeres látogatásai révén tudott információkhoz jutni. Szívszorító az unoka által rendelkezésemre bocsátott, börtönből kijuttatott levél, amiben valamelyik karácsonykor próbált Venczel József a gyerekeknek üzeni, kedves, irányító és nevelő szavakkal, mintha múlt távollétről lenne csupán szó:

Nemcsak a feleség, hanem minden gyermek életére, sorsára rányomta bélyegét a családfő politikai elítélt volta. Kriszta emlékezését folytatom:

„Nagyon jól tanultam, mert ez volt a feladatam, ez által én is már elsős koromtól segítettem egy butácska szomszéd kislánynak tanulni s ők, a szülők (jómódú, nagyon jóérezésű emberek) segítettek nekünk. A fő gondom, kiskorom óta az volt, hol segíthetek: szívesen mentem kölcsönkérni, vásárolni stb. A nagylányok: Éva és Hajna segítettek a házimunkában. Éva volt a mama jobb keze, nagyon-nagyon jó tanuló, sok tanítványnyal, Hajna művészlélek, ő a takarításban jeleskedett. Jóska igazi fiúcska volt, bár egy évvel nagyobb nálam, de én, mint kicsi öreg, állandóan vigyáztam rá, az egész negyed gyerekeit ismertem és mindig a sarkában jártam, nagyon szerettem. És ment az élet előre, előttünk mama, nagyanyám, soha semmiről nem beszélt, este imádkoztunk apáért, hisz tudtuk, hogy létezik (...)

A nehéz periódus akkor kezdődött, amikor, az '50-es évek vége fele, Éva, a legokosabb, legtehetségesebb közülünk, tiszta 10-es, egyetemi professzorokkal letett érettségi után nem jelentkezhett sehova egyetemre. Mikor mama elment a párthoz, azt mondták, az országnak jó varrónőkre is van szüksége. Rögtön elment dolgozni, minden tanfolyamot elsőnek elvégzett és a végén mint könyvelő dolgozott egész életében. Asztronómián való továbbtanulásról álmódott, nagyon jó számtanista volt. Hajna csak a képzőiskola román szakára került be, végül mint rajztanárnő tanított. Később tervező rajzosként folytatta, de utálta a munkáját, mindig ruhaszövet tervezést álmódott magának. Jóska '58-ban felvételizett a gimnáziumba, fel is vették a rangos, Király utcai hármás líceumba. Pár hónap múlva az igazgató felhívta mamát, hogy a pártnál feljelentették: Jóska politikai elítélt fia, ezért kitétték. Ahhoz, hogy esti líceumba mehessen, dolgoznia kellett, így 15 évesen egészségügyi szerelő munkát végzett, míg apa hazajött. Én épp ezekben az években végeztem a legjobbként az elemi iskolát, két év alatt hét-szer (!) felvételiztem a Kolozsvár szélén levő negyedek iskoláiba, addig, amíg mama nem találkozott azzal az igazgatóval, akinél végzett Éva, és aki kényszerítve volt, hogy Jóskát kidobja. Azt mondta, hozza Krisztát is hozzám, és felvett. Székely Ferencnek hívták.”

A vő elmondásában

„a kényszerű távollétét így magyarázták a gyermekeknek a családban: »Apa majd hazajön. El kellett mennie valahová.« Több szó nem esett erről, a kicsik nem tehettek mást, mint megszokták a helyzetet. Később, amikor cseperedtek, kicsit többet mondott

Mama nekik: »Apa börtönben van, nem érdemelte meg. Ne beszéljete senkinek róla, jó ember volt.« Egyszóval azok az esztendők tabutémának számítottak.»¹⁶

Az unokának meséltek még a bebörtönzés előtt és után tartott házkutatásokról és az utána való rendrakásokról, illetve arról, hogy Nanó (Venczel József anyósa) hogyan találta ki, hogy a vastag falu ház belső ajtófélfáiba miként lehet a ritka könyveket és az elítélt nagytata kéziratait beépíteni, a mentés szándékával. Krisztina azt is felidézte, hogy

„anyámat akkor láttam sírni és az apa képét kirakni, amikor megkapta az apa jegygyűrűjét és úgy gondolhatta, hogy meghalt, aztán megtudta, hogy mégis él. Az évek teltek, szorongásban, tanulásban, vidámság nélkül, de anyám mindig vigyázott, hogy az ünnepeket érezzük. Volt angyaljárás, tojásfestés, kalácssütés, mindig kaptunk segítséget ünnepekkor is.”

A szabadulás utáni hazajövetel nem kevésbé volt drámai, mint a távol töltött időszak.

„Amikor hazament a Donát úti házba, (Hajna) 11 év után nem ismerte meg és rázárta az ajtót, bekiabálva a házba nagymamámért, hogy egy ismeretlen ember van az ajtóban... nagytatám, kopaszra vágott, gyomorbetegségétől felpuffadt arccal állt ott és kérte szépen, hogy engedjék be, mert hazajött” – írta le nekem az unoka, Csaba a pillanatot.

Kriszta így idézte fel:

„1961. január 11-én este megjött apa. Vékony, beesett arcú, de szép; rongyos ruhában, mint egy koldus. Hajna és mama volt otthon. Mikor én, 15 éves lány beléptem, elém jött és kérdezte, hogy Cseperke vagyok-e? (Éva beceneve ez volt.) Én '61 januárjában két évig otthon ültem, mert nem vettek fel a líceumba. Föztem, varrtam, tanítványaim voltak, megismételtem a hetedik osztályt románul, hogy tanuljam a nyelvet és utána próbáljak felvételizni, de román iskolába sem vettek fel. Apa a kiszabadulás után nagyon le volt fogyva, a fogai tönkrementek, de lassan-lassan felépült, szellemileg teljesen normális volt. Kért, hogy ne kérdezzük. A börtönben a legfontosabb dolog az volt, hogy az otthoni dolgokról ne gondolkozzanak. Nagyon sok, nagy tudású emberrel zárták össze, mindenkitől tanult valamit, nyelveket, matematikát, filozófiát, regényeket mondtak részletekben, a papok miséztek. Nagy elismeréssel beszélt Nicolae Balota román irodalmárról, a Boila testvérekről – görögkatolikus pap és orvosnövendék –, aki utóbb velem végezte el a kiszabadulása után az orvosi egyetemet.”

Venczel József, mint egykori elítélt, még nyolc évig a tudásához méltatlan kottamásolói és kerámiafestői, monoton munkavégzésre kényszerült, nagyjából a kolozsvári filharmóniánál, illetve a népművészeti szövetkezetnél. Ismét a legkisebb lányának adom át a szót:

¹⁶ Fikker Levente telefonon elmondott emlékezése 2021. március 28-án.

„Hazajövetele után, addig, amíg sikerült valami intellektüel munkát végeznie, minket: Jóskát, Hajnát és engem tanított és segített a tanulásban, mintha be akarta volna pótolni mindazt, amit nem tudott megadni nekünk. Mindent megtett, hogy Jóska jól érettségizzen le és belátta, hogy nagyon jó a kezűgyessége, okos, de nem intellektüel pályára való. A Technofrig hároméves műszaki iskoláját tartotta a legmegfelelőbbnek. Jóskának is bevált, nagyon jó technikus volt, de érezte, hogy jobb lett volna az életében a mérnöki diploma!

Én, hál' Istennek, akkor végeztem a líceumot, amikor 1965-ben a légkör megváltozott, felvételiztem az orvosira. Apa minden vizgámon ott volt, statisztikai kimutatásokat csinált az esélyeimről és be is jutottam. Nagyon élvezte az én orvosi tanulmányaimat, állandóan kikereste az anatómiai elnevezések etimológiáját, a görög, latin szótárt böngészte, s alig várta, hogy tanuljak a DNA-ról (deoxiribonukleinsav), a genetika és bármi érdekelte, ami új, és amiről ő még nem hallott.”

A vő, Levente szerint mindent, amihez Venczel József hozzáfogott, nagy műgonddal, igényességgel végzett. Így a börtönben kitanult asztalosmesterséget a szabadulása után is hasznosítva, számtalan bútort jött ki a keze alól a család számára, máig megvannak. Mindig csak adni akart, sohasem kapni...

A nemzedékeken átnyúló, etnikai és osztályalapú diszkrimináció tehát egyaránt sújtotta az ártatlanul elítélt Venczel Józsefet, a feleségét, aki sohasem végezhetett a jogi doktorátusának megfelelő szakmunkát, négy gyermekét, akik közül csak Kriszta, a legkisebb érhetett el magas szintű, értelmiségi státust – igaz többségi, idegen nyelvi környezetben –, József pedig emigrációra kényszerült. Elmondhatjuk, hogy a Venczel-család – sok más kelet-közép-európai sorstársukhoz hasonlóan – a kommunizmus áldozata volt.

Epilógus

Mindezeket elviselni csak különleges jellemzősággal, értékrenddel lehetett. Venczelt az önfegyelem, átgondoltság jellemezte. Műveiben és emberi kapcsolataiban, kommunikációjában is mások megértésére, ön- és emberismeretre buzdított. Környezete szerint soha, senkiről nem mondott rosszat. A család volt az élete középpontjában, amellett felhívta a figyelmüket a barátokra való odafigyelésre, a kapcsolatok ápolására. Katona Ádám utalt rá, a beszélgetéseik során szóba került, hogy a börtönben töltött „tucatnyi esztendeje visszahozhatatlanul elveszett. Annyi idő alatt rengeteget lehetett volna tenni, dolgozni. – Mindezt tárgyilagosan közölte, a legcsekélyebb indulat vagy önsajnálát nélkül. Senki sem sejtette, hogy a 'pótlásra' akkor már csak egy-két esztendeje maradt az életből...”¹⁷

Venczel József az életében sohasem kérte a rehabilitálását és meghagyta családjának, hogy utóbb ők se kezdeményezzenek ilyet. Az indítéka az lehetett, hogy amikor kikérik

¹⁷ Katona Á. 1993. 10.

a peranyagot, nehogy a dossziében esetlegesen olvasható nevek felkavarják a családtagok lelkivilágát.

Négy gyermekének édesanyja utal a közös életük egészére érvényes, a túlélést elősegítő, mély hitükre is: „Minden napot áldott szentmisével kezdtünk, ez adta talán az erőt ahhoz, hogy tudja is teljesíteni azokat a feladatokat, amiket magára vállalt (...) A keresztény erkölcsi alap, az abszolút lelkiismeretes munka minden anyagi érdek nélkül, ez jellemzi őt.”¹⁸ Azon újságírói kérdésre, mi adott erőt átélni azokat a nehéz éveket, Éva asszony szintén ezt válaszolta:

„A feltétlen hitem. Sose tértem nyugovóra azzal a gondolattal, hogy ő nem térhet vissza. Pedig sose látogathattam meg a 11 év alatt, és amikor hírt kaptam tőle, az már olyan későn érkezett hozzám, hogy nem lehettem biztos abban, hogy a jelen pillanatban él-e. Mindig megelégedtem azzal a szerény életlehetőséggel, amit ezekben a nehéz időkben a jó Isten juttatott nekünk. Egy tányér leves, tíz deka felvágott öt személynek, amit beosztottunk, és elég volt.”¹⁹

A szerény, sőt szegény életvitel példája, hogy bizony függönyből, asztalterítőből kellett ruhát varrni némelykor a leányoknak, a naponta megélt hátrányos megkülönböztetésé pedig az, amikor Hajnát, középső leányukat kiállították az iskolai uzsonnasorból, mondván, hogy a lekváros kenyér neki nem jár...

Legidősebb vejük, a most 85 éves Fikker Levente elmondta:

„a vasárnapi ebédek előtt közösen elmentünk a templomba, amikor a gyermekkori emlékeim elevenedtek meg. A misék, a prédikációk nagyon hatottak rám, én abban a családban mélyíthettem el a hitemet. Venczel József szent ember volt, mindig másokat helyezett az előtérbe, nem önmagát. Papához a lakásukra járt gyóntatni rendszeresen egy pap. A rabságból előbb szabadult Márton Áron püspök igyekezett segíteni a családot. Egyszer hivatott a rezidenciájára, emlékszem, beszélgetés közben a szájára tette a mutatóujját – nyilván tudván, hogy lehallgatják –, szóba ne hozzuk a börtönéveket, egy bíráló szót ne mondjunk semmiről. »Szerencsés ember vagy, hogy ilyen apósod van« – mondta. Amikor lekísért, tíz liter misebort küldött a sógornóm, Hajna esküvőjére, ami a közeljövőben zajlott Radnóton.”

Bár hite és családja mellett a magyarsága volt számára a legfontosabb, emberi nagyságát jól példázza, amikor a leánya megmondta neki, hogy egy román kollégájához szeretne férjhez menni, azt válaszolta, hogy ha tudja benne tisztelni, hogy román, s ő tudja tisztelni Krisztában, hogy magyar, nagyon sikerült gyermekeik lesznek...

Élete utolsó három évében megadatott neki, hogy végre szakmába vágó munkát végezhesen. 1969-ben Ion Aluaș professzor visszahívta a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Filozófia és Szociológia Karára, hogy a magyar és román lakta Kolozs megyei község, Csákgorbó

¹⁸ Zsoldos E. 1992. 76.

¹⁹ Takács É. 1993. 3.

falukutatási anyagát rendszerezze és szervezze meg a további terepmunkát. 1971 őszén gyomorrákkal kellett megműteni, ezért februárban nyugállományba helyezték. Halála előtti utolsó nagyszabású munkájaként kidolgozta a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztési módszerét és összeállította a repertóriumot: az abba bekerülő címszavak jegyzékét. Mondhatni, élete utolsó napjáig, teljes szellemi frissességben dolgozott. 1972. március 16-án szólította magához a Teremtő Kolozsvárt.

Venczel József 1969-ben az egyetemi íróasztalánál.²⁰

A korábban jelzett szoros kapcsolat után talán nem meglepő, hogy két nap múlva nem kisebb egyházi főméltóság, mint Márton Áron püspök vezette a gyászszertartást a Házsongárdi temetőben. Búcsúbeszédének mondatai mintegy összegzik azt a szenvedéstörténetet, amit e tanulmányban igyekeztem megvilágítani:

„Köszönjük munkádat és életed példáját. Nem hagysz magad után egetverő alkotásokat, de életed példája olyan eget-bíró tett, mely előtt tisztelettel kell megállni és meghajolni. Hiábavaló igyekezet lenne megkísérelni, hogy szavakkal kifejezzük a szenvedést, mely neked osztályrészüll jutott. Utolsó találkozásaink óta gyakran gondoltam utolsó, legnagyobb megpróbáltatásodra. Tudtad, mi vár Reád. A minden áron segíteni akaró orvosi beavatkozás, Édesanyád és hűséges élettársad szerető gondozása, gyermekeid imája, a jóbarátok bátorító látogatása ellenére tudtad, hogy feltartóztatlanul köze-

²⁰ A családi fotókat Fikker Levente ajándékozta szkennelésre a Sapientia Erdélyi Tudományegyetem Csíkszeredai Kara Szociológia Tanszékének. Köszönet érte Leventének és dr. Telegdy Balázs kancellár úrnak.

ledsz a végzetes tárna felé, aminek halál a neve (...) Az emberi lét legkihívóbb botrányköve és legáthatolhatatlanabb titka: a szenvedés. S a te hited ezen az irgalmatlan sziklán sem tört meg. Még szorosabban karoltad át a keresztet, az Istent, Aki keresztre feszítette magát, hogy a hit erejével segítsen elviselni az elviselhetetlent. Hitted, hogy Ő az élet, s hogy a kihunyó életek az Ő öléből új, el nem múló életre kelnek... Hisszük, hogy ez az Isten Magához vont Téged, s arra kérünk, imádkozzál azokért, akiket itt hagyta! Szerettedért, hogy az árvaság elviseléséhez erőt nyerjenek; és érettünk, akik ugyanazon sír felé botorkálunk, hogy megkapjuk a mindvégig való kitartás kegyelmét, a Te győzedelmes hitedet.”²¹

Hivatkozott irodalom

Bányai László

1949 *Jegyzetek a romániai magyarság útjáról*. Állami Könyvkiadó, Bukarest.

Domokos Pál Péter

1989 *Rendületlenül...* Eötvös Kiadó – Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest.

1993 A Márton Áron, Venczel József és társaik ellen indított koncepciók per előzménye, lefolytatása és ítélete. In Venczel József: *A falumunka útján*. (Az Orbán Balázs Közművelődési Egyesület kiskönyvtára, I.) Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely – Budapest.

Jakab László

1993 80 éve született Venczel József. *Hargita Népe* V. (217) 3.

Katona Ádám

1993 Tisztelgés egy torzóban maradt életmű előtt. In Venczel József: *A falumunka útján*. (Az Orbán Balázs Közművelődési Egyesület kiskönyvtára, I.) Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely – Budapest, 9–11.

Márton Áron

1993 A Venczel József temetésén mondott beszéd. In Székely András Bertalan (szerk.): *A falumunka útján*. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület – Magyar Művelődési Intézet – Magyar Népfőiskolai Társaság, Székelyudvarhely – Budapest, 285.

²¹ Márton Á. 1993. 285.

Székely András Bertalan

- 1988 Venczel József és a magyar–román társadalomtudományi kapcsolatok. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 323–329.
- 1996 Venczel József és a magyar–román társadalomtudományi kapcsolatok. In Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 101–105.
- 2001 Venczel József és az erdélyi magyar gazdaságtudomány. In Somai József (fel. szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX–XX. század)*. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 245–255.
- 2002 Venczel József és az erdélyi magyar gazdaságtudomány. In Gazdag Ferenc (szerk.): *Ki őrzi az őrzöket? Jóó Rudolf emlékére*. Külügyminisztérium – MágúStúdió, Budapest, 193–203.
- 2016 Venczel József erdélyi társadalomkutató munkássága. In Poprády Géza (szerk.): *Magyar örökség*. (Laudációk könyve, IV.) Magyar Örökség és Európa Egyesület, Budapest, 171–172.
- 2018 Elmélet és gyakorlat összhangja Venczel József életművében. In Telegdy Balázs (szerk.): *Száz éve született Venczel József*. T3 Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Sepsiszentgyörgy – Kolozsvár, 9–16.
- 2021 Szenvedéstörténet. Az erdélyi magyarságtudomány megalapítója, Venczel József meghurcolásáról és viszontagságos életéről. *Székelyföld XXV. (9)* 116–138. Online: <https://szekelyfoldfolyoirat.ro/kodoszlas/szekely-andras-bertalan-szenvedestortenet-.html>

Takács Éva

- 1993 Sose látogathattam meg a tizenegy év alatt. Venczel Éva vallomása. *Hargita Népe V.* (217) 3.

Székely András Bertalan (szerk.)

- 1988 Venczel József: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- 1993a Venczel József: *Misztérium-játék*. Heves Város Önkormányzata, Heves.
- 1993b Venczel József: *A falumunka útján*. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület – Magyar Művelődési Intézet – Magyar Népfőiskolai Társaság, Székelyudvarhely – Budapest.
- 2008 Venczel József: *A falumunka útján*. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely – Budapest (az 1993-as kötet bővített kiadása).

Zsoldos Emese

- 1992 Egy élet nyomában. In Lázár Irén (szerk.): *A megmaradás évkönyve. A kolozsvári Báthory István alapította 413 éves líceum kiadványa*. Kn., Kolozsvár, 76.

Bereczky Ildikó

A harkányi református parókia a délszláv háború kezdetén

Előjáróban

Ha valaki ma ellátogat a déli határnál fekvő településekre, Siklósra, Drávaszabolcsra vagy Harkányba, tapasztalhatja, hogy az üzletek, vendéglátóhelyek tulajdonosai, bérlői, alkalmazottai, piaci standok árusai között sok a horvát, bosnyák, szerb, albán (siptár). De többen telepedtek le itt vajdasági és dél-baranyai magyarok is. (Az 1999-ben várossá lett Harkány lakossága 1991-ben kb. 3400 fő, 2021-ben 5000 fő.) A létszámnövekedés nagy részben az 1991–98 között lezajlott délszláv háborúnak köszönhető.

A konferencián tartott előadás elbeszélte történelem (oral history) formájában számolt be arról, hogy mi volt egy határ menti fürdőhely református közösségének válasza az 1991-ben kezdődött délszláv háború kihívásaira, mit éltek át a gyülekezet tagjai a háború miatt Harkányban rekedt nyaralókkal, és a szörnyű borzalmakat is megélt menekült családokkal együtt. Bepillanthattunk abba is, milyen segítséget adhattak a rászorulóknak a gyülekezet, magánszemélyek, és a munkájukat még alig elkezdett akkori önkormányzatok és a kormányzat. A szerző – a szóban forgó időben Harkány református lelkésze – a történelmi események rövid felelevenítése mellett személyes visszaemlékezéseit osztja meg.

Az előadás képei közül itt kevesebbet szerepeltethetünk, viszont a történelmi események vázlatos ismertetésére, dokumentumok bemutatására több hely jut.

Kétségek közt – Háború a szomszédban 1991–92

1991 júniusában már érezhető volt a feszültség a jugoszláv határ mentén. A Harkányban ekkor nagy számban nyaraló jugoszláviai magyarokkal, horvátokkal, szerbekkel és egyéb nemzetiségűkkel együtt azonban még nem gondoltunk háborúra. Az első rossz érzésem akkor támadt, amikor *Június 21-én* a rádió híreit hallgattam; James Baker amerikai külügyminiszter Belgrádban kijelentette, hogy az Egyesült Államok a föderáció „területi integritását és egységének megőrzését támogatja.”¹ Hozzátette, hogy az Egyesült Államok nem ismerné el Szlovénia és Horvátország önálló államiságát, mert az veszélyeztetné a térség stabilitását. Minden „egyoldalú elszakadás jogellenes és politikai értelemben illegitim... A

¹ Juhász J. – Márkus L. – Tálás P. – Valki L. 2003. 31.

nemzetközi közösség nem nyújt segítséget azoknak, akik egyoldalú lépéssel szétszakítják az országot.”²

Június 26-án Szlovénia és Horvátország kikiáltotta függetlenségét. A szlovén kormány a függetlenség kikiáltása után azonnal átvette a jugoszláv szövetségi hatóságoktól a határelőőrzést, és megkezdte a szlovén–horvát államhatár felállítását. A szövetségi kormány még aznap határozatot hozott a határok központi ellenőrzéséről.³

A hamu alatt parázsló nemzeti és vallási ellentétek akkor még nem gyúltak lángra, a fürdővárosban mindenki próbálta élvezni a nyarat, a gyógyvizet, a jó ételeket. Hosszú távú következményekkel senki nem számolt. Az embereknek egymással – a várakozás feszültségén túl – nem volt különösebb bajuk, kis csoportokban tárgyalták az eseményeket, figyelték a híradásokat. Ugyanakkor aggodás és várakozás közepette teltek a napok. Égtek a telefonok; mi van otthon, mi következik, meddig tart, mit tegyünk, menjünk haza, amíg lehet vagy maradjunk, az otthoniak jönnek vagy maradnak?

Június 27-én a Jugoszláv Néphadsereg (JNA, Jugoszlovenszkaja Narodnaja Armija, amely főleg szerbekből állt) és a Belügyminisztérium egységei támadást indítottak a külső határelőőrzés visszavételéért és a Horvátország felőli határőrposztok felszámolásáért.⁴

A délszláv válság kilencvenes évek végéig elhúzódó háborújának első tíz napja hamar lepergett. A szlovének kisebb harcok árán kivívták függetlenségüket.

Június 28-án az Európai Közösség vezetői tárgyalásokat kezdtek a szembenálló felekkel (Washington elengedte a gyeplőt, Moszkvát csak tájékoztatták), és felszabadultan nyilatkoztak:

„Ha Európa fogalma egyáltalán jelent valamit, akkor a jugoszláviai polgárháborút meg kell állítani. Nem szabad eltűnni, hogy Kelet-Európában 18 hónappal a kommunizmus bukása után két köztársaságot, szabadon választott kormányával együtt, egy kommunisták vezette hadsereg lerohanjon.”⁵

Július 7-én megszületett a fegyverszüneti egyezmény, *8-án* életbe lépett a tűzszünet, amely nemcsak a szlovéniai harcoknak vetett véget, de előírta Jugoszlávia jövőjének tárgyalásos rendezését is.

Azt hittük itt a vége, majd a horvátok és szerbek is rendezik az EK segítségével soraiikat, s mire vége a nyárnak mindenki szépen hazamegy a maga köztársaságába. Lám, előbb utóbb úgysis szétesik, ami nem tartozik össze... Akkor nem sejtettük, hogy bár a tíz napos háború még a „jugoszlávizmus és a szlovéniai szecesszionizmus összecsapása”⁶ volt, melynek megnyerésére Belgrádnak nem volt esélye, ami ezután következett Horvátországban és Boszniában, már a nagyszerb területszerző akciók körébe tartozott. A JNA *októberre* ki is vonult Szlovéniából.

² Juhász J. – Márkus L. – Tálas P. – Valki L. 2003. 31.

³ Juhász J. – Márkus L. – Tálas P. – Valki L. 2003. 34.

⁴ Juhász J. – Márkus L. – Tálas P. – Valki L. 2003. 35.

⁵ Juhász J. – Márkus L. – Tálas P. – Valki L. 2003. 35.

⁶ Juhász J. – Márkus L. – Tálas P. – Valki L. 2003. 36.

Eközben a szövetséges hadsereg *júliusban* lerohanta Dél-Baranyát – annak magyar falvait is –, és augusztusban fokozatosan támadta meg és foglalta el a horvát területeket, beleértve a kelet-szlavóniai magyarlakta falvakat (Kórógyot, Szentlászlót és Harasztit is érintette az Eszék köré U alakban kialakult frontvonal).⁷

A JNA pár hónap alatt három részre oszódott, kisjugoszláv, krajainai és boszniai szerb hadsereggé. Bár sokan dezertáltak, ami nem volt veszélytelen, szlovének, horvátok, magyarok, még szerbek is. Bosznia-Hercegovina és Macedónia leállította az újoncok és tartalékosok küldését, mégis előfordult, hogy pl. nagy számban küldtek vajdasági magyar katonákat is Baranya (Drávaszög) elfoglalására!

A rohamléptekben és erőszakosan meginduló harcok világossá tették számunkra, akik a határ mellett éltünk, hogy itt egy előre eltervezett és jól megszervezett akcióról van szó. Egyre-másra jöttek a személyes beszámolók arról, hogy a (szerb) hadsereg mozgásaival összhangban – aztán egyre jobban önállósodva – pillanatok alatt felfegyverzett szabadcsapatok (csetnikek) dúlják a falvakat. A határ közeli horvát és magyar falvak közé telepített szerb faluk férfi lakosságát pedig már előre ellátták fegyverrel, hogy egyik napról a másikra tisztoztatásba kezdjenek.

Egy vegyes lakosú baranyai faluból való magyar férfi mesélte, hogy az egyik este még együtt iszogattak szerb és horvát barátaikkal a kocsmában, másnap pedig már a szerbek fegyverrel gyilkolták le családjaikat. Semmit nem sejtettek az előkészületekből.

Horvát fiatalasszony beszélt el, hogy szüleit és testvérét szeme láttára mészárolták le a szerbek, férje a fronton esett el, ő pedig pár hónapos csecsemőjével csak csodával határos módon tudott átmenekülni Harkányba.

Válaszul a katonákból, tartalékosokból és önkéntesekből megalakult horvát gárda, illetve az usztrasáknak nevezett szabadcsapatok vették fel a küzdelmet a szerbekkel. Így a háborúnak nevezett konfliktus valójában etnikai tisztogatás képét mutatta a vétlen és egymásra uszított polgári lakosság kárára. A Harkányban nyaralók (vegyes korosztály és nemzetiség) egy része a szerb fennhatóság alatt álló Vajdaságból jött. (Akkor még naponta indultak buszok Újvidékről Harkányba, de a mai napig sem állt helyre a menetrend.) Az idősebbek fiaikat féltették, a fiatalok pedig nem mertek visszamenni, bújtatni kellett őket a katonai behívó elől. Nagy számban pihentek dél-baranyai és kelet-szlavóniai magyarok, horvátok és mások a fürdőhely üdülőiben, hoteljeiben és magánszállásokon. Számukra rövid idő alatt nem csak a hazatérés útja zárult le, hanem az otthon maradottak életéért, falvaikért, vagyoniukért is aggódniuk kellett. Sőt, a határ közelsége miatt – különösen a hosszú kilométerekig tartó zöldhatár mentén – a harcok közvetlenül érintették a magyarországi kisvárosokat (Mohács, Siklós) és falvakat is. (A nagyszámú német és más nyugat-európai vendég rövid idő alatt hazautazott.)

⁷ „1991 augusztusában a szerbek elfoglalták a horvátországi Baranyát, Kelet-Szlavónia, Nyugat-Szerémség nagy részét, Nyugat-Szlavóniában a főleg szerbek lakta, erdős, hegyvidéki területeket... és megszilárdították a frontvonalat a krajainai szerb-horvát etnikai határ közelében... Az említett területen belül csak néhány város tudta tartani magát. (Ilyen volt pl. egy ideig Vukovár, Vinkovci valamint Eszék, amit több hónapos aknátűz alatt tartva sem tudtak bevenni – a szerk.)” Kocsis K. 1993. 38.

„Az elfoglalt területekről a (nem szerb) lakosság ezerszámra menekült Horvátország belseje (a Baranyaiak, Kelet-Szlavóniaiak pl. Eszékre) és Magyarország felé. Augusztus közepéig Kelet-Horvátországból kb. 100 ezer horvát, 40 ezer szerb és 10 ezer magyar menekült el. Az ezer évet átvészelő, a szerb és horvát csapatok között két tűz közé került magyar falvak (Kórógy, Szentlászló, Haraszi, Dályahegy stb.) lakosságának többsége is ekkor menekült át Magyarországra. Összességében a szerb-jugoszláv csapatok 1991. október elejére Kelet-Horvátországban kb. 2500 km²-t, 99 ezer horvát és 14 ezer magyar volt lakóhelyét szállták meg.”⁸

Miután a krajainai szerbek 1991. december 19-én, a boszniai szerbek pedig 1992. március 27-én kikiáltották a köztársaságot, a harcok – a megmerevedett frontok mellett – fokozatosan átterjedtek Bosznia-Hercegovinába. A küzdelem egyenlőtlen volt, mert a szövetséges horvát és a muszlim csapatok – hiányos katonai felszereltségük miatt – egyre több területet veszítettek.

„1992. július elejére a harcok és a kíméletlen etnikai tisztogatás, az ellenséges etnikumhoz tartozó népesség internáló táborokba való kényszerítése vagy legyilkolása következtében (megjegyzendő, hogy a muszlim-horvát ellenőrzés alatt álló területeken a szerbeknek is hasonló sors jutott – a szerk.) Bosznia-Hercegovinában a népesség közel ötöde, kb. 800 ezer fő hagyta el otthonát és menekült külföldre (főleg Horvátországba, Szlovéniába, Magyarországra.) Ebben az időszakban az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint a volt Jugoszlávia területén hozzávetőleg már kétfélmillió ember vált menekültté... a köztársaság területén a legtöbb internáló tábor (becslések szerint 45–94) a szerbek állították fel, ahová 1992. júliusig kb. százezer muszlimot és horvátot deportáltak.”⁹

Mindezek mellett – ahogy az háború idején lenni szokott –, leálltak az üzemek, megbénult a gazdaság, közlekedés, akadozott az élelmiszerellátás, az energiaszolgáltatás stb.

A harcok eredményeként a szerbek 1992 végére a szövetségi hadsereg támogatásával Bosznia területének hetven százalékát ellenőrzésük alá vonták. Nehezítette a helyzetet, hogy 1993-ban Közép-Boszniában és Mostarnál, az egyébként szövetségben lévő horvátok és bosnyákok is egymás ellen harcoltak, a bosnyákok között pedig polgárháború dúlt a bihaci enklávéban. A háborús helyzetben az USA aktivitása eredménnyel járt. Az 1994. március 18-i washingtoni egyezmény kibékítette a horvátokat a bosnyákokkal. A háború befejezéséhez hozzájárult a szerb fél katonai meggyengülése, tartalékainak kimerülése, a teljes nemzetközi elszigetelődés. A horvát csapatok 1995. augusztus 4–7. között elfoglalták Krainát, a bosnyákokkal együttműködésben felszabadították a bihaci enklávét, és visszaszerezték a megszállt területek húsz százalékát. A háborút lezáró békét a daytoni egyezményben megállapított feltételekkel 1995. december 14-én írták alá Párizsban. Tudjuk azonban, hogy az események

⁸ Kocsis K. 1993. 38–39.

⁹ Kocsis K. 1993. 42–43.

még további három évig elhúzódtak, a menekültek nagy része – már akik nem maradtak külföldön – csak 1998-ban térhetett haza.

Menekültek, menedékesek, ideiglenes védelmet élvezők

„1989-ben Magyarország csatlakozott a genfi menekültügyi egyezményhez. Ettől kezdve azok, akik a Genfi Egyezményben foglalt valamely oknak megfeleltek, Magyarországon is menekült (konvenció) státust kapnak. 1991-től azonban – a konvenció és mandátumos menekültek mellett – menedékesek, regisztrált menedékesek, vagy ideiglenes védelmet élvező személyek is megtalálhatóak voltak Magyarországon. Ennek a sajátos, jogilag pontosan nem szabályozott típusnak a »megjelenését«... a volt Jugoszlávia népei között kirobbant háború tette szükségsszerűvé. A délszláv háború során ugyanis, mint annyiszor a történelemben, a többséget képviselő hatalom a kisebbség tagjait, köztük magyar nemzetiségűeket, számarányukat meghaladó mértékben küldte a frontra, és így természetes volt, hogy Magyarország az ide menekülőknél, akik között jelentős számban magyar nemzetiségűek is voltak, védelmet biztosított. (...) 1992-ben a menedékesek legnépesebb csoportját a muzulmán (bosnyák) nemzetiségűek (47,5%) alkották, őket 33,7 százalékkal a magyarok, illetve 11,7 százalékkal a horvátok követték. A menedékesek magyarországi kapcsolataira, illetve anyagi helyzetére utal az az adat, hogy 1992-ben 58,2 százalékkal rokonoknál, ismerősöknél, illetve a fizetőszolgáltatónál lakott, és nem a menekültügyi szervek elhelyezését vették igénybe. Arányukat tekintve leginkább a magyarok, a legkevésbé pedig a bosnyák menedékesek éltek ezzel a lehetőséggel. Amennyiben azonban csak a jugoszláv menedékesek elhelyezkedését nézzük, akkor 1992-ben például, amíg a magyar nemzetiségűeknek csupán 14 százaléka vette igénybe a menekültügyi szervek elhelyezését, addig a muzulmánoknak közel 65 százaléka.¹⁰

Ezeket a körülményeket, valamint közvetlenül a rendszerváltás utáni magyarországi politikai és gazdasági állapotokat (a szovjet csapatok 1991. június 19-én hagyták el hazánkat) figyelembe véve lehet esély a déli határ mentén fekvő területek akkori helyzetének megértéséhez.

Befogadás – „Fogadjátok be egymást, ahogyan Krisztus is befogadott titeket Isten dicsőségére!” (Róma 15,7.)

A harkányi református gyülekezet már az 1989-es romániai események kapcsán is megmozdult. Emlékszem, hogy a harkányi parókia konyhájában kis fekete-fehér tévén néztük az ese-

¹⁰ Tóth P. P. 2010. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/srb/feszekzhagyovajdasagiak/pages/010_jugoszlaviabol_magyarorszagra.htm (Letöltés ideje: 2022. február 28.)

ményeket. Egyszer csak két férfi jött vadászpuskával mondván: „tiszteletes asszony, merre kell menni, visszafoglalni Erdélyt?” Mondtam, hogy fegyverrel mégsem kéne, inkább gyűjt-sünk. (Harkány akkoriban község volt, 3000-en élhettek itt.) Karácsonyra összegyűlt 300 000 forint. Fölhívtam a patikus bácsit, hogy gyógyszerre lenne szükség. A szentestét megelőző éjszaka egész éjjel válogatták a patikusok a kötszereket és a gyógyszereket. Mások közben ételmet, tisztítószeret hoztak, és a két férfi elindult Kolozsvárra egy nagy teherautónyi segélyszállítmánnyal. (Kérdezték, hová vigyék az adományokat, mondtam, hogy az unitáriusokhoz, oda úgyszemint megy senki, mert nem tudják, hogy léteznek ilyenek is. Akkoriban Kallós Zoltán néprajzkutató, népzene gyűjtő volt az unitárius egyház főfelügyelője – a mai napig megvan a levél, amelyben megköszöni a segítséget.) Aztán az erdélyiek egyre többen érkeztek, a környező üres parókiákon szállásoltuk el őket.

„A befogadás nem eltérés, hanem feladat – anyagi, lelki, szellemi szükséglet szerint.”¹¹

Ilyen formán nem csoda, hogy amikor a jugoszláv válság első jelei mutatkoztak, a délvidékiek is először hozzánk fordultak segítségért. Az istentiszteleteken és bibliaórákon különben is szép számmal fordultak meg üdülővendégek, így első kézből értesülhettünk a fejleményekről. A templomi hirdetés után pillanatok alatt összeállt a gyülekezet és a már Harkányban nyaraló délvidékiek önkéntes csapata. A gyülekezet szinte minden tagja kész volt befogadni a menekült családokat is, de csatlakoztak hozzánk katolikusok és a templomba nem járók is.

Azonnal kiépült a szokásos menetrend: gyűjtés meghirdetése, telefonos szolgálat, folyamatos személyes jelenlét a parókián, adományok elhelyezése és címekre szállítása. Aztán a menekültek fogadása, meleg étellel, tiszta ruhával való ellátása, átmeneti szállásra kísérés. (Pl. a szomszédos falvak parókiákra, Túronyba, Csarnótára, Szavába, Diósvizlóra stb. vagy a távolabbi gyülekezetek felajánlott helyiségeibe Pécsváradra, Kistótfaluba, Kölkedre, stb.).

A harkányi parókia konyhája „válságközponttá” alakult. A menekültek meleg étellel való ellátása mellett iroda, telefonközpont (faxos, üzenetrögzítő telefon) kaptunk a Budapesti Református Zsinati Irodától) működött itt, de a napi teendők éjszakába nyúló megbeszélése és kiértékelése is itt történt. (Egy ideig a frissen alakult Horvátországi Magyarok Demokratikus Szövetségének egyes vezetői is innen tartották a kapcsolatot az otthoniakkal.)

¹¹ Méz a sziklából, bibliai elméletek Visky Ferencről. parokia.hu (Letöltés ideje: 2022. május 10.)

„A befogadás nem elzárás, hanem védelem, felkarolás.”¹²

A már fizetővendég szolgáltatóknál lévőknek volt még pénze (mi magyarországiak lényegesen szerényebb anyagiakkal rendelkezünk a rendszerváltáskor, mint ők...), és sok menekülni kényszerülő is kimentett vagyonából élt még évekig.

Minden elképzelhető szállást felkutattunk. Minden szabad szobában lakott egy-egy család. A harkányi templom udvarában lévő régi tanítói lakás és iskola a kényszerállamosítás után több tulajdonost is megélt míg a Bácsalmási ÁFÉSZ tulajdonába került, akik itt évtizedekig üdülőként használták. Egy telefonba került, és a használaton kívüli üdülő szobáiba beköltözhettek kórogyi és szentlászlói családok. (Egyikük átmentett traktora évekig állt a templom udvarán várva a hazatérést. Amikor 1998-ban hazamehettek, újra gazdálkodhattak vele, el is hozták első termésük javát hálából...) Ennek nyomán kezdtük szorgalmazni az önkormányzatnál, hogy hasson az üdülőtulajdonosokra, bocsássák rendelkezésre férőhelyeiket. (A rendszerváltáskor sorra szűntek meg a harkányi állami tulajdonú, TSZ, IBUSZ, Volán stb. vagy pártüdülők.) Ezt többen meg is tették, de végig voltak olyanok is, akik csak bérleti díj fejében segítettek, mint ahogy előfordult ez a magánházak egy részénél is...

Szeptemberre már több mint nyolcezren várták a háború végét Harkányban. Az idő múlásával azonban fogyott a pénz, az élelmiszer, a türelem, a tüzelő és a remény... Nagy segélyszervezetek apparátusa, amik nemrég alakultak a rendszerváltás után, ekkor még nem tudtak Budapestről az eseményekre olyan gyorsan reagálni. A Máltai Szeretetszolgálat Pécssett, a Caritas Eszéken vert táborot. Hozzánk – protestánsok lévén – az Ökumenikus Szeretetszolgálat (most Segélyszervezet) és a Johannita Segélyszolgálat jelentkezett be. Éppen jókor, mert a segélyszállítmányok immár nemcsak belföldről, hanem Hollandiából, Svájcból, Németországból, Svédországból, Franciaországból stb. naponta érkeztek. Már nem győztük az elhelyezést. Volt olyan, hogy a vasárnapi istentisztelet előtt fél órával jött egy holland dupla kamion. Több hely nem lévén, az alkalom után a hívekkel pakoltuk be a csomagokat a templomba. A következő napokban folyamatosan szortíroztuk és hordtuk ki menekülteknek a segélyeket, hogy vasárnapra újra fogadni tudjuk a híveket. Ebben az időszakban az istentiszteletek látogatottsága duplájára nőtt.

A Szeretetszolgálat nagy segítségünkre volt, hogy a spontán segíteni akarásból szervezettebb segélyezés alakulhasson. Ezen túl hozzájuk irányítottuk a szállítmányokat. A Johannitáktól tüzelőre való pénzt és egy használt kisbuszt kaptunk. Így is volt, hogy a segélyszervezetekkel bizalmatlanok lévén, nálunk rakták le a csomagokat, mert azt az információt kapták, hogy tőlünk biztosan a rászorulókhoz jut az adomány... Olyan is előfordult, hogy egy franciaországi szállítmány minden egyes darabjára ráragasztották a harkányi lelkész nevét és címét... Egy eszéki magyar újságíró riportot készített velem a parókián zajló munkáról. A pár nap múlva megjelent cikkben – amit valaki Eszékről jöve juttatott el hozzánk – döbbentem láttam a fényképem és nevem mellett a címet: „Szerbia minden próbálkozására Magyarország visszavág”... Ez persze csak a cím volt (természetesen ilyet nem mondtam), különben a tartalom nagyjából megegyezett a riportban elhangzottakkal, ami csak a

¹² Mész a sziklából, bibliai elmélkedések Visky Ferenctől. parokia.hu (Letöltés ideje: 2022. május 10.)

segélyezésről szólt. (Sajnos az újság nem maradt meg, mindenesetre azóta óvatos vagyok az újságírókkal...)

Meg is fenyegettek minket a szerbek. Egyik napon, a parókia kiskapujára rögzítve, vastag kartonlapon cirill betűs, kézzel írt sorokat találtunk a következő tartalommal: ha a pap a segélyszállítmányokat nem adja a szerbeknek, akkor jön Milošević és átkereszteli. (Akkor félttem egy kicsit, pedig attól fogva – szakállal álcázva magát – fegyveres titkosrendőr vigyázott ránk az utca másik oldalán.)

Válságkezelés

A segélyezés nehézségei mellett arról is érdemes szót ejteni, hogy egyház és önkormányzat, állami szervek és határőrség, együtt tudták csak orvosolni a nehézségeket. Érdekes utalásokat találunk erre nézve Löwi Ildikó tanulmányában. Ebből idézünk:

„A Barcsot ért bombatalálatok és a déli határszakaszt előzőnlő menekülők miatt a BM Határőrség szervezeti rendszerében komoly szervezeti változásokra és különleges intézkedésekre volt szükség. Kormányzati döntés alapján 1991. november 15-i hatállyal kettős rendeltetésű (határőrizeti és határvédelmi feladatok) nehézfegyverzettel ellátott akciószázadok felállításra került sor a nagykanizsai, pécsi és a kiskunhalasi kerületeknél (jugoszláv, illetve volt jugoszláv államokkal való közös határszakasz okán). Továbbá itt jelentkezett leginkább olyan kihívás, kockázat, amelyre az addig meglévő (határőr és honvédségi) szervek nem voltak alkalmasak, illetve nem volt célszerű az alkalmazásuk. Elsősorban a Határőrség megerősített erői őrizték az államhatárt és tartották fenn annak rendjét még e kritikus időszakokban is. A déli határszakaszra érkező nagyszámú bevándorló biztonságpolitikai kockázati tényezővé vált a határ rendészeti és a civil szervezetek számára, mivel a hús átmeneti szállás és a három – akkori – befogadó állomáson kívül a polgári lakosság is részt vett a boszniai menekültek táborokon kívüli befogadásában. Ennek okán a határőrizetben új típusú együttműködés jött létre más rendészeti és civil szervezetekkel és a karitatív szervezetekkel...

A BM Határőrség humanitárius feladatainak ellátása során igen jó kapcsolat alakult ki a Baranya megyei református lelkészi kerület és a Johannita Rend ottani képviselőivel. 1992 tavaszán az első boszniai csoportot a harkányi református parókiára kísérte a határátlépés után a BM Határőrség, ahol az ott szolgálatot végző lelkész és munkatársai ellátták őket étellel, ruhaneművel, néhány napra elegendő pénzzel, ezután kerültek a befogadó táborokba...

A bejelentkezettek havi 600 Ft-ot, a befogadó családok havi 2000 Ft-ot kaptak a fűtésre. Harkány 3 millió Ft-ot előlegezett meg az ellátásra. Nagy jelentőségű volt a karitatív szervezetek és az egyházak (református, baptista) segítsége. A határőrizeti szervek vezetői nem egyszer válságstábot állítottak fel a karitatív szervezetekkel és az akkori önkormányzatokkal együtt a problémák kezelésére. A határőrizeti szervek és a civil szervezetek együttműködése

a migránsok kezelésében igen nagy horderejű volt ebben a helyzetben, mivel a társadalmi igény az 1992-től megújult határrendészeti vezetés reformjaival találkozott. A déli viszonylatban az együttműködés összehangoltsága következtében a BM Határőrség iránt megnyilvánuló bizalom egyértelműen növekedett.¹³

1991 novemberében a háború már közvetlenül veszélyeztette településeinket (a belgrádi tv-ből tudtuk, hogy Milošević karácsonyra Pécsen akar lenni). Nagy Ferenc József földművelésügyi miniszter (a közeli Kisharsányban lakott) kérésére a harkányi református parókián lévő Lelkészi Hivatalban tartottunk válságmegbeszélést. Jelen volt még – ha jól emlékszem – a menekültügyekkel megbízott államtitkár, a határőrség parancsnoka, a siklósi rendőrkapitány, a polgármester és én. Nem csak a menekültek ellátása volt immár a téma, hanem az is felmerült, hogy esetleg ki kell telepíteni a határ menti helységeket. Semmilyen biztosíték nem volt arra, hogy egy erősebb támadás esetén a határőrség összevont csapatai tartani tudják a Tenkes-alji területet. Minden esetre az egyházközösség anyakönyveit, úrvacsorai edényeit és terítőit egy dobozban Túronyba vittem. Össze is csomagoltunk, mert csöndben mindenre fel kellett készülni. Csak a körülmények „szerencsés” alakulása mentett meg bennünket akkor attól, hogy a menekültekkel együtt nekünk is menekülni kelljen.

Karácsony

Feledhetetlen 1991 karácsony estéje. Gyönyörű karácsonyfát állítottunk a parókia nagyszobájába, ahol két menekült család is lakott. Volt ott egy kislfiú is, a 3-4 éves Ferike. Az előszobában várakoztunk, és amikor megszólalt a csengettyű, hogy most már jön a „Jézuska”, ez a gyermek megállt a kinyíló ajtóban és csillogó szemekkel nézte a szeme elé táruló karácsonyfát. Lelkendezett, hogy ő még ilyen gyönyörűt nem látott. Nekünk, felnőtteknek meg potyogott a könnyünk. Sosem felejttem az arcát! Azon a napon öt faluban is tartottunk karácsonyi ünnepséget, aztán elég későn hazatérve, megettük a finom vacsorát (a halászlévet a kopácsiak csinálták), majd mindenki elvonult. Tíz óra lehetett, amikor csöngettek. Két húsz év körüli fiatal álldogált a kapuban sápadtan, fáradtan, zaklatottan. Kiderült, hogy temerini, katonaszökevény magyar fiúk. Mivel tudták, hogy a baranyai magyar részre vezénylik őket, nem akartak bevonulni és a saját testvéreik ellen harcolni. Átszöktek Olaszországba, a tengeren keresztül eljutottak Franciaországba, majd Párizsba. Nem lévén vízumuk, visszafordították őket, hogy jöjjenek Magyarországra, a harkányi református parókiára, mert ott biztos segítséget kapnak... („Mind az oltalomkeresők, mind a magyar állam politikai vezetése átmeneti helyzetnek képzelte a menekülők magyarországi létét, és mindaddig, míg a nyugati államok vissza nem állították a vízumkötelezettséget a volt Jugoszlávia polgáraival szemben, ez nem volt indokolatlan.”)¹⁴

A halászléből még maradt két adag, letettünk két matracot a gyülekezeti szobába, mivel már csak ott volt hely, és a katonaszökevények karácsony szentestéjén végre megpihenhet-

¹³ Löwi I. 2014. 361–364.

¹⁴ Löwi I. 2014. 361–364.

tek. Másnap biztonságosabb helyre mehettek az akkori kiskunhalasi lelkész segítségével. Amikor erre a napra gondolok, újra átélem, hogy a harkányi parókián, 1991 szentestéjén kétszer is meglátogatott minket Jézus...

„Aki befogad egyet e kicsinyek közül, engem fogad be.” (Máté 18,5.)

Kistótfalun kopácsi református magyar családok éltek. A karácsonyi istentiszteleten menekült gyerekekkel adtunk műsort a templomban. Gyász és szomorúság is vegyült az ünnepbe, hiszen két elesett kopácsi férfit – akiket nem temethettek el – sirattak családjaik. Megrendítőek voltak Bóka András esperes búcsúztató szavai.

Eszéken (ahol csak a külvárosi, a korábbi Rétfalun volt református templom) a nagy támadások után „Elűzöttek Gyülekezete” néven jöttek össze istentiszteletre az ide menekült baranyai és kelet-szlavóniai magyar reformátusok. Hol a pünkösdiek, hol az evangélikusok templomában tartottunk alkalmakat, amikor szüneteltek a támadások.

A Harkány–Eszék utat aknatölcsérek, romok nehezítették. A város határában hosszú téglakerítésen óriási felirat: „Osijek nepokoreni Grad” (Eszék, a bevehetetlen város). Ennek persze ára volt: szétlőtt épületek, felrobbantott híd, romos templomok, sebesültek, halottak. Az emberek félelemben, bizonytalanságban éltek. Aggódva kérdeztük őket, hogy bírják? Egy fiatalember azt mondta: „Nem kell félni, csak azt kell megtanulni, mikor vágódjunk hasra, ha meghalljuk a gránátok becsapódását megelőző füttyülést.”

De Vukovár elfoglalásakor történt pusztításhoz képest Eszék még így is kisebb áldozatokkal vészelt át a három hónapig tartó ostromot.

A karácsonyi istentiszteletet a zeneiskola termében, a várban tartottuk. Hálát adtunk azért is, hogy Isten megóvta ezt a várost, s vele Magyarországot is a szerb előrenyomulástól...

Krónika

Harkány krónikásának, Kiss József tanár úrnak erre az időszakra vonatkozó feljegyzéseiből idézünk.¹⁵

Szeptember 1.

„Tovább szaporodott a jugoszláv menekültek száma községünkben is. Pontos adataink létszámukra nézve nincsen, de az utcán egyre több a jugoszláv járókelő. A televízió

¹⁵ Kiss József Harkányi Krónika '91, valamint az Újságcikkgyűjtemény című dokumentumból az idézeteket fénymásolva bocsátotta rendelkezésemre a szerző fia dátum szerinti kivonatokban, oldalszámmal. Így azokat változtatás nélkül idézem, függetlenül attól, hogy azokban a krónikás már megjelent újságcikkeket is idéz szó szerint, és azok forrását is megnevezi.

HÉT c. műsora szerint eddig 20–25 ezer jugoszláv állampolgár keresett menedéket Magyarországon. Ennek 87%-a horvát, 10%-a magyar és 3%-a egyéb.¹⁶

Szeptember 23.

„Bereczky Ildikó harkányi református lelkész szerint menekültügyben most érkezünk el a csúcshoz. Kb. 200 ember fordul meg a parókián délelőttönként (később, ez felment kb. 300 főre – a szerk.). Kicsit többet kellene tennünk talán – mondja a lelkész. Hol a kisgazdapárti segítség például? – kérdezi. Az a nagy probléma, hogy rengeteg a menekült. Már több mint 3000 embert regisztráltak (tudjuk, hogy ennek sokszorosa élt már Harkányban – a szerk.). Többségük olyan helyen lakik, ahol nincs fűtés. Hiányzik az emberség belőlünk, ez fájó dolog. Az üdülőkből rengeteg hely lenne még, de a pénz gyakran a humánumnál elsődlegesebb szempont. Tegyük már többet, többet!”¹⁷

Szeptember 27.

„Futóversenyt szerveztek az iskola tanulói részére. A nevezési díjakból befolyt összeget, 6 800 forintot, a déli szomszédból érkezett menekült gyerekeknek adták.”

Október 6.

„A leginkább megterhelt gyülekezet a harkányi... A harkányi lelkésznek van mit tennie. Reggeltől estig 60–70-en keresik fel segélyért. Az ökumenikus Szeretetszolgálat révén nem is kell senkinek üres kézzel távoznia: válogathat a dobozokon kiterített ruhákból és kap élelmiszercsomagot. Tapasztalják a lelkészek azt is, hogy lelki szomjúság támadt a megtört népben. Egyik harkányi üdülőben 20 szentlászlói atyánkfia lakik. Mit is mondhatunk nekik? Arról tettünk bizonyosságot, hogy Isten sokszor megengedi a rosszat, de csak azért, hogy valami jót hozzon ki belőle. Az Úr csodásan működik.”¹⁸

Október 16.

„A református parókiára egyre többen érkeznek... a lelkész már jó egy hónapja (a cikk írásának ideje szeptember 23. – a szerk.) reggeltől estig kizárólag a Jugoszláviából érkezőkkel foglalkozik. A menekültügy leghívatottabb helyi képviselője szerint hamarosan válságosra fordulhat a helyzet...”

A lelkész elmondja... mit tettek a menekültekért. Segélycsomagokat osztottak ki közöttük, 60 jugoszlávnak (sic) ebédet fizettek be... Segítette a munkáját egy teológus fiú, jelenleg egy magyarul is tudó horvát család (sic) segíti. A Majsi, Sombereki TSZ üdülő, a Volán-üdülő már korábban önként adott ingyen szállást... Harkány polgármestere nyilatkozik a menekültügyről. Eszerint 3000 körüli a bejelentettek száma szeptember 4. hetének végén. A támogatottaké lassan meghaladja a 8000-et. Az itt élő menekültek kb. 5000-en lehetnek. Hetente 500 forintos élelmiszerjegyet kapnak személyenként. (100 forint tisztasági csomag – a szerk.) Ezt az állam finanszírozza,

¹⁶ Kiss J. 1991–92. 39.

¹⁷ Kiss J. 1991–92. 39.

¹⁸ Kiss J. 1991–92. 40–41.

de az önkormányzat megelőlegezi. A menekültek is kapnak ingyen egészségügyi ellátást. Sajnos az üdülők nagyobb része ingyen nem hajlandó fogadni menekülteket, csak néhány említett kivétel...

Egy Horvátországból idemenekült pedagógusról olvashatunk, aki itt horvátul oktatja a legkisebbeket, 15–20 tanulót...

„Menekült iskola a fürdő területén”... a fürdővállalat egy 30–40 fő befogadására alkalmas termet bocsátott a menekült gyerekek rendelkezésére, s itt szeptember 2-tán el is indult az oktatás. Később megnőtt a gyerekek létszáma, a horvát óvoda és néhány osztály a művelődési házba került, s most már a múzeumban is tanulnak a menekült diákok. Tanszereket, könyveket is vásároltak a gyerekeknek. Az önkormányzat azt is megszavazta, hogy (napi) egyszeri étkezést is kapjanak. A fürdő minden menekült számára hétfőnként 20 forint belépési kedvezményt ad.”¹⁹

November 10.

„Első cikke a menekültüggyel foglalkozik. A jóakarát ellenére is gondot jelent a helyieknek a menekültek ellátása. A befogadó családok kapnak hetente 600 forintot, de fűteni is kell... A befogadó családok fűtésre havonta kapnak 1000 forintot. A Művelődési Ház legelőször az általános iskolai alsó tagozatos menekült gyerekek, valamint a horvát óvoda számára adott helyet.”²⁰

November 12.

„A Dunántúli Napló mai számában olvastuk a „Siklósi menekültügy segélykiáltással” című cikkben; Siklós-Harkány vonatkozásában átmenetileg 7–9000 emberről van szó.”

November 15.

„Egyházunk újabb lépései a menekültügyben” című cikk

„November 15-én Pécssett megalakult a Délvidéki Református Menekültügyi Misszió. A Misszió elnöke és lelki vezetője Szabó Imre nyugdíjas lelkipásztor (Bogárdi Szabó István későbbi református püspök édesapja – a szerk.), ügyvezetője Bereczky Ildikó harkányi lelkipásztor.”

November 16.

„Helikopterrel a fővárosból képviselők, határőr- és rendőrtisztek, valamint újságírók népes csoportja érkezett ma, délvidéki határszemlére. A harkányi műv. házban fél 12-kor megkezdődött tájékoztatón először dr. Ernyes Mihály Baranya megye rendőrkapitánya adott rövid tájékoztatást a határon kialakult helyzetről, s az ezzel összefüggő rendőri feladatokról. Elmondta, a jugoszláviai menedéket kérők száma 30 000-re tehető. A szomszédban dúló harcok továbbra is szükségessé teszik a jelenleg 160 fővel e térségben állomásozó Budapesti Rendőri Ezred alegységeinek jelenlétét, részben

¹⁹ Kiss J. 1991–92. 47.

²⁰ Kiss J. 1991–92. 47

*az itt lévők védelmére, másrészt megnyugtatásuk céljából. A határtól 5 km-es sávban mintegy 40 település található, szükség esetén ezek kitelepítését kell megoldani.*²¹

November 22-től a helyzet súlyosbodott. Újságcikkgyűjtemény: 32.

November 23.

„Megindult a menekültáradat Eszékről és környékéről. November 22-én 1475 jugoszláv beutazó érkezett a drávaszabolcsi határátkelőhöz. Százan már a határállomáson ideiglenes menedéket kértek.”

November 28.

*„A jugoszláv menekültek egy része tárborokban van: Máriagyűdön, Mohácson, Orfűn, Pécsset, stb. „... jóval nagyobb része magánháznál várja a békét. Különösen sokan vannak Harkányban. A három és fél-ezres nagyközség jelenleg megközelítőleg hatezer menekültnek ad otthont. Megteltek az üdülők, magánházak. A település vezető attól tartanak, komoly problémát okozhat, ha a befogadók nem bírják állni a költségeket. A menekültek problémái közül a legsúlyosabb: nem tudnak kapcsolatot teremteni szeretteikkel.”*²²

December 20.

„Idézet a Reformátusok Lapja 1992. január 19. 3. o. Szabó Imre ny. ref. lelkipásztor: A délvidéki menekültek karácsonya című cikkéből.

*„... késő délután került sor a legnagyobb rendezvényünkre, mégpedig Harkányban. Az itt élő sok ezer menekültre való tekintettel nem a templomban, hanem a kultúrházban tartottuk meg karácsonyi ünnepélyünket. És nagyon helyesnek bizonyult, hogy Bereczky Ildikó lelkész ide tervezte, mert a kultúrház nagyterme és előcsarnoka is teljesen megtelt, mintegy 1500-an lehettek jelen. Az ünnepély kezdete előtt egy ma már humorosnak mondható epizód játszódott le – akkor azonban távolról sem volt az. Betértem néhány percre az irodába, ahol az igazgató így szólt hozzám: Bevallom, hogy egy kicsit félek. Mire én így válaszoltam: Nyugodjon meg, én is. De hála Istennek, semmiféle merénylet vagy rendzavarás nem történt. Szabadon szólhattunk a karácsony titkáról magyarul és horvátul, a helyi iskolások előadták az ő betlehemesüket, majd a végén itt is sor került az ajándékosztásra. Nem kevesebb, mint 700 csomagot osztottunk szét a gyermekek között.”*²³

²¹ Kiss J. 1991–92. 49.

²² Kiss J. 1991–92. 50.

²³ Kiss J. 1991–92. 56.

Utóhang

A menekült fiatalok nagy része az elhúzódó harcok ideje alatt nyugatra távozott, egy részük pedig Magyarországon maradt, Harkányban is. A környékről hazatérni akarók csak a háború befejezésével, 1998-tól mehettek haza. Sokan csak abba az országba térhettek „vissza”, amelyekben nem kellett üldözéstől tartaniuk. Hiszen a Trianon után összetákolt Jugoszláviában az évtizedek során összekeveredtek a különböző nációk. A szerb nemzetiségűek csak az új kis Jugoszláviába, Szerbiába, a horvátok Horvátországba, a bosnyákok Bosznia-Hercegovinába stb. Az újonnan alakult országokon belül is zajlott a „spontán” lakosságcsere: pl. a magyarlakta vajdasági településekre sok szerb nemzetiségű érkezett, és hamar vezető beosztásokba is kerültek. Sok vegyes nemzetiségű (szerb-horvát) család maradt azért Magyarországon, mert egyik helyre sem mehettek volna „haza”.

A harkányi református anyakönyvben a háború idejére eső időben több bejegyzést is találunk, amik arról tanúskodnak, hogy pl. olyan volt jugoszláv állampolgár köt házasságot magyar református állampolgárral, akinek anyja szerb ortodox, apja római katolikus horvát (a gyerekek reformátusok lettek...). De bosnyákok és albánok is megkeresztelkedtek, házasodtak nálunk, és a katolikusoknál is.

Siklóson a helyreállított mecsetben rendszeresen jöttek össze a mohamedán vallásúak imádkozni, a pravoszláv templomban pedig az ortodox szerbek miséztek.

A temetői sírköveken találunk cirill betűs szerb feliratot, vagy horvát nemzetiségű elhunytak neveit, félholdas bosnyák, albán sírköveket. Isten különös gondviselését mutatja, hogy ebben a vérvizataros időben békében élhettek nálunk egymás mellett a menekültek, gyakorolva vallásukat, vagy éppen a lelki éhség vezérelte őket az imádkozás helyeire.

Persze a háborúban – nemzetiségtől függetlenül – mindig van egy réteg (legyenek azok magánemberek, vállalkozók, ún. segítség-szervezetek, kis és nagy államok), amelyik hasznot húz az egymásnak ugrasztott népek nyomorúságából.

Csak remélni tudjuk, hogy eljön majd az idő, amikor nem kell tehetetlenül néznünk, ahogy a nagyhatalmak kényük-kedvük szerint bánnak velünk!

Addig pedig, „amíg időnk van, tegyünk jót mindenkivel, kiváltképpen pedig a mi hitünk cselédeivel.” (Gal. 6,10.)

Hivatkozott irodalom

Juhász József – Márkus László – Tóth Péter – Valki László
2003 *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában.* Zrínyi Kiadó, Budapest.

Kocsis Károly
1993 *Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén.* Teleki László Alapítvány, Budapest.

Lőwi Ildikó

2014 Határrendészeti válaszok az 1991–1992 közötti délszláv válság okozta menekülthulám kezelésére. In Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a „Biztonsági kockázatok – Rendészeti válaszok” című tudományos tanácskozásról.* (Pécsi Határőr Tudományos Közlemények, 15.) MHTT Határőr Szakosztály, Pécs, 361–364.

Szarvas Gábor

2012 *Háborús események bemutatása modern kartográfiai eszközökkel.* (Kézirat) ELTE Informatikai Kar Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest.

Tóth Pál Péter

2010 Jugoszláviából Magyarországra. In Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak. Tanulmányok, kutatások, statisztikák.* (MTT Könyvtár, 4.) Magyarsághutató Tudományos Társaság, Szabadka. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/srb/feszekhagyovajdasagiak/index.htm (Letöltés ideje: 2022. február 28.)

Eszék, felrobbantott híd, 1991. karácsony. Fotó: Bereczky Ildikó

Haraszti, templom 1991. karácsony.
Fotó: Bereczky Ildikó

Vése, tordincai református horvát menekültek tábora.
Fotó: Kósa Zoltán

Zánka, keresztelő, Kel József kőrögyi polgármester családja.
Fotó: Kósa Zoltán

Zalatnay István

Erdélyi menekültek az 1980-as évek után

A 20. század történelmi sorsfordulói, szörnyűségei, embertelen politikai rendszerei emberek tízmillióit pusztították el, gyötörték meg, kényszerítették vagy készítették szülőföldjük elhagyására. Közéjük tartoznak azok a magyarok, legalább fél milliónyian, akik az első világháború óta eltelt évszázadban a történelmi Magyarország elszakított területeitől menekültek, költöztek át a harmadára zsugorodott Magyarországra.

Ebben a hol fölerősödő, hol szórványosabb évszázados migrációban a legutóbbi tízezreket megmozgató hullám az erdélyiek menekülése volt a Ceaușescu-rendszer utolsó éveiben. Miközben több vonatkozásban is a mai magyarországi társadalmat – sőt, következményeiben egész Európa történelmét – jelentősen befolyásoló történelmi eseményről van szó, tudományos kutatása, feldolgozása terén három évtized alatt is kevés történt. A következőkben néhány olyan szempontot igyekszem megfogalmazni, amelyek hasznosíthatók lehetnek ennek a fontos témának a tudományos kutatásában is. A legfontosabb forrás amire támaszkodom, a két és fél évtizedes lelkeszi szolgálatom a menekülthullám nyomán létrejött budapesti Erdélyi Gyülekezetben. Ennek megfelelően fogok felidézni néhány olyan konkrét történetet is, amelyek, úgy gondolom, érzékletesen mutatnak rá fontos jelenségekre, összefüggésekre.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy az erdélyi menekültek esetében nem olyan típusú elhurcolásról, kitelepítésről, szülőföldről történő elűzésről van szó, amelynek az érintettek kizárólag passzív elszenvetői lettek volna. Az ő esetükben volt egy tudatos döntés. Természetesen roppant sok típusa, fokozata van annak, hogy egy „menekülési döntésben” mennyiben játszanak szerepet objektív és szubjektív tényezők. Olyan finom distinkciókat kell(ene) itt tenni, amelyekkel igazából semmilyen jogi szabályozás nem tud maradéktalanul megbirkózni; szociológia, történettudományi elemzés is nagyon nehezen.

Klasszikus értelemben menekülteként tekintünk azokra, akik a szó szoros értelmében az életüket mentendő menekülnek el valamilyen szörnyű rendszer gyilkos üldöztetése vagy akár a szoros értelemben vett népirtás elől. Sajnos sok ilyen helyzet volt a 20. századi európai történelemben. Sokszor „csak” egy nagyon erősen elnyomó, egy adott réteget hátrányos helyzetbe hozó rendszer elől menekülnek az emberek. Az 1980-as évek erdélyi menekülthulláma alapvetően ilyen volt. Akkor indult el a menekülthullám, amikor egy teljesen bornírt, kommunista diktatúra általános elnyomása és a magyarelles sovinizta politika együttes hatása egyre többek számára vált elviselhetetlenné.

A „tudatos döntés” az erdélyi menekülthullám esetében egy igen fontos tényezőre irányítja figyelmünket. Magától értetődő, hogy a menekülsors emberi tragédiát jelent. Abban az esetben azonban, amikor – ha erős külső tényezők „ösztönző hatására” ugyan, de – döntést hoznak az emberek arról, hogy elhagyják szülőföldjüket, akkor az a remény él bennük, hogy sokkal jobb élet vár rájuk ott, ahová megérkeznek. Hiszen éppen azért indul útnak az, aki ilyen módon menekül, mert máshol, más körülmények között akar élni; mert azt gondolja, hogy ott jobb lesz. Ha nem ezt gondolná, akkor maradna.

Kétségtelen, hogy a menekülésnek különböző módjai voltak. Egyesek kifejezetten a zöld határon át szöktek, mások családgyesítés címén, esetleg útlevéllal külföldre utazva és magukat ott felejtve váltak menekültekké. Kísértő gondolat, hogy éles határt vonjunk az első és a másik két csoportba tartozók közé, de tévedés lenne ezt a különbséget túldimenzionálni. Inkább korosztályi, szociális stb. különbségek döntötték el, hogy valaki megpróbálkozott-e az elsővel is, vagy csak a másik kettő valamelyikével. (Egy huszonéves kétkezi munkás fiú nyilván könnyebben ment neki a zöldhatárnak, mint egy javakorabeli tanár vagy orvos, de ez nem jelenti azt, hogy neki elviselhetőbb volt az élete, mint annak, aki finomabb módszerekkel próbálkozott.)

A finomabb módszereknél is tetten érhető ennek a helyzetnek roppant dehumanizáló volta. Egyedülálló fiatalok számára például a menekülés, vagy finomabban fogalmazva kitelepedés legegyszerűbb módja a házasság volt. Ennek legtisztességesebb módja az volt, amikor az erdélyi fél kifizetett egy névházasságot. Nagyon sokszor születtek azonban fél-valódi szerelmek magyarországiak és erdélyiek között. Elembertelenítő következményei voltak ennek a sajátos kényszerhelyzetnek. Két erdélyi fiatal kapcsolata egyik pillanatról a másikra felfüggesztésre kerülhetett egy potenciális magyarországi partner megjelenése miatt. A magyarországi fiatal bármikor menekülési úttá degradálódhatott az erdélyi szemében, ahogyan az erdélyi leányzó vagy fiatalember pedig habkönnyű vadászszákmánnyá válhatott a magyarországi számára, hisz a magyarországi – mondanía sem kellett – magában hordozta a menekülési út lehetőségét. El lehet képzelni, hogy tudatos és nem tudatos, őszinte és nem (egészen) őszinte érzéseknek micsoda kavalkádja fortyogott ebben az üstben, hány és hány ember életében okozott ez törést vagy akár tragédiát.

A jobbnak – vagy legalábbis kevésbé rossznak – számtalan tényezője lehet, amelyet adott esetben még egyetlen ember esetében sem lehet szétszálazni. Természetesen voltak gazdasági okokból elkíváncozók. Ez igazából nem volt olyan meghatározó az erdélyiek esetében, mint azt sokan gondolják. Sokkal inkább az a meggyőződés, hogy a gyerekeknek lesz jobb a jövőjük, ha „átkerülnek magyarba”. Az értelmiség esetében különösen is nagy szerepet játszott a magyar kultúra, az intézmények, a magyar nyelvű kultúra-fogyasztás lehetőségének drámai visszaszorulása, magának a magyar nyelvű oktatásnak is egyre szűkebb keretek közé kényszerülése. De voltak „családi menekültek” is; olyanok, akik egy rossz házasságból, feszültségekkel teli családi életből így véltek szabadulhatni.

II.

Mindezek a tényezők szerepet játszhatnak a világon bármikor bárhol egy migrációs hullámban. Az erdélyi menekültek esetében azonban volt egy egészen sajátos tényező is. Nevezetesen az, hogy az Erdélyből menekülők azzal a magától értetődő gondolattal jöttek Magyarországra, hogy hazajönnek. Ha semmi más nem is, de az biztos, hogy itt nem lesznek idegenek, „bozgorok”, hiszen itt van az ő igazi hazájuk. Ennek megfelelően nagyon sok illúziójuk volt. És a nagyon nagy többségük keserűen csalódott. Ennek a csalódásnak vannak objektívebb és szubjektívebb összetevői. Kezdjük az elsővel.

Az, aki áttelepedett Erdélyből, a legjobb esetben is jelentős veszteséggel tudta ottani vagyonát – mindenekelőtt is lakását, házát – magyarországra váltani. Anyagi szempontból rosszabb feltételekkel kellett megelégednie, mint hasonló korú, foglalkozású magyarországi társának. Legalább ilyen lényeges azonban a kapcsolati, kulturális tőke. A menekült mögül eltűnik az a finom társadalmi háló, amely észrevétlenül is körülveszi azt, aki otthon van: az, hogy bármire legyen is szüksége, van ismerős – közvetlenül vagy legfeljebb egy rokon, barát, volt osztálytárs közvetítésével. Mindez elvész, amikor áttelepedik.

Ehhez annyit hozzá kell tenni, hogy ez a hátrány csökkenhetett a később érkezők esetében, mivel annyira megnövekedett az erdélyiek száma Magyarországon, hogy nagyobb városokban újra képződhetett egy erdélyi kapcsolati háló. Sok esetben ez mégis kevésbé történt meg, mint puszta az objektív feltételeket nézve lehetséges lett volna, illetve inkább csak az értelmiségiek esetében történt meg. Magyarországon nem igazán alakult ki egy külön kis erdélyi társadalom, mintegy alrendszerként. Ugyanis az erdélyiek itthon akarták érezni magukat Magyarországon: a többség részének, nem ismét egy kisebbség részének.

Éppen ebben a vonatkozásban érték őket a legkeserűbb csalódások. Mert nagyon hamar kiderült, hogy nincsnek igazán otthon. Hiába igaz, hogy erősebb a magyar öntudatuk, mint az átlag magyarországinak, hiába tájékozottabbak adott esetben a magyar kultúrában, mint az itteniek; a mindennapi életben való otthonossághoz más kell: azoknak az íratlan szabályoknak, szokásoknak, gesztusoknak az ismerete, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy valaki magabiztosan mozogjon az intézményekben, a munkahelyén, társaságban. És nem elég az, hogy valami kicsi jeltől pillanatokon belül elárulhatja magát az erdélyi, a környezet reakciója erre általában inkább negatív. Mert az erdélyi idővel egyre inkább riválist jelentett a munkaerőpiacon, mert óhatatlanul volt benne bizonyos zavarba ejtő idegenség, és mert évtizedeken keresztül egész elképesztő módon igyekeztek kiirtani Magyarországon annak a tudatát, hogy több millió magyar él a szomszédos országokban, és hogy a magyar történelmi és kulturális múltnak legalább a fele ezekhez a területekhez kapcsolódik. Kicsit költőien fogalmazva: a Magyarországon élő erdélyiek sokszor olyasmit éreznek, mint amikor nemcsak hogy nem viszonozzák a szerelmes érzéseit, de még fintorgatni is kezdi az orrát a másik vallomását hallva.

Néhány évvel a rendszerváltás után szereztem jogosítványt. Az egyik vizsgára várva egy nő, akivel szóba elegyedtem, izgatottan mondta: „Csak egyszer bejussunk, azután már lesz, ami lesz.” Rámosolyogtam: „Ugye erdélyi?” Szinte földbe gyökerezett a lába, és elvörösödve kérdezte, hogy miből gondolom. Mondtam, hogy ez a sajátos szóhasználat Erdélyben jellemző. Láttam, ahogy letette magában a nagyesküt, hogy soha, de soha az életben nem fogja még egyszer használni ezt a kifejezést. Mennyi méltatlanság, megalázottság lehetett emögött!

A röviden vázolni próbált helyzetnek nagyon sajátos és részben ellentmondásos következményei lehetnek. Egyrészt az erdélyiség letagadása, ahogy utóbbi történetünk mutatja. Ez azonban természetesen csak addig tart, amíg haza nem látogat valaki. Mert otthon nem vallhatja be, hogy mennyire máshogy alakult a helyzete, mint remélte. A legtöbben otthon bizony adják a bankot.

Gyülekezeti kiránduláson voltunk egy szilágysági faluban. Mindenkit lakásoknál szállásoltak el, és persze a lelküket kitették a vendéglátók. Tibi bácsit is – nevezzük így –, aki

gyülekezetünk igen karakteres tagja volt. Már régóta nem dolgozott, de valószínűleg életben sem túl sokat. Ellenben mindig voltak hölgyismerősei, akik nagy örömmel befogadták, és megosztották vele a keveset, amelyük volt. Azért ez az életmód 70 fölött egyre nehezebben folytatható, úgyhogy az öreg már jó ideje a hajléktalanság határán egyensúlyozott. Igen látványosan tudott végig vonulni azon a kis szilágysági falun hátára vetett törülközővel, világosan jelezve – és többeknek el is mesélve –, hogy „ebben a koszfészekben egyedül a parókián van tisztességes fürdőszoba.” Gondolható, hogy a látogatóba érkezett gyülekezet lelkésze mit szeretett volna tenni Tibi bácsival.

Lássuk azonban az érem másik oldalát is! Azok, akiket sehogyan nem akarnak – teljesen – befogadni egy nagyobb közösségbe, óhatatlanul mégiscsak elkezdnek saját al-közösséggé szerveződni. Minek alapján lehetséges ez?

Az Erdélyi Gyülekezet lelkészeként szerveztem olyan diáktáborozásokat, amelyeken magyarországi, határon túli magyar és ottani többségi diákcsoportok vettek részt: *Tanuljunk egymásról egymástól* címmel. Kicsit féltem, hogyan fogja fogadni a román fiatalokat. Hát úgy, hogy – anélkül, hogy erről egy szót is váltottunk volna – amikor a fiatalok beléptek az imaterembe, jó hangú akkori gondnokunk rázendített egy román népdalra: Pe Mures, pe Tirnava. Pillanatokon belül a fél gyülekezet lelkesen énekelte a közismert román nótát. Lelkészüket pedig könnyekig meghatva állt ott, gondolva, hogy csak meglett a lelki gyümölcse a prédikációknak, tanításnak. Íme, a Hegyi Beszéd való életbe ültetése. Micsoda gyönyörű példa arra, hogy miképpen kell szeretni a fele- (vagy inkább csak negyed-) barátot. A naív lelkésznek jó darab időbe tellett, amíg rájött: szó sincs itt Hegyi Beszédéről. Hanem az a helyzet, hogy az a nóta otthonos volt az erdélyiek számára, mint ahogy maga a román nyelv is, amelyet készségesen és szívesen beszélnek – Magyarországon. Ahol az már nem kötődik román állami elnyomáshoz vagy román munkatárs, szomszéd általi megaláztatáshoz. Már nem a félelmet, védekezést hívja elő, hanem valamit, ami a számukra ismerős, tudott – és nem az a mostani többségiek, a magyarországiak számára.

III.

Az időkeretek nem tettek lehetővé többet, mint hogy néhány képet és összefüggést villantsak fel egy nagyon összetett helyzetből, amelynek talán legfontosabb jellemzője, hogy nagyon eltér attól, amit különböző ezzel kapcsolatos sztereotípiák sugallának.

De mi lehet a jövője ennek a kérdésnek? Mi történhet a sok százezer, határon túlról érkezett? Az egyik lehetőség, hogy megvárjuk, amíg megszűnik a kérdés magától. Hiszen azok, akik már itt születtek, vagy kisgyerekként kerültek át, itt tanultak meg otthon lenni. Valójában ez a folyamat is hosszabb és fájdalmasabb, mint talán elsőre gondolnánk. Ott vannak azok a családok, ahol a szülőkkel még az otthoni tájszólásban beszélnek a gyermekek, de azon kívül ugyanúgy, ahogy általában a budapestiek. És itt a tájszólás nemcsak beszédmódot jelent; értékek, normarendszer, elvárások testesülnek meg abban. Nem véletlenül mondta nekem egyszer egy asszony – természetesen akkor, amikor úgy tűnt, szétesik a családja, mert a lányok nem bírják tovább a „kettős nevelést” – hogy: „Tudja, Tiszteletes Úr,

mit kellett volna tennie Magyarországnak, amikor mi nekiszöktünk a határnak? Lőni kellett volna minket; hogy mars vissza. Hogy maradtunk volna otthon!”

Ezzel együtt a Magyarország felé irányuló tömeges határon túli magyar migráció, ha nem is szűnt meg, de csillapodott; leginkább Kárpátalja esetében folytatódik, de azért ott tizedannyi emberről van szó. Egyre kevesebb oka van, amiért jönnének határon túliak, illetve akik mennek, azok vendégmunkásnak mennek Nyugatra. Sőt, számos esetről hallani, amikor magyarországiak vállalnak munkát határon túl: leginkább Felvidéken, de lassan Erdélyben is. És adott esetben végleg ott telepednek le, mert jobbak a lehetőségeik.

Ez azt jelenti, hogy most és valószínűleg az előttünk álló években könnyebb nem szembesülni ezzel a kérdéssel, mint a drámai közel- illetve félmúltban. Lehet nem szembesülni a Magyarországon élő erdélyiekkel, sőt általában a még most is több milliós határon túli magyarsággal. Nem szembesülni a problémákkal, és egyúttal azokkal a lehetőségekkel, amelyek a velük való kapcsolat magában rejt mindkét oldal számára. Mert a Magyarországon élő erdélyiek – és felvidékiek, délvidékiek, kárpátaljaiak – hordoznak egy kulturális tőkét: nyelvtudást, helyzetismeretet, kapcsolatrendszert. Olyan kulturális tőkét, amely szervesülhet Magyarország egész Kárpát-medencei jelenlétébe, szomszédsági viszonyrendszerébe. Az aligha vonható kétségbe, hogy a szomszédainkhoz vezető egyik, ha nem legfontosabb út az ott élő magyar kisebbségeken keresztül vezet – hozzájuk pedig a Magyarországon élő határon túliakon keresztül.

Vasvári Zoltán

20. századi asszonysors egy emlékkönyv tükrében

Korai, 16–18. századi emlékkönyveink a művelődéstörténet értékes forrásai.¹ A 19. századi biedermeier emlékkönyvek sok tanulsággal szolgálnak tulajdonosaik és készítőik életmódjáról és mentalitásáról.² Néha azonban még a 20. századból is felbukkannak olyan albumok, amelyek jelentős kultúr- és irodalomtörténeti értékeket rejtenek, és megrázó módon tanúszkodnak tulajdonosuk életsorsáról. A tanulmányomban bemutatandó emlékkönyv ilyen kordokumentum.

Az album tulajdonosa az 1900. augusztus 29-én született budapesti, hegyvidéki polgárleány, Dingha Magda volt. Magda néniére és emlékkönyvére 1993-ban bukkantam Isaszegen. Tulajdonos és albuma története egyaránt kalandos, felemelően tanulságos és katartikusan szép.

Az album 19,5x14,5 cm nagyságú, álló formátumú, barna bőrkötésű, aranyozott, korona alakú fémcstallal záródó könyvecske. Fedőlapján két, az alsó és felső harmadában húzódó, aranyozott, nyomott geometrikus sorminta díszíti. A könyv igen jó állapotban maradt fenn. Az emlékkönyvet az isaszegi Jókai Mór Városi Könyvtár őrzi. Az Isaszegi Települési Értéktár Bizottság 2020. március 10-én kulturális örökségként felvette a város értéktárába.³

Dingha Magda jó módú, nagypolgári családban született Budapesten. Boldog és gondtalan gyermek- és ifjú éveit szülei sashegyi villájában teltek el. Édesapja, dr. Dingha Béla a nagyhírű Singer és Wolfner kiadóvállalat jogásza volt.⁴ A kisleány személyesen ismerte a korszak magyar irodalmának és művészársadalmának jeleseit.

¹ Erdélyi János már 1864-ben felhívta a figyelmet Putnoki János heidelbergi egyetemi hallgató, későbbi debreceni református prédikátor 1617–1622 között keletkezett emlékkönyvére, amelyet a későbbi kutatás a legrégibb magyar emlékkönyvként tartott számon. (Erdélyi J. 1864.) Jelenleg Tolnai Beke Mihály és Miskolczi Csulyak István 16. század végi és Thurzó Imre 1616-ban nyitott (OSzK Kézirattár Qu. H. 1559.) emlékkönyvei a legkorábbi ismert magyar albumok. Lásd még: Bertók L. 1929., Bucsay M. 1942., Gergely P. 1961., Szabó A. 1980., Imre M. 1991., Jankovics J. 1991., Tonk S. 1991., Jakó Zs. – Oláh R. 2018.

² Lásd: Ágoston J. 1885., Zolnai B. 1940., Csapodiné Gárdonyi K. 1958a., 1968b.

³ Kivonat az Isaszegi Települési Értéktár Bizottság 2020. március 10-én megtartott ülésének jegyzőkönyvéből. 3/2020 (03.10) ITÉB határozat A „Dingha Magdolna (Dr. Dobrovics Károlyné) emlékkönyve”, mint Kulturális örökség Isaszegi Települési Értéktárba történő felvételéről. ITÉB megtárgyalta „Dingha Magdolna (Dr. Dobrovics Károlyné) emlékkönyve” Kulturális örökség kategóriájú felterjesztést és az alábbi döntést hozta: 1./ ITÉB egyetért azzal, hogy Dingha Magdolna (Dr. Dobrovics Károlyné) emlékkönyve, mint Kulturális örökség az Isaszegi Települési Értéktárba felvételre kerüljön. 2./ ITÉB felkéri a Bizottság elnökét, hogy a döntés közzétételéről, valamint a felterjesztő értesítéséről gondoskodjék. Határidő: 2020. március 31. Felelős: Verseczkyné Sziki Éva, bizottsági elnök.

⁴ Dr. Dingha Bélának (1870–1921) több, gyermekek számára írt mesekönyve is megjelent a kiadónál: Kokumfitty király országa és egyéb történetek (1905), A krencsi erdő meséi és egyéb történetek (1906), Ákom király baja (1907), Böske a léghajón (1907), A kis tűzér (1908), A tarisznyás király (1908), Szivenincs királyfi (1908), Csiribiri herceg (1910). Halála után, 1922-ben Havas István rendezte sajtó alá és adta ki életrajzi bevezetővel költeményeit Elhaló akkordok címen.

Amikor 1914 őszén emlékkönyvet kapott,⁵ albumába nem iskolás leánytársai bejegyzéseit kezdte gyűjteni,⁶ hanem az édesapja révén megismert művészeket kérte meg emléksorok írására.⁷

Az album 41 bejegyzést tartalmaz. Az első: Krúdy Gyula 1914. november 6-i sorai: „Mindig a szívére hallgasson, Kisasszony. Ez a legdrágább, de legnemesebb tékozlás.”

Mindig a szívére hallgasson,
Kisasszony. Ez a legdrágább,
de legnemesebb tékozlás.

Krúdy Gyula.

ny. 1914. november 6.

Krúdy Gyula bejegyzése. 1914. november 6.

1914-ből még három datált bejegyzés található az albumban. Jól követhető a kitört háború hatása a bejegyzésekre, és persze a kislányra is – az események alakulása, a háborús hírek őt is elérik, és albumjában is megjelennek.

1914. november 17.: „E nagy és nehéz esztendőben írom emlékül e sorokat. Magyarának lenni mindig nehéz volt, most a legnehezebb, s adja Isten, hogy legdicsőségesebb legyen.” (Gaál Mózes)

1914. november 21.: „Ami a férfinál a bátorság, az a nőnél az irgalmasság.” (Herczeg Ferenc)

⁵ Az emlékkönyv nyitása a korszakban határpontjelző a fiatal leányok életében: a gyermekből kisasszony-nyá serdült leányka kezdte meg az emléksorok gyűjtését és általában férjhezmenetelig foglalkozott vele. Magda életében ez máshogy alakult. A 20. század elején a leánynevelésben még pedagógiai szempontból is támogatták az emlékkönyvkészítést. Lásd: Gonda B. 1917. 64. és Emlék-album 1901.

⁶ Dingha Magda a Budapest IV. kerületi községi felsőbb leányiskola, leánygimnázium és felsőkereskedelmi leányiskola diákja volt. Osztályfőnöke IV. osztályosként az 1913-as tanévben özv. Radnai Jenőné dr.-né volt. Az interneten megtekinthető osztálynapló tanúsítja, hogy kiváló tanuló volt, minden tárgyból 1-est kapott (akkor az volt a legjobb jegy), rajzból és kézimunkából fel volt mentve. https://library.hungaricana.hu/en/view/Budapest_B1277_4kerFelsoLeanyIskGimnKer_B1287_1913/?pg=0&layout=s (Letöltés ideje: 2022. február 27.)

⁷ Minden bizonnyal ebben a döntésében szerepe lehetett annak, hogy a kislánynak megvolt a Singer és Wolfner Kiadó 1901-ben megjelentetett Emlék-album fiatal leányok számára című kötete a korszak jeles magyar írónak emléksorikéival. A kötetet 1922-ben újra kiadták Emlék-album. Kiváló magyar írók kezeirésze címmel.

1914. december 9.: „Kis sorokat e nagy időkben? Nagy kívánság egy kis lánytól. Boldogság a szív békéje, legyen Békében nagyon boldog.” (Vándor Iván)

A következő évben, 1915-ben további tíz datált bejegyzés gazdagítja az albumot. Szerepelnek dátum nélküli bejegyzések is, valószínű azonban – Magda néni is így emlékezett vissza 1993-as beszélgetéseink során –, hogy az első két évben 26 bejegyzés született. A már említetteken kívül Lyka Károly, Emőd Tamás, Gábor Andor, Sas Ede, Szederkényi Anna, Franyó Zoltán, Czóbel Minka, Táboriné Tutsek Anna, Szomaházy István, Havas István, Zilahy Lajos, Lovik Károly, Gárdonyi Géza, Balla Ignác sorait olvashatjuk, Mednyánszky László festő és Móricz Zsigmond autogramját jegyezte be, Mühlbeck Károly pedig három rajzot készített az albumba. A híres emberek bejegyzése mellett csupán az édesapa írhatott az emlékkönyvbe.

Mikor a Földön leány ontatja,
egy fincska, álmaiban mosolyog....
Gárdonyi Géza

Gárdonyi Géza bejegyzése

Az első két esztendő bejegyzéseinek témái: a női erények („Jónak lenni a legjobb üzleti befektetés az életben.” Lovik Károly, 1915. ápr.) és a háború („Most férfiak írnak emléksorokat – vérrel... És mi nők? Könnyel és hittel...” Szederkényi Anna). A kislányhoz jobban illő, oldottabb, tréfás-humoros hang alig bukkan fel („Emlékkönyvbe írni: feladatnak zordon. / Mégis, meg nem riaszt engem, / Szerencsére a zsebemben / Ezt a kicsi verset mindig készen hordom.” Gábor Andor, 1915. aug. 31.).

Magda, a fiatal leány látta IV. Károly megkoronázását, a kisgyermek Habsburg Ottót, és már férjes asszonyként 1936-ban járt Berlinben, megtekintette az olimpiai játékokat. Férjével sokat utaztak, voltak Németországban, Franciaországban, Svájcban, Olaszországban. Beszélte a francia és a német nyelvet, az angolt törve.

Dingha Magda 1919-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre és művészettörténész végzettséget szerzett. Azon kevés kivételezett fiatal nő közé tartozott, akik egyetemi tanulmányokat folytathattak a múlt század első évtizedeiben és doktorálhattak is.⁸ Egyetemi éveit újra előkerült emlékkönyve. 1920-ban a népszerű író, Sydney Carton (Rozsnyay Kálmán) jegyezte az albumba: „Ahogy a nap színt ad a világnak, úgy ad színt az életnek a művészet!”. Magda néni egyetemistaként ismerkedett meg Imaoka Dsuicsiro Japánból érkezett diákkal, akit maguk között csak „Gyurinak” hívtak. Az ismeretségből

⁸ Dingha Magdát, mint bölcsészt számontartja a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) adattára.

hosszan tartó, meleg barátság szövődött. Ennek egyik emléke Imaoka kuriózumértékű japán nyelvű bejegyzése az emlékkönyvbe.

Férjzenetele után szép, élményekben gazdag házasetletet élt urával, dr. Dobrovics Károllyal, aki az évek múlásával egyre fontosabb és magasabb minisztériumi hivatalt viselt. Az 1940-es évek elején a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium osztálytanácsosa volt, több jelentős szakkönyvet publikált. Magas hivatali beosztása következtében számos közszereplésben volt része, többször szerepelt az újságokban.⁹

A házaspár boldogságát csak az árnyékolta be, hogy gyermekük nem született.

1945-öt követően Magda néni élete szomorú fordulatot vett. Férje, nyilván rossz döntéssel, de hivatástudatától vezérelve a nyilas hatalomátvétel, 1944. október 15. után is megtartotta minisztériumi állását. 1945 áprilisának végén az Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztály (PRO) tisztjei keresték a lakásán. Csak Magda nénit találták otthon, Dobrovics Károly néhány nappal korábban elhunyt.

Férje tragikusan korai halála után csapások sora érte Magda nénit. Az 1950-es évek elején az Alföld egy kis falujába volt kitelepítve. A család Sas-hegyi villáját elvették, a kitelepítésbe természetesen csak a legminimálisabb személyes holmiját vihette, emlékkönyvétől azonban itt sem vált meg. A kitelepítés éve alatt két vallásos tárgyú rajz került az albumba. Az egyik egy paraszti ruhába öltözött angyalkát ábrázol egy szomorú, üres szobában, ahogy meghozza a kitelepítetteknek a karácsonyfát, a másik a kényszermunkát végző kitelepítettek megsegítésére megjelenő Jézust, ehhez szöveg is tartozik: „Ó, emlékezzél meg, Uram, hogy mi történik velünk! A gyalázatot tekintsd meg, mellyel most illetettünk.” [Jeremiás sir. 3:].

Mindkét bejegyzés 1953-ból való. Magda néni ebben az évben szabadult a kitelepítésből.

A kitelepítést követően nem térhetett vissza a fővárosba, villájukat államosították. Volt házmesterük embersége segítette: az ötvennégy éves asszony nagybeteg, nyolcvanhoz közeledő édesanyjával egy isaszegi parasztházban kapott menedéket. A jószívű, tisztességes isaszegi parasztcsalád fogadta be szerény otthonába a két gyámoltalan, földönfutóvá lett asszonyt. Az ötvenes évek végétől a község a Rákóczi úti asztalos üzem hátsó felében lévő ingatlanban biztosított lakást a számára. A rendszerváltozás után, élete utolsó másfél évtizedében a Rákóczi úti Egészség ház megüresedett, szerény, egyszobás védőnői lakásában lakott. Magda néni életének második fele ebben a Pest környéki nagyközségben telt el.

Az 1990-es évek elején egykori családi villájuk államosításáért és a kitelepítésben elszendvedettekért kárpótlásban részesült. Az anyagi veszteségekért, sérelmekért és megalázó megpróbáltatásokért cserébe kapott, alig másfél milliós kárpótlási összeg szánalmas elégtétel volt, de Magda néni bölcs derűvel vette tudomásul. A kilencven fölött járó idős asszony életkedvét, irigylésre méltó világszemléletét szépen mutatja, hogy mire költötte a kapott pénzt:

⁹ – A munka csak akkor értékes – mondotta Szendy polgármester –, ha kedvvel végzik. Ezen a vásáron mindenki kedvvel dolgozik. De most, amikor az 1941-es esztendő imponálóan szép és gazdag vására kibontakozik a maga teljes nagyságában, őszinte köszönetet kell mondani a kereskedelmi kormányzat képviselőinek – fordult dr. Dobrovics Károly miniszteri osztálytanácsos és dr. Hidvéghy Ernő miniszteri titkár felé –, akik támogatásukkal, szaktudásukkal, rendkívüli megértésükkel és jóindulatukkal sokat tettek a vásár sikeréért és akik ezért kiérdemelték valamennyiünk köszönetét és háláját. <http://www.huszadikszazad.hu/1941-majus/gazdasag/a-nemzetkozi-vasar-atuto-sikere> (Letöltés ideje: 2022. február 27.)

prágai sonkát, kaviárt, francia pezsgőt hozatott magának a község által számára biztosított gondozónővel, újra bővülő könyvtárába kedves szerzői műveit, folyóiratokat és képeslapokat rendelt meg. Pajkosan, vidáman mondogatta: haláláig az utolsó fillérig a nyakára hág a pénznek, olyan finomságokkal kényeztetve magát, amik fiatalkorára emlékeztetik. Nagy öröm volt számára az is, amikor az 1990-es évek közepén a Magyar Televízió ajánlásomra rövid portréfilmet készített róla. De ez alkalommal is csak fiatalkoráról és emlékkönyvéről volt hajlandó mesélni. 100. születésnapját 2000-ben még teljes szellemi frissességben élte meg és fogadhatta a város elöljáróinak köszöntését, jókívánságait, ami talán megbékélést jelenthetett számára Isaszeggel, az ott megélt fél évszázaddal.

A kitelepítés éveiről és élete Isaszegen eltöltött második feléről nem szívesen és alig beszélt. Ha isaszegi évei kerültek szóba az 1990-es években folyt beszélgetéseink során, mindig csak azt ismételte, mennyire utálja ezt a poros kis falucskát, ahol semmi izgalmas sincs, és intellektusának, szellemi érdeklődésének megfelelő partnert is alig talál. Csak az őt és édesanyját befogadó parasztcsaládot emlegette szeretettel. Nyilván érthető volt ez az elzárkózó magatartása, ismerve élete első öt évtizedének élményekben és szellemi kihívásokban gazdag történéseit, emlékeit. Mindemellett Isaszegen is próbálta keresni az alkalmat, hogy intellektuális igényeinek, tettvágyának, érdeklődésének megfelelő elfoglaltságot találjon magának. Évekkel idős édesanyja halála után, maga is túl hetvenedik életévén, talán kicsit meg is békélve sorsával és a faluval, az isaszegiekkel, 1972-től mindennap bejárta a községi könyvtárba, és segített Horváth Árpádné könyvtárvezetőnek a könyvek leltárba vételében. Nagyon szerette a könyveket, sokat olvasott.

Emlékkönyve, amely Isaszegre is hűségesen elkísérte, az 1980-as években újra használatba került. 1982-ben egy régi barátnője kezdte el az újabb bejegyzések sorát. 1983-ban a kitelepítés alatt megismert, és immár felnőtt családapaként Isaszegre látogató Széchenyi-fiúk (István, Kálmán, Tibor) jegyezték az albumba, az 1984-es könyvhéten pedig Berkesi András író.¹⁰ Még további két bejegyzést olvashatunk: a falu körzeti orvosát és Gyökössy Endre pszichológus-lelkészt,¹¹ akinek szülei Magdi nénivel együtt voltak a kitelepítésben. A Széchenyi-fiúk és Gyökössy Endre emlékkönyvi bejegyzései jelzik, hogy az egykori kitelepítettek és családtagjaik szabadulásuk után is tartották egymással a kapcsolatot, az adott történelmi helyzethez igazodva, és az 1980-as évekre már lehetséges volt, hogy személyesen is felkereshessék egymást. A két doktorátust szerzett (bölcészeti és pszichopedagógiai) református lelkész Gyökössy Endrét a Rákosi-rezsim alatt osztályidegennek nyilvánították részben édesapjának a Horthy-rendszerben betöltött magas állami tisztsége – a Magyar Királyi Államvasutak igazgatóhelyettese, kormány-főtanácsos volt –, részben felesége svájci állampolgársága miatt. Így tudományos pályafutása megtorpant, de lelkészként szolgálhatott tovább. A konszolidálódó Kádár-rendszerben már viszonylag szabadabban gyakorolhatta pasztorál-pszichológusként a lelkigondozói tevékenységét. 1980-ig, nyugdíjba vonulásáig

¹⁰ Berkesi András bejegyzése Magda néni egész életét végig kísérő irodalomszeretetéről is árulkodik. A kitelepítésből szabadulva, szerény jövedelméhez mérten újra kezdte gyűjteni a számára kedves szerzők könyveit, új könyvtárát gyarapítgatva. Az 1990-es években könyvtárában megvoltak a 19. század és a 20. század első fele jelentős költőinek és íróinak művei, de megvette és olvasta a Kádár-korszak alkotóinak a könyveit is. Még 90 éves kora felett is rendszeresen olvasott.

¹¹ A bejegyzés írójával való kapcsolata Magda néni mély vallásos hitéről, istenszeretetéről tanúskodik.

töltötte be az Újpest-Újvárosi Református Egyházközség lelkészének tisztségét. Ez idő alatt országos ismertségre tett szert: könyvei jelentek meg, s rengeteg embernek nyújtott lelki segítséget – idővel a sokak által szeretett és tisztelt *Bandi bácsivá* vált. Hitvallásának megfelelően – miszerint nyugdíjas lelkész nincsen – élete végéig gyülekezetének szellemi vezetője maradt, és ez a kapcsolat Magdi néni számára is rendkívül fontos volt.

Dobrovics Károlyné Dingha Magda 2000. november 7-én hunyt el. Sirja az isaszegi temetőben van. Emlékkönyve irodalomtörténeti értékén túl egy gazdag, de tragédiákban sem szűkölködő 20. századi magyar polgárasszony életútjának dokumentuma is.

Dr. Dobrovics Károlyné Dingha Magdolna a századik születésnapján (2000).
Forrás: Isaszegi Települési Értéktár (isaszegiertektar.hu)

Hivatkozott irodalom

Ágoston József

1885 Bártfay László és neje. *Budapesti Szemle* XLIV. (107) 161–170.

Bertók Lajos

1929 Autogramm-gyűjtemény. *Debreceni Szemle* III. (8) 359–360.

Bucsay Mihály

1942 *Szemian Mihály tanulmányútja 1770–74-ben Halléban, Jénában és más hét német egyetemen, úti emlékkönyve alapján*. Balás László Könyvkereskedése, Budapest.

Csapodiné Gárdonyi Klára

1958a Széchényi Júlia emlékkönyve. *Soproni Szemle* XII. (4) 319–326.

1958b Wohl Janka emlékalbuma. In Dezsényi Béla (szerk.): *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 247–257.

Emlék-album...

1901 *Emlék-album fiatal leányok számára*. Singer és Wolfner, Budapest.

1922 *Emlék-album. Kiváló magyar írók kezeírása*. Singer és Wolfner, Budapest.

Erdélyi János

1864 Putnoki János egykor debreczeni ref. prédikátor... (Egyházi és iskolai jegyzetek III.) *Sárospataki Füzetek* VIII. 670.

Gergely Pál

1961 *Pápai Páriz-album az Akadémia kézirtatárában*. (Az MTAK kiadványai, 21.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

Gonda Béla

1917 *A fiatal lány otthon*. Szerző kiadása, Budapest.

Imre Mihály

1991 Tolnai Beke Mihály heidelbergi peregrinációs albuma 1592–1596-ból. *Könyv és Könyvtár* XVI. 19–39.

Jakó Zsigmond – Oláh Róbert

2018 *Miskolczi Csulyak István peregrinációs albuma*. Hernád Kiadó, Sárospatak – Debrecen.

Jankovics József

1991 *Teleki Sámuel albuma*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Szabó András

1980 Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve. *Magyar Könyvszemle* XCVI. (3) 282–288.

Tonk Sándor

1991 *Albízálás erdélyi városokban és falvakban*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Zolnai Béla

1940 *A magyar biedermeier*. Franklin Társulat, Budapest.

Ament-Kovács Bence

***„Because We Couldn't Give them a peasant farm, or other goods.”*
Life Strategies of Roman Catholic German Families in the Decades
after World War II on the Border Between Hegyhát and Völgység**

In my study I present the changes in the family structure of the Danube Schwabians using the example of the settlements located on South Hungary in the decades after World War II with the help of 5 security dimensions. I believe that the pre-World War II social relations remained the determining factor for the generation who have authentic memories of the village community between the two world wars. But there have been tangible changes in their economic and children's educational effort, as well as their ethnic and religious identity in addition to their family structure. In the course of these complex processes, the large number of German families who remained in Hungary were able to restore their social status by the end of the 1960s. And then a generation later – in parallel with the easing of dictatorships and the spread of nuclear families – they were able to make progress.

Bank Barbara

**After Internment and Forced Settlements - What Happened to the
Families and Family Members after their “Liberation”?**

My study is about families whose male and / or female members were interned and the other part of the family was taken to a forced settlement in one of the closed camps in Hortobágy. Using oral history and memoirs I would like to present, how families found each other and reunited after their deportation and release. Furthermore, I would like to present what difficulties and life situations the families had to handle and how did they recover and continued their lives.

Benkő Levente

**“Five Days of Work”. The Mass Deportations of Autumn 1944
in the Memory of Former Internees and Prisoners of War from
Szeklerland**

Thousands of Hungarian men from Szeklerland were imprisoned by the Romanians and the Soviets during the final phase of the Second World War. Some of the soldiers who served in the Hungarian Royal Army were taken prisoners of war during the operations in Transylvania, Hungary and Austria in the autumn of 1944 and spring of 1945. Others, who had fallen behind during the retreat, refused to fight and returned to their civilian lives, were interned in late autumn 1944 because, although they were no longer fighting, they had been declared prisoners of war by the Romanian Great General Staff. Between August and October 1944, Hungarian civilians from Transylvania, including Szeklerland, were taken

to the Romanian concentration camps and from there to the Soviet forced labour camps, because the Romanian Ministry of Internal Affairs had extended the obligation of internment to the entire ethnic Hungarian (and German) population of Transylvania. Most of the civilian Hungarian men were gathered and imprisoned under the misleading pretext that they only had to present themselves for a few days' work or to obtain a pass.

The soldiers and civilian men thus captured were directed to the Soviet Union via Romanian concentration camps, for forced labour. Many of them had already died in the Romanian prison camps, during transportation or in the Soviet Union, while others were able to return home after years of captivity and forced labour.

In this study, the author uses archive sources and excerpts from nearly 100 interviews he has conducted with survivors over the last 30 years to show how this story has been preserved in the memories of former prisoners.

Bereczky Ildikó

The Harkány Calvinist Parish at the Beginning of the South Slavic War

The paper presents the activities of the Calvinist congregation in Harkány during the South Slavic War. The parish already actively provided support during the Romanian events of 1989. The south Slavic refugees also turned to us for assistance. After the request being announced in the church, the congregation was ready to receive refugees; other local people joined the initiative as well. We started collecting donations, delivered them, we provided the refugees with hot food and clean clothing, and we escorted them to their temporary accommodation. The kitchen of the Harkány Calvinist parish turned into an emergency center.

By September 1991, the number of refugees mounted to more than 8000 people, together with those thousands who had originally arrived as tourists.

Not only was it impossible for them to return home, they also had to worry about the lives of their loved ones, their property, and their villages.

Many refugees left for the West, others were able to go home after the war only, in 1998. In the Yugoslav state formed after the Trianon Treaty, ethnic groups became mixed. A lot of mixed nationality families stayed in Hungary because it would have been unwise for them to return home.

Bimba Brigitta

The Collective Removal of the Remaining Germans from Subcarpathia – Forced Eviction to Siberia

The fate of the German national minority living in Subcarpathia was sealed during the Second World War by the territorial expansion of the Soviets, and by the Soviet influence growing in Subcarpathia. Their systematic eviction from the territory happened in waves.

The most important of these waves are: the toll of the front on German human lives, the westward emigration to escape the Soviets, the 18-50 year old German men being dragged to “malenkey robot”, the internment of 18-30, and 17-45 year old Swabian women and men to forced labour within the Soviet Union together with other East European Germans, as well as eviction of the remaining German nationals to the Tyumeny area of Siberia. The aim of this paper is to outline the antecedents of the forced eviction through archive records and personal recollections. I would like to explore what kind of resolutions „legalised” the eviction, how were the people collected and transported to Siberia. I aim to present the everyday life of the evicted, the possible ways to freedom, and the losses, both putative and real.

Bognár Zalán

„Someone from all the Families is Still Away.”
Hungarian Families in the Shadow of Gupvi and Gulag

More than 1.3 million Hungarian citizens have been in captivity of Allied Powers from the territory of Hungary during the Second World War. Of them, more than 300,000 people went to captivity of Western Powers, while about 1 million in Soviet (war) captivity. People in captivity of allied powers (soldiers and civilians) accounted for 1/3 of the population of the country's active-age male population. Two-thirds of the Hungarian citizens of about 1 million Soviet were captured as a soldier, while one-third was captured as a civilian. Among civilians there were boys and men aged 13–76 as well as girls and women aged 16–45.

96–98% of those who were captured by the Soviets were in the camps of Gupvi (Glavnoye Upravleniye po delam Voyennoplennykh i Internirovannykh = Main Administration for Affairs of POWs and Internees) POW and internment camps in the Soviet Union, and 2–4% were sentenced to imprisonment at the Gulag (Glavnoye Upravleniye Lagerey = Main Administration of [Corrective Labor] Camps) camps under trumped-up charges.

About 700–800 thousand families, that is more than 3 million people were affected directly by Soviet captivity. From many families not only one, but two or more family members, in some cases 5 or more people were placed in Gulag or Gupvi's camps.

In this work, I tried to provide insight into the same and different possibilities and practice of being captured by the Soviets and their family members, as well as in captivity, the physical and psychological events of the families after captivity and traumas after returning home. I also tried to provide insight into the ways of processing and solving them within the given frames.

Beránková, Helena – Botiková, Marta

Life Crumbled to Ashes

**Destinies in the Mid-20th Century. Karol Jaroň – Czech-Slovak
Pblisher, Typographer, Bibliophile and Cultural Organizer**

On the basis of private archives, literature and especially oral history, the text presents the professional and private life of one of the most important personalities of the Slovak inter-war typography and bibliophile movement – Karel Jaroň. At the same time, it highlights the close cooperation between Czechs and Slovaks in the creation of beautiful books and the efforts to match the Western European level in this field. Karol Jaroň's achievements in cultural life stand in stark contrast to his later political persecution after 1948, when he was personally affected by the displacement within the framework of 'Aktion B'. All his life he was creative, hard-working, caring for the cultural heritage of Slovakia. He was deprived of his property and status, and he and his family were persecuted. He experienced partial satisfaction only through the political liberation in the 1960s.

Fata Márta

Of Future, Home, Love

**Two Young Schwabians' Correspondence in early 1948 (Source
Presentation)**

The study examines the situation of Germans in Hungary after 1945 in order to show the family and kinship relationships that were shattered by the war and the subsequent migrations - flight, displacement and emigration.

At the same time, the study uses three letters from 1947/48 to draw attention to the potential of the family and kinship correspondence of the Hungarian Germans, which has remained largely untapped by historical research.

Gajdos-Frank Katalin

Hungarian-German Woman-Fates after 1944

In my study I present both the changes directly effecting the life of Hungarian women of German origin after 1944 through several researched people and their stories, as well as the sovietisation of Hungary and the effect thereof on the families of German minority. Until 1944 we can speak of traditional family models with respect to Hungarian women of German origin, whereas between 1944 and 1953 many Hungarian-German families were subject to be taken or kidnapped or to be internated, enhancing the role of Hungarian women of German origin as supporting pillars of their families. Due to discriminative steps and assimilative processes, after 1953 the classic family model of the Hungarian German minority has vanished in the socialism, and until the change of regimes the atrocities (such

as being raped or kidnapped, or being forced to hide their “Schwabian” identity – language, traditions, clothing – being put in fear) suffered by the Hungarian Germans – and within them especially the Hungarian women of German origin – were taboo topics. Studies concerning the Hungarian Germans were forbidden or at least not supported areas until the change of regimes (for 40 years the liberating Soviet soldiers were the heroes), only after 1987 could the Hungarian German minority talk freely about the atrocities suffered by them, mostly from the perspective of the brave survivor, heroic men who have been taken away or interned. In my view the Hungarian women of German origin were also heroes after 1944, who fought bravely for the survival of their families despite the harsh circumstances. The data of the archives, the researched people and their stories presented in my study all point into this direction.

Gatti Beáta

“If Someone is a Relative, You will Connect to them Differently...”
The role and dynamics of family relations among the Szeklers of Bukovina

Within the contemporary self-identification and the patrimonization processes of Bukovinian Szeklers practices to retain the knowledge about family and kinship and the tracing of descent seems to be of utmost importance. The focus of interest within my research is centred on individual interpretations and the cultural role of ideas and beliefs about family and relatives, the findings are placed in the theoretical context of newer social anthropological research on kinship (Schneider 1984; Sahlins 2013). In my paper case studies related to the traumatic aftermaths of the 1941 and 1944 resettlement of Bukovinian Szeklers are introduced. It is investigated how connections within families changed due to these events, how dynamics of relationships within families changed, how the storage of information about family and kinship was altered and how relatives are newly re-discovered in the contemporary processes.

Göncz László

Internment of Hungarians from Prekmurje/Muravidék in 1945

The article presents some tragic moments in the history of Hungarians from Prekmurje/Muravidék when right after the Red Army’s liberation of this region in April 1945, members and families of the Hungarian community were deported by the new Yugoslav (Slovenian) authorities – the Department for People’s Protection (OZNA) and the People’s Defence Corps of Yugoslavia (KNOJ) – to the internment camps of Filovci/Filóc (a Slovenian village close to the Hungarian border), Hrastovec, and Strnišče/Sterntal (today’s Kidričevo). Those Hungarians who in the closing months of the war (after October 1944) had joined the far-right Hungarian party Nyilas Párt (Arrow Cross Party) – mostly to get food more easily and avoid being deployed to the front lines rather than for ideological and political reasons

– were interned in the Filovci/Filóc camp where they were brutally tortured for three to four months. In July 1945, over 180 Hungarian families were interned – about 560 people were deported to Hrastovec, while some of them were later moved to Strnišče/Sterntal and detained there for two to three months. This was a countermeasure (revenge) of the Yugoslav authorities for the equally cruel and unnecessary internment of Slovenians (communities and families originating from the Slovenian Littoral and Istria that had been settled by the Yugoslav authorities in the Lower Lendava/Lendva region under the land reform in the period between the two world wars) in the Sárvár camp in 1942. In the mentioned Slovenian internment camps, about 15 people – mostly children and elderly members of the Hungarian community – died as a result of the harsh living conditions.

Horváth Sándor

“...Bare Straw for Bed”

From the Hungarian-Austrian Border to the Hungarian Great Plain

Between 1950 and 1953, four to five families were deported from each settlement, mainly from the settlements along the western and southern borders, under the cover of night; more precisely, anyone found in the house or apartment at that time. We will outline how the families experienced: 1) the period of deportation/internment; 2) the period of deportation/internment; 3) the phased, staged end of “voluntary”, in fact: forced action, and the aftermath. We conclude by pointing out that, those who remained at home and those living in forced accommodation were also intimidated. The families concerned were mostly close-knit and most of them survived the persecution with a strong spirit of defiance. Fellow sufferers formed a bond, a fictitious kinship among themselves.

Lábadi Károly

The Situation of the Families Who Lived in the Drávaszög Region during the South Slavic War

After the Second World War the families of the Drávaszög region had an incredibly hard time, since they were robbed both financially and culturally. In the beginning the Serbian onrush focused on the region where Hungarians lived. As a result the uncertainty and the fear forced the families who lived in these villages to flee. The South Slavic war tumbled the family unit, it also adumbrated an inevitable situation. A huge percent of those who fled during the war had never returned to their homeland. In the first years after the war there was another migration that involved the younger generation. These young adults traveled to Western Europe to have a more secure life without any deprivation. This has resulted in families becoming nuclear. Furthermore, this phenomenon had a severe impact on the composition of the population, since it has become senescent.

Marosi István

„...We Often Talk about Family Memories and Recall the Old-Times.” (Steven Bendasz) Persecution of Greek-Catholic Priests and their Families in Transcarpathia in the Decades of Communism (1944–1989)

Greek Catholics live in the Northeastern Highlands of historic Hungary. They settled in the southern part of the Carpathians from the Slavic areas north of the mountain range after the 14th century. The post-settlement integration of ethnic groups who used the Byzantine rite within the Kingdom of Hungary was a rather slow process.

After the ecclesiastical union of Uzhgorod (Ungvár) (1646), which was concluded 375 years ago, the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo (Munkács) (1771) was established 250 years ago, which served as a special ecclesiastical organization for the integration of Greek Catholics. Within the Hungarian society, the Greek Catholic bishop of Mukachevo was called the “bishop of the Ruthenians”.

The Greek Catholic clergy was awaited by the spiritual leadership of the Slavic-speaking ethnic groups, who first arrived in the Carpathian Basin without the intelligentsia and aristocracy. The clergy undertook this, while preserving the peculiarities of the population, integrating the population through religious life, thus creating a Ruthenian culture. This was done in such a symbiosis that the Greek Catholics were called Ruthenians faithful in the areas where the language had changed in the meantime.

Greek Catholic priestly families became an essential element of the social and cultural structure of the Greek Catholic population in the Carpathian region until the period right before the First World War. The various activities of the eparchy were directed by the bishops of Mukachevo from their seat in Uzhgorod. Their jurisdiction initially extended to 13 counties. As a result of changes in the ecclesiastical government, the eparchy reached its current form in 1912. The 6 changes of empire in the 20th century were mostly carried out in its current form by the eparchy, which is considered to be a Ruthenian church or church of the Ruthenian tradition. Today, Greek Catholics from 6 countries originate from the Eparchy of Mukachevo.

At the end of the Second World War, the entire territory of the eparchy passed to the Soviet Union. Nearly 70% of the population of Transcarpathia (which coincides with the Eparchy of Mukachevo) was Greek Catholic, who already formed a multi-ethnic community (Ruthenian, Ukrainian, Hungarian, Romanian). The eparchy had 381 priests by October of 1944 (almost all of whom were married and lived in a priestly family), 275 parishes, and 347 affiliated churches. The Greek Catholic Church was suppressed by the communist authorities and its priests were forced to convert to the Russian Orthodox Church. Those who refused and did not want to abandon their faith were deprived of their office and duty, sentenced to forced labor on fabricated charges, and many emigrated.

In my study, I try to show what existential decisions the Greek Catholic clergy and their families, who were the backbone of Transcarpathian society, had to make during the time of

the communist persecution of the Church. Also, what were the consequences for families of remaining faithful to the Catholic Church.

Mohay Tamás

Highland Settlers in Baranya. An Outline of Integration

In my thesis I summarize the main results of my ethnographic fieldwork in Némethbóly, Feketeerkény and some smaller villages in the area, which I carried out in 1981–83 on the topic of the integration of Hungarians resettled from Czechoslovakia to Hungary after the Second World War.

One of the many historical traumas of the middle of the 20th century was the Hungarian-Czechoslovak population exchange in 1947–49. The history of this is well explored, in general as well as in relation of certain regions. Less well-known are the socio-cultural integration processes that began in the new environments of the Highland Hungarians scattered throughout Hungary and took place in the following decades. Such changes can be revealed mainly by ethnographic methods, because the written source material is scarce and less reliable.

After their relocation in Baranya county, the Highlanders were placed mainly in villages inhabited by German nation. The local population was subjected to displacement, which was imposed in 1945 by the Convention of the Victorious Great Powers in Potsdam on the basis of collective guilt. For this reason, the new inhabitants were received with great distaste in the regions inhabited by the Germans. The settlers suddenly found themselves in a real minority situation from their original, ethnically pure Hungarian environment, both ethnically, religiously and culturally.

The first generation, relocated as adults, struggled a lot with the experience of being an outsider. Their children and grandchildren felt more at home, entered into marital relationships with the locals, and moved elsewhere. The settlers of the Highlands were much less of a coherent society than the Szeklers of Bukovina, who at the same time were also housed in German villages. The oppressed Germans, in their own way, tried to remain more or less “invisible” for decades until the regime change of 1989–90. Both groups were equally affected by the violent collectivization of peasant estates, which completely changed the basics of living, social relations and values. All this contributed to the slow rapprochement, which did not become a full-scale assimilation by the early 1980s.

Molnár D. Erzsébet

Carpathian Families in the Shadow of the “Malenkey Robot”

“Malenkey robot” can be considered as the most tragic Soviet measure that hit the Transcarpathian Hungarians at the end of the World War II. It was an ethnic cleansing which began in November 1944 and according to available archival sources we can state that approximately 30 000 people were deported from the region to the Soviet prisoner-of-war

camps. The deportations affected all Hungarian-inhabited settlements in Transcarpathia. About one-third of the prisoners could not return to their homeland because they did not survive hunger, inhumane conditions and treatment. In addition to the direct victims of the deportations, the family members of the deportees can also be included in the framework of interpretation that we mark as the victims of the “malenkey robot”. As a result of the deportation of the heads of families, the women who remained at home were faced with the difficulties of maintaining their family during such a hard period which was marked by the end of World War II and the change of Soviet power. All of this has greatly contributed to changing the previous roles of women in the family. It was typical that children had to grow up faster, as they had a much greater responsibility than before and had to take an effective part in the various jobs to help their mother. The purpose of this paper is to present the living conditions of the family members of deportees and how they were affected by the deportation.

Murádin János Kristóf

“It’s easier to die than to be separated.”

The situation of the families of Hungarian civilians from Transylvania who were taken into Soviet captivity in 1944

The study presents the situation of the families of those Hungarian civilians who became prisoners in the Soviet Union, being captured by Soviet troops in Northern Transylvania during September–November 1944. This paper presents only few phrases the process of deportation and the number of those taken away, as well as the locations and lengths of their captivity. There were approximately 25.000 Hungarian men and boys taken by force from all over Northern Transylvania. The time spent in captivity in most of the cases was 4 years, but sometimes it took even 8–9 years. One third of the prisoners died in captivity. The study concentrates especially on the situation of the deported people’s families remained at home. In this way it describes the efforts of relatives to liberate them, by presenting their unsuccessful interventions at political parties, contemporary press and churches. After that, the different methods of communication between the prisoners and their families will be analysed, for example: the spontaneous practice of short message sending, called „stonepost”, the mail service of forced labour camps and the news delivered by those survivors, who came home earlier than others. Furthermore, the liberation process of the prisoners and their returning home will be demonstrated, with focus on the assistance of the contemporary society and on the first contact between the survivors and their relatives. The fact of the Soviet captivity was a taboo subject during the Communist era. A real change in this situation was brought only by the revolution in 1989. In this way, the study finally summarizes the evolution of collective remembrance by offering a review on the monuments regarding the Soviet captivity of Hungarian civilians from Transylvania. The source material of the study consists of specialist books, studies, memoirs, press articles, as well as interviews with survivors and their relatives made by the author.

Muskovics Andrea Anna

“Malenkey robot”

Personal Destinies, Afthermaths and Memory in Tárnok

Tárnok’s day of mourning has been January 8th since 1945. On this day, the male population of 18–45 years old of Tárnok and the surrounding settlements was deported to “malenkey robot”. Nearly 200 people from the marketplace of Érd were sent to Baja, 66 of whom, according to our current knowledge, could never return home. Survivors of the camps could see their loved ones after months or years of suffering, but they had to dissemble their ordeals for decades. Many times not even their family knew their true story, and many wives, mothers, and children never knew what happened to their loved one who never came back. For many, all that remained was hope to meet again, which was finally shattered by the late 1940s, when the prisoners of the Gupvi camps were released.

Thanks to the research in recent years, the fate of the prisoners from Tárnok became known to many people, and we commemorated those deported in exhibitions and publications. However, these writings have seen the events primarily through the eyes of survivors, and the reminiscences of relatives have not yet been processed. I will attempt to do this for the first time in the present paper. My goal is to present the events and the forms of remembrance from the perspective of the families, those who have lost a loved one, even if, due to the current state of research, I can only sketch it. How do young children at the time remember the deportations? Have families been notified of their deceased relative? How were the deportees awaited to arrive home, how long did the hope last? How are the memories of the deceased cherished, what objects have been preserved to this day? I look for the answers to these questions in my work, and I hope to be able to demonstrate the importance of personal and collective memory within a community, why research on the topic is needed, and what it all means to relatives.

Nagy István

Your House, My House. German – Hungarian Coexistence in Tolna County from 1945 to 1947.

The topic of my study is the settlement of the Szeklers of Bukovina who fled from Bácska in Tolna county, more precisely in Völgység, recalling that socio-economical prosperity that was expecting them here. During the examined three years period there was a time when the Germans were not relocated from their houses but the Szeklers were settled in the same houses, thus the two families – the old and the new owners – had to live together under one roof. In my study I have processed narratives from my 28 informants focusing on cohabitation, organising farming work of all kinds, their every day uncertainties and fears.

Nagy Pál

Plants and Endeavors of Elimination of Plants in the 1960's

The essay presents historical background and the tendencies of elimination of plants in the 1960's, after this official relocations. Due to government decree of 1967, relocation of plantations happen due to propaganda and turism. The new plantations commons were in horrible conditions, neuroticism and disintegration of traditional community. Elimination of plants is read in the context of socialism modernisation and social organization experiment by the author that is featured ambivalence by state socialist system. The sytem of barriers to Roma integration was created by himself.

Nagy Péter

Abduction, Evacuation, Escapes: The Hardship of the Families of Abafalva in the Second Half of the 1940s

After the Treaty of Trianon Abafalva was attached to Czechoslovakia. It was returned back to Hungary in the course of the first decision in 1938, however a few years later the families of Abafalva had to undergo a series of horrors. All these started when many people had to be listed to the fronts of the Second World War, then after the Holocaust more than 60 residents of the village were dragged to malenkey robot by the marching Soviet troops. After this the village got back to Czechoslovakia again and the residents had to live through a difficult time once more: resettling a number of families to Czech-Moravian territories in 1947. In addition, there were regular escapes over to the Hungarian side, border patrols were bribed, families with their properties moved back to Hungarian lands under the cloud of night, until the whole thing was stopped with a sudden decision, leaving family members, animals and various properties behind. Rusyans and Slovaks moved to the place of those who had moved out. A family could be effected by more forced home-leavings of course, this way it happened for example, that a boy who came home from Sovjet captivity suffered a nervous breakdown when he had found strangers in their house. Based on all of these, in my study I introduce the years of hardship Abafalva in the period of 1944–48.

Oravcová, Marianna

The Family Lives of Action B Victims. Between Inauthenticity and Social Exclusion

In Action B, the last of three purges between 1948–1953 aimed at forced resettlement of „families hostile to people's democracy“. From especially Bratislava approximately 1400 families were resettled to forced domicils in remote rural areas, and their „able-bodied family members“ were subjected to forced manual labour. Thus it was a type of persecution that directly afflicted children as well.

This kind of ostracism meant social exclusion leading in many cases to premature death and the destruction of families in terms of individual and family welfare, permanent professional discrimination, loss of professional career, financial security, and social connections.

As a city-forming stratum these families were gradually robbed their identity, terms of alienation and denigration can describe this process. Dispersed throughout the province, they were forever thrown into social inauthenticity.

Some original characteristics were preserved within the survival strategies – family cohesion, religious belief, interest in education, high labour commitment vs. zero political engagement.

The generation of children of resettled families faced complete loss of access to education in the 50s and 60ss, though later on the restrictions became less severe, after 1968 emigration was their predominant choice.

As a consequence Slovak society lacks the collective memory of this period, both from historical and sociological point of view oriented to identity. Oral history collected after 2010 in a very small scope displays all shortages possible, especially from the point of the historiography and can hardly fulfill the role of a necessary complement.

Persecution has cast long shadows over all generations afflicted. Halfhearted even in 1992, rehabilitation aimed to rule out the past instead of establishing justice, and came too late for the majority of persecuted persons and fully disappointed the rest of them.

Papp Annamária

“We Rushed Out to Every Train, and Waited for Those Who Have Returned Home”

Memories of Kolozsvár’s Citizens About the Soviet Deportation

According to estimations, about 5,000 innocent Hungarian civilians, both men and boys were deported from Kolozsvár by Soviet troops invading the city on October 11, 1944. The detainees had been told they were taken to carry out “just a small job”, a “malenkey robot”, after which they would receive a certificate and then they would be released. However, all this proved to be a lie, as the crowds they rounded up were put into railway wagons and they were dragged into the camps of the Soviet Union for years of forced labor. Many of them had lost their lives along the way, and those who had reached their destination had to face horrific conditions.

For both the survivors and the family members who remained at home what had happened caused a trauma that they could never recover from. Even if some returned and managed to somehow resume their lives, the trauma would remain. In this study, without claiming to be exhaustive, the author tells the story of the deportation of three people – Jenő Mátyás, Lajos Farkas and Pál Sáska Sr. – hauled away from Kolozsvár by the Soviets. Thanks to the interviewees, we can learn about the circumstances of their imprisonment, the horrific conditions prevailing in the Soviet camps, and about the return of two of them. But we can also learn how the detainees experienced the isolation from their loved ones, the long absence from home, the hardships of forced labor, and also about the difficulties the families

had to face as their male member, on occasions even several of their members were taken away and imprisoned for long years. The story of the deportation of the abovementioned people is only a tiny fraction of the great suffering experienced by the hundreds of thousands of innocent civilians captured by the Soviets in the fall of 1944. As the story of Jenő Mátyás, Lajos Farkas and Pál Sáska Sr reveals, the war ruined the lives of many people and sealed the fate of entire families.

Papp Árpád

Trauma Stereotypes of Deportation and Resettlement in 1941

The study shows the ethnic changes of the imperium changes after 1941 in Bacska, and the memories of the deported dobrovoljacs. The first perspective is the one of the victims, and the other one is the locals' reports as eyewitnesses. Based on these two narratives, the formation of ethnic stereotypes and relations can be explained. The category of the offender-victim dichotomy and the rules of change make the narratives edificatory.

Petro Krisztina

Life in the New Homes for the People of Nagymegyér, After the 1945–1948 Population Exchange

The number of Hungarians living in Slovakia have greatly decreased after the so called population exchange between 1945–1948, as during this event almost one hundred thousands of them were moved to Hungary. All of this happened, because they were committed to their Hungarian nationality. I have searched for the displaced people in my hometown, Nagymegyér, also in Békéscsaba, Mezőmegyer and Kétsoprony. My research is based on the interviews of these people, and my main goal was to get to know how were they were able to stay positive, what made them happy in this difficult time.

Popély Árpád

The Situation of the Hungarian Minority in Czechoslovakia After the Second World War (1945–1948)

The renewed Czechoslovakia after the Second World War identified the German and Hungarian minorities in the country as the main cause of the disintegration of the state in 1938–1939. Under the pretext of their collective guilt, the state sought to expel these minorities and transform the country into a Slavic national state. Since the USA and Great Britain did not approve of the unilateral transfer of the Hungarian population, the Czechoslovak government tried to get rid of the Hungarian minority through a forced population exchange with Hungary. The Resettlement Convention signed on 27 February 1946 allowed Czechoslovak government to resettle the same number of ethnic Hungarians as long

Slovaks from Hungary volunteer to do so in return. Between April 1947 and December 1948, 72,000 Slovaks from Hungary were migrated to Czechoslovakia and nearly 90,000 ethnic Hungarians were transferred out of Czechoslovakia. Both deportation of the Hungarian to Czech lands and the re-Slovakization campaign targeted the decrease of Hungarians' number in Slovakia. Under the pretext of public work, the deportation to the Czech lands was carried out in two waves: nearly 10,000 Hungarians in autumn 1945 and more than 40,000 in the winter of 1946–1947 were displaced to Czech parts of the country. However, the official aim of the re-Slovakization campaign was to enable those who could claim Slovak heritage through the “mother-in-law-line” to return to their “homeland”; in fact, it served as a tool of turning Hungarian areas Slovak. As a result, the majority of intimidated population claimed to be Slovak under pressure, and by the end of 1948 more than 400,000 ethnic Hungarians did the same. In 1948 some positive changes in the situation of Hungarian minority started to appear including reinstatement of their Czechoslovak citizenship, as well as a part of their forfeited properties was restored, and last but not least, the population exchange and the re-Slovakization was brought to a halt.

Székely András Bertalan

History of Suffering On the Denigration and Difficult Life of József Venczel, the Founder of Hungarian Studies in Transylvania

The author has summarized in detail the work of József Venczel (1913–1972), a sociologist of culture, in the past decades in volumes and studies in the field of the establishment of social science, his role in village studies, in higher education, as well as the synthesis of social and economic science, social policy and ethics-based public service in his oeuvre. The founding and editing of the two national political journals with the title “Hitel” (1935–1944), the Hungarian self-awareness movement that grew out of it, the study of Romanian land tenure reform before World War II, and the deepening of Hungarian-Romanian social science relations are all areas in which the scholar played a decisive role. In publications and previous discussions, his vilification in connection with the show trial of Áron Márton, the Roman Catholic bishop of Transylvania, its antecedents and consequences were only mentioned. The present lecture sought to fill these gaps, as József Venczel and his family were victims of ethnic and class-based discrimination.

Tóth Ágnes

‘..and We Also Have to Abandon Our Family Members’ The Impact of War and Collective Punishment on the Families of German Nationality

Several consequences of the war – the loss of family members, the lack of a family member who had been imprisoned for a longer period of time – and in some regions the depor-

tation to forced labor camps affected not only the Germans but also other groups of the Hungarian society. But there is a crucial difference in the measures carried out against the Germans, their abridgement, deprivation of their rights and deportation based on the principle of collective guilt. The Germans were overtaken by several punitive actions in parallel. The deportation to forced labor camps was hardly over when their mass internment began, nonetheless, their eviction from their homes, then the deprivation of their lands during the implementation of the land reform, the restrictions of their civil rights, and finally, their deportation. These actions that were carried out in parallel or in rapid succession were consecutive, and their effects were mass-produced and had an enormous influence on the lives of several generations.

The study presents the life situations that German families had to face during the last period of the war and in the following decades in Hungary. It also touches upon the personal and community strategies that all those who were involved addressed these hopeless situations.

Vasvári Zoltán

Women's Fate of 20th Century in the Light of a Memoir

In addition to the literary historical value of the memoir presented in the study, it is a document of a 20th-century woman's life that was rich, but not devoid of tragedies. The album was owned by a citizen of Budapest born in 1900. It contains 41 entries. Based on the entries, we can accompany the life of a woman who has lived for a hundred years: a carefree childhood, the events of her youth and university years, the bitter years of deportation, and finally, the second half-century of her life in Isaszeg.

Zalatnay István

Refugees from Transylvania to Hungary After the '80-ies

The presenter has been the pastor of a reformed congregation founded in Budapest by refugees from Transylvania (Romania) for more than twenty five years. His address was based first of all on pastoral experience. Some of his more important conclusions are the following.

Under considerable pressure these people made a decision to flee their native home. They hoped for a much better life in the country which they – as ethnic Hungarians – regarded as their mother-country. Their disappointment was rather general because of being in a disadvantageous position related to those who were brought up in Hungary. The lack of familiarity with the institutional culture in Hungary played an important role in this.

Most refugees came with the will to be quickly assimilated into the Hungarian society. This turned out to be more difficult which had contradictory consequences. Back in their native country they often made the show of a successful life in Hungary, albeit in fact they were often lonely and disappointed. An interesting side-effect is that the tensions which they often had with ethnic Romanians often disappeared, even they readily spoke or met

Romanians with whom they were familiar, and this “knowledge” of theirs was released from the negative experiences they had because of the oppressive and nationalist Romanian state policy. This knowledge could become a cultural capital for the better of both countries.

Szerzőink

Ament-Kovács Bence PhD hallgató, ELTE BTK Néprajzi Intézet, fiatal kutató, BTK Néprajztudományi Intézet

Bank Barbara PhD történész, egyetemi adjunktus, NEB tag, PPKE BTK

Benkő Levente történész, újságíró, Babes-Bolyai Tudományegyetem Ökumené Doktori Iskola, doktorandusz, Művelődés közművelődési havilap, főszerkesztő, Magyarvista

Beránková, Helena etnológus, ny. múzeumi kurátor, Moráviai Múzeum, Brno, Cseh Köztársaság

Bereczky Ildikó nyugalmazott harkányi református lelkész

Bimba Brigitta történész, abszolvált PhD hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi Doktori Iskola

Bognár Zalán PhD tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, BTK igazgató, MNL Gulág- és Gupvikutató Intézet

Botiková, Marta Prof. PhDr. etnológus, a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának professzora

Fata Márta apl. Prof. Dr. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen

Gajdos-Frank Katalin PhD igazgató, Jakob Bleyer Heimatmuseum, Budaörs

Gatti Beáta PhD etnográfus

Göncz László PhD történész, Inštitut za narodnostna vprašanja–Nemzetiségi Kutatóintézet Ljubljana, Szlovénia

Horváth Sándor PhD néprajzkutató, kroatológus, ELTE BDPK, Szombathely

Lábadai Károly néprajzkutató, nyugalmazott egyetemi tanár

Marosi István görögkatolikus áldozópap, a beregszászi Ortutay Elemér Görögkatolikus Szakkollégium igazgatója

Mohay Tamás DsC egyetemi tanár, ELTE BTK Néprajzi Intézet

Molnár D. Erzsébet PhD főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék

Murádin János Kristóf PhD habil egyetemi docens, tanszékvezető, Sapientia EMTE, Kolozsvári Kar, Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék

Muskovics Andrea Anna PhD néprajzkutató, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Budaörs

Nagy István tanár, etnográfus, Szekszárd, I. Béla Gimnázium

Nagy Pál történész, Kisebbségkutató Intézet

Nagy Péter tudományos munkatárs, MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport

Oravcová, Marianna filozófiatörténész, a Szlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének nyugalmazott tudományos munkatársa, Szlovák Köztársaság volt diplomatája

Papp Annamária történész, újságíró, Szabadság napilap, rovatvezető, Kolozsvár

Papp Árpád PhD etnográfus, Szabadkai Városi Múzeum

Petro Krisztina egyetemi hallgató, ELTE BTK Néprajzi Intézet

Popély Árpád PhD habil. történész, egyetemi docens, Selye János Egyetem, Komárom, Történelem tanszék; tudományos munkatárs, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja

Székely András Bertalan dr. univ., művelődésszociológus, kisebbségkutató, EMMI ny. főtanácsadója

Tóth Ágnes DSc, történész, kutatóprofesszor, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet kutatóprofesszor, Társadalomtudományi Kutatóközpont

Vasvári Zoltán etnográfus, főmuzeológus, MNM Palóc Múzeuma

Zalatnay István PhD református lelkész, egyetemi docens Károli Gáspár Református Egyetem BTK

